

આધાર —
જેક અભેદભાગપ્રવાસી,
અસાનિય મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

જેક અભેદભાગપ્રવાસી,
અસાનિય મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

(નર્મ-વૃદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સભ્ય અને સ્વરૂપનો નિવાર)

“ સત્યંપરંધોમહિ ” — ભાગવતમ્.

તાત્રી — માધવજીલ નભુભાઈ દિવેદી

[પુસ્તક ૧૭-અક ૨]

(માસિક)

[ઓક્ટોબર, ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.

સુરહૃદયને	૧
હાદેશ.	૩
શાન્તી વરૂર	૩
ધર્મશાળા.	૪
ભાવયોગવિધિવિચાર	૫
પૂર્વમીમાંસાદર્શન	૧૪
અવતરોકા.	૨૨
ક્રમે-વિષાક.	૨૮

લાખો જીવાનોની બરબાદ થતી છ'ંદગીને સુધારી

કમ્પેન્ડિયમ શાસ્ત્ર

જીવાનીમાં યતી બંધકર જૂલોનાં માણં પરિણામનો આભેદન ચિતાર આપી આશિષ અને ઉત્તિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ લાખોમાં મળી આજ સુધી લગભગ સાઠસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મળાવી હશે. જેમ તેની કિંમત સેવામાં તથા આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ સેવામાં તથા આપવાનું.

લુશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણું એ રીખાવનારું હોમોશનું મલુ છે.

રોગોથી દુર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

અમૃત તુલ્ય, સ્વચ્છ
આત્મિક નિઃશ્વર ગોળીઓ.

સરોરમાંથી અસકિન્નાં જન્મજ અરજીને દૂર કરી રોગોને નાબૂદ છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અમૃત અખંડ કિત્તો જાંઘર છે. કિંમત ધણીજ ઓછી એટલે માર અઠવાડિયા માટે માત્ર બેજ ડબી અને એક ડબીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

અજસ કરી દીવસો કાઠવાથી અસકિન્ન અને રોગતુ બળ વધે છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત જળવાન તથા

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આવરહા—

એક અબેદમાર્ગ પ્રવાસી,
અક્ષનિષ્ઠ મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

આવરહા ૨૨
જાન્યુઆરી ૧૯૧૧
જો. એલ. એલ. બી.

અન્ય—

(નર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ મત્યંપરંઘોમહિ ”—ભાગવતમ્.

તત્ત્વ—માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૧]

(ભાસિક.)

[ઓક્ટોબર. ૧૯૧૧.]

સુરહૃદયને.

૪

નંબા શાસ્ત્રો ! નવી વેદો ! નવી ગીતા કલાપીની !
 અહા ! ગુજરાતમાં ટહુકે ! અજબ કેકા કલાપીની !
 ફિરસતા ! એલિયા ! આપુ ! વહાવ્યા ખૂતનાં આંસુ !
 નહવાડી યારને નાહો ! બિરાદર ! સ્નેહના સાધુ !
 સજવન શાં અમીઝરજો, કર્યાં ગુજરાતમાં બેઠતાં !
 સઠાં વેરાન આ મૂકે ! ઉગાવ્યાં કલ્પવૃક્ષો શાં !
 મહેદારી ઉડાવીને, ઉડાવા શિખવ્યું, સાહી !
 ખતાવો ઇસ્કની લિઝૂત, નિમર ચીરી મરઝ વેદી !
 કિતાબો ઇસ્કની વાંચો ! ખડી ! સાધુ ! લખી દીધી !
 અગર ખારે બિયાબાંમાં ફરી આદો કરી કેફી !
 “ખૂની ભમકા” પિછાનીને, “ફર્કીરી હાલ” માં મ્હાલ્યો !
 અગર દરવેશ-નંદલનો યર્ષ, નીંદર રહી આત્મશે ચાલ્યો !
 અગર મૂરિકલ મુસાફિરીમાં, રહી બેઠા ! લખી ખૂને-
 દીધી કેકા ! નઝરબક્ષી ! અજબ આ રાહદારીને !

સનમ ઇસ્કે અનલ હુકે યા મહોખત યા વફાદારી-
 વફૂશી યા અનલ મહબૂબ અગર દિલદારી સહમગવી ।
 રહેમત પ્યાર યા અહેશાં જખમ ઇસ્કે સહેવાને,
 ચલાવું ચિખત્યું સુદી ! સખે ! દિલદાર પ્યારાંને ।
 જખી સુરસેહના મન્ત્રે । ખખી દિલગર દિસે જાવું ।
 અજબ ગોઠર જિગર દરિયે । ચિખાવ્યું ત્યાં રૂખી નહાવું ।
 ખિમારે ઇસ્કની યારી કરી । ઓ મુસ્તશા ! ખાકી ।
 બરી પીપો ગમી પીધી । કરી આતશ હજમ બારી ।
 અજબ ખારે જખમ સીને સખે ! જહેમત સહી ગરમી ।
 અજબ ખેસે રમ્યું કિસ્મત । દિસે રહેમતબરી મસ્તી ।
 યગે અગારનું શુલ યા મહીને ઇસ્કે જુગારે ।
 મુશીખત પી અગર મુશિદ ! પિડાયે ઇસ્કે આગરે ।
 અજબ ખારે । અજબ શુસે । અજબ દિલદારી ખતલાવી ।
 અજબ મઝલબ અગર ઇસ્કે અજબ ચશમે જિગર બારી ।
 અજબ કાતિલા છૂરી જહરી । સખ્યાં "ઉરની સરાજો ।" રે ।
 જિગરમાં વાગતી સોટી । ખતાવી ઇસ્કે આલમને ।
 પૂરે દિલનો દિવાનો યા અજબ "મનસૂરનો ચેલો ।"
 જિગર મગર મસ્તાનો । "ખુદ સાથે કર્યા ખેતો ।"
 મુઝ શુલજારમાં દડૂકી । કરીને રાત્રી રૂઢિ ।
 દિસે શુલ ખીલતાં કરવા રચી દેવી નવી સૃષ્ટિ ।
 અહો ! ઇન્સાનનાં ખોખાં । કબરમાંથી કર્યાં ઉખાં ।
 ક્યામત રોજ યા લાખ્યો । અગર મુદાં કર્યાં બેઠાં ।
 અજબ હાજર જવાખી ખુદા હદય મુરના પુકારે ઓ ।
 અગર હન્દમ ખેડો ખિસમિલ ખુદાઝ નૂર પાવું ઓ ।
 દિશેદિલ બાદશાહતની નવી સર-કાર રચાપી ત્હે ।
 શુલામી ઇસ્કની કાયમ કરે, ત્હેને નવાજી દે ।
 બલા મુશોદ । બલા સાકી । અજબ અવધત । યા ખાકી ।
 બલા ઓ ઇસ્કના જન્મ । બલા ઉસ્તાદ । યા મુશી ।
 બલા જુઝમ । ખિરાદર ઓ । કલાપી ઓસિયા બાપુ ।
 જિગર મસ્તાન આબારી । નવું-સાવું-જીવન આપ્યું ।

-હાફેઝ-

(૧૧)

શાફેઝ.

ધીરથી લહરી, જેઈ સંજનને કેઈ સલામો કરી,
ઉદેગે દીલકુ બળ્યું ધીક્યું રહે આપત્તિના તે હરી;
પ્યાર રનેદ મણી તણી દિનદિને લાંબા હજો ઝીન્દગી,
પછે કેમ નહો પ્રિયે કુશલતા કાને ધરી બદગી— ૧

આપે શું તુજને અતુમતિ નહો લાવણ્યતા તાહરી,
યેલા ખુશખબની રિયાત વિપમની સંભાળ લેવા જરી:
દુર્દર્શી જ કરી શકે વશ મને સૌંદર્યના તેજમાં,
હાલું પક્ષા ન જળમાં સપડશે આનંદથી રહેજમાં— ૨

જ્યારે તું ગલબાંદ નાંખી પ્રિયને મીઠો મદિરા પીયે,
ભૂલો ના કદિ પાર બ્યાકુળ વળી રનેલી અમે તો છીયે;
શાને શુદ્ધ વદ્દાઈનો પટ હમેશાં ના પડે એમને,
કાળાં નેત્ર અને સીધું કદ શશિ મૂખાકૃતિ જેમને— ૩

વામે સ્યામળ તીલથી મુખ તણો અત્યંત સુંદીરતા,
ના એ ચિન્દ વદ્દા તણું લમ વળી પ્રીતિ અને પ્રિયતા;
શું આશ્ચર્ય કદાપિ ગાણું અંદરતું જે નયાવે ઈસા,
આકાશે, મસતાન ખુબ કરશે હાફેઝ ખાતર્નાશા— ૪

ડી. બી. કંધારીયા.

શાનો જરૂર !

૧) અહીં થકી હું દર

ઉતરતો જતો હજુ હું દર.

એક કહેછે નજીક અતિ પલ,

અન્ય કહે, બહુ દર—ઉતરતો જતો હજુ હું દર,

- (૨) કિરમત મુજને લાં રંજાવે,
યાય અતિથય કુર;
મલિન સત્વનાં પરમાણુમાં,
રમ્યો પમ્યો બરપૂર—ઉતરતો જતો હજી હું દૂર. .
- (૩) નિઃશ્રેણીની પગથી ઉપર,
મયાં નિશાનો ધૂર;
માયા ઘેનમાં નયનો રસબંધ,
મોહ વિષે ચકચૂર—ઉતરતો જતો હજી હું દૂર.
- (૪) પ્રાતઃકાલે છૂટા પડેલો,
રહાંજ થવા આવૂર;
મૂંડ સમાધિ, ધ્યાન લગાવું,
તોપણ નમળે ચર—ઉતરતો જતો હજી હું દૂર.
- (૫) ખાલીખમ ચે નરીઓ રઝળે,
નાવે હવે કંઈ પૂર;
રંગ હૃદયના ઝાંખા પડિયા,
નયા ગ્લેષ આવૂર—ઉતરતો જતો હજી હું દૂર.
- (૬) જ્ઞાન અન્નઃ છાઇ નદી છે,
લેલ રુપ નયાં નર;
આવનાથી યાય કૃપાતો,
એક થવાની જરૂર—જનરતો જતો હજી હું દૂર.

મદદકાર—નામર.

ધર્મશાળા.

હશે કો કપટો યે, બોળા હશે કોઈ,
શહરી કો હશે, કો આમ્યવાસી હો.

હશે કો ધનીક, કો દારિદ્ર્યનો બધી,
હશે કટુભાષી ને કો મીઠભાષી હો.

હશે એકલચુરો કો, કોઈ સહવાસી,
મની માનવની આંહો એવો શાશ હો.

રહો સૌ સ્નેહથી થોડી ઘડી ભાષ !
મળો સૌ ભોગ્યો ને સંન્યાસી હો.

મલોને બાલ, યુવક, વૃદ્ધ જાતો સૌ,
સ્વભાવની દૂર કરો વિરોધતા સૌએ,

ગુંથો કુલભાજ સંપત્તિ સૌ સુવાસી હો.
બનો અન્યોન્ય સૌ ઉરના ઉગ્મસી હો.

પ્રભુ પ્રેરીત આ સંજોગ છે મલ્યો,
પ્રભુ આગામી ઇચ્છા જનની દાસી હો.

કલકલો
તા. ૧-૮-૧૧

ચાંપશી. વિકુલદાસ ઉદેશી.

॥ ભાવયોગવિષે વિચાર ॥

—XXXX—

વર્તમાન કાલે ભાવયોગ માટે એક પ્રકારનો ઉત્સાહ વધતો જાય છે. દેવાલયોમાં ભાવ યોગની હીલ્લચાલો યવા લાગી છે. પદાર્થવિજ્ઞાનવાદીઓ પણ ભાવયોગની ભૂમિ-કાઓ વિષે વાંદવિવાદ કરવા લાગ્યા છે. અપરોક્ષજ્ઞાનની ભાવના ચારેપાસા, ફેલાઈ છે. છતાંએ હજુ લોકોનાં એવાં વિચાર ત્રાણાં છે કે જેઓ અનેક કારણોને લીધે ભાવયોગ તરફ વક્રદષ્ટિથી જુએ છે. તેમના ચાર મુખ્ય વર્ગો પાડી શકાય.

(૧) દુનિયાંદારીના વ્યાવહારીક લોકો, જેઓ ભાવ યોગને પ્રતારણના એક પર્યાય સજ્જ રૂપે માનતા નથી; પરંતુ જેઓ તેની ઉપયોગિતા માટે નકાર બંધે છે.

(૨) ભાવયોગની ભૂમિકાઓના અસ્તિત્વનો નકાર બંધુતારા જડવાદીઓ.

(૩) ભાવયોગને આધ્યાત્મિક શક્તિ મંવર્ધન સાથે મિશ્રકરનારાઓ; વર્તમાન કાલે

દિવ્યદષ્ટિ, દિવ્યશ્રવણ, સંદેશવાહકવિદ્યાના જેવી પ્રચલિત આધ્યાત્મિક મંથનાઓ માટે તેમનો પ્રબલ વિરોધ હોય છે.

(૪) કિશ્ચિત્ ભાવયોગ તરફ આકર્ષાનારાઓ, પરંતુ એ વાદનાં અન્ય સર્વસ્વરૂપોને અર્ધ કૃત્રિમ અથવા વિરોધિ રૂપે ગણનારાઓ.

૧ પ્રથમ વર્ગના લોક એવી દલીલ કરેછે, કે દિવ્યદર્શનના દૃષ્ટાઓ અને સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં વિહરનારાઓ કરતાં આ સૃષ્ટિનાં વ્યાવહારિક માનવિઓ માનવજાત માટે ધણું ધણું કરી શકે છે. પરંતુ વ્યાવહારિક કાર્ય કરતાં અને ભાવયોગી “સ્વાપ્નિક” ને સામ સામી વિરોધી દૃષ્ટિથી જોવા એ એક ખાત્રી ભરેલી બલ છે. આ ઉભયેના શુભો વારંવાર મિશ્રિત બની ગયલા જોવામાં આવે છે, એ એક સાધારણ અનુભવની બાબતછે; આ ઉભયેનું મિશ્ર થઇ જવું અનિવાર્ય છે કૌંભવેલ વિષેના પોતાના ભાષણમાં લૉર્ડ. રૉઝબરીએ કહ્યું હતું તેમ (૧૮૯૯):—

તેની સર્વ પ્રકારની અદ્ભૂત શક્તિનું વૃત્તાંત કેવા પ્રકારનું છે? મારો ઉત્તર આવી જાતનો છે—તે એક વ્યાવહારિક ભાવના-યોગી હતો સર્વ પ્રકારનાં મળી આવતાં મિશ્ર-જોમાં તે એક બીજણ બંધકર વ્યક્તિ હતી. અતિપ્રાકૃતિક અને દિવ્યસૃષ્ટિઓના નિકટ સંસર્ગમાંથી ઉપજી આવતી પ્રેરણાનું મિશ્રણ કરનાર તે એક વ્યક્તિ હતી; મારા ધારવા પ્રમાણે તો આવી પ્રેરણા આવા પ્રકારેજ મળતી હતી; આવા પ્રકારની પ્રેરણામાં, કાર્ય સાધક સમર્થ પુરૂષની શક્તિનો ઉમેરો કરનાર તે એક વ્યક્તિ હતી. આવા પ્રકારનો એક પુરૂષ ખાસ પોતાનાજ સીનાઇ પર્વત ઉપર સત્સંગમાં કાલ વહન કરેછે; નાએની આ સૃષ્ટિમાં તેની આવવાની મરજી થાય છે ત્યારે તે સર્વ સમર્થ પ્રજુની આગાઓ રૂપ સાધનોથી સુસજ્જિત થઇનેજ આવે છે.

એક ભાવનાયોગી અથવા દિવ્યદષ્ટા સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં અનિવાર્ય રીતે નિરૂપયોગી થઈ પડતો નથી. મિસિસ. ખેસ્ટરે કહ્યું છે તેમ:—

એકાદ સમર્થ મસ્તક ઉપર, એકાદ બલવાન હૃદયમાં, એક આરોગ્યશાનતંતુસંસ્થામાં ઉચ્ચ ચિત્તિ-શક્તિની અસર થતાં એક એવા પ્રકારનો સંયોગ પ્રાપ્ત થાયછે કે જેને દુનિયાનું કંઈપણ જીતી શકવા સમર્થ નથી; દુનિયા ઉપરના કશાથી પણ ડગાવી ના શકાય એવા પ્રકારની એક શક્તિનો ઉદય થાય છે.

આ ઉભયે અવશ્ય કરીને “એક વિભાજિત સૃષ્ટિનાં બે અડધિયાં સમાન” નથી. એવાપણ સમયો આવે છે કે જ્યાં વ્યાવહારિક લોક આ દુનિયાનાં સંકટો સામે જુથા માયાકુટ કરી રજા હોયછે ત્યાં કદંપસુનાદિમાં વિહરનાર રૂત્તેહ મેળવેછે: અશક્ય વસ્તુઓ સામે સમ્પત્ત પ્રયત્ન ચલાવીને શક્ય બનાવવી પડે છે, એવા સમયો પણ આવે છે જૉન-ઓ-આર્કની ક્રાન્સના છૂટકારા માટેની યોજનાને, એ બનાવ બનતા પહેલાં કોઈએ પણ ભાગ્યેજ વ્યાવહારિક તરીકે સ્વીકારી દશે; આના કરતાં ભાગ્યેજ અન્ય કોઈ યોજનાને

વંચાકે રચેકંઠાચારી, અચૂક નિશ્ચયાર્થક નિશ્ચયના માટે સર્ગપદ્ધતી ગણુતામાં આવી હશે; પરંતુ આનું પરિણામ સર્વને ઝાંખતી નાખતા વિનયમાં આવ્યું હતું. આવા પ્રસંગોએ એક “બ્યાવહારિક” કાર્ય કર્તાના કરતાં એક “દૃષ્ટાન્” આગળ પડીને વધારે બચાવ કરી શકે છે. તેનું દિવ્ય દર્શન એટલું બહું સ્પષ્ટ હોય છે, એમાં તેનો એટલો બધો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે, કે તે સંકટો રૂપી મોટા મોટા પર્વતોને પણ દૂર કરવા સમર્થ બને છે, થકાના સમુદ્રોને મારીને પાછા હલાવે છે.

જીવનનાં એયસુ, સત્ય અને સૌંદર્યનાં સ્વરૂપો સાથે મળતાં આવતાં બાવના-યોગનાં ધાર્મિક, માનસિક અને કલા વિષયક સ્વરૂપો હોય છે. બાવના-યોગની ઉપયોગિતામાં થકા કરનારાઓ શું એટલું કહેવાને તૈયાર છે, કે “બ્યાવહારિક” લોકોએ જ દુનિયાની સર્વ પ્રકારની કલા ઉપજાવી છે, અથવા શું સૌંદર્યનો પંથ માનવજાતને ઓછા લાભવાળો નકામી માયાકૂટ સમાન હશે? ખાત્રીથી સર્વ બુદ્ધિશાળી લોક એટલું કયુલ કરશે, કે દિવ્ય દૃષ્ટા અને સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં વિહરનાર સૌંદર્યના ઇશ્વરી દૂતો સમાન હોય છે; દુનિયામાં સૌંદર્યની અસર અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રકારની ટ્રેરકશક્તિ મમાન છે. એક બાવના-યોગીના કહેવા પ્રમાણે:—

બધી દુનિયામાં ઉપરિ અને અલેલોકમાં પ્રસરેલાં જોવામાં આવતાં સૌંદર્ય અને પ્રેમનાં સર્વ વિખરાયલાં કીર્ણો, ઉપરિ લોકમાં આવેલા અખૂટ જ્યોતિના માત્ર આવિભોવો સમાન છે; તેમ્લા માટે તેનામાં એ સર્વે પ્રત્યે આપણે પ્રીતિભાવ દર્શાવવાનો છે; હમેશાં આવાં સર્વ કીર્ણોદ્ધારા સર્વે જ્યોતિઓના પિતારૂપ પરમ જ્યોતિ પામે પામે ઉપરિ લોકમાં જવાનું છે.

એક કલાવિદ કદાચ દુનિયાની ધાંધલમાં એક બ્યાવહારિક અથવા અબ્યાવહારિક પુરૂષ સમાન નિવડે, પરંતુ તેને તેની કલ્પનાશક્તિની બક્ષિસને લીધે જ એક કલાવિદ રૂપે જ્ઞાનવામાં આવે છે; અચાત વસ્તુઓનાં સ્વરૂપોને સશરીરિ બનાવતી કલ્પના શક્તિની બક્ષિસ તેને મળેલી હોય છે. એક કવી એક દિવ્ય દૃષ્ટા અને એક સ્વાપ્નિક સમાન હોવાની આશા ગખવામાં આવે. દિવ્ય દર્શનની બક્ષિસના પ્રમાણમાં તેની ગણુના કરવામાં આવે છે. ડ્રાઈડન, ચોપ બેનજોન્સન જેવા આવી દિવ્ય બક્ષિસ વિનાના કવીઓને માત્ર બુદ્ધિ શક્તિના રાક્ષસો સમાન ગણુવામાં આવે છે, પરંતુ તેમની કંઈ બાપાસાહિત્યના દેવો સમાન ગણુના કરવામાં આવતી નથી. દુનિયા ઉપર થઈ આવતી કવીની રચાયા અસર, તેના દિવ્ય દર્શનના ગાંભિર્ય અને શ્રેષ્ઠતાના સીધે સીધા પ્રમાણમાં ઉપજી આવતી જોવામાં આવે છે; અન્ય કલાઓના સંબંધે પણ આની બ્યાજ વાત સત્ય છે.

હવે સત્યના સ્વરૂપ વિષે સદબ વિચાર ચલાવીએ.—

દિવ્ય દૃષ્ટા અને બાવના-યોગીસ્વાપ્નિક, સત્યની સત્યને ખાતરજ કીમત આકે છે; સત્યના અંતરમાં સંભાવેશ પામતાં સૌંદર્ય અને વિશુદ્ધિ ખાતરજ તેઓ તેનો સ્વીકાર

કરે છે. મિલ્ટનના કહેવા પ્રમાણે, “ જેમ સૂર્ય કીરણને બાહ્ય સ્પર્શથી દૂષિત બનાવવાની બાબત અસંભવિત છે તેમ સત્યને બાહ્ય સ્પર્શથી દૂષિત બનાવવાની બાબત તેટલી જ અસંભવિત છે. ” સર્વ પ્રકારની અશુદ્ધિઓને દૂર કરનાર સમુદ્રાનિવોતા જેવું, સર્વ પ્રકારના દોષોનું શોધન કરનાર અગ્નિ સમાન સત્ય છે. કાલ્પાલ્પના કહેવા પ્રમાણે, “ સત્ય નિત્ય છે; એક અસત હમેશાં ટકી શકવાનું નથી, એટલી બાબત સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રચલિત આગા સમાન છે. ”

માનવજાત માટે સત્યના જ્ઞાનની ઉપયોગિતાને લગભગ બધાએ લોક યોડો ધણો સ્વીકાર કરે છે; પરંતુ પડિતો અને તત્ત્વવેત્તા જેવા સત્યને પોતાના જીવનના ઉદ્દેશ રૂપ બનાવનારાઓમાં કાર્ય કુશલતાની ખામીને જોઈને દુનિયાના વ્યાવહારિક લોકને તેમને માટે અત્યંત તિરસ્કાર ઉપજી આવે છે. દુનિયાંદારીના લોક માત્ર વ્યાવહારિક ઉપયોગ જેટલી જ સત્યની કીમત આકે છે. આવા લોક ભાવનાસૃષ્ટિમાં પણ સત્યનો સંગ્રહ કરી શકતા નથી. વ્યવહારકુશલ ના હોય એવો એક માનવિ, ભાવનાસૃષ્ટિમાં વિહરનાર એક વિચારક, આવા લોકને મન કંઈ પણ હિસાબનો નથી. મુખ્યત્વે કરીને વ્યવહારકુશલશક્તિ જેવા ગણાતા આવા લોક, સ્વપ્રસૂતિના પદાર્થોના જેવા બનેલા છે, તેમની ઇન્દ્રિયો માયામાં, ભ્રમણામાં ગોથાં ખાય છે, તેઓ ધારે છે તેના કરતાં ખરી યથાર્થ બાબતો કંઈક બીજી જ છે, આવા લોકને ખાસ કરીને આટલું હિમત સહિત કહેનાર અભ્યાસ નિમગ્ન તત્ત્વવેત્તાનો તેઓ તિરસ્કાર કરે છે. પોતાને જણાય છે તેટલુંજ વિશ્વ છે, એવા પ્રકારની ભાવનાને વ્યાવહારિકમાનવિ વળગી પડે છે; તત્ત્વવેત્તા, બાહ્યસ્વરૂપોની, બાહ્યના દેખાવોની ભ્રમણા માયા રૂપ પ્રકૃતિને પીછાની લે છે; આવી રીતે તે સત્યની માનસિકસૃષ્ટિમાં ઝાંખી કરનાર એક દિવ્યદૃષ્ટાસમાન બની જાય છે.

આવા અર્થમાં સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓ દિવ્યદૃષ્ટાઓ સમાન છે, પરંતુ પ્લેટો, પાઈથાગોરાસ, હુરમીસ, પ્લૅટાઈનસ જેવા ભાવપ્રાધ્યાન્યવાદી (Idealistic) તત્ત્વવેત્તાઓ અને તેમના જેવા બીજાઓ પારિભાષિકઅર્થમાં પણ દિવ્ય દૃષ્ટાઓ હતા; તેમનાં લખાણોની “ વિશુદ્ધ શાંતિ ” નું વાતાવરણ વ્યાવહારિક લોક માટે આસપ્રશાસ લેવાયોય કોઈકવાર જ નિવડે છે.

શોધકોને પણ પોતાના સિદ્ધાન્ત નિર્ણયાત્મક રીતે સિદ્ધ ના કરે ત્યાં સુધી વ્યાવહારિક એક સ્વાર્થિક સમાન ગણીને વારંવાર હસી કાઢે છે, શાસ્ત્રીય શોધક એક કદપના પરાયણ માનવિ સમાન હોય છે. તે ના જણાયલી સૃષ્ટિયો વિશેનાં, ના શોધાયલી શક્તિયોનાં સ્વરૂપો રચ્યાં કરે છે. બ્રહ્માંડના સંગીતનું શ્રવણ પામનાર પૈથાગોરાસે, કોપરનીકસના સિદ્ધાંતની અગમચેતી આપી હતી; બાવયોગી સ્વીડનબોર્ગે સમગ્રગૃહની શોધ વિષે અગમચેતી આપી હતી. પોતાની પ્રાચીન શાસ્ત્રીય શોધોની ભાવનાઓમાં ગર્વ ધરનારા વ્યાવહારિક લોક જ નવીનશાસ્ત્રીયસત્યતા કદામાંકદા દુસ્મન હોય છે, વર્તમાનકાલે આપણાં ઝેલિલીઓ જેવાં માનવોને કેદ કરનાર કોઈ પણ પ્રકારનું ધર્મ-પરિક્ષણ-મંડલ જેવું કંઈ પણ અસ્તિત્વમાં જેવામાં આનંદ નથી, પરંતુ આપણા જ્યોતિષિઓને જ, ખગોળશાસ્ત્રના પડિતો તરફથી દાસ્તારપદ બનાવવામાં આવે છે. ધર્માધિકારીઓએ કોલમ્બસને ધર્મ વિશેષિ દરાવ્યો.

તે ઢિનોના કરતાં ઓછા બધ સહિત છતાંએ બહેમી, અભિપ્રાય હજુએ પ્રવર્તતો જોવામાં આવે છે, એક સિદ્ધાન્તિ પોતાના સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ ના કરી બતાવે અથવા જાતે પણ સિદ્ધ ના કરી શકે ત્યાં સુધી તેના તરફ તિરસ્કાર જતિ દર્શાવવામાં આવે છે. “આતો એક સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં વિહરનારો છે, આપણે તેને આગળ ગાલપે જવા ધા.”

આવું એક “સ્વપ્ન” એક “યથાર્થતા” રૂપ નિવડતાં, આવી શોધને પોતાની કરી લેવાને, બની શકે તો બધાએ નફો ઝોઢીયાં કરી લેવાને બ્યાવહારિક લોકનો ઉપરા ઉપરી ધસારો થાય છે, પછીથી વારંવાર એવું બનતું જોવામાં આવે છે, કે સોવર્ણપૂર્વે અમુક ખુશામાં પડી રહેલી વ્યક્તિએ આની આજ શોધરિપેની અગમચેતી અપેલી જોવામાં આવેછે; આની વ્યક્તિ પોતાનો અજાજ જરા પણ સંભળાવવાને સમર્થ થઇ શકતી નથી.

ભાવ—યોગીઓ અને સ્વામિષ, સંસરજી પામતો માનવજાતના વિચાર સમૂહ કરતાં અડગ રીતે ધણા જ આગળ ધસ્યાં જાય છે; આજના દિનનાં સ્વપ્નો આવતી કાલની વિશ્વાવડે સાખીત થાય છે. તેમને પદાર્થોને ચારેપાસાથી અથવા એક સમગ્ર રૂપે જોવાની શક્તિમજેલી હોય છે; આવા સમગ્રના દર્શન વડે તેમને વિગતો નહો કરીને ચોજવા માં સહય મળે છે. આ ઉપરાંત તેમનાં સ્વપ્નો બીજાઓ માટે એક પ્રકારની પ્રેરણા સમાન કાર્ય કરે છે.

અન્યપક્ષે “બ્યાવહારિક” કાર્ય કરતાં વીગતવાર આરંભ કરવાનું વલન જણાય છે; તે માત્ર વિગતોના સાધન વડે એક ભાવના બાંધી શકે છે. આમાં ઉચ્ચભાવ અર્પતી કોઇ પ્રકારની પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી; આવી વીગતોમાં નિષ્ફલતા મળતાં “બ્યાવહારિક” પુરૂષને પોતાની બધીએ ચોજના કદાચ ખોટી હોય, એમ લાગી આવે છે. ભાવપ્રાધાન્ય વાદીને કોઇ વાર આવું અનુભવવું પડતું નથી; તેણે તો પદાર્થોના નમુનાઓનું અવલોકન કર્યું હોય છે; તે સ્થિતિની “ભાવના સૃષ્ટિમાં” પ્રવેશ પામ્યો હોય છે; તેથી તે ખોટાને બદલે ખરા માર્ગથીજ આરંભ કરે છે; કારણ કે સર્વ પ્રકારની પ્રેરણા ઉચ્ચ ભુવનોમાંથી અધો-લોકમાં અવતરે છે અને પ્રેરણાને સ્પૃહા અનુસરવીજ જોઇએ. અતિપ્રજ્ઞિતને લીધે ધ્યાન પરાયણ મનોદેશમાં ખગમળાટ ઉપજી આવે છે; તેટલા માટે દિવ્ય દૃષ્ટાએ અન્યને પ્રેરવાની, દોરવાની જરૂર છે; તેણે બ્યાવહારિક વીગતોની વ્યવસ્થા બ્યાવહારિક પુરૂષના હાથમાં સોંપવી જોઇએ. આ ઉત્પત્તિ વચ્ચે સંપૂર્ણ પ્રકારની સહકારિતા, કાર્યને પાર ઉતારનાર અસંત અસરકારક સાધન સમાન છે. મસ્તક માટે હસ્તોનો તિરસ્કાર કરવાની બાબત મૌખ્ય બરેલી છે; હસ્તોએ મસ્તકનો તિરસ્કાર કરવાની બાબત તેટલી જ વિનાશકારક છે. એક પ્રકારના સ્થૂલ દૃષ્ટિબિંદુથી એક સંકુચિત પ્રદેશમાં કાર્ય કરનાર બ્યાવહારિક પુરૂષ, પોતે અને બધી સૃષ્ટિ કઇ દિશામાં જાય છે તે જાણનાર તથા નજીકનાં પરિણામોનું દૂર્લ્લેપ કરી શકનાર પુરૂષના જેવું જ પરિણામ કેવી રીતે ઉપજાવી શકશે? માત્ર દિવ્ય-દર્શનના માર્ગવિના અન્ય કોઇ પણ પ્રકારે આવા પ્રકારનું સમગ્રનું જ્ઞાન સંભવી શકતું નથી. કાલોહલના કંચન પ્રમાણે: “જેને કોઇ પણ પ્રકારનું નિસતાનું દર્શન થયું નથી તેનાથી કોઇ કાલે કાલનું યથાર્થ અહથ થઇ શકવાનું નથી.” સૌંદર્ય અને સસના ઉદ્દેશોને પાર પાડવામાં પોતાથી બનતું સર્વ કરનાર, એક ભાવ-યોગી, એક દિવ્ય દૃષ્ટા, એક યુક્ત-વિદ્યાવાદી જ હોય છે—બ્યાવહારિક માનવિઓ નહિ.

સાધુતાની હાલચાલ વિશે શું કહેવા માગે છે ? ખાત્રીથી જ્યાં જ્યાં માનવજાતના નૈતિક વિમલિ કરજીને કોઈ પણ પ્રકરને મહાપ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યાં એકાદ બાવ યોગી દિવ્યદૃષ્ટિ અથવા ગુપ્તવિદ્યાવાદી તેની પાછળ આવેલો હોય છે. માનવ દુઃખ અને માનવ પાપની બાજીને સુઘારવાનો પ્રયત્ન ચલાવનાર મહાત્મ વિશ્વ પરોના સર્વે સ્થાપકો, કલ્પિત વધારાઓમાંથી પોતાના ધર્મને શુદ્ધ બનાવવાનો પ્રયત્ન ચલાવનાર સર્વે સુધારકો, માનવિઓનાં કાર્યો અને તેમની માન્યતાઓ વચ્ચેના દારૂથી વિરોધ વિરૂદ્ધ ઢલીલ કરતાં જીવન ગાળનારા મર્વે સાધુપુરૂષો, આવા સર્વે બાવ યોગીઓ અને દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા સ્વામિકો સમાન છે આધ્યાત્મિક બાજીને ગંધાર્યતા અને નિસ્વતાને તથા દુનિયાંદારીની બાજીને ક્ષણિકતા અને નિઃસારતાનો ઉદ્દેશ્ય કરતી આવા પ્રકારની વ્યક્તિઓ એક પછી એક ઉદય પામતી આવી છે. “આખા દુનિયાનો લાભ મેળવીને, પોતાનો આત્મલાભ ગૂમાવનાર માનવિને શો લાભ મળવાનો છે ?” બ્યાવહારિક માનવિમાં સાધારણ બુદ્ધિ હોય છે, પરંતુ બાવયોગમાં જીવનની સર્વપ્રકારનો કીમતોને પત્તઢારી નાખતી અતઃપ્રેરિત સર્વે મધારણ બુદ્ધિ હોય છે

માન એક એવી વ્યક્તિજ પાપનો, શોકનો, દુઃખનો, નિષ્ફલાનો, દાયદાયનો ચંકાનો ખુલાસો કરી શકે. માનસિક વ્યથામાં સુપડાતાં આપણે આપણી ભોજન બનાવનાર વ્યક્તિઓ પાસે જતા નથી, મનની ગૂંચવણમાં આવી પડતાં આપણુ લગ્ન શીવી આપનાર વ્યક્તિઓ પાસે દોરી જતા નથી, પરંતુ જેનામાં ગાન, અનુભવ, ભોધિ, જ્યોતિનો પ્રકાશ હોય એવી વ્યક્તિઓ પાસે આપણે જઈએ છીએ. આ જમાનો એક પ્રકારે અચાંતિનો છે જીવન વદનનો બાર બઢુજ બલવાન બની ગયો છે શોક ધાંપલીયા, ચિંતાપરાયણ, અરિયર મનવાળા, ઉન્માદપરાયણ બની ગયા છે. ઘેલછા અને આત્મપાતાનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે. છતાં એ દમેશાં વપાપણી આસપાસ આધ્યાત્મિક જીવનનો મહાન ઉદ્દેશ્ય લોભ વિના મર્જના કરી રહ્યો છે; તેને તેજ બહાદૂર, ધીર તારકો ઉપર આકાશમાં પ્રકારી રતા છે.

આપણે એ “બ્યાવહારિક” પ્રજા છીએ. આપણે આપણા કાવલાઓ માટે મર્વે ધરાતીએ છીએ આપણે ગુન્હેગાર તરફ કેવું વર્તન ચલાવીએ છીએ ? આપણે ગુન્હેગારને પાછો સન્માર્ગમાં પ્રવ્રત કરી શકીએ છીએ ? આમ બની શકતું નથી. એકવાર કેદખાને જઈ આવેલા માનવિ માટે, ત્યાં આગળ એકવાર પજીના ગયલા માનવિ કરતાં. પાછા ત્યાં પૂરાવાનો વધારે સંભવ હોયછે. એક કરતાં વધારેવાર જંધીખાને જઈ આવેલું માનવિ એક દમેશનું ગુન્હેગાર યદ્ય પડવાનો સંભવ ઉભો યાયછે. માનવ સામેના અને સમુદ્ધિ સામેના દોષો માયે વર્નવાની ગથાર્ય વિધિ જમદગુરુએ આપણને વપદેશ્યાને અસારે બેદબર વર્વે યદ્ય ગયાં છે, છતાંએ દગ્ધએ કોષપિણુ ધાર્મિક પ્રજાએ આવી વિધિનો કોષ કામે રીકાર કયો નથી, તેમજ વિશાલ દૃષ્ટિ ત્રિંદુથી પણ નેનો ઉપયોગ કરવામાં આગ્યો નથી.

પદેતાં પ્રવર્નને દનો તેના કરતાં વર્નમાન કામે મરજીનો બંધ ઝોછા પ્રમાણમાં પ્રવર્નછે, છતાંએ દગ્ધ કેટલાક માટે મરજીનું બધંકર સ્વરૂપ રજું છે. મરજીના વિચારથી યચરતા એક માનવિને, બ્યાવહારિકપુરૂષ કેવો દિલાસો આપી શકવાનો દનો ? એક મખે નિશાનેના મસ્પેક્ટરે જેન આપરને પૂછ્યું કે ને નકેના અમિમાંથી જમવાને શું

કરશે ! સારે તેણે ઉત્તર વાળ્યો હતો કે, “ મારે મારા આરોગ્યની સંભાળ લઇને મરણ્ય શરણુ થવું જોઇએ નહિ. ” વ્યાવહારિક માનવનો દિલાસો કદાચ આને મલતા પ્રકારનો હોય છે.

માત્રબાવ-યોગી અને દિવ્યદષ્ટાન વિશ્વાસ ઉપજાવતી ખાત્રી પૂર્વક કહી શકે:—

ન જાયતે મ્રિયતેવા કદાચિન્નાયં મૂલ્લાં મંવિતા વાનમૂયઃ ।

અજોનિત્યઃશાશ્વતોઽયંપુરાણો નહન્યતં હન્યમાને શરીરે ॥૨-૨૦॥ગોતા॥

“ કદીપણ, જન્મ પામતો નથી કે મરતો નથી,—એ યદને શરી યવાનો નથી; અજાણે નિભય, શાશ્વત છે. પુરાણ છે, શરીરહણાયે પણ હણાતો નથી.”

કરેલા કાર્યની કીમત આંકતાં તેને પ્રેરનાર હેતુને હમેશાં લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. સ્તુતિનો પ્રેમ, રાજ્યમાં પ્રથમ બનવાની ઇચ્છા, સર્વ પ્રકારની સેવા ઉઠાવનાર એક તરીકે સ્વીકારવાની કામના—આવા પ્રકારના હેતુઓથી ધણા સાગ કાર્યનો વિનાશ થાય છે. આમાં એકામતાપરાપણ્ય પ્રકૃતિના કરતાં વ્યાવહારિકપ્રકૃતિનો વિશેષ દોષ હોય છે. બાવ—યોગી પોતાનો સ્વીકાર થવાની, ખ્યાતિની આશા રાખતો નથી, પરંતુ પોતાનું કાર્ય પૂરું થતાં પોતાના મૂલ્યસ્થાનમાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જૈન-અર્ચક-આર્યક પણ જો પોતાના ડોમરેમી ગામડાની ખૂંપડીમાં જઈ શકી હોય તો, કોઈ પણ રીતે જીવતી પાછી શરી સફી હોત તો નમ્ર સાધુઓનાં ટોળાંના સાથમાં, નિત્ય, અવિચ્છિન્ન ગૃહસ્થ પ્રજાના પાદમાં આવા પ્રકાર-નુંજ જીવન ગાળત.

૨—જડવાદીઓ વારંવાર બાવ-યોગ શબ્દને ધાર્મિક ઉન્માદના અર્થમાં વાપરે છે. તેમને મનતો તેનાથી યેલજામાં પલટાવાનું વલન દર્શાવતી અસ્વસ્થ ધાર્મિકતા સૂચવાય છે. તેમને બાવ-યોગની ભૂમિકાઓ શરીરની અનાગેગ્ય દશાઓ, અથવા બ્રમણ્યો, ચિત્તશ્ચમ, બાધિમય માનસિક દશાઓ કરતાં કંઈ પણ વિશેષ રૂપે લાગતી નથી.

બાવ-યોગનાં ઉઘટાવી નાખેલાં સ્વરૂપો પણ મળી આવે છે, એટલી વાત ખરી છે; માનસિક બાધ અને મૂર્છાનાં દર્શનો, છેતરનારાં દર્શનો; રળા રોમન કેયલિક લેખકો નિંધ બાવ-યોગનું નામ આપે છે, તેનાં પણ દર્શનો મળી આવે છે. દૈવ વિચાર, જડ, અસુર વિદ્યા, આવેશ અને આવા પ્રકારની બધંકર બાબતોનો તેઓ તેમાં સમાવેશ કરે છે. એક જડવાદીને ઉત્તર આપતાં આવા નિંધ પ્રકારના બાવ-યોગને દર્શાવેલા બીલકુલ જરૂરનો નથી. કારણ કે તેને મન આવી સર્વ બાબતો બાલિસંચેલા સમાન હોય છે. જે કરવાનું છે તે તેની એવા પ્રકારની ખાત્રી કરી આપવાની છે, કે સંત-જ્ઞેન અને સંત-પોલ્સ જેવા મહાન બાવયોગીઓના અનુભવો, માનસિક બાધ જેવા તેમજ કપટમય એક પણ નથી. મન સખેમી વર્તમાન શાસ્ત્રીય અભ્યાસનું વલન, બાવ-યોગની ભૂમિકાઓ બ્રમણ્યો સમાન નથી એવું દર્શાવવા તરફ છે. એટલી યથાર્થ બાબત તરફ નેતું લક્ષ્ય દોરીને ખચાવ કરવાની એક વિધિ છે. ચેનનશાસ્ત્રી પ્રો. જેમ્સ પોતાના “ વેરાઈટીઝ—ઓફ—રીલીજીયસ—એક્ષપારી-અન્સ ” નામના ગ્રંથમાં લખે છે. નેમ:—

“સારી રીતે વિકાસ પામેલો ભાવ-યોગની ભૂમિકાઓ, જે વ્યક્તિઓના અનુભવવા-માં આવે છે તેમને તો તે ધણું કરીને સંપૂર્ણ રીતે સત્તા સમાન હોય છે; આવી ભૂમિકાઓ સંપૂર્ણ રીતે આધાર સમાન હોવાનો એક પ્રકારનો તેમનો હક પણ હોય છે. ચેતન શાસ્ત્રના સત્ય સિદ્ધાંતની એક બાબત રૂપે સારી રીતે સિદ્ધ થયેલી અને ખાત્રી બર્ધાપ્રકારની ભાવ-યોગની ભૂમિકાઓ જેમના અનુભવવામાં આવે છે તેમને માટે તો ધણું કરીને સત્તા સમાન હોય છે. તેઓ “ત્યાં” પહોંચે છે અને જશે છે. આ વિષે બુદ્ધિ-વાદ (Rationalism) બળાવ્યાં કરવું યથા છે. જો એકાદ માનવિના અનુભવમાં આવતું ભાવ-યોગનું સત્ય તેને માટે જીવવાના સાધન સમાન એક શક્તિ રૂપ નિવડે તો તેને બીજે માર્ગે જીવન ગાળવાની આજ્ઞા કરવાને મોટા ભાગના લોકોને આપણને કેવા પ્રકારનો હુકમ મળ્યો છે? આપણે તેને એક કપડાનામાં અથવા એકાદ દિવાનાશાલામાં પૂરી ચકીએ, પરંતુ આપણાથી તેનું મન ફેરવી શકાશે નહિ—આ પ્રમાણે તો આપણે તેને તેની માન્યતાઓમાં વધારે દૃઢ પૂર્વક વળગાડીએ છીએ. એક સત્ય બાબત તરીકે તે આપણા જીવંત પ્રયત્નોને દસી કાઢે છે; ન્યાયશાસ્ત્રના દરિયોદયા ને અપણા અધિકારની હદમાંથી છટકી જાય છે.”

પછીથી પ્રો. જેમ્સ દર્શાવે છે કે “આપણી બુદ્ધિ-વાદની ‘આગળ પડતી કહેવાતી માન્યતાઓનો આધાર, ભાવ-યોગીઓ પોતાના સિદ્ધાંતો માટે આપે છે. તેવા જ પ્રકારનો હોય છે” ઉભયે અપરોક્ષાનુભવનો આધાર શોધનારા હોય છે આવા કારણથી તે આગળ ઉપર કહે છે:—

“ભાવ-યોગી અભેદ..... હોય છે; આ બાબત આપણને ગમતી અથવા ના ગમતી હોય તો પણ આપણે તેને તેના માર્ગના આનંદમાં મદાલવા દેવો જ જોઈએ”

પરંતુ આના કરતાં પણ તેઓ આગળ વધે છે. તેઓ કહે છે, કે ભાવ-યોગીઓ, તેમના વિરોધિ માત્ર બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના આધારવાળી બુદ્ધિવાદપરાયણ ચિત્—શક્તિની સત્તાનો ત્રિનાશ સાધે છે તેઓ આને માત્ર એક પ્રકારની ચિત્તશક્તિ રૂપે દર્શાવે છે. તેઓ સત્યાન્વેષણનો અન્ય દિશાઓના સંભવ ખુલા કરી આપે છે, આમાંના કોઈ પણ સાથે આપણામાંનું કંઈ પણ મળતું હોય તેટલી બાબતમાં આપણે છૂટથી થઈ શકી શકીએ જરૂર છે.

અલબત્ત પ્રો. જેમ્સ એટલું કયુલ કરે છે, કે બીજાઓને પોતાના અંતરમાંથી ઉપજી આવતી જરૂર ના જણાવ ત્યાં સુધી તેમના અમુક પ્રકારના અનુભવને પૂરાવા તરીકે બીજાઓ પાસે સ્વીકારાવવાનો ભાવ-યોગીઓનો કોઈ પણ પ્રકારનો હક નથી; પરંતુ તેઓ આ પ્રમાણે દલીલ કરે છે:—

—“ભાવ-યોગની દશાઓ, ભૂમિકાઓનું અસ્તિત્વજ, તેના વિરોધિ દશાઓ અથવા ભૂમિકાઓ આપણે જે જે માનીએ તેની એકનીએક અને છેલ્લામાં છેલ્લી સ્વતંત્ર ઉપરિ અધિકારી રૂપ હોવાનો દાવો સંપૂર્ણ રીતે રદ કરે છે.”—

ત્યારે તેઓ એટલી બાબત ઉપર બાર મુકીને દર્શાવે છે, કે ભાવ-યોગીઓ “એક અનુમાન વા કલ્પનાની સ્થાપના કરે છે,” એટલું આપણી પાસે કયુલ કરાવવાનો તેમનો હક છે.

બ્રહ્મી તેઓ આગળ ચાલતાં દર્શાવે છે, કે ભાવ-યોગીઓનો પૂરાવો બુદ્ધિ-વાદીઓના પૂરાવાના વિરુદ્ધમાં જતો નથી પરંતુ સર્વે બુદ્ધિ-વાદીઓ સ્વીકારે છે એવા પ્રકારની યથાર્થ બાબતોના માત્ર ઉદાહરણો છે.

“એક નિયમ તરીકે, ભાવ યોગની દશાઓવડે ચિત્તિ-શક્તિના સાધારણ પ્રકારના બાહ્ય આધારમાં માત્ર એક પ્રકારના અતીન્દ્રિય અર્થનો ઉમેરો થાય છે. પ્રેમ અથવા લોભની ઉર્મિઓની માફક આવી દશાઓ ભૂમિકાઓ ચઢી આવતા ઉભરાઓ સમાન છે, આપણા જીવાત્માની બહિષ્કાર સમાન છે; આવાં સાધન વડે આપણા સમક્ષ બાહ્ય પ્રદેશમાં આવેલી યથાર્થ બાબતો એક નવીન પ્રકારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, આપણા પ્રવૃત્તિમય જીવન સાથે નવીન પ્રકારનો સંબંધ યોજી આપે છે. આવી ભૂમિકાઓ, આવી યથાર્થ બાબતોના યથાર્થ સ્વરૂપે વિરોધમાં આવતી નથી. અથવા આપણી ઇન્દ્રિયોને તૂટતો જ અનુભવ થતો હોય એવા કથાનો પણ નકાર બચતી નથી.”

પ્રો. જેમ્સના કહેવા પ્રમાણે ભાવ-યોગી નહિ, પરંતુ બુદ્ધિ-વાદી ટીકાકારજ નિષેધકનો ભાગ બનવે છે.

“તેના નિષેધમાં કોઈ પ્રકારનું બલ હોતું નથી, કારણ કે જે મન એક પ્રકારનું વિશાલ, વિસ્તૃત દૃષ્ટિબિંદુ ધારણ કરે તેો યથાર્થ બાબતોની એક પ્રકારની સ્થિતિ કોઈ કાલે ના સંભવિ શકે કે જેમાં સત્ય દૃષ્ટિથી નવીન અર્થનો ઉમેરો ના કરી શકાય.....ભાવ-યોગની ભૂમિકાઓ કદાચ આવા એકપ્રકારનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સંભરી શકે; મનને બાહ્ય પ્રદેશમાં એક વિશેષ વિશાલ અને પરિવ્યાપકસૃષ્ટિને નિહાળવાની બારીઓ સમાન આવી ભૂમિકાઓ છે.”

સર્વે ભાવ-યોગીઓના અનુભવો સમાન પ્રકારના હોતા નથી, એટલી બાબતથી તેમના મત પ્રમાણે તેઓના પૂરાવાનો કીમત જરા પણ ઘટી જતી નથી.

“એમ હોય તો વિશાલસૃષ્ટિનું પણ આપણી સૃષ્ટિના જેવું જ મિશ્ર બંધારણ હોતું જોઈએ. એટલું બસ છે. આપણી સૃષ્ટિમાં છે તેમ આ સૃષ્ટિમાં પણ દંવી અને આસુરી વિભાગો, મોહક અને રક્ષક પક્ષો, યથાર્થ અનુભવો અને તેના જેવા બનાવટીદેખાવો હોય છે. બધુંએ લગભગ સમાન હોવા છતાં આવી સૃષ્ટિ વિશાલ બની જાય છે. આ સાધારણ પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિના આપણા જેવો રીવાજ છે તેવી જ રીતે એ સૃષ્ટિના અનુભવોનો પણ આપણે પસંદ કરીને, અધિન કરીને, અદલો બદલો કરીને ઉપયોગ કરવાનો છે. આપણે અત્યારે જેવી ભૂલ કરીએ છીએ તેવા જ પ્રકારની ભૂલ પણ થવાનો સંભવ છે; છતાં એ આવીજતના ભાવાર્થોની આવા પ્રકારની વિશાલ સૃષ્ટિને લક્ષમાં લેવી, સર્વે પ્રકારની ગૂંચવણો છતાં તેનો ઉડો અભ્યાસ ચલાવવો, એ આપણે માટે સત્યની અતિમ પરિપૂર્ણતા પામવામાં કદાચ જરૂરની ભૂમિકાઓ સમાન પણ હોય.”

(આગળ ચાલુ.)

The Theosophist.

॥ પૂર્વમોમાંસાદર્શન ॥

(અનુસંધાન ગતવર્થે છેલ્લાંઅંકથી.)

આ પાઠમાં વિધિનું પ્રામાણ્ય કહ્યું. તે વિધિ પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ અને કદ્ય એવા એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. પ્રત્યક્ષ વિધિ બે પ્રકારનો છે—અર્થ કર્મ વિધિ અને ગુણ કર્મ વિધિ. ગુણ કર્મ વિધિ વળી ત્રણ પ્રકારના છે, અદ્યાર્થવિધિ, દ્યાર્થવિધિ, અને દ્યાર્થવિધિ. તેમાંનો દ્યાર્થવિધિ તથા દ્યાર્થવિધિ બન્ને બંને પ્રકારના છે તેમનાં નામ પ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિ છે. દ્યાર્થ પ્રતિપત્તિવિધિનું દ્યાર્થ એ છે કે ચાત્વાલં કુષ્મા-વિપાણાં પ્રાસ્યતિ યાગ માટે ચોકસ કરેલી ભૂમીમાં કાળાં શીંગડાંવાળા ગાયને લાવવી અને દ્યાર્થવિધિ પ્રતિપત્તિ વિધિનું ઉદાહરણ એમ છે કે આશ્રાય કર્મ સ્વિષ્ટકૃત્ અંગ કર્મમાં દેવતા તે સ્વિષ્ટકૃત અગ્નિ હોવા જોઇએ દ્યાર્થપ્રતિપત્તિ ગુણકર્મ વિધિનું ઉદાહરણ ઘ્રીહીનવહ્નિતિ ડાંગર ખાંડની જોઇએ. અને દ્યાર્થપ્રતિપત્તિ ગુણકર્મવિધિનું ઉદાહરણ પુરંદાશં પ્રથયતિ પીંડ કરીને તેનો પુરંદાશ યાપીને કરવો, એ છે.

પુનઃ ઉત્પત્તિવિધિ, વિનિયોગવિધિ, પ્રયોગવિધિ. ને અધિકારવિધિ, એમ વિધિ ચાર પ્રકારના છે, અને પ્રત્યેકના, કૃત્વર્થ, પુરૂષાર્થ એમ બંને પ્રકાર છે.

કૃત્વર્થ ઉત્પત્તિ વિધિનું ઉદાહરણ સમિધોયજતિ મમિધને હોમવું એ છે; અને પુરૂષાર્થ ઉત્પત્તિવિધિનું ઉદાહરણ અગ્નિહોત્રં જુહોતિ અગ્નિહોત્ર નામના યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી એ છે. કૃત્વર્થવિનિયોગવિધિનું ઉદાહરણ ઘ્રીહીન્મોક્ષતિ ડાંગરને પ્રોક્ષણ કરવું જોઇએ એ છે, અને પુરૂષાર્થવિનિયોગવિધિનું ઉદાહરણ યાજયેત્ અધ્વાપયેત્ દ્રવ્યની ઇચ્છાવાળાએ યાગ કરાવવો, અધ્વાપન કરાવવું એ છે. કૃત્વર્થપ્રયોગવિધિનું ઉદાહરણ આરંભણીયયા ઇષ્ટયા યજેત આરંભણીય નામની ઇષ્ટિવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી એ છે, અને પુરૂષાર્થપ્રયોગવિધિ બે પ્રકારના છે,—એક પુરૂષાર્થ અવાન્તર પ્રયોગવિધિ એનું ઉદાહરણ પૌર્ણમાસ્યાં પૌર્ણમાસ્યા યજેત, અમાવાસ્યાયાં અમાવાસ્યા યજેત પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણમાસ્યા નામના યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી. અમાવાસ્યાને દિવસે અમાવાસ્યા નામના યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી એ છે, અને બીજો પુરૂષાર્થ મદા પ્રયોગવિધિનું ઉદાહરણ સમેદર્શપૌર્ણમાસાઙ્યામ સ્વર્ગકામોયજેત આગ્નેયાદિ ત્રણ યાગ-વાળો દર્શ અને આગ્નેયાદિ ત્રણ યાગવાળો પૌર્ણમાસ્ય યાગ એ બંને યાગવડે સ્વર્ગની ઇચ્છા-વાળાએ ઇષ્ટની ભાવના કરવી.

કૃત્વર્થ અધિકારવિધિ બે પ્રકારના છે,—એક નૈમિત્તિક હોઇને અદ્યાર્થ નિર્ધાર્તાર્થ એનું ઉદાહરણ મિષ્નેજુહોતિ પુરંદાશ કપાલ શટી જાપ ત્યારે હોમ કરવો જોઇએ એ છે, ને બીજો નૈમિત્તિક નદી હોઇને સદ્યાર્થ નિર્ધાર્તાર્થ કૃત્વર્થ અધિકારવિધિ એનું ઉદાહરણ હિંસ્યાન્, પરદાશન્ ગચ્છેત્ દિંસા કરવી. પરદારાગમન કરવું એ છે. તથા પુરૂષાર્થઅધિકારવિધિ

ત્રણ પ્રકારના છે —કામ્ય, નૈમિત્તિક, અને સંવસિત.....તેમાંના કામ્ય એ પ્રકારના છે; એકે તો કર્મફલસંબન્ધપર જેનું ઉદ્ઘાદરણ દર્શપર્ણમાસાધ્યામ્ સ્વર્ગકામો યજેત એ છે અને બીજે ગુણફલસંબન્ધપર કામ્યપુરુષાર્થાધિકારવિધિ. તેનું ઉદ્ઘાદરણ દધ્નેન્દ્રિય કામસ્ય જુહુવાત્ ઇન્દ્રિય કામનાવાળા પુરુષે અગ્નિહોત્ર યાગમાં દ્વીરૂપ ગુણુવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી એ છે.

નૈમિત્તિકપુરુષાર્થાધિકારવિધિ એ પ્રકારના છે, એક તો નિયતનિમિત્તક જેનું ઉદ્ઘાદરણ યજ્ઞજીવમગ્નિહોત્ર જુહોતિ પ્રદસ્યે જીવન નિમિત્તક અગ્નિહોત્ર કરવું જોઇએ એ છે, અને બીજે અનિયતનિમિત્તકપુરુષાર્થાધિકારવિધિ, તેનું ઉદ્ઘાદરણ યસ્યાહિતાગ્રેન્દ્રિર્મહાન્દહેત્ ક્ષામવતેન્દ્રોરોડાશમષ્ટાકપાલં નિર્વપેત્ આદિતામિવાળા અગ્નિહોત્રિત્રું પ્રત અગ્નિથી બળી જાય તો ક્ષામવત્ ગુણુવાળા અગ્નિદેવતાને માટે આઠ કપાલમાં સંસ્કાર કરેલા પુરોડાશનો હોમ કરવો જોઇએ.

સંવસિત પુરુષાર્થાધિકાર વિધિના એ પ્રકાર છે, એક તો નિનિત્તજન્ય દોષનાશરૂપ સંવસિત, અને બીજે ઇતરફલસંવસિત. તેમાં બળી પડેલાના એ વિભાગ છે. એક વિદિતાતિક્રમનિમિત્તક જેનું ઉદ્ઘાદરણ યો અમાવાસ્યાં પાર્ણમાર્સીચાતિપાતથેદગ્નયે પર્યિકૃતે-ષ્ટાકપાલં નિર્વપેત્ એ અગ્નિહોત્રી પુરુષ અમાવાસ્યા અને પૂર્ણમાસી યાગેતો (અતિપાત) નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે તેને પર્યિકૃત ગુણુવાળા અગ્નિદેવતાને માટે આઠ કપાલમાં સંસ્કાર કરેલા પુરોડાશનો (નિર્વાપ) હોમ કરે, એ છે, અને બીજે વિભાગ નિધિદ્વાયરણ નિમિત્તક છે, તેનું ઉદ્ઘાદરણ એ છે કે યજ્ઞેકંયૂપમુરમ્પૃશેત્ ઇપતેચાયોરિતિપટેત્ એ-કાદા (યુપ) યજ્ઞ રથબને રૂપરૂ કરે તો તેના પ્રાયશ્ચિત બદલ ઇપતેચાયો એ મંત્રનો પાઠ કરે, મંતરફલસંવસિત પુરુષાર્થાધિકારવિધિનું ઉદ્ઘાદરણ એ છે કે વૈશ્વાનરં દ્વાદશ કપાલં નિર્વપેત્ પુત્રેજાતે પુત્ર જન્મ પછી વૈશ્વાનર દેવતા સંબન્ધિ બાર કપાલમાં સંસ્કાર કરેલા પુરોડાશનો નિર્વાપ કરે, ઇત્યાદિ.

પુનઃ પ્રકાશનતરથી વિધિના અગિયાર વિભાગ છે, સામાન્યવિધિ, વિશેષવિધિ, પ્રતિસવવિધિ, અભ્યનુશાવિધિ, ઉપસંહારવિધિ, બ્યવસ્થાવિધિ, પર્યુદાસવિધિ, અભ્યાસવિધિ, સાધારણવિધિ, ઉત્કર્ષવિધિ, ને અપવિધિ. તેમાંના પ્રતિપ્રસવ, અને અભ્યનુશાવિધિ ક્રેટલાકના મતમાં એકજ છે જેમના મતમાં એક છે તેનાં ઉદ્ઘાદરણ કે વર્ણનાંતુકર્મણમ-સ્પશ્નિણિ કર્મણિજીવિકા । યાજ્ઞનાધ્યાપનેચૈવ વિગુદ્ધાશ્ચ પ્રાતિપ્રહ્નાઃ ॥ ૫૬નપાકન, યજ્ઞન યાજ્ઞન, અને જ્ઞાન પ્રતિપ્રદ એ છે કર્મમાંનાં પાકન, યાજ્ઞન અને પવિત્ર પુરુષથી પ્રતિપ્રદ એ ત્રણ કર્મો આજીવિકાને માટે છે, એ અભ્યનુશાવિધિ છે, અને ક્રીતરાજકો અમેઝયાજઃ દીકરો વેચાતો લેવાથી રાજ યજ્ઞાનું અજ અભોજ્ય છે કિંવા સોમજતાને વેચનારનું અજ અભોજ્ય છે, એ પ્રતિપ્રસવ વિધિ છે.

એ અગિયાર વિધિઓ કૃત્વર્થ અને પુરુષાર્થ એમ બન્ને પ્રકારના છે. તેમાં આદ્ય

નિયે જુહોતિ આહવનિય અનંદે ।મ કરવો જોઇએ, કૃત્ય સામાન્ય વિધિનું ઉદાહરણ છે; વૃષ્ટિકામોયજેત વૃષ્ટિની કામના વાળાએ યાગ કરવો જોઇએ, એ પુરુષાર્થ સામાન્ય વિધિનું ઉદાહરણ છે; પદેપદે જુહોતિ ધોડાને ડગલે ડગલે અશ્વ પાછાં હોમ કરવો જોઇએ, એ કૃત્ય વિશેષ વિધિ છે; અથયદ્વચ્છેદુહિનામે વાષિઢતા જાયેત સર્વમાયુ રીયાદિતિ તિલૌદનં વાચયિત્વા સર્વિષ્મન્ત મશ્નીયાત તામીશ્વરો જનયીતવૈ ॥ મ્હને પરિડતા પુત્રિ થાય એમ જોતી ઇચ્છા હોય તેણે સર્વમાયુરોધાત વિગેરે મંત્રો નો પાઠ કરીને તલ ચોખાતી ખીચડી રાંધી ધી નાંખીને ગૃહિણીને ખવડાવવી જોઇએ, તો ઇશ્વર એની પુત્રી આપે, એ પુરુષાર્થવિશેષવિધિ છે; પૂવાપ્રવિષ્ઠમાગઃ પૂના દેવતા દાંત વગરના હોવાથી પુરોડાપનો વચ્ચે લોટ વાળો ભાગ તેમને દેવો જોઇએ, એ કૃત્યપ્રતિપ્રસવવિધિ છે; ગ્રહણેષુ શ્રાદ્ધમાચરેત્ ગ્રહજુમાં શ્રદ્ધ કરવું જોઇએ, એ પુરુષાર્થ પ્રતિપ્રસવવિધિ છે;

વળી પ્રતિપ્રસવ વિધિ પાંચ પ્રકારના છે:—લુપ્તાર્થ પ્રતિપ્રસવ, ભૂતાનિરિક્ષ પ્રતિપ્રસવ, પર્યુદસ્તપ્રતિપ્રસવ, નિયમવિધિદ્વારા ફલવ્યાવર્તિતવિષય પ્રતિપ્રસવ, અને પરિસંખ્યા દ્વારા વ્યાવર્તિત વિષય પ્રતિપ્રસવ. તેમાં પૂવાપ્રવિષ્ઠમાગઃ કિંવા કૃષ્ણલચરો ઘૃતં અપવતિ સુવર્ણનં ચર્યાં ધો તાવતું જોઇએ, એ જે પ્રથમ પ્રકારના પ્રતિપ્રસવ વિધિનાં ઉદાહરણ છે; ગ્રહણેષુ શ્રાદ્ધમાચરેત્ એ બીજા પ્રકારના પ્રતિપ્રસવ વિધિનું ઉદાહરણ છે; અગ્નિયોમીયંપશુમાલમેત અગ્નિયોમ દેવતા સંખ્યધિ પશુનું આલમ્બન કરવું જોઇએ એ પ્રતિપ્રસવ વિધિ, માહિંસ્યાત્સર્વાંભૂતાનિ કાઈ પણ પ્રાણીની કિંમ્બા કરવી નહીં એ નિષેધને લીધે સિદ્ધ છે, અને તે નિષિદ્ધ પ્રતિપ્રસવનું શ્રાવ ઉદાહરણ છે. વૃત્તૈરેવાર્દિવિષય કર્તૃત્વં વરણ કરેલા શ્રાદ્ધશો પાસે ઋત્વિજનું કર્મ કરાવવું જોઇએ, એ પર્યુદસ્ત પ્રસવ વિધિ છે, તે વરણ નિયમમાં વરણ નહીં કરેલા શ્રાદ્ધશોની વ્યવસ્થા મારે વરણ નહીં કરેલા શ્રાદ્ધશુ સામિધેની ઋચાઓ બજેછે એ વાક્યથી વરણ નહીં કરેલા હાતાને પણ પ્રતિપ્રસવ થાયછે, એ ત્રીજા વિધિનું ઉદાહરણ છે. હૃદયસ્યાગ્રે અવદ્યતિ હૃદયના અમ્બાગમાં અવદાન કરવું જોઇએ, એ પરિસંખ્યાદ્વારા વ્યવસ્થિતવિષય પ્રતિપ્રસવવિધિનું ઉદાહરણ છે.

અગિયારમાંનો ચોથો વિભાગ જે અભ્યનુસાવિધિ તેના પુરુષાર્થ બેદનું ઉદાહરણ ક્રોતરાજકો મમોઝવાદ્રઃ છે; અને તેના કૃત્ય બેદનું ઉદાહરણ આગળ કહેવામાં આવશે.

પુનઃ અભ્યનુસાવિધિ બે પ્રકારના છે. એક અવ્યાવર્તવિષય અને બીજા વ્યાવર્ત વિષય. તેમાંના પ્રથમનું ઉદાહરણ યજ્ઞાંતુ કર્મણામસ્ય એ છે. અને વ્યાવર્ત અભ્યનુસાવિધિ પાંચ પ્રકારના છે: નિષિદ્ધ વિષય, પર્યુદસ્ત વિષય, અનિયમ વ્યાવર્તિત વિષય, પરિસંખ્યા વ્યાવર્તિત વિષય, અને ઉપસંહાર વ્યાવર્તિત વિષય. તેમાંનો નિષિદ્ધ વિષય વ્યાવર્ત અભ્યનુસાવિધિ વળી બે પ્રકારના છે. એક સામાન્યરૂપ, તેનું ઉદાહરણ નદીક્ષિતસ્યાન્નમશ્રિયાત યાગમાં દીક્ષા લીધેલા પુરુષનું અન્ન નહીં ખાવું જોઇએ; તેમજ જીવિતાત્મ્ય યમાપન્નો યોઽન્નમત્તિયતસ્તતઃ આકાશ મિવપંકેન ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥ અન્ન નહીં મળવાથી મરણ સમય આવેતો ગમે તેનું પણ અન્ન ખાઈ નિર્વાહ કરવો, એમ કર

વે. એમ કરવાથી કાંતો આકાશની જેમ; પાપથી નિર્દોષ ન રહેશે, એ પણ ઉદાહરણ છે. અને બીજો વિશેષ રૂપ, તેનું ઉદાહરણ કૌતરાજકો અમોઝ્યાસ છે.

બીજો પર્યુદય વિષય-વ્યાવર્તિતવિષય અભ્યુત્થાવિધિ-પણ એ પ્રકારના છે. એક સામાન્યરૂપ તેનું ઉદાહરણ યજમાનસ્ય મદ્દે અશિતવ્યમ્. યજમાનને ઘેરજ ખાવું. જોઈએ, એછું; અને બીજો વિશેષ રૂપ; ને તેનું ઉદાહરણ અશિતવ્ય-વપાર્યાં હુતાયામ વપારો હોમ થયા પછી ભાગ્ય કરવું જોઈએ; એ છે.

ત્રીજો અનિયમ વ્યાવર્તિતવિષય અભ્યુત્થાવિધિનું ઉદાહરણ મઝીલ્લસ્તુ, યયોક્તેન દ્રાક્ષણઃ સ્વેન કમ્પના. જીવેત્કાચિય, ધર્મેણ આજ્ઞાયને પોતાના કર્મથી આજ્ઞાવિકા નહોતી ચાહે, તો ક્ષત્રિય ધર્મ વડે આજ્ઞાવિકા ચલાવવી એ છે.

ચોથો પરિસ્થિતિવ્યાવર્તિતવિષય અભ્યુત્થાવિધિનું ઉદાહરણ પંચ પંચ નવામહ્યા પાત્યઃ નખવાળા શયલાદિ પાંચ પ્રાણિઓમાંથી મક્ષણ કરવું તે માત્ર અખને અભાવેજ એ છે. અને પાંચમો ઉપસંહારનું ઉદાહરણ મત્તપૂર્વોદ્રાક્ષણોમિદેત આજ્ઞાય પર્યુના અસ-ચારીએ મિક્ષા માગતાં “ ભવતિ મિક્ષાં દેહિ ” એમ ભવત શબ્દ પહેલો બોલવો.

અગિયાર વિભાગમાંના પાંચમા ઉપસંહાર વિધિના પણ કૃત્ય ને પુરુષાર્થ એ પ્રકાર છે. આગ્રેયંચતુર્ધાકરોતિ અગ્નિ દેવતા સંબન્ધિ પુરોગ્રચતા ચાર વિભાગ કરવા-એ કૃત્યનું ઉદાહરણ છે. અને મદ્દદા દ્વાદશાદ્યાનિ મૈક્ષવર્ચચરેત્ અહાલ્યા કરનારો. ખાર વર્ષ નર-કપાલમાં મિક્ષાટત કરી ખાય એ પુરુષાર્થ ઉપસંહાર વિધિનું ઉદાહરણ છે. પુનઃ ઉપસંહાર વિધિ નિયમિત ને અનિયમિત બેદથી એ પ્રકારના છે; આગ્રેયંચતુર્ધાકરોતિ એ નિયમિતનું ઉદાહરણ છે; અને યજુર્યંકરયમધ્વર્ય ષઃ દદાતિ; પ્રકાશ; વાજો રથ અધ્વર્યુને દાનમાં આપવો એ અનિયમિતનું ઉદાહરણ છે.

છઠ્ઠો વ્યવસ્થાવિધિ કૃત્ય પુરુષાર્થ બેદથી એ પ્રકારનો છે. ચાર્વકી પૌર્ણમાસ્યા-મનુચ્યેતે ષૂઢન્નતિ. અમાઘાસ્યામ પૌર્ણમાસીને દીવસે વર્તુદ્ધી ઋચા બજુવી, ને અમા-વાસ્યાને દીવસે બૃધન્વતિ. ઋચાઓ બજુવી એ કૃત્યનું ઉદાહરણ છે, અને અયાદેવર્ષણ્યે-કોદિષ્ટકુર્યોત પર્વને દીવસે ક્ષય-તિથિ, હોય તો એકદિષ્ટ આઠ કરવું એ પુરુષાર્થ. વ્ય-વસ્થાવિધિનું ઉદાહરણ છે, પુનઃ વ્યવસ્થાવિધિ ત્રણ; પ્રકારના છે; ઉભેપ્રાપ્ત, અતુભેપ્રાપ્ત; અને અન્વતર; પ્રાપ્ત, તેમાં પહેલાનું ઉદાહરણ ચાર્વકી પૌર્ણમાસ્યા-મનુચ્યેતે છે; ને બીજાનું ચતુર્દ્વોદ્રાપૌર્ણમાસીમિસ્રુપેત્ પંચદ્વોદ્રામાઘાસ્યામ પૌર્ણમાસીમાં ચાર હોતા અને અમાવાસ્યામાં પાંચ હોતા વડે અભિમર્યુ, સરકાર કરે, એ ઉદાહરણ છે, અને ત્રીજાનું ઉદાહરણ પ્રયાજસ્તનૂનવાદન્વેપાં નારાસીમન્વાહ પ્રયાજતો તનૂનપાતથી મિન્ન સર્પિદાદિ વાગમાં નારાયસી નામની ઋચાઓ બજુવી ધૃત્યાદી છે.

પુનઃ વ્યવસ્થાવિધિ એ પ્રકારના છે. એક ન્યાયમ્ય ને બીજો વાચનિકી તેમાં પહેલાનું ઉદાહરણ આજ્યંપ્રલાપયતિ ધીને ઓગળાવવું જોઈએ; અને વાચનિકી વ્યવસ્થા-વિધિ પાંચ પ્રકારના છે; દેશનો વ્યવસ્થા કાલનો વ્યવસ્થા, કર્મનો વ્યવસ્થા, ફલનો

વ્યવસ્થા અને નિમિત્તોત્પવસ્થાઃ મધ્વયુઃ મઘૌહવિવિપાસાદયતિ અધ્વયુઃ આ-
 હવિર્ભાગનું આસાદન કરવું જોઈએ, અને તે ઉત્તર દિશામાં હાઈ જવાનું હોય છે,
 માટે દેશતોત્પવસ્થાનું ઉદાહરણ છે, તેમજ નર્મદોત્તરમાગેનું કર્ત્તવ્ય સિદ્ધયુક્તકે
 કૂલીરેસંસ્થિતે માનાવુપાકુર્યાત્તુદક્ષિણે નર્મદાની ઉત્તરમાં ઉપાકર્મ સિંહસ્થ સૂર્યમાં
 કરવું. ને નર્મદાની. દક્ષિણમાં કકેસ્થ સૂર્યમાં ઉપાકર્મ કરવું; કાલતોત્પવસ્થાનું ઉદાહરણ
 વસન્તે ગ્રાહ્યજોડગ્નિનાદધીત. ગ્રીષ્મે રાજન્યઃ. શરદીવૈશ્યઃ. વર્ષાતુરથકારઃ
 સોમયાગ માટે બ્રાહ્મણે વસન્ત ઋતુમાં આહવનીયાગ્નિનું આદાન કરવું, ક્ષત્રીયે ગ્રીષ્મ
 ઋતુમાં, વૈશ્યે શરદઋતુમાં, અને સુધારે વર્ષાકાળમાં છે; સમુદ્રં મનસાધ્યાયેત્ રથાતઃ
 સામની સ્તુતિ કરતી વેળા મનવડે સમુદ્રનું ધ્યાન કરવું, એ કર્મતોત્પવસ્થાનું ઉદાહરણ
 છે; મૃગમયેનપ્રતિષ્ઠા કામસ્ય પ્રણયેત્. કાંસ્યેન બ્રહ્મવર્ચસ કામસ્ય. ગોદોહનમાં
 પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છાવાળાએ માટીના પાત્રમાં પાણી લાવવું જોઈએ, અને બ્રહ્મવર્ચસ ક.મતા-
 વાળાએ કાંસાના વાસણમાં. એ ક્ષતોત્પવસ્થાનું ઉદાહરણ છે; અને નૃણામકૃત
 ચૂડ નામશુદ્ધિને શિક્ષા સ્મૃતઃ. નિષ્ઠંત્ર ચૂડકઃનાં તુ ત્રિરાટ્યાચ્છુદ્ધરિષ્યતે. ।
 ચુડાકર્મ નહીં કરેલા બાળકના મરણનું સ્તક એક રાત્રિનું હોય છે. ને ચુડાકર્મ કરેલાનું
 સ્તક ત્રણ રાત્રિ પાળવું જોઈએ, એ નિમિત્તોત્પવસ્થાવિધિનું ઉદાહરણ છે. કેટલાકના
 મતમાં કર્મતોત્પવસ્થા અને સંસ્કાર્યતોત્પવસ્થા એમ બે વધુ પ્રકાર પણ છે. તેમાં પર્યોદતં
 ગ્રાહ્યજાયા યવાગુરાજન્યસ્યા યાગમાં દીક્ષિત બ્રાહ્મણે દુધ પીને રહેવું જોઈએ. ને ક્ષ-
 ત્રિપએ કાંઠા પીને રહેવું, એ પ્હેલાનું ઉદાહરણ છે; અને ગર્માષ્ટમેઽદ્વેકુર્વોત ગ્રાહ્યજાસ્યો-
 પનાયનમ્ ગર્માદેકાદશોરાજો ગર્માચુદ્વાદશોવિશઃ ગર્ભથી માંડીને આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણને
 જનેષ્ઠ દેવું, ક્ષત્રીને અગિયારમે વર્ષે, અને વૈશ્યને બારમે વર્ષે, એ સંસ્કાર્યતોત્પવ-
 સ્થાનું ઉદાહરણ છે.

કૃત્યપર્યુદાસવિધિનું યજ્ઞતિ તુ યે યેજામહં કરોતિ નાનુયાજેષુ. પ્રકૃ-
 તિવાદ્વિકૃતિ કર્ત્તવ્યઃ પ્રકૃતિયાગની જેમ વિકૃતિ યાગ કરવો જોઈએ એને ચોદના વિધિ
 કહે છે તેથી દર્શપાર્ણુમાસરૂપ પ્રકૃતિયાગમાં પ્રયાજને અનુયાજીદિ વિકૃતિયાગો હોય છે
 તેમાં સમિધોયજ્ઞતિ મત્યાદિ મંત્ર બજીને પાંચ પ્રયાજયાગ કરવાના હોય છે તેમાં યજ્ઞતિ
 બોલવાને બદલે યેયજ્ઞામદ્વે બોલવા જોઈએ છે, પણ અનુયાજ નામના વિકૃતિયાગમાં તેવો
 ફેરફાર નહીં કરવો, એ ઉદાહરણ છે; અને પુરુષાર્થ પર્યુદાસવિધિનું નેષ્ટેતોચન્તમાદિત્યં
 બ્રહ્મચારીએ ઉગતા સૂર્યને જોવો જોઈએનહીં, મતલબ ઇક્ષણ વર્જ્યજ ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓ
 કરવી જોઈએ, એ છે આ પુરુષાર્થ પર્યુદાસવિધિને સ્વતંત્રપર્યુદાસવિધિ પણ કહે છે. અને
 કૃત્યપર્યુદાસને ઉદેશ્ય વિશેષ પણ પરતંત્ર પર્યુદાસવિધિ પણ કહે છે.

પુનઃ પર્યુદાસ વિધેય વિશેષણત્વનામથી એક પ્રકારનારનો છે તેનું ઉદાહરણ નાર્દેયં
 જુગિતે યજ્ઞમાને સપિરિડનું યાગમાં વરણ કરવું નહીં.

પુનઃ પર્યુદાસવિધિ સોળપ્રકારનો છે, તેમનાં ઉદાહરણને સ્વરૂપ નિષેધના પ્રકરણમાં કહેવાશે.

કૃત્યવ્યઅભાવવિધિનું ઉદાહરણ અગ્ન્યમાલે ચિપ્રસ્યપાળાલેવોપપાદયેત્ અગ્નિના
 અભાવમાં બ્રાહ્મણના હાથમાંજ આદના પિપ્પડ નિવેશન કરીને આપવા.

પુરુષાર્થે અભાવવિધિનું સત્રયાચાર્યવિષ્ણુજિતાયજેત સત્રયાગના ગાયવાણા યજ્ઞ-
માને વિશિષ્ટત નામના યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના કરવી.

સાધારણ વિધિ બે પ્રકારના છે, એક વિનિયોગ સાધારણ અને બીજો અનુષ્ઠાન
સાધારણ યદાદિત્યાવાં ઘર્હિસ્તદુપસદાંતદગ્નિષોભિયસ્ય આદિત્યેષ્ટિમાં વાપરેલો દર્ભજ
ઉપસદયાગમાં અને અગ્નિષોભયાગમાં વાપરેલો જોષ્ઠએ, એ પ્રથમનું ઉદાહરણ છે; અને
દીક્ષાસુયુપંછિનત્તિ અગ્નિષોભિય દીક્ષામાં યુપનું છેદન કરવું જોષ્ઠએ, એ બીજાનું
ઉદાહરણ છે.

ઉત્કર્ષવિધિનું ઉદાહરણ અગ્નિમારુતાદુર્યુધ અનુવાજૈશ્વરન્તિ અગ્નિ મારુત દેવતાનું
કર્મ કર્યા પછી અનુવાજ નામનો યાગ કરવો જોષ્ઠએ છે.

અપકર્ષવિધિનું ઉદાહરણ પશુ દીક્ષાસુયુપંછિનત્તિ છે.

પુનઃ સામાન્યાદિ અગિયાર પ્રકારના વિધિ દૃષ્ટાર્થે અને અદૃષ્ટાર્થે ભેદથી બે પ્રકાર-
ના છે, ને ને દૃષ્ટ અદૃષ્ટ કૃષ્ણ ઉપરથી તેમનાં ઉદાહરણો સમગ્ર લેવાં.

વળી પ્રકારાન્તરે વિધિ આઠ પ્રકારના છે:—ધાત્વર્થમાત્રવિધિ, સગુણધાત્વર્થવિધિ,
દિવ્યિતકદિશ્યધાત્વર્થવિધિ, વિશિષ્ટધાત્વર્થવિધિ, ધાત્વર્થકદેશનઅન્યવિધિ, ધાત્વર્થે અન્યયોઃ
સંબંધવિધિ, ધાત્વર્થાનુરકતેનપ્રત્યયેનઅન્યયોઃસંબંધવિધિ અને ધાત્વર્થ પરિત્યાગેન અન્યયોઃ
સંબંધવિધિ. તેમનાં ઉદાહરણો દ્વિતીયાધ્યાયમાં કહેવાશે.

પુનઃ વિધિ ત્રણ પ્રકારના છે:—અપૂર્વવિધિ, નિયમવિધિ, અને પરિસંખ્યાવિધિ, એ
ત્રણે વિધિ વળી ચાર ચાર પ્રકારના છે:—જાતિવિધિ, દ્રવ્યવિધિ, ગુણવિધિ, અને ક્રિયા-
વિધિ. છાદિરવીર્યકામસ્યયુપંકુર્ચત બગની ઇચ્છાવાળાએ ખેરનો યજ્ઞ સ્તમ્ભ કરવો,
એ જાત્યપૂર્વવિધિ છે. ગોદોહેતુ પશુકામસ્યપ્રણયેત્ એ દ્રવ્યાપૂર્વવિધિ છે. ચદિ-
કામમતઘાતુક પર્જન્યસ્યાગ્નોચ્ચસદેશ્મિનુચાત્ જો વર્ષાઠની ઇચ્છા કરે તો સ્વદો
નામનો મંડપ નીચો કરવો, એ ગુણાપૂર્વવિધિ છે; અગ્નિહોત્રં જુહોતિ. એ ક્રિયા પૂર્વ-
વિધિ છે. એ ક્રિયા અપૂર્વ વિધિ દૃષ્ટાર્થે અદૃષ્ટાર્થે ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તેમાં દધના-
જુહુયાત્ દંદ્રિયકામઃ ઇન્દ્રિય કામનાવાળાએ અગ્નિહોત્રમાં દદાં યાગવડે ઇષ્ટની ભાવના
કરવી, એ દૃષ્ટાર્થ છે; અને અદૃષ્ટાર્થે ક્રિયાવિધિને દેવતાવિધિ કહે છે તે પાંચ પ્રકારના
છે:—તત્ત્વિ, ચતુર્થા, મંત્રવર્ણ, દ્વિતીયા, અને અર્થવાદ, તેમનાં ઉદાહરણ જ્યાં જ્યાં આ-
વશે ત્યાં કહેવાશે. પુનઃ અપૂર્વ વિધિ બે પ્રકારના છે; કૃત્વર્થ અને પુરુષાર્થઃ સમિષ્ણોયજતિ
એ કૃત્વર્થ, અને અગ્નિહોત્રંજુહોતિ એ પુરુષાર્થ છે.

નિયમવિધિ ત્રણ પ્રકારના છે: પ્રતિનિયમવિધિ, પ્રતિપતિવિધિ અને ઉત્તયાતિરિક્ત-
વિધિ. તેમાંનો પ્રતિનિયમવિધિ જાત્યાદિ ચાર પ્રકારના છે: કુન્માપાન્યજતિ કુન્માથ
નામના આદરડે યાગ કરવો, એ જાતિ પ્રતિનિયમ છે; ચદિસત્રાપદીશ્રિતાનામ્પ્રમીશન
યોડશ્વનેદિષ્ઠઃ સ્વાત્તંતર્યસ્વાપ્નેસ્વાપયેત્ જો યાગમાં દીક્ષિત પુરુષ મરણ પામે તો

તેના મજ્જના સંબંધિથી તેનું કામ લેવું, તથા યદ્યપાકૃતપશુપલાયેત અન્યતદ્વર્ણે તદ્વ્યસમાનયેત એમાં મરનાર પુરુષ અને બાળી જનાર પશુ એ પ્રશ્નો છે. યદિકૃષ્ણ જ્ઞાદક્ષેનવિદ્વેદયો સ્વિલોહિત સારંગઃ સ્યાત્ત એ કાતીયશાખાવાળાને કૃષ્ણ સારંગ નહીં મળે તો ત્રાસો સારંગ લાવવો, એમાં કાળો ને રાસો એ શુભ છે; તામિણેદક્ષે જુહમાસાદ્યતિ એમાં જમણે હાથે જુહા લેવી એ ક્રિયા છે. એ ત્યારે કૃત્યત્રિવિધમ છે, તે પુરુષાર્થ ૩૫ તથી.

પ્રતિપત્તિ વિધિ ત્રણ પ્રકારના છે: દષ્ટાર્થ, અદષ્ટાર્થ, અને ઉભયાર્થ. ચત્તવાલે કૃષ્ણાં ચિમ્પાણાં પ્રાસ્યતિ યજ્ઞશાળામાં કાળા શીંગડાં વાળું મૃગેશમંત્રમુકી દેવું, એ દષ્ટાર્થ છે. અગ્નયે સ્વિષ્ઠકૃતે જુહોતિ, એદષ્ટાર્થ છે, ને અતુર્થી વિભક્તિયા અતુર્થી દેવતા અપૂર્વ વિધિનું પણ ઉદાહરણ છે; ઉભયાર્થનું ૩૫ ઉપરથી સમજી લેવું. પ્રતિપત્તિ વિધિના ધણે પ્રકારે વિભાગ છે તે વાર્તિક, ન્યાયસુધા વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પરિસંખ્યાવિધિ એ પ્રકારના છે. શેષિ, અને શેષ. હમામગ્રમ્ણં રશનામૃતસ્યે ત્વદવાસિચ નીમાદત્તે. ઇમામગ્રમ્ણં એ મંત્ર બળીને ઘેડાની લગામ હાથમાં લેવી. એમાં ગર્ધભરશનાની વ્યવર્તિ હોવાથી શેષિ પરિસંખ્યા છે; ને હૃદયાગ્રે અવગ્રાણિ ઉદયની પાસે અવદાન કરવું, એ શેષ પરિસંખ્યાવિધિ છે. પુનઃ પરિસંખ્યાવિધિ બે પ્રકારના છે. શાખિદ અને આર્થિ. ઈણિહૃદૈ યજ્ઞસ્યોદરાણિ યજ્ઞનાં ત્રણ સ્થાનો છે. —શાવત્રી, ત્રિષ્ટુપ અને અનુષ્ટુપ, તેનાથી અવાપ, ને ઉદાપ કરવા બેઠએ, એ શાખિદ છે, ને આર્થિ વળી બે પ્રકારના છે, પ્રાપ્ત, અને અપ્રાપ્ત. ચૈર્વાતણ્ડુલૈર્વાજુહ્યાત્ એ પ્રાપ્તનું ઉદાહરણ છે, અને અપ્રાપ્ત પરિસંખ્યા તો પૂર્વપક્ષજ છે તેનું ઉદાહરણ ઉપલબ્ધ નથી અને શબર સ્વામીના મતમાં પરિસંખ્યાવિધિ સુદલ છેજ નહીં.

એ પરિસંખ્યાવિધિ પુનઃ કૃત્ય પુરુષાર્થ બેદથી બે પ્રકારનું છે. હમામગ્રમ્ણં એ કૃત્ય છે, અને પંચપંચનસ્ત્રામદ્વયાઃ એ પુરુષાર્થ પરિસંખ્યાવિધિનું ઉદાહરણ છે.

પુનઃ પ્રકારાન્તરે વિધિ નવ પ્રકારના છે. —અધ્યાહાર, વિધિશિખામ, બ્યવહિતકલ્પના, બ્યવધારણ કલ્પના, શુભકલ્પના, અનુષંગ, ચંદ્રિશન્દપરિભાગ, રમ્યધ્યાહાર, ને હેતુહેતુમત વિશ્વજિતા યજેત એમાં સ્વર્ગ કામ પદનો અધ્યાહાર હોવાથી પહેલાનું ઉદાહરણ છે; સત્કૂન્ જુહ્યાત્ એમાં સત્કૂના કરીને વિભક્તિનું વિધિશિખામ છે. માટે બીજાનું ઉદાહરણ છે, પ્રાંતિતિષ્ઠન્તિ હવાયપતા રાત્રીરૂપયન્તિ એ સોમ આગતા કામમાં રાત્રી વાપરે તે પ્રતિષ્ઠાને આમે છે, તેમાં યેપ્રતિતિષ્ઠન્તિ તે પતારાત્રી રૂપયન્તિ એમ બ્યવહિત પદનો સમન્વય હોવાથી એ ત્રીજાનું ઉદાહરણ છે; હૃદયૈર્ઋચા ક્રેયસં કયાઓ બળવી મહેલે સ્વરે બોલવી એ ઉપક્રમ છે ને ઉપસંહારમાં પણ કલ્પના કરવાની હોવાથી ચોથાનું ઉદાહરણ છે; સુષ્ટીરૂપદયાતિ ઇરા ગોઢવી તેમએ એ શુભ કલ્પના છે; અનુષંગ વિધિ બે પ્રકારના છે, —એક પુરસ્તાવનુષંગ ને બીજો વસ્તાવનુષંગ, તેમાં પહેલાનું ઉદાહરણ છે કે યદિ ગ્રાહણો યજેત ધાર્હસ્પત્યં મધરં ત્રિધાવાહુતિ માહુતિહુત્વા તમભિધારયેત્ । યદિરાજન્ય પેન્દ્રમ્ । યદિવૈદ્યો વૈશ્વદેવમ્ એમાં પેન્દ્ર અને વૈશ્વ-

કેવં એ બંને પદની ૫છી પૂર્વોક્ત મર્દે નિષાદ પિત્તેનો અનુષંગ કરવાનો છે, અને અ-
યૈષ ય્યોતિઃ, અયૈષ વિશ્વયોતિઃ, અયૈષ સર્વયોતિઃ, एतेन सहस्रदक्षिणेन य
જેત એ વાક્યમાં एतेन વગેરે વાક્યની આગળનાં ત્રણે વાક્યોમાં અનુવ્રત્તિ કરવાની છે,
માટે તે પરસ્તાદનુષંગ વિધિ છે; यदि द्वाद्वाणोयजेत એમાં यदि સખ્દને લાગ કર-
વાનો છે, यदि रोचंते रघंतर सामासामस्यात् એ આઠમાનું ઉદાહરણ છે; અને ऐन्द्र
वाचवानमहानृगृह्णीयात् ઇન્દ્ર વાચુ દેવતા સંબંધી સોમરસ પાત્રનું ગૃહણ કરવું તેનું
૨૧ રથંતર સામનું કર્તવ્ય પણું છે તે નવમાનું ઉદાહરણ છે.

એ પ્રમાણે પ્રલક્ષ વિધિનું સંક્ષેપથી વર્ણન થયું. હવે કલ્પ્ય વિધિનું સ્વરૂપ કહેવાશે.

જે સ્થળે પ્રલક્ષવિધિ ઉપલબ્ધ ન હોય તે સ્મૃતિ અથવા શિષ્ટાચાર માત્ર હોય તે
સ્થળે તે વિધિને માટે શ્રુતિ કલ્પના કરી લેવામાં આવે છે, તેને કલ્પ્ય વિધિ કહે છે. તે
પાંચ પ્રકારની છે સ્મૃતિકલ્પ્ય, આચારકલ્પ્ય, વિધિકલ્પ્ય, અર્થવાદકલ્પ્ય, અને મંત્ર
કલ્પ્ય. હોલકાદયઃ પ્રાચરેવાક્રિયં એ હારીત સ્મૃતિનું વાક્ય છે, તે ઉપરથી વસંતો-
ત્સવ હોળીકા કરવાની વિધિ કાર્ધ હુમ શ્રુતિમાં હશે એવી કલ્પના કરી લેવી; આચાર
કલ્પ્ય વિધિનું ઉદાહરણ આગળ કહેવાશે; વિશેષણ વિધિનું ઉદાહરણ જે આગળ કહેવામાં
આવ્યું છે તેજ વિધિ કલ્પ્યનું છે; સ્વતન્ત્રતાર્થવાદ અને વિધ્યંતર શોધાર્થવાદ બેદથી અર્થ-
વાદ કલ્પ્યવિધિ બે પ્રકારના છે, તેમાંનો સ્વતંત્ર ત્રણ પ્રકારનો છે, ફલાર્થવાદ, સિદ્ધવત્ કીર્ત-
નાર્થવાદ, અને ઉપાખ્યાનાર્થવાદઃ यस्य पर्णमयि जुह्र्मवति न स पापंश्लोकं યુજોતિ
જે યજમાનને આખરાની શુદ્ધ હોય તેની આકર્ષિત સંભગાતી નથી; એમાં ૩૫ ઉપરથી
આખરાની શુદ્ધનું વિધાન છે ને તે ફલાર્થવાદ છે; ઝાંઝિહૃવયસ્ય સ્યોદરાણે એ ખીળનું
છે; અને મનુર્ધવસ્ય તઃ ઇલાદિ ઉપાખ્યાન ઉપરથી જે વિધિ કલ્પાય છે તે ત્રીજા ઉપા-
ખ્યાનાર્થવાદકલ્પ્યવિધિનું ઉદાહરણ છે. વિધ્યંતર શોધાર્થવાદ બે પ્રકારના છે, એક કર્તૃકો-
પાખ્યાન ૩૫ પરકૃતિકલ્પ્ય, અને અનેક કર્તૃકોપાખ્યાન ૩૫ પુરાકલ્પ્ય. તેમાં
નાક્યામ્નનોવોમીય એકાદશકપાલં પૂર્ણમાસં પ્રાયચ્છત્ આ ઇન્દ્ર એકલાનું ઉપાખ્યાન
હોવાથી ખેલાનું ઉદાહરણ છે. અને પુરાકલ્પે કુમારીણાં મૌઝુજીવન્ધનમિષ્યતે એ
ખીળનું ઉદાહરણ છે; અને ત્રીજા વિધ્યંતર શોધાર્થવાદ કલ્પ્યનું ઉદાહરણ ઉપરિઃ દેવેન્દ્રયો
ધારયતિ દેવતાને માટે સમિધો અભિના ઉપર મુકવાં, એ છે. મંત્ર કલ્પ્યનું ઉદાહરણ
વસંતાય કવિઞ્જજ્ઞાનાલમતે વસંત દેવતાને માટે કપિન્જલ પક્ષીનું આલંબન કરવું,
એ છે. એવી રીતે કલ્પ્ય વિધિનો સંક્ષેપ છે.

પ્રમાણ માત્રનું પરતઃપ્રામાણ્ય નેપાધિકાએ સ્વીકાર કર્યું છે, તો ત્રણ ભરતઃ પ્રામાણ્ય
વાદમાં અનવરયાદિ હોય હોવાથી પ્રમાણ માત્રનું સ્વતઃ પ્રામાણ્યજ સર્વ માનનીય છે; તે-
ટલા માટે વિધિ પ્રમાણ ધર્મમાં સ્વતઃ પ્રમાણ છે.

કૃતિ શ્રીમન્મહાન્યાનન્દ સરસ્વતી કૃત પૂર્વમીમાંસાદર્શનના પ્રથમાધ્યાય-
નાં તર્કપાદ નામ પ્રથમખંડની જૈમિનિ દૃઢ્યવિકાસિની ટીકા સંપૂર્ણ.

જીવન નૌકા.

—❧—

સત્યાવનાઽસ્તિ પરોધર્મઃ।

આપણે દરેક મનુષ્યે મનુષ્યત્વ મેળવવાને આપણા અનેક વિચારો પૈકી આપણા વિચારનો મુખ્ય વિષય “જીવન નૌકાનોજ, હોવો ઘટે.

ધર્મ, દુરજ, સત્ય, રત્નેદ અને પરમાત્મા એ બધા શબ્દો વિશે ઉડો વિચાર કરતાં એ બધા પર્યાય શબ્દો છે, એમ લાગે છે.

મનુષ્ય જીવન વિશે વિચાર કરતો થાય એ ઉગ્રામાં ઉગ્રી વાત છે. અને તહેમાં સત્યનું તત્ત્વ આમેજ કરવામાં આવે, તો વસ્તુ પામી શકે. એ નિઃસંશય છે. એટલે કે જીવન અને સત્ય વિશે વિચાર કરવાથી જ મુક્તિતાર્થ સરે છે. અલબત્ત એ ચિન્તન અનન્ય ચિન્તન હોવું જોઈએ.

મનુદેહરૂપી નૌકાદ્વારા માણસ સંસારસાગર—ભવસાગર તરવા મથે છે. હેવી લાખખો કે કરોડો નૌકાઓ આ સંસારસાગર—ભવમાગરમાં તરતી દુખતી પ્રેક્ષકને જણાય છે. પરંતુ અદ્વિતોક્તિ ! એ બધી નૌકાઓ પૈકી ભાગ્યેજ કોઈ અદ્વિત—વિરલ વિભૂતિ જ કિનારે પહોંચે છે એટલે કે વસ્તુને પિછાની શકે છે; વસ્તુની પિછાન કરી શકે છે.

દુનરો નૌકાઓ ખરાબે લાધી કવખતે અથડાઈ ને બાગીને બૂકા થઈ જાય છે ! દુનરો નૌકાઓ વમળમાં પડી આમ તેમ બમ્યાં જ કરે છે ! દુનરો નૌકાઓ વાવાઝોડામાં સપડાઈ ઝિંદગી પર્યંત બચમાં ને બચમાં જ બમ્યાં કરે છે.

દુનરો નૌકાઓ ભવસાગરને તળીએ જ વાસ કરે છે ! ત્યારે થોડીક નૌકાઓ ભવસાગર—સંસારસાગરમાં સલામત અને ઠર વગર ચોતરફ ધૂમતી પણ જણાય છે ! એમ કેમ ?

મનુદેહરૂપી નૌકાઓ પૈકી જે નૌકાનું સંકાન સત્યનું હોય છે અને તે ઉપર ધર્મની ધૂળ ફરકતી હોય છે, એ નૌકા અગાધ ભવમાગરમાં—સંસારસાગરમાં બિલકુલ ઠર વગર—ચોતરફ ધૂમી શકે છે. અને એ સદીસલામત હોય છે ! તહેને વમળ, વાવાઝોડો કે ખરાબા કાષ્ઠપણ ઉપધિ ખરાબ કરી શકતી નથી ! કાં કે નૌકા કપાધિને તાબે નથી હોતી, પણ કપાધિને પોતાની તાબેદાર બનાવેલી હોય છે !

સત્યનું સૂક્તન રનેહનું સૂક્તન અને ધર્મનો વાવટો (ફલેંગ) ધારણ કરનારી નૌકા જ્ઞાતારે સત્યનું સૂક્તન અને ધર્મનો વાવટો (ફલેંગ) ધારણ કરેછે. ત્હારે હજારો શાયતાનો અને હજારો બલાઓ ત્હને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરેછે । છતાં એકજ સસ કે રનેહ હેવી હજારો બલાઓ અને હજારો શાયતાનોને એકજ પળમાં મહાત કરી શકે છે. અને એ પળ તે જ મનુષ્યની જિન્દગીમાં મહાપળ કે અજબ પળ ગણી શકાય । એ પળ તેજ મનુષ્યની જિન્દગીની ધન્યક્ષણ ગણાય.

મનુષ્યને પોતાની જિન્દગીમાં દેવી ધન્યક્ષણો, ધણી વખત પ્રાપ્ત થાયછે, પણ સદમાગી જ ત્હને આદર આપી વધાવા શકેછે. અને તેજ જરૂર "જીવનનૌકા" દ્વારા સંસારસાગર-અવસાગર સ્નેહમાં એકજ પળમાં તરી શકે છે; કિનારે પહોંચે છે, અને પરિણામે વસ્તુ પામી મેળવી શકે છે.

વપરોક્ત શાયતાન કે બલાઓ તે "ગીછ કોર્ન" જ ઉગાધિ નથી પણ તે દુનિયા અને દુનિયાદારીનાં પ્રસોભનો જ છે । પ્રસોભનોને તામે યવું અને ત્હને આદર આપી સેવામાં પુરપૂર્વ પુરપાથ નથી । એ તો એક પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ચીલા કે ઘરડમાં ધસડાવારું છે.

મનુષ્ય જે સંજોગોમાં અને જેવા સહચારમાં ઉછરેલું હોય છે ત્હેવા જ ત્હેના સંસ્કારો હોઈ ત્હેવી જ છાપો ત્હેના હૃદયમાં છપાએલી હોય છે.

ધર્મ અને પ્રસોભનનું મુશ્કેલ યુદ્ધ મનુષ્યની જિન્દગીમાં દર પળે ચાલે છે પરંતુ એકજ વખત જો એ યુદ્ધ હારણ યુદ્ધ કરવામાં આવે—એ યુદ્ધ મહાભારતના જેવું મહાન યુદ્ધ માત્ર એક જ વખત કરવામાં આવે તો હમેશાની જેવા પ્રકારની લડાઈનું નિરાકરણ એક જ એ અજબ કે મહાન પળમાં એટલે કે એ ધન્યક્ષણમાં જ થઈ જાય ।

આપણા "જીવનનૌકા" ૧૨ ધર્મની ધજા મહાડાવ્યા પછી અને રનેહ (સત્ય)નું સૂક્તન લગાડ્યા પછી માત્ર ચોડાંએક ફલેસાં ધારણ કરવાની જરૂર રહે છે, અને તે માત્ર દયા, તપ, આન્તરૈશ્વર્ય, દૃઢતા, શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ છે.

જ્ઞાતા બંધુઓ ! જમતમાં મનુષ્યોનો કંઈ તોટો નથી, અને હાલ જે દરેક વ્યક્તિ નોકરી, આપાર, આદિ કાર્યો કરે છે, તે ત્હેમતા વિના (ત્હેમતા જન્મ પહેલાં) પણ થતાં રહેતાં હતાં અને સામ્પ્રત કાળે પણ આપણે એ કાર્ય છોડી દઈએ, તો તે કાર્ય થવા વિના પડ્યું રહેશે નહિ । સારાંશ કે અમુક કાર્ય નોકરી ચાકરી કે આપાર ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ જોડાંને આજીવિકા ચલાવવી એ એકજ અને એટલો જ ઉદ્દેશ આપણા જન્મનો નથી । જન્મનો હેતુ કાર્મ જૂહો જ ઉડો અને કેનાથી પર છે । આપણા જન્મનું કારણ તપાનું, સંતું, શોષણું અને અનુસંતું એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ત્હને દૂર રાખી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોડાં મનુષ્યો પીડા પોતાની જાતે જ જોડાં સે છે પોતાના જન્મનું કારણ પોતે જ છે.

એ બૂલી જવાય છે । અને વિપયે વળી, અનેક સંકટો સહી, ખરી વસ્તુના જ્ઞાનના અભાવે બહારના સ્વરૂપમાં મોહ પામી મોહમાં જ મરે છે.

પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન કરવા મ્હાનાર દરેક વ્યક્તિને એટલી તો તપાસ કરવી પડે છે, કે તે ગમે તે પન્થમાં હોય, ગમે તે ધર્મ સ્વીકારતો હોય અને ગમે તે ધર્માચાર્યને પૂજનારો હોય, પણ કાંઈ પણ ધર્મ મત્યથી જૂદો હોય શકેજ નહિ : છે પણ નહિ. સત્ય એજ રહેલ છે, એજ જ્ઞાન છે અને એજ ધર્મ છે । એજ ફરજ છે. ધર્મનું સેવન એટલે કે સત્યનું સેવન, હોવું, જોષ્યે, ધર્મની પૂજા એટલે કે, સત્યસ્વરૂપ રહેલ સ્વરૂપ પરમાત્માની પોતાની પૂજા છે.

મૂર્તિપૂજકો મૂર્તિપૂજનની સાથે સત્ય (રહેલ) ની પૂજા સ્વીકારતા ન હોય, તો એશક મૂર્તિપૂજકો પણ ધર્મશીલ આસ્તિક ન ગણાય.

ધર્માભિમાન, અને ધર્માન્ધતા એ બિન્ન બિન્ન વસ્તુ છે પરંતુ અત્ર ધર્મના અધડામાં ઊતરવાનો ઉદ્દેશ નથી.

એક પરમચરિત વૈષ્ણવ મરજદી (મર્યાદી) અને સ્વચ્છ મંદિરમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની મૂર્તિને ઘોડશોપચાર વિધિયુક્ત પૂજન અર્ચન કરનાર હોય, પરંતુ એટલા જ પૂજ્યભાવથી અને આન્તરના અનેરા હૃદયના રનેહથી એ સત્યની પૂજામાં શામિલ ન હોય તો અલગત એ વૈષ્ણવ “ વૈષ્ણવ ” નથી ।

વૈષ્ણવ જન તો હેને કહીએ જ પાંડુ પરાઈ જાણે રે :
પરદુષ્ટે ઉપકાર કરે, ને મન અભિમાન, ન આણે રે ।

વૈષ્ણવ જન.

આવું જ ફરમાન શ્રીમદ્ભગવાચાર્યજીના વચનામૃતમાં પણ છે. અને તેથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળાને વૈષ્ણવ કહેવાને પ્રતિમાર્ગાનુયાયીઓ પણ કબુલ ન જાય એ સ્વાભાવિક નથી શું ? અને એજ મુજબ દરેક દરેક ધર્મ અને પન્થ સત્ય (રહેલ) ધર્મ એટલે કે પ્રેમધર્મના મહદર્પણમાં આવી જાય છે એ બહુ સ્પષ્ટ છે.

પ્રેમધર્માનુયાયીઓ એ રીતે સત્ય (રહેલ) ની જ પૂજા કરનારા હોય છે. અને દરેક સત્યની પૂજા કરનાર વ્યક્તિનો ધર્મ સત્ય (રહેલ) ધર્મ અથવા તો પ્રેમધર્મ છે. એમ કહેવાને કશી જ હરકત આવતી નથી. અને ધર્મના નામે પાડેલાં, અતેકાનેક બિન્ન બિન્ન વર્તુલો કરતાં પ્રેમધર્મનું વર્તુલ કેટલાં વિસ્તૃત અને મહદર્પણ છે તે પાંચના સદા જમાં સ્પષ્ટ કે જોષ શકે હોવી વાત છે.

આપણી “ જીવનનોકા ” ની પ્રગતિ કદ દિશામાં રાખવી, તો રાખવી, પંડે, એ

દિશાસિકં ઝિન્દગીની રૂપરેષાં દેવેવાને દરેક વ્યક્તિને વિચારવા માટે જ મોત ઉપરોક્ત દેહ પ્રસ્તાવનાનો ઉદ્દેશ્ય લખ્યો છે.

તેંદારે હવે સત્ય (સતેહ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાને તથા ત્હેનું સેવન કરવાને જોઇતી દડતા અને શ્રદ્ધા મેળવવાને આપણે શું કરવું જોઇએ ? એ પ્રશ્ન સહેજ ઉત્પન્ન થાય છે.

સત્યાસત્યનું જ્ઞાન એટલે જ સત્ય (સતેહ)નું જ્ઞાન અને એ મેળવવાને શિષ્ટ વાચન, સત્સમાગમ અને અન્ય ચિન્તાવન, આત્મમન્યન વગેરે દહ આમલ્યથી કરવું એ વસ્તુ પ્રાપ્તિએ અર્થે અત્યાવશ્યક છે; શુદ્ધચિંતામાં ધણી ધણી ઉપાધિઓ નડ છે. પણ આત્મા સત્ય (સતેહ)નો જ્ઞાનમાદી થતાં જ અન્તરાનન્દ ઉત્પન્ન થવો શુદ્ધ થશે, અને તે ત્હેને ત્હેના માર્ગમાં ટકાવી રાખવાને જ્ઞાનબળ વખતોવખત પુરતો જશે. અને ધીમે ધીમે અસત્યનાં અન્ધકારને હણતાં સત્ય (સતેહ) સ્વરૂપ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટ થતાં જ મહાનુભાવની પ્રાપ્તિ ક્રમે ક્રમે ઉત્તરોત્તર અત્રિકાધિક થતી જ રહેવાની અને સત્ય (સતેહ) જ્ઞાનનન્દ કે જે દરેકે દરેક જાતના અનિત્ય આનન્દથી પર અને પરમાનન્દ છે. તે વખતના જ્ઞેવા સાથે પોતાના આત્મ યોગના બળ વડે અનુભવાશે, અને તેથી મનુષ્ય “ જીવનનૌકા ” કાઈ અનેરા સુખસાગરની ક્ષેરેનો ખ્દાર અનુભવશે અને પોતે પોતાની મેળે પોતાના આત્મ મન્યનમાંથી મેળવેલા પરમાનન્દમાં ન્હાતાં નિમગ્ન અને મસ્ત થઇ અપૂર્વ યાને અનિર્વચનીય પરમ સુખમાં મ્હાલવાને અને દુનિયા તથા દુનિયાદારીથી પર રહી પોતાની “ જીવનનૌકા ” વડે સહીસલામત ભવસાગર સ્થેજમાં નિઃશંક તરી જવાનો જ અસ્તુ.

ગમે તે સાધવી યા સાધુ ઓપુરૂષો ગમે તે પન્થ યા ધર્મમાં રહીને ઉપવાસ યા વ્રતાદિક કરીને તેઓ સત્ય (સતેહ) થી વિચલિત ન હોય તો ત્હેમની “ જીવનનૌકા ” બેશક સહીસલામત અને સત્પથે છે : હોય જ એ નિર્વિવાદ છે.

મનુષ્યની અન્દર ત્હેનાં આન્તરમાં બે પ્રકારની સમ્પત્તિઓ (શક્તિઓ) છે. (૧) આંસુરી (૨) દૈવી. આંસુરી સમ્પત્તિ (શક્તિ) “ સ્વ ”ની પૂજા કરાવવા હરદમ મંથતી હોય છે. હું મારી નાખું ! કાપી નાખું ! બાળી નાખું ! મ્હારી આગળ અન્ય કોણ ? શા હિસાબમાં ? હું આમ તેમ કરી નાખું ! ઇત્યાદિ. (૨) દૈવી સમ્પત્તિ (શક્તિ) પરની પૂર્ણમાં શામિત રહે એટલું જ નહિ પણ મશયુલ સુદાં થાય. નહિ. નહિ. નહિ બની શકે હેવું મ્હારાથી કેમ થાય ? હેવી મ્હારી શક્તિ ન હોવી ઘટે. અરર ! મ્હારાથી બીજાનું ખુદ કેમ થાય ? શું મ્હારો એજ ધર્મ છે ? મ્હારો શરબમાં હેવું જ આવે છે ? નહિ. નહિ. નહિ. હેમાં મનુષ્યત્વ તપી. પોતાનું જાળવવું અને અન્યનું વંશુસાંડું એજ મ્હારું પાપ છે. ઇત્યાદિ.

આંસુરી શક્તિ, કહો કે ચંચલનિયત પોતાને ગમતા વિચારો અને કામમાં પ્રવૃત્ત રહેવા તત્પર થાય છે. તેંદારે દૈવી શક્તિ કહો કે મનુષ્યત્વ અને સાચું તો એજ દેવત્વ રહેને વારંવાર વારંવાર તત્પર રહે છે. આત્મા ત્હેને અન્દર ડાબે છે. અને હાવા પ્રકારનો

સુરાસુર કે ધર્માધર્મના દંડયુદ્ધમાં જેનો વિજય થાય તેનું સામ્રાજ્ય મનુષ્યના આન્તર (આન્તર જગત) પ્રદેશમાં સ્થપાય.

આસુરી સમ્પતિ (શક્તિ) ના લક્ષકરમાં વિકારી રસેન્દ્રિયો, કૃપરાન્ત અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો તથા મદ, મોહ, અહં ઇયાદિ હોય છે. અને તેનો “કમાન્ડર ઇન ચીફ” તે મન છે. મન એજ રસનો લોકતા છે. અ ! બિન બિન ઇન્દ્રિયોદ્ધારા તે રસારવાહ લઇ મગા કહો કે મિથ્યાનન્દ કહો કે અનિત્ય સુખ ભોગવે છે : ભોગવી શકે છે. તેથી ઉલટું દેવી સમ્પતિ (શક્તિ) માં સાત્વિક યુષ્ણુ પ્રવાનવડું હોવાથી દયા, મનોનિમગ્ન (આભસંવન) તપ, આન્તરસૌચાદિ તેના મૈનિકો હોવાથી એ શક્તિની લગભ આટવાના હાયમાં હોય છે. એટલે કે આ દેવગણ સૈનિકોનો કમાન્ડર ઇન ચીફ તે આત્મા કહો કે પરમાત્મા પોતે હોય છે. આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ એ તેનો મુખ્ય અને મુગ ઉદેશ હોય છે. એ પરમાં પોતાને અને પોતામાં પરને અનુભવતો હોય છે ! હાવા પ્રકારની વિચિત્ર નિષિધિતિ વચ્ચે આપણી “જીવનનોકા” નું સૂકાન આપણે મનને સ્વાધીન કરીએ તો બેસક આપણી નોકા અનેક પ્રકારના બળમાં સપડાઇ વટાણ, વાવાઝોડાં, ખરાબા, વમળ આદિ ઉપાધિમાં પડી અથડાઇ કુટાઇ ભાગીને બૂકો ચઇ જાય છે, અને હમેશાંને માટે ચિરકાલ નિત્ય સુખથી ને વિસુખ રહે છે. તેથી ઉલટું જો આપણે આપણી લગભ આત્માના તાજામાં રહેવા દઇને આન્તરમાંથી દમબદમ પુકાર કરતા પ્રતિધ્વનિને તાબે થત : રહીએ તો કમલ : આપણામાંથી એક પછા એક આસુરી સમ્પતિ (શક્તિ) એનો વિનાશ થતાં જ આન્તર પ્રદેશમાં આત્મા રાજ્ય સ્થપાય છે. અને આપણી “જીવનનોકા” નું સૂકાન તેને સ્વાધીન કરવાથી આપણી “જીવનનોકા” સદૌસલામત અને ડર વંચર ભવસાગરમાં ચોતરફ ધ્રુમતી જણાશે અને પરિણામે પાર ઉતરશે. તદ્દારે હવે આપણે આપણી નોકાને ડુલાવી પણ શકીએ, અને ચાહીએ તો પાર પણ ઉતારી શકીએ, એ આપણા પોતાના જ હાયમાં છે, આપણે મન અને ઇન્દ્રિયોને તાબે થઇએ અને આપણે પડીએ છીએ. આપણે આત્મા અને આત્માના પ્રતિધ્વનિને તાબે થઇએ અને આપણે તરીએ છીએ. મનને તાબે થવું એ રહેલું છે, કાં કે તે અનિત્ય સુખ મેળવી આપનાર તત્કાળ હસતા છે તદ્દારે આત્મા અને તેના પ્રતિધ્વનિને તાબે થતાં જ નિત્યસુખ પ્રાપ્ત થવાનું છે તે પ્રાપ્ત થતાં વિલમ્બ થાય છે.

અનિત્ય કરતાં નિત્યસુખ નેટલું મોંઘુ અને અણખોલું છે તેટલું જ તેના પ્રાપ્ત્યમાં મૂકેલીએ બેસક દુઃખ પણ છે : પણ હૈ અને ઝખમમાંથી જે સુખ મળે છે, તે બેસક અમૂલ્ય અને અપૂર્વ છે, અને એટલા માટે એ નિત્ય સુખ છે. આપણી “જીવનનોકા” ની પરિણતિ આપણે આપણી પોતાની મરજી મુતાબિક જ લાવી શકીએ. ફરમાવ આપણે અધીનતા સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા જ છે, અને મન તથા આત્મા પૈકી આપણે જેની આધીનતા સ્વીકારીએ તે આપણે હસતા પ્રધાન થાય.

હોય અને સિદ્ધાન્તમાં એ જ સત્યનો સ્વીકાર કરવો હોય તો અલગત લેખક સદ્ભાગી છે, અને તે પોતે પોતાની જાતને કે આત્માને જ ઉપકારક છે. સખળ હાવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી લેખકને પોતાને અલગ લાભ થાય છે. વાંચવાનું, વિચારવાનું અને લેખને અનુક્રમ આકારમાં ગોઠવી સ્દામાની આગળ પોતાનો હાલો રજૂ કરવાનું બળ લેખને લેખી હાવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાંથી જ મળતું રહે છે. પછી બસે એ લેખ વાંચે या न वांचे અથવા વાંચીને અન્ય અનેક વ્યક્તિ લેખો લાભ લે, या न લે, પણ લેખકનો ઉદ્દેશ હું ખરને ખારે અને પરોપકારજ કદી છું હોવો જોઈએ, અને તેજ હેતુ લેખને કમલ : ઉર્ધ્વ માર્ગાનુ-ગામી બનાવશે. અને એથી ઉલટો હેતુ ધારવામાં આપણે આપણી “ જીવનનૌકા ” ને તરાવવાને બદલે પાતાળમાં કે રસાતળમાં લઈ જનારા યત્નએ હોએ. સારાંશ કે આપણે પોતેજ આપણને પોતાને જેવા બનાવવા ચાહીએ તેવા બનાવી શકીએ.

ટૂંકમાં આપણી “ જીવનનૌકા ” ચલાવનાર માલમ બે છે. (૧) કૉન્સ્યન્સ (અન્તરાત્મા) અને (૨) મન. જેલો માલમ અને લેખના ખલાસીઓ સાત્વિકગુણ પ્રાધાન્ય ધરાવનારા છે. ત્હારે બીજો માલમ અને લેખના ખલાસીઓ તમસ ગુણ પ્રાધાન્ય ધરાવનારા છે. ઉભય આપણી “ જીવનનૌકા ” ચલાવનારા અમલદારો છે, અને તેઓની વચ્ચે વખતો વખત સાઠમારી (મુરાસુર ધુલ) થાય છે.

જેલો માલમ અને લેખના ખલાસીઓ સત્ય પ્રિય અને પ્રબળ હોઇ પરિણામદર્શિ છે, ત્હારે બીજો માલમ અદૃશ્યિ ચ્હડાડ અને અવિચારી હોઇ તે પોતે શક્ષિક ભોગ વિલાસ ભોગવી તૃપ્ત થનાર છે. તે રસનો ભોક્તા છે. અને તે પોતપોતાની કુક્રમત વડે અને ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અનર્થ સિદ્ધિ કરે છે! પણ જો બીજા માલમ મનને લેખના ખલાસીઓ રૂપી ઇન્દ્રિયોને પણ જેલો માલમ કૉન્સ્યન્સ (અન્તરાત્મા) ના તાખામાં ચૂકવામાં આવે તો આપણી “ જીવનનૌકા ” ની સફર છેલ્લી અને ફલપ્રદ નિવડયા વિતા રહેજ નહિ. કારણ કે મન જીતું તેણે જમત જીતું. મન જીતે તેજ જીતેન્દ્રિય ગણાય. પણ કૉન્સ્યન્સ (અન્તરાત્મા) ના પ્રતિધ્વનિને તાખે થતાં અને તે મુજબ વર્તન રાખતાં અસુરોના ધુલને ખેંચી વળવાને આન્તર સંખ્પત્તિ એટલે કે આન્તર બળ મેળવવું એજ અત્યાવશ્યક છે, અને એ થયું, એ એકજ કાર્ય કર્યું, એટલે સર્વ કાર્ય અર્થ સિદ્ધ કર્યાં છે, એ નિશ્ચયાત્મક છે. આપણે એ એકજ કાર્ય લેખી પરિપૂર્ણતામાં કહો કે સંપૂર્ણતામાં કર્યું છે? એ બરાબર ખાત્રીપૂર્વક તપાસવું જોઈએ, અને જવાબ કૉન્સ્યન્સ (અન્તરાત્મા) માંથી દેકારમાં આવતો હોય તો આ “ જીવનનૌકા ” હારા આ જીવનયાત્રા સરળ છે જ છે. ચસ્તુ.

હિતાર્થ:—આપણી “ જીવનનૌકા ” નાં બે સૂકાન હોવાં જોઈએ.

- (૧) પ્રત્યેક કાર્યમાં આપણો દલિખ્યાંદાનું કેન્દ્રસ્થાન સત્ય કે સ્નેહ હોવું જોઈએ.
- (૨) પ્રત્યેક કાર્યમાં આપણી દષ્ટિને સત્ય કે સ્નેહના સુક્ષ્મદર્શક વચ્ચેના પસાર થવા દેવી જોઈએ. આમેન. પ્રેમ હમાય નમઃ પ્રેમ સ્વરૂપાય ॥

સીતાપુર—શરાબખાના }
તા. ૧૮-૧૧-૧૧ રવિવાર. } મસ્તાન.

કર્મ-વિપાક ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ પૃષ્ઠ—૩૫૨ થી.)

કર્મના પુનરાવૃત્તિ પ્રદેશ વિષે આપણે કેટલુંક જાણવાનું રહે છે, તે હવે આ જગ્યાએ આપણને મુશ્કેલ લાગશે નહીં. હૃદયને બેઠનારાં અને સ્મરણ શક્તિને અધીન એવાં કર્મોનાં ઘણીવાર મનુષ્યોને સચેત દશાનાં ત્રિસ્મૃતિ યર્ષ જાય છે અને સ્વારપછી તે શક્તિ ઉપર બીજાં અનેક કર્મોનાં પ્રહારી વળ્યાં હોય છે. તો પણ અચેત દશામાં તે બહુધા સ્મરણમાં મ્હડી આવે છે. આપણે જેને સન્નિપાતનું લવન કહીએ છીએ, તે એ છે. સન્નિપાત એ મૂળ જ અવદશા છે, અને જેમ નિરુદ્ધા કરનારા મનુષ્ય ગમે તેમ બંધ્યા કરે છે, અને એ બંધવાદ પણ પોતાના કાંઈ અમૂક વિકારનો વિકાસ હોય છે, તેમ એ પણ પોતાનાં છૂપાં અને એકાન્તમાં કરેલા કર્મો અને વિચારોનું પ્રકટીકરણ છે. ન્યાયાધીશ આગળ જુઓની આપતા વાદી કે પ્રતિવાદી જેવી સ્થિતિમાં છે, તેવી જ સ્થિતિ આમની નિયન્તા પાસે છે.

એક જીંદગીનો સહવાસી અને અનુભવી મનુષ્ય જે પેલાના મરણ વખતે ત્યાં હાજર હોય તો તે ઘણી ઘણી છૂટી છૂટી કડીયોને એક સાંકળની માફક જોડી શકે, અને અનુભવથી વચે વૂટતી કડીયોનો સંબંધ મેળવી શકે. તેની આખી જીંદગીનો ચિતાર જેઈ શકે. આ પુનરાવૃત્તિ વખતે દશાની સચેત દશા હોવી જોઈએ. આ બાબત ખસખસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. મ્હને એક દશાન્ત યાદ છે. જીંદગીમાં અધ વચથી જોડાણ થયેલું. નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ, શાસ્ત્રદષ્ટિમાં લગભગ સમાનતા—જીંદગીની પાછળની હકિકત તેના મુખથી સાંભળેલી—એવા એક મનુષ્યના મરણ સમયે હું હાજર હતો. સન્નિપાતના વખતમાં પોતાના અવ્યાસની બગાડો ગુરૂની સેવા—અવ્યાસની પરાકાષ્ઠા, કાશી વગેરે સ્થળોમાં અટન—અટન સાથે અવ્યાસ—પડેલી વિપત્તિઓ, ગંગાનું ત્રણવાર તરી જવું, પંચકોશીની યાત્રા, રામનગરના રાગનું મળવું—ભાંગના લોટાનું ચડાવી જવું, જ્યોતિ-શાસ્ત્રનો અવ્યાસ—ખગોળનું ગણિત—શ્રીમદ્ ભાગવત તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના એકસોપચ્ચીસપાઠનું તે વારંવાર સ્મરણ કરતો હતો. નમસ્તે—નમસ્તેના ઉચ્ચારથી જણાતું હતું કે તે તેના ગુરૂઓ પ્રતિ હતું. બેઠો થઈને માથું દલાવતો તે તેના બહુતરનું બાત કરાવતું હતું બં...સ બાંધે પીવાથી થતી શાન્તિનો ઉચ્ચાર હતો. એકસોને પચ્ચીસ તે કરેલા પાઠોની સંખ્યાદર્શાવતું હતું. એક બેને ત્રણ તે ગંગાનું આ પારથી પેસે પાર જવું આવવું થયું તેની સંખ્યા દર્શાવતું હતું. મૂળ શું છે ?—એ વર્ગમૂળ—ચનમૂળનું ગણિત ચાતુ જતાવતું હતું, આ પ્રમાણે તેની સદજીંદગીની હકિકતનો પુનરાવૃત્તિ પ્રદેશ હતો એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. આ પ્રમાણે ધણી મોટા ભાગમાં બની શકે એ માનવા જોગબીના છે. કર્મોની પુનરાવૃત્તિ એક જ પ્રકારે સંભાવ શકતી નથી. જુદે જુદે રૂપે જોઈ શકાય છે. અનેક વિગતો બીજા સ્વરૂપમાં દેખાવ દેતી જણાય છે કાંઈ વિગતોનો ભોપ થયેલો હોય છે. અમૂક ભાગ કે વિભાગ તેના સહ સ્વરૂપમાં દેખા દે છે. કહેનાર પોતે પણ ન સમજી શકે એવી સ્થિતિમાં હોય છે. અતે જેને મૃત્યુ કહેવામાં આવે છે, તે તરફ જીવન પ્રવાહનું વહન વહેવા માંડે છે. છેલ્લે ને મૃત્યુના મુખમાં સપડાય છે.

મૃત્યુ એ સ્વપ્નની વ્યાખ્યા સમજાવી જરા મુશ્કેલ છે. જેનાથી માણસો તથા બીજાં અન્ય પ્રાણીઓ ઘણા મ્હોટા ભાગમાં બ્હીએ છે, રાત્રીએ અને બાદચાહો. જોતજોતામાં જોને ધરણે થયા છે, યાવ છે, અને હજી પણ ધરો, શ્રીમાન ને ધીમાન-વિકાન અને પડિત, રાત્રી કે રંક, બળવાન ને નિર્બળ પણ જોને આધીન એક પગવારમાં બની જાય છે, અને જોની સમક્ષ મ્હોટા ચક્રવર્તિ ભૂપતિઓ-પણ રાંક બની જાય છે, ચોગીઓ અને તપસ્વીઓ ધ્યાનીઓ અને માનીઓ પોતાનાં ગુમાન તથા દષ્ટિ જોને ધરણે યાવ છે, એવું મૃત્યુ આ વિશ્વની અંદર એક અજબ પ્રકાર છે.

સૌ પ્રાણીમાત્રને પોતાનું જીવન હમેશાં જઠારું છે, અને મૃત્યુનું ન્યારેન્યારે નામ માંભજે છે, અને મૃત્યુને દેખે છે, સારે છેક નિર્બળ થઈ જાય છે. પોતાનું છેવટમાં છેવટ બળ ત્હોની સામે થવામાં અજમાવ્યા સિવાય કંઈ પણ રહેતું નથી. બીજાઓને પણ પોતાની સહાયમાં લે છે છતાં મૃત્યુ ત્હોને છોડતું નથી. દયા આણીને પાછું જતું નથી. (ચોગના એક વિભાગમાં આનો અપવાદ છે. પણ તે બહુજ થોડા પ્રમાણમાં)

કાળે કરી ક્ષય સર્વનો-ત્હાં કાણુ ત્હારું છે મનું—

અવિનાશ ને બનસાબ્ય તો-ત્હોને નિરંતર હું ભનું—

આ મૃત્યુ સમાન આખ્યા વિશ્વમાં બીજી કોઈ વસ્તુ એટલી બધંકર નથી. માણસો જોને દેખીને ધરધર કંપે છે, અને બીજાંને આવેલું જોઈને પણ નરમથેંસ જેવું થઈ જવાય છે, અને દેખાવ માત્રથી માણસ માત્ર ગળી જાય છે, અને માણસો પોકેપોક મૂકીને રડે છે; અને એ મૃત્યુ જેવું બીજું કંઈ પણ દુઃખદ માનતા નથી, એવા મૃત્યુને આવકાર આપનાર વીર પુરૂષ કોઈ જોયો છે ? યુદ્ધક્ષેત્રમાં હાથપર પરાક્રમો બતાવનાર યોદ્ધાઓ પણ ન્યાં વિરામ પામી જાય છે, એવા મૃત્યુને આતિથ્યસત્કાર કરનાર કોણુ છે ? મતલબ કે એક પણ મનુષ્ય એવો નથી.

મૃત્યુનો આટલો આરસો ત્રાસ છતાં જો આ સંદિમાં જોઈએ તો ત્હોતા સમાન બીજું કોઈ મધુર-મીઠું નથી. આ વિચાર ઉલટા છે, એમ જાણે છે; પણ, ઉંડો વિચાર કરવાથી આ સુખરૂપ સ્થિતિ વિષે માલુમ પડશે. ત્હોતોએ કોઈ વખત એકાંતમાં બેસી આ મૃત્યુ બાબતનો વિચાર કર્યો છે ? ને સુખરૂપ લાગે છે કે દુઃખરૂપ. આવખતે સંસારની એક બાજુ જો બાજુમાં ત્હમે વિચરો છો તે તરફ અલસ, કરૂણા, અને બીજી બાજુ નિર્વિકારી છે, તે તરફ ધ્યાન આપશો. ત્હમે કઈ સ્થિતિમાં છો, તેનું ત્હમને વિચારપૂર્વક માન થતું જશે. અંતઃકરણથી ખરેખર મૃત્યુની માગણી કરનારાંઓ પણ તે સમીપ આવતાં ડર પાછ જાય છે, પણ તેઓને એવી માગણી કરવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય છે, તેઓનું હૃદય આ સંસારની ઉપાધિઓમાંથી કાઢપણથી તેઓ, છોછાવતા સંતત થઈ રહેલા હોય છે, અને કમ્પેચા મૃત્વાભિમુખ વળેલી રહે છે, એવું પણ કારણ હોય છે. દેહાભિમાન મનુષ્યમાં છે, અને બીજી માંસારીક ઉપાધિઓથી પોતે ઘેરાયેલા છે એમ માને છે, તેથી એમ બને છે. એવું ખડકારણુ

આત્મબળની ખામી અથવા સહ વિશ્વાસ ન હોવાનું છે. મતલબ કે એકપ્રકારનું આત્મન છે—નિર્બળતા છે.

જેઓને પોતાનું અંતઃકરણ પ્રકૃતિને લીધે—અપકૃત્યોને લીધે અને ખીજ તે હૃદય ઉપાધિઓને લીધે રાત દિવસે બળીભળી રહેલું હોય છે આમાંના કાંઈ પણ એકાદથી પણ બહુ જ વિકારી હૃદય મરવાને ઉત્સુક હોય છે. તદ્દમે જુઓ કે મૃત્યુ સ્વાભાવિક રીતે થયા પછી તેના તમામ વિકારોનો લય—અથવા લોપ યંત્ર જાય છે. સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મના વિપાકી પરિણામને લઈને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ સમયે કેવળ નિર્વિકારી સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ એક પક્ષીની એક પાંખની અંદરના ભાગમાં છેડાથી પ્રવેશ કરતા જઈએ, અને તેના ઉદરમાં તમામ વિકારો મૂકી દઈને ખીજ પાંખના દેહ નીકળના ભાગમાં નીકળીએ તેના જેવું છે. દુઃખ માત્રની વિરમૂતિ અને હૃદયની શાંતિ—અને તેથી ઉપજી આવતી સર્વ સ્થળોની શાંતિ કેવી મીઠી—મધુર છે. આહા! તેના જેવું સુખરૂપ ખીજનું શું હોઈ શકે? એક પાંખ પરથી નીકળવું એ વાસ્તવિક છે. પણ તે બંને પાંખોના સંબંધ એવા પ્રકારના છે, કે નિર્વિકારી પાંખનો છેડો વિકારી પાંખના છેડા સાથે એક વગરની રીતે સંધાયેલો છે. પાંખના ઉપરના ભાગમાં વિચરવાનું નહીં. હોવાથી અથવા કંવચિત્ જ હોવાથી અંદરને અંદરના જ ભાગમાં પ્રયાણ થયાં કરવાનું હોય છે.

આ પ્રમાણે મૃત્યુ સમાન ખીજું ખીજનું કાંઈ હોઈ શકે નહિ. આપણે વિકારી માયાની બળમાં એવા યુગ્મવાદ ગયા હોઈએ છીએ કે મિથ્યા પ્રેમના પ્રયત્નમાં રાતદિવસ અટવાયા કરીએ છીએ, અને અવરથાના પ્રવાહમાં આગળ વધતા જઈએ છીએ. અપવાદ સિવાય બધા મોટા ભાગમાં આ વિશ્વનિયંત્રી વિમુખ થવામાં પણ વધતા જઈએ છીએ. મતલબ કે અંતર વધારે વધારે પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે બહુજ દૂરમાં દૂર પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં પ્રયાણ કરેલ દેહધારી મૃત્યુ પામવાથી પાછો તે નિયંત્રાની સમીપમાં સમીપ આવેલો નિર્વિકારી પોતાને જોય છે. એક બહુજ વિદ્વાન્ પોતાની અવસ્થામાં આગળ જતાં શું યાચતા કરે છે તે જુઓ:—

બચપણ પાછું આપ્ય.

રસીલા બચપણ પાછું આપ.

શાંત સુબગ ને સરલ અમારી,

દેહ સુરક્ષિત થાપ્ય.

રસીલા બચપણ.

આ સધળી જન્મજ અમારી,

દયા ધરી પ્રભુ કાપ્ય.

રસીલા.

મેળવ' ઉછળે મધ્ય સમુદ્રે,

લાવી કિનારે થાપ્ય.

રસીલા.

સતત વિકારી શુદ્ધ બનાવી,

નારાયણ કૃતિ આપ્ય.

રસીલા.

અનુભવ પૂર્વે તણા રિચર ત્હાં રહે,

એવું બનાવી આપ્ય.

રસીલા.

જુવંદનક્રિયાની શાંતિ માટે માથુસો કેટલા કેટલા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેઓ તે પ્રયત્નમાં સફળ થતા નથી, અને હલદા વધારે ને વધારે હોમાતા જાય છે. આપત્તિઓમાં ઘેરાતા જાય છે, અને વિપત્તિઓમાં પડતા જાય છે. ઉર્જુનાબિની જાળની પેઠે જેમ જેમ છૂટવાને મેહેનત કરે છે તેમ તેમ વધારે વધારે ગુંચવણમાં આવી પડે છે, અને, છેવટે મૃત્યુ પામવાથી પોતેજ જેમ જાળથી છૂટે પડી જાય છે. તેમ મનુષ્યો એવી ઉપાધિમાંથી મૃત્યુ વિના મુક્ત થઈ શકતા નથી. શાનીઓ પૂર્ણ વિરામ પામેલા એવા કવચિત્ એવી જાળમાંથી સંદેહે પણ મુક્ત હોઈ શકવા સંભવ છે.

મનુષ્યાણાં સદસ્રેષુ, કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે;

યતતામપિ સિદ્ધાનાં, કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ

શ્રી. મ. ગો. ૭-૩

સગુણોપાસના અને નિર્ગુણોપાસનાના બેઠ બકિત અને જ્ઞાનમાં પણ અવસ્થાના ભેદો છે. તે દરેકની સંધિમાં શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપ હોય છે રસ્તા શુદ્ધ શુદ્ધ છે, પણ વસ્તુ સ્થિતિ-લક્ષ્ય એકજ છે. બકિતના વિભાગ અને ઉપવિભાગ તથા જ્ઞાનના ભાગ અને ઉપવિભાગ એ બધા બતાવવા બેસીએ તો અહો! ક્યાંનાં ક્યાં જોયાં મારવા છતાં પણ પાર ન આવે. તો પણ જેવી જોઈએ તેવી હકિકત ન મેળવી શકીએ. તો પણ આ જગ્યાએ એટલું જ કહેવું બસ છે કે:—

બકિતમાં દાસત્વની પદવીની પ્રાપ્તિ છે, અને જ્ઞાનમાં ક્રાંધ પણ ભાગમાં સમાનતાની પદવીની પ્રાપ્તિ છે. રાજા અને તેના ખરા જીગરથી ચાકરી, બકિત કરનાર તથા રાજા અને રાજા તે પ્રભાણે બંકત અને જ્ઞાનની પદવીઓ છે. હવે બન્ધતા અને દિવ્યતા એટલે શું તે જોઈ આ વિષયમાં આપણે જેમ અને તેમ ધનીકરણ કરીશું તો ઠીક પડશે. બન્ધ અને દિવ્ય શબ્દોને 'તા' ભાવવાચક ધત્વય લાગી દિવ્ય ભાવસૂચક શબ્દો બન્યા છે. બન્ધ=હોવું અને દિવ્યપ્રકાશનું ધાતુઓથી સાધિત શબ્દો તેના ધાત્વર્થને અવલમ્બીને રહેલા છે. બન્ધતા દેખાવની એકતા મોહક, અજ્ઞાનતા, આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનાર વગેરેમાં એ શબ્દો યોગ્ય છે, અને દિવ્યતા આંતર તૈજસ, આકર્ષક, પ્રકાશક આધીનતા વગેરેમાં એ શબ્દો યોગ્ય છે. બન્ધતા પ્રથમની દૃષ્ટિએજ દેખાઈ આવે છે, અને દિવ્યતા પરિચયથી દેખાઈ આવે છે જેમાં બન્ધતા અને દિવ્યતા બંને હોય તેઓ એક સાથે બંને ક્રિયાને આરંભ કરે છે. દિમાલય જેમ બન્ધ તેમજ દિવ્ય પણ છે. રાજામેહેશ્વર એ બન્ધ છે, અને દેવમંદિરો દિવ્ય છે. રાજસગુણ અને સત્સગુણની બાપ્પામાં જે તદ્વાવત છે, તેજ તદ્વાવત આ શબ્દોના અર્થસંબંધનમાં પણ રહેલા છે. ધણાં ખરાં દિવ્ય મંદિરોમાંથી સત્વ ગુણી મનુષ્યો પલાયન થવાથી માત્ર બન્ધતા રહેલી જોવામાં આવે છે. અને ધણાં ખરાં રાજ્ય મહાલયોમાં સારાં સત્વગુણી મનુષ્યો પ્રવેશવાથી ત્યાં દિવ્યતા પ્રગટ થતી જોવામાં

આવે છે. ખરેખર બંન્ની મહાત્મા પુરુષોની હાયા પડે છે, ત્યાં ત્યાં દિવ્યતાં પ્રાપ્ત થાય છે. દરેકમાં દિવ્યતાનાં બીજ રહેલાં છે; પણ પ્રસંગથી તે પ્રગટ થાય છે. સમય આવતાં એકેક પ્રકારથી નીકળે છે. મહાત્મા શી ગમચંદ્રણી ચરિત્ર જુઓ. અનુકરણીય છે કે નહીં? બર્ચતા કંઈ પ્રાપ્ત વસ્તુ નથી, પણ દિવ્યતા તો પ્રાપ્ત વસ્તુ છે. આ પ્રસંગે આપણે સંગતિ જાણી કૃતિ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. સંગતિ એટલે રસતે ચોક્કસ આવો મળેલાં સંતોષી થયેલી અસર અર્થવા બેજવાતાં બીજો તેનું નામ સંગતિ. જે સમજવું આ પણ એક બળવાન અવસ્થા છે. “જેવાં સંગ તેવાં રજ” એવાં કહેવંતે તો પછી લાંબા સમયથી પ્રચલિત છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ સંગતિ પ્રમાણે હંમેશાં રજ મળ્યા કરે છે. એ નિર્વિવાદ છે.

એક દશાન્તથી જરૂરો:—

સૈત્ત્વાયસિ સંસ્થિતસ્ય પચસો નામાડાપને જ્ઞાયતે ।

મુક્તાકાર તયાતદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ॥

સ્વાત્પ્યાં સંગર શુક્તિમધ્ય પતિનં તં મૌક્તિકં જાયતે ।

માયેનાડધમ મધ્યમોત્તમગુણા સંવાસતો જાયતે ॥

સંગતિ રજ એક બળવાન પ્રકાર છે. નિર્ભય વસ્તુઓની અસર કે સંગ પણ નકામે નથી તો પછી ક્રિયાવાન બોલતા ચાલતા એવા મંગલુ પ્રાધાન્ય કેટલું બધું પ્રજ્ઞ છે ત તેનાં આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ.

(આગળ ચાલુ)

મહાકર્કર—નાંગર.

તૈયાર છે--તૈયાર છે--તૈયાર છે
ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગયા ચલાવવામાં આવે છે.

સ્વ. મહાશ્વેત નંબુમાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આશ્રયથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કૃત્તાનો છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. મુદ્ર.

મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ--નડીઆદ

સિધ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુપુટ.) બાળશોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ

(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૨૫૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક ચોરડી બાંધી તે ઉપર હાતાના નામની તખ્તી ચોડવામાં આવશે. રૂ. ૧૦૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક તખ્તી મકાનમાં ચોદી હાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૧૦૦) એકઠા કરી આપનારને ચાંદીનો ને રૂ. ૫૦૦) એકઠા કરી આપનારને સેનાનો ચાંદ, અપવામાં આવશે. રસીદપુકો, હેન્ડબીલો, વિગેરે પુરાં પાછીયું. લખો :—

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ—નડીઆદ

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[આત્યાર સુધીમાં ૩૦ દાતાઓ એ પોતાના નામની ઓરડીઓ બંધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનર્થ અને અપંગોની સંખ્યામાં મહો-
વધારો થવાથી અનાથને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અંગવડ પડતી હોવાથી
આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાતું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા મકાનની
નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાસ કરવામાં આવશે.
નને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથા પી
કોઇ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની
ઓરડી બાંધી તેના મુખદ્વાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોઢી તે સખી દાતાનું
નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતા ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ
થાય તેમ છે પરંતુ કોઇ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ તથા હજાર રૂપીઆ સામટા દાન
આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું;
આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાનાર
હોવાથી દાન શીલ સન્નનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં એવી
આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાણક પલુ નહીં નીકળે ?

દીન વત્સલો !, પ્રભુની ખાતર દયા લાવે અને અનાથોના પાણક બને.
[દર માસે રૂ. ૭] આપનાર ધર્માત્માના નામથી આર વર્ષથી મોટી ઉમરના
અનાથને, અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી નાની
ઉમરના અનાથને પાણી વિદ્યા દાન આપી સનાય બનાવીશું. આ પૂન્ય ભૂમિમાંથી
અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાણક પલુ નહિ નીકળે ?
જરૂર દયા લાવી લખો:—

મંત્રી હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

આધાર—
એક નવેસર્જનપ્રવાસી,
અહમદાબાદ ગણિતના નિષ્ણાનું દિવેદી

સુદર્શન.

પ્રિન્ટર—
મી. જી. એલ. મી. એલ.
જામનગર, રા. ગુજરાત

— ૧૫ —

(વર્મ-શુદ્ધ-રામય-સાહિત્ય-એમનાં સર્વોચ્ચ અને સ્વચ્છતા વિચાર)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ” — માગવત્તમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૧૭-અંક ૨] (ભાસિક.)

[નવેમ્બર, ૧૯૧૧.]

અનુક્રમેણિકા.

બીજી પ્રથના	૩૩
હાદેશ	૩૪
શુદ્ધ મરિતા	૩૬
ચિ ચમનની ગઝલ	૩૭
પ્રાચીન ગ્રીસની જાતીય શિક્ષા	૩૮
ર્મ-વિષાદ	૪૬
પાલના પડદામાં	૫૧
ગુજરાતી કાવ્ય વિશે સ્ફારા સ્વતન્ત્ર વિચાર.	૫૭
વામીશ્રી વિવેકાનંદ માધેનો વાર્તાલાપ	૫૮

અમદાવાદ-વી પુનિયત પ્રિન્ટિંગ પ્રેમ કપનો લીમીટેડમા-મોતવાય શ મગદાસે છાપ્યું.

લાખો જીવાનોની બરખાદ થતી જીંદગીને મુકારી

૪૩ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૩

જીવાનીમાં થતી બચંકર જૂલોનાં માઠાં પરિણામનો આબેહૂજ
મિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉન્નતિનો ખરા રસ્તો બતાવનાર આ
પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ લાખાઓમાં મળી આજ સંધી લગભગ
સાઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મગાવી દ્યો. જો તેની કિંમત
લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણું એ રીખાવનારું હમેશનું મૃત્યુ છે.

રોગીથી દુર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

અમૃત તુલ્ય, કિંમત
આતંક નિર્મલ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડ
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખુટ અખંડ કિતનો બંડાર
છે. કિંમત ઘણીજ ઓછી એટલે ચાર અડવાડિયા માટે માત્ર બેજ
ડબી અને એક ડબીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આજસ કરી દીવસો કાઠવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બળવાન તથા

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આધાર—
એક અભેદભાગે પ્રવાસી,
અક્ષાનિષ્ઠ મણિલાલ નણુભાઈ દિગેશ

સુદર્શન.

જન્મ. જી. જી. એ. બી.
જી. જી. જી. એ. બી.
જી. જી. જી. એ. બી.

—:—

(૧મું-ચૃદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ મત્યંપરં ધોમહિ ” — માગવત્તમ્.

તન્ત્રી—આધવસાલ નણુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૭-અક ૨]

(ભાસિક.)

[નવેમ્બર, ૧૯૧૨.]

વૌશુ પ્રાર્થના.

(હરિગીત છંદ.)

અતી મૂડ ભોંટાથી ભર્યા તુજ કાર્ય સૌ વિશ્વેશ્વર ! છે;
હૃદય ને તું કરાવતો હું તેજ હા ! કરતો હરે !
અનુચિત-ઉચિતના જ્ઞાનનો ના લેશ મુજને ભાસ છે,
પ્રેરીત ને મુજ વિમલ મનથી યાચ તે મુજ આજ છે.

ને કે કીધું તેં છે સ્વયં હે દેવદેવ ! યજુજ તે,
ને કે સ્વયં ઈશ ! તું કરીશ બાલિ મહોં યાદોજ તે;
ને કે સ્વયં તું કરી રહો છે, યજુ રહુ ને છે તથા,
હુ હેતુમાત્ર સદેવ હું, કર્તાજ તું જો સર્વથા.

છો નિર્વિકાર તથાપિ તું છો- ભક્તવત્સલ સર્વદા,
છો તું નિરીહ તથાપિ અદ્ભુત સૃષ્ટિ રચતો હા ! સદા;
આકારહીન તથાપિ તું સાકાર સન્તત સિદ્ધ છો,
સર્વેશ થઈને પણ સદા તું પ્રેમવત્સ્ય પ્રસિદ્ધ છો.

કરતા મનન તારૂંજ મુનિ, રત તુજમાં છે ઋષિ બહુ,
તુજનેજ સન્તત દેખતા નીજ ધ્યાનમાં યોગેન્દ્ર સહુ;
વિખ્યાત વેદોમાં વિભો ! તું સહુ તથો આરાધ્ય છે,
કાંઈ ન તુજથી છે વડો, તું એક સહુનો સાધ્ય છે.

દર્શનથી તુજ ઉરને ન રહેતું અન્ય કાંઈ શેષ છે,
દર્શન વીના તુજ છવ પામર ભટકતો સવિશેષ છે;
હે ઇશ ! જે તુજ પદ્મભવના મીઠા મધુને ચાખતો,
તે મુક્તિની પણ કરી અનિચ્છા તુજ તેને માનતો.

હે સશ્વિદાનન્દ પ્રભો ! તું નીલ સર્વ સંશયી છો
અનુપમ, અગૈત્યર, શુભ, પરાત્પર, ઇશવર અવ્યક્ત છો;
તું ધ્યેય, જ્ઞેય, અજ્ઞેય છો, નિજ ભક્ત પર અનુરક્ત છો,
તું ભવવિભોચન, પદ્મશોચન, પુણ્ય, પદ્માસક્ત છો.

તું એક થઈને પણ અહો ! રાખે બહુ બહુ વેશ છે,
આયન્ત હીન, અચિન્ત, અદૈત, આત્મભૂ, અખિલેશ છે;
કર્તા તું છો, ભર્તા તું છો, હર્તાજ તું છો સૃષ્ટિનો.
ચારે પદાર્થ ક્યાનિધે ! આભાસ છે તુજ દૃષ્ટિનો.

હે ઇશ ! બહુ ઉપકાર તે' તો સર્વદા મુજપર કીધા,
ઉપહાર પ્રત્યુપકારમાં તુજને દઈ શું દુઃખ દરા !
છે મુજ શું આ સૃષ્ટિમાં ? આ અખિલ સૃષ્ટિ તુંથી બની,
સન્તત ઋણી જગદીશ ! તુજ છું, તું સદા મુજ છે ધણી.

જય દીનબંધો, સૈખ્યસિંધો, દેવદેવ, ક્યાનિધે,
જય જન્મમૃત્યુ વિહીન શાશ્વત, વિશ્વવંધ, મહા વિધે,
જય પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, જનાર્દન, જગન્નાથ, જમદગતે,
જય જય વિભો, અચ્યુત, હરે, મંગલમતે, માયાપતે.

દાફેજ.

XXXX

(૧૨)

ગચ્છલ.

ખેચરો કો જાએ શુભટ પાક દીલખર તાહરો,
ને નીરશે આરો તને કો પંખી મનહર તાહરો. ૧

બળતા જીભરની શીકરમા નિદ્રા હડી ગઈ આખથી,
કંઈ બગલમાં નિદ્રા તને ને વાસ દીલખર તાહરો. ૨

દરેશને પૂછ્યું નહોં રે! હું મને લાગે અતિ,
દરકાર દેવા હંડ કે માફી વિચાર ન તાહરો. ૩

પ્રમાસ એ તવ નેવની આયક દીશે તકલીફમા
જાણ્યું મદિરા મસ્તીમા મદિમા એ દીલખર તાહરો. ૪

અર્ધીદાર ફેંચ્યું તીર છયારે દીલ હપર ચૂધી ગયું,
હવે જોઈશ્યું યુક્તિ શી ધડશે ન્યાય નિર્મેળ તાહરો. ૫

આકાંક્ષે શરિયાત માગ કાન પર તું નવ ધરે,
રોશન મને એવી પ્રશ્ન મુકામ દીલખર તાહરો. ૬

તું રોશની દીલ મહેલની, એ મહેલ મહબ્બત ધામ છે,
રે! અય ખુદા! આશ્ત કરે ન અનર્થ દીલખર તાહરો. ૭

આ રણ મહીં નીરનો ઝરો છે દૂર, તું હોશીઆર હો.
શયેતાન જગજળ દાખવી ન કરે દુષિત ભવ તાહરો. ૮

અયે દીલ! તું વય વૃદ્ધમાં કંઈ રાહ હપર આમળ વધે,
વહી જાય છે તારણનો જો વખ દીલખર તાહરો. ૯

મુલામ નવ હારિજ કે માલેકથી બાગે કદિ,
મસ્તાન માગે વસતને યુરસો અન્ન પ્રિય તાહરો. ૧૦

શ્રી. બી. કાશીઆ.

શુષ્ક સરિતા.

શિખરિણી.

વહી જાતી વેગે, ઉછળતી અતિ યદુ રચતી,
જ્યહાં કાંઈ જાતાં, ઉદર પર ફેંકી ઉછળતી;
સરિતા એવી આ, બહુ જન જ્યહાં સ્નાન કરતાં
અરે સૂકી હાસે, જલદ વિષ્ણુ આ કાળ સરિતા. ૧

હતાં મલ્લેયો મોટાં, મધર મન્થ સ્વમ્ભન્દ હરતાં,
તરની છાયાથી, રવિકર તણો તાપ હરતાં;
રૂડા મોટા ધાટે, પગથી પર મોજાં લહરતાં,
ધીમે ધીમે કાઠે, વિમળ જલ ઊર્મી ઉછળતાં. ૨

પડેલાં પુષ્પોથી, તટ સમિર સૌગંધ ધરતો,
હાસે તેથી કાઠો, રમિર જનને તાપ હરતો;
મળે ધોતી ધોવા, વળી સરિતમાં સ્નાન કરવા,
પ્રભાતે વિગ્રો તો, શિવ પૂજન ને જપ જપવા. ૩

હવે આ સ્થાને તો, જન તણું નથી બિન્દુ પ્રભુ ! હા !,
હડે હવે પ્રેક્ષિ, સમિર કુદતો અપ્રિય મહા !;
અરે વર્ષો કાળે, ધન નહીં પડ્યો આ સરિતમાં,
સુકાણું પાણી તે, શરી નવ મળ્યું આ પ્રલિનમાં. ૪

તટો દાસે યત્ન, નહીં મનુજનો કાંઈ રવ હા !,
તઈ કુંડો ઉભાં, ભયભીત યદુ રાન સમ હા !;
નિચારા લોકોતો, કુપ જલ યકી શાન્તિ ધરતા,
પ્રભુ ! આવી સ્થિતિ, સકળ જનને દુઃખ કરતા. ૫

મઈ મ્હેરો મીઠી, મઈ તટ તણી રમ્ય રમતો.
મણી વાતો કર્તા, બહુ સમય હવે વહી જતો;
મથો તે આનન્દ !, દુઃખીય સરિતમાં આજ ઉભવા,
બહુ અશ્રુ આવે, જલ વીણ દાસે શૂન્ય સરિતા !.

રૂડાં રૂડાં વસે શરીર પર પારી રૂબીર. હા !,
 મટા નહાના પારી યુવતિ બહુ કઠિ મળતી આ !;
 નથી આજે કોઈ જલવિષ્ણુ કરે ખેલ લલના,
 ફરી જતી પૂર્વે, જલવિષ્ણુ હવે ધીમી લલના.

૭

મહિષી ગાયો તો, જલ, પી કુહતી; મસ્ત કુલતી,
 કુદોટા મારીને, મૃદ પ્રતિ જતી જોસ કરતી;
 હવે વારિ વીના, કુપ નિકટ દુઃખીત ફરતી,
 પ્રભુ ! આવી સ્થિતિ, સકળ જીવને દુઃખ કરતી

૮

નથી પક્ષી કરો, મધુર રવ કમોઈ અવશ્યમાં,
 ગયાં ભૂલી ગાન વિહંગ નહી દેખી જલ રૂડાં;
 કૃપા રાખો નાંચ !, ધન તણી કરો મહેર અમને,
 કરો છૂટા મેલ, ફરી ફરી નમી નાચ ! કહીએ.

૮

મોરખી
 તા. ૧૧-૧૨-૧૧

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

ચિ. ચમનનો ગઝલ.

ચમન ! તુજ દિલચમન ખિલશે । સનમ ! રહેમત ભરી દેને ।

ચમન ! તુજ દિલચમન ખિલવી, ચુલો ચક્ષુ ચૂમી મેને ।

ચમન ! ઇસ્કે ચરાખી પીઃ ખિરાદર સર્વને પાને ।

ચમન ! અક્ષલ અમાવીને નિગરને મુકતો પાને ।

ચમન ! તુજ ત્રિન્દગી જામે કદર ચલની કરી લેને ।

ચમન ! એ ચલ તણી ખુશખો અજબ ! દિલમાં ભરી દેને ।

ચમન ! અન્જુમને જાહેને હકીકી તર પૂર દેવે ।

ચમન ! મસ્તાન મુન્શીયા અજબ દિલમુશી એ ભરી લે ।

ચમન ! ઇસ્કે પતો ચૂમી, ખિરાદર ! ઇસ્કને માને ।

ચમન ! એ રહમાં હરહમ ટપકતા નિગરે જાને ।

ચમન । છે છેક મનરૂ તું : મુસાશિરી આ મુખારક હો ।

ચમન । આંધુ તણી તાલિમ અવલ આખિર પરિચિત હો ।

ચમન । જન્મે બની આલમ તણી સેવા કબૂલી હો ।

ચમન । શીખે ફરેખી ના । રહે દૈવત ટકાવી દે ।

ચમન । મ્હાને દુવાઓને । દવાને મારને લાતો ।

ચમન । તુજ ઉપરે ઉતરે : દુવાંગીરની દુવાઓ ને ।

ચમન । દિલનો દુલો યાને । દવાણુ દોસ્તને મ્હાને ।

ચમન । ઐઠાર્યના પાઠો જહાંમાં શીખતો યાને ।

ચમન । આલમ વિષે સમ્પી સદા આનન્દમાં રહેને ।

ચમન । જૂઠી જખાંઓથી સદા પરહેઝ તું યાને ।

ચમન । તુજ બાઈ બહેનોને સદા સન્તોષ ને આપે ।

ચમન । તો રહમ દિવ્રથો એ સનમ અમીએ નઝર નાખે ।

ચમન । તુજ ઇસ્કી લજ્જોથી, ખરે । મિજમાન બહુ રાજી ।

ચમન । હમદર્દીના ફકરા કરો મિજબાનીમાં જારી ।

ચમન । મ્હારો નથી : ત્હારો, ખુદ । તું ખપચિત મ્હાને ।

ચમન । માદર વગરનો છે । બલાઓ દૂર તું કરને ।

ચમન । આને થયા ત્હારે વરસ ને પાંચ પૂર્ગ થે ।

ચમન । આ સાલગીરીની ગઝલ-ખેતો વધાવી હો ।

ચમન । શિખો ચડાખેતી ખુમારીમાં ગઝલ માવા ।

ચમન । ગમખવાર મિસ્કીન થા । ચહે ભરતાન આ બાવા ।

ચન્દનસેત્ર—મયખાના

તા. ૨૨-૬-૧૯૧૦

મસ્તાન.

પ્રાચીન ગ્રીસની જાતીય શિક્ષા.

ગ્રીક લોકોની સમ્યક્તા જેટલા સમય સુધી સ્વાધીનભાવથી વિકાસ અને વિસ્તૃતતાને પામતી હતી. તેટલા સમય દેશ, કાલ, અને અવસ્થાને અનુસાર તેની શિક્ષાપદ્ધતિમાં જે જે પારવર્તનો થયાં તેનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ આ લેખમાં કરવામાં આવશે.

આ પરિવર્તન સમૂહમાં પ્રધાનતઃ બે વાત વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે (૧) ડોરીય જાતિની ચોરસ્યાપિની શિક્ષાપદ્ધતિ અને (૨) આયોનીય જાતિની પરિવર્તનશીલ શિક્ષાપદ્ધતિ.

ડોરીય જાતિની શિક્ષાપદ્ધતિનો વિકાસ સ્પાર્ટા નગરમાં થયો હતો. તેથી સ્પાર્ટા સમ્યક્તા આલોચીત થઈ છે. આયોનીય જાતિની શિક્ષાપદ્ધતિએ એથેન્સમાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કીધી હતી. આથી ગ્રીક શિક્ષાપદ્ધતિના ઇતીહાસમાં એથેન્સની સમ્યક્તા અને શિક્ષા આલોચીત થઈ છે.

એમ નથી સમજવાનું કે જાતીયત વૈચિત્ર્યને લીધે શિક્ષાવૈવિધ્ય થયું હતું, સમયના પરિવર્તનની સાથે અવસ્થાના પરિવર્તનને લીધે શિક્ષાપદ્ધતિનું રૂપાન્તર થયું. આ રૂપાન્તરે સ્પાર્ટા નગરની ડોરીય સમાજને રહેજ માત્ર પણ સ્પર્ધા નથી કીધો. એથેન્સમાં જ શિક્ષાપદ્ધતિનો ક્રમિક વિકાસ અને અવસ્થાન્તર ઉદ્ભૂત થયાં હતાં. આથી એથેન્સની સમ્યક્તા અને શિક્ષાપદ્ધતિના ક્રમિક વિકાસ પ્રતી વિશેષ ભાવથી દૃષ્ટિપાત કરવો આવશ્યક છે.

આવા પ્રકારની વિભિન્ન શિક્ષાપદ્ધતિનું ચીત્ર પાકંકો સમીપ ધરવા માટે સમાજમાં વસ્તુતઃ જે પ્રકારનું શિક્ષાકાર્ય કરવામાં આવતું હતું તેનું વર્ણન આ પ્રયત્નમાં આપવામાં આવ્યું છે. સ્પાર્ટા અને એથેન્સમાં, બિજા બિજા યુગોમાં, શિક્ષા સમજી સાધારણ જનસમાજ કેવો વિચાર ધરાવતો હતો, વિદ્યાર્થી અને સમાજનો કેવો સંબંધ હતો સિદ્ધ થિયોનો ઉદ્દેશ કયા પ્રકારનો હતો, રાષ્ટ્રની સાથે શિક્ષાવ્યવસ્થાનો કેવો સંસ્પર્શ હતો તે બધાનું વિવરણ આ લેખમાં આપવામાં આવ્યું છે. રાષ્ટ્રીયિય અથવા વ્યવસ્થાપક સમાજના પ્રધાન પ્રધાન મંત્રીઓ “શિક્ષાના ઉદ્દેશ, ઉપકરણ તથા પ્રશુદ્ધિના સમજમાં કયા પ્રકારનો મત પ્રકાશિત કરતા હતા અથવા ઓક્રેટીસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ આદિ પંડિતોએ રાષ્ટ્ર અને શિક્ષાના સમજમાં કયા પ્રકારના મતવાદી પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા આ બધાનું વર્ણન આ લેખમાં નથી. તેઓના ઇતિહાસિક સિદ્ધાન્તોનું વિશદ વર્ણન આપવામાં આવ્યું નથી પરંતુ તેઓ આચાર્ય અને અધ્યાપકભાવે શિક્ષણનું કાર્ય કેવી રીતે કરતા હતા, પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં કેવા પ્રકારનું વિદ્યાદાન અને શિક્ષા વિસ્તાર કરતા હતા, પોતાના શિષ્યોની સાથે તેમનો વ્યવહાર કેવો હતો તે બધું આ પ્રયત્નમાં આલોચીત થયું છે.

તે સીરાકુઝિયન સિકન્દરના ઉત્તરશિકારીઓએ એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકાના બિજા બિજા પ્રદેશોને હસ્તપ્રત કરી સમસ્ત પૃથ્વીમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના ભૂભાગોના મિશ્રમંદિરના

રૂપમાં સમ્યક્તા વિસ્તાર કરવા કેન્દ્રરૂપ નગર સ્થાપનપૂર્વક માનવ સમાજને ઓક સમ્યક્તાદારો રચિત કરવાનો જે પ્રયત્ન કીધો હતો, તે ઓક સમ્યક્તાના આધિપત્યને સમયે શિક્ષાપદ્ધતિનું કયા પ્રકારે પરિવર્તન થયું તેનું કોઈ પ્રકારનું વર્ણન આ લેખમાં નથી. નવી નવી શક્તિઓનો સંસ્પર્શ અને નૂતન નૂતન ધટનાવલીઓના પ્રભાવથી ઓક સમ્યક્તાએ નવીન રૂપ ધારણ કીધું, તદ્વત્તર તે પોતાના કેન્દ્ર, પ્રાચીન ઓસને છોડી દઈ એશિયા અને આફ્રિકાના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ.

યોડાજ સમયમાં રોમનસામ્રાજ્યે મેસેડોનીયા સામ્રાજ્યના પ્રદેશોને માસ કરી ઓક સમ્યક્તાના વિસ્તારનું દાખલ અહણ કીધું અને રોમની પ્રચલિત પ્રજ્ઞાલિથી ઓકસમ્યક્તાનું તદ્વત્તર સંસ્કરણ કરી નાખ્યું. અતએવ ઈસવી સનની પહેલાં ત્રીજી જ સતાબ્દિનાં પ્રારંભથી રોમસમ્યક્તાના અવસાન સુધી, ઓકસમ્યક્તાએ પોતાની પવિત્રતા અને સ્વાતંત્ર્ય ગુભાવી દઈ મેસેડોનીયા અને રોમનું રૂપ ધારણ કીધું. મેસેડોનીયાની આ ઓકસમ્યક્તાનું પ્રધાન કેન્દ્ર નાઈલ નદીના તટપર આવેલું અલેક્ઝાંદ્રિયા નગર હતું. આ અવસ્થા વિપર્યયને લીધે પ્રાચીન ઓસના એથેન્સ નગરે પણ મેસેડોનીયા તથા રોમના શિક્ષાનો ભાવ ધારણ કીધો.

નવભાવ પ્રાપ્ત એથેન્સ, નવપ્રતિષ્ઠિત અલેક્ઝાંદ્રિયા અથવા ઓકભાવાપન રોમ એ ત્રણમાંથી એક પણ કેન્દ્ર પ્રાચીન-ઓસનાં નિદર્શક નથી. અતએવ પ્રાચીન ઓસની જાતીય શિક્ષાપદ્ધતિના ઇતીહાસમાં તેને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી.

આ નવ યુગમાં ઓક લોકોની સ્વાધીનતા નષ્ટ થવાથી, નવ પ્રવર્તિત વિજ્ઞાતીય રાજતન્ત્રની આધીનતામાં તેમના સ્વાભાવિક જાતીય જીવનનો ગતિરોધ થયો. જૂનાં નાનાં નાનાં નગરરાજ્યોને બદલે નવા નવા શાસન પ્રજ્ઞાલી વિશિષ્ટ વિભિન્ન પ્રદેશ રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, યુક્ત રાજસમૂહ પ્રાચીન જાતીય ભાવનો નાશ કરી અભિનવ જાતીયતા તથા નવા રાષ્ટ્રીય જીવનનું ઉત્પાદન કીધું.

સદૃશ સમૂહ વિભિન્ન ભાષા-ભાષિયો અને વિભિન્ન દેશવાસીઓની આવાસભૂમી થતો ગયો. પોતાના દલ, જનપદ વા નગરની હદમાં જંધીવાન ન રહી લોકો નવાં નવાં દેશભ્રમણ, નવી નવી સમાજો અને નૂતન નૂતન ધર્મના સંસ્પર્શથી પ્રયત્નમના અને ઉદરચેતા થવા લાગ્યા. ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોના અધિવાસીયો અને રાજ્યોની વિવાદપ્રથા પ્રચલિત થઈ, અન્યોન્ય સખ્ય, એકેય અને સહાનુભૂતિ વધવા લાગી.

વિચારાલય અને રાજ્યદરજામાં સર્વેત્ર ઓકભાષા પ્રવર્તિત થવાથી અનેક દેશોમાં એક ભાષાનું પ્રચલન થયું. શિક્ષપદ્ધતિનું વિસ્તારના રૂપથી ભાવ અને કર્મનું આદાન પ્રદાન સુસાધ્ય થયું અને વિભિન્ન દેશોમાં-વિભિન્ન સ્થાનોમાં-સમ્યક્તા વિસ્તારનાં નૂતન નૂતન કેન્દ્ર પ્રતિષ્ઠિત થયાં. આવી રીતે નાના પ્રકારના ઉપાયોથી વ્યાપકતા અને વીશ્વજનીનતાની પુષ્ટિ થવા લાગી.

આ પ્રકારે થયેલા અવસ્થાપરિવર્તનને લીધે લાંબા નિવાસીઓના વિચારોમાં પણ યુગાન્તર ઉપસ્થિત થયો. સ્વરાજ્યના રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં અજિત વિકાસ અને જીવનગદનના સુયોગ.

સમૃદ્ધતા નહિ થવાથી તેની ચિન્તા અને કર્મ રાષ્ટ્રીય જીવનથી વિચ્છુત થઈ ગયાં. અતએવ નૈતિક જીવનનો બાર કેન્દ્રસ્થાનથી જાણ થઈ જીવનના નૂતન ઉદ્દેશ, કર્મના નૂતન લક્ષ તથા સમાજના નૂતન પ્રતિષ્ઠાનની સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યે.

કર્મકે, ઉન્સારી અને સામારિક શક્તિસમ્પન્ન વ્યક્તિ ગણને સ્વદેશમાં ઉપયુક્ત કર્મક્ષેત્ર ન મળતાં દૂર દેશોમાં જઈ પોતાની પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિના વિકાસના સાધનોપયોગી જીવન વીતાડવા લાગ્યા. બુદ્ધિમાન પંડિતગણ રાષ્ટ્ર વિચારાલય, મન્ત્રણાસભા આદિ સામાજિક કર્મ ક્ષેત્રોને તજ હાથ નિનૃત સ્થાનમાં સિધ્ધે દ્વારા પરિવૃત્ત થઈ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર વિધાયક અને આલોચના સંસ્કૃત આદિ ચિન્તાનાં કેન્દ્ર પ્રતિષ્ઠિત કરવા લાગ્યા.

અતએવ વ્યક્તિગત સ્વાધીનતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા સ્થિર પ્રતિષ્ઠિત થઈ. જે સ્વાધીન ચિન્તા ઘણા દિવસોથી ગ્રીક્સમાજમાં પ્રવર્તિત થઈ રહી હતી તે નવી ધટનાવલિના પ્રાદુર્ભાવથી, સ્વાભાવિક રૂપથી, અતારિત બાવથી બદલૂં થવા લાગી. જેનો અને એથી વી ઉરસ, અને તેનો મનાવજનો આખો પ્રમુદાય, આ મતનું ખંડન કરી રાષ્ટ્રીય જીવનની પુષ્ટિથી વ્યક્તિની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે, રાષ્ટ્ર અને સમાજ વિચ્છુત સ્વાધીનતા અને પરી-પૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકાસના આદર્શ અને ઉપાય આદિના મધ્યસ્થમાં મત પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા.

ગ્રીક્સજીવને આવી વ્યાપકતા, વિશ્વજનનીનતા, વ્યક્તિત્વ, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાધીનતા દ્વારા અનુરંજિત થઈ સાહિત્ય, કલા, રીતિનીતિ આદિ સભ્યતાના વિવિધ અંગોનું રૂપાન્તર કરી નાખ્યું.

સાહિત્યસેવી અને વિદ્યાનુરાગી રાજાઓએ જ્ઞાનાનુશીલન અને વિધાયકોને માટે શૃદ્ધ પ્રતિષ્ઠા, ભૂસમ્પત્તિદાન, અર્થ સાહાય્ય આદિ વિવિધ ઉપાયોથી પરિતોના કાર્યમાં સહાયતા આપી.

પંડિતસભા, સમાલોચનાસમિતિ, મ્યુઝીઅમ, પુસ્તકાલય, વિજ્ઞાનમંદિર આદિ તેમની સરક્ષતાને માટે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યાં. ગ્રીક, મીઝ દેશીય, યૌદ્ધ આદિ વિભિન્ન મતવાળાઓના સંકષર્પણથી નૂતન નૂતન વીચારોની ઉત્પત્તિ થઈ. પ્રાકૃતિક અને માનવીય, ઉભય પ્રકારની વિચિત્ર ઘટનાવલિઓ અને કાર્યોનું વિવરણ તેવાર થવા લાગ્યું. ભિન્ન ભિન્ન દેશોથી વિચિત્ર પદાર્થો વિદ્યાનોની સભા સમક્ષ મુકાઈ આલોચીત થવા લાગ્યા.

ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં રચિત ગ્રન્થોના અનુવાદોનો વિદ્યાનમંડળમાં પ્રચાર થયો. તેઓએ લોકોની જ્ઞાનેન્દ્રિય વધારી પ્રાયઃ સર્વ સ્થળે નાના પ્રકારના વિષયો લઈ તેના પર ચિન્તા, ગવેષણા, આલોચના, તર્ક, વાદાનુવાદ, વ્યાખ્યા આદિ કાર્ય થવા લાગ્યાં. સિધ્ધાન્ત પોતાના શુદ્ધતા મતવાદોની ટિકા-ટિપ્પણી લખવા લાગ્યા.

ક્રમશઃતુલના અને એજિપ્તિમાગ પ્રણાલિના અવલંબનને મુયોગ ઉપરિચિત થયો. સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થ તથા ભાષા અને વિજ્ઞાન આદિના નિષ્કર્ષ, ક્રમાન્વય અને કાર્યકારણ સંબંધ આદિ અવિષ્કૃત થવા લાગ્યાં. પારસ્પરિક તુલના અને તારતમ્યના શલથી વૈજ્ઞાનીક અને દર્શનીક મતવાદ તથા વિચારપરંપરાનું સ્થાન, ક્રમ અને પદ્ધતિ નિશ્ચિત થવા લાગ્યાં. મનોએ એજિપ્તક થઈ પ્રકૃત વિજ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કર્યું.

મયાસમય એક સસ વૈજ્ઞાનીક યુગ આવી ઉપરિચિત થઈ ગયો. ગણિત, જ્યોતીષ, ભૂમિતી, ભૂગોળ, ઇતિહાસ આદિ વિવિધ વિદ્યાઓનો ઉત્કર્ષ થયો. આ તર્ક અને યુક્તિમૂલક સમાલોચનાના યુગમાં ધર્મતત્ત્વ અને સાહિત્ય પશુ તુલના સિદ્ધ વિજ્ઞાને યર્ષ ગયાં. કાવ્યાદિની રચના મુકી વિદ્વાનો સંકલન, અનુવાદ અને સમાલોચના આદિ દ્વારા ગદ્યસાહિત્યની પુષ્ટિ કરવા અને વિદ્યાના વિસ્તારાર્થે અદ્ય મૂલ્યમાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા. જટિલ લેખ પ્રચુલી અને અદ્ભૂત રચના કૌશલ્યની અપેક્ષા સરસ અને સુબોધક ભાષામાં ભાવ પ્રકાશિત કરવા પ્રતિ લોકોની દૃષ્ટિ ગઈ. વિચક્ષણ જનોએ વાગ્મિતા શીખવી છોડી દઇ વૈજ્ઞાનીક અને સાહિત્ય સંબંધી અનુસન્ધાને, વિશ્લેષણ, ઐતિહાસિક ગવેષણા અને ધર્મતત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા આદિ ગંભીર વિષયોમાં મન પરોવ્યું.

અસ્તુ, આ યુગની શિક્ષાપદ્ધતિ પૂર્વવર્તી યુગની શિક્ષાપદ્ધતિથી સ્વતંત્ર યદ્યપિ. શારિરીક અને મામરિક શિક્ષાએ ક્રમશઃ અવનત અને હુમપ્રાયઃ યર્મ માનસિક શિક્ષાનું પ્રાધાન્ય પ્રતિષ્ઠિત કીધું. હવે નૈતિક વાગ્મિતા અને સમાલોચના આદિને બલે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ જીવ. ધર્મ. વિજ્ઞાન, ગણિત, દર્શન આદિ ગંભીર વિષયો માનસિક શિક્ષાના વીપયો યદ્ય ગય.

ક્રમશઃ વિદ્યાલય સમૂહ ગવર્નમેન્ટના આધકારમાં આવી તેનાજ વ્યયથી પરિચાલિત થવા લાગ્યાં. રાજ્યશક્તિના પ્રભાવથી નૂતન એલેકઝાંડ્રિએ જીના એથેન્સને હતપ્રભ અને હીનવીર્ય કરી દીધું. રોમ નગરે આત્રાજ્યનીતિ દ્વારા વિજિત પ્રદેશોનો કીર્તિ કલાપ ધ્વંસ કરી ગ્રીકસભ્યતાની સદાયથી પોતાની વૃદ્ધિ કરવા માટે પોતાને ગ્રીક સભ્યતાની રાજધાની અને પ્રધાન કેન્દ્રરૂપ બનાવ્યું આ યુગમાં એથેન્સ જે ચિન્તાપૂર્ણ વિષયોમાં પોતાની સામાન્ય પ્રતિપત્તિ રચવામાં સમર્થ થયું તે એલેકઝાંડ્રિયાની નૂતન ચિન્તા પદ્ધતિના અનુકરણથી થયું. આ વાત તેના પોતાના વિશેષત્વની પરિચાયક નથી. આ પ્રકારે પ્રાચીન ગ્રીકસભ્યતા મધ્યમ પોતાનું વિશેષત્વ અને પછી પોતાની નિવાસભૂમિ શુભાવી કેવલ નૂતન સભ્યતાની સૃષ્ટિની જ ઉપકરણ થઈ.

આ નૂતન સભ્યતામાં જે પ્રકારે પ્રાચીન ગ્રીક લોકોની વિશેષત્વતા નથી જેવામાં આવતી તેજ રીતે હોમર સાથે સખંધ રાખવાવાળા કવિ સમ્રદાયના કાવ્યોમાં ગ્રીક સમાજની જે અવસ્થાનું વર્ણન છે તેમાં ગ્રીક લોકોની સ્વતંત્ર સભ્યતાનો પશુ કંઈ વિશેષ પરિચય નથી મલતો. આ કારણને લીધે હોમરે વર્ણન કરેલી ગ્રીક જાતિની સૈન્યવાવસ્થાનો કોઈ ઉલ્લેખ આ લેખમાં કરવામાં આવતો નથી. હોમરના મહાકાવ્યોમાં મમાજ અને રાષ્ટ્રનું જે વિવરણ મલે છે તે આ સમયે આર્યભાષા બોલવા વાળા-જાતિઓનાં પૂર્વ પુરુષોનું સાધારણ ગ્રીક કહી શકાય ખરું તથાપિ તે ગ્રીસ દેશ અને તેના ઉપનિવેશોમાં રચાયું અને ગવાયું છે. તેથી તેમાં ગ્રીસ જાતિના સ્વભાવનો આભાસ મલે છે.

જ્યારે રાષ્ટ્ર અને ધર્મની પ્રતિષ્ઠા યદ્ય ગઈ હતી, જ્યારે રાજ પછી ચિકિત્સક કથા કહેવાવાળા અન્ય અન્ય ગણક લોકોજ સમાજના પ્રધાન વ્યક્તિ માનવામાં આવતા હતા જ્યારે સાહિત્યની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન નહોતી યદ્ય અને જ્યારે લખવાની પદ્ધતિ પશુ અવિષ્કૃત યદ્ય ન હતી તેવા સમયનું આ ગ્રીક છે. તે દિવસોમાં ચારણ લોકો દેશ દેશોમાં જીવી

કયાઓ ગાળા બંદોબસ્ત હતા. વિવિધ પ્રકારના શિક્ષણે તે સમય સુધી પણ આવિષ્કૃત નહોતાં થયા. સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં જટિલતાએ ત્યાં સુધી પણ પ્રવેશ નહોતો કરીધો.

જીવન સંગ્રામને માટે સર્વેદ્ય પ્રસૂત રહી અને કર્મકંડ જીવનનું સંગઠન કરી શત્રુઓને પરાસ્ત કરવા તેજ તે સમયે સમાજનું મુખ્ય કાર્ય અને ઉદ્દેશ હતાં. શારીરિક શક્તિ અને સાહસિકતાજ તે સમયે મહાન ગુણો ગણાતા હતા. પોતાની શક્તિમાં સર્વ સાધારણનો વિશ્વાસ ઉત્પાદન કરી તમાજનું નાપકત્વ ગ્રહણ કરવા શક્તિમાન થવું એજ તે સમયમાં સંકુલી ઉત્તમ વીરત્વ ગણાતું. આથી અવરોધપયોગી આલોચના અને વિચાર શક્તિજ માનસિક ઉત્કર્ષનાં મુખ્ય લક્ષણો હતાં. અતએવ (૧) ઉપયુક્ત સમયે કાર્ય કરવું અને (૨) ઉપયુક્ત વિષયમાં સલાહ આપવી આ બેજ કાર્ય હોમરના અનુયાયી ગ્રીક લોકોના શિક્ષાલાભનો ઉદ્દેશ હતો. આ માટે કોઇ સ્વતંત્ર વિદ્યાલય અથવા શિક્ષાદાતાની આવશ્યકતા નહોતી. રાષ્ટ્રશાસનને માટે જે સાધારણ સભા હતી તેમાં મતામત પ્રકાશ કરતાં કરતાં રાષ્ટ્ર માટે પદાનર્શ દેવા અને કર્તવ્ય બજાવવાની શિક્ષા મળતી હતી. શિક્ષાને આદર્શ પ્રકૃત કર્મચોર અને યોદ્ધાની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને જ હતો આ કારણને લીધે સમાજનું પ્રાકૃત કર્મક્ષેત્ર શિક્ષાલય રૂપે વિવેચિત થતું હતું.

અસ્તુ, રાષ્ટ્રીય જીવનનો વિકાસ, શરીરની પુષ્ટિ અને માનસિક ઉત્કર્ષ સાધનજ હોમરની શિક્ષા પદ્ધતિનાં પ્રધાન આદર્શ હતાં. ગ્રીસની ચરમોત્તતિને સમયે આજ આદર્શ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં હતાં. જે ભાવ, જે આદર્શ અને જે રીત પરીપુષ્ટ ગ્રીક સભ્યતાના અંગો હતાં તેનો ઉપકરણના બી હોમરવાળા યુગમાં રોપાયું હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. હોમરના અનુયાયી કવિઓએ જન પ્રતિષ્ઠાનોત્તર વર્ણન કર્યું છે તેણેજ પરવર્તી યુગોમાં ભિન્ન ભિન્ન કારણોથી પુષ્ટ થઇ ગ્રીક સભ્યતાના વિકાસમાં સહાયતા આપી હતી. આ યુગની (૧) કર્મશિક્ષા અને (૨) આલોચના શિક્ષા એ બે શિક્ષાઓજ પરવર્તી કાલના મીસના સરેવ પ્રચલિત શિક્ષણોય વિષયોના દ્વિવિધ વિભાગ (૧) વ્યાયામ અને (૨) સંગીત (સાહિત્ય) શિક્ષાની પ્રધાન કારણરૂપ હતી.

સ્વાધીનતાપૂર્વક વિકાસ પામેલી ગ્રીકશિક્ષાપદ્ધતિના પૌર્વાર્પય અને પ્રકૃતિની વિશ્લેષભાવથી આલોચના કરવાથી આ જ્ઞાત થાય છે કે પ્રાચીન ગ્રીક રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં સહાયતા દેવાને યોગ્ય થવાને લીધે લોકો તેનો આદર કરતા હતા. રાષ્ટ્રની ઉન્નતિજ શિક્ષા વિસ્તારના ઉદ્દેશરૂપ હતી. આ વાતને લક્ષમાં રાખીનેજ શિક્ષા લાભના સમય વિભાગ, શિક્ષણીય વિષયસમૂહ શિક્ષાનું ઉપકરણ, વિદ્યાલયનું શાસન આદિ નિર્દારિત અને નિયંત્રિત થતાં હતાં.

રપાર્ટમાં રાષ્ટ્રજ એક માત્ર શિક્ષાલય અને શિક્ષાદાતા હતું. એજન્સમાં યદ્યપિ શિક્ષા વિસ્તારનું કામ સરકારને આધાન ન હતું કિન્તુ પ્લેટો, એરીસ્ટોટલ આદિ પ્રધાન પંડિત રપાર્ટોનાની શિક્ષાપદ્ધતિનેજ આદર્શ શિક્ષાપદ્ધતિ સમજતા હતા શિક્ષાનું ખર્ચ પરિવારના અન્યાન્ય ખર્ચના પેઢે કરવામાં આવતું હતું પરંતુ શિક્ષાર્થિઓના ચરિત્રગઠન અને

સંબંધપાલનના સંબંધમાં વિદ્યાલયના અધિકારીઓને રાષ્ટ્રના નિયમાનુસારજ ચાલવું પડતું હતું. આ સિવાય વિદ્યાલયનો અધિકાર સમય સમર અને કાનુન સંબંધી શિક્ષામાં જતો હતો. અસ્તુ, શું સ્પર્ટા, શું એથેન્સ, ઉભય પ્રદેશોમાં રાષ્ટ્રજ શિક્ષા પદ્ધતિનું નિયંત્રણ હતું એમ કહેવું કોઈ પણ પ્રકારે અસંગત નથી.

રાષ્ટ્રના આધિપત્યનો સંબંધ વ્યક્તિ વિશેષમાં જેમ જેમ ઘટતો ગયો તેમ તેમ એથેન્સના જાતીય જીવનમાં શિથિલતા પણ આવતી ગઈ. અંતે જળ એ થયું કે વ્યક્તિ-ગણ સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ અને સ્વાધીનતા પ્રેમની વૃદ્ધિની સાથે પ્રાચીન ગ્રીસની જુની રાષ્ટ્રગત સંખ્યતાનો લોપ થઈ ગયો.

બધા શિક્ષણિય વિષય પ્રધાનતઃ બે ભાગમાં વિભક્ત હતા (૧) શારીરિક ઉત્કર્ષ સાધનોપયોગી વ્યાયામ શિક્ષા અને (૨) માનસિક ઉત્કર્ષ સાધનોપયોગી સંગીત શિક્ષા સ્પર્ટામાં પ્રથમ શિક્ષા પ્રાધાન્ય પદ પામીને દ્વિતીય શિક્ષાની બાધક થઈ હતી. એથેન્સની શિક્ષાપદ્ધતિમાં તેને વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું, અને એથેન્સના પંડિતો પણ તેનો આદર કરતા હતા. વયોવૃદ્ધિની માથે વિવિધ પ્રકારના વ્યાયામનો લોહા અભ્યાસ કરતા હતા. જે વયમાં સમર શિક્ષાજ પ્રધાન શિક્ષા ગણાતી હતી તે વયમાં તો શારીરિક ઉત્કર્ષ પ્રતિ સ્વભાવતઃજ વિશેષ દૃષ્ટિ રાખવી પડતી હતી. માનસિક ઉત્કર્ષ સાધનોપયોગી શિક્ષાની ઉત્તતિ સ્પર્ટામાં થઈ નહીં. એથેન્સમાંજ ભિન્ન ભિન્ન દેશોથી આવી સંગીત પ્રેમીઓએ તેનો ઉત્કર્ષ કીધો. સંગીત વિદ્યામાં સર્વ પ્રકારની લલિત કળાઓ સંમિલિત ગણાતી હતી. એથેન્સમાં પ્રથમથીજ કાવ્યશાસ્ત્રનું અનુશીલન થતું હતું. ક્રમશઃ આ શાસ્ત્રની શિક્ષાની વ્યવસ્થામાં ગણિત જ્યોતિષ, ભાષાવિભાગ, ન્યાય, દર્શન, નીતિ, પદાર્થ વિજ્ઞાન આદિઅન્ય શિક્ષાઓએ પણ સ્થાન પ્રાપ્ત કીધું.

ધર્મશિક્ષાની કોઈ વ્યવસ્થા નહોતી. જાતીય સાહિત્યમાં નીતિ અને દેવતા વિષયક જે તત્વ વિધમાન હતાં તેનીજ આશોચના ધર્મ શિક્ષાનું એકમાત્ર સાધન હતું તેના સીવાય રંગભૂમિમાં થવાવાળા અભિનય, મકાનોની દિવાલોપર ચિત્રિત યંગેલી દેવી અને દેવતાઓની મૂર્તિ તથા વિશેષ વિશેષ તહેવારોના ઉપલક્ષ્યમાં કરવામાં આવતા નાના પ્રકારના યજ્ઞયજ્ઞો વગેરે જેઓને સર્વ મનુષ્યોને ધર્મભાવ ઉદીપ્ત કરતો હતો. સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં મમ્મા રહેવાથી, સર્વ માધારણુની સાથે મંબાપણ કરવાથી અને સ્વદેશનાં દિતકર કાર્યોનું સંપાદન કરના રહેવાથી લોકોના નૈતિક જીવનનો વિકાસ થતો હતો. નૈતિક ચરિત્રપદનપ્રતિ પરિવારના લોકો અને રાષ્ટ્રીય કર્મચારિયોનું વિશેષ ધ્યાન રહેતું હતું.

૨૫ વર્ષમાં શિક્ષાના કોઈ વિશેષ ઉપકરણનું પ્રયોગન ન થયું. કોઈ પણ પુસ્તકની આવશ્યકતા ન થઈ. હાથેથી ગણી ગણીતની શિક્ષા આપવામાં આવતી; કોરસ (Clotus) માં દલબદ્ધ થઈ નાચવું અને ગાવું શીખવું પડતું હતું આથી કોઈ વાણિજ્યની આવશ્યકતા ન થઈ.

એથેન્સે આ સંબંધમાં વિશેષ ઉત્તતિ કરી હતી. પુસ્તક અને ચિત્રવિધાનાં ઉપયોગી

વનુષ્ટ વ્યવહારિત થતાં હતાં. વિદ્યાલયો સ્થાપીત થઈ ગયાં હતાં. શિક્ષાર્થીઓને બેસવા માટે બેન્ચ, સ્ટુલ આદિનો પણ અભાવ નહોતો. સંગીત શિક્ષા માટે જાત જાતનાં વાદ્ય-યંત્રો પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં હતાં.

સ્પાર્ટોની બાલિકાઓને બાળકોની પેઠે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવી પડતી હતી પરંતુ એથેન્સમાં સ્ત્રી શિક્ષાની ઉત્પત્તિ ન થઈ. પેરિક્લિસના સમયમાં કોષ્ટક કોષ્ટક વિદ્યુષી સ્ત્રીઓનો ઉદ્ભવ મળે છે. કહેવાય છે કે થુસિડિડિમની કન્યાએ પોતાના પીતાના લખેલ ઇતિહાસને પૂર્ણ કીધો હતો, પરંતુ સમાજમાં સ્ત્રી શિક્ષા અને સ્ત્રી સ્વાધીનતાએ પ્રવેશ કીધો નહોતો.

ગ્રીસની શિક્ષા પદ્ધતિની સંકીર્ણતાનું ખીજું ઉદાહરણ શિક્ષાલાભમાં દાસદાસીઓનો અનધિકાર હતું. સ્પાર્ટોની વાત તો દૂર રહી, સ્વાધીનતા પ્રિય એથેન્સના અત્યુન્નત સમયમાં પણ દાસ લોકો કેવળ શારીરિક પરીશ્રમ અને શીલ્પવાણિજ્યના કામમાંજ ઉપયોગી સમજવામાં આવતા હતા. આથી તેઓને શિક્ષાથી દૂર રાખવામાં આવતા હતા. એથેન્સમાં મોટા પડિતો પણ અમ્હાન બાવથી કહેતા કે “કેવળ સ્વાધીન જાતિનોજ શિક્ષામાં અધિકાર છે. માનસિક ઉત્કર્ષ સાથે શુભાભોને કાંઈ સંબંધ નથી.”

પદનકાળ ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત હતો. (૧) સાતમા વર્ષ સુધી ગૃહમાં આપવામાં આવતી શિક્ષા. (૨) સાતથી ચૌદ વર્ષ સુધી નાના નાના વિદ્યાલયોની શિક્ષા. (૩) ૧૪ થી ૧૮ વર્ષ સુધી કોલેજની ઉચ્ચ શિક્ષા. પ્રથમ યુગમાં સમગ્ર શિક્ષાજ્ઞ પ્રધાન હતી. પાછળથી સેફિટનામક સંપ્રદાયના લોકોના પ્રભાવથી સાધારણજન ઉચ્ચ શિક્ષા દેવાવા લાગ્યા અને અનુચ્ચશિક્ષાથી તેનું તારતમ્ય નિશ્ચિત થયું. સ્પાર્ટોમાં દ્વિતીયાવસ્થા ઘણા સમય સુધી રહેતી હતી. ત્રીશ વર્ષની વયે તેમની તૃતીયાવસ્થા સમાપ્ત થતી. કહેવાની જરૂર નથી કે સ્પાર્ટોના શિક્ષા વિભાગમાં સામરિક શિક્ષાનોજ ક્રમિક વિકાસ અને ઉન્નતિની વ્યવસ્થા હતી જે સમાજના પરિવર્તનનું અનુકરણ કરી શિક્ષા પદ્ધતિનું રૂપાંતર દેખાડવામાં આવ્યું છે તે સમાજની પ્રકૃત જીવનશક્તિ રાષ્ટ્રીય કર્મક્ષેત્રમાંજ સ્થિત હતી. રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ વા અવનતિથીજ જાતીય ઉન્નતિ વા અવનતિની તુલના થતી હતી. રાષ્ટ્રને પુષ્ટ કરવું એજ પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનનું લક્ષ્ય હતું. રાષ્ટ્રીય જીવનનેજ સર્વે લોકો પોતાના અસ્તિત્વનું કારણું સમજતા હતા. રાષ્ટ્રથી ભિન્ન વ્યક્તિગત સ્વતંત્રજીવન તેઓમાં હતું જ નહીં. રાષ્ટ્રના આમાંજ જીવન પ્રવાહમાં પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ વિસર્જન કરી જાતીય ઉન્નતિ કરવી એજ પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયની ઉચ્ચતમ આકાંક્ષા હતી. તેઓનું કર્તવ્યાકર્તવ્ય અને તેઓનો વિધિ નિષેધ, સર્વસ્વ રાષ્ટ્રના સુચારુ રૂપથી સંચાલિત થવાપર અવલમ્બીત હતું. સમાજ પર ઉપકારને માટેજ તેઓ શિક્ષા લેતા હતા. રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં સહાયતા દેવાનેજ તેઓ સાહિત્ય ચર્ચા કરતા હતા, અને સંગીત શીખતા હતા. શીલ્પી, કવિ, ગાયક, લેખક, યોદ્ધા પંડિત સહુ રાષ્ટ્રપર અનેક પ્રકારના ઉપકાર કરવા પોતપોતાની શક્તિનો પ્રયોગ કરતા હતા. અનેક ઉપાયોથી તેને લાભ આપવાજ તેઓ પોતાની શક્તિને વિકસીત કરવાની ચેષ્ટા કરતા હતા. સર્વ સાધારણના કામમાં સમય વ્યય ન કરી શકવાથી વા તેને લીધે પોતાનામાં ઉપયોગી શક્તિ ન રહેવાથી તેઓ પોતાના જીવનને વ્યર્થ સમજતા હતા.

વસ્તુતઃ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરતાં કરતાંજ તેઓ ન્યાયશાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રશાસ્ત્ર ગદ્ય, સાહિત્ય, સમાલોચના આદિ અનેક વિદ્યાઓના અધિકારી થઇ ગયા. તેઓની ઓળસિવતા, તેઓનું શીલ્પનૈપુણ્ય, તેઓની કળા વિદ્યા આ સર્વ વિષયોએ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિને કેન્દ્ર બનાવીનેજ વિકાસ પ્રાપ્ત કીધો હતો. તેઓનો ધર્મ, સમાજ, વ્યવસાય, સાહિત્ય, ચિન્તા પદ્ધતિ આદિ જીવનના બધા વિભાગોને રાષ્ટ્ર નિયંત્રિત કરતું હતું. લોકો રાષ્ટ્રના નિયમપાલનનેજ પરમ લક્ષ્ય સમજી જીવનને સાર્યક કરવું ઇચ્છતા હતા. આ પ્રકારે કુદ્ર વ્યક્તિગત જીવનને વિ-શાળ સામાજિક જીવનમાં નિમજ્જિત કરી દેવું એજ તેઓની નીતિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓ સર્વ વિષયોમાં સૌંદર્યનો આદરસત્કાર કરતા હતા. તેઓની શિક્ષાપદ્ધતિમાં પ્રવેશ કરી સૌંદર્ય લિપ્સાએ બાહ્ય સુંદર અને અન્તઃ સુંદર વ્યક્તિ ગઠનનો ઉપાય ઉદ્ભાવન કીધો હતો. તેજ સૌંદર્યપ્રિયતા તેઓને મંદિર પ્રતિષ્ઠા, મૂર્તિગઠન, ચિત્રકર્મ તથા જાતજાતના રચાપત્ય કાર્યમાં મગ્ન કરતી હતી. આવા બાવર્થી યશસ્વી બનીનેજ તેઓ સંભવિત ચર્ચા કરતા હતા. આથી માનવ શરીરની સર્વાંગીત ઉન્નતિ અને માનવચિત્તનો સર્વાંગિત વિકાસજ તેઓનાં જીવન લક્ષ્ય હતાં. તેથી તેઓ વ્યક્તિ જીવનનાં સર્વ કાર્યો અને ચિન્તાઓને એકજ કેન્દ્ર પ્રતિ સંચાલિત કરી પારસ્પરિક જીવનમાં સામંજસ્ય અને શ્રંખલતા લાવવાની ચેષ્ટા કરતા હતા. સંગીત વિદ્યાને માનસીક વ્યાયામ ધારી તે દ્વારા તેઓ ચિત્તનું અસામંજસ્ય અને વૈશાદસ્ય દૂર કરી તેને સૌંદર્ય અને રમણીયતા પ્રાપ્ત કરાવવા ઉત્કેષિત થતા હતા. આ સૌંદર્ય પ્રિયતાજ તેઓની રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક જીવન પ્રિયતાનું મૂલ્ય છે આ માટેજ તેઓ સમાજના પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનને, રાષ્ટ્રના સાધારણ જીવનને લક્ષ્યમાં રાખી, પરિચાલીત કરતા હતા. અને તદનુસાર પોતપોતાનામાં ઐક્ય, સામંજસ્ય અને અકાંડિ-ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. રાષ્ટ્રની સામાન્ય ઉન્નતિનેજ તેઓ પોતાની મહત્ત્વની મોટી ઉન્નતિ સમજતા હતા.

શ્લોકતા,

તા. ૧૮-૧૧-૧૧.

ચાંપશી વિહૃલહાસ ઉદેશી.

કર્મ-વિપાક.

(અનુસંધાન મતાંકથી.)

સંગતિ ફળનો કર્મ-વિપાકમાં સમાવેશ થાય છે. એટલા માટે કે તે આ જાતનાં એ એક પેટા ભાગ પણ મુખ્ય ભાગ બનવે છે. સંગતિ ફળ-કર્મ ફળને દાખી દે છે અને પોતે જગવનર થાય છે. મંગલિની ન દોગ નેવા આગેપો આવી શકે છે. તેને લીધે *મંકડો પણ વેડવાં પડે છે. આરોપોમાંથી મુક્ત પણ થવાનું તે એક સામન છે પણ ત્યાં

તે બળવત્તર નથી, એમ કહી શકાય. અણુધારેલા ફળતું પ્રાપ્ત થવું એ સંગતિતું કારણ છે. સંગજ બળવાન છે. યુ-હેગાર બધી જાય છે, અને બીન યુ-હેગાર-યુ-હેગાર ગણ્યાં જાય છે. યુ-હેગારની સંગથે અણુધાર્યા બીનયુ-હેગાર આવી મળ્યાં હોય તો તેઓ યુ-હેગાર ન હોવાથી પણ યુ-હેગારમાં સપડાઈ જાય છે. એટલે પણ સંગતિ ઈળને મહિમા છે, સત્સંગ કિંમતી છે, ધર્મના પથ પર ચઢાવનાર છે. દુઃસંગ અધોગતિ પમાડનાર છે. આ દુનિયામાં બેજ પ્રકારના સંગ છે. તે પોતાપોતાના નામ પ્રમાણે ફળ કદિ પણ આપ્યા વિના રહેતા નથી. આને પણ યોડો ધણો અપવાદ ન હોય એમ સમજશો નહીં—દાખલા તરીકે જેમ સુવાસિત પુષ્પોની આસપાસ ત્રેણી સુગંધિ યોડે દૂર સુધી ફેલાયલી રહે છે, અને ત્યાં થઈને જતાં આવતાં સજીવોને પોતાની અસર કરે છે અને આનંદી બનાવે છે, તેમજ સત્સંગ પરમ શાંતિ અર્પે છે, અને સુખી બનાવે છે. જેમ કાંટાવાળાં વૃક્ષોથી યોડે દૂર રહેના કાંટા વેરાયલા હોય છે, અને તે દુઃખી બનાવે છે, તેમજ દુઃસંગ પોતાની આસપાસ ચારે કોર કંટક વેરે તે જાય છે અને પરિણામે દુઃખ ઉપજાવે છે. કાંટાનું શલ્ય નીકળી સુખ થાય છે, પણ દુઃસંગનું ધણી મુદત પહોંચે છે, અને વધતું જાય છે. એટલા જ વારતે જાનીએ નિઃસંગ રહેવું કહ્યું છે. અને અનુભવિએ એકલાં આનંદમાં રહેવું જ “એમ કહેલું છે. સત્સંગેનહિં સંસિદ્ધિ-સત્સંગે કરીને જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એક વખત મહામુનિશ્રી વસિષ્ઠ પાસે ઋષિઓ તુલના કરાવવા આવ્યા અને પૂછ્યું કે તપનું ફળ વધે કે સત્સંગનું? પછી વસિષ્ઠએ તેઓ બંનેને તુલામાં મૂક્યાં એક બાજુએ હજારો વર્ષના તપનું ફળ અને એક બાજુએ લવ સત્સંગ” તુલા ઉચકતાં લવ સત્સંગનું પલ્લું નીચું નમ્યું, અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સર્વ ઋષિમંડળ રાજ થયું, અને નક્કી કર્યું કે સત્સંગનું ફળ વધારે છે અને શ્રેયસ્કર છે. માણસ સત્સંગે કરીને ધણા દુરાચારમાંથી બચી જાય છે અને સત્સંગ વગર પાપમાં પડાય છે. સત્સંગીની શક્તિ દૃઢ બળવત્તર છે, અને રહેની છાયામાં જતાં બીજાં માણસો પણ એવાં જ બને છે. એ સત્સંગની રહેની અસરની અને એવાં થવાની વખતોવખત જરૂર છે, અને રહેની છાયા નિઃશર રહેવી જોઈએ, તે એટલી બધી અસરકારક હોવી જોઈએ કે હાજરી વગર પણ ફળદાયક રહ્યા કરે, જ્યારે આમ થાય ત્યારે જ સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય ત્યાં સુધી ફળત ગંગજ હતો પણ રહેને સત્સંગ ન કહેવાય=સત્સંગની ગેરહાજરીમાં પણ અનિદ્ર ફળ છે. તો પછી દુઃસંગનું તો પૂછવું જ શું? આ દુનિયામાં પાપી કર્મની શરઆત દુઃસંગનું જ પરિણામ છે. પછી એની વર્દન શક્તિ એટલી છે કે-તે આપો આપ બળવત્તર થતી જાય છે. અને પોતાના પ્રવાહમાં સજીવોને એવા તો અચડાવે છે અને ગોથાં ખવરાવે છે કે તેઓને પાછાં પોતાના મૂળ રૂપમાં આવવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. તે એક અમાધ્ય વ્યાધિ છે કે જે મટવો મુશ્કેલ છે. નારાયણની કૃપા કે મહાસત્સંગ હોય તો જ સાફ ફળ આવે નહીંતો જન્મ-જન્મોત્તરોમાં પણ એ જૂલનું પરિણામ ભોગવવાં પડે. એ નિઃસ-દુઃહેલ છે, સંગતિ-ઈળને કેટલાક પ્રારબ્ધ વશાત્ માને છે, પણ ક્રિયામાત્ર પ્રારબ્ધને ફેરવે છે. આપણે એ તો પેહેલ વહેલું જોઈ ગયા છીએ કે ક્રિયામાત્ર જ સર્વમાં મુખ્ય છે. વરસાદ આવવાથી પાણીના વહનમાં અનેક તણખલાઓ એકબીજાને મળી વળગી જાય છે, વળી વીંખાઈ જાય છે, વળી એક વળમાં બરાબ જાય છે, કાંપ જમતો જાય છે, એમ છતાં નહેલાં તે અતિ મહાસાગરમાં મળી રહેને કિનારે આવવામાં બળી જાય છે. એમાં વળી પ્રારબ્ધ શું? અને એવાં એનાં કર્મ પણ શું? એતો પ્રવાહને આધીન છે. અમુક વધુનું

અમૂક જગામાં ઠેરાવું કે સમુદ્રને કિનારે ઠેરાવું એ ત્હેના પ્રારબ્ધમાં નિર્માણ નહતું. પણ ફક્ત અમૂક અવસ્થામાં સંગતીજ માત્ર આપી હતી. સંગ આવી મજતાં તે સંગીને ત્હેના જગના પ્રમાણમાં આધીન થાય છે, અને ત્હેના ગુણ પાસ લાગે છે. જેમ એક ધર્મશાળામાં અનેક ગૃહસ્થો, સાધારણ માણસો, અને ગરીબ માણસો આવી ઉતરેલાં હોય છે. ત્હેમાં એક સખસની ચોરી થતાં સર્વેની જડતી જેમ લેવાય છે, અને ત્હેમાં કાંઈ ગુન્હેગાર નથી, તો પણ એ સંગતિ ફળતું જગ સમજવું. પાણીમાં માણસો ડુબીને મરી જાય છે, અને માછલાં ગમે તેવા તોશનમાં પણ બચી જાય છે. એ સંગતિનું મહાત્મ્ય સમજવું, સંગતિ સ્થાન અને અવસ્થાએ હમેશાં માણસો ઉપર અસર કરનારાં છે. એક દહાન્ત આપું છું કે રાજના બંધારમાંથી ચોરી કરીને નાંકેલા ચોરાને જ્યારે પાછળ આવતા રાજના સેવકાથી પકડાઈ જવાની ધાસ્તી લાગી, ત્યારે બે દુકાનદારો પાસે ચોરીનો માલ મૂકી ચોરા નાશી ગયા. રાજ્ય સેવકાએ પેલા દુકાનદારો ગુન્હેગાર છે, એમ જાણી પકડ્યા અને કામ ચાલતાં છેવટે તેઓને કેદમાં નાંખવામાં આવ્યા. અને દુઃખી થયા. આ બીના સર્વને જાણીતી છે. ચોરીના માલના સંગતીજ જ્યારે આટલું તુકસાન થયું તો પછી ચોરાના સંગતી શું ન થાય, એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. રાજના સેવકાએ જ્ઞે—આ દુકાનદારોની અવસ્થા સ્થાન એ બે જોઈએ તેવાં નદીમાં—અચ્ચાર પાંચ પાંચ વરસના હોત તો ત્હેમને ગુન્હેગાર ગણી શકત નહી. વળી આ દુકાનદારો ત્હેના વતનમાં એટલે સ્થાનમાં હતા નહીં તેથી પણ દુખી થયા. વળી આ સર્વમાં પ્રભૂતી કપા મુખ્ય માનવાની છે. એટલા વારંતે આ કથન કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે સંગતિ ફળતું જગ ચાલવામાં પણ પ્રભૂતી કપાની જરૂર છે. એ પ્રમાણે તો આપણે કર્મ-વિપાકમાં ક્રિયામાણમાં પણ એતીજ જરૂર છે. આપણે જ્ઞે નિયામકની પદવીથી જાગખીએ છીએ ત્હેમની આવી આવી બાબતોમાં પણ યોજનાનો તો જરૂર છેજ. એમ ન સમજવું કે સંગતિ સારી થઈ ગઈ એટલે સર્વ સિદ્ધ. એવું તો તમામ બાબતમાં જ્ઞેવાનું છે. તેમજ કર્મોમાં પણ એમ ન સમજવું કે સારાં કર્મો કર્યાં એટલે થઈ રહ્યું, અને નિયામકની કાંઈ પણ જરૂર નથી. એતો સારાં કર્મો નિયામકની યોજના વિના સર્વ નકામાં જવાં છે. અથવા જગ આપવામાં વિલંબ કરનારાં છે એતો જેમ પારસમણિને કોદું અડે તો કોદું પણ કંચન થઈ જાય છે, એમ સર્વજ્ઞ આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે. અને ચિંતામણી નામનું રત્ન ચિન્તવન પ્રમાણે આપે છે. કદપટ્ટ કદપના પ્રમાણે ફળિજૂત થાય છે. પણ સંકેષ કે વિચારજગ કયા પ્રકારનાં ન હોય તો તેઓ ચિન્તવન કે કદપના ઉત્તમ પ્રકારનાં થી રીતે કરી શકે ! એમાં તો સંગ જગવાન છે તેમજ વૃત્તિ પણ જગવાન હોવી જોઈએ. નહીં તો મંગ મિથ્યા છે અંતે કાંઈ પણ જગ નથીજ.

આકાશી પદાર્થોની મનુષ્ય દેહપર થતી અસર તથા ગૃહાદિની અસર વેદક શાસ્ત્ર પથ્યાપથ્ય વિચાર, ઋતુઓ વગેરે સંગતિમાન છે. અને એ સંગતિમાં અગત્યની બાબત છે. ખાદ્ય, પેય, લેશ અને જોખ પદાર્થોએ દૈનિક અને માનસિક ફેરફારો કરનારા છે. આ કાંઈ સંગતિજમાં ગણવાનું નથી. એમ ગણવા અને જ્ઞેવા બેસીએ તો આખું વિશ્વ સંગતિમાન જણાશે, એ બાબત ફક્ત આપણે તો માનસિક અને અધ્યાત્મિક ક્રિયાતિને ગદાવાની બાબતોનો જ વિચાર કરવાનો છે. આપણે જ્ઞેને નમીજ એવું નામ આપીએ

છીએ તે અવસ્થા અને સ્થાનપરના જ આધારો છે-એ બાબત તકરારી છે. આપણે જ નિર્ણય આપી દેવો એ પશુ હીક નથી. પરન્તુ હું તો હેમાં કંઈ નસીબ જેવું હોય એમ જાણતો નથી. સંગતિ ફલથી બની આવતા ધણા ધણા પ્રસંગોને આપણે “નસીબ” કહીએ છીએ, પણ એક સંતોષ ધારણ કરવા સાર એ શબ્દ ગોડવી કહાડવો લાગે છે. ઉદાહરણ-સાફ નથી પણ આપણું પડે છે. ભોજન કરતાં મહિકા ગળામાં ભરાઈ હોય અને વખત થાય તો એ નસીબ માનશે કે સંગતિફળ માનશે ? વળી સમુદ્રમાં વહાણ ડૂબે અને બેસનારાં નાશ પામે એ નસીબ કે સંગતિ ફળ ? હું તો ધારું છું કે એ બધું સંગતિ ફળ છે. હવે એક વાત વિચારવાની છે કે શરીરબળ-પ્રાણબળ અને આત્મબળ એના શુભ યોગ થયેલો હોય અને સાધન મળી આવ્યું હોય તો એવા આકસ્માતિક બનાવમાં પણ મનુષ્યો બચી શકે, પણ તદ્દમો તો એને પણ નસીબ માનશે તો નિરુપાય છું. પણ ‘નસીબ’ કે પ્રારબ્ધ એ તો આપણે આગળ પ્રથમ જ સમજી ગયા છીએ કે-પૂર્વ સમયનાં કર્મ-વિપાકનાં ફળમાંથી ભોગવાતાં બાકી રહેલાં અવશેષ ફળનું ભોક્તાપણું છે. મતાનુગતિક જગત્ વરસાદ વખતમાં નદીમાં પૂર ઉભરાઈ જાય છે. વાલુકા-રેતી-જળના ભેરથી ગતિમાન યદ્ય રહે છે. હવે એમાં કયા કણને કયે ઠેકાણે રિથર થાવું, એ કંઈ ચોક્કસ નથી, તો પણ તે અમુક સ્થાનથી જતાં અમુક સ્થાને રિથર થાય છે. હવે શું આને તદ્દમે પ્રારબ્ધ માનશે કે ? સૂર્યના સંગથી જળ બાષ્પિભવન થયું. વાયુના સંગથી ઉગ્રે ચડ્યું. સમુદ્રચરમાં આવ્યું. અને પરસ્પરના સંઘર્ષણથી વરસાદ રૂપે નીચે પડ્યું. એમાં પણ કયા જગ-કણને કયે સ્થાને પડ્યું એ નિશ્ચય હોતો નથી. નદીના પ્રવાહમાં બળ્યું, અને રેતીને ધસડી વરસાદ બંધ થયા પછી ધીમે ધીમે પ્રવાહ પણ બંધ થઈ ગયો, અને પ્રવાહ બંધ થતો ગયો તેમ તેમ રેતીની ઝોર બંધ થયા, અને ઉપાધિ રિથર થતાં તે રિથર થયા એ પ્રમાણે જગતમાં પણ વર્ષણ-કર્ણણ અને ધર્ણણ થયા જ કરે. એ ગતિ જ છે. સંગતિકરણ એ એક યોગ છે, અને તે યોગના આધારે કૃતિઓ થયા કરે છે નિયામકે જે જે નિયમો ચોક્કસ કરી મૂક્યા છે. અને જે જે અપવાદો રાખ્યા છે તે સર્વત્ર પ્રચલિતપણે પ્રવર્તે છે, અને જેટલા યોગ સમુદયમાં આવવા બેઠાએ તેટલા આવ્યા કે અમુક ક્રિયા થવી જ બેઠાએ, આને ગમે સંગતિકરણ કહેલું છે. જરૂર અથવા હિમ જને ઠંડક ન આપે એવો તો કોઈક જ આગ્રહ હોય છે. આ ઉપરથી આપણે જીવન પ્રવાહના માર્ગ પર જઈ શકાય છે.

જીવનને વારતે મર્યાદા બાંધેલી એમ સર્વ કહે છે, પણ એવી જીવન દોરીઓ ઉપર અસર કરવાનું તેને વધારવાનું પુછ કરવાનું, બળવાન કરવાનું બળહિન થવાનું સંકુચિત થવાનું અને નાશ પામવાનું પણ મનુષ્યને સાધન આપ્યું છે. જીવનદોરી બનાવી તોડવી હોય ત્યાંથી તોડી શકાય છે. આથી કરીને મનુષ્યોનું જીવનવર્તણું કે વનરખતિ વગેરેનું કોઈનું પણ આણુષ્ય નિર્માણ નથી, અથવા એમ કહીએ કે નિર્માણ છે, આવા નિર્માણને પણ બંધથી બાંધવામાં આવે તો મનુષ્યતા થાય અને બંધથી મુક્ત કરવામાં આવે તો તૂટી જાય. આ વિચારોની સાથે ધણા બરાબરની એકતા નથી. એ તો માન્યતા પર આધાર રાખે છે. પણ ઉંડા વિચાર કરી બેઠાનું તો જાણી શકે સાધારણ ચાલતી બાબતો સિવાય ખાસ ક્રિયાઓ કર્યા વગર હેમાં વધઘટ થાતી નથી. એક બસે હાથની સુત્રની અગરગમે તેની રસી (દોરી) આપણી પાસે હોય એમાંથી-એ જને સોંપી-તે પોતાની ખુશી મરજી

માફક કડકા-કડકા-તૂકડા કરી શકે. અગર બાળી મૂકે. અથવા તો બીજી અંદર મેળવી વધારી શકે. એક માળાપ પોતાના બે પુત્રોને સરખી રકમ વેહેતી આપી મરી જાય છે. પછી એક વધારી શકે છે. અને બીજો ઠામુક ખૂએ છે. આમાં દેનારનો શો દોષ છે. એ તો ઉપયોગ કરનારની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. કોડીમાં દાણા ભરી ચૂક્યા હોય તે જોઈતા જોઈતા કહાડીએ તો દસવેલી મુદત લગભગ પહોંચે છે, અને એક સાંમટા વાવરવા માંડીએ તો ઘણી થોડી મુદત પહોંચે છે. સાચવવાની ક્રિયા આવડવી જોઈએ. ચોરી સળો વગેરેની આશંકાથી જયલું જોઈએ. ચોરજ નય તો હતું નોતું એક દિવસમાં થઇ જાય-સળી જાય તો ઘણો ભાગ નકામો થઇ જાય. એમ માણસોનાં જીવનપણું ચોરાઈ જાય છે હો. સળી પણ જાય છે. અને બગી પણ જાય છે; અમીથી પોપાય પણ છે, અને ચોખ્ખું મેહેનતથી વધિ પણ પામે છે. આ ઉપરથી આપણે નીચેના સિદ્ધાંતો ઉપર આવી શોધીએ છીએ.

- (૧) આયુષ્ય એક અમુક લંબાઈની હવાળી સ્થિતિ છે.
- (૨) હોમાં નિરંતર સ્થિત્યંતર થયા કરે છે.
- (૩) તે એક સરખા પ્રવાહથી ગતિમાન છે.
- (૪) હોને અમુક ક્રિયાઓથી સ્થિર કરી શકાય છે.
- (૫) અમુક ક્રિયાઓની સિદ્ધિથી તેમાં વધારો થઇ શકે છે.
- (૬) અમુક ક્રિયાઓથી એ ગતિને અટકાવી શકાય છે.
- (૭) અમુક અમુક ક્રિયાઓથી તે તદ્દન બંધ થઇ શકે છે.
- (૮) એ ગતિને પાછી વાળી શકાય છે. પણ અમુક સ્થિતિમાં નહીં.
- (૯) આયુષ્યને સુખકર કરવાના ઉપાયો છે.
- (૧૦) આવરણો દૂર કરી શકાય છે,

આ દશ નિયમો નથી, પણ સિદ્ધાંતો છે, એ સિદ્ધાંતો આપણને કંઈ કામના નથી, પણ જાણવા પછી વર્તવાથી અને વર્તને જાણવાથી, બહુ ફળપ્રદ છે. ઇશ્વરજ ને સર્વત્ર નિભેદપણના શુણ્ઘી પ્રવર્તમાન છે, છતાં દર ભાસે છે, તેની સમીપ સમીપ ક્રીયાવાન પુરુષ આવતો જાય છે. ત્યારે હવે એ ઇશ્વર વિષે જાણવું જરૂરનું છે. ઇશ્વર-એવું કાંઈ છે જે નહિ એમ જોલનારાઓ પણ છેવટ કંજુસ કરી ગયા છે કે-અનિર્વાચ્ય એવી કોઈક શક્તિને અવલંબીને આ જગત રહેલું છે. પણ અમે અંમોરા દૈહિક જળના યોગથી અને આત્મસંબંધી અજ્ઞાનથી અમે અત્યાર સુધી એમ માનતા આવ્યા, પણ એ અમારી ખૂખાઈને માટે હવે અમે જવાબ દેવા જઈએ છીએ-પુનર્જન્મ એ એક સ્વાભાવિક નિયમને પણ માન્ય કરતા નહોતા-પણ જ્યારે ગાત્ર શિથિલ થઇ જાય છે.) અને મૃત્યુભંગ છેક નિર્બળ થઇ જાય છે. ત્યારે અમને આ જાણવું જાન થાય છે. પણ હવે ઉપાય શો? ઘણાંજોને છેવટ આમ જોલતાં સાંભળ્યા છે. તેઓ કોઈ પણ એકજ નિયમને પ્રમાણ પુરઃસર વળગી રહેતા નથી. કાંઈ પણ મત સ્વીકારતા નથી. સ્વીકારતો. અસ્વીકાર. કરવા વેળાએ તેઓ કાંઈ કરી શકતા નથી. અસત્ય. મર્મત્વને થોડી મુદત માટે પલટાવી શકવા ધારતા નથી, પણ નિરૂપાયે પોતાના અસત્યવાદને પકડી રાખે છે.

॥ કાલના પડદામાં ચીરા ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૧૪ ૩૭૯ થી.)

નવમો જન્મ.

ઇસુ પૂર્વે ૧૬૮૭ માં એક મોટું દરીયાકીનારે આવેલું એકેડીઅન લોકનું અદ્ય જન સત્તાકે-રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું; સીડોનીસ બેટના મધ્ય વિભાગથી થોડી ધણી રીતે દક્ષિણ દિશા માં આ રાજ્ય આવેલું હતું. આ લોકો કુશ-દ્વિપના છઠ્ઠા ઉપ-કુલના હતા, એટ્રુસ્કન અથવા ક્રિનિશીયન લોકને મળતા આવતા હતા, -સુખ્યત્વે કરીને વ્યાપારીઓ અને નાવિકોની આ એક જાતિ બનેલી હતી; આ જાતિ સમૃદ્ધ, વ્યાપારી વૃત્તિવાળી, નકામા દમામના વશનવાળી હતી. આ સમયે મંગલદેવ ટાટ્ટેક મહારાજ હતા; આ પ્રમાણે પૂર્વે પણ તેમણે વારંવાર આ પદ ધારણ કર્યું હતું; આ લોક વ્યાવહારિક રીતે તેમનાથી બીલકુલ સ્વતંત્ર હોવા છતાં તેમને એક ઉપર મહારાજ તરીકે સ્વીકારતા હતા. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા એક નામની પસંદ કરેલી મંડલિ વડે ચલાવવામાં આવતી, પરંતુ આ મંડલના બધાએ સમાસરો અર્થો રજન ગોટાં કુટુંબો સાથે સંબંધવાળા હતા; આ મંડલના પ્રમુખની પસંદગી મંગલદેવ કરતા હતા, પરંતુ તેની વ્યવસ્થામાં તેઓ ધણું થોડું જ માથું મારતા. આ સમયે દેશમાં સર્વે કરતાં પ્રબલમાં પ્રબલ અસર ઉપજાવનાર વ્યક્તિ મહંત સુર્યદેવ હતા; તેઓ સાધુતા-મય જીવન ગાળનાર, બહુ પ્રતાવાળા પુરૂષ હતા, સમગ્ર કુશ દ્વિપના સામ્રાજ્યમાં તેઓ ખ્યાત હતા, તેમને માટે સર્વને પૂજ્યભાવ હતો. એક રાજ્યનીતિની બાજત રૂપે તથા સામ્રાજ્યને દંડ બનાવવાના ઉદ્દેશથી મંગલદેવે પોતાના પુત્ર ભાલયંદ્ર માટે સૂર્યદેવની પુત્રી શનીદેવનું પાણિ ગ્રહણ કરાવા માટે માગણી કરી હતી; આવી માગણી કબુલ કરવામાં આવી. આ પ્રમાણે ભાલયંદ્ર બરાબર રીતે એક તાબેદાર રાજા રૂપે નહિ પરંતુ એકેડીઅન લોકમંડલના હમે-શના ઉપર રૂપ અને તેથી વ્યસ્તવિક રીતે આખા દેશના એક રાજા રૂપ બન્યા. ભાલયંદ્રના પુત્રો છુધદેવ અને શુકદેવ હતા; આ પુત્રો કમવાર બૃહસ્પતિ અને ચિદંબર સાથે પરણ્યા; આ સંબંધમાંથી આપણે વર્ણવવાનો વંશ આગળ ચાલે, છે, દારણ કે કીર્તિકુમાર છુધદેવનો વડિલ પુત્ર હતો અને સુધન્વા તથા પૂર્ણચંદ્ર, શુકદેવની પુત્રીઓ હતી.

આ પ્રમાણે કીર્તિકુમાર ભાલયંદ્રનો પૈત્ર અને મંગલદેવ તથા સૂર્યદેવનો પ્ર-પૈત્ર બન્યો. અજીતસિંહ અને જ્ઞાનચંદ્ર તેના બધુઓ હતા, કીર્તિકુમાર અને કીર્તિવર્મા તેની બગિનિઓ હતી. ઇ. પૂર્વે ૧૬૮૭ માં કીર્તિકુમારનો જન્મ થતા પહેલાં મહારાજા મંગલદેવ ક્યારનાએ સાઠ વર્ષના થયા હતા; પોતાના રાજ્યમાં મહારાજાની રાજ્યદ્વારી સુસાદરી-ઓના પ્રસંગે તેમણે તેને માત્ર ત્રણ ચારવાર જોયો હતો; એકવાર તેમણે જાતે રાજધાનીની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેને જોયો હતો. તેના અન્ય પ્રપિતામહ સૂર્યદેવ સાથે તે વારંવાર સં-બંધમાં આવતો, વૃદ્ધ પુરૂષ અને બાલક વચ્ચે અતિનિકટનો સ્નેહ વર્તતો; સૂર્યદેવે તેને એક

ગયાં તેનામાં તેની પોતાના પ્રેમ-પાત્ર આગળ કેટલીક બાલચેષ્ટા દર્શાવવાની મરજી થઈ આ-
વતાં તે એકાદ પાટીઆ ઉપરથી ગોદીનાં ગંદા પાણીમાં લપસી પડ્યો. તે બીસ પાડીને
લાયારીથી તરફડીયાં મારવા લાગ્યો; તેને તરતાં આવડતું નહતું તેથી તે ચોખ્ખી રીતે છુટી
મરવાના બચમાં સપડાયો; પરંતુ એક બલવાન અને નિલના તરનાર કીર્તિકુમારે એકદમ
ફૂદી પડીને તેને કેટલાંક પગથીઆં આગળ ખેંચી આણ્યો. ડૂબતો યુવક તેના ગળાને બાઝી
પહેલો હોવાથી તથા તેમાંથી તે છૂટી ના શકેલો હોવાથી મદામહેનતે તે આટલું કરી શક્યો.
એ બંને ધણા જ ચાકી ગયા હતા; બંનેલા યુવક કરતાં બચાવનાર યુવક ધણી ખરાબ દશામાં
હતો; પરંતુ દોડતા આવેલા કેટલાક લોકો, તેમને પગથીઆં ઉપર લાવીને પાસેના એક ગૃ-
હમાં હાઈ ગયા, બંને તેઓ જલદીથી સારા થવા લાગ્યા. મૂર્છામાં પડેલી યુવાન બાલા-
ભાનમાં આવતાં બોલી ઉઠી: “ સર્વ વાતનો વિચાર કરતાં તેમના સર્વેમાં યુવાન પુરોહિત
જ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો છે.” પરંતુ કીર્તિકુમાર આ અકસ્માત પછી પોતાના મનમાં તેને ઠપકો
આપવા લાગ્યો; આ સમય પછી તેને તેના માટે કોઈવાર પણ મોઢ થયો નહિ.

તે એકદમ પોતાના પ્રપિતામહ પાસે પાછો ફર્યો અને બોલ્યો:

“ મને મંદિરમાં દાખલ કરો, કારણ કે દેશાવરમાં બટકીને સાહસો શોધવા કરતાં ગૃહ
આગળ વસીને બીજાઓને સહાય કરવી એ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કર્તવ્ય છે.”

સૂર્યદેવ તેને આશિષ દઈને બોલ્યા:

“ હું ધારતો હતો તેમ તે બુદ્ધિમંદની પસંદગી કરી છે; મેં તારે માટે ઘણી પ્રાર્થના
કરી છે; ગઈ રાત્રે પ્રાર્થનાના સમયમાં મારાં ચક્ષુ સમીપ જૂત અને બાવિ કાલ ખુલા બની
ગયા છે તથા શું શું થયું છે અને શું શું થવાનું છે તે મારા સમજવામાં આવ્યું છે. જેમ
આજે તે તારી જાતના જોખમે બીજા એક જીવનો બચાવ કર્યો છે તેમ ધણા સમય પૂર્વે
તે મારા જીવનો, મારો પણ તારી જાતના જોખમે બચાવ કર્યો છે. અને બાવિકાલમાં એક
વાર વધારે જો તારી મરજી હોય તો મારે માટે તારું જીવન અર્પણ કરી શકશે; આવા
યગવડે દુનિયાના સર્વે મુલકો સુખી બનશે. ”

વિરમ્ય અને બધ સહિત યુવકે સૂર્યદેવના સામું જોયું, કારણ કે જદ પુરપતી યુ-
ખાકૃતિ ઉપર પ્રમાણે બોલવાના સમયે પલટાઈ મઘ હતી અને જલે કે તેમની આસપાસ
સમર્થ જવાલાઓ વિલાસ કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. જોકે તેઓ શું કહેવા માગતા
હતા એ કીર્તિકુમારથી તે સમયે સમજી શકાયું નહતું છતાં આજનાવથી તેના ઉપર પડેલી
છપને તે કોઈ કાલે વિસરી ગયો નહોતો. તેને વિધિપુરઃસર મંદિરમાં દાખલ કરવામાં આ-
વ્યો, આવા પ્રકારના જીવનમાં અને તે ધણા સુખી બન્યો. જોકે વિવિધ પ્રકારના અવ્યાસ
ક્રમ મહેનત બધાં હતા. સર્વને સારી રીતે ગોઠવીને ઊમેદવારોને આનંદજનક બ-
નાવવામાં આવ્યા. તે પછી કદાચ પુરોહિતના જીવનમાં એ સુસારરી અને સા-
હસ સંબંધિત તેમણે તેને જાણી મિત્રાથી ઉત્તર આફ્રિકામાં આવેલા એક મહા પુસ્ત-
કાલય પ્રમાણે તે પોતાના એક ધર્મ કાર્ય નિમિત્તે જતા તેના પિતા સુધદેવ અને
કેટલાક મિત્રો સાથે જવાની તેને ગોઠવણ કરી આપી. સ્વાભાવિક

રીતે કીર્તિકુમારે આવી માગણી અતિ આનંદ સહિત સ્વીકારી; તેને આ મુસાફરી કાઈ 'કાલે' ના જુલાય એવા આશ્ચર્યરૂપ, આનંદ જનક નિવડી. આ મુસાફરી ધણી લાંબી અને ધીમી હતી, પરંતુ તેને માટે ધણી લ'ખાઈ નહોતી; ખરેખર, જુમિ દૃષ્ટિએ આવતાં તેની આવેશ અને આનંદની ઉર્મિઓ, બહાણુમાંના પોતાના દરેક ખલાસી મિત્રોથી છૂટા પડતાં થઈ આવેલી શોકની છાયાથી થોડી ધણી ઊવાયલી હતી.

કીનારે કીનારે હંકારતાં તેનામાં એક વિચિત્ર પ્રકારની લાગણી ઉભરાઈ આવી કે આ સર્વ દેખાવ તેણે પૂર્વે જોયેલા હોવાને જોઈએ; આવી ઉર્મિઓ એટલી બધી ઉભરાવા લાગી કે તેણે અમુક અગ્ર-જુમિ-ભાગ પાસેથી પસાર થતાં આગળ કેવા દેખાવ નજરે આવશે એવિધે ખલાસીઓને જણાવીને આનંદ કરવા માંડ્યો. આમાં એક નવાઈની બાબત એટલી જ હતી કે તે જે કહેતા તે હંમેશાં ખરોખર મળતું આવતું. તેમને ઉત્તરવાનો ખંદર શહેરનું તેણે એાં આગળ પહોંચવાના ધણા સમય પૂર્વે જ વીગતવાર વર્ણન આપ્યું. આ નગરથી બોમ્બેયા ખલાસીઓએ કહ્યું, કે ટેકરીઓ અને ખીણો વિષેનું તથા બવનોના સ્થલ વિષેનું તેનું વર્ણન અદ્ભૂત પ્રકારે ખરોખર મળતું આવેછે, પરંતુ બવનોના આકાર અને વિસ્તાર વિષે તથા નગરના વિસ્તાર વિષે જે તે કહે છે તે ખીલકુલ જરાએ મળતું આવતું નથી. આખરે આ નગર તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યું સારે તેની લાગણીઓ બદલ જૂંચવણ ભરેલા પ્રકારની બની ગઈ. તેણે એકદમ આસ્થલતાં સ્થૂલ લક્ષણોને ઝોળખી કાઢ્યાં પરંતુ તેના અભિપ્રાય મુજબ હોતું જોઈએ તેના કરતાં નગર ધણું જ વધારે વિશાલ બની ગયું હતું; બવનો તો બધાંએ તેને ભિન્ન પ્રકારનાં લાગતાં હતાં. દરેક બાબતના આવા નવાઈ પમાડે એવા અંધાં ઝોળખાણને લીધે તે વિચિત્ર પ્રકારે આવેશમાં આવી જઈને પોતાના પિતાને તે વિષે વારંવાર પૂછવા લાગ્યો; પ્રથમતો છુદ્ધદેવ માત્ર એટલું જ કહી શક્યા, કે તેને અતિ ઉત્સાહમાં બહાણુના કરતાં આગળ મુસાફરી કરવાને લીધે આ સર્વ બાબતોનું દર્શન થયું હશે.

થોડા સમયમાં જ ન્યારે તેને જણાયું, કે જે નગરનો તે જોમિયો હતો તેતો આના કરતાં ધણું જ નાનું હતું સારે તેનાં પિતાના મનમાં લાગી આવ્યું, કે એકાદ પૂર્વજન્મની સ્મૃતિનો દેખાવ તેમની નજર આગળ આવતો હોવો જોઈએ; જુમિ ઉપર ઉતરતાં તો તેની આબાબત વિષે લગભગ ખાત્રી થઈ ગઈ, કારણકે ન્યારે કીર્તિકુમાર પોતાની બાવનાનુસાર, અનેક ગલીઓ કેવા પ્રકારે આવેલી હોવી જોઈએ અથવા અમુક બવનો કેવા સ્થલે હોવાં જોઈએ, એ વિષે વર્ણન આપતો સારે અનેક દૃષ્ટાંતોમાં લાંબા વાસિઓ કહેતા. "હા, એવી એક દંત કથા ચાલી આવે છે, કે આ બધું તમે કહો છો તેવું હતું." પાણીથી ચાલતી વિચિત્ર પ્રકારની ખડક—ટ્રાન્સ્ફોર્મર તેમને વિશ્વ વિદ્યાલયમાં લઈ જવામાં આવતાં, તે આથીએ વધારે આવેશમાં આવી ગયો, આવી ગાડીઓનું કાંઈ શીરીતે ચાલતું હતું તે વર્ણવવા લાગ્યો, ઘણાં શતકે થયાં નવીન પ્રકારની ગાડીઓ ચાલતી હોવાજતાં તે જુની ગાડીઓનો આકારનું વર્ણન આપવા લાગ્યો. તેઓ વિશ્વવિદ્યાલયના સ્થલમાં આવી લાગતાં તે પોતાની ઉર્મિઓને ખાળી રાખવાને પશું ખીલકુલ અશક્ત બન્યો; તેણે રૂપરૂ જણાવી દીધું, કે તે બાગના દરેક દરેક ભાગથી બોમ્બેઓ છે; તે પોતાના પિતાને આ સર્વ બતાવવા માટે આમ તેમ જોયવા લાગ્યો. તેની સ્મૃતિ શક્તિની પૂર્ણતાએ આ લક્ષણ

તેના પિતાની સ્મૃતિને જગત બનાવી; યુધદેવને પણ આ સર્વ બાબતો જેવી પૂર્વે હોવી જોઈએ તેવી જણાવા લાગી, ધણી દૂર દૂરના જૂતકાલના બનાવો અને દેખાવોનું તેમને પુનઃસ્મરણ થઈ આવ્યું. આ પછી પિતા અને પુત્ર પોત પોતાનાં વૃત્તાંતોની સરખામણી કરી શક્યા; એ પ્રાચીન દિનોમાં તેઓ પિતા પુત્રરૂપે નહિ પરંતુ પિતા અને પુત્રીરૂપે હતા અને વર્તમાન કાલે પરસ્પરના સંબંધની દશા ઉલ્લંઘિત ગઈ હતી, એટલું તેઓ સારી રીતે સમજી શક્યા. આ ઉપરથી કીર્તિકુમારે પોતાના પિતાને પૂછ્યું:—

“તમે મંદિરના એક આગળ વધેલા પુરોહિત છો અને હું તો માત્ર એક આરંભનો અભ્યાસિ છું, છતાં એ તમારા પહેલાં મને આ સર્વ બાબતોનું શી રીતે સ્મરણ થયું?”

યુધદેવે ઉત્તર વાળ્યો, “મારા કરતાં તારો દેહ ધણીજ યુવાન હોવાથી તારે માટે સ્મરણમાં લાવવાની બાબત ધણીજ સહેલી બની જાય છે, તેથીજ આમ થયું છે; મારી તો જાતિ પણ બદલાઈ ગઈ છે તેથી જીવનનો ખીલકુત્ર બિન્ન પ્રકારનો દેખાવ મારી નજરે ચડે છે; તારી જાતિ પણ તેની તેજ રહી છે. આ ઉપરાંત વળી આ વિશ્વવિદ્યાલય તારા જીવનભરનું કાર્ય હતું, તેથી આ બાબતના સંસ્કાર મારા કરતાં તારા મન ઉપર વધારે બલ સહિત પડ્યા.” પ્રાચીન સમયની આવી સર્વ બાબતો વિષે તેમણે લંબાણ વાત ચીત ચલાવી, પૂર્વ જન્મના બનાવ ઉપર બનાવો સ્મરણમાં પુનઃજન્યત બનતાં તેઓ અત્યંત નવાઈ પામવા લાગ્યા, ફેરફારોને લક્ષમાં લેતા તેઓ ભવને ભવન શ્રી વળ્યા. આ સર્વ કરતાં તેમને પુસ્તકાલયમાં વિશેષ રસ પડ્યો, ત્યાં આગળ જે પુસ્તકોનો તેઓ ઉપયોગ કરતા હતા તેમાંનાં કેટલાંક તેનાં તેજ જોવામાં આવ્યાં—કેટલાંક પુસ્તકો તો તેમણે તેમના હાથેજ લખેલાં હતાં.

આવાં અન્ય સ્મરણોના સાથમાં એ દેશની બાબતું તેમને સ્મરણ થઈ આવ્યું, પરંતુ તે પંદરસો વર્ષો પહેલાં બોલાતી હતી તેવી હતી તેથી તેમને જે જે સાંભળતા તેમને તે બાબા અતિપ્રાચીન અને ના સમજાય એવી લાગતી; ખરેખર પ્રાચીન બાબાઓનો ગ્રોહ-સર એકજ તેમની સાથે છૂટથી. તે બાબામાં વાતચીત કરનાર હોતો. આવા અદ્ભૂત બનાવમાં વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યવાહકમંડલને ઘણો રસ આવતો હતો, તેઓ ઇતિહાસના એક ગ્રોહસર સાથે ગમતી દલીલ ચલાવતા; તેનો એવો આગ્રહ હતો, કે જુદા જુદા બનાવોનાં તેમનાં સ્મરણો ખોટાં હોવાં જોઈએ કારણ કે તે તેનાં પુસ્તકો સાથે ખીલકુલ મળતું આવતું નહિ. કીર્તિકુમારને અતિ આનંદપૂર્વક પહેલાંના જન્મનું એક પોતાનું પૂતળું જડી આવ્યું; ધણીક રીતે સમજાવ્યા પછી તેણે તેની તખ્તી ઉપર સત્તા ધારીએને તેનું વર્તમાન નામ લખવાને તથા વિશ્વવિદ્યાલયની મુલાકાત લીધાની તારીખ કેતરવાને લક્ષ્યાવ્યા. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થયો કે ધણી જારીક તપાસ પછી આપણા બંને મુસાફરોના હકોને કબુલ કરવામાં આવ્યા; આવા સાધારણ બનાવથી હૃદયારનો રસ ઉપજી આવ્યો, પડોશના અનેક દેશોમાં આ વાત પસરી કારણ કે આ વિશ્વવિદ્યાલયની કીર્તિ દૂર દૂર પસરી હતી.

“ગુજરાતિ કાવ્ય” વિશે મ્હારા સ્વતન્ત્ર વિચારો.

કવિતાના વિચાર ક્ષેત્ર ઉપર સમજૂ કરતા અનેક પ્રતિભાંશાળી વિદ્વાન્મનો, કવિઓ અને કાંઈ વાચક સમૂહો, અમૂર્ત્ય મંથન કરી આનન્દમાં ગરકાવ થયા છે; અને તેઓના સંસર્ગમાં આવનાર મનુષ્યને તે આનન્દની દેશર ચખાડી ગયા છે, અને હજુ પણ તેવા પ્રતિભાંશાળીઓ ઉપરોક્ત કથા કથે જાય છે, અને કથે જશે, કાવ્યના આ સ્વાદને પોતાની રૂચી અનુસાર શુણ્દોષ મુક્ત ગણી અનેકજનો સ્તબ્ધ છે અને નિન્દે છે, પરંતુ સ્વનારનો જે આનન્દ તથા ઉત્સાહ હોય છે, તે ગમે તેવા ટીકાકારને ગમે તેવા સમય વાચકને સ્વાનુભવ વિના યથાર્થ તુલના તથા આનન્દાનુભવ પ્રાપ્ત થઈ શકતાં નથી. અને તેથીજ આપણે કેટલાંકે કાવ્યો ઉપર મરજીમાં આવે તેવી સ્વતન્ત્ર અને તુરંગી ટીકાઓ લખી છે. જે કે અજ્ઞાત દંધા અંશે હોય હોવાના સત્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ હસ્તગત થયું હોય, પરંતુ સર્વથા હોય હોવાનું અસ્તિત્વ છે કે નહીં તેનું ધ્યાન રહેવું એ મુશ્કેલ છે. આ નિર્બંધના દૃ માત્ર ત્રણ વિભાગ પાડી ટુંકમાં વિવેચન કરીશ.

- ૧ કવિનું સ્વચ્છન્દ હૃદય જે ફૂલીઆમાં સર્વથા પોતાના શિવાય નિરાશુ રહે છે અને ગાંભીર્યવાળા કાવ્યો ઉત્પન્ન કરે છે.
- ૨ હૃદય પ્રતિભાંશાળી કાવ્યને નિભાવનારા, ઉદારનારા, પ્રદાશમાં લાવનારા, દોષોથી મુક્ત કરનારા વિવેક સુદ્ધિવાળા વિવેચકો અને ટીકાકારો અને તેમનું કાર્ય અને વલણ.
- ૩ રસાત્મક અને અર્થગૌરવયુક્ત કાવ્યો અને તે ઉપર થતો કલ્પિતતાનો અયોગ્ય આરોપ.

કવિનું સ્વચ્છન્દ હૃદય.

જે કવિના કાવ્યમાં સ્વતન્ત્રતા, અને સ્વચ્છન્દતા પોતાના હૃદયના દહાવથી, પોતાના વિચારની પ્રબળ દહતાથી ચૂંચાએલી કણે કણે જોવામાં આવે છે; જેને જગતમાં પોતાના હૃદયના વિચાર શિવાય અન્યની ખીલકુલ પરવા નથી; અન્ય ગમે તેવી રીતે વખાણે કે નિન્દે તેની કાંઈ પણ આશા કે ઉપેક્ષા નથી; જે કાંઈ પોતાના મનથી શ્રેષ્ઠ છે તેને તે અતિશયોક્તિ પૂર્વક વખાણે છે; જે કાંઈ પોતાના મનથી હુદ્ છે તેને તે અતિશય રીતે નિન્દે છે; પોતે સાંસારીક નિયમથી ઓળંગીને બદ્ધ કુદી જાય છે પણ પોતાના હૃદયના શુદ્ધ વિચારનું અચ્છી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે; તે પોતાના તાનમાંને તાનમાં ગસ્ત ખેતી રાંધ્યા કરે છે; તેનું કેવળ સ્વતન્ત્ર હૃદય પોતામાં અપૂર્વ આનન્દ પામે છે. જંગલને સર્વ આશા નીતિ અને સદ્ગુણેશક વિચારો ખુલ્લે ખુલ્લા પ્રગટ કરે છે; આવા હૃદયવાળો કવિ માત્ર કવિતાના અરેખરા સુખનું પાન કરે છે એમ માફ માનવું છે. આપણા પ્રાચીન

ગુર્જર કવિનું દૃષ્ટાન્ત હું અત્રે આપુ છું. મહાકવિ પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભમાં આર્ષાં લક્ષણો હું પુરેપુરાં જાણું છું. તે ખરેખર સ્વતન્ત્ર મિગ્ગજનો, કોષના વિચારથી કોષના દબાણથી ન દોરાય તેવો મસ્ત કવિ હતો.

તેના રચેલા દુઃશાસનરધિરપાન આખ્યાન, યુધિષ્ઠિરકૌરવસંવાદઆખ્યાન, કુંતિ પ્રસન્નાખ્યાન, અને મિત્રધર્માખ્યાન જેઓએ વાંચેલાં હશે તેઓને અવશ્ય વલ્લભનો તુંડી અને એકલા સ્વતન્ત્ર સ્વભાવની જાણ હશે.

ક્ષણે ક્ષણે વલ્લભે સામગજમટને અને ચંદ જેવા અન્ય ભાષાના કવિઓને પોતાના પિતાથી ઉતરતા માની મરફરી કરી છે, પોતાના પિતાના શાન્ત વિચારોને પણ હસી કાઢ્યા છે, અને પોતાના મસ્ત હૃદયમાં ધુમ્મા કર્યો છે. વાચકની દરકાર કરી નથી; જે પૂજ્ય છે તેવા પિતાને નમ્યો છે પણ સાથે સાથે જેવું છે તેવુંજ બોલ્યો છે. વિરજ જેવા પ્રેમાનન્દના મુખ્ય શિષ્યની આપણો કરી મરફરી કરી છે. કહતાં અને મીઠાં કરતાં પોતાનાં કવિતો ઉત્કૃષ્ટ માન્યાં છે. પોતે કવિશ્વર, મદાનકવિ એવા ઉપનામો ક્ષણે ક્ષણે ધારણ કર્યા છે તે માત્ર પોતાના હૃદયની મસ્તાઈનું જ સ્વરૂપ જગતને જણાવ આવે છે પણ નહીં કોઈ રીતે આત્મસ્થાધા સંસ્કૃત કવિ જયદેવ પણ પદે પદે પોતાના કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા બહુજ પ્રેમથી વર્ણવે છે. અને પોતાના કાવ્ય અનન્ત મુખ આપનારા ઘણાજ રસીક એવા એવા ઉપનામો હૃદયના આવેગથી ક્ષણે ક્ષણે કાઢી નાંખે છે. તે કુદરતી નીકળી ગયા છે. તેમ વલ્લભે પણ પોતાના કાવ્યમાં ડોલતાં ડોલતાં કુદરતી રીતે પોતાને મદાનકવિ સખી નાંખેલ છે તેણે ક્ષુદ્ર દીકાકારોની જીક રાખી નથી, અધમ વાચકોની પરવા કરી નથી કે તેની નિન્દા થશે પરન્તુ વારંવાર પોતાના કવિતોની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવી પોતાના હૃદયમાં અપાર આનન્દ અનુભવી ડાહી રહ્યો છે. ભલે દીકાકારો તેને આત્મસ્થાધાવાળો ગણી નીન્દે પરન્તુ હું તો તેને ખરેખરા પ્રેમથી સ્નેહથી કવિતાના અમૃતમય સમુદ્રમાં મુખ માણતો જ દેખું છું આવા વિચારો પણ અનુભવ વિના આધુનિક દીકાકારો લાવી શકતા નથી, તેથી મસ્ત અને સમર્થ જયદેવ અને વલ્લભ જેવાની ઘણી વખત નિન્દા કરે છે તેના તમામ ગ્રંથનું અને તે ઉપરથી તેના જીવનનું યથાર્થ અન્વેશણ થાય તો મારા મતને મળતા ઘણા દીકાકારો થશે એમ હું માનું છું. આપણા સાક્ષરવર્ગે શીશુત ગોવર્ધનરામભાઈને સહુ જાણશે કે તેઓ શાન્ત, તદ્દન પીમા, યાત્રી, વિચારીને, બોલનારા વિવેકી અને સમ્મ કવિ થઈ ગયા છે પણ કોઈકે તે પોતાના હૃદયથી સ્વચ્છન્દી અને સ્વતન્ત્ર કવિ છે એવું ભાગ્યેજ જાણ્યું હશે. જેમણે તેમની “સ્નેહમુદ્રા” કાવ્ય બહુ મનન પૂર્વક વાંચી હશે તેમને પ્રત્યક્ષ થશે. પોતાની પ્રીયા પાછળ કેવા આંસુ સાધ્યાં અને ઉરજૂત—કવિ પાસે જગતની અનેક પ્રકૃતિઓ જીવે ઝીંજે, અન્યથા કેવે છે, અન્ય સુખની પ્રાપ્તિ મારે લલચાવે છે; ઉલ્ક, ચિતા, મેઘ, સમુદ્ર ગર્જન, પવન, ચન્દની, અહર સદાકતી અપ્સરાઓ, કોપલ, સરિતા, ઉપા, અને કુડો પણ ઉરજૂત—કવિને લલચાવે છે, અન્યથા ઉપદેશ આપે છે, પોતાના હૃદયના વિચારો બૂલી જવાનું સૂચવે છે, જગત્ યોડું છે અને જીવશિવમાં મળી જવાનું યાન આપે છે.

પરંતુ જેવું હૃદય સ્વતંત્ર છે, એકજ રીતે ચિંતામાં લાગેલું છે, તેવા હૃદયમૂલ—કવિને સં-
વેની વાણી તદ્દન નકામી, મીઠ્યા અને શુષ્ક લાગે છે; અને પોતાના હૃદયનાજ વિચારોમાં
ધુમ્મા કરે છે અને તેજ વર્તન સત્ય છે એવું વખતો વખત કહ્યા કરે છે. આ આપણા
સમર્થ કવિ ગોવર્ધનરામભાઈની હૃદય પ્રતિભાનું જ્ઞાન માત્ર બારીક રસજ વાચકોનેજ ચર્ચુ
દશે, તે પોતાના કવનમાં વધુમ તથા જયદેવ જેવા કવિઓ પેઠે મસ્ત હતા અને સુખી
જ હતા, આવા આદર્શ કવિઓજ માત્ર અહોનિદિ સુખમાંજ રમે છે; વધુમ તથા જયદેવ
પોતાને કવિશ્વર કહે છે તેથી તરત તેને આત્મસ્થાવાણો મानी અવગણવું તે કેવળ બૂલ
છે પણ તે હૃદયારો ક્ષેત્રી રીતે કુદરતી નીકળ્યા છે તે જેવું જરૂરનું હું અને તેમાંજ
તેઓ અનન્ય મુખે માને છે કારણ કે પોતાના કાવ્યના રસનું 'સુખ છલકાઈ જવાથી તે
જોણી હાયા છે.

જોરખી

૨૦-૩-૧૨

}

લક્ષ્મીકર કુબેરજી શુક્લ.

॥ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ—પૃષ્ઠ ૨૫૬ થી.)

(૧૦.)

શુદ્ધવાસની પ્રાચીન સંસ્થા—વર્તમાન વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્થા—શ્રદ્ધાની
ખોટ—આપણો એક પ્રત્યક્ષ ઇતિહાસ છે—વેદાન્ત મિશ્રિત પાશ્ચાત્ય પદાર્થ
વિજ્ઞાન—કહેવાતી હૃદય કેલવણી—વૈજ્ઞાનિક-યાંત્રિક કેલવણીની અને પ્રત્યક્ષ
દષ્ટિબિંદુથી અપાતી કેલવણીની જરૂર—સત્યકામની વાર્તા—માત્ર પુસ્તકોની
ગોખણપટ્ટીની કેલવણી અને ત્યાગીઓની દેખરેખમાં અપાતી કેલવણી—શ્રીરામ-
કૃષ્ણ અને અન્ય પંડિતો—ચાલા પાઠશાલાઓની દેખરેખ રાખતા સાધુઓ-
વાળા મઠોની સ્થાપના—બાલકોને શિખવવાનાં પુસ્તકો કેવી રીતે તૈયાર કરવાં
—બાળલમને અટકાવો—કુવારા એકબીજાને જપાન મોકલવાની યોજના—
જપાનની મહત્તાનું રહસ્ય—એશિયા અને યુરોપની કલા—કલા અને ઉપયો-
ગિતા—પોપાકની રીતભાતો—બાધાપીધાનો પ્રશ્ન અને દાર્શનિક.

[શ્રી પ્રિયનાથસિંહ]

નવો મઠ બંધાયો અને બધા સ્વામીઓ હાં વસવા લાગ્યા ત્યાર પછી આગરે જે

વર્ષે હું એક પ્રભાતે મારા ગુરનાં દર્શન કરવા આવ્યો. મને જોઈને સ્વામીજી હસ્યા, મારી કુશલવાર્તા પૂછીને પછીથી તેમણે ચલાવ્યું, “તમે આવે તો અહિં રહેવાના હો, ખરા કે નહિ ?” “ખરેખર એમજ છે,” મેં કહ્યું; અનેક પ્રકારની પૂછપરછ પછી મેં પૂછ્યું, “બહે, મહારાજ ! આપનો બાલકોને કેળવવા વિષે શો અભિપ્રાય છે ?”

સ્વામીજી—શુદ્ધગૃહવાસઃ ॥ ગુર ગૃહે વાસ કરાવવાનો.

પ્રશ્ન—કેવી રીતે ?

સ્વામીજી—પ્રાચીન દિનોમાં ચાલતું હતું તેવીજ રીતે. પરંતુ, આવા પ્રકારની કેલવણી સાથે વર્તમાન કાલના પદાર્થ વિજ્ઞાનને જોડવાની જરૂર છે. આ ઉગ્રથે આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન—એમ કેમ, વર્તમાનમાં પ્રચલિત વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્થામાં શી ખામી છે ?

સ્વામીજી—લગભગ એ સંસ્થા બધીજે ખામીઓથી ભરેલી છે. શા માટે જોતા નથી, કે એ સંસ્થા ક્યાંકોં નીપજવી કાઢનાર એક સંપૂર્ણ યંત્ર સમાન છે. જે આટલાથી જ બધુંજે પતતું હન તો જરૂર હું મારા ગૃહોનો અમાર માનત. પરંતુ આમ નથી ! જુઓ માનવિઓ કેવી રીતે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ વિનાનાં જનતાં જાય છે. તેઓ ખુશીથી સાખીત કરે છે, કે ગીતા તો માત્ર એક પાછળથી અડગરી ધાલવામાં આવેલા અંથ સમાન છે અને વેદો માત્ર ગામડીયાનાં ગીતો જેવા છે ! દિંદુરયાનની બહારની બાબતો અને પ્રજાઓ વિષેની દરેક વીગતથી તે ભોમીયા થવાનું પસંદ કરે છે, પરંતુ જે તમે તેમને પૂછી જુઓ તો માલૂમ પડી આવે કે તેઓ સાતમી પેઢી સુધીના તેમના પિતાપ્રપિતાઓનાં નામ પણ જાણતા હોતા નથી, તો વળે ચાંદમો પેઢીની તો વાત જ કેવી કરવી !

પ્રશ્ન—પરંતુ એથી શું થઈ ગયું ? તેઓ પોતાના પિતા પ્રપિતાઓનાં નામ ના જાણે તેથી. શું જતું રહ્યું ?

સ્વામીજી—જરા પણ એમ વિચાર કરશો નહિ, જે પ્રજાને પોતાનો કેષ પ્રકારનો ઇતિહાસ હોતો નથી તેનું પોતાનું આ દુનિયામાં કેષ પણ નથી. જેને “હું આવા ઉચ્ચ કુલમાંથી ઉતરી આવ્યો છું” એવી શ્રદ્ધા અને અભિમાન છે તે કોઈ કાલે પણ ખરાબ નિવડે એમ તમારાથી માની શકાય છે ? આમ જનીજ શી રીતે શકે ? પોતાની જાત ઉપર આવા પ્રકારની શ્રદ્ધા તેનાં કાર્યો અને લાગણીઓ ઉપર કાણુ રાખશે, તે એટલી બધી હદ સુધી કે એકાદ અપકૃત્ય કરવા કરતાં તો તે મરવાનું વધારે પસંદ કરશે. આ પ્રમાણે એક પ્રજાકીય ઇતિહાસ એક પ્રજાને સારી રીતે હદમાં જાળવી શકે છે અને તેને આટલી બધી અધમ મુદિએ આવી જવા દેતો નથી. અરે ! તમે શું કહેશો. તે

મારા સમજવામાં છે—“પરંતુ આપણી પાસે આવા પ્રકારનો એક ઇતિહાસ નથી.” તમારી પેઠે વિચારનારાઓના મત પ્રમાણે ના, કોઇ પ્રકારનો ઇતિહાસ નથી. તેમજ તમારા, વિશ્વ વિદ્યાલયના મોટા મોટા પંડિતોના મત પ્રમાણે પણ આનો કોઇ પ્રકારનો ઇતિહાસ નથી. એક મોટી દોડદોડીમાં પશ્ચિમમાં મુસ્લામી ઠરીને યુરોપીય રીતભાત સંજોને પાછા ફરનારાઓ પણ એવું જ કંઈક વિચારે છે—“આપણી પાસે કંઈ નથી, આપણે તો જંગલીઓ જેવા છીએ”. એટલી વાત ખૂબી કે પીછ પ્રજાઓના જેવો આપણી પાસે કોઇ પ્રકારનો ઇતિહાસ નથી. ધારો કે આપણે ચોખ્ખા ખામ્મએ છીએ અને યુરોપીઓના તે ખાતા નથી; તમે શું આટલાજ કારણથી એમ ધારી લેશો કે તેઓ બધા શુભે મરે છે અને નિર્દેન નીકળી જવાની તૈયારીમાં છે? તેમના પોતાના દેશમાં સહેલથી મેળવી શકાય અથવા ઉપજાવી શકાય એવું હોય, તેમને બધ બેસવું આવતું હોય તેના ઉપર તેઓ પણ સારી રીતે જીવી શકે છે. આવી જ રીતે આપણે માટે જેવો હોવો જોઈએ તેવો જ બરોબર આપણો ઇતિહાસ છે. આખો મીચીને, “અરે! આપણો કોઇ પ્રકારનો ઇતિહાસ નથી.” એવી જુઓ પાડ્યાં કરવાથી શું આવા પ્રકારનો ઇતિહાસ જૂસાઈ જવાનો છે? જેમનાં જોઈ શકે એવાં ચક્ષુઓ છે તેમને આમાંથી ઝગઝગીત ઇતિહાસ મળી આવે છે અને આના આધારે તેઓ સારી રીતે સમજે છે, કે પ્રજા હમ્મુએ જીવતી રહેલી છે. પરંતુ આનો ઇતિહાસ ફરીથી લખી કાઢવાનો છે. પાશ્ચાત્ય કેન્સલરીદારા વર્તમાનકાલમાં આપણા લોકે મેળવેલાં વિચારનાં વસ્તુઓ અને યુદ્ધિને બંધબેસતું યર્ધ પડે એવી રીતે આવા ઇતિહાસનું પુનઃકથન કરવાનું છે.

પ્રશ્ન—તે કેવી રીતે થઈ શકે?

સ્વામીજી—અભ્યારની ચર્ચા માટે એ એક વિશાલ વિષય થઈ પડે એવો છે. છતાં એ આવી દ્રશ્ય ઊપજાવવા માટે, “ગુરુ ગૃહવાસી” પ્રાચીન પ્રણાલિનો અને એના જેવી કેન્સલરી આપવાની અન્ય સંસ્થાઓનો પુનઃ પ્રચાર થવાની જરૂર છે. આપણે જેની જરૂર છે તે આટલી બાબતો છે—વેદાન્ત સાથે મિશ્રિત બનેલું પાશ્ચાત્ય પદાર્થ-વિજ્ઞાન, નિધામક સત્તરૂપે પ્રદાયર્ય અને પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા—વિશ્વાસ. એક માણસને સલાહ મળી હતી કે પોતાના ગધેડાને સારી રીતે ઢાકડોડ કરવાથી તે એક ઘોડામાં પલટાઈ જશે, તેવી જ રીતનો આપણા બાલકોને કેળવવાનો ઉદ્દેશ રાખતી પેલી સંસ્થાને દૂર કરવી એ આપણે માટે અન્ય અગત્યની બાબત છે.

પ્રશ્ન—તમે આથી શું કહેવા માગો છો?

સ્વામીજી—એટલું તો તમે સમજતા હશો, કે કોઈથી કોઈને કંઈ પણ શિખવી શકાતું નથી. શિક્ષક પણ પોતે શિખવે છે, એવો વિચાર કરીને દરેક બાબત બગાડી નાખે છે. આ પ્રમાણે વેદાન્ત ઉપદેશ છે, માનવિના અંતરાત્મામાં સર્વ જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે, એક બાલકમાં પણ એમજ હોય છે—તેને માત્ર જાતિત બનાવવાની જરૂર છે, અને એક શિક્ષકનાં કાર્યનો આટલામાં જ સમાવેશ થાય છે. હાથ, પગ, નાક

કાન આદિના યોગ્ય ઉપયોગમાં તેમની પોતાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં શિખે એટલું જ માત્ર આપણે બાલકો માટે કરવાનું છે; આખરે દરેક બાળત સહેલી બનતી જશે. પરંતુ મૂલ-રૂપ પદાર્થ ધર્મ છે. ધર્મ ચોખ્ખા સમાન છે અને બીજી બધી બાબતો કદિ આદિના જેવી છે. કદિ, શાકાદિ ખાવાંથી જ અપચો થાય છે, તેમ જ એકલા ચોખ્ખા ખાવાથી પણ અપચો થાય છે. આ લોક તો આપણાં બાલકોને પોપટો બનાવવા લાગ્યા છે, અનેક પ્રકારના વિષયો ગોખાવીને તેમનાં મંગળનો નાશ કરવા લાગ્યા છે. એક દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારતાં વિશ્વવિદ્યાલયમાં સુધારો કરવાની દરખાસ્ત માટે તેમણે વાર્ષિકરોયનાં ધણા આશ્રી બનવાનું છે; આવે! વ્યાવહારિક અર્થે ઉચ્ચ કેલવણીનો વિનાશ સાધવા સમાન થાય છે—દેશને વિશેષ નહિ તો શ્વાસ લેવા જેટલો સમય મળવા માટે કેટલોક આરામ મંગલો. કેટલી બધી ભલામી! ગ્રેડ્યુએટ બની જવાની કેટલી બધી ધમાધમ અને ઉછળાટ અને થોડાક દિન પછીજ બધાનું શાંત પડી જતું! આ બધા પછીએ તેઓ જે શિખે છે તેમાં, “આપણો ધર્મ અને રૂઢિયો બધીએ ખરાબ છે, પાશ્ચાત્યોનું જે જે છે તે બધું એ સાચું છે,” એ વિના બીજા સાનો સમાવેશ થાય છે? આખરે તેમનાથી જુખરપી વરને ખારણામાંથી હાટી શકાતું નથી! આવા પ્રકારની ઉચ્ચ કેલવણી રહે અથવા વિનાશ પામે તેથી શું ચર્ચ ગયું? લોકોને જે થોડી ઘણી યાંત્રિક કેલવણી આપવામાં આવશે તો હીક થશે કે જેથી આસપાસ બટકોને નોકરીની ખુમો પાડવાને બદલે કામ મેળવીને રોટલો કમાઈ શકાય.

• પ્રશ્ન—ખરાબર છે, મારવાડીઓ વધારે ડાહ્યાં છે, કારણ કે તેઓ નોકરી કરતા નથી, તેમનામાંના ઘણાખરા જાતેજ ધંધામાં જોડાય છે,

સ્વામીજી—બીલકુલ વિચાર વિનાની વાત! દેશનો વિનાશ સાધવાના માર્ગે તેઓ પળી ચૂક્યા છે. તેમને તેમના લાભોની યેડી જ સમજ છે. તમારી ધંધાઓ તરફ વધારે નજર હોવાથી તેમના કરતાં તમે ઘણા સારા છો. તેઓ તેમના ધંધામાં જે પૈસા રોકે છે અને જેવડે તેઓ લાભના થોડાક ટકા મેળવી શકે છે તેનો, ઘણાખરા ધંધાઓનો લાભ લેવા દબને ચૂરપીઓને તેમનાં ખીરસાં ભરવા દેવામાં આવે છે તેને બદલે થોડાંક કારખાનાં અને ઉદ્યોગ ગૃહો ચલાવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે આપણા દેશના કલ્યાણમાં લાભકારક ચર્ચ પડે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને પણ લાભનો ધણો મોટો ભાગ મેળવી આપી શકે. માત્ર કાણુલીઓ જ નોકરીની દરકાર વિનાના જેવામાં આવે છે—તેમની નસે નસમાં સ્વાતંત્ર્યનો ગુરુસો ઉછળા રહેલો જેવામાં આવે છે. તેમનામાંના એકાદને નોકરી કરવાનું કહો અને પછી શું થાય છે તે તમારી નજરે જેવામાં આવશે!

• હું લોડું કર્જન જેમણે વિશ્વવિદ્યાલયની કેલવણીના માપને એટલું બધું ઊંચું કરવાનાં પગલાં બધી કે મધ્યવર્ગનાં બાલકો માટે તો તે દરખાસ્ત ખર્ચાળ અને લગભગ અપ્રાપ્ય જેવી બની ગઈ.

પ્રશ્ન—એલે, મહારાજ, ધારો કે ઉચ્ચ કેલવણી કાઢી નાખવામાં આવે તો માન-વિચો પૂર્વે હતાં તેવાં ગાયો જેવાં મૂર્ખ બની જાય.

સ્વામીજી—તમારો વિચાર કેટલો બધો જલ્દ ભરેલો છે. શું કોઈ કાલે પણ એક સિંહ, એક શિયાળવું બની જશે? તમે શું કહેવા માગો છો? અતિ પ્રાચીન સમયથી આખી દુનિયાને માનવડે પોષનારે જુમિના પુત્રો, લોકો કહેને ઉચ્ચ કેલવણીને કચરી નાખવાથી ગાયો જેવા મૂર્ખો બની જશે; એ શું કોઈ કાલે પણ સંભવી શકે એવું છે?

પ્રશ્ન—પરંતુ આપણા લોક અંગ્રિજોનાં આવતા પહેલાં કેવા હતા, અને વર્તમાન કાલે તેઓ કેવા બન્યા છે, એ વિષેનો વિચાર કરો.

સ્વામીજી—જડ વિદ્યાનોના અભ્યાસમાં અને યત્રોત્તરે દરરોજના ઉપયોગના પદાર્થો બનાવવામાંજ શું ઉચ્ચ કેલવણીનો સમાવેશ થાય છે? જીવનના પ્રયત્નોનું કેવી રીતે નિરાકરણ કરવું, એ શોધી કાઢવામાં ઉચ્ચ કેલવણીનો ઉપયોગ છે; વર્તમાનકાળની શિષ્ટ, સુધરેલી દુનિયાનો ગંભિર વિચાર પણ આ બાબતમાં લાગી રહ્યો છે; પરંતુ આપણા દેશમાં તો આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ હજારો વર્ષ પૂર્વેથી આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન—પરંતુ આપનું વેદાન્ત પણ અદૃશ્ય યદ્ જવાની તૈયારીમાં હતું.

સ્વામીજી—કદાચ એમ પણ હોય, કાલ પ્રવાહના પૂરમાં સમયોસમય વેદાન્તની જ્યોતિ જલણે કે યુગવાદ્ જવાની તૈયારીમાં હોય એમ જણાય છે; જ્યારે આમ બનેજો ત્યારે પ્રજાને પોતાતેજ આ માનવદેહમાં અવતરવું પડે છે; પછીથી તે ધર્મને એટલો બધો સજીવન અને બલવાન બતાવે છે કે કેટલાક સમય સુધી અનિવાર્ય જુરસા સહિત તે આગળને આગળ વધ્યાં જાય છે. આવા પ્રકારના જીવન અને બલનો તેનામાં પુનઃ ઉદય થયો છે.

પ્રશ્ન—હિંદે બાકીની દુનિયાને દૃષ્ટી પોતાનું ‘જ્ઞાન આમ્હુ’ છે, એ બાબતનો મહારાજ, ધ્યાન રાખો શો?

સ્વામીજી—આ બાબતમાં ઇતિહાસનો પોતાનોજ ધ્યાન રાખવો મળી આવે છે. દુનિયામાં મળી આવતી સર્વ પ્રકારની જીવાત્માને ઉચ્ચ જુમિકાએ દોરી જતી બાવનાઓ અને વિદ્યાની વિવિધ શાળાઓનાં મૂળીઆં યથાર્થ શોધવડે હિંદમાંજ મળી આવે છે.

ઉત્સાહમાં આવી જઈને સ્વામીજીએ આ બાબત વિષે લંબાણથી વિચાર દર્શાવ્યા. આ સમયે તેમની શરીરની દશા ધણી શિથિલ હતી, અને આ ઉપરાંત ગ્રીષ્મનો પ્રચંડ તાપ હોવાથી તેમને ધણી તૃષ્ણ લાગવાથી તેઓ વારંવાર પાણી પીતા. આખરે તેમણે કહ્યું:—

“બાઈશીંગી, જરા મારે માટે આઈસ-વૉટરનો એક ગ્લાસ લાવ; હું તમને ‘દરેક બાબત સ્પષ્ટ રીતે સમજાવીશ’. આઈસ-વૉટર પીધા પછી સ્વસ્થ થીને તેમણે ચલાવ્યું:—

સ્વામીજી—આપણે જેની જરૂર છે તે તમે જાણો છો, તેમ, વિદેશી ઉપરિશ્રુષ્ઠી સ્વતંત્ર રીતે આપણા પોતાના જ્ઞાનની વિરિધ સાખાઓનો અભ્યાસ ચલાવવા વિષે છે, આની સાથે અગ્રેજી ભાષા અને પાઠ્યાત્મ પદાર્થવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. આપણે યાંત્રિક કેલવણીની આવશ્યકતા છે, ધંધાઓ વધારે એવા અન્ય સર્વની જરૂર છે, આમ થાય તો માનવિઓ આકરી ખોળવાને બદલે ખુશીથી પોતાના પોપણુ જેટલું મેળવી શકે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સંકટના સમય માટે ચોટુંક બચાવી પણ શકે.

પ્રશ્ન—આપ તે દિને ગુરુદવાસસંસ્થાવિષે શું કહેવા મામતા હતા ?

સ્વામીજી—તમે શું ઉપનિષદોમાંની વાર્તાઓ વાંચી નથી ? હું તમને એક કહીશ. સત્યકામ એક બ્રહ્મચારીનું જીવન ગાળવા માટે પોતાના ગુરુ પાસે વ્રમવા ગયેલ. ગુરુએ તેને થોડીક ગાયો સંભાળવા આપી ને નંગવમાં મોકલ્યો. પણ મદિના વહી ગયા અને સત્યકામને ગાયોની મંખ્યા જમણી ચયથી જણાતાં તેણે પોતાના ગુરુ પાસે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. પાછા આવતાં માર્ગમાં વૃષભોમાંના એકે, અગ્નિએ અને કેટલાંક પ્રાણીઓએ તેને પરબ્રહ્મ વિષે ઉપદેશ આપ્યો. સિંધુ પાછો આવતા ગુરુ તેના મુખ પ્રત્યેના એક દટિપાતથીજ સમજી ગયા કે સિંધુને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું છે. આ વાર્તામાંથી જ સાર શિખવાનો છે તે એટલો છે, કે પ્રકૃતિના સતત ચિંતનમાં વસવાથી ખરી કેલવણી મેળવી શકાય છે.

આવા પ્રકારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, બાકી એકાદ પડિતની પાઠશાલામાં તેમજ જાતે કેલવણી થયે તેથી તમે તમારી બંધીએ જાંઠગી મુધી ગાન એક માનવ વાનરની જાતે જાતે છો. જ્વલત અગ્નિ સમાન જેનું ચાત્રિ દોષ એવાની માથે અભ્યાસિએ તા પણથીજ વસવું જોઈએ; તેની નજર મમક્ષ પરમેશ્વર સિદ્ધિનું એક જીવંત દર્શન હોયું જોઈએ. “જૂઠું બેલયું એ એક પાપ છે,” એમ માત્ર વાચ્યા કરવું જગ પૂજા ઉપયોગનું નથી. દરેક યુવકને પદિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પગાવવાની કેલવણી મેળવી જોઈએ, માત્ર આનંદલા પડીજ શકાનો ઉદય થશે. બાકી જેનામાં શ્રદ્ધાનો, વિશ્વાસનો અંશ પણ નથી તેને અસત્ય બોલવામાંથી શું અટકાવી શકશે ? આપણા દેશમાં જ્ઞાનનું જ્ઞાન દમેશા ત્યાંથીઓ દાગજ થતું આગ્યું છે. આગળ ઉપર પડિતોએ સર્વ જ્ઞાનનો ધખગે રાખીને, તેને પાઠશાલાઓમાં જોઈ, ગાંધીને દેશને માત્ર વિનાશની નજીક આણી મુક્યો છે. જ્યાં મુધી ત્યાંથીઓ જ્ઞાન આપતા હતા ત્યાં મુધી ઢિંક માટે મર્વ પ્રકારની શુભ આચારો રાખી શકાની.

[આપુ. ૩]

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
ઘણું સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મહીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળઉપર પાઠ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ત્યાર બાદમાં આવી છે કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ—નડીઆદ

સિધ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

મેળાટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૨૫૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક ચોરડી બાંધી તે ઉપર દાતાના નામની તર્જની ચોરડીમાં આવશે. રૂ. ૧૦૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક તર્જની મકાનમાં ચોટી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૧૦૦) એકઠા કરી આપનારને ચાંદીનો ને રૂ. ૫૦૦) એકઠા કરી આપનારને સેનાને ચાંદ, અપવામાં આવશે. રસીદબુકો, હેન્ડબીલો, વિગેરે પુરાં પેટીયું. લખો :—

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ—નડીઆદ

અનુક્રમણિકા.

સરકાર.....	સંપાદક-મહાકવિ-નાગર.....	૧૫
આમ નજી.....	સી. રા. શુક્લ.....	૧૬
આવકાર.....	સી. રા. મજા વિહારી.....	૧૭
આર્થિક ઉચ્ચરરૂપિ.....	સી. રા. મહાકવિ-નાગર.....	૧૮
આમારી બારી મીતા.....	„ ચાંપદી વિદ્યુદ્ધસ ઉદેશી.....	૧૯
ભાગત મરો મીના.....	„ મન્નિહારી.....	૨૦
આર્થિક રાજગીત.....	„ દે. વૈ. બદ.....	૨૧
ઉમરકું આગનું સાથે.....	„ મસ્તાન.....	૨૨
વિદિશ રાજ્યનો વિગિવન.....	„ બાધકર કુબેરજી શુક્લ.....	૨૩
કાદનકાદ.....	„ મહાકવિ-નાગર.....	૨૪
માના.....	„ મન્નિહારી.....	૨૫
દમાન દરતરીને.....	„ મસ્તાન.....	૨૬
વિદિશ ગાળનો રાજસ્ય મર.....	„ બાધકર કુબેરજી શુક્લ.....	૨૭
મહાકવિ.....	„ મસ્તાન.....	૨૮
દુઃખાતિથ.....	„ મન્નિહારી.....	૨૯
એક રનેલીને આવ મન.....	„ મસ્તાન.....	૩૦
દેવ (૧૩-૧૪-૧૫-૧૬).....	„ ટી. ખી કંધારીઆ.....	૩૧
નેત્રા.....	„ મન્નિહારી.....	૩૨
એક અદન મખાને યાન.....	„ મસ્તાન.....	૩૩
*** ને.....	„ મન્નિહારી.....	૩૪
એક તરયા ઉતારીને.....	„ મસ્તાન.....	૩૫
ગવદપનિનું પ્રતિનિધન.....	„ મહાકવિ-નાગર.....	૩૬
નેમ પ્રેમો! વૃંદા વૃંદા.....	„ મસ્તાન.....	૩૭

શુદ્ધિ—(આર્થિક)—વર્ગિક લખાન—૨. ૨-૬-૦ ૮૫૫ સહિત.

લખા—મેનેલ—શુદ્ધિ—આર્થિક—મહાકવિ.

સુદર્શન.

આ નવમી રસના નકુબાદ દિવેર
એમ. એ. એલ. એ. બી.

અંગ્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તત્ત્વી—આધવસાલ નકુબાદ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૩]

(માસિક.)

[ડીસેમ્બર, ૧૯૨૨.]

ચરટ.

શ્રીમદ્રનેક સામન્તનૃપપવરચક્રમુકુટમાણિયરીચિમંતરીનરાજિતચરણયુગલઃ
સકલકલાપારંગતોડતીવકીર્તિવૈશયધવલિતદિગ્ધારણો રણરાણતશરજ્યો વિજ-
યતામ્ શ્રીમન્મહામહાનુભાવપંચમજ્યોજેઃ ॥

Victory to Thee King-Emperor, who art surrounded by the
light issuing from the crowns of many tributary princes, who
is versed in all arts and who has thrown light on the elephants
of the quarters.

શોભાયમાન અનેક અદ્ય ખેરીઆ રાજાઓના મુકુટના સુકુટમણિના કીરણ મુગ્ધવડે
જેના બન્ને ચરણ આરાતિ કરાયેલ છે તેવા અને સકળ કલામાં પારંગત તથા એવી
કીર્તિના ઉન્નતસાધથી જેણે દિશાઓના હરિતઓને ઉન્નતલિત કર્યા છે તેવા, અને જેના
આશુની પ્રાપ્તિયા રણને વિષે રણકાર કરે છે તેવા શોભાયમાન પાંચમા બેઠાના વિજય માંઓ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ.

શ્રીમત્પાંડુ મુપુત્રકૈર્નયરતૈર્ જ્યોતિર્મયૈર્દોષનમ્ ।

પંચાંકાઢિંતંજોર્જકસ્તુમતિભિર્જન્યંમયો મોજનમ્ ॥

ચાતુર્યામૃતવૃષ્ટિર્મિસ્તમૌવિતં જીવંત્વર્તતાપાંગનમ્ ।

મત્તેભાલિ સમાકુલં તદધુના વ્યાદિહૈસિંહાસનમ્ ॥૧॥

The throne of Dehli, shining, the ornament of the world, the place of living majesty and abounding in elephants mad with rut, was protected by the Son of Pandu. May George V King Emperor protect this throne by the showers of wisdom.

નીતિને વિષે પ્રીતિરાંજા, તેજસ્વી, અંબુદ્ધિમાન, શૌભાષમાન પાંડુપુત્રો (પાંડવો) એ, દેહીખ્યમાન, જનસમુદાયની કાંતિનું પાત્ર, અને સજીવન પ્રતાપનું આંગણુશૂન, તથા મદોન્મત હાથીની પંક્તિથી વ્યાપ્ત એવું દિલ્હીનું સિંહાસન રક્ષાએછું હતું. તે દિલ્હી રાજ્યાસનને હાથમાં પાંચમા જ્યોત્સ્વ શહેનશાહ ચતુરતાથી અમૃતવૃષ્ટિવડે રક્ષણ કરે. અસ્તુ.

સંપાદક—મહાકર નાગર.

આમંત્રણ.

—*—

આવો આવો સામ્ય હયા ઉર આંગણે,
કરીએ પ્રીતે આપ તણું ગુણ ગાન જો;
સંધ પધારો અમે ઉપર કિરેપા કરી,
પ્રીતે. કરીએ આપ તણું સંમાન જો—આવો.

હાન હયા દીનતામાં સદૃશ્ય સદૃ વસ્યા,
કોષ કપટ દુર્ગુણ એથી દૂર નળવ જો;
શક્તિ પ્રમાણે આત્માનું કિત યાવ મે,
સમતા પામી મમતા મેઝ ટળાવ જો—આવો.

આપ પધાર્યે આતંદ્ર ઓધી લવાયા શા!

પ્રભુ પશુ આવે, આપ પછી આ પ્રામ જો;

ફટ ફાલચો કદીએ અમને નહિ નડે,

વળી ઝોળખશું અંતરે આતમ રામ જો. — આવો.

ત્રીતિ ધર્મમાં પ્રીતિ વધે પુર જોરથી,

અસત્ય અહિંસા પ્રાપ્તો સદ્ય તન્મય જો;

પર પીડન નિર્દયતા અંતર ના અડે,

વળી કર્તવ્યપરાયણ શુદ્ધ યત્નાય જો — આવો.

આપ પધાર્યે પાવનતા ગ્રેમે વધે,

વિનય સરળતા શાંતિ સંપ સદાય જો;

ઉચ્ચતાએ પરમાત્મને ઝોળખી,

શુક થકી આ રુતિ શુભ ઉચ્ચાય જો — આવો.

: રાજકોટ.

૩

લિ. શુક.

॥ આવકાર ॥

પધારો ન્યાય પધાર સાર જાણુ યુગલ તહમે,

કરીએ નમન અમે, આતિથ્ય યોગ્ય તહમે — પધારો.

ધન્ય વર્ષ ધન્ય દિનને, ધન્ય ઘડી પણ આજ,

કૃપા કરી તમ આવીઆં, મળવાને અમકાળ.

મોહન મુરત મુરત પૂરક અંગ ઉમંગ તહમે,

કરીએ નમન અમે, આતિથ્ય યોગ્ય તહમે — પધારો.

તમન નીર મોહિ ધણું, સૌ ધનતુ ધન સાર;

સેવાતુ હર સોપિયે, સ્વીકારો સરસાર.

રૂપ રાજકાજ દાનવાન યુગલ તહમે,

કરીએ નમન અમે, આતિથ્ય યોગ્ય તહમે — પધારો.

પ્રજ્ઞ હૃદયથી પ્રેમથી; અરજ કરી પ્રજ્ઞ પામ;
 માર્ગો આપો આપને, ધી, ધી, સૌ કૃતવાસ.
 હમંગ રંગ આનંદ અંગ નવિન નિત્ય રમે,
 ફરીએ નમન અમે, આતિથ્ય યોગ્ય તહમે—પધારો.

મજ વિહારી.

માંગલિક—ઈશ્વર સ્તુતિ.

મિશ્ર-હરિગીત.

હોહરો.

અહો બામ આ દેશનાં, સિરપર ધરવા તાજ,
 આજ પધારે હિન્દમાં, ચક્રવર્તિ મહારાજ. ૧

હરિગીત.

મહારાજ આજ પધારતાં આનંદ મંગળ યાપ છે,
 ધર ધર વિષે સૌ હરખમાં, આજે અહો ! ઉચરાય છે;
 હંસકાપછે હર સર્વનાં, નરનારીનાં. હોંસે અતિ,
 આયુષ્ય દે-અતિ દીર્ઘ દે-મુખ દે પ્રજ્ઞ એ વિનતિ. ૨

હે ! પ્રજ્ઞ તું આ જગતમાં, દે અધિકા આનંદ,
 ચક્રવર્તિ મહારાજને, સદા કરો સુખવન્ત. ૩

આનંદ આપો સર્વને એ વિનતિ હું ધીર કઈ,
 અન્તઃકરણની લાગણીથી, આપ આગળ ઉચર;
 દેવાધિ એવા દેવ તહમને અવિચલે સુખ આપશે,
 શાંતિ વિશે રહી સર્વદા-સંકટ સોનાં કાપશે. ૪

સંકટ કાપી સર્વનાં, વત્તાવિ જપકાર,
 પ્રેમ મમ દેવત બને, શહેનશાહ સુખકાર. ૫

સુખકાર સર્વે યાપ ને દુઃખ જલ દૂરે સર્વદા,
 મતિવાન એ શુભવાનને વિદ્વાનને ત્યાં તથા;

નીતિમાન એવા નર બની રૈયત તણી સંભાળ લે,
આ ગરીબ દિન્દુસ્તાનને હોસે કરી સંભાળી લે. ૬

સંભાળી લે દિન્દુને પાળે ધુમતી પેર,
મહારાણી વિકટારિયા, ધન્ય સ્વર્ગ સુખ દહેર. ૭

વિકટારિયા મહારાણીની યુદ્ધિને ઉદારતા,
આ વિશ્વમાં ગાજી રહી શ્રી એસ્વર્ડની પથુ સદા;
જે ઉપકારો એમના રૈયત વિષે જામી ગયા,
તેથી સવાયા જામવા શ્રી બ્યોન પર કરશો મયા. ૮

જશ વાધો આ જગતમાં, પામો અવિચળ માન,
કીર્તિ અખંડ ગજવીને, શોભો દેવ સમાન. ૯

એ દેવના જેવી ધરે શોભા સદાએ અંગમાં,
કલ્યાણનાં કામો કરે હમ્મેશ રહી ઉછરંગમાં;
રૈયત તણા પાલક બની આ ખલકમાં ખેલે સદા,
ધધર કહું છું એટલું આપીશ નહિ કદિ આપદા. ૧૦

નવ આપે તું આપદા, રહો સુખી શીરતાજ,
કુટુંબ સાથે સર્વદા, એ માયું મહારાજ. ૧૧

મહારાજ મહારી વિનતિ આ ઉરમાં તહમે હોસે ધરો,
એ તાજના ઉજવળ પ્રતાપે તેજ અધિકું વાપરો;
સૌ બંડ, ટંટા ને શિસાદો નામ શુણી નાશી જળે,
સર્વત્ર શાંતિ-શાંતિમાં આ દિવસ સૌ વત્યા જળે. ૧૨

આ શાંતિના દિવસો, સદા બનો સુખકાર,
મહારાજના નામનો, યાઓ સદા જયકાર. ૧૩

જયકાર યાઓ જગતમાં મહારાજના આ તાજનો,
ઉપકાર તો જલાય નહિ, કિંચિત્ કદા આ રાજ્યનો;
સુખનાં બધાં સાધન હમ આ દિન્દુને ઉદારવા,
કરમે મતિ ધધર તહમે આ સમયછે સુખ પામવા. ૧૪

સુખ પામે સૌ સર્વદા, દિન્દુ ગરીબ નવાજ,
તારા મધ્યે ચંદ્રમાં, ત્યમ શોભો આ રાજ. ૧૫

આ ગજ્ય શોભે મંડળે આકાશમાં જ્યમ ચંદ્રમા,
ને અમલ એવો સજડ શોભે સૂર્યની જેવી પ્રભા;
સન્નિતાતણાં કિરણો સદા ફેલાય છે દિગ્ગન્તમાં,
તેવી રહેા કીર્તિ સદા આ રાજ્યની શુભ શાંતિમાં. ૧૬

બધાં રાજ્યમાં એમનું, એક ગણાયે રાજ,
વાધે યશ, ધન, શ્રીપતિ, કરશે એવાં કાળ. ૧૭

કરશે તદમે પ્રભુછ સદા આ દેશનું સારં થવા,
અતુકૃષ્ણ આવા સમયમાં કે લાભ મંડયા પામવા;
રાજ્યાભિષેકે આપણો આતન્દ ઉરમાં માય ના,
સૌ હર્ષથી જ્યકાર બોલો, દેવગણ યશ ગાય દા. ૧૮

જશ ગાયે સૌ દેવતા, વર્તાવે શુભ દષ્ટ,
જ્યોર્જ મેરી સહ પાંચનાં, સદા હરેા સૌ કષ્ટ. ૧૯

નરી અમારાં રાજ્યમાતા જ્યોર્જ છે પિતા સમા,
રેયત બધી આ પુત્ર સમ, સંપે રહેા એ સર્વદા;
માતા પિતાનો પ્રેમ હૃદયમાં રહેા રેયત પરે,
રેયત-કદિ પણ અંતરેથી શુભ નહિ ભૂલો અરે। ૨૦

રાજ્ય બક્ષિતું સૂત્ર છે, પ્રેમ બક્ષિત બરપૂર,
એક બીજાની રદાયમાં, પ્રેમ બળું વહે ઉર. ૨૧

ગત સમય સૌ ભુલાવજો, ગાદીપતિ થાતાં નવા,
સારા સમયના વાય વાય આગરની જાજો કવા;
સૌ નવ નવીને-માતમાતે-ઉત્સવે દિવસો જવા,
આ વિનતિ મ્હારી સાંભળી દ્યોલ ઉર વિષે હે। ઇશ્વરા. ૨૨

હે! ઇશ્વર આ સાંભળી, લાભ દયા દિલ માંવ,
ગાદીપતિ સુખિયા થવા, અમી દંષ્ટિ વરસાવ્ય. ૨૩

અમી દૃષ્ટિથી પ્રભુ પોવજો, રેયત અને રાજતણાં,
સૌનાં કુટુંબો મુખમાં, સન્તોષમાં પણ ના મધુ;
આતન્દથી દિવસો ગુળરે પ્રેમ મમ્મ બની બની,
ઇશ્વર સદા આબાદ રાખે સર્વને એ શ્રીપતિ, ૨૪

શિખરિણી.

મહારાજા કેડે અવિચળ સંપો રાજ્ય જંગમાં,
સદા ઓનન્દોનાં; દિવસ સંધ્યા જાઓ સુખમાં;
હમારી પાસે હું કરગરી કહું હે! જગપતિ!
વધારો કીર્તિને—બુગબુગ જીવો આ નરપતિ. ૨૫

મહાકવિ—નાગર. *

અમારી ભારતી માતા.

(ગાઝલ.)

વિમલ વિશુદ્ધિવાળી છે, શુષ્કતે સુશલ દાતા,
અંમેને પ્રાણથી પ્યારી અમારી ભારતી માતા.
પ્રભા જ્યાં ધર્મની ચમકે દશે દિશા હા! સુખલદાતા;
બસે એ સર્વદા ટકશે અમારી ભારતી માતા.
અનુપમ તેજ આર્થેનું જગાવે ગૂઢ શુણ્ઘ ગાથા,
અને અંતર વદે સૌનું અમારી ભારતી માતા.
વિધુને સર્વ જ્યાં હો સુઆચારે વીચારના;
જો સુકર્મને તારે અમારી ભારતી માતા.
સહનશીલતા તણી વહેતી અકથનીય જ્યાં સતત ધારા,
દયા રાખી સદા રહેતી અમારી ભારતી માતા.
ક્ષમાની જે અચલ મૂર્તિ સુપથ સંસારની જ્ઞાતા;
સદા સંતોષની પૂર્તિ અમારી ભારતી માતા.
સ્વભાવે નમ્ર વિવેકી ધીરજમાં એ પ્રેમ મર્યાદા;
વચનમાં સત્ય ને ટેકો અમારી ભારતી માતા.
પ્રભુમાં નસત જોગી જ્યાં જગાવે ધૂનની ગાથા;
રહે તંત્રે સદા ધૂનના અમારી ભારતી માતા.

જ્યાં ધનામી કાવ્ય અમને અત્રે પ્રસિદ્ધિ સાર આપતા માટે તથા ખીજા કેમલક કાવ્યો સંપાદન કરી આપવા માટે રા. રા. મહાકવિ—નાગરનો ખાતર હૃદયનો અમાર માનુ હું. અન્ય સહાયકો પ્રત્યે પણ તેવીજ કૃતજ્ઞતા દર્શાવ્યા વિના રહી શકાતું નથી. -ત. ત્રી

પરાક્રમ પૂર્વજોનાનાં શરીરે ધારી દૂશાલા—
 અરે ! કેવી દીપે છે આ અમારી ભારતી માતા !
 બધાં આલમ તણા મોંઘા ખળના જ્યાંહી સોઢાતા;
 ખરે ! છે નર આલમનું અમારી ભારતી માતા !
 વસી જ્યાં ધર્મ રમણીઓ સહુ જોના ગુણો ગાતા;
 અહા ! સોંદર્યનો બંધાર અમારી ભારતી માતા.
 સદાચારે કુલાચારે સુનમણીઓ પ્રથમ સ્થાતા;
 બરી ગ્રહદેવીઓથી હા ! અમારી ભારતી માતા.
 કંઈ કુળવંતી લજ્જાથીલ ને અભિમાનથી રહિતા—
 સુઆર્પા રાખતો ઉરે અમારી ભારતી માતા.
 પાલે કુદરત પુણીમાં જ્યાં બની આનંદની માતા;
 ભૂમિ છે દીવ્ય એવી આ અમારી ભારતી માતા.
 વિશુદ્ધિનાં વહે ઝરણાં કરી ઉચ્ચાર આશોના;
 સુદિત થાતી ગુણી રવ એ અમારી ભારતી માતા.
 સરીતા જ્યાં ધણી વહેતી ઉરે પડતું બધું રહેતાં;
 અરે ખુદ સંયમી શક્તી અમારી ભારતી માતા.
 ઉમા જ્યાં કાળ સમ પહોરો અધર્મને ગળી જવા;
 સુધર્મ રહી સુધર્મના અમારી ભારતી માતા.
 વિપીનની મૃતિ સુહાતી અજબ શાંતી ઉરે દેતાં;
 સદાયે શાંતીની મૃતિ અમારી ભારતી માતા.
 જીવે જ્યાં ખદક માંહો ત્યાં ગવાતી ભારતી માતા
 નિરાશિમાની કિન્તુ છે અમારી ભારતી માતા.
 ઉરે અધારપટ બેઠી અનુપમ જ્યોતિની દાતા—
 અરે ! એકજ અરે ! એકજ અમારી ભારતી માતા.
 ઉરે એકજ, નુરે એકજ, સુરે એકજ સુપુત્રોના—
 અમારી ન જો, અમારીજ જો અમારી ભારતી માતા.

કલકતા. } આંપરશી. વિકૃષ્ટાસ ઉદેશી.

भारत यशोगीता.

श्लोक.

ज्ञान प्रकाश तपो प्रकाश, संतमानन भारती;-
यशो गीता मुण्. गङ्गा, वंदु ते मुन भावडी.

विष्णु प्रिया.

येहो कंटक प्रकाश हेडण, मोह कंटक कदावा,
अग्नि कृष्ण गीता अतुषम, गङ्गा मानव दायमां;
ये भद्राभति प्रसमन, व्यास श्री गन्ध्या नही,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं अह प्रेमथी । १

सर्व सुंदर प्रेमदशन, धर्मनीति रसे श्री,
अक्षरे धरी कीर्ति अक्षर, आत्मरोग विनाशिनी;
अप्य अष्ट प्रमोह छवि, वाहनीक वसव्यो नही
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं अह प्रेमथी. २

सार शोधक सत्व शोधक, हं विना नित हं ईषा,
प्रति पोषक आत्मदशक, ज्ञान यंत्र प्रकाशना;
योग भूषण कपिल कवि, योगी योग यथा नही,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं अह प्रेमथी. ३

नर्मो आ नग अष्ट छवन, सत्य सेवनमां धरी,
शत्रुने शुभ ज्ञानदायक, दाम्पती शुभ धन श्री;
राम पुन्य वसिष्ठना सम, आनन्दो वसीया नही,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं अह प्रेमथी. ४

मोहमारण नगहारण, ज्ञानमां निज ज्ञानतां;
शत्रुनु पण्य अय निरणी, देह दुर्लभ आपदा;
आत्मगानी दधिमना सम, ज्ञानीयो वसता नही,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं अह प्रेमथी. ५

देव वैद्य कुमार करण, यज्ञ शेष आपावतां,
ईद दस्त सवन् रतन, रामवे तप दामता;
मुनि सतम अयवनना सम, तापसो तपीया नही,
तेज भारत मात मुननी, वंदु हं अह प्रेमथी. ६

રાત્રી શ્રીમદ અંધ ક્ષત્રિય, અંધતા હિર કહાડવા,
આંખિ અંજન રાત્ર રંજન, અંધ તેજ સુરક્ષવા;
રેણુકા સુત રામ પાવન, કીર્તિ જ્યાં હજી ગર્જતી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૭

રાગ દેવ ન ધર્મ શ્રેષ્ઠજ, એ પ્રબોધ રસાવતા,
વિગ્રહે ધર્મ શ્રી ધૂમલ, વીર સતત દ્રોણ શા;
રાજ ગુરુઓ રાજકુંવર, શીખતા યુદ્ધ જ્યાં ધસી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૮

શત્રુનો પણ ખાલ આંગણ, શિષ્ય ભાવથી આવતાં,
પ્રેમથી કહો વત્સ નિર્મળ, ઇષ્ટ મંત્ર બતાવતા;
એ સુધર્મ પ્રતાપ બોધક, તપિ તેજ તપ્યું જહો,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૯

વેદ ધર્મ પવિત્ર સરજ, મોદ વાદળ ઘેરતાં,
વાયુરૂપ પ્રમાણુ ધોવર્યો, સર્વ તે દળ ફેડતાં;
તત્ત્વજ્ઞાન જડિત શંકર, દેહ અશ્વર જ્યાં ખની,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૦

યાચતાં કહો કલ્પ વૃક્ષર્યો, બીડ જે નવં ભાગતી,
એજ બીડ ભૂપાલ ભાગધ, રતિદેવ ગંધાદિથી;-
ભાગતી ભય પામતી વીર, -દાક એ જહો વાગતી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૧

છાંદી સત્ય ન શત્રુથી પણ, વાત જે કરતા કદી,
શર એ હુવિશંદ્ર નૈપધ, ધર્મ બાદિ અનેકની;
કીર્તિ ગંગ સુધા સુભાષિત, આજ છે દંડ જ્યાં વસી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૨

પ્રાણુથી પણ શ્રેષ્ઠ રક્ષણ, ગાયત્રી મન માનતાં,
શત્રુ મારણુ શસ્ત્ર પાલન, વીર વીર્ય બતાવતાં;
ક્ષાત્ર તેજ દિલીપના સમ, રાજની રમિયા જહો,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૩

દૃષ્ટિ આગળ સર્વ વિકૃત, રાગ રંગ રમ્યા છતાં,
મોદ કાચ ન લેલ લાગત, એમ રાત્રી ચલાવતાં;
રાજિયા જનકાદિ રાજન, જ્યાં વિદેહરૂપે વસી,
તેજ ભારત માત મુજની, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૪

નીતિપોષક લોક તોપક, રમેદ શોભિતે કાંઈથી,
સૃષ્ટિ મંડન મામ નોતમ, 'સંભરાંને' ચૂકામણિ;
રાજ્ય રાજન ઉર અકિત, રામ શ્રી જનમ્યા જહો;
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૫

તાત કારણ રાજ્ય તેમજ, સુંદરી સુંખ ત્યાગતાં,
એજ જૂતણ રાજ્ય રાજન, રક્ષણે રહો રાજતાં;
હીમ જેમ અનેક ક્ષત્રિય, નીતિ ઉત્તમ જ્યાં વસી,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૬

સાધુ રાજન હૃદ્ય ગંજત, જૂમિ બાર વિદારણી,
ધર્મ નીતિ સુપ્રેમ પ્રરિત, ગાન મિષ્ટ ગજવલી;
સૃષ્ટિ મોહન સર્વ મોહન, કૃષ્ણ જાસો જહો બજ,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૭

ધૈર્ય વીર્ય સુશક્તાદિક, પુદ્ધ ધર્મ પ્રકાશદા,
અર્જુનાદિ અનેક ઊત્તમ, ક્ષત્રિય પુત્ર સુપ્રીર્તિનાં;—
કર્મગાન ભરિત જૂવણ, શાય શ્રી હસો જ્યાં વસી,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૮

હરિતનાપુર રાજ્ય સુકટ, લાસમે જરો ના ડગી,
મિત્ર ધર્મ પ્રતીત રક્ષક, દાન યર મહાબલી;
નામ પ્રાતસ કીર્તિયંત્રક, કૃષ્ણ વીર થયો જહો,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૧૯

દેશ સંકટ લોક સંકટ, યાજવા નિત ધૂમતાં,
કાર્યથી પરદુઃખ બંજન, વીર માનદ નામમાં,
સાય વિક્રમ કીર્તિ વિક્રમ,— દેહ જ્યાં હજુ જીવતી,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૨૦

સ્વામી જીવન નિત્યરક્ષક, શોભ સંપત સંચિવી,
સંકટ ભીંસતાં તેજ ઉર, રમેદ ધર્મ દીપાવતી;
જોનકી હમયંતી આદિક, જ્યાં અસંખ્ય સતી યદ્ય,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૨૧

૩૫-શ્રી-કુળ-વૈભવાદિક, ગૌરવે ગુણ મા જોણી,
શાય તેજ પ્રતાપ ક્ષત્રિય,—હોય જ્યાં મમ મેળવી;

રુકિમણી સમ રાજ કુંવરો, વીરસ જનતી જહો,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૨૨

માત તાત યજ્ઞ મળ્યો કર, —કંથ વૃદ્ધ જટિલ તે,
માતો ઇશ્વ સદાય પ્રેમળ, —ભક્તિ ભાવ ભરી ઉર;
સેવવે ધન્ય સ્વર્ગ મંડળ, જન્મો દેવદૂતિ જહો,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૨૩

સ્વામી ભક્તિ પ્રતાપ દર્શિત, ગુણ પૂજક આર્યતા,
ગામ ગામ પ્રસિદ્ધ શિડિમ, માતૃતી શુભ નામમાં;
અઘપિ પણ સેવ્ય સેવક, ધર્મ બોધ ધરે જહો,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૨૪

સત્ત્વ શૌચ દયા ક્ષમાદિક, ધર્મ નીતિ સુપ્રેમશ્રી,
દેહ પોષક લોહોના સમ, પ્રાણ પોષક માનતી;—
વ્યષ્ટિ સાથ સમષ્ટિ તારક, જાતિ માતૃત્વ જ્યાં યષ્ઠ,
તેજ ભારત માત સુજનો, વંદુ હું બહુ પ્રેમથી. ૨૫

સ્લોક.

ધર્મ નીતિ પ્રેમ શ્રીના, મંત્રો મંગલ સેવતી;—
શ્રેષ્ઠ જાતિ યષ્ઠ જેમાં, વંદુ તે માત ભારતી !

રાજકોટ.
તા. ૮-૫-૧૧

} 'ગ્રજ વિહારી'

માંગલિક રાજગીત

(પુનમ ચાંદની ખીલી પૂરી અહીં રે—એ રાગ.)

સુણો સજ્જનો આનંદથી આ સમે રે,
અનુપમ ઉત્સવ છે આજે સવળે ઠામ;
જયોજયે પાંચમા રાગે દ્રકેરા રાજમાં રે. ૨૬

સાખી.

જમરીશરને વહોએ, પ્રરણ રાખી પ્રેમ;
બાવ સદિત કરીએ સ્તુતિ, સાને રાખો દોમ.

રાખો રે'મ સાથે હોમ બિટિય રાજ્યમાં રે,
જેથી થાંતિ સાથે સ્વધર્મ પાલન થાય, જ્યોર્જ પાંચમા ૧

સાખી.

રાજનીતિ આસે ફેડી, દુખર વધે અનેક;
વડા પ્રધાનો છાપવે, અતિશય સ્નેહ વિવેક.

સ્નેહ વિવેકથી વાધે સધળે સન્મર્તિ રે,
સામ મન્મલિએથી વફાદારી વરતાય, જ્યોર્જ પાંચમા ૨

સાખી.

મંગલ વિધિ મંગલ દિને, મંગળ સ્થાને થાય;
રાજ્યારોહણ સમયનાં, મંગલ ગીતો ગાય.

મંગલ ગીતો ગાયે હોશી હોશી તાનમાં રે,
તાને ફેડે કોટિ બાલક લઇને ચાંદ, જ્યોર્જ પાંચમા ૩

સાખી.

ધન્ય સમયને ધન્ય નૃપ, ધન્ય રાણી સૌભાગ્ય;
ધન્ય આર્ય સત્કારને, ધન્ય રાજસભ્ય યાગ.

રાજસભ્ય જોવો યાગ દિલ્હી શહેરમાં રે,
જેમાં શોકે જાકા દેશી નૃપ બહાદુર, જ્યોર્જ પાંચમા ૪

સાખી.

હર્ષાણુવ ખલકી જતાં, રેલાણું છે રાજ્ય;
હૃદયે તરે અમીર સહ, નૃપ કસરી શિરતાજ.

તાજ આજ શોકે ઇંગ્લેન્ડના જૂપનો રે,
જળકે કોટિ કાઢિનૂર જેવું જેવું તેજ, જ્યોર્જ પાંચમા ૫

સાખી.

મહારાણી થી મેરી પજુ, પધારીયાં ધરી હવે,
"હિંદ માત મેરી" ગણી કરશે આયોત્કર્ષ.

સર્વે વત્સલતાએ વરદાનોને પાંજરો રે;
કરશે મલ દિંદનાં હક-હિત માટે ખાસ, જ્યોર્જ પાંચમા ૬

સાંખી.

દિગ્વિજયી રાજેન્દ્ર પ્રજા, જે નથી પામ્યા દહાવ,
તે દહાવો આપે હોધો, દીધો ઉકે ધાવ.
ઉકે ધાવ દેતાં ઘોષ ધૂમ્યો આકાશમાં રે,
‘વર્ધ્યો વારિદ વસુદેવ લઘ દિલ્હિ દરબાર, જ્યોર્જ પાંચમા ૭

સાંખી.

આશિષ ઉરથી આપોંએ, સર્વે મળીને આજઃ
બહુ હવે નૃપદંપતી, અચળ તપો આ રાજ.
તપજો રાજ્ય અખંડિત સર્વે શશિ રે’ ત્યાં લગી રે,
યાઓ આગોં ફેરી ઉન્નતિ આવાર, જ્યોર્જ પાંચમા ૮

સાંખી.

તારોંખ બાર ડીસેબરે, મંગલ મંગલવાર;
સન ઓગણી અગ્યારમાં વત્યોં જયજયકાર.
જય શ્રી ધર્માસનનો યુગયુગ સૌ સંભારશે રે,
સ્નેહે સુષી હરખાશે દેવ માનવી પર્વ. જ્યોર્જ પાંચમા ૯

દે૦ વૈ૦ મટ્ટ.

સંપાદક—મહાકવિ નામર.

છમકલું આગનૂં થાયે !

પ્રજાજનો વિશ્વવર્ત્તી ! સ્હીઝાતો હું પંડસો છું !
જગવતો અન્તરમિ હું ! હવે ધમ્મે ઉભેસો છું !
કળના દાયમાં જાતો ! ઓગરશ્ન હું રૂગાતો આ !
અમર દા ! પેશંદહીની—ફરેબીમાં પ્રસાતો ? ના.
નથી કંઈ કંકિત યા દાવો ! બંધે, જામત થતા આવો !
જિગરના અજબંગાટે હું ! ખરેખર આંજ હંફાયો !
જસે આતસ જિગરમાં આ ! જાસે જલતી જલાવા દો
થયું શું ? શું થવાનું છે ? બધું સ્નેહે સમાવા દો !

બસે ખાળો ! જલાવો ! આ ! નિગરના દેવતાઓ ! આ !
 દિલે કે રહેમ ના ધરશે ! હયાં ખાશો નહિ ! આહો !
 જૂતાવળ સામટી ભેળા—ચક્રને આવળે આંહી !
 મગર મારો ચલાવા ! તો કહિ ના ફાવશે કાઈ !
 પડે છે ગમઃ રહું મક્કમઃ તહમોને પારખૂં પૂરાં !
 પિછાની તો ચક્રું છું હું ! હવે તહમને પૂરેપૂરાં !
 ચલાવો સામટો મારો ! ભરો બન્દૂકને તોપો !
 ઉડાવો ફાગોળા યા તિરબાજ કરો ! આવો !
 નિગરના રાજ્યમાં દાખિલ થવા હક છે તહમોને ? ના !
 સખમ દરબન્દ લોખણી ! તહમોથી તૂટવાનો ? ના !
 જલાવાની બધી દુનિયા ! બસે ! છોને જાલી જતી !
 કહું દિલબર પરેયાની ! નિગરમાં ના ફિકર ચાતી !
 તપૂં છું હું ! જળું છું હું ! મરું છું હું ! બસે ખાળો !
 બતે દરવેશ દિલનો આ ! સનમ ! સાકી ! સમાલી લો !
 દિલે કે રહેમ ધરશે ના ! જળે મસ્તાન મિસ્કીન આ !
 સનમ ભરી કે રહમ ! તું યા ઝખમ સીને કરો તાજ !
 ઉંબય તપ ના કહિ સેઆં ! અને જોયાં કહિ છે ના !
 ડરાવે છે ! હાલે છે ! છતાં ફાવી શકે એ ના !
 બસે ! આવો ! વધાવું છું ! ઉદાસી—ગમગીની પ્યારી !
 પડો તો સામટી પડજો ! ચહું ના અન્યની પારી !
 રચી વેદી નવી આ રહે ! રચ્યો છે કુણડ અગિને !
 બસે આવી ભરી નાંખો ! અધિક હા ! કાણી એ તો !
 ખલિલાતા ! ખલિલાવો અને આ કુણડમાં હોમો !
 સખાઓ ! રનેહીઓ બહાલાં ! ભૂલો કાં ? હયો રડો દહાવો !
 મળે ના વખત હાલો જો ! ખરે મીઠો વધાવો તો !
 સહાની પાપમાલીમાં ! રહેને મૂકી શકો જો તો !
 કહું કુનિશ ! ખરે ! હું તો ! તમે બહાલાં બધાં જોને !
 નિગર મસ્તાન મિસ્કીનમાં હમકલું આગનું થાયે !

ચન્દનક્ષેત્ર—મયખાના } મસ્તાન.
 તા. ૧૧ એક્ટોબર. ૧૯૧૦ }

બ્રિટીશ રાજ્યનો દિગ્વિજય.

ઉપજાતિ

સ્થળે સ્થળે ફાટી રેલગાડી
નિદ્રાચક્રી ભારતને જગાડી;
વ્યાપારને લોક સુખે ફરે છે,
બ્રિટીશ રાજ્યે બહુ સુખ તે છે. ૧

જાળી ગુચેલી જ્યમ સર્વ ગામે
તોડી ગિરી મારગ રહેલ પામે
સુખે જનો રેલની રહેલ લેછે
બ્રિટીશના રાજ્યનું સુખ તે છે. ૨

વળી બહુ ભારથી દેશ ગુસ્સો,
ને તારથી લોક સમૃદ્ધ સાંધ્યો;
ક્ષણે ક્ષણે દૂરની વાત 'કે છે,
બ્રિટીશ ગળ્યે બહુ સુખ તે છે. ૩

સદેશ યોદા બ્યયથી વહેછે,
ઘડીકમાં દૂરની વાત 'કે છે;
નિયિત વિદ્યુત પ્રવાહ તે છે,
બ્રિટીશ રાજ્યે બહુ સુખ તે છે. ૪

ગ્રહે ગ્રહે બે ફરતું હમેશાં,
વિદ્યુતની ટ્રામ વહે સુખે શાં; ॥
અપાર આ સુખ અખૂટ દેખી
બ્રિટીશનો પૂર્ણ પ્રકાશ બાખી. ૫

પગા ફરે વિજળીના પ્રતાપે,
સમિર અગ્નિવશ આપ આપે;
અનેક યન્ત્રો બહુ કામ ચાલે,
બ્રિટીશની ગૈયત સુખ મહાલે. ૬

સમુદ્રને છતી લીધો નૃપે આ,
મોટા રથો ધાપી કુંદે હથિઆ ;
નિઃશંક ગયાલે ઉઃ ધિની પીઠે
બ્રિટીશના રાજ્ય થી સર્વ હેઠે. ૭

સેના તણે બૂંદ અતિ અપાર,
નાવિકનાં સૈન્યતણે ન પાર;
પ્રભ વશદાર-સિપાઇ જના,
શિટીશ ના રાજ્યની એટ સેના. ૮

ધણે ઉરે પ્રેમ ધર્યો નરેશે,
ધરી મહેન્દ્ર અભિશેક હોશે;
આ-હિન્દમાં રાજ્યોએ પધારી
શિટીશની રાજ્ય પ્રભા વધારી. ૯

મોટા નૃપો ભારત જીનિકેરા,
નમ્યા સહ માન દીપાવનારા;
દીદ્દી તણા તપ્ત વિશે બીરાજ્યા
શ્રી જ્યોત્સ્ના દિગ્વિજયો નવાજ્યા ૧૦

શોભા યદ્ય અદિતિય ત્રિલોકે,
સૃષ્ટિ તણા માનવશું વિલોકે;
મોરો મયો અદ્ભુત આ બતાવ
શિટીશના રાજ્ય તણે પ્રભાવ. ૧૧

ગૃહે ગૃહે ને વળી મામ મામે,
સવે દિશામાં સહ દેશ માંહે;
ગવાઈ રૂડી નૃપ કેરી કાર્તિ,
શિટીશના રાજ્યની એટ રીતી. ૧૨

શિખરિણી.

પ્રભ મારી પ્યારી સુજ હંવોતનું સુંખ સધણું,
રહે તે તો સુંખી સંધમ સુખ વધે તેમ કરવું;
વધા આવાં વાકયો મધુરવદને પૂર્ણ પ્રણયે,
રહ્યા સ્તમ્ભી સવે ધન ધન કહે તેહ સમયે. ૧૩

મન્દોદરના.

દેશનાં મધુર વચનો જે ધણાં સુંખદાતા,
માતાએ ને પ્રણયી જનકે પ્રેમથી જે કથાંતાં;

તે ઢંઢેરો નૃપતિ કથતાં હર્ષ અશ્રુ છવાયાં,
સર્વ સ્થાને સકળ ગૃહમાં પ્રેમથી તે ગવાયાં ૧૪

આવું રૂઢું અનુપમ થયું રાજ્ય અંગ્રેજ કેરું,
માનો મોટો દિગ્વિજય આ રાજ આતો અનેરું;
રાખો રાખો હરિહર પ્રભુ ! રાજ આવું અનન્ત,
પામો પામો સુખ સુખ રૂડા રાજ ને લોક સાન્ત. ૧૫

મોરબી } લાઘશંકર કુંબેરજી શુક્લ.
તા. ૧૯-૧-૧૨

શાહનશાહ ।

(લાવણી.)

આ મહારાજનો તાજ અવિચલ રહેજો,
સુખસંપત્ત પ્રીતિ પ્રજા અધિકી દેજો;
એ કાર્ય કરે શુભ રીત અતિ આનંદે,
વિદ્યા વૃદ્ધિમાં સદા પાય શુભ માંડે;

હો ! પ્રભુજી પુરણ પ્રીત હમેશાં રાખો,
સૌ તન મનના સંતાપ દૂર કરી નાંખો;
શુભ ચિન્તનમાંહે સમય બરાબર જાળો,
દુઃખિયાનાં દૂર દુઃખ થવા પ્રભુ ! ધાળો;

ધો સન્મતિ એવી ચિત્ત પૂરણ સુખ પામે,
શુભ કીર્તિ વધો દશદિશ હર્ષ બહુ જામે;
હું વિનતિ કરું નાથ ! તહમારી પાસે,
તવ કૃપા સદાએ રહે વૃદ્ધિની આશે;

શ્રી શાહનશાહ પદ્મરો સજોડે નિત્યે,
સૌ પ્રજા અતિ હરખાય રાવની પ્રીતે;
મુજ બન્ધુ લક્ષ્મણસિંહો કષ્ટ બહુ રહે છે,
આ ઇષ્ટ પ્રતાપથી રાજ્ય દુઃખ ટાળી દે;

તે ધરીને પૂરણ પ્યાર બહાલ દાખે છે,
એ વધતાં વધતા બાવ અતિ રાખે છે;

તે કરે સુધારા રોજ, નવાજે યાતા,
હા । ધરીને પૂરણુ પ્રીત ચિત્તમાં મ્હાતા;
સંકટો ટળવા કરે અતિશે યત્નો,
નહોં ભૂલો એ ઉપકાર કહાપિ આર્યો;
પથરની થઇ મ્હેર લહેર આવે છે,
શુભ રત્નાકરની સદા અતિ ભાવે છે;
સુખ દેશ તણો ઉદ્ધાર હવે યાવાનો,
આ દૃષ્ટિમાં દેખાય કંઈ જાવાનો;
શુભ સમય પ્રભુજી કૃપા કરીને આપે,
આ હિન્દવાસિઓ તજ્યાં કંઈ સૌ કાપે.

મદકાકર—તાગર.

માતા.

શ્લોક.

બાપિ ચિત્ત રેખ રૂપા, આત્મ ભૂપણુ આત્મતા;
પાંચ પ્યાસ સર્વ છે જો, માત દીપક વિશ્વમાં.

વસંતતિલકા.

પ્રીતિતણા પરમ મોહક પ્રાણુ સાથે,
સેવા સુપુષ્પ રજનો ધર્મ ધાટ માથે;
માધુર્ય મૂળ મૃદુતા રસોં આપ સાટે,
માતા સ્વરૂપ સરળુ જગ વિશ્વનાથે. ૧

આધાર વ્યથિ ગૃહ રાજ્ય સમશ્ચિ કેફે,
આધાર જાત કુળ ભાત કુટુંબ કેફે;
આધાર અત્ર પરતત્ર સમસ્ત સ્થાને,
માતા સ્વરૂપ સરળુ જગ વિશ્વનાથે. ૨

સંસાર શય્ય સૂજને રસ રાસ માટે,
મોસો સ્થિત સ્થિતિ ધર્મ એક માંહે;

સ્વર્ગીય સ્વર્ગ સુખ, સુલક આત્મ ભાવે,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૩

સુગંધ પૂર્ણ સુરભાગ સુપુષ્પ રૂપા,
સંસાર સાર પ્રમદાનન પ્રેમ લીલા;
ગાળી પ્રમોદ રસ સંચિત સત્ત્વ સાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૪

શ્રીમંત રંક તપ વા તપરાજ સૌને,
પ્રીતિ પ્રપૂર્ણ રસ સંચિત અંક હૃદયે;
આનંદ દાન જગ મંડન કોશ રૂપે,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૫

સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ-યશ-ધી-શ્રય-લક્ષ્મી કેશં,
ખીન્ને ધરી પથ મહો પ્રતિદેશ દીવા;
આત્મોત્તરિ દર્શ નિજ પર્શ પ્રકાશવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૬

સંધું કયું જીવકન્તુ તહોં તહોય ખામી,—
માની, અધિક નિજનો કંઈ અંશધારી;
દૃષ્ટાંત નિત્ય નજરે સહુ નાંખવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૭

નીતિ સધર્મ વિનયે મન વાળવાને,
શિક્ષા ક્રિયા નિવન શુદ્ધ સકામતાએ;
સૃષ્ટિ અસૃષ્ટિ રસ સૃષ્ટિ સુહાવવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૮

નિઃસ્વાર્થ સ્વાર્થ ઝરણી સ્વતાન માંહે,
આધીન આપ નહિ આપ છતાંય આપે;
સૌ યોગ ક્ષેમ ગણના ગતિ યોગ્ય થાયે,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૯

સૌ ભોધ રોધ મત રોધન અધ નેતા,
વિદ્યા કળા પ્રણવ પૂજ્ય પ્રવીણ ચિતા;
સંસાર કાળ્ય કમળાકર ખીલવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૦

આ, એ, અહા, અહહ, એ સહુ પ્રેમગીતા,
પાડે રહ્યા રસ સુધાકર ઘૂંઘ બીના;
સહુ ન તેમ પ્રથુપાંજન પૂરવાને,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૧

બાંધે સમઘે રૂલકું નિત નૌતમાંગે,
ખીલ્યું ન ખીલ્યું ખીલવું કંઈ ખીલવાને;
હૃદમાંગ પ્રેમ સવિતા રસ રેલ કાળે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૨

લક્ષ્મી અલક્ષ્મી વૌરતા હૌનતા પ્રકાશે,
થાવા પ્રમાણ બવસંચિત કર્મ દારે;
અંકુશ થોગ્ય બદલા-કર સર્વ વાતે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૩

સૌભાગ્ય આરં ભૂમિમાં ભૂમિસામ્ય રાગે,
ઐતન્ય ઐત્ય કરથી બહુ નામ માંહે;
જિભી સદા રસ સરે સહુ રાજવાને,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૪

મિથાન મિથ રસ લે રસ સત્ત્વ બીતું,
ઐદાર્ય પૂરું અવની નહિ નેડ્ય નેતું;
એલું સુઠેર સહુ હેર કમાન કામે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૫

પ્રીતિ દયા મધુરતા મૃદુતા બરેલાં,
અંગે મળી મદમદી વૌરતા વરેલાં;
વીરાકૃતિ વૌરમતિ વૌરસ થવાને,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૬

અશ્રુ ન અશ્રુ ચઢજે કળ મિથ મેંધાં,
વાચા ક્રિયા સુષટતા મધુતા મળેલાં;
થાવા સદૈવ સુરેષ્ઠ સમાન જાણે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૭

સાની કવિ વૌર અવીર વૃત્તિ રસેલાં,
દીવારેપે સહુ મહો સહુથી દોપેલાં;
વર્ણકૃતિ રતિમતિ રસ સ્વાદ થાવે,
માતા સ્વરૂપ સરજ્યું જગ વિશ્વનાથે. ૧૮

પંખી પરુ મનુજ આદિ સમગ્ર દેહે,
જ્યૌતિ અખંડ નવખંડ સમાન તેજે;

નિત્યે અખૂટ રતિરેલ રહેલ યાવે,
માતા સ્વરૂપ સરળયુ' જગ વિશ્વનાથે. ૧૯

આંખે વિદ્યુ' મુખ. મહુ અર્મો ઉર ધારી,
દુઃખાધિનાવ રસ પોપક પ્રાણવાહી;
આયુષ્ય ઓળ સહુમાં સહુથી થવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળયુ' જગ વિશ્વનાથે. ૨૦

પોતે રમી રમ્યુ' રસી સહુને: રમાડી,
જંજળ જોર નહિ જોર કરી હસાવી;
સૌદુઃખ માંઘ મુખ શોધ શિખાડવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળયુ' જગ વિશ્વનાથે. ૨૧

બાંડોદરે દરૂપ ચરાચર ધારનાઈ,
આદિલને અર્જપરૂપ રસાવનાઈ;
શૂંગાર સર્વ રસના રસ ઝીલવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળયુ' જગ વિશ્વનાથે. ૨૨

ભક્તિ પ્રભા પ્રણય ધર્મ પ્રવીણુ આરુ,
લીલામૃતે રસ રસ્યું સહુ રાખનાઈ;
આપે મુસેવ્ય હૃદયે સહુ સેવવાને,
માતા સ્વરૂપ સરળયુ' જગ વિશ્વનાથે. ૨૩

મૂઠાર્ય જ્ઞાન રસ જ્ઞાન ગણિત આવી,
વાતસલ્ય પૂર્ણુ ગુણુ સાર પરાપકારી;
જાયા રૂપે સકળ પોપણુ પ્રાણુ યાવે,
માતા સ્વરૂપ સરળયુ' જગ વિશ્વનાથે. ૨૪

સૌ આત્મભાજ નિજની નિજતા પ્રસારી,
બ્રહ્માંડ કોટિ ક્રમણુ ચિર ચેત વાસી;
સ્વેચ્છા ચક્રુ' રમત કારણુ પૂર્ણુ પ્રેમે,
માતા સ્વરૂપ સરળયુ' જગ વિશ્વનાથે. ૨૫

શ્લોક.

પૂર્ણુ પ્રેમે વિશ્વનાથે, વિશ્વ મંડન વિશ્વમાં;
ક્રીડા કામે માત જ્યોતિ, નિજ્ઞાન ધરી સર્વથા.

ધોરાણ
તા. ૩-૧૧-૦૯

પ્રજા વિહારી.

હમાર દફતરીને:—

બડા બહાદુર ! બિરાદર ! અય ! હમારા દશતરી પ્યારા ?
હમારા ઇસ્કખાનામાં—હમારા હરે છે જિયાદા !

બલા, એ હરે છે ? કે શું ? પૂરે પિછાનતો તું ના !
મગર આભેખતો જાતો: જિગર ઉકેલતું કે ના !

હમે સિતમ કર્યા અહીં એ: દિલે અહેશાનમન્દી છે !
કદિ કંટાળતો તું ના: બડી દાનેશમન્દી એ !

બલા ! અશરાશી તહારી તો—સદા યે યાદ રહી જાશે !
અને હુકું બધા દાખિલ—હમારા દશતરે યાશે !

ખરા દાસતવાં તું જો ! મનુષ્યત્વજ છુપાઈ છે !
અરે ! સાચા મનુષ્યત્વે ખરું દેવત્વ છપ્પું છે !

ખની ખન્દો કરી સેવા—સદાચે ઇસ્કની તહે તો !
સદા એ ઇસ્કનો ખન્દો કયુલી લે: ચહું મહે તો !

બડી તકલીફ લીધી છે: બિરાદર ! શું કહું ? હું એ !
જખાંથી ના કહું જાતું ! ખુદાઈ દશતરી ! તું યે !

યતું છે છુત ! યા કેતુખ ? જિગરથી તું વિચારી જો !
અને તું જ ચહે તે તે બધી બેતો ઉકેલી જો !

બિરાદર ! દશતરી મહારા ! ચહે ખરકત ખરી, પ્યારા !
નજર સંસારના દશતરે—હાથ કરવી નહિ પ્યારા !

લખ્પૂ તહે શાહીથી દશતર ! મગર, એ દશતરી છોટા !
ખરા ઇસ્કી લખે દશતર જિગરના લોહીથી પાકા !

જિગરના રાજ્યના સાચા—મિનોઈ મૂલકમાં તું એ !
યવા દાખિલ કરે દાવો:સનમ રહેમત ખરી દેશે !

લખ્પૂ તહે શાહીથી જો જો—જિગરથી વાંચજો તે તે !
હુકીકી છે બરેલી જો ! શરખે ઇસ્કથી એ એ !

કરું કુર્નિશ લહે હું તો—જિગરથી, દશતરી ! આજે !
મગર ઇસ્કે શરાખીને—હવે તું આખતો ચાજે !

જરા-લિજ્જત અરે । તું જો નાં પુમારીને ખરે મ્હારો ।
 બલા । જો । જો । મજા હેનીનશો કે ઔર આવેછે ।
 પડે કે ગમ-અમમનીએ મ્હડાવે ઔર લાલી તો ।
 સનમ ગુજ ઝિન્દગી-લાલી ભરી અજવાળશે તો તો ।
 કરે સંયોગ તે ચોખી । રહે-ચુલ એજ એ રનેહી ।
 ચહે સંયોગ તું એ તો । બને સંયોગી એ ચોખી ।
 હજી તપ ના છૂટ્યું ત્હારું । અને ના જામે કુટ્યું છે ?
 બને જો ચોગ તૂંથી તો । હજી ના કેમ જ ખૂટ્યું છે ?
 બલા । સમજાણ તું ત્હારુંખરે । દુનિયા દિવાની આ ।
 ખયાલી ખ્યાખમાં બમતાં-જશે ચાલી જીવાની હા ।
 ખરે । દરતર દિવાનું આ । દિવાનો દરતરી તું યા ।
 દિવાની આ અદાલતમાં । દિવાનો દરતરી યદ જ ।
 દિવાની અનુમનમાં તો બધા સાચા દિવાના આ ।
 બને બન્દા ખુદાના એ । ચહે હુક તો તું દાખિલ યા ।
 ખુદા મ્હારો દિવાનો છેઃ અને ત્હેનો દિવાનો હું ।
 દિવાનાની દિવાનીમાંઃ દિવાનો દરતરી યા તું ।
 મજા મિનોઇ બોગવવા—જરા ઉમ્મિદ જો રાખો ।
 જિગર જિગરે મિલાવીનેઃજિગર વહેતું કરી નાંખો ।
 સદાની પાયમાલી જ્હાં ખરે । ખુદાઇ ઝાંખી ત્હાં ।
 અરે । આલમ દિવાની છે । બલા । રહમજે હુકીકત કમ્હાં ?
 લખું શું ? યા કહું શું હું ? અજબ આ પન્થની વાતો ।
 લખેલું છે બધું સાચુંખરે । ધરડી થવા મ્હા તો ।
 જિગરમાં ભેખના લેખો—અમરપાકો લખી રાખો ।
 કહું મરતાને મિરેકીત શું ? પડે પડ ચીરતા વાધો ।

ચન્દનદેવ—મયખાના
 તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦

}

મેસ્તાન.

ચિટ્ટોડ રાજ્યનો રાજસૂયયજ્ઞ.

વસન્ત તિલકા

જે યજ્ઞથી નિજપિતા સ્વર્ગે ગિરાજ્યા,
તે યજ્ઞ પાંડવ કરી વર કીર્તિ પામ્યા;
તેવો યજ્ઞો નવીન રાજસૂ યજ્ઞ આજે,
રાજેન્દ્ર જયંતી અતિ ઉત્તમતાથી રાજે. ૧

શ્રીકૃષ્ણ ને વર યુધિષ્ઠિર રાજ મોટા,
શ્રી જયંતી ના સ્વરૂપમાં હવે રૂપ મોટા;
આત્મી સહુ ભરતખંડ તણા નરેશ,
પૂજે નમે નરપતિ ગણી છદ્ધ ધર્શ. ૨

ઉપમતિ.

માયો જરા-સંધ મહા પ્રચંડ,
તેવો હણ્યો આ કુર બંગભંગ;
સીડીશનો ના બકવાદ મોટા,
હણ્યાય જાણે શીશુપાળ મોટા. ૩

વંશસ્થ.

વલ્લુ પ્રભુના કરથી સુરસન,
પ્રકાશી રે ' તું અરિ-ગર્વ-મર્દન;
તથા નરેન્દ્ર-સુમુખ-શ્રીવાચન,
ગવાધ રે ' તું સમ્રાજ સુકીર્તન. ૪

વસન્ત તિલકા.

આચાર્ય વ્યાસ પ્રભુને વળી ધૌમ્ય જેવા,
આમાત્ય કું નિપુણ હોડીજ આદી જવા;
આ યજ્ઞમાં નરપતિ પ્રભુશું પૂજયા,
શોભા યજ્ઞ અધિક હવે ઉરે ન માયા. ૫

મોટી સેવા રમી હતી મધ દાનવે જે,
તેનું વિચિત્ર અતિ ઉત્તમ કાર્ય આને;
દિલ્હી તથા પુર વિશે બહુ બબ્બ દેશે,
શેખા કરી ગરવ જ્યાં ગજતા અતિશે. ૬

ઉપજાતિ.

જ્યાં પાંડવે દાન ધણીય દીધાં,
તેના તપે દાન ધણીય દીધાં;
સદ્ગુણો ગુણુ રૂપ ગવાય,
શ્રી તાત મ્હામે સુખ સર્વ માંય. ૭

થયો રૂડો ગંભીર જ્યોત નાદ,
ટળી જશે રાજ તણો વિશાદ;
અનન્ત રૂ' શે પર આંગ્રજ રાજ,
સર્વોપરી સંપત્તિ યુક્ત તાજ. ૮

પ્રભુ થયા છે પરિપૂર્ણ રાજ,
અખંડ રશે તપ આ ખીરાજ;
શ્રી કૃષ્ણતા પ્રેમ તણા પ્રતાપે
રાગત અને રાણીનું યુગ્મ જોપે. ૯

મેલગી
તા. ૨૨-૧-૨૨ } ભારતીય કુળેશ્વર ગુહલ.

૩. જેવી રીતે પાંડવોએ યજ્ઞ કરતાં જરાસંધ ને માર્યો હતો તેમ જ
તેથી બહુજ થેડો સ્ત્રવ એટલે નહાજ જેવો સાંધો તેથી ખીલકુલ સાંધો નવા રાજ નહાજ
જાનો મંત્ર એટલે નહા સાંધો તેનો નાશ કર્યો, માર્યો એવો ભાવ છે. શીતુરોનો બકવાટ
આ યજ્ઞ કરવાથી મરી ગયો છે જેમ સિંધુપાળના બકવાટ (માળા)ને શીતુરો દાર કર્યો હતો.

૪. જેમ કૃષ્ણનું સુચન તે સિંધુપાળને મારનાર હતું તેમ અત્રે રાજેન્દ્રના કૃષ્ણ
સુખથી નીકળેલ સુવચનો રૂપી દરેકને તેવા શીતુરોના એકદમ નાશ કરી નાખ્યો.

૫. જેમ પાંડવો યજ્ઞ પુરી થયે આમશ્રમાં કુંડલી વાગ્યાં હતાં અને જેવી નાદ
થયો હતો તેમ આ મદાજ યજ્ઞ પુરી થયે સર્વ પ્રેમી સદય રૂપી આકાશમાંથી ગંભીર
આદિર્વાદાત્મક નાદ વળેલો.

મહારૂં ભાવિ.

કાશુ ઉકેલે ભાવિ મહારૂં ?
 હૂંજ ઉકેલું તો બહુ મારૂં !
 અન્ય ઉકેલી શું કરેતારૂં !
 ભાવિ એ મહારૂં !
 સદાનું ભાવિ એ મહારૂં !

ભાવિ નથી મુજ બાપી સકારૂં !
 રહેલ પડે વસુ રોષ જવાનૂં !
 રોતાં ના કાપર ઉર થાનૂં !
 રોતૂં રોતાઈ !
 સદાયે રોતૂં રૂઢવાનૂં !

એ મુજ ભાવિ ! હો મુજ ભાવિ !
 શુષ્કદૃષ્ટિ ! મળતી ના આવી !
 બન્ધ બધા દરવાજા બહારી !
 નેપથ્યે ભાવિ !
 છપેલું નેપથ્યે ભાવિ !

રોતૂં અન્તરને જોતાઈ !
 રોતૂં અન્તર દાખવતાઈ !
 રોતાં રોતૂં ના જાણતાઈ !
 એ ભાવિ મહારૂં !
 સદા શું એ ભાવિ મહારૂં !

ચન્નસેવક—મયખાના } મસ્તાન.
 તા. ૧૪ ઓક્ટોબર ૧૯૧૦ }

દુઃસ્વાતિથ્ય.

અતુલ્ય

અહો ભાગ્ય ગણું આજે, સંધિઉર ઉગ્મગતું
અન્યદિતે હિતવાળું, આવ્યું બલે તું પાસ હતું !

વસંત તિલકા

આવ્યું બલે દીનતણા શુભ અર્થ બેઠું,
મૈત્રિ ક્ષમા ધીરજ બોધક પૂજ્ય સાધુ !
બેશી જગા વિરમતાં કંઈ ગેટ મીઠી,
સૂણાવ્ય સૂણું તુજમાં મુજ ઉર જોડી.

હારે પ્રસંગ સધગે નીતિ ધર્મ જાગે
હારે પ્રસંગ સધગે પ્રભુતા પ્રકાશે;
હારે પ્રસંગ હજારું સવળું ઝીલાયે,
એવે સુસંગ તુજને મુજ ધણ યાશે.

ઠાલાં તણી ભૂલ યદ્ય તુજ નામ દેતાં,
તે ભૂલ આ જગવહી' તવ અર્થ જોતાં,
તું તોય કોય ઉર ના કદી લાવતું તે,
સુસાધ્ય યાન અમને કંઈ આપવાને.

માતા સગા મૃદુ ઉરે ઉર સૌ રમાડી,
પિના રૂપે કહિન યાન કળા શીખાડી,
ગુરુ બની ગુરુપણું ઉર આપતું તે,
તું એક એક જગ દીપક અન્ય નહોયે.

શુભાર્થ સ્વયંક ખરું તુજ રૂપ બૂલી,
મૃત્યુમુખું ગણી ધણું દૂર જાય ત્રાસી;
એવું અમાપ અપમાન ન ઉરં લાવી,
તું તો સદાય પય દાખતું ઐય કારી.
પ્રીતિ પ્રપૂર્ણ ઉરથી તુજને બળ્યા તે,
જીવી રહ્યા જય રૂપે જગમુખ આજે;
લેશે ન લેતો કરમાં કદી કાળ તેને,
એવો અતીવ તુજ ભક્તિ પ્રતાપ રાજે.

તહારાજ બકત સહુનું સુખ યોજતા છે,
તહારાજ બકત નવહું કંઈ આપતા છે;
તહારાજ બકત વિસરી નિજ પ્રાણુ હાનિ,
દતાર દાન કરી એક રહ્યા વિરાજ.

તહારાથકી સકળ શોધ વિકાસ પામે,
તહારા થકી મધુરતા સંધને છવાયે;
તહારાથકી પ્રણયી શ્રી સુત મિત્ર આદિ,
ખારાં ગણેલ પ્રિય પોત કસાય દા'ડી;

તહારે પ્રતાપ દરિયારૂં હજી જીવે છે,
તહારે પ્રતાપ જીવ આજ બધે રમે રૂંછે;
તહારે પ્રતાપ ઇતિહાસ અધિક આપે,
તહારે પ્રતાપ પ્રિયતા તરુ કદપ શોભે.

સંજીવની મૃત કરે જીવતાંય તેવું,
સંજીવ સર્વ મુગ્ધને દુગ્ધમાં જણાવું,
જીવું ન કોણુ દુગ્ધથી જીવતું ન કો તે,
વિચારતાં પરમ આપણિ દુગ્ધ તે તે.

સર્પાદિ તેજ નવ તેજ ધરી શકે તે,
આનંદ આપ રસધોધ અપૂર્વતાએ;
સૌદર્ભ સુંદર પ્રભાકર જ્યોત રૂપી,
તુથી મળે બહિર અંતર તેજ ભારી.

ચાતાં બિગાડ મનમાં તનમાં ગિરામાં,
પ્રીતે પધારી કરતું શુભ સદ્ય લેનાં
એવું મહાન દ્વિતચિંતક તુલ્ય લેને,
વંદે ન તેહ જનના જડરૂપ કોયે.

મેનાક-મિત્ર જલપિ જલથી ખનેહું,
ખાઈ અતીવ તદપિ સહુ સુખ મીઠું,
પામે સુનામ, ત્વમ નામ તું યોગ્ય થાવે,
જ્ઞાને ન જ્ઞાની મનમાં હજી કાંય નાવે.

ભાળી તું, આખ-કદી અશ્રુ પ્રવાહ આલે,
તે અશ્રુના, મહિનતા મનથી સિધાળ્યે;
પ્રુક્ષા થતા ઉરતણી રસમોહ છોળો,
આંખે ચઢી પ્રણયદાન કરે પધારો.

જ્યાં જ્યાં પ્રકાશ પ્રિયતા પ્રભુતા નિહાળું,
ત્યાં ત્યાં ન તું પુજન વિષ્ણુ કદી જવાતું,
જોધાય યોગ તપ આદિક નામ જે જે
તદારા ખરા પુજન બેદ તમામં તે તે.

જૂરે સમે સુરપતિ સુર આદિ સૌકો,
આવી તું પાસ વિરમી, ગત રાજ્ય મોળ્યે;
પામિ પ્રભુથી, પણ આશ્રય તું વિનાતે,
આપે ન ઈશ, તુજ ગૌરવ એજ બારે.

ના હોત તું મહી મહી મહિમા ન હોત,
તુંથી થતી વિવિધતા કદી નાજ જ્ઞેત;
ને જ્યાં નહિ વિવિધતા તહીં મોહ શાનો ?
ને મોહ ના મહી તહીં મહિમા નકામો.

વ્યથિ સમથિ અધ્યએધ નિવારનાઈ,
આનંદ ગંગ સરખું તુજ રૂપ બાળું;
ગંગાશ્રમે તટજતાં જગ પાપ કાપે,
કાપે જઇ નિકટ તું શુષ્ક એ વધારે.

આ વિશ્વ વિશ્વપતિયે રમ્યું તેજ વેળા,
જામે નહીં મહિનતા તહીં શુદ્ધ થાવા;
સેવા પરાયણ સુધામય ઉરવાળું,
તુંને કર્યું પ્રતિનિધિ મુજને જણાતું.

મૃત્યુ અને જીવન એ ઉભય પ્રસંગે,
અંગે લઇ સકળ ચેતન તું ઉભંગે;
રાજાદિ બેદ તજ દિવ્ય અબેદ પ્રેમે,
પપાળી શાંતિ કરમાં ધરતું સફળે.

હોયે કદી વિરૂપતા વધુની તથાપિ,
ઉરે રહી સરૂપતા ખરી સાધવાથી;
કેવી પૂજા જગતમાં સધળે પમાતી,
તે એક એક દુઃખ જન બોધદાયી.

શ્રીધી સતામ્યુત ચતાં હુબતાં બધાને,
આત્માસનો ઉર બરી નંવી આરા વાળે;
બેસારી મન નવશે ફરી સૌ અપાવે,
એ કાર્ય કાણ કરતું જગ તું વિના છે.

આવીતું પાસ કરી સખ્ય પ્રભુ થવાને,
મચ્છે, રહે અધીનતું, નવ વ્યથા યામે;
તેનો શ્રદ્ધી કર પ્રભુપદ આપવાને,
અહ્લાદિ દેવ મુખથી નવ ના વદાયે.

કીધી કૃપા વગી કૃપા કરજે કૃપાળુ,
વિના ન તું, મલિન હું ઉર શુદ્ધ થાવું;
દેવી કૃપા પ્રણયના ખગડા બરેલું,
માનું તું આગમન હું બહુ શ્રેયવાળું.

જે જે ધડી જગતમાં દુઃખ સાથ જાતી,
તે તે ધડી સ્વરૂપ દોહન સથ ચાતી;
કેં કેં નવા અનુભવો તર્કા આવતા ને
તદુપ ઉર જનતું પ્રભુ પાદ માંડે.

અનુબંધ ૫

પ્રભુ આવ્યા સમું તહાકું, આબું હું મન માનીને;
અધું આ અર્ધ્ય ગ્રેમે તે, દીનદેવ સ્વીકારજે.

‘ પ્રજાવિહારી. ’

एक स्नेहीने आश्वासन.

—XX—

નિર્માણ વિધિનાં, ખરે । શુભ હશે । રાત્રે ડરે મિત્ર તું ।
 આશ્વોજ નિજ પંથમાં અવરતી ચિન્તા ત્યજ ભાઈ તું ।
 વિચારે દૃઢતા ધરીજ સહજે આઘાત.વ્યાઘાત તું ।
 વટાણે મહડ । ઉડવા બધ બહુ દેશે વિભુઃ ઉડ તું ।
 માને છે મનથી નકી હૃદય એ છે સત્ય-સ્નેહે જડયું ।
 ધારે છે નિજ ધર્મ કર્મ સધળું એ સત્ય માર્ગે મહડયું ।
 રાગે છે ઉર ઉર્મિએ નિજ ઉરે જે સાગરે જઈ મળ્યું ।
 પાછું ના જ વળે મળેલ કદિ એ જે ઉર જેમાં ભળ્યું ।
 છો આકાશ ક્યું । અરે । ડર નહિ । યાશે પ્રભુને ગમ્યું ।
 રહેવાનું સરખવલું હૃદયથી સ્નેહી જતોને ચહ્યું ।
 લોકોની અપકિર્તિમાં સુખ ખરું:શાને ભૂલે મિત્ર તું ।
 આસ્થામાં હિત એજ સત્ય પ્રભુનું: હું જે વધુ શું મહું ?

ચન્દનક્ષેત્ર—મયૂખાના
 તા. ૨૭. નોવેમ્બર. ૧૯૦૯

}

મસ્તાન.

हाफेझ.

(૧૩)

—ગજલ—

- ભમર ને મુખડું તારું ખુદાએ જ્યારથી સ્થાપ્યાં
 હમારા કામને તારે ધરારે સારથી સ્થાપ્યાં. ૧
- ચમનના લાખ સરઝોને વખતે ખાખમાં રેખ્યાં,
 જરીનાં વંચ વખતે કાજ તારે જ્યારથી સ્થાપ્યાં. ૨
- ચમનના પંખીને મુજ દીલ ચકી આરામને હુંટયો,
 પ્રભાતે બેજોનાં અરસોસંમાં દીલ સારથી સ્થાપ્યાં. ૩
- કરી છે માહરી ને દીલ કળીની આફતો જ્યાં દર,
 હવાએ, ધરકનીકાહે દીલો અમ સારથી સ્થાપ્યાં. ૪
- નમ મંડલ તથા બમલો તહારા બધમાં તોખ્યો,
 નફા શું ? આશનાં દારો તમારી મરજીથી સ્થાપ્યાં. ૫

તાણસમ મુસીબત હેઠરીજ મુજબીલ ઉપરનાં તાંબ,
 દીવે તો મુશ્કેને વચને બોધી ખારથી રથાખાં. ૬
 અરે દીન વરસના । જો જીન્દગી તારી હતી બીજી,
 કમર જો કે વફાઈમાં દીસો અમ આશર્યા રથાખાં. ૭
 મુગનિધી વળી દિન એક દીલકું પામશે વિસ્તાર,
 રહેશે બંધમાં નયમ મુલ કળીએ ખારથી રથાખાં. ૮
 હવે તો મુશ્કેલી છોડું જહર મસ્તાન હું બાઈ,
 'સીધારો દારૂઆ આંદી બુવન ક્યાં ક્યાંથી રથાખાં' ૯

(૧૪)

—ગઝલ—

દગાઈ તું દીટારી જ સખાએ પાઠવું છું હું,
 પછી જોજો કે ક્યાંથી ટપાં તને રે પાઠવું છું હું. ૧
 પરી સમ પખીડા અફસોસ । પાયું તું ખાકના ઢગમાં,
 વફાના કેતરે ખારા તને રે પાઠવું છું હું. ૨
 નિકટ કે દૂર તું કે રયાન નથી રે ઇસ્કની રાઈ,
 જરાબર હું ચકું જોઈ દુવાયે પાઠવું છું હું. ૩
 દુવાનો કાફો સાંજે રહવારે ખેરીયત તવ કાજ,
 પવન ઉત્તર પૂરવની સાથ તને લે પાઠવું છું હું. ૪
 કર્તાની કિયાની તું ખુબી જો નિજ મુખડામાં,
 ખુદાને કાખવે જે આવતો તે પાઠવું છું હું. ૫
 ખમીના ઘરકરે રીસતો મુલક કીધો ઉજડ નવતો,
 રીદા છે જન ખારો માદરો એ પાઠવું છું હું. ૬
 ધમી તો દગલો માદરો હમેશાંને નખીને કહો,
 ખુદાને કાજ બક્ષીસ તો રદા, એ પાઠવું છું હું. ૭
 અરે તું દોસ્ત દીલના મુજ નજરથી જેમકાં યાએ,
 દુવા રહી હું તને તારીફ પણ લે પાઠવું છું હું. ૮
 કરે ગાયક તમજ જો શોખથી તો કાલ મારો ને,
 ગઝલની રાગણીને વાચ. પણ લે પાઠવું છું હું. ૯
 રીપી આકાશવાણીએ ખજર ખુસ સાકીડા આવો,
 સખર કર રહે માંદી ને દવાયે પાઠવું છું હું. ૧૦

અમે મળવીસ ગાણીમાં ઝીકર છે ક્ષેમની હાફેઝ,
ત્વરા મસ્તાન કર પોશાક તુરગે પાઠવું છું હું. ૧૧

(૧૫)

—ગઝલ—

દીલદારને દીલ હાલ કહેવાની હમારી આશ છે, .
દીલની ખસર સુણવા કહેવાની હમારી આશ છે. ૧
અપકવ છે તવ વાંચના જાહેર કીરસો પ્યારનો,
ચયેતાન ઝાહીદથી છુપાવાની હમારી આશ છે. ૨
પવિત્ર ને ખ્યારી અતિ જે કદર કેરી રાતમાં,
વહાણા સુધી તવ સાથ સુવાની હમારી આશ છે. ૩
ખેમૂલ દાણો મોતીનો નાણુકતામાં શ્રેષ્ઠ જે,
તે રાતમાં તારે પરાવાની હમારી આશ છે. ૪
આજની રાત્રી મને રે દે મદદ તું અય હવા,
પ્રભાતમાં સંપૂર્ણ ખીલવાની હમારી આશ છે. ૫
માન્ય ખાતર આપના અમ ચરમની પાંપણ યકી,
તવ આંગણાને સ્વચ્છ કરવાની હમારી આશ છે. ૬
હકદારની ગમગીની પર હાફેઝ કહે દીલથી મને,
રે શગેર ખૂબ મસ્તાન ગાવાની હમારી આશ છે. ૭

(૧૬)

—ગઝલ—

નેક કામ ક્યાં અને હું પાયમાલ ક્યાં,
કર નઝર તું ફરક પર ક્યાંથી રાહ ક્યાં. ૧
નેકી બકિતને સંબંધ મસ્તી સાથ શું,
ઉપદેશ ક્યાં સુણવો મીઠો વાજીત સુર ક્યાં. ૨
વિહાર ને લેખાસ ફરેખીથી થાંડું દીલ,
ઉસ્તાદતું બુતખાતું ક્યાં શરાબ પાક ક્યાં. ૩
મેલાપની મુદત તને બનો ખુશીની યાદ,
કુમળાં કટાક્ષ ક્યાં ગયાં ને વચન માર ક્યાં. ૪
ફરમન તથાં દીલ મેળવે શું રનેદી દીલથી યાર,
ખુઝેલ બતી ક્યાં ને દીપ્તિમાન સૂર્ય ક્યાં. ૫

કુપિત તરફ નવ જો તું પડ્યો દૃપ વાટમાં,
ઉતાવળેથી જાય શું હવે તું દીસ ક્યાં. ૧

તવ આંગણની ખાખ એ મુજ સુરમે આંખનો,
ક્યાં અમે જાણું સખર, અહીંથી જનામ ક્યાં. ૭

આરામ ધૈર્ય ના મળે દાદિયથી જો ધાર,
મસ્તાનને આરામ શું ને ગાદ નિંદ ક્યાં. ૮

ડી. બી. દ'ધારીયા.

પ્રતિજ્ઞા.

—૦૦—

બધા ધર્મે ધર્મ રૂપા, દેશ સેવ સીકારવા,
આર્યશ્રમિ પુત્ર રૂપે, ધાકું પ્રતિજ્ઞા શ્રેષ્ઠ આ.

વિક્રમ ભોજ પ્રતાપ સિવાજી,
આદિ અસંખ્ય વીરો જીજ્ઞાસુ;
પૂજ્ય પ્રાણુ જતાં તક મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

ભેદ તજી રચન ધર્મ દિવાના,
ભારત અંકે વિષે ઉછરેલા;
માનીશ સર્વ હું બાંધવ મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

ભારત પુત્ર સમાજ મહિં હું.
સભ્ય ખરો પશુ-સેવક માયું;
ને ગર્હુ મુખ્ય ઉદ્દેશ સેવા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

ભારત દુઃખ હું દુઃખજ માની,
ઉર સદા મુખ માટ તપારી;

ચોજીશ પ્રાણુ જતાં તક મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

ભારતમાત સદા જલવાલાં,

અંગત માન દુઃખો ખમવામાં;

કંપીશ ના કદી ઉર હું મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

શાસન શાસ્ત્ર તજ્યા નિયમોથી

રાખી સદા વશ ચિત્ત પ્રબોધી;

સાધીશ સર્વ ઉદ્દેશ હું મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

પ્રાણુ જતાં નહિ દોહ બચ્ચું હું,

લાલચ લક્ષ્મી ચક્રી નહિ વંદું;

પાળીશ નિત્ય સમાજ સુધારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

વ્યષ્ટિ સુખોથી : સમષ્ટિ સુખોને,

આપી અગત્ય સદા સદ્ગુ પહેરે;

અંગત લાભ તજીશ હું મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

લાયક દેશહિતેન્દ્રિય વિચારે,

વિષય એક લહી ઉર મહારે;

નિત્ય મચીશ ન દેશ જુલાવા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

જન્મભૂમિ પુર પ્રાંત અને કે,

દેશસુધારક ઉત્તમ શેરી;

નિત્ય થવા મન રાખીશ મહારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

સત્ય ચક્રી નહિ ઉર ઉઘાડું,

જૂઠું બજ નહિ દોવિત યાજ;

સાગીશ નિત્ય સમાજ સુધારા,

એ મમ દેશહિતાર્થે પ્રતિજ્ઞા.

વીર બહુ હર એ વીરતાના
કાર્ય કળાં બળ પ્રેમ જડાવા;
યોજ્ય એજસ વીર્ય હું મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.
પૂર્વજ હર સુપુર રહેશે,
સંયમ ને કંઈ છેક ગયેશે;
તે મળેવા સહુ શોધીય ખારાં,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

ધર્મ નીતિ રીતિ જ્ઞાન વિનાના,
કંચન કામની સાધક બાવા;
નાં શુર હું કરી માનીય મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

જ્યાં શીલ સલ દવા ક્ષમતાનાં,
નિર્મેળ નીર પીવાડી પીવાતાં;
લાં શુર, ધર્મ હું માનીય મહારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

પ્રાચીન ભારત ભારત ચાવા,
વેદ સુવેદ વિદ્યા વરસાવા;
ભગીશ હું સહુ હર જગાવા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

સુંદરી સુંદરતા દરનેરા,
ચાલ અનેક સુચાલ યવામાં
ખતથી ખેડીશ આર્ય સુધારા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

રક્ષણ રોક અનાયજન કેરૂં,
આયય હીન અપંગ હોરાવું;
નિલ કરીશ ન ચૂકીશ સેવા,
એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિજ્ઞા.

જીલમ જોર અહીં હીઝસતા,
 દુઃખી તથાં દુઃખ દૂર થવામાં;
 હોમીશ હું સુખ વૈભવ મહારાં,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 આજસ કે કંઈ કારણ જોને,
 દાખી અધોગતિ ઉમલ તહેને;
 કાર્ય કરીશ હું ઉત્તર થાવા,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 એહીશ હાથ ન પેટ ભરાવા,
 ઇન્હીશ ઉર ન અન્ય તકાવા;
 સુશ્રમથી સહુ મેળાશ મહારાં,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 ઉદાધનું જગ સર્વ ઉલેચી,
 મેર ઉપાડી રસાતલ ફેડી;
 લાવીશ દ્રવ્ય દીપાવીશ માતા,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 બેરવી ઝોળી વનેવન ખોળી,
 ભૂખ દુખ્યાં મુજ આંધવ કેરી;
 બહાર કરી લઈ આપીશ ખાવા,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 નિત્ય પ્રતિ મુજ કામ મહીં હું,
 અદ્ય થકી પણ અદ્ય ભૂમિનું;
 સેવીશ એવક ધર્મ બનાવા,
 એ મમ દેશહિતાર્થ પ્રતિગા.
 દેવ ગુરુ નૃપ આદિ હું મહારાં,
 મંડળ દેશ સમક્ષ બધાંના;
 બ્યરત પુત્ર સુપુત્ર થવામાં,
 જપ્ત મહું કરે ધર્મ-પ્રતિગા.
 પ્રતિગા સૌ પૂર્ણ થાવા, સમય સાધન ધેરેને,
 પ્રસંગે સુપ્રેરનારા, વંદુ આપ મહેસને.

ૐ શાંતિ—શાંતિ—શાંતિ: ।

“મજ વિહારી,”

एक अज्ञान सखाने सूचना.

અહો ! કે' ઔર અતુભવ થાય ।

પત્રમાં આવત્યું દર્શન થાય ।

પ્રભા મગને શી અહો । હલકાય ।

અહા । શું અન્તર અગવળાય ।

ધન્ય । નવ જન્મ અહા । શું પમાય ।

ખરે । મુજ હરે હર્ષ ઉભરાય ।

મિત્ર તુજ ધન્ય જન્મ ગુભ પર્વ ।

ફેરતી લે તુજ કીરમત સર્વ ।

અહા । વસુધામાં વિરલ સુખાત્ર ।

મળે ના : માળે માનવી માત્ર ।

મળેછે આજે તુજ દિલદાર ।

હૃદય જો કરી શકે સત્કાર ।

પ્રેમ પરમાત્મનું દર્શન થાય ।

નસેનસમાં ચૈતન્ય બરાય ।

જન્મુ । તુજ જન્મ કૃતાર્થજ થાય ।

પ્રેમનું પૂજન જો ચિત્ત રહાય ।

વૃદ્ધિથી ચાતક મન મકલાય ।

ગજને મયૂર ધણી હરખાય ।

બપૈયા નૃત્ય કરી કંઈ ગાય ।

ચક્રારી ચન્દ્ર ભેટવા રહાય ।

અહા । શું ગમને છીડે એજ ।

એજ વસુધામાં નાચે છેજ ।

અગનમાં પુંજ તેજનો એજ ।

પૂજ લે પ્રેમ ફરી ફરી એજ ।

શર્મચક્ર તુજ ફેડી નાંખ ।

આંખ ઉર તણી ઉધાડી આંખ ।

મીઠે મીઠે મીઠે તોજ જણાય ।
પ્રેમનું જ્યોતિ પ્રકટ થાં થાય ?

હજી ઘુજ સુસ્તી ઊડી જો જાય ,
ધોર ઊંધ આજસ સર્વે ત્યજ્યં ;
નથી મોડું થા ! થા ! હુંથિયાર ।
તત્ત્વમાસિ મન્ત્ર પરિચિત થાય ।

સુમન સુરભી થાં મહેઠે યાર ।
કસ્તુરી સુગન્ધ ઢારી જાય ।
વિચર એ નન્દનવન મોઝાર ।
વિહર । સ્વર્ગીય દર્શન થાં થાય ।

સકે જો કરી દિવ્ય ઉર વાસ
મુક્તિ પ્રત્યક્ષ પામશે યાર ।
ઉરે ઘુજ બહાલી પધરાવાય ।
તોજ ઘુજ બ્રહ્મ જન્મ ચક્ષ જાય ।

પત્રમાં છાંપી જો । થાં જણાય ?
તહો પ્રભુ દર્શન જો લ્હાં થાય ।
સ્નેહનો તો પામે સહયાર ।
તોજ કીરમત પર લ્હારો કાર ।

દેવદૂત આવો, બહાલા । નિત્ય ।
વધાવા હો ઘુજમાં જળ, મિત્ર ।
મળે જો પ્રભુ દર્શનનો દલાવ ।
ચિન્દગી સદ્ગુણ । સદ્ગુણ ચમ જાય ।

મજ્યું છે હરવસાગરમાં નાવ ।
મરી લે સ્નેહ મુક્તિ મવાર ।
ચલાવો સમુદ્ર મધ્યે - વાર ।
તજ આગસઃઉઠ થા હુંથિયાર ।

મહાત્મ તો શિરને સાટે હોય ।
રહેતું એ એથી વસતું હોય ।

આપને વેડે વીરલા કોમ ।
સખાધિ કરી ન છૂટે તોલ ।

સખી તુજ દેવી દેવી યાર ન
યતું સારથ્ય હવિત નગમાંલ ।
મોહમાં મરતું ને આ વિષ ।
રનેહમાં જીવને । એન અસીદ ।

જાણુ છુન પ્રકટયો હૃદયકાશ ।
રનેહ સંપિતાનો ભવ્ય પ્રકાશ ।
હૃદય અનવાળો ફળતી આશ ।
વધાવી કૃતાર્ય * * *

શુભાવી કદાપણુ—દાહા—ભાષ ।
સ્વીકારે સદાય સેવા ચાહી ।
હૃદયથી કરે પ્રતિજ્ઞા આર્ષ ।
અમર શિશુ આમન્ત્રે કર સાહી ।

મત્યું તુજ કિરમત ખેલ્યું કાવ ।
પડે ને । ને । પાસા ચોભાર ।
હૃદય યુજ આશિય દે છે વાર ।
વધો તુજ હૃદય તણો અધિકાર ।

પ્રેમ પરમાત્મનું દે આશિય ।
અનંતરે રહ્યું આત્મ પરિશ ।
અમર—આસંકેતે હું પૂછ્યું ।
હૃદયબળ દેને તું નગદીસ ।

મોહ પ્રકીરે રનેહ સ્મરીશ ।
સનાતન સત્યોમાં જીવીશ ।
ન્યોતિમાં ન્યોતિ મેળવ હય ।
એન મસ્તાન મામતો બીજા ।

* * * * ને.

પ્રેમનીતિ તણા ઉર, બરેલ ભારત ભાર;
ભારત રચીને વ્યાસે, ભારતમાં મૂકીએ.
તેમ પ્રેમ-ભક્તિ તત્ત્વ, દાખવતાં બોપ દેવે;
ભાગવત રચીને રસિક મત દાખવ્યો.
ઈશ્વર 'આપ' દયા-પ્રેમથી જવલત ઉર;
ચિત્તથી ચૂથી મનુષ્યે, સ્મૃતિ ગ્રંથ સચવ્યો.
કિંતુ તે ગહન ગ્રંથ, રથામા! તું સ્વરૂપ સાજ
સોધન સિવાય ખીજું, કયું નાહું બાજતો ! ૧

રસરતન ઝવેરી સૌ-કવિ ગાની શીલસૂકે;
અંતર રહેલ તુજ પ્રેમ જ્યોત આંખતાં;—
મન બુદ્ધિ ચિત્ત થકા, રસ વિનિમયો રસી;
વાણીમાં સાકાર કરી, રસાભાસે આપતાં;—
યોગે બોગે એક તાન, હૃદય તું આશમોટ;
મયેલા જગત જોષ, હવિત વ્યાપારમાં;—
સરીજતા સલુણી! આ તુજ ગુણ ગણનામાં;
મુજ ઉર અંક બધા, શ્વાસ પૂર શ્વાસમાં ! ૨

રાગ મદારાગ દીન દાતાર કે દેવ આદિ;
દાસ તુજ દાસ જની, દાસત્વ સ્વીકારે છે.
જળ થળ વન બધે,—ભૂજાળ બરેલ રહારી;—
હખીલી । હખી વખાણી, અંતર ઉપાસે છે.
દિવ્ય પ્રેમ સંગીતના, પ્રિયતર પ્રિય રાગે;
તુજ પાદ પદ્મરજ, સિરે તિજ નાખે છે.
એમ શોભા શોભા રૂપે, સંસાર સદન સાજ;
એક તુજ તુજ પાખી, શોભા તા સંસારે છે । ૩

દીરા મોતી મણિ આદિ, જવાહીર-જસતથાં;
પ્રિયા । તું પ્રકાશ પાખી, અધારે ફટાય છે.
તેમ સોતું રૂપ આદિ શુદ્ધ મંડન ધાતુ;
તુજ ધાન વિના બધે ધૂળમાં ધમાય છે.

સ્થાવર જંગમ એજ, જગચીજ કિમ્મતને;—
 આંકી, કુલઅંક એક મ્હેટોજે જણાય તો;—
 વિવેક પદ્ધતીમહિ, તુજ સ્થાને ધરી તોજે;
 તોલ તહેનો મથુ મહિ, પૂણી સમ થાય છે ! ૪

રસોત્તમ રસપાત્ર નહી ! આ તું પાદ ન્યાસે;
 યુગે યુગ ભગવાતા, નાટક રસાળને;
 ખલકના ખલીફો સૌ દેવ મનુ દાનવો ને;
 પશુ પક્ષી કીટ આદિ, આનંદ અઘાળને;—
 હિમરાવી અંતમાં, અંગે અંગ તેજ બગી;
 અમાની જીવિત બધે જુએ, તેમ જોવાને;—
 રવિ શશી હ્રુગણ અનંત આકાશ ઊભી;
 અહોરાત્ર જોતા તોયે જોતાં ના ધરાય છે । ૫

શૃંગારસાર મુંદરી ! તું, પ્રેમ પૂર્ણ પાદ ન્યાસે;
 વિષહર વાંશિધિમાં તરંગો જગડતી;—
 નિમ્ન દેહ નિતંબેતું, તાલ રતિતાલ મધ્ય;
 જગત સૌન્દર્ય વેળ, વળતી ખતાવતી;—
 પ્રાણિજ હૃદયિજ આદિ રૂપે, સહુ રસપૂરી;
 પવિત્ર પ્રણય પાદ, રનેદથી સૌખ્યાડતી;—
 જૂત મૂળે જૂત બધે, રહેલ રસિક એમ;
 જગત જીવન તુંજ, જગત શોભાવતી । ૬

સદિ તત્ત્વ શોધનારા, મુંદરી ! તું સૌન્દર્યની;
 શોધમાં શુભાવી બધું શોધેલ શોધાવતાં;—
 વિષ વેશી વનિતા ! તું, વિષ વિષ વેશ જોધ;
 નિત્યના વિચાર વારિ પ્રવાહે વિલાસતાં;—
 સહુ પ્રાણ-સૌભાગ્ય ને ચુલની ચલાત ખાણ;
 મનહર મુરતી તું, સદાની સંભારતાં;—
 ઉર દાળી, હિમ્મતમ તેહના નમન સાથ;
 જગત નમન કરી, જગતી શોભાવતા । ૭

આનંદ ખળતો ત્હારો, લૂંટતો ના લૂંટી પૂરો;
 હતાશ બનીને સફુ ધોર ઉધે - ઉધતાં;—
 નવા નવા વેશ ધારી, ફરી આવી ફરીજતાં;
 હેઠું હેઠું ચાકે તોયે, હરે નવ ચાકતાં;—
 અનંત પ્રહારો સદા, અખંડ ઉઘોગ ધારી;
 મન માન્યો લૂંટે તોયે ઉણો નવ ભાજતાં;—
 એવો ત્હારો અપૂર્વ ખળતો અમ અર્થમાટ;
 સુખ સિંધુ ભર્યો બાણી, અદૃશ્ય તું અંગેમાં । ૮

દયા પ્રીતિ લજ્જા આદિ, અમૂર્તિ સૌ મૂર્ત રૂપે;
 તુજ દેહ માંડી રહ્યાં જગત જણાય છે.
 સકળ અકળ લીલા, વૃદ્ધિનું વહન ગૃહ;
 તુજ તન હોય એમ મનથી. મનાય છે.
 રવગંધાર આવી અને અમ હર પ્રેમધિની;
 બરતી ને જોટ તુજ હર તેજ માંજ છે.
 એવો સફુ સત્ત્વસાર દેહ તું, સૌ દેહીઓના;
 આનંદ અક્ષત રૂપા સત્ત્વથી પૂજાય છે । ૯

બુદ્ધિની ક્ષિતિજ પાર રથામા તુજ રનેદનિધિ;
 ધ્રુવવતો હૃદય કું તરંગ ઉછાળતો.
 ઘડી ઘડી મુખ આવી, ઉરભાવ સંખસાનો;
 જોવાર સાહિત્ય દેશ કંઠાળ નખાવતો.
 ગુણ જ્ઞાન તેજ ભર્યો, નાવન કો નેત્ર આપી;
 સંખસા તે મ્હને મ્હારા શબ્દોમાં ગુંથાવતો.
 રસિકોના રસધામ વચ્ચે લાવી આમ એ તું—
 નિધિ નિધિમાળા મ્હારે કંઠ આ ઝુલાવતો । ૧૦

મ્હોટા મ્હોટા મહીપતિ, મહીપત મૂકી ચાલી;
 બાજથી છળેલ વાસ છોડી ચાલી રોક સૌ
 કરમની રેખ મેખ છવન પ્રદેશ જડી;
 મરણ પછીને પંથ સુરતર હાંચ તું;

‘નેતિ નેતિ’ ચિત્ત રટી, એક કે અનેક રૂપે;
 ચોરાશીનો ફેરો ફરે, કાંત ગણી કાંતું તું;
 તોય તીજ લાગણીથી, અદૈત પ્રણયપાથ;—
 ખંધનમાં પડ્યા પાખી, ઝાલતી ના બાંધું તું. ૧૧

ભોગી, છતાં ચોગી રૂપે, તુજ પાદ ચૂમી માટ;
 સ્નેહ ભરમ ચિત્ત ચોળી કર્મ તાપ તાપતો;—
 કાળ ચર્મ પાયરીને મદન સિલક બાલ;—
 લોચન ત્રીજું દેખાવી, સમાધિ મ્હંડાવતો;
 સિદ્ધાસન સિદ્ધ કરી, જગત કારણ કાર્ય;
 વિચાર બ્રહ્માંડ મ્હડી, ઉર તું ઉપાસતો;—
 બેઠેલ હું તપસીના, તપથી પ્રસન્ન બની;
 પ્રણય સદન ત્યારે, મૂકી કર રાચતો. ૧૨

ઠ્ઠાલી ! નિશ્ચિન મ્હાફું મન, પુંહી પુંહી કરે;
 પુંહીનો ‘સ’બંધ એ, તું પુંહીથી દેખાડશે.
 હુંમાં હું ને તું બૂલાવી, તુંમાં તદ્દરૂપ કરી;
 સમતાના સમથી તે સમાધિ શીખાડશે.
 અવિદ્યામાં વિદ્યા અને, સુરામાં સુધા રહેલી,
 અંતરને આપી આપે રસ તે રેલાવશે.
 ‘લાખો નિરાશામાં એમ, અમર આશા ધૂપેલી;
 તુની નેમ હુંની તે તું પુંહીથી પ્રકાશશે. ૧૩

વિના યોગે ચોગી રૂપ બનીને તું પ્રેમ ગાટ;
 મન તેન વાણી કાર્ય સમર્પી તું સાણીને;
 જગત સ્વપન તેમ સ્વપ્નિની લહેરે ઠ્ઠાલી !
 પળ ના વિસાફું તું અદૈત સુખ ખાણીને.
 બળું બલે દેવ દેવી ધર્મ કે અધર્મ ધાફું;
 પશું સર્વે ધર્મ સાર રૂપ તુજ જાણીને.
 વહેવાર કે ધર્મે આદિ જગતે છવિત પથ;
 ગ્રાહિ મામ્મ પુંહી માતું પ્રેમથી જોવારીને. ૧૪

ગાઉ કે આરડું આ, તે વૈખરીની વેદ વાણી,
 શ્રદ્ધાની સુધામાં મ્હારો ભક્તિનો ક્રો ભાવ છે.
 આંખે આંખ અશ્રુ ભરી રોડ તે ના રોતું મ્હાફું;
 શાશ્વત સમીપ જતા હૃદયનું હારમ છે.

ખાન ખાન ભોગ આદિ, રૂએ ના તે રૂચિ મ્હારીઃ
આસક્તિના અભાવમાં, વૃત્તિનો વિરામ છે.
એમ તું સંયોગમાંથી વિયોગની વિશ્વ વ્હાલી!
થયેલી તે ચતી મ્હારી સ્થિતિનું ખીયાન છે। ૧૫

મંથોગે, જે ખરી ખૂબી, ગ્રેમ વિશદ ગ્રેમની;
જશ્યાષ ના, જશ્યાષ તે ધડી ધન્ય વિયોગની ! ૧૬

તત્ત્વનું—એ તત્ત્વત્દારો, વિયોગ વ્હાલી વિશ્વને;
હરે ભેડો હરે રેડે, પ્રણય નીતિ ધર્મને। ૧૭

દીવાની દીવાનો લેખે, આલમ છે આલમમાં;—
એલીઆનો યથ મ્હારો, એલીઆ કો જશ્યુશે
શેરીર હુ શેરીર ના દેખે, તે દેખાડવામાં;—
શેતાનતી શેતાની કો, દિલથી પીછાવશે.
આલમની આલમમાં ખુશની ખુશાઈ બરી;
માશુક, માશુક, દિલ માશુકને માનશે.
તેજ દિલદાર, દિલબર, પ્રિય, પ્રેમવાન;
અજળ ફફારી મ્હારી, અજળ આ ભાગશે। ૧૮

શબ્દકોટ. } 'ત્રજવિહારી
તા. ૭-૫-૧૧

एक तरस्या इस्लामीने:—

અયે મુસ્લામી! એ તરસ્યા! બસા! મ્હાંથી અહાં આગ્યો!
અરે! ખાલી બરાવે કમ! કહે પયગામ કે' લાગ્યો!

જિગર આ આતશે જળવું! અહાં તો રેત હો, ને!
સલામી આંસુની આપું! નતીને કે' મિસાવે તો!

અહાં પાણી નથી મળવું! સબખ પાણી પરખ આ ના!
અહાં સીસા શરાબીના! અયે તો જામ બરી પીગ!

મગર આગ્યો તું મયખાને! સબખ પૂરું ન સમજવું!
અહાં પાણી પીવા વાળું કદિ કામ નથી આગ્યું!

' કહે "તરસ્યા:" "શરાબીની મના ઇસ્લામ મઝહબમાં !"
 પડી બર ઠેરી જા ! કાર ખતાવું હું ; હુકીતમાં !
 બિરાદર આવીને બેઠો ! હમે તો ખાટલી તોડી !
 શરાબી પી ખરે બોલ્યો ! "ખાજી દોઃ એ પડી ચોડી !"
 ભયો મ્હે જામ પર જામો ! બિરાદર પી જવા લાગ્યો !
 હઝમ એ હોઝરી કરશે નહિઃ અન્દેશ એ આંગ્યો !
 છતાં તરસ્યા મુસાફિરની તરસ છીપાવવી કે ના ?
 મુનાસિખ છે ! શરાબી દો ! હુકીમીની જરૂર છે ના !
 અયે ઇસ્લામનામો આ ! ખરો ઇસ્લામ તું યા ના ?
 હુકીતથી અમલયો કાં ? હશે દિનદાર શં હેવા ?
 બિરાદર ! ફિલસફી ! મઝહબ ! મ્હને કંઈ તો ખડાવી જા !
 બને ના કંઈ જ તૂંધી તો ચારે ! સુસ્તી હડાવી જા !
 અગર કંઈ કાપકા કોત્રન મઝહબ ઇસ્લામના કહી જા !
 જિગર તે નૂરને ચ્હાતું જરા ઝાંખી કરારી જા !
 બિરાદર ! આવજો પ્યારા ! જરૂરથી આવતા રહેજો !
 ખધા ઇશકી દિવાનાને ! હમારી બન્દગી રહેજો !
 સયુરી રાખજો પ્યારા ! મુરાદે વસ્લને ચ્હાજો !
 ખરેખર ! ખાર બોઝાશે ! યકિન ઇતખારથી રહેજો !
 ખધા ! જો વસ્લ ચ્હાએ તો કદમ જાત્યે તહમે માંપો !
 સનમ દેદાર દો પ્યારા ! કરો કુચ ને મજલ કપો !
 બિરાદર ! ઝિન્દગી તહારી શરાબીમાં ખતમ કરી દે !
 મગર, દોઝખ તિરસ્કારી કદમ બેહિસ્તમાં ભરી લે !
 બિરાદર ! બન્દગી કરતો ! જિગરથી ચુકતો જાતો !
 ઇજન કરતો અને કહેતો "અનલ હક રાહ છે સાચો !
 થયો ! ગમગીન મહમ્મદિન, અગર શોખીન શરાબીનો !
 ભરી ઇશકે હુકીમીને બન્દો બન્દો ઉલાસીનો !
 અહો ! ઇશકેશરાબી પી ! ચ્હડાવી ચાર કે લાલી !
 નશે ચકચૂર થઈ બન્દો રજા માંગી ગયો ચાલી !
 બલા ! તરસ્યા મુસાફિરને કહું શ ? આ જિગર ખાલી !
 મગર મસ્તાન મિસ્કીનની હજી ખાલી પડી ઝાંખા !

ચન્દનક્ષેત્ર—મયખાના
 તા. ૨૦ઃ સપ્ટેમ્બરઃ ૧૯૧૦

મસ્તાના.

રાજદંપતિનું પ્રતિનિવર્તન.

બંને પધાર્થો બંને પધાર્થો શહેનશાહ શ્રી પંચમ જ્યોર્જ,
શહેનશાહબાંતું મરી સંહ-હિંદ વિગે અતિથય ધરી હર્ષ,
યદ પધરામણી દેશવિગે દિસતાં મુધરીજ ગયાં સૌ કાજ,
શહેનશાહશ્રી જ્યોર્જ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.

પાટનગર કીધું દીલ્હીને, બંગ બંગ પાઝ સંધાય,
“બીગરીનાથ વિશ્વ દ્રષ્ટિ સુધારે” એ કહેવત જ્યાં સંલેખણાય;
કહેવું છે રહેલું પણ કરવું રહિયું ગણાય—કીધું મ્હારાજ,
શહેનશાહશ્રી જ્યોર્જ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ્ય.

તારીખનાર રિસેખર ધરથી સાલ મુખારંક છે અંધાર,
આપ્યો શુભ અવસર આ પ્રભુએ મંગળમય આ મંગળેવાર,
હોસ ધરીને પ્રજા કષ્ટનાં છેદન કરવા કેવા ઈલાંજ,
મહારાજશ્રી જ્યોર્જ પાંચમા રહો અવિચળ આ તમ રાજ.

ચકવર્તિમહારાજ મનાયા દેવાંથી નૃપ શુભ, શુભવાન,
દેશ દેશના રાજ સવળા પ્રેમ ધરી આપે સન્માન
અખિલ પૃથ્વીમાં મુખશતાતાં રાજ્ય મહોં એ મ્હોટું રાજ
શહેનશાહશ્રી જ્યોર્જ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.

પરમ કપાળ કપા કરીને દેવતની લેવા સંભાળ;
પંડ પધારી ફરેન દીધાં આણી ઉરવિગે અતિ જ્ઞાણ,
પચાસ લાખ રૂપેયા અરપ્યા કેળવણી મુધરવાકાજ
શહેનશાહ શ્રી જ્યોર્જ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.

પ્રજાજનોનો હર્ષ માયના રોજે રોજાં ફરેન મ્હાય,
હર્ષ વર્ધ્યો ઉરમાં એવોકે—ગંગન ગંગેવી રાજ થાય,
ધન્ય ધન્ય વાણીથી વદતાં અપૂર્વ આ ઉત્સવ ફરેશાય
શહેનશાહ શ્રી જ્યોર્જ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
મરધસ કસકતામાં કહાડ્યું, નેપાળે સિદ્ધાર ગવાય
જંગાગાના મુધરેલા સૌ સિદ્ધજનો વદતા જંગરાય

જગત્તણા ઇતિહાસ વિષે આ પૂર્વે નિર્દેશન દીધું આજ
 સહેનશાહ શ્રી જ્યોત્સ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ
 કેદીતણાં બન્ધન કે' છૂટયાં કેદી બાળ બન્ધુ હરખાથ
 “બહુધમ્મે આ સહેનશાહનું” આશીર્વાચનો બહુ ઉચ્ચરાય,
 બાળક આંદ મળ્યાથી ધર ધર દર્શન માતાપિતા મમ મ્હાય
 સહેનશાહ શ્રી જ્યોત્સ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
 લેણુદાર દેવાથી છૂટયા, લેણુદાર સૌ રાજી થાય
 રામરામ્ય સમું સુખભાળી “ગુણ અબરામ ન દાવા” ગાય,
 પૂર્વાપર શોભાવી આપ્તું કુળ બાતુ તેજસ્વી તાજ,
 સહેનશાહ શ્રી જ્યોત્સ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
 દેશ વિશે ઠંકો વગડાળ્યો, ફરી પધારો મુબારક આંમ,
 આતુરતાથી રાહ જુએ છે, રૈયત પ્રેમ ધરી અનિરામ,
 સકળ પ્રજાનાં કષ્ટ દર્ખ્યાં છે, વૃદ્ધિથી સુધરો સૌકાજ,
 સહેનશાહ શ્રી જ્યોત્સ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
 બલેપધારો જન્મ જુમિમાં પણ વિનતિ હિંદની મ્હાગજ,
 ફરીવારકો દર્શન દેવા કૃપા તહમે કરશે શીરતાજ;
 આતરથી નહીં બૂલીએ ઉઠારે, આપ નહીં બૂલશેજ કદાચ
 સહેનશાહ શ્રી જ્યોત્સ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.
 પ્રેમભરિત વચનોથી ગદગદ કંઠે રનેદનહીં હગડાય,
 લલનાઓ લલકારી, પ્રીતે મંગળમય શુભગીતો ગાય,
 કૃપા રાખજ્યો, પધારજ્યો આ ધન્ય જુમિ અંતર સૌ મ્હાય,
 સહેનશાહ શ્રી જ્યોત્સ પાંચમા તપો અવિચળ આ તમ રાજ.

શિખરિણી.

સળેડે આવીને દરશન દીધાં છે હરખથી,
 વધાવી લીધાં છે હરખ ભરી વાણી વિનયથી,
 અહીં સતોધ્યાં છે રસબસ કરી ચિત્ત સધળાં,
 પ્રતાપી દેવાથી યસ પ્રસરળે દિવ્ય ગણુમાં

પ્રેમ પ્રભો ! તૂં ! તૂં !

સાથ અનાથ તરો તૂં સદાનોઃ
 ભાત અનુપમ તૂંજ સદાનોઃ
 તાત ઉપાસ્ય તૂં પૂજ્ય સદાનોઃ
 નાથ નિયામક તૂં
 સદા યા, નાથા નિયામક તૂં

તૂં વિશ્વત્રે અન્ય નથી કો મહાદેવ
 તૂં વિશ્વઅન્ય ક્ષણી નહીં ધારૂં
 તૂં વીશ્વ અન્ય નહીં ઉર મહાતૂં
 આ ઉરમાં તૂં તૂં
 સદા હો આ ઉરમાં તૂં તૂં ।

અન્તરના પટમાં છે તૂં તૂં ।
 આ ઉર રંગ પુકાર કરે તૂં ।
 વ્યાપ્ય વિશ્વ અન્તરમાં હર તૂં ।
 અન્તર આ રટતૂં ।
 સદા હો અન્તર રૂઝિઆ રટતૂં ।

આ ઉરમાં સુર એ પ્રકરે છે ।
 અન્તર બાદ બધે વિલસે છે ।
 સૃષ્ટિ વિશે દિવ્યતા વરસે છે ।
 પ્રેમ પ્રભો । તૂં । તૂં ।
 પશતપર પ્રેમ પ્રભો । તૂં । તૂં ।

ચન્દનશેત્ર—મધુખાના } મસ્તાન,
 તા. ૧૫ અક્ટોબર ૧૯૨૦ }

લાખે. જીવનની ખરબાદ થતી હૃદયની સુધારી

૨૬૦ ડા મ શા સ્ત. ૬૦૨

જીવનની યતી બધાંકરે જૂતો મા ગાઈ પશિ. નો આપેદ પ
'મિનાર આપી આરોગ્ય અને કિલતનો ખરો રસ્તો બલવનાર આ
પુસ્તકની જૂડી જૂડી દરા હાથાઓમાં મળી આજ સુધી લગભગ
સાઠાસાત લાખ નાલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જમ્બેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મગારી હો. જોમ તેની કિમત
હેતમાં નયા આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવ ઠ.

રોજીપણું એ રીબાવનાર હમેશનું મત્યુ છે.

રોગોથી દુર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

હિંદ અમૃત તુલ્ય. લેલો
આતક નિવૃત્તિ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટારે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખુટ અખડ કિલનો બંધાર
છે. કિંમત ધણીજ એટલો એટલે આર અહવામિયા માટે માત્ર બેજ
દમી અને એક હબોનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આજસ કરી દીવસો કાલવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બગવાને તથા

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (ખીછ)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબણ ગ્રંથ અત્યવશ્યક આવી છે.

૨૪ મણીતાલ-નજીમાં દીવેલી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં આ કામળઉપ-
 છંદ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આર
 રાખવામાં આવી છે કર્તાની છાંયે પણ મૂલ્યમાં આવી છે, ટપાલ વિ બુદ્ધ
 મેનેજર.

મુદ્રણ આફ્રિગ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

ખીછ આવૃત્તિ.

ખીછ આવૃત્તિ

(ભાગ્યાર્થ સારા કામળ પાંચુપુટ) બાળપોષ દાઈપમાં સાગ કામળ
 (કોમત રૂ. ૩-૦-૦) (કોમત રૂ. ૦-૮-૦)

ભુખે મરના સદૃશ નિરઝીતો બચાવો ! બચાવો !

શ્રી નરીઅફ દિ હુનિગમીન રૂડ તરફથી * ૧ જગતના આચરાર
 દિનુ કુટુમ્બો વિષવાએ આજે ક જોએ ન જાન મારી અનાયાત્રમ
 દુઃખ રૂડ સદાત આદિ જલેડ મમ્માએ માં ન બ ન / શરતા નથી તવા
 એ ને અન વત્ર એયન વિરામ્યાગ નાદિતી ઝમ-ગે અપમ છે દુઃકાન
 પીત પ્રદેશોમાં મલ પહેડ વાગુ જુના ગપ જોના બે ન એ રીમે
 જોનીડ દાવમાં પ૦૦ વિશીના આદરો તાગને અને દુઃખજને લીરે
 પ્રજ્ઞેરથી તેમા વપ રો યનો કેડે અરૂડ પગે માર્ગ રાખજુ નથી જોથી
 તેને મર્ન આધાર નામ યના દાન ઉત્તમ રહેલો છ

બુદ્ધો ક્યા કરો દન કરો અને કાઈનવી તો એક રૂપીએ મે કનારી
 નિશીત રૂડના વાલીરના લીરટમા આપતું પુન્યસાગી નામ તોવાવી ભુખે
 મરના દેલ બધુઓના પ્રાણ બચાવો રૂ ૧) એક ને તેથી વુ દાન આપનાર
 દયાળુ તદ્દ મદર્યોતા નામ મારીક રીરોટમા રગર ચારો માતીક રીરે
 કરેને મહત મજેહે

લી સેવકો

મદદાલ નંદનાન દેમર્ષ

મુગદ, માઈ દરીવનવસ કાલ ૧ તા

સેહેરોઝ—શ્રી હિન્દુ નિરાઝીત રૂડ—નડીઆદ. (ગુજરાત)

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નારા.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[આત્માને મુખીમાં ૩૦ દાતાઓ એ પોતાના નામની ઓરડીઓ બધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અમંગલોની સંખ્યામાં સંઘર્ષો વધારે થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે આ નવા મકાનની નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અમંગલો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે તથાપી કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક ઓરડી બાંધી તેના મુખદાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોઢી તે સખી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતા આર હજાર રૂપીઆ મુખી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ માનવ દાન આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અને દૈત્ય સંપત્તિ આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળેમાં યોગ્ય સમયમાં બંધાવવા દોષાથી દાન શીલ જનને આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા સુકો નહીં એવી આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાણક પણ નહીં નીકળે ?

વિન વત્સલો ! ! પ્રજાની ખાતર દયા લાવો અને અનાથોના પાણક પાત્રો દર માટે રૂ. ૭] આપનાર ધર્મોત્તમાના નામથી બાર વર્ષથી ઓટી ઉમળા અનાથને, અને દર માટે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્મોત્તમાના નામથી એકો નાની ઉમળા અનાથને પાણી પિયા દાન સગી સનાથ બનાવીશું. ૨૧ પૂર્વ ગુણિતોથી અનાથના માણ દાતા એવા મન રો (૧૦૦) પાણક પણ નહિં નીકળે ! જરૂર તમે લાવી લેજો—

મંત્રી હિંદુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

REGISTERED N. B. 764

સુરસી.

સુરસી—
જોમ, જો. જોમ, જોમ, જો.
જોમ, જો. જોમ, જોમ, જો.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-જોમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ઘોમહિ” — માગવતમ્.

તંત્રી—માધવસાલ નભુસાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૪]

(માસિક.)

[જાન્યુઆરી, ૧૯૧૨.]

કરો ઇન્સાફ યા અલ્લાહ	૧૧૫
સુઆર્થા.	૧૧૭
હાદેજ.	૧૧૮
પ્રેમ પુકાર.	૧૧૯
પૂર્વગ્રીમાંસા દર્શન....	૧૨૦
પ્રાચીન ગ્રીસની જાતીય શિક્ષા.	૧૨૬
ગુજરાતી કાવ્ય વિશે મહારાજ સ્વતંત્ર વિચારો.	૧૩૧
જોદ્ધ ધર્મિય રામાયણ....	૧૩૪
સુખી જીવન—તેનો શામાં સમાવેશ થાય છે.	૧૩૮
સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાહેબો વાર્તાલાપ....	૧૪૧

અમદાવાદ—ધો ૨૨ મુનિપલ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ૪૪ની સિનિટોમાં મોતીલાલ શામળાસે બાંધ્યું.

તૈયાર છે—તયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા થતાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામગીરી પર
 છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આર
 શખવામાં આવી છે. કર્ત્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. મુદ્ર
 મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કામગીરી પાકુંપુકું.) બાંજાબોધ ટાઈપમાં સારા કામગી
 (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

ભુખે મરતા સેંકડા નિરાશીતો બચાવો ! બચાવો ! !

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશીત ફંડ તરફથી આખા ગુજરાતના આખરદાર
 હિન્દુ કુટુંબો, વિધવાઓ, અપંગો કે જેઓ લગ્નના માર્યાં અને પાપમ.
 દુષ્કાળફંડ સંઘટિત આદિ, જાહેર સંસ્થાઓમાં લાભ લઈ શકતાં નથી. તેવા
 ઓને અન્ન વસ્ત્ર આપધ વિદ્યાબ્યાસ આદિની શ્રેષ્ઠ મદદ અપાય છે. દુષ્કાળ
 પીડીત પ્રદેશોમાં મદદ પહોંચાડવા જુદા જુદા રૂપ ગામોમાં બેન્ચ એસીસે
 ખોલીછે દાક્ષમાં ૫૦૦ નિરાશીતો આ ફંડનો લાભ લે છે. અને દુષ્કાળને લીધે
 પુરજોરથી તેમાં વધારો થતો રહે છે. આફંડ પાસ કાંઈ ચાપણુ નથી જેથી
 તેનો મર્વ આધાર પ્રાપ્ત થતા ઘન ઉપરજ રહેલો છે.

ખંધુઓ દયા કરો. દાન કરો, અને કાંઈ નથી તો એક રૂપીઓ મોકલાવી
 નિરાશીત ફંડના દાનવીરોના લીસ્ટમાં આપનું પ્રત્યક્ષાળી નામ નોંધાવી ભુખે
 મરતા દેશ બંધુઓના પ્રાણ બચાવો રૂ. ૧) એક ને તેથી વધુ દાન આપનાર
 દયાળુ સદ્ મદરચોનાં નામ આસીક રીપોર્ટમાં પ્રગટ થાય છે. આસીક રીપોર્ટ
 ફેરકને મફત મળે છે.

લી. રોવકો.

ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ.

મુગજમાઈ દરીવણવાસ દાસરવળા

રોકેટરોજ—શ્રી હિન્દુ નિરાશીત ફંડ—નડીઆદ. (ગુજરાત)

આપણા હાથ—
એક વ્યવસ્થાગ્રામણી,
અદ્વાનિત મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી

REGISTERED N. B. 764

સુદર્શન.

જાહેર મુદ્રણાલય
અમદાવાદ
—:P. B.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — માગવતમ્.

તંત્રી—માધવલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૭-અંક ૪]

(માસિક.)

[જાન્યુઆરી. ૧૯૧૨]

કરો ઇન્સાફ યા અલ્લાહ !

ખિશદર ! યાર ! હાં, બાપુ ! જહાંમાં તું ફસાવે છે ?

જળે આતશ જિગરમાં એ જિગરને શું સતાવે છે ?

કહાવો ઈસ્કતા ખૂતો ! મગર સહમજે તહમે શું છે ?

સત્તા “સ્નેહી” તણા જળતા જિગરમાં તીર ભેટો છે !

જરા જોતા નથી હાલત ! હમારી હર હમેશાંની !

જળે દુનિયા ! હમારે શું ? ફક્ત દિલબર પરેશાની !

બલા ! મજકુરમાં છે શું ? મજે ના માલ તો યે તું—

કરે નહિ ખ્યાલ દિલે કે ? અરે ! હમતો વધારે શું ?

અખમ કરતાં જિગરમાં ફેં, અરે ! રે ! રે ! નથી યાતૂં !

જિગર છે યા નહિ ? ખિલકુલ ! હમારે માનવું એ શું ?

અજબ હું યાહો છું ! બાપુ ! હજી રીત ! જોઈઆ તહારી !

મગર ના માફ યાવાની કદાપિ બુઝ્ય એ બારી !

અરે ! દુનિયા ! અહો ! દુનિયા ! અનળ્ય ઓ દુનિયાદારી !
નિગર “ સ્નેહી ” મુલાપમને ગળ્ય છે એ બ કરનારી !

બલે પત્થર રહે જળમાં વરસ સો તોય થાયે શં ?
કદી જરી ઓગલે તોયે મગર પત્થર ફિર એ શં ?

બલા કિહી ! બલા આલિમ ! નિગરને રહેસનારો વં !
દિલે કે રૂહેમ ધરતો ના ! હુશીયત ના રહમજતો શું ?

બલે ! આમેન હો તુન્ને ! બધી તારી રીતી બૂની !
મગર, કાં પંખી ગબર પર અરે રે ! ફેકતો છરી ?

અરે રે ! કરકના નામે બિચાઈ પ્રેમી પાડો છે ?
હુશીયતમાં નથી એ તો ! દગો છે યા સનાવો છે ?

પરિચિત ઓ ! સખાઓ ! ઓ ! બિરાદર ! ઓ બધા બદલા !
બલા કો હિત ચાહો તો જતાવો રાહ બૂઝા ના !

શરાબીમાં યધી શામિલ શરાબે જામ ફોરો છે !
શરાબે જામને હરદમ નિગરથી જૂકતા ક્યાં છે ?

શરાબી એ ! મુલાબી એ ! અનળ્ય છે ! એ મુરાબિન્દુ !
નિગરથી ન્હાય લેને તો ! બરી દેશે દયાસિન્દુ !

બરી દેશે દયાસિન્દુ ! બરી પારો દયાસિન્દુ !
દયાલુની દયામાં એ અરપવા છે મુરાબિન્દુ !

રહે આલમ વિરે હરદમ ચહેા બરબોની ના ચારી !
મજા મિનોઈ બોગવવા ઘટે મુલ્યો તળી ચારી !

અનળ્ય એ રાહના પન્થી ! મુસાફિર યધી કરે શં આ ?
નિગર મસ્તાન, હા ગમગીન ! ફરો ફન્સાફ યા મહાદ !

અનલ્લેવ—મપખાના

તા. ૨૯ માર્ચ ૧૯૧૦

} મસ્તાન.

સુઆર્યા

—૧૧૧—

(અંજની ગીત.)

(૧)

સ્વામી સેવા ગ્રેમે કરતી,
કુખમાં સૌ સ્વામીતાં ઉરતી,
સ્વામી ઉરે રાન્તિ બરતી—
તું ખાદી મેના !

દેવાંસિની મુખ્યાર્પા તું;
બારતની હા ! મુખ્યાર્પા તું;
જગશાળાની આપ્યાર્પા તું;
મુજે એ એના !

(૨)

ચન્દ્રે તારા મુલં ઉત્તમતું;
હાસ્યે તારા પુષ્પ ઉભરતું;
જગ સૌ તારા હમે તમતું;
સત્તા સી તારી ?

‘ સ્વામી ’ વદનાં શુભ મુખ મળતું,
સ્વામી મળતાં વધુ સુખ બળતું,
સ્વામીથી સ્વામીપદ બળતું,
એવી તું તારી !

કલકત્તા

તા. ૧૫-૨-૧૨

}

ચાંપરી વિકુલદાસ ઉદરી.

દાફેઝ.

—XX—

(૧૭)

ગઝલ.

દાંદ નવ ફરીરોથી રે સુંદીર મુખડું આપનું
દીલબર જુવે અમ આંખ રે સુંદીર મુખડું આપનું—૧

આરની ખવાહેશમાં હાડત સમ અમ આપદા
કીક ચાત દોઢ હોત ના સુંદીર મુખડું આપનું—૨

કેદ કયમ હાડત ખનીઓ હડપચીના ફપમાં
ગર દાખવ્યું માફતને ન લગીર મુખડું આપનું—૩

પ્રસરી સુગન્ધિ યાગમાં એ દાખવે તમ હાજરી
છે મસ્ત ખુશખુશ જોઈને સુંદીર મુખડું આપનું—૪

સહે સમ કુશ્મ જુદાઈનો મસ્તાન નિત્યે રે સતમ
વિવેક કર જોથી જુવે હાફિઝ મુખડું આપનું—૫

(૧૮)

ગઝલ.

ઉમેદ કેરા મહેલની અતિ ચલિતઃજો છુનીઆદ છે
દે મદિરા જલદી કે આ લિઝ જરૂર બરબાદ છે—૧

આસમાન જુરા તજે હું છું ગુલામ કિસ્મત તણો
રંગ ના લાગે મને સંબંધ અન્ય બરબાદ છે—૨

શિખ એક હું જે દહીં તને તે યાદ કર ને કર અમલ
એ ખબર અમને મળી ઉસ્તાદથી એ યાદ છે—૩

‘ સુસ્ત જગથી ચાહ ના નેકી પ્રતિજ્ઞાઓ તણી
આ જુદા આ કુંવરી તણા જો હઝારેક દામાદ છે—૪

શરાબખાને મસ્તીમાં ગઈ રાત્રીએ મુજને દીધી
જોળી કચેરીના ફીરકતે ખુશ ખબર તે યાદ છે—૫

અયે દર્દશી બાઝ સીદર ઝાડ પર બેસી રહે
 માળો ન તવ આ કોણમાં તકલીફથી આપાદ છે—૬

આકાશ કેરા તપ્પથી એ અવાજ દે તુજને અરે
 બાળા ફનીઆની મહી શું બર્ધુ ને ના યાદ છે—૭

કર શોક માં ફનીઆં તજો મુજ શીખ દીસથી નવ લહે
 મસ્તાનની વાણી મીઠી મેં સાંભળી તે યાદ છે—૮

ગુલાબ કેરા હાસ્યમાં ન કબીરદારીનું નિશાન
 રોઈ લે ખુશ્ખુશ બેદીસ ફનીઆં બરી ફરીયાદ છે—૯

અમે સુસ્ત કવિના કાજ શે હાફેઝ પર કીનો ધરે
 ખુખી વાળીની ને દીસ તજો સ્વીકાર ખુદાદાદ છે—૧૦

દી. બી. કુધારીઆ.

પ્રેમપુકાર.

આકાશ છં આકાશ છં સત્ય વદ હું !
 માકાશ છં માકાશ છં બીન પ્રભુનાં !
 ધારૂં છં ધારૂં છં હૃદય વિગે હું !
 વાગ સદા તહારૂં !
 પ્રભુછ ! પ્રેમ પુકાર કરૂં !

રમેદસદન અમ્મવાળી દેખે !
 સત્ય સુવિત પ્રકટ કરી દેખે !
 ભર્ગપૂરી રચથી નવી દેખે !
 આ હર એ યાચે !
 પ્રભુછ ! નિત્યે એ યાચે !

ચન્દનક્ષેત્ર—મયખાના
 તા. ૧૪ ઓક્ટોબર ૧૯૧૦

મસ્તાન.

બહાર ભિક્ષાતિ પુદ્ધિ સહિત પ્રાણ અશ્વમાં પ્રવેશ કરતો હવો, તેથી અશ્વયાગને યોગ્ય પવિત્ર કહેવાય છે. (૧૨) હેતુવન્નિવાદ. ઉદાહરણ, તેનહિ અન્નક્રિયતે સુપડાવડે અન્ન સાધ કરાય છે. (૧૩) નિર્વેચનરૂપ. ઉદાહરણ, તદેન મધિનોતદ્ભોદધિત્વં જ્ઞાતિ. હુધને અધર-કાને મેળવવું એજ દહીંનું દહીંપણું છે. (૧૪) નિન્દા. નમ્રહ્યાસામાનિગાયતીતિ નિપેદસ્યા-થંવાદઃ ઉપવીતાના પતસ્યામય જ્ઞાતિ. બ્રહ્માએ સામનું જ્ઞાન કરવું નહીં, એ નિપેદ છે. તેનો અર્થવાદ એ કે આ યજ્ઞમાનના અગ્નિએ ઉપવીતવાળા છે. (૧૫) પ્રશંસા. ઉદાહરણ, વાયુર્વેદ્યેષિષ્ટાદેવતા ક્ષિપ્રકળગામી દેવતા વાયુ છે. (૧૬) સંશય. ઉદાહરણ હોતવ્યંગાર્દ-પત્યે નહોતવ્યં, ગાર્દપત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો કે નહીં. (૧૭) વિધિકલ્પ. ઉદાહરણ પ્રતિતિષ્ઠ-તિહવાયપતારાત્રીરૂપયંતિ. એક જાતના વૈદિક કર્મ કરીને જે રાત્રી ગાળે તે પ્રતિથાને પામે છે. એ વાક્ય ઉપરથી પ્રતિષ્ઠાકામોરાત્રિસત્રેણયજેત એ વિધિ કલ્પાય છે. (૧૮) પરાક્રમ. ઉદાહરણ જ્ઞાતિહસ્માહવદ્કુર્વાર્ણિર્માપેનેવમહ્યંપચતેતિ. વરુકુર્વાર્ણિ નામના ઝશી કહેતા હવા કે મહારે સાડ અડધ રાંધજો. (૧૯) પુરાકલ્પ. ઉદાહરણ ઊલ્મુકૈર્હસ્મકૂર્વેસમા જગમુસ્તાનસુરાકલાંસિ નિર્જંચુરિતિ. અસુર રાક્ષસો પૂર્વે ઉગ્રાડીયું લેધને લડવા આવતા હતા તેનો દેવતાઓએ નાશ કર્યો. (૨૦) દ્વિકર્તૃક. ઉદાહરણ, તાવબ્રૂતામમ્પોમૌ અગ્નિ ને પોતે દેવતા ખોલ્યા. (૨૧) વ્યવહારણ કલ્પના. ઉદાહરણ ચેતસશાખયાવકામિશ્વાર્ણિવિકર્ષેતિ. નેતરની શાખા વડે અને અવક (નામના પાણીમાં ઉગતા ઝાડ) ની શાખા વડે વિખેરે છે. આ વિધિના શેષજૂત આપોવૈશાન્તા જળ શાન્તિ કરનાર છે ઇત્યાદિ. (૨૨) હેતુ વિધિ ઉદાહરણ આતિથ્યાયામિડાન્તાતિથ્યા સન્તિષ્ઠત. આતિથ્ય યાગમાં ધડિન્ત કર્મ કરવું. (૨૩) વિધિ પ્રશંસા. ઉદાહરણ. પ્રજાપતિરાત્મનોવપામુદવિદતામગ્નૌપ્રાગૃહ્ણાન્તતોજ-સ્તૂપરઃ સમમવન્ પ્રજાપતિ પોતાનાં આંતરડાં બહાર કહાડીને અગ્નિમાં નાખતા હવા તેનાથી ઘેરા ઉત્પન્ન થયા. (૨૪) ફલવિધિ. ઉદાહરણ. યસ્ય પર્ણમયીજુહુનસપાપંશ્લોકં શ્રૂણોતિ. જે યજ્ઞમાનને ખાખરનો સુવા હોય છે તે પોતાની ઇષ્ટિ સાંભળતો નથી. એ ઉપરથી ખાખરના સુવાની વિધિ છે. (૨૫) નિપેદફલ. ઉદાહરણ. તસ્માદ્વાહ્નયાયનાવા-ગુરેન્ યોગ્રાહ્નયાવાગુરેન્ શતેન યાતયાન્ બ્રાહ્મણુનો તિરસ્કાર કરવો નહીં. એ નિપેદ ઉપરથી, જે બ્રાહ્મણુનો તિરસ્કાર કરે તે સો પણ (સિકા) દંડ આપે. (૨૬) દેવતા વિધિ. ઉદાહરણ. વાજસનેયિન દેવયાજ્ઞકોષ્ઠાદંવાય પતમાત્મનો જનયતે યદ્ગ્નિમિતિ. દેવયાજ્ઞિક પુરુષ અન્નાદ વાજસનેધને પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે તે અગ્નિને જ ઉત્પન્ન કરે છે. એ વાક્ય ઉપરથી અગ્નિ દેવતાની કલ્પના થાય છે. (૨૭) દ્રવ્યવિધિ. ઉદાહરણ. પતદ્વૈસર્વદૈ ઘર્ત્વવાસો યત્સૌમમ. એ રાણું લુગડું સર્વ દેવતાના યજ્ઞનમાં કામમાં આવે તેવું છે. એ ઉપરથી વાસઃપરિચત્તે વસ્ત્ર પહેરવું જોઈએ એમ દ્રવ્ય વિધિ કલ્પાય છે. (૨૮) જાતિ વિધિ. ઉદાહરણ. સંસ્કૃતંમક્ષાઃ સંસ્કાર કરેલી વસ્તુ અગ્નિ દેવતાને ભક્ષ છે. એ ઉપરથી પુરોડાશત્વ જાતિ માત્રની કલ્પના થાય છે. (૨૯) મુણુ વિધિ. ઉદાહરણ. સૃષ્ટીરુપદઘાતિ. અગ્નિચયન માટે ઘટે મુકાય છે. (૩૦) ક્રિયા વિધિ. ઉદાહરણ અધસ્તાત્સમિધધારયનનુદ્રેવત્. મરણાગ્નિ હોત્રમાં સમિધને અગ્નિની નીચે મુકીને મુઝા પાછળ જવું. આ વિધિનું શેષ વાક્ય એ છે કે ઉપરિહિદેવેષ્યોધારયતિ દેવતાને માટે તો અગ્નિની ઉપર સમિધ મુકાય છે. (૩૧) નિમિત્ત વિધિ. ઉદાહરણ. યૌવૈસંવત્સરમુલ્યમમૃત્વાગ્નિ ચિનુતેયયાસાનિ ગર્ભોવિપદતેતાદ્ગોવતત્

સંવત્સર એટલે પ્રગ્નપતિ જેમાં મુખ્ય હોય એવા અગ્નિને રાખ્યા વગર ઇતર અગ્નિનું જે પુરૂષ
અયન કરે છે તે અર્ધપરિપક્વ ગર્ભની જેમ નાશ પામે છે. (૩૧) કર્તૃવિધિ. ઉદાહરણ,
एषवा अनाहिताग्नेरिति ८५नी स्तुतिनो आ भंत्र છે. (૩૨) કાલ વિધિ ઉદાહરણ,
ताचब्रुतामग्निपोमौआजस्यैयतावुपांशुपूर्णमास्यां. આ ઉપરથી પૂર્ણમાસીકાલની વિધિ
થાય છે. (૩૩) દેશવિધિ. ઉદાહરણ, ताण्डकेसरस्यत्यागिनशनेदीक्षन्ते. પૂર્વ દિશા તરફ
ઢગતી વિગેરે પ્રથ્યાદિ દેશની વિધિ છે. (૩૪) નિષેધ વિધ્યર્થવાદ. ઉદાહરણ, हिरण्यक-
शिपावासीन आचष्टे.. સોનેરી આસન પર બેસીને કહેતા હવા. આ ઉપરથી નિષેધ એ
થયો કે નિયોક્તારનાવિદુઃ (૩૫) નિષેધકદમ્ય. ઉદાહરણ, नाहिंस्यान्, હિંસા ન કરવી.
(૩૬) સંદિગ્ધાર્થોપાન નિર્ણાયક. ઉદાહરણ, एतद्वैदेव्यमिद्युनं यत्सरस्वतीसरस्वांश्च. સર-
સ્વતી અને સરસ્વાન્ એ દેવતાનું બેનું છે. (૩૭) સંદિગ્ધાર્થ ચક્રિતઆદક. ઉદાહરણ, यदावा
अन्यत्रापद्योम्लायन्ते. અથૈતે મોદમાના ઇવોતિષ્ઠતિ. બ્યારે ઇતર આપધિઓ મુકાઇ
જાય છે ત્યારે ૮૪ ખીલે છે. (૩૮) ઉપમાનાર્થવાદ. ઉદાહરણ, यथावैद्येनोनिपत्यादत्ते
एवमयं द्विपतंभ्रातृव्यंनिपत्यादत्ते. સ્થેન પક્ષી નીચે ઇતરીને શિકારને ઉપાડી લે છે તેમજ
જે યાગ કરવાથી રાત્રીઓનો નાશ થાય છે તેનું નામ સ્થેન યાગ છે. આ આશ્રીરા પ્રકારનો
અર્થવાદ છે. તેમાં પણ સાક્ષાત્ વિધેય પ્રશંસા, વિધેયતદ્વિશેષણ વ્યતિરિક્ત પ્રશંસાદારા
વિધેય પ્રશંસાર્થ, વિધેય વ્યતિરિક્તનિંદા દ્વારા વિધેય પ્રશંસાર્થ, દેવતાવિધિ સરૂપ, વ્યતિવિધિ સરૂપ,
શુણ્વ વિધિસરૂપ, ક્રિયા વિધિસરૂપ, નિમિત્ત વિધિસરૂપ, કર્તૃ વિધિસરૂપ, કાલ વિધિસરૂપ, દેશ
વિધિસરૂપ, નિષેધ વિધિસરૂપ, આદિ બેદો પણ છે, તે ન્યાય મુદ્દાદિ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે તે
વાન આ અધિકરણમાં બાપ્યકાર ૮૪જુએ છે.

સૂત્રમ્પ્રીઆમ્નાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમતદર્શનાં તસ્માદનિત્યમુચ્યતે ?-૨-૧ પૃ.

ટીકા-વિધેઃ પ્રામાણ્યં વ્યવસ્થાપિતં પ્રથમેપોદે અર્થાર્થવાદાનાં ધર્મે પ્રામાણ્યમસ્તિનયેતિ
વિશયે પૂર્વપક્ષયતિ આમ્નાયેતિ આમ્નાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાત્ પ્રવૃત્યર્થત્વાત્ અતદર્શનાં
અપ્રત્યયર્થનાં વાયુર્વં ક્ષેપિષ્ઠે ત્યાદિ સિદ્ધાર્થ ચોષક વાક્યવાનાં યતઃ પ્રવૃત્યાગજન-
કત્યં તસ્માન્ અનિત્યં અપ્રમાણં તેષાં ધર્મે શતિ. તે અગ્નિ રોતો હવો. એ રૂઢન તે રૂઢનું
રૂઢન છે, પ્રગ્નપતિ પોતાનાં આંતરડાં ખદાર કહાડતા હવા, દેવતાઓ દેવવચનનો નિશ્ચય
કરીને દિશાઓને બુઝી જતા હવા, ઈલાદિ વાક્ય બહુવામાં આવે છે તે વાક્યો ધર્મને ૮૪જુએ
છે કે નહીં, એ વિચાર કરીયો. તો ત્યાં કહિયે છીયે કે ક્રિયા કેવી રીતે અનુષ્ઠાન કરાય છે
તે વાક્યો બહુવામાં આવે છે. તેમાં જે વાક્યો ક્રિયાને અથવા ક્રિયા સંબંધને નથી ૮૪જુ-
વનાં તે બૃતવસ્તુઓધક વાક્યો કીયા ધર્મને ૮૪જુએ છે, અર્થાત કાંઈ ૮૪જુાવના નથી. અધ્યા-
દારથી, વિપરિણામથી, ભવહીનકલ્પનાથી, ભવધાનકલ્પનાથી, અને શુણ્વકલ્પનાથી પણ
કેટલેક સ્થલે વેદ વાક્યોની કલ્પના કરવામાં આવે છે તેમ બૃતવસ્તુઓધક સ્થલે પણ કોઈ
પણ રીતે અર્થની કલ્પના કરવી જોઈએ, એમ કોઈ કહે, તો તે કેવી રીતે કરવી કે રૂઢ
રોતો તેથી ખીગ પણ રૂવે, પ્રગ્નપતિએ આંતરડાં ખદાર કહાડ્યાં, તેથી ખીગએ પણ ખદાર
કહાડ્યાં જોઈએ. દેવવચનકાગમાં દેવતાઓ દિશાઓને બુઝી ગયા તેથી ખીગએ પણ બુઝી
જતું જોઈએ, એવી કલ્પના કરે તો તે બને નહીં. કેમકે ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી કે કંઈ વાગ-
વાથી રોતાય છે, પણ ઇન્દ્રિય માગથી રોવાનું નથી. કોઈ પણ પોતાનાં આંતરડાં ખદાર કહા-

હીને જોને અગ્નિમાં નાખી તેનાથી ઉત્પન્ન થયલા ઘેટા વડે યાગ કરવાને સમર્થ થતું નથી. તેમજ દેવયજ્ઞન દાળમાં પણ દિશાઓને ભુલી જતું નથી, તેથી વાંચો નિરર્થક છે. એટલા માટે તે વાંચો અપ્રમાણ છે. 'જો કે વેદ વાંચ્યો પ્રમાણ કહેવાય છે' તો પણ પ્રમાણરૂપ અર્થને નહીં જાણવાથી તે વેદ વાંચ્યતા અપ્રમાણનો અહીં આક્ષેપ કરાય છે. એકદેરા વિના આકાંક્ષાવાળા પદ્મસુદ પોતાનું પ્રયોજન જણાવવાને સમર્થ નથી, તેથી આક્ષેપ સ્વતઃપ્રાપ્ત છે પૂરા, તો પણ કોઈ પદ્મસુદ અર્થવાદવિનો કોઈ અર્થનું વિધાન કરે છે તેમનો આક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. તો પણ જે વાંચો તેમની સાથે સંયોગ પામીને અર્થાન્તરને જણાવે છે, તેમનો આક્ષેપ કરવો જોઈએ.

સૂત્રમ્ ॥ શાસ્ત્રવિરોધાન્ વિરોધાન્ । ૧-૨-૨. પૂ.

(ટીકા)-શાસ્ત્રવિરોધાન્ દૃષ્ટવિરોધાન્ ભૂતાર્થવાધકવાચ્યાનાં ધર્મેણ પ્રમાણં તત્ર સ્તેનંમનઃ અનૃતવાદિનીવાક્ક ઇતિ શાસ્ત્રવિરોધઃ, ધૂમપવાગ્નેર્દિવાદદશ્વઇતિ દૃષ્ટવિરોધઃ મન ચોર છે ને વાણી જુદું બોલનારી છે હત્તાદિ વાંચો ભૂતાનુવાદ હોવાથી ધર્મમાં અપ્રમાણ છે. જો કે મનને ચોરી કરવા યોગ્ય કરવું ને વાણીને જુદું બોલવા યોગ્ય કરવી ધૃત્યાદિ વિપરિણામદ્વારા અર્થની કલ્પના કરીએ તો તે પણ અશક્ય છે. કેમકે સ્તેય અને અનૃતવાદનો પ્રતિબેધ બાધ કર્યા વગર અનુદાન કરી રાકાતું નથી. એ વિકલ્પ પણ નથી, કારણ કે એક વિધિને બીજું પ્રત્યક્ષ હોવાથી વિકલ્પ વિપત્તિને પામે છે. દૃષ્ટ વિરોધની વાત એમ છે કે દહાડે તો હુમાડો જ દેખાય છે ને તેજ દેખાતું નથી, અને રાત્રે તેજ જ દેખાય છે ને હુમાડો દેખાતો નથી. વળી આ લોકમાંથી અગ્નિ જતે જતે સૂર્યને પામ્યો, અને રાત્રે સૂર્ય અંધકારને પામ્યો, એવા અર્થની કલ્પના કરવા માટે દૃષ્ટ વિરોધનાં વાંચો નથી. કેમકે તે વાત પ્રત્યક્ષથી વિરૂદ્ધ છે. બીજું દૃષ્ટાંત એ છે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે અબ્રાહ્મણ તે અમે જાણતા નથી, એ વાચ્ય પણ ક્રિયાર્થબોધક નહીં હોવાથી અપ્રમાણ છે, તથા પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ પણ છે.

સૂત્રમ્ ॥ તથાફલાભાવાન્ । ૧-૨-૩. પૂ.

(ટીકા)-ગર્ગશિરાન્નગ્રાહણે આન્નાયતે-શોભતેઽસ્યમુખં ચ પર્વવેદેતિ । તત્રકુમુલસ્ય તજ્જાનેઽપિ મુલશોભાસંમવાત્ ફલામાંવાત્ તથા પૂર્વોક્તૃત્યાવિરોધઃ પ્રાપ્તઃ ગર્ગશિરાન્ બ્રાહ્મણમાં ભણવામાં આવે છે કે એ વિદ્યાને જાણનારનું મુખ શોભાયમાન થાય છે, આ વાચ્ય જો ભૂતાર્થવાદ હોય તો અનર્થક છે. અધ્યયન વિધિના ફલનો અનુવાદ માનીએ, તો પણ તે ખરું નથી; કેમકે સ્વભાવથી જ જે કુમુલ હોય તે, એ વિદ્યા જાણવાથી શોભાયમાન થતો દેખાતો નથી. કાળાન્તરમાં ફળ યશે એમ માનીએ, તો તેનું કંઈ પ્રમાણ નથી. વિધિ ગણીને અદૃષ્ટ ફળની કલ્પના કરીએ, તો દ્રવ્ય સંસ્કારને કર્મમાં વિધિપરતા હોવાથી વિધિ સંભવતો નથી એ વાત આગળ કહેવામાં આવશે, ને ફળ વિધિ તે તો અર્થવાદ જ છે તે પણ કહેવાશે. તેથી વિધિદ્વારા અદૃષ્ટ ફળની કલ્પના ચર્ચા રાક્ષી નથી. આઽસ્ય પ્રજાયાં ઘાજીજાયતેય પર્વવેદ ઇત્યાદિ વાંચ્યોનું પણ એમ જ સમજી લેવું.

મૂત્રમ્ ॥ આનર્થકયાત્ ૧-૨-૪ પૂ.

(ટીકા)-પૂર્ણાહુતિમુત્તમાંજુહોતિ સર્વમેવાપ્નોતીતિ શ્રુયતે । તત્રપૂર્ણાહુત્યેવ સર્વફલ-
પ્રાપ્તૌ તદતિરિક્તકર્મણા માનર્થકયાત્ વૈફલ્યાત્ ન પ્રમાણમ્ ॥

પૂર્ણાહુતિથી સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થાય છે. પશુબંધયાદી સર્વ લોકને પામે છે. અશ્વ-
મેધ યદ ને કરે છે અને ને તેની ઉપાસના કરે છે તેને મૃત્યુ અને અલક્ષ્યા બાધ કરતાં
નથી. આ વાક્યો ને જૂતાનુવાદ ગણીએ તો અનર્થક ન છે, ને ફક્ત વિધિ માનીએ તો
પૂર્ણાહુતિ પશુબંધને અશ્વમેધથી બિન્ન સર્વ વૈદિક કર્મો અનર્થક થશે. પૂર્ણાહુતિ વગર અગ્નિ
હોત્ર થાય નહીં, અગ્નિષોમ વગર સોમયાગ થાય નહીં, ને અધ્યયન કર્યા વગર અશ્વમેધ
નહીં થાય; તેથી જેમ રસ્તે જતાં મધ મળે તો કોઈ ડુંગરમાં મધ લેવા જાય નહીં, તેમ
પૂર્ણાહુતિ માત્ર વીગેરેથી સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો કોણુ વિદ્વાન તદતિરિક્ત અંગ
કર્મો વીગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરે, અર્થાત્ કોઈ નહીં કરે.

મૂત્રમ્ ॥ અમાગિ પ્રતિવેધાત્ ૧-૨-૫ પૂ.

(ટીકા)-અમાગિનઃ અપ્રાપ્તસ્ય નાંતરિક્ષે ચિન્વિતેત્યાદેઃ પ્રતિવેધાદેતાદૃશં વાક્ય-
મપ્રમાણમ્ ॥

પૃથિવીમાં અંતરિક્ષમાં ને દાહોકમાં અગ્નિચયન નહીં કરવું એમ અપ્રાપ્ત અગ્નિચયનનો
પ્રતિવેધ કેટલાંક વેદવાક્યોમાં ભણે છે. પણ સર્વને પ્રસિદ્ધ ન છે કે દાહોકમાં અને અંત-
રિક્ષમાં અગ્નિચયન થવું નથી. ને પૃથિવીમાં અગ્નિચયનના પ્રતિવેધ માટે આ વાક્ય હોય
તો ચયન માત્રનો ન પ્રતિવેધ હોવો જોઈએ, પણ રચના પ્રતિવેધ માટે નહીં. ને એ
વાક્ય અપ્રમાણ માનીએ તો એ બંને વિરોધ નથી. એ વાક્ય અપ્રમાણ કેમ કહેવાય એમ
કોઈ શંકા કરે તો, કહીએ છીએ કે અગ્નિચયન નહીં કરવું, સુવર્ણ ધારણ કરીને અગ્નિચયન
કરવું, એવી રીતે ને વાક્ય સ્વાર્થસાધક નથી ને વિધ્યંતર અર્થસાધક પણ નથી તે વાક્ય
અપ્રમાણ છે.

મૂત્રમ્ ॥ અનિલ સંયોગાત્ ૧-૨-૬ પૂ.

(ટીકા)-અનિલ્ય પુરુષાણાં ચર્યવાદિનાં સંયોગાત્ તાદૃશં વાક્યમપ્રમાણમ્ ॥

અનિલ્ય પુરુષ જર્નર વીગેરેના સંયોગવાળાં વેદવાક્યો અપ્રમાણ છે. આ શંકાનું પૂર્વ
સમાધાન થઈ ગયું છે તોપણ વેદના એક દેશનો આશ્રેપ થવાથી તેમ શંકાનો ફરીથી
આશ્રેપ તે દર યત્ર માટે છે.

મૂત્રમ્ ॥ વિધિનાત્વેકવાક્યત્વાત્સ્તુત્યર્થેન વિધીનાંસ્યુઃ ૧-૨-૭. સિ.

(ટીકા)-તુશદઃ પૂર્વપક્ષ વ્યાયતંકઃ વિધીનાં વિધિવિધવાળાં વાયુદેવતાદિ લોધક

વાગ્ધ્યાનાં સ્તુત્યર્થેન સ્તુતિસાકાંક્ષેન વિધિના ધાર્મ્યકેવાક્યત્વાંતુ અર્થવાદાઃ ધર્મે પ્રમાણાનિ। અયમર્થઃ સર્વત્ર વિધાવસ્ત્યંશદ્વયં શાદ્ધિમાવના આર્થિમાવના ચેતિ । ઝમ-યત્રાપિ કિં, કયં, કેન ક્ત્યંશત્રયં તત્રલિડાશાદ્ધી ભાવનોચ્ચયતે । આર્થિમાવનાતુ દશ લકારસાધારણી । તત્રશાદ્ધિમાવનાયાં પુરુપવ્યાપારઃ સાધ્યત્વેન બન્વેતિ કરણત્વેન લિડાદિ-ઇતિકર્તવ્યતાયાંતુ અર્થવાદઃ આર્થિમાવનાયાં સાધ્યત્વેન સ્વર્ગાદેરન્વયઃ કરણત્વેન દધ્યાદયઃ યાગાદેર્વા કર્મમાવનાયાં તુ તદંગાદેઃ -એવંચ યતોવાયુઃ ક્ષે-પિથા દેવતા અતોભૂતિકામઃ શ્વેતમાલમેત ક્ત્યર્થવાદસ્ય સાર્યક્યમ્ ॥એવંસર્વત્ર ॥

ઐશ્વર્યની કામનાવાળો શ્વેતઅશ્વનું આકલન કરે. આ વિધિ વાગ્ધ્યની પાસે ન પીળું વાગ્ધ્ય એમ છે કે વાયુ ક્ષિપ્રદ્વજ આપનાર દેવતા છે. વાયુ યજ્ઞમાનને ઐશ્વર્ય આપે છે માટે તેજ વાયુ યજ્ઞમાનને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. વાયુ ક્ષિપ્રદ્વજગામિનિ દેવતા છે આ સ્થળે ક્રિયા કે ક્રિયાનો સંબંધ જણાવતો નથી તોપણ વિધિના ઉદ્દેશથી એ વાગ્ધ્ય પ્રયોગ હોવાથી તે વાગ્ધ્યનું પ્રાપ્તિ છે. વાયુ ક્ષિપ્રદ્વજગામિનિ દેવતા છે એ વાગ્ધ્ય ભૂતિકામનાવાળા એ વાયુ દેવતા સંબંધી શ્વેત અશ્વનું આકલન કરવું જોઈએ એ વિધિની સાથે એક વાગ્ધ્ય-તાને પામે છે. જે સ્થળે એક વાગ્ધ્ય પીળા વાગ્ધ્યની આકાંક્ષા રાખે છે ત્યાં તે બંને વાગ્ધ્યોની વાગ્ધ્યવાગ્ધ્યતા કહેવાય છે. જેમકે વાયુ ક્ષિપ્રદ્વજગામિનિ દેવતા છે તેથી ભૂતિકામનાવા-વાળાએ શ્વેત અશ્વનું આકલન કરવું. જો કહે કે એ સંબંધ કાંઈ વિવક્ષિત નથી, તો કેવી રીતે આકલન કરવું તેની અપેક્ષા થાય. આકલન ને ભૂતિ એ બે શબ્દોના એક જ અર્થ છે કે જુદા જુદા ? જો એક જ હોય તો પુનરુક્તિ થશે ને જુદા જુદા માનીએ તો વાગ્ધ્ય બેઠા થાય. એ વાત ખરી છે તો પણ જે ફળને માટે આકલન થાય તે ફળભૂતિ છે. એમ અર્થ સંભવ હોવાથી વિધિવાગ્ધ્ય ગત ભિન્ન ભિન્ન પદો ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળાં હોવા છતાં જાણ મુખ્ય રીતિથી સંબંધ પામે છે. તેજ પ્રમાણે સ્તુતિવાગ્ધ્યોની વિધિવાગ્ધ્યોની સાથે એકવાગ્ધ્યના સંભવે છે. સ્તુતિ વચનથી સિદ્ધ અનુષ્ઠાનની ભૂતિ કામનાથી ન સિદ્ધિ છે, તો સ્તુતિ વચન નકામું છે. બ્યારે સ્તુતિવાગ્ધ્ય વિધિવાગ્ધ્યની પાસે ન હોય ત્યારે ભૂતિ કામ પદથી ન વિધિની પરિપૂર્તિ છે. જેમકે પટ થાય છે એ વાગ્ધ્યથી પટ ઉત્પન્ન થાય છે એ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આંહી પટ અને થાય છે એ બે પદથી ભિન્ન ત્રીજા પદની આકાંક્ષા નથી. તોપણ રાતો પટ થાય છે એ વાગ્ધ્યમાં રાતો એ ત્રીજા પદની આકાંક્ષા થાય છે. તેથી રીતે સ્તુતિવાગ્ધ્ય ન હોય ત્યારે વિધિવાગ્ધ્ય નિરપેક્ષ રહે છે, અને સ્તુતિવાગ્ધ્ય બ-ણાય છે ત્યારે જ વિધિ વાગ્ધ્યને સ્તુતિ વાગ્ધ્યની અપેક્ષા રહે છે. સ્તુતિવાગ્ધ્ય ના હોય તોપણ વિધિથીજ સ્તુતિની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે જે વાગ્ધ્યો વિધાયક નથી તે સ્તુતિવાગ્ધ્યનું પ્રયો-ગન શું ? એ શંકા ખરી માનો, પણ સ્તુતિવાગ્ધ્ય વિના પણ સ્તુતિની સિદ્ધિ બસે થાઓ, પરંતુ સ્તુતિવાગ્ધ્ય હોવા છતાં સ્તુતિ પ્રયોગનવાળા વાગ્ધ્યની સાર્થકતા જણાય છે. વળી સ્તુતિવાગ્ધ્ય છતાં વિધિવાગ્ધ્યથી જ વિધિ ધૃષ્ટિ થશે તો સ્તુતિવાગ્ધ્યનો સંબંધ વિધિની સાથે યદિ સકશે નહીં, એ શંકા પણ ન બને કારણ કે સ્વાધ્યાયવિધિથી સિદ્ધ સ્તુતિ વાગ્ધ્યો અર્થવાળાં ને આકાંક્ષાવાળાં હોવાથી નિરર્થક નહીં જ થાય. તેથી એ બે વાગ્ધ્યોનો સંબંધ વિવક્ષિત છે. વિધિનો ઉદ્દેશ નિરપેક્ષ અર્થનું વિધાન કરી શકે છે. સ્તુતિવાગ્ધ્યની

શેષતા પ્રત્યક્ષ જ છે. માટે વિધિથી જ સ્તુતિની સિદ્ધિ છે. વળી નિરપેક્ષ વાક્યથી પણ વિધિ સિદ્ધ છે તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. પણ સ્તુતિવાક્યનો સંબંધ હોવા છતાં વિધ્યર્થની વિવક્ષા અશક્ય છે. કારણ કે તે વાક્ય જ વિધાયક છે. ભૂતિકામઃ અને આલભેત એ બે પદનો પરસ્પર સંબંધ હોય તો વાક્ય ભેદ નથી. પણ ભૂતિ કામનાવાળો આલભન કરે અને આલભન કરવાથી ભૂતિરૂપ ગુણ યશે એ બે પ્રકારથી વાક્યનો સંબંધ માનીયે તો વાક્ય ભેદ યશે, તે ઈષ્ટ નથી. પૂર્વે કહ્યું હતું કે ક્રિયા કે ક્રિયા સંબંધને અર્થવાદ વાક્યો જાણ્યા વતાં નથી, તે વિધિવાક્યની સ્તુતિદ્વારા ક્રિયાની સ્તુતિ કરનાર સ્તુતિવાક્ય તે ક્રિયાના અનુષ્ઠાતાને ઉપકારક યશે. એટલે વિધિ વાક્યની સ્તુતિદ્વારા અર્થવાદવાક્યો સાર્થક છે. તેવી રીતે સર્વ અર્થવાદ વાક્યો કોઈ પણ અર્થની સ્તુતિ કરતાં સત્તાં વિધિવાક્યની સાથે સંબંધ રાખે છે. આથી વાયુ ક્ષિપ્રફલગામિનિ દેવતા છે એ વાક્યો પ્રમાણ છે.

(આગળ ચાલુ.)

સ્વામી શાન્ત્યાનંદ-સરસ્વતિ ।

॥ પ્રાચીન ગ્રીસની જાતીયશિક્ષા અને ભારત* ॥

જે જે પ્રકારની સભ્યતાઓ છે તે સર્વમાં મનુષ્યનો એક ને એક આદર્શ અવસ્ય મલી શકે છે. મનુષ્યે વીશ્વને જે ભાવથી નીરખ્યું છે, વીશ્વની સાથે પોતાના સંબંધ અને સ્થાનના વિષયમાં જે પ્રકારની ધારણા કરી છે તેજ પ્રકારનો ભાવ અને ધારણા તેની સભ્યતામાં પ્રકાશિત હોય છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં તે દેશના નિવાસી આવા મનુષ્યોના કર્મક્ષેત્રને જ વીશ્વ સમજતા હતા. ગ્રીક લોકો માનવજીવનને પોતાના તે કર્મક્ષેત્રમાં જ આખર સમજતા હતા. તેજ કર્મક્ષેત્રમાં પોતાના જીવનની સંપૂર્ણતા અને સાર્થકતાની ઉપલબ્ધિની ચેષ્ટા કરતા હતા. અસ્તુ, તેમના દૈનિક જીવનની સંપૂર્ણતા અને અસંપૂર્ણતામાં જે સ્વાભાવિક હન્દ, રોધ અને અનેકનું દર્શન થતું હતું તે સર્વના સમન્વયસાધનને માટે તે બ્રહ્મતર પાર્થિવો એકમનું અનુ-સન્ધાન કરતા હતા અને તેમાં જ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્યને વિસર્જન કરી દેતા હતા. આ કારણને લીધે વૈચિત્ર્યનો ઉન્નત કરીને સામંતર્ય સ્થાપન કરવું એજ તેમના સૌદર્યબોધનું પ્રધાન અંગ બની ગયું હતું. આ વિચિત્ર સૌદર્યબોધે જ ગ્રીસ સભ્યતાનાં વિવિધ

અંગોને અનુરંજિત કીધાં છે. ગ્રીક લોકોના રાષ્ટ્રીય જીવનનું પ્રાધાન્ય, શિક્ષકમાં આદૃતિ-સૌહ-
વનું ગૌરવ, સંગીતયત્નો આદર અને શિક્ષાપદ્ધતિમાં વ્યાયામ અને સંગીતનો પ્રભાવ-આ સર્વે
તેજ સૌંદર્યભાષના પરિચાયક છે. સર્વ વિષયોમાં એકત્વે દૂર કરવાનો તેઓએ પ્રયાસ કીધો છે.

પ્રાચીન ભારતમાં જે સમ્યક્તા અને શિક્ષા પદ્ધતિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી તેનો બીજાનુ-
સર્વથા અન્ય પ્રકારનો જ હતો. પ્રાચીન ભારતના મત મુજબ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનું વિસર્જન
સૌંદર્યનું લક્ષણ નથી. ભારતે એક વિચિત્ર સૌંદર્યની ઉપલબ્ધિ કરી હતી. ભારતમાં પ્રત્યેક
વ્યક્તિના આત્મનો સંપૂર્ણ વિકાસ જ વીશ સૌંદર્યનું એક માત્ર લક્ષણ હતું. સમાજના સાધા-
રણ જીવનસાગરમાં વ્યક્તિની વિચિત્ર જીવનધારાઓના નિમજ્જન સર્વ પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યનું વિનાશ
સાધન ન કરી ભારત વર્ષે પ્રત્યેક વ્યક્તિના પ્રત્યેક દિનના ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ર જીવનપ્રવાહોમાં સમસ્ત
વિશ્વની એકતા ઉપલબ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કીધો હતો. તે પ્રકારે તેણે સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્યની
સર્વત્ર રક્ષા અને પુષ્ટિની વ્યવસ્થા કરી હતી. આત્મિક વર્તમાન જીવનનાં સાધારણ કાર્યો અને
ચિન્તાઓના ક્ષુદ્ર સમુદાયમાં અતંત યુગયુગાન્ત વ્યાપી, જન્મરણાતીત ભવિષ્યતાના મહત્ત્વ અને
ઐશ્વર્ય પ્રતિષ્ઠિત થઈ, અસીમને અસીમનો, અસંપૂર્ણતાને સંપૂર્ણતાનો, અવિદ્યાને વિદ્યાનો,
મૃત્યુને અમૃતનો અને બંધનને મુક્તિનો મદિમા દાન કીધો હતો. જે દુઃખની કૃતપતિ સર્વ
પ્રકારની પરવશતાથી થાય છે તેજ આત્મન્ટિક દુઃખની નિવૃત્તિ કરી જે સ્વાધીનતાથી અતંત
મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સ્વાધીનતા અને મોક્ષ લિપ્તિ સંસારનાં સર્વ કર્મો અને ભોગોની
નિયંત્રણ કરવાવાળી સમજવામાં આવી હતી. તેજ અહીં અન્તિમ લક્ષ્યસ્પર્થી વર્તમાન
હતી. તે કારણને લીધે ભારતવર્ષ માનવજીવનની વર્તમાન સામાન્ય અવસ્થામાં તદન્તર્ગત
સમસ્ત ભવિષ્યતે હૃદયંગમ કરતો હતો. એટલું જ નહીં પણ તે પોતાનો સ્વતંત્ર ઉપાયોથી
વિકાસલાભ કરવામાં પરમાનંદ અને અમૃતના સૌંદર્યનો પણ ઉપભોગ કરતો હતો.

આ અસીમ અને વૈચિત્ર્યમાં અસીમ અને ઐશ્વર્યની ઉપલબ્ધિ જ તેઓના વિચિત્ર
ધર્મભાવનું કારણ હતી. તેથી તેઓ પ્રત્યેક આત્માના ક્રમિક ઉન્નતિલાભના વિષયમાં નિશ્ચિન્ત
રહેતા હતા. ભારતવર્ષમાં લોકો મનુષ્યમાં દેવત્વનો આશેષ કરતા હતા તેનું જ આ કળ હતું.
આથી તેઓ પણ સમજ શક્યા હતા કે માનવસમાજના ક્રમિક વિકાસમાં પશુત્વનો ક્ષય થઈ
દેવત્વની પ્રભા પ્રકટ થાય છે. સમ્યક્તાના ઇતિહાસમાં ધર્મનો જ કેમવિકાસ થાય છે એ સત્યને
પ્રાચીન ભારતવાસી સારી રીતે જાણતા હતા. પ્રાચીન ભારતવાસીઓ પરકાલવાદનો સ્વીકાર
કરી મુક્તિલાભના સમ્બંધમાં જીવની વિચિત્ર સ્થિતિને સમજ શક્યા હતા તેનું આજ કારણ
હતું. આજ કારણથી તેઓ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિની ભિન્ન ભિન્ન આધ્યાત્મિક અવસ્થામાં
રહેવાનો સ્વીકાર કરતા હતા અને પ્રત્યેક વ્યક્તિના સંપૂર્ણ વિકાસ, સંપૂર્ણ સ્વાધીનલાભ અને
સંપૂર્ણ મુક્તિલાભની આશા કરવામાં સમર્થ થતા હતા.

અસ્તુ. તેઓના વૈચિત્ર્યની મર્યાદા રક્ષા કરવાની પ્રવૃત્તિએ ધર્મમાં પ્રવેશ-લાભ કરી
પ્રત્યેક વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યની ધોષણ કરી હતી. ભારતના આજ વિશિષ્ટ ધર્મભાવે સમાજ
જીવનમાં પ્રવેશ કરી તથા સમાજને આધ્યાત્મિકતા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરી સાધારણ સમ્યક્તાની

સન્મુખ આ લોકોની કુદરતને ખોલી બતાવી દીધી હતી. આથી સમાજના વિચિત્ર ઐશ્વરી-વિભાગ, અધિકાર વિભાગ, કર્તવ્યવિભાગ અને જાતિવિભાગ કરી બિન્ન બિન્ન અવસ્થામાં વિદ્યમાન બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓના સંપૂર્ણતાલાભની બિન્ન બિન્ન વ્યવસ્થાઓ ભારતવાસીઓએ નિર્દિષ્ટ કરી હતી. આથી જ તેઓ પ્રત્યેક મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના સહાયક થઈ શક્યા હતા. આ સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્યની વચ્ચે ઐશ્વર્ય અને પરમ સત્યની સત્તા વર્તમાન હતી. તેણે જ પ્રત્યેક મનુષ્યની અવસ્થાનુસાર પરિપૂર્ણતા, દાનોપયોગી વિચિત્ર રીતિ-નીતિ, વિચિત્ર વિધિનિષેધ, વિચિત્ર આશ્રમ-વિભાગ, વિચિત્ર કર્તવ્યકર્તવ્ય આદિ ધોર જટિલતાપૂર્ણ વાતોની સૃષ્ટિ કરી હતી. આ સત્યાનુયાયિની પ્રકૃતિના વશવર્તી થઈ તે લોકો વિવાદપદ્ધતિમાં, શ્રાદ્ધ સમંધી કાર્યકલાપમાં અને અતિથિ સત્કાર આદિમાં સમસ્ત વીચમાં જ નહીં પરંતુ યુગ યુગાન્ત સુધી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સન્મુખ ઉભાં કરી સદુને વિશ્વાસ-દૃઢ્ય, હિદાર અને મહાન જ્ઞાતી નાખતા હતા.

આથી જ તેઓની સમાજ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિનું સ્થાન સર્વથી ઉચ્ચ હતું. ભારતવર્ષ સમગ્રતું હતું કે પ્રત્યેક વ્યક્તિની એક એવી અવસ્થા છે—એક એવી પ્રવૃત્તિ છે—કે જેને નિયંત્રિત કરવાનો અધિકાર સમાજને નથી. જેના ઉપર કોઈ પરિવારનું જરા પણ આધિપત્ય નથી, તેને તેઓ રાષ્ટ્રીય જીવનથી બહિર્ગત સમજતા હતા. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જે વિરાટ ઐશ્વર્ય સામગ્રી છુપાયેલી છે તેની સાર્થકતાને માટે તે વ્યક્તિને એક એવી સ્વાધીન અવસ્થામાં રહેવું પડે છે કે જે સંકીર્ણ અને અસંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર અને સમાજ તથા પરિવારને આધીન નથી. તે સ્વાધીનાવસ્થાની કમિક પરિસ્થિતિ અને ઉપસંધિથી જ વ્યક્તિનો વિદ્યામ, આનંદ અને મોક્ષ થાય છે. તેથી જ જીવનની સફળતા, મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા અને માનવને દેવત્વ પ્રાપ્તિ થાય છે. અસ્તુ. વ્યક્તિના જીવનનું ચરમોત્કર્ષક સાધન જ ભારતવર્ષનો આદર્શ હતો. આ સત્યની ઉપસંધિના દૃઢથી જ ભારતવાસીઓએ વ્યક્તિની ઉપર રાષ્ટ્ર, સમાજ અને પરિવારનો અધિકાર ઓછો કરી વ્યક્તિને સર્વથી ઉચ્ચે આસને બેસાડ્યો હતો. તેથીજ તેઓએ વ્યક્તિના જીવનને બિન્ન બિન્ન વિભાગોમાં વહેંચી રાષ્ટ્ર, સમાજ અને પરિવારને પોતાના ચરમ દૃષ્ટસાધનનો સહાયક માત્ર માની બિન્ન બિન્ન સમંધ સ્થાપિત કર્યા હતા.

આથી તેઓ ક્રમશઃ કર્મ, ભોગ, સંસાર અને પ્રવૃત્તિદ્વારા જીવનની બિન્ન બિન્ન અવસ્થામાં ત્યાગ-સંન્યાસ અને નિવૃત્તિના બિન્ન બિન્ન સમન્વય કરી મનુષ્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા યત્ન કરતા હતા. તેઓની શિક્ષા વ્યવસ્થા પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે એક જ નહતી. તેનું જ આ ફલ હતું. વયની અનુસાર તેમાં વિચિત્રતા રાખવામાં આવી હતી. તેથી જ તેણે વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરી હતું. તેઓએ પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિના બિન્ન બિન્ન વિભાગ કર્યા હતા. તેનું કારણ એ હતું કે પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિના વિકાસસાધનમાં સહાયતા મળે. આ વિભાગ પરમ્પરાને તેઓ મુક્તિ પ્રાપ્તિનું સોપાન સમજતા હતા. આ ઉદ્દેશથી તેઓએ પ્રથમથી જ વિશિષ્ટ ધર્મભાવ અને મુક્તિવાદની અવતારણા કરી હતી. તે દ્વારા જ શિક્ષાર્થીના સમસ્ત જીવનને નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. આ કારણને લીધે યદ્યપિ સર્વોપી જીવ ઉન્નતિનો અભાવ હતો તથાપિ પ્રજા આધ્યાત્મિક બાવનો વિદ્યામ યવાથી જ નેએ

સંતુષ્ટ રહેતા હતા. શરીરને તેઓ ધર્મનું સાધનમાત્ર સમજતા હતા; ધર્મ જીવનની રક્ષાને માટે જ શરીરને તેઓ પુષ્ટ કરતા હતા.

આવા પ્રકારની સ્વાધીનતા અને આધ્યાત્મિકતા પ્રાચીન ભારતવાસીઓની વ્યક્તિ શિક્ષા અને જીવનચર્યાની વ્યવસ્થાપક હતી. આથી તેઓના સાધારણ રાષ્ટ્રની જટિલતા વધી નહીં. તેઓનું રાષ્ટ્ર તેઓના વ્યક્તિત્વ, પરિવાર અને સમાજનું નિયંત્રક ગણવામાં આવતું નહોતું. તે કેવલ લોકરક્ષા અને દેશરક્ષાનો ઉપાય માત્ર ગણાતું હતું. આથી તે લોકોને રાષ્ટ્રમાં કંઈ સંપાદન કરવામાં અને રાષ્ટ્ર-સભામાં ભાગલે દેવામાં કાલાતિપાત કરવા પડતો નહોતો. જમ વિભાગના નિયમાનુસાર તેઓએ રાજના હાથમાં આભ્યન્તરિક શાન્તિ અને ખહારના શત્રુ-ઓથી દેશરક્ષાનો ભાર સમર્પણ કરી દીધો હતો. આટલું કરી અને ઉદ્દેગ રહીત બની તેઓ જીવનના ચાર આશ્રમોમાં કર્તવ્ય પાલન કરતા હતા. રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ વા અવનતિના વિષયમાં તેઓ નિરપેક્ષ હતા. સ્વાધીનભાવથી તેઓએ પોતપોતાના સ્વાધીન સ્વાતન્ત્ર્ય વિકાસની વ્યવસ્થા કીધી હતી. આથી રાજસભા અને રાજધાની જ તેઓની સભ્યતાનું કેન્દ્ર નહોતી. તેઓની આવાસભુમિ, તેઓનો ગ્રામ-સમૂહ જ તેઓની જીવનશક્તિના આધાર હતાં. તેથી રાષ્ટ્ર તેઓના સર્વવિધ જીવનનો આસ કરી શકતું નહીં.

જન્માન્તર અને પરકાલવાદમાં તે લોકોનો ધર્મભાવ બદલ્યો હતો. તેણે જ તેઓની વ્યવસ્થા પદ્ધતિને નિયંત્રિત કરી પ્રત્યેક વ્યક્તિનું સ્વતંત્ર સ્થાન નિર્ધારિત કીધું હતું. સર્વ પોતાના ચરમ લક્ષ્યની અનુસાર વિકાસલાભ કરવાનો મુદ્દોગ પ્રાપ્ત કરતા હતા. આથી તે સમયે સમાજમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વને મુગમ હતું. પ્રતિયોગિતા અને જીવનમં-ગ્રામની સર્વ આધારોને તે લોકો તેજ કારણથી દૂર કરી શકતા હતા. શીષ્ય અને વાણિ-જ્યના કામોમાં તેઓને સમાજની સહાનુજ્જ્વિત હતી. રાષ્ટ્ર વિના કોઈ વિશેષ સહાયતાને તેઓ સ્વાધીનતાપૂર્વક ઉન્નતિ સાધન કરતા હતા. સમાજ, જીવન, પરિવાર અને રાષ્ટ્રથી સંબંધ રાખવાવાળી પોતાની સભ્યતાને ખદલે તેઓ મોટાં મોટાં શીષ્ય અને કારભારનાં કામો કરતા હતા. સખ્ય, સહાનુજ્જ્વિત અને સમવાયની તેઓમાં ઓછા ન હતી. તેઓની સભ્યતા સાધારણતઃ ભોગપ્રવૃત્તિદારા નિયંત્રિત નહોતી. ભાગ અને મુક્તિની આકાંક્ષાદારા તે પરિ-ચાલિત થતી હતી.

આ વૈચિત્ર્યપ્રિયતાના પ્રભાવથી તેઓએ વ્યક્તિ વિષયક શિક્ષા પદ્ધતિમાં સ્થૂલ રૂપથી અસામર્થ્ય અને અસર્વોગીણતાનું પ્રવર્તન કીધું હતું. આ સ્વાધીનતા અને મુક્તિની આકાંક્ષા દારા નિયંત્રિત બની તેઓ વિષયસંપત્તિને ધર્મજીવન અને પરિપૂર્ણ માનુષતાના વિકાસનું કેવલ એક સાધન સમજતા હતા. આ રીતે સ્વાતન્ત્ર્ય, સ્વાધીનતા, મુક્તિ અને ચરમલક્ષ્ય સાધ-નની આકાંક્ષા જ તેઓને સ્થાપલ્ય, મંદિર પ્રતિષ્ઠા અને મૂર્તિ નિર્માણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરતી હતી અને તેઓના શિષ્યનેપુણ્ય અને કારકાર્યની ઉન્નતિનું કારણ થતી હતી. ગમે તે શી-ષ્યનું કામ હોય તેને તેઓ કેવલ પોતાનો મનોભાવ પ્રકાશિત કરવા કરતા હતા. સ્થૂલ શરી-રના ઉદ્દેશથી તેઓ મૂર્તિના સૈદ્ધંત્યનો બોધ કરતા નહોતા. મૂર્તિની બનાવટથી બ્યારે અંત-

રના ઉચ્ચ ભાવ અર્થજિત થતાં હતાં ત્યારે જ શીશ્વી લોકો પોતાને કૃતાર્થ સમજતા હતા. આથી જ તેઓ હૃદયપુટ અને મુંદર શરીરવાળા પહેલવાનોની મૂર્તિઓ સ્થાપિત ન કરી- આધ્યાત્મિક-ભાવગ્રંથજ ક્ષ્યાનગ્રસ્ત યોગીઓની મૂર્તિઓ બનાવતા હતા અને તદ્દ્વારા દેવ- ત્વ અને મહા પ્રાણુતાનો પરિચય કરાવતા હતા. તેઓ અગ્નીમને સસીમમાં પૂરી રાખવાને, અમંભવિતતા અને સામાન્ય સ્થૂક પદાર્થોની સહાયથી વિરાટ સત્તાનું ચિત્ર બતાવવું તેને ગાંડાપણું સમજતા હતા. તેથી તેઓ આકૃતિની સુંદર સદશતા અને સામંભવ્ય પર વિશેષ અનુરક્ત નહોતા. આ લોકોમાં મનુષ્યોની અનેક પ્રકારની અસંપૂર્ણતા, વિસદશતા અને અસામંભવ્યની અભ્યન્તર તેઓ અનાદ્યન્ત પરમ સત્યનો પ્રભાવ ઉપલબ્ધ કરતા હતા. તેથી જ બાહ્ય અને સ્થૂક કદર્થતા અને અસુંદરતામાં પણ તેઓને સૌંદર્ય જણાતું હતું. તેઓ અસંપૂર્ણતામાં પણ સંપૂર્ણતા, અનૈક્યમાં પણ ઐક્ય અને વિરોધમાં પણ સંપન્ની ઉપ- લબ્ધિ કરી શકતા હતા.

પ્રાચીન ભારતવાસીયોના સાહિત્યમાં પણ આ વિચિત્ર-સમ્યતાનાં અંગપ્રત્યંગો ચિત્રિત છે. પરિવારગત અને સમાજગત જીવનના આદર્શોએ પ્રાચીન ભારતના સાહિત્યમાં જેવો વિશ- સલાબ પ્રાપ્ત કીધો છે તેવો અન્ય કોઈ પણ સાહિત્યમાં કીધો નથી. ભારતવર્ષના આચાર, વ્યવહાર, રીતિ, નીતિ, સાહિત્ય, કલા, શિષ્ય, વાણિજ્ય આદિ સર્વ વિષયમાં આ વાતનાં- પ્રમાણો છે કે વ્યક્તિત્વવિકાસ અને સ્વાતંત્ર્યોપલબ્ધિ જ વ્યક્તિનું ચરમ લક્ષ્ય છે અને તેજ તેની મુક્તિ છે. આજ સત્ય ભારતની આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મભાવનું મૂલ્ય છે. વ્યક્તિ પોતાના ચરમલક્ષ્યસાધનને માટે પરિવારને, સમાજને અને રાષ્ટ્રને જે અસ્થામાં જેટલો અધિકાર દેતા હતા તેટલાથીજ તે લોકો સંતુષ્ટ હતા. આથીજ ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રીય વિશ્લેષો થયા છતાં પણ ભારતવાસીયોની સિદ્ધાપદ્ધતિ, ચિન્તાપદ્ધતિ અને સાધા- રાગુ સમ્યના પ્રવાહ પોતાના પારસ્પર્યની રક્ષા કરી રાખ્યાં, વિદ્ય બાધાઓને દૂર કરી રાખ્યાં અને સ્વાનંદ્યની સાથેસાથેજ નવયુગોપયોગી નવજીવની શક્તિ પ્રકાશિત કરવામાં પણ સમર્થ થયા.

કલકત્તા
તા. ૩-૧-૧૨.

}

ચાંપરી વિદ્યલક્ષ્મી ઉદરી.

“ગુજરાતી કાવ્ય” વિષે મારા સ્વતંત્ર વિચારો.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૯ થી.)

(૨) દીકાકારો.

અધરા કાવ્ય ઉપર કલીટ નાનો આરોપ બહુ અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી વિવેચકોની બહુ જરૂર છે. વિવેચકો મહાસમર્થ કવિના વિચારો પ્રકાશમાં લાવી, શું ખુબી છે તે જગતને દેખાડે તોજ કાવ્યનો ઉદાર થાય, નહીં કે નિન્દાવાળો ભાગ ગોતી ખાસકાવહીનો છુટથી ઉપયોગ કરવાથી. કેટલાક દીકાકારો માસીક તન્ત્રીઓ ઉગના કવિમાં રહેલું કાવ્યનું કંઈક ગૌરવ હોય છે તે જણાવતા નથી, કાંઈ પણ અવલોકનમાં લેતા નથી; પરંતુ કંઈ પણ દોષ દેખાય છે તો ખૂબ જૂઓ પાડી તેમને હલકા પાડી નાંખે છે; તેથી મુજ તો કાવ્યની અવદશા છે જ તેમાં આવા વર્તનો ઉમેરે કરે છે.

મારા મત પ્રમાણે જે દીકાકારોની ઝેટલી જ રૂજ છે કે વિદ્વાન અને સમર્થ કવિઓમાં શું ઉચ્ચ આશયો છે તે બહુ જ વિવેક બુદ્ધીથી દીઝરેન કરી બતાવવા જોઈએ તેથી કાવ્ય શું છે તે અગમણ જગતમાં જણવામાં આવશે, અને ધીમે ધીમે કાવ્ય શું છે તે ફનીઆ આથી ઉઘાડી જોતાં વાંચતાં અને વિચારતાં શીખશે. દીકાકારો એ હલકા કાવ્યો તરફ લક્ષ આપવું નહીં અને હાનીકારક હોય તો અવગણના કરવી પણ તેથી સાધારણ કાવ્ય જેમાં કાંઈક ગૌરવ હોય તે દબાઈ ન જાય તે ધ્યાનમાં રાખવું—કાવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ ભાગનું અથવા ભાવનાનું વિવેચન કરવું જોઈએ—નહીં કે દોષોનું પ્રયત્ન કરી નિન્દા કર્યે જવી. આવું વક્ષણ દીકાકારોનું હોવું જોઈએ એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે અને આ વિચારને નીચેની વાતથી પોષણ મળે છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવું છું.

જેમ રંગ જૂમિ ઉપર ભારત મુનિ નાટ્યકારે કંઈ પણ દોષ હુણેલ હોય એવા પાત્રનું નામ તથા વર્ણન તથા ચરિત્ર નાટકમાં દાખલ કરવાની સજ્જ મના કરી છે તે એવા જ ઉદ્દેશથી કે ખરાબ ગુણવાળા પાત્રનું વર્ણન તથા ચરિત્ર પ્રેક્ષકો તથા વાચકોને બહુ હાનીકારક છે અને તેથી આધુનીક નાટકો વિરુદ્ધ વિદ્વાનોના મતો પડી ચુક્યા છે. તેથી હું મારો નમ્ર અભિપ્રાય રજુ કરું છું કે દીકાકારોએ કાવ્યના ઉચ્ચ આશયોનું પૂર્ણ વર્ણન તથા વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવું જોઈએ, અને નીન્દનીય ભાગને તથા દેવો જોઈએ—તેથી ઉચ્ચ કાવ્યને કલીટ છે એમ કહી લઈ દેવામાં આવે છે એમ થવા ન પામે. તેથીસાતની ફનીઆને દીકાકારો માર્ગદર્શક થઈ સારે માર્ગે ચલાવે છે અને કાવ્યની અભિવ્યક્તિ દેશને અનેક લાભો થાય છે—ગુજરાતી કાવ્યો ઉપર એવા દોષ વિસ્તારપૂર્વક દીકાના કાવ્યો નથી તે રોચની વાત છે—વખતે હોય છે તો નિન્દાઓ દેખા દે છે તે વણી રોચની વાત છે. પરંતુ અધરા રસીક કાવ્યોનું પ્રયત્ન સાધારણ માણસ સમજે તેવી રીતે કરી લોકોને

અનન્ય લાભ અપાયેલા જોવામાં આવતો નથી—આવી દીકાઓ થાય તો ખરા કાવ્યનો ઉદ્ધાર થશે.

(૩) રસમય ગંભીર અને અર્થગૌરવયુક્ત કાવ્યો અને તે ઉપર ક્લીષ્ટતાનો આરોપ.

રસાત્મક અને ભાવનાવાળાં કાવ્યો ક્લીષ્ટ છે એમ ગણાઈ નિન્દાય છે અને જન સમુદયથી વંચાતાં નથી તેથી જ દીકાકારોની જરૂર છે અને તેવા આરોપમાંથી જ દીકાકારો કાવ્યને બચાવી શકે છે, અને કાવ્યનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે.

જો ભાવ અસંબદ્ધ હોય, વિચારો બંધ એસના ન હોય, શબ્દોના ઘણા વિચીત્ર અર્થ અને અનર્થ ઉપજાવ્યા હોય, અને એકાદ શબ્દથી ઘણુંએ અર્થહાર છે એવું સમજ લેવાનું હોય એવાં કાવ્યો તેજ ક્લીષ્ટ કાવ્યો અને આટલી જ ક્લીષ્ટ કાવ્યની વ્યાખ્યા છે.

યોગ્ય જ્ઞાનથી અથવા જુદીની ન્યુનતાથી, કુચ્છ ભાવના ન સમજાય, ગાંભીર્યના ગ્રહણ ન થાય, અને સમજતાં થમ પડે ત્યારે તે કાવ્ય ક્લીષ્ટ છે એમ ગણવું એ ઘણું ખેદજનક છે. જો કે વિકાસો રસમય છે, પરંતુ આ શબ્દો સાધારણ વર્ગ માટે છે.

અર્થાલંકારો વિનાનાં કાવ્ય ખાલી ચોખ્ખા કાદેશાં ફોતરાં જેવાં છે. અર્થાલંકારો જેવા કે ઉપમા, રૂપક, સ્તેશ. સજ્જારોપણ, ઉપેક્ષા, અન્યેક્ષિત આદિ કાવ્યનાં આભૂષણ છે. તેમ જ શબ્દાલંકાર પણ છે. ભાવનાઓ ગંભીર, વિચારો સંગીન, અને હૃદયમાં સ્પર્શ કરે તેજ કિત્તમ કાવ્ય છે.

જો સમજતાં વિચારતાં થમ પડે પણ તેને ક્લીષ્ટ ગણી ત્યજવાં ન જોઈએ. તેથી મારા મન પ્રમાણે તો રસાલંકાર યુક્ત, અર્થ ગૌરવયુક્ત રસીકભાવ અને કુચ્છ વિચારો યુક્ત અને મધુર શુદ્ધ શબ્દોથી વિભૂષીત તેજ મુન્દર અને શ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે. તે મને અતિ પ્રીય છે અને તેજ કાવ્યનો હું પરમ ભક્ત છું.

આધુનીક દીકાકારોના લેખમાં અને ખાસ કરીને યુગરાત્રિ પત્રમાં “આણુ બહુ ડાહ્યું હવન પટાન્ત” એક વખત વાંચવામાં આવ્યું હતું તેમાં લખ્યું હતું કે કાદમ્બરીની ભાષા ઘણી ક્લીષ્ટ, સ્તેશ અર્થવાળી છે, તેથી તે ઉતરતી પંક્તીમાં મુકેલી મેં વાંચી હતી. તેમાં બહુ મયન કરી પુનઃ પુનઃ જાહેર કર્યું હતું કે સ્તેશાલંકારની ઉત્પત્તિ હલકા કવિને હાથે થાય છે અને તે કાવ્યને હલકી સ્થાનિમાં લાવી મુકે છે. “ભાત રચિદિ લોકઃ” એ ન્યાયે તે વિકાસનો મત તેમને દૃષ્ટ હશે પરંતુ મારો સ્વનન્ય અભિપ્રાય તેજ કાવ્યને કિત્તમ માને છે—જેમ કે ‘રામકૃષ્ણ લોભવિરોધકાવ્ય’ સંસ્કૃતમાં છે. મહિમ્ન શિવ તથા કૃષ્ણ ખજેને લાગુ પાડેલ છે તે પણ કવિની જુદીનું કાર્ય છે. એવાં કેટલાંક કાવ્યો યુગરાત્રિમાં છે ?

સૌંદર્ય, અને તદ્દન ખેડુત મનુર દુકાનદાર તમામ એવા લોકો જ સમજે અને ધરીક ખુશી થાય એવાં કાવ્ય તે કાવ્ય નહીં; વાંચતાંવેત જ સમજાઈ જાય એવાં કાવ્ય હોય તો પછી નવીન શીખવાનું ક્યાંથી મળે ? બુદ્ધિની કમોટી ચાય, અન્તર્ગત ભાવો સમજતાં વિચારતાં, અને કાણે કાણે મનન કરતાં હૃદયમાં હૃદય પ્રેરેશ પામી, મહા બધ્ય આનન્દદાયક ધ્વની ઉત્પન્ન થાય, એવાં કાવ્યો તેજ કાવ્યો. જેમાં અર્થગૌરવ હોય અર્થાલંકારો હોય એવાં કાવ્યો તેજ કાવ્યો. મહા કવિ કવિદાસના કાવ્યમાં સ્થલે સ્થલે ઉપમાઓ જોવામાં આવે છે અને ભારવીનું અર્થગૌરવ પ્રસિદ્ધ છે. બ્યારે વિદ્વાનોએ અર્થાલંકારોના ખેદ બહુ કુશળતાથી વર્ણવ્યા છે, ત્યારે શું તે અલંકારો નકામા અને મિથ્યા જાણવા ? શ્લેષા-લંકારો આદિ અલંકારો ગોઠવવા એ બુદ્ધિનું કાર્ય છે, પ્રમંથો રચવા એ પણ બુદ્ધિની કમોટી છે, પરન્તુ ઉચ્ચ અને હૃદયભેદક હૃદયમાં પ્રવેશ કરે તેવી ભાવનાઓ, મનુષ્યની પ્રતિભાને (passions) ડોલાવે તેવી કલ્પદ્રવ્યસંચુકત કાવ્ય તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે.

કેટલાક વાચકો આવાં કાવ્ય ધીંકારે છે, બીજકુલ જોતાય નથી અને બ્યારે બ્યારે કાવ્ય સાથે ગદ્ય હોય છે ત્યારે ગદ્ય ગદ્ય વાંચી પદ્ય ત્યજ દે છે આવો અન્યાય પદ્યને થાય છે તેથી મારા જેવા કાવ્યના પ્રેમીને પારાવાર ખેદ થાય છે. કાવ્યમાં શું રહસ્ય તથા ગૌરવ છે ને જોવા વાચકોથી જરા પણ શ્રમ જોવાતો નથી તે ધણું શોચનીય છે.

અમરશતક તથા ગીતગોવિન્દ આપ્રતિના કાવ્યના નમુના છે, જેના એકે એક શ્લોક ઉપર એક એક પ્રમંથ રચાય એવું વિદ્વાન્ દીકારોએ મુક્તકંઠે કહેલ છે. તેવી પ્રતીના કાવ્યનો મું પૂર્ણ હીમાયતી છું. મંદુર શબ્દોથી તેવાં કાવ્ય વિખૂંપીત હોય અને ભાવનાઓ હૃદયને ભેદે તેવી હોય તેને કોઈ ક્ષીપ્ર કાવ્ય કહેશે તો ને નરક હું મારો અજ્ઞ-ગમે જાહેર કરું છું.

જો કે વિજ્ઞાનના જોરથી આવા કાવ્યને ક્યાંય ચોગ્ય સ્થાન મળતું નથી, ક્યાંય નંચાતાં નથી, અને જવજો જ તેનો આદર થાય છે. બુદ્ધિપ્રકાશ જેવા વયોરક્ષ હુરંધર મારસીક પત્રો પણ તેવા કાવ્યથી બીદે છે અને કહે છે કે વાચકોને શ્રમ પડે અને ન સમજવાથી કંટાળો થાય, માટે જેમ અને તેમ એકાદ હલકા બહુ સરળ અંદે એ તથા શબ્દ સમૂહ ભેગા કરેલાને કાવ્ય કોટી મારી પ્રથમ પાને એ તથા કીટીમાં પ્રથમ ખુરસી આપી કૃતકૃત્ય માને છે અને બંને ત્યાં સુધી કવિતા દાખલ નહીં જ કરવા અને ગદ્ય મળે તોજ લેવા આગ્રહ જાહેર કરે છે એ વાતથી સહૃદય કાવ્યના પ્રેમીજનને પારાવાર ખેદ થયા વિના રહેશે નહીં.—

શીશુત્ત ગોવર્ધનરામભાઈનું “સ્નેહમુદ્રા” કાવ્ય પણ કોઈક જ વાંચતું હશે. તે ક્ષીપ્ર અરસિકને લાગશે પરન્તુ તેના અંતર્ગત ભાવો વિચારતાં જેવું મસ્ત અને રસિક કાવ્ય છે તે રસિક જનો જાણી શકશે. રા. રા. ન્હાનાલાલ દ્વયપતરામ કવિનાં વસન્તોત્સવ આદિ કાવ્યો પણ ઉચ્ચ ભાવતામય રસથી છલકાઈ જતાં આદર્શ કાવ્ય છે અને તેના જેવા

ગુર્જરગિરામાં રસવાહી અને રસોત્પાદક કવિ યોગ જ થયા છે અને યોગ જ થશે.* પરંતુ તેમનાં કાવ્ય પ્રત્યે આપણે ગુજરાતનો અરસીક લોક સહુદાય સામું જોતો નથી વાંચતોય નથી—કારણ કે ઉપરોક્ત હોય પ્રથમથી દાખલ કર્યો હતો. રા. રા. મણીલાલ છબારામ બદ્દે આવી જ પ્રતિનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો રચેલાં છે જે પણ ખુણામાં, પડેલાં છે. તેમના રચેલા ઋતુવર્ણનમાં તે લાલીત્ય બેહેરી રહ્યું છે, અને કોઈક ગુર્જર રસિક તેના અમુલ્ય રસનું પાન કરે છે—સ્વ. બીમરાવનું ‘પૃથુરાગ્રસો’ પણ રસીક કાવ્ય છે. આવાં, રસીક કાવ્ય છે. આવા, રસથી નીર્ઝરતાં કાવ્યોનો હું પરમ ભક્ત છું—છેવટે આ ઉપરથી હું માત્ર એટલું જ જણાવવા રજા લઉં છું કે વક્ષભ જેવા સ્વતન્ત્ર હૃદયના બેપરવાઈ ગમે તે સુખ દુઃખ મળે તેની દરકાર નહીં રાખનારા, પોતાના કાવ્યને ઉત્કૃષ્ટ માની મસ્ત બની ડાલનારા, પોતાના જ કાવ્યમાં મોક્ષનું સુખ અનુભવે છે; અર્થગૌરવ, રસાલંકાર, અને ઉગ્ર ઉગ્ર હૃદયમાં પ્રવેશે તેથી ભાવનાવાળાં કાવ્યો જે ક્ષત્ર મધુર સુષ્ટોથી વિભૂષીત હોય અને વાચકને નવીન જ્ઞાન તથા આનન્દ આપે તે જ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય છે અને તેવા કાવ્યોનું ખરું તત્ત્વ સામાન્ય જનોમાં જેમ અને તેમ જાણમાં લાવવાનું કામ રસત ટીકાકારોનું છે તેથી ગિરાનો ઉદ્ધાર થશે, અયોગ્ય આરોપો આવતાં અટકશે અને સત્યપ્રકાશમાં આવશે. આ મારો પોતાનો સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય છે. અન્યના વિચારો જુદા હોય તે વિશે અત્ર લક્ષ્ય આપ્યું નથી કારણ કે તે સવિસ્તર દિગ્દર્શન કરતાં લેખ મોટો થઈ જાય માટે આટલેથી મારા કંઈક વિચારોનું નિષ્પણ કરી હું વિરામું છું.

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

વૌદ્ધ ધર્મિય રામાયણ.

લેખનું મથાળું વાંચીને ઘણા વાચકોને અત્યંત આશ્ચર્યકારક લાગવાનો સંભવ છે અને સંપૂર્ણ લેખ વાંચ્યા પછી તો અધિક આશ્ચર્ય લાગશે તેમાં કોઈ સંશય નથી જ. “બૌદ્ધ ધર્મીય રામાયણ છે શું? હોય તો તે આપણા રામાયણ પ્રમાણે છે કિંવા તેમાં કોઈ ભેદ છે શું? ઈત્યાદિ વિચાર હરેક મનુષ્યના મનમાં આવે તે સ્વાભાવિક જ છે. બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો મૂળ પાલી ભાષામાં છે—તેમાં ‘જાતક’ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. આ જાતકોની સંખ્યા ૫૫૦ ની છે. પ્રત્યેક જાતકમાં બગવાન જુદા પૂર્વ જન્મના ચરિત્રનું વર્ણન કરેલું છે.

* તેમજે હન્દશાસ્ત્રને કોરાળે મુદી નહીં ગઈ તેમ નહીં પદ્ય એવી વર્ણ્યંકર રીતિ અખત્યાર કરી પણ તેમાં તેઓ ફક્તીજૂત થયા નથી. તેમનું હૃદય જ ધીમે ધીમે કમુદ્ય કરતું ગયું છે કે હન્દશાસ્ત્ર અને અલંકાર શાસ્ત્ર તેજ કાવ્યનાં આશ્રુપણ છે અને તેથી દલેની તેમની રચનામાં ધણી પંક્તીઓ હનૌબદ્દ દેખા દે છે. તેથી તેમની બધાં નેઓથી મુખારવાનું કાંઈ યોગ્ય તથા સાઈ છે એમ સીદ્ધ થાય છે.

આપેલો છે. તે અત્રે જોવો ને તેવો ઉતારવામાં આવે છે—ચાચકો તે વાગી કદપના કરવી હોય તે કરી લેવાને સ્વતંત્ર છે.

આપણા રામાયણના ઉત્પાદન માટે જ્યેમ ગૌઆલંછુ અને દેવતાઓનું દુઃખ કારણે જૂત છે તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધીય ‘દશરથ જાતક’ ઉત્પન્ન થવા માટે એક વિષય કારણજૂત છે. તે પ્રથમ જણાવવો જોઈએ.

કોઈ એક પ્રસંગે એક બૌદ્ધ પિતૃવિયોગે દુઃખિત યદને ચિત્તશાંતિ માટે દેવ પાસે આવ્યો ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે નીચેની વાર્તારૂપે તેને ઉપદેશ કર્યો અને તેની હૃદયવ્યથા દૂર કરી.

દશરથ જાતક.

પ્રાચીનકાળમાં વારાણસી (કાશી) માં દશરથ નામનો એક પ્રબળ પરાક્રમી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પોતાની પ્રજાનું ન્યાય અને પ્રીતિથી પાલન કરતો હતો. તેને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંની પટરાણીને બે પુત્ર અને એક કન્યા એમ ત્રણ સંતાન હતાં. વડીલ પુત્રનું નામ રામ, બીજાનું નામ લક્ષ્મણ, અને કન્યાનું નામ સીતા હતું. કેટલાક કાળ પછી પટરાણી પરસોડવાસી થઈ અને તેના શોકને લીધે રાજા અતિ વિહ્વલ થયો. મંત્રી મંડળે તેનું શાંતન કરીને તેને પુનઃ લગ્ન કરવાની વિનંતી કરી—રાજાએ પણ પરિસ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીને શોક મૂકી દીધો અને એક સુંદર કન્યા સાથે લગ્ન કરીને તેને પટરાણી બતાવી. તેના પેટે તેને એક ભરત નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તે પુત્રનું સુંદર મુખ જોઈને રાજા એટલો બધો આનંદિત થઈ ગયો કે તેણે રાણીને ‘વર’ માગવાને કહ્યું. રાણીને રાજાની આટલી બધી કૃપા જોઈને આનંદ તો થયો પણ તે પ્રસંગે તે કંઈ પણ બોલી નહિ.

પુત્ર ભરત આઠ વરસનો થયો ત્યારે તેની માતાએ (પટરાણીએ) રાજાને કહ્યું “આપે મારી ગમે તેવી ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને વરદાન આપેલું છે તે આજે પૂર્ણ કરો.”

રાજાએ આનંદથી તેની અભિલાષા જાણવા ઈચ્છી.

રાણીએ ઉત્તર આપ્યો “મહારાજા! મારા પુત્ર ભરતને રાજ્યાભિષેક કરો.”

તેનું આ અન્યાયી બાપણ સાંભળીને રાજાને અત્યંત ક્રોધ થયો—તેં બોલ્યો “પાપિણી, મારા પ્રથમના બે પુત્રો જીવતા હતાં, તેમનો નાશ કરીને તું આવી ઈચ્છા રાખે છે?” રાજાનું આ ક્રોધાચુક્ત બાપણ સાંભળતાં જ રાણી બચલીત થઈ ગઈ અને તરત ત્યાંથી ચાલી ગઈ; પણ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા કંઈ તેણે છોડી નહિ. કેટલાક દિવસ પછી તેણે કરીથી રાજાને તેજ પ્રાર્થના કરી.

રાજાએ મનમાં વિચાર કર્યો ‘સ્ત્રીની જાન કૃતાં’ આ (રાણી) મારા પુત્રોનો નાશ

મનુષ્યોએ બદલ વ્યર્થ શોક કરે છે. મનુષ્ય જે પ્રમાણે એકાએક સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે તેજ પ્રમાણે તે એકાએક નષ્ટ પણ થઈ જાય છે. આ જગતમાં પ્રત્યેક વસ્તુ ક્ષણ બંધુર છે. તે બદલ મિથ્યા શોક કરવો એ જાનીમાણસને ચોચ નથી. ”

રામના મૃગમાંથી આ ઉપદેશ સાંભળતાં જ સર્વનાં મન શાંત થયાં. પછી બરતે રામને વારાણસી (કાશી) તરફ આવવા માટે વિનંતી કરી.

રામે ઉત્તર આપ્યો “ બરત ! પિતાએ મને બાર વર્ષ પછી વારાણસીમાં આવવાની આજ્ઞા કરી છે—એ વાતને હજી ત્રણ વર્ષનો અવકાશ છે. જો હાલ હું આવું તો પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ થાય. માટે આ વખતે તું લક્ષ્મણ અને સીતાને લઈને જ—એ આ મારી પાકુકા મિહાસન પર મૂકીને રાજ કારભાર ચલાવજે. ત્રણ વર્ષ પછી તો હું આવીશ જ. ”

રામની આજ્ઞા પ્રમાણે બરત, લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે પાછો રૂપો અને ત્યાં પ્રતિનિધી રૂપે રાજ ચલાવવા લાગ્યો.

ત્રણ વર્ષ પછી રામ વારાણસીમાં અગ્ન્યા અને સીતાની સાથે લગ્ન કરીને (વાચક ! સીતા રામની બહેન છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખે જ.) રાજ્યાશ્રદ થયા. પ્રજાએ અને મંત્રી વર્ગે આ નૂતન જોડાને રાજ્યાભિષેક કર્યો !

આમા રામ રાજ ૧૬૦૦૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી પરલોકવાસી થયા !

વાંચક ઇન્દ ! જોયું કે બૌદ્ધધર્મિય રામાયણ ! ક્યાં આદિ કવિ વલ્કિમકીનું મનોરંજક ઉપદેશ પૂર્ણ રામાયણ અને ક્યાં ઉપર જણાવેલી અશ્લીલ કર્મ કથા ?*

૯-૫-૧૨.
રીઝીશ્વર-અમદાવાદ. }

પરિખ મણીલાલ કેશવલાલ.

॥ સુખી જીવન—તેનો શામાં સમાવેશ થાય છે ॥

(૧.)

એક સુખી જીવનના ધંધા કરતાં આ દુનિયામાં એવું બીજું કંઈક ભાગ્યેજ છે કે જે વિશે વધારેમાં વધારે વાતચીત કરવામાં આવતી હોય અને ઓછામાં ઓછું સમજવામાં આવતું હોય. દરેક માનવિનાં ઈચ્છા અને ઉદ્દેશ પણ આવા પ્રકારનાં જ હોય છે, છતાં એ હક્કરોમાંથી એકને પણ ખબર નથી કે આવા સુખનો શામાં સમાવેશ થાય છે. આમ છતાંએ આપણે આપણું જીવન એક પ્રકારની આંધળીયાં ભરેલી અને આતુર શોધમાં જ ગાળીએ છીએ; એકાદ ખોટા માર્ગે આપણે જેમ જેમ વધારે ઉતાવળા બનીએ છીએ તેમ તેમ આપણે આપણી મુસાફરીના અંતિમ સ્થાનથી વધારે ને વધારે દૂર થતા જઈએ છીએ. તેટલા માટે આપણે પ્રથમ શાની શોધ ચલાવીએ છીએ એ વિશે વિચાર કરવાનો છે; તે મેળવવાનો ટૂંકો ને ટય માર્ગ કયો છે, એ શોધી કાઢવાની આપણી અન્ય ફરજ છે. જો આપણે ખરા હોધશું તો આપણે દરરોજ કેટલા સુધરતા જઈએ છીએ, એ સમજાવું જરૂર; પરંતુ જો આપણે ગમે તો “બુમોને” અથવા વિમાર્ગગામી લોકના માર્ગને અનુસરીએ તો આપણે અવળા દોરાવાની આશા રાખવી જોઈએ; અને આપણા દિવસો પણ ભટકવામાં અને ભૂલોમાં પૂરા થતા જોવામાં આવશે. તેથી આપણે આપણી સાથે માર્ગમાં એક કુશળ ભોળીઓ રાખવો અતિ અગત્યનો છે. બીજી મુસાફરીઓમાં રાજનાર્ગથી જ આપણા જવાના સ્થાને જઈ રાકાય છે તેમ આમાં બની શકતું નથી; બીજી મુસાફરીઓમાં તો માનવિ માર્ગ ભૂલ્યું હોય તો ત્યાંના વાસિઓ તેને ફરીથી સીધે માર્ગે ચલાવે છે તેમ પણ આ મુસાફરીમાં ચાલ શકતું નથી; આથી ઉલટી રીતે આ મુસાફરીનો ઘડાયેલો માર્ગ અન્યંત ભયંકર હોય છે અને લોકો પણ આપણને મદદ કરવાને બદલે અવળે માર્ગે દોરી જાય છે. તેટલા માટે આપણે ઘેટાંની માફક અનુસરવાની જરૂર નથી, પરંતુ બીજાં માનવિઓની રૂઢિ રીત રીવાજો, ફેશનોના અનુકરણને બદલે જુદાવડે આપણે આપણી જાતનું નિયમન કરવાનું છે. એક ભાગી છૂટતા લશ્કરમાં બને છે તેમ આપણા માનવ જીવનમાં પણ બને છે—એક જણ પ્રથમ ઠોકર ખાય છે અને પછી બીજો તેના ઉપર ગબડે છે. આ પ્રમાણે તેઓ એક બીજાંનાં ગળાં ઉપર ગબડ્યાં જાય છે, આખરે આખું રણક્ષેત્ર આ પ્રમાણે ગબડેલાઓના એક મોટા દગલા સમાન બની જાય છે. આમાં તોફાનનો સમાવેશ એટલામાં થાય છે, કે આપણે બીજાંનાં દંડાંને બેઠાં વિનાશ પામીએ છીએ. પરંતુ જો આપણે આપણી જાતે સાધારણ લોકથી માત્ર છૂટા પડી જઈએ તેમાં જ આપણા સુખનો સમાવેશ થાય છે; કારણ કે એક સુખી જીવનના પ્રશ્નનું નિરાકરણ મત લેખને કરી શકાતું નથી. ઉત્તમ ઉત્તમ બાબતો જ ઘણા લોકોને ગમતી આવે એવા સુખી પ્રકારે માનવ જીવનના બનાવોને ગોઠવવામાં આવ્યા નથી. એવી એક દલીલ છે, કે વ્યારે સાધારણ લોક સમૃદ્ધ ખુશીમાં આવી જઈને ટેકા આપતો હોય ત્યારે કારણ ખરાબ હોય છે. સાધારણ લોક સમૃદ્ધને વિવેક સહિત નિરાકરણ કરતાં માની લેવાની બાબત ઘણી સહેલી લાગે છે,

જે દરજ્જાનું જનનું આવતું હોય તેથી સંતોષ માનનારો હોય છે, તે સાડું હશે વા નહિ, એ વિષે કોઈ કાંઈ તપાસ કરતો નથી; સાધારણ લોક સમૂહ એટલે પ્રતિષ્ઠિત તેમજ શા-
લકા તૂટકા જોડાવાળાઓને સચવાતો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે; કારણ કે હું તેમની
આંખવડે પરિક્ષા કરતો નથી, પરંતુ આવી પરિક્ષા કરવાનું મારી પાસે એક ઉત્તમ પ્રકારનું
ખરેખરા જ્ઞાનરૂપી સાધન છે; આત્માને જ આત્માનું શ્રેય શોધી લેવા ઘો. દુનિયાંદારીનું
સુખ, મને સારી રીતે ખબર છે, કે મગજને બમાવી નાખે છે; પરંતુ જે કોઈ કાંઈ એકાદ
માનવિનું બાન આમાંથી કેંકાણે આવે છે તો તે કષ્ટિત કરશે, કે જે જે તેણે કહ્યું છે તે
ન કરેલું થઈ જાય એવી તેની ઈચ્છા છે; જે જે પદાર્થો માટે તે હાથ હાથ કર્યા કરતો
હતો તેના કરતાં જે જે પદાર્થો માટે તે બધ રાખતો હતો તે ઉત્તમ પ્રકારના હતા.

અર્થ સુખ.

માનસિક વ્યાકુલતામાંથી છટકા જનનું, પણ અને માનવો પ્રત્યેના આપણા ધર્મ સમ-
જવા, ભાવિ ઉપર કોઈ પ્રકારનો આતુરતાભર્યો આધાર રાખ્યા વિના વર્તમાનનો ઉપભોગ,
આશાઓ અથવા નિરાશાઓમાંના એકેથી પણ આપણી જાતને આનંદ ના માનતાં, પરિપૂર્ણ
રીતે જોઈએ તેટલું જે આપણી પાસે છે તેથી સંતોષ રાખવો એમાં ખરા સુખનો સમા-
વેશ થાય છે; કારણ કે જે આવા પ્રકારનું છવન ગણે છે તેને કરાની નર રહેતી નથી.
માનવ જાતનાં મોટામાં મોટાં સુખ સાધવોનો આપણા અંતરમાં સમાવેશ થાય છે તથા
આપણાથી મેળવી સકાય એવાં હોય છે; પરંતુ આપણે આપણાં ચક્ષુઓ ગંધ કરીને, અં-
ધારામાં બટકતા લોકની પેઠે આપણે જે ચીજને સોધતા હોઈએ છીએ તેને શોધ્યા વિના
જ તેનો ત્યાગ કરી નહીએ છીએ. ભાગ્યદેવીની કોઈ પણ પ્રકારની દશાથી આશા
અથવા નિરાશાભરી ના જનતી મનની એક અમુક સમાન દશાનું નામ શાંતિ
છે. કરાથી પણ તેને ઓછી કરી સકાતી નથી, કારણ કે એ તો માનવ પરિપૂર્ણતાની
દશા છે, આપણાથી જેટલા ઉંચે ચઢી સકાય તેટલે ઉંચે ને આપણને સર્વ જાય છે તથા
દરેક માનવને પોતપોતાનો આધાર લેતો જનાવે છે; આથી ઉલટી રીતે જે કોઈ બીજા
કરાના આધારવાળો જને છે તેનું પતન થાય છે. જે યથાર્થ નિરાકરણ કરી શકે છે તથા
તે પ્રમાણે અંતથી વર્તે છે તે એક પ્રકારની નિત્ય શાંતિ ભોગવી શકે છે. તે જનાનાનો
એક સત્ય ચિતાર જોઈ શકે છે; તેને પોતાનાં સર્વ કાર્યોમાં એક પ્રકારનાં નિયમ અને માપ
જણાઈ આવે છે; તેની પ્રકૃતિમાં એક પ્રકારની પરીપકારી વૃત્તિ જણાઈ આવે છે; તે પો-
તાનું છવન શુદ્ધિ અનુસાર ગણે છે અને પોતાને માટે પ્રેમ અને આદરભાવ ઉપજાવે છે.
એક નિશ્ચય ભરેલી અને અડગ નિરાકરણ શુદ્ધિ વિના બાકીનું બધુંએ માત્ર ફેરફાર સમાન
છે. આપણને ગમે તો આકર્ષતી અથવા બધ પમાડતી બાબતોને તાબે કર્યા પછી અવસ્થ
કરીને મનમાં સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિના ભાવનો ઉદય થઈ આવે છે; આ દશામાં દરજ્જાનના
દુનિયાંદારીના આનંદોને બદલે (ઉત્તમોત્તમ પ્રકારે પણ આવા આનંદો નકામા અને નુક-
શાનકારક ઉભયે હોય છે) આપણામાં ખાતરી ભરેલો ઉત્તમ પ્રકારનો આનંદ ઉભરાતો હશે
અને મન પણ નિરંતરની સુખ શાંતિમાં મહાસતું હશે. એક ગુણી માનવિ જનાવવા માટે
એક શાંતિભર્યા આરોગ્ય મનની નર છે; સર્વે દશાઓમાં એક પ્રકારની દરતાની ભાવના

પ્રવર્તવાની જરૂર છે; દુઃખની લાગણી થયા વિના આ દુનિયાની બાળેતોની એક પ્રકારે સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા છે; ભાગ્યદેવીની બક્ષિસો માટે એટલી બંધી જેદરકારીની જરૂર છે, કે તેમના સાથે અથવા તેમના વિના પણ આપણે સંતોષમાં વસી શકીએ એમ થવાની જરૂર છે; કંકળાટ, તેમજ તકરાર, તેમજ આલસ, તેમજ બધાં જોમાંનાં એકેની પણ જરૂર નથી, કારણ કે એમનાવડે જ માનવ જીવનમાં ક્ષેષ ઉપજી આવે છે. જે બધામાં વસે છે તે સેવા પરાયણ બને છે, એક ડાહ્યા માનવિતો આનંદ જરા પણ ગરબડાટ વિના દૃઢ ટકી રહે છે. સર્વ સ્થળોમાં, સર્વ સમયોએ, સર્વ દશાઓમાં તેના વિચારો આનંદી અને શાંત હોય છે. જે પોતાની જાતને વારાફરતી સુખ અને શોકની લાગણીઓને તાણે કરે છે તે કેટલી બંધી બળકેર અને દુઃખકારક ગૂલામીમાં સપડાય છે? પ્રમાણિક મોજશોખના નિયમસર ઉપભોગમાં અથવા બુદ્ધિ ભરી આસાઓની સાદી મનોરથ સંપ્રિયોમાં એક બાધ રૂપે માત્ર આમ કહેવું નથી. આથી ઉક્તી રીતે માનવિ હમેશાં ખુશ મિત્રજનમાં રહે એવી મારી ઇચ્છા છે, માત્ર શરત એટલી કે તેનો હૃદય તેમનાં અંતરમાંથી થવો જોઈએ તેમ જ તેમનાં હૃદય તેથી ભરપૂર બનવાં જોઈએ. ખીજા આનંદો માત્ર વિનાના છે; તેમનાવડે કદાચ દુઃખી બવાનો દેખાવ દૂર થશે પરંતુ તેમનાવડે હૃદયમાં ભરતી થતી નથી, તેના ઉપર અસર થતી નથી. એક પ્રકારની શાંત અને ગંભીર ગતિ સમાન પરેખરો આનંદ છે અને જેઓ હાસ્યને આનંદ રૂપ માને છે તેઓ કમભાગ્યે મોટી ભૂલ કરે છે. તેનું સ્થાન અંતરમાં આવેલું છે અને પોતાના પાદતળે ભાગ્યદેવીને કચરનાર બહાદુર માનવિના નિશ્ચય આનંદના જેવો અન્ય કોઈ પણ આનંદ નથી; જેઓ મરણના સન્મુખ યજ્ઞને બાથ લીટી શકે એવા અને તેને આવકાર આપી શકે એવા છે; જે દારિદ્ર્યને માટે પોતાનું દાર ખુલ્લું રાખીને પોતાની તૃષ્ણાઓને કાચુમાં રાખે એવા છે, આવાં માનવિઓને પરમાત્માએ અખૂટ આનંદના ઉપભોગમાં સ્થાપ્યાં છે; સામાન્ય લોકના આનંદ, આધાર વિનાના, અસ્પ કાળ ટકે એવા, ઉપરચોટીયા હોય છે; પરંતુ ખીજા પ્રકારના લોકના આનંદ દૃઢ અને અમર પ્રકારના હોય છે. જેમ દેહ જતને જ એક મહાન પદાર્થ કરતાં એક જરૂરના પદાર્થરૂપે વધારે છે તેમ તેનાં મુખો પણ ક્ષણિક અને નકામા જેવાં છે; આની સરખામણીમાં શાંતિબંધો અંતરાત્મા, પ્રમાણિક વિચારો, સદાચારી આચારો અને આકર્ષિત બનાવો માટે જેદરકારી, એ અંત, મનોપ અને માપ વિનાના આનંદો સમાન છે.

॥ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ ॥

(અનુબંધાનુ, પૃષ્ઠ ૧૪ થી.)

થોડા સમય પછી સ્વામીએ કહ્યું, “ શીંગી, આપણા દેશ માટે એટલી બધી બાબતો કંઠવાની બાધી રહી જાય છે, કે તમારા અને મારા જેવા હબરોની જરૂર છે. ફક્ત વાતો કરવાથી શું વળવાનું છે ? જુઓ, દેશ ફેટલી બધી દુઃખદ દશામાં આવી પડ્યો છે; હવે તો કંઈક કરો ! આપણાં નાનાં બાલકોને સારી રીતે ઉપયોગનું થઈ પડે એવું એક પણ્ય પુસ્તક આપણે ઉપમ્પતી શક્યા નથી.

પ્રશ્ન—એમ શા માટે કહો છો ? આળોકો માટે ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે આટલાં બધાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

આટલું હું બોલી રહ્યા કે તૂર્ત જ તેઓ દરરી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા,

ઈશ્વર નિરાકાર ચૈતન્ય સ્વરૂપ—ઈશ્વર નિરાકાર અને ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે.

દુચલ અતિ સુયોગદાલક—દુઃખ સાથે અને હુશિયાળી છોડશે છે.

છત્તાદિ પ્રકારે બોલવું ચાલી શકશે નહિ. આપણે રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદો છત્તાદિમાંથી નાની નાની વાર્તાઓ લઈને ઘણી સાદી અને સહેલી બાબતોમાં જંગાલીમાં તેમજ અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો લખવાં જોઈએ; આપણાં નાનાં બાલકોને આવાં પુસ્તક વાંચવા આપવાનાં છે.

આ સમયે આશરે અગીઆર વાગ્યા હતા. આકાશ એકદમ વાદળાંવાળું બની ગયું અને થોડો પવન વાવા લાગ્યો. વર્ષાદ આવવાનો જોઈને સ્વામીજી ઘણોજ આનંદ પામતા હતા. “ સાલ બાધી શીંગી, આપણે ગંગાજીના કીનારા ઉપર આમ તેમ ફરીએ. અમે આ પ્રમાણે ફરવા લાગ્યા; તેમણે કાલિદાસના મેઘદૂતમાંથી શ્લોક ઉપર શ્લોક બોલવા માંડ્યા પરંતુ આ બધો સમય તેમના મનમાં અંતરમાં વહતો વિચાર પ્રવાહ હિંદના કલ્યાણ માટેનો હતો. તેઓ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યા, “ જુઓ, બાધી શીંગી તમે એક બાબત કરી શકશો ? તમે થોડાક સમય માટે આપણાં બાલકોનાં લખે ચતાં અટકાવી શકશો ?

તે કહ્યું, “ બલે, મહારાજ ! જ્યાં બાલુઓ લઈને સૂતાં બતાવવાને સર્વ પ્રકારના પ્રયત્ન એક પાસા ચલાવી રહ્યા છે ત્યાં આપણાથી એવી બાબતનો વિચાર પણ શી રીતે કરી શકાય.”

સ્વામીજી—આ બાબત વિશે તમારા મનમાં તરેલી આપણો નહિ; સમયની બરતિને

કોણ અટકાવી શકનાર છે ! આવી સર્વ પ્રકારની હીલચાલોનો અંત નકામા શબ્દાર્થબરમાં આવશે—જે બધું થઈ શકે તે આટલું જ થશે. જેમ જેમ લખો મોંઘાં ખૂનતાં જાય તેમ તેમ દેશને માટે કલ્યાણકારક છે. પરિક્ષાઓ પસાર કરી જવાની અને ચક્રોચક્ર લઈ કરી નાખવાની કેટલી બધી ધોંધધમ મચી રહે છે ! એમ લાગી આવે છે કે કોઈ પુણ્ય પાસ થયા વિનાનો અને કુંવારો રહેશે નહિ, પરંતુ બીજા વર્ગ એની એજ દશા ફરીથી ઉપરિચય થઈ આવે છે !

ચોડીકવાર શાંત રહીને સ્વામીજીએ ફરીથી ચલાવ્યું, “ જો મને લક્ષમાં લેવાયા વિનાના યોગાક એન્સ્યુએટા મળે તો હું તેમને જાપાન પહોંચાડવાની મહેનત કરું, ત્યાં આગળ તેમની પાંત્રિક દેલવળી માટે ગોઠવણ કરું; આથી આવા કોઈ પાછા આવે ત્યારે તેમના જ્ઞાનનો દિન્દને શ્રેષ્ઠ કાબ આપી શકે; જો આમ બને તો કેવું સાદું થાય. ”

પ્રશ્ન—મહારાજ ! આપણે ઈંગ્લેન્ડ કરતાં જાપાન જવાની જાગ્રત શા માટે શ્રેષ્ઠ ગણાવી લેવાય ?

સ્વામીજી—ખરેખર ! મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જો આપણાં બધાંએ પંચાદાર અને કેળવણીમાં માનવિઓ એકવાર જાપાન જઈને જુઓ તો તેમનાં ચક્ષુઓ ખુલાં થઈ જાય.

પ્રશ્ન—કેવી રીતે ?

સ્વામીજી—જાપાનમાં જ્ઞાન સુધરિત રીતે ઘટાવેલું તમારા જોવામાં આવશે; આપણે અહીં જોવામાં આવે છે તેવો જ્ઞાનનો આપણા ત્યાં જોવામાં આવશે નહિ. તેમણે દરેક જાગ્રત યુરપના કોઈ પાસેથી લીધી છે છતાંએ તેઓ બધી રીતે હતા તેવાને તેવા જાપાનીઓ સ્થા છે. યુરોપીઓનો બની ગયા નથી; આથી ઉત્તરી રીતે આપણા દેશમાં પાશાન્ય દેશવાસિઓના જેવા બનવાની બંધર થેલછા આપણા કોઈમાં પેગમની માફક પસરી રહી છે.

મેં કહેવું, “ મહારાજ ! મેં કેટલાંક જાપનીઝ મીત્રો જોયાં છે; તેમની કક્ષા જોઈને નવાઈ પામ્યા વિના રહીશ શકાતું નથી. તેમની પ્રેરણા તેમના પોતાનાજ હંદકરે અને અનુકરણ ના થઈ શકે એવી જાણાય છે. ”

સ્વામીજી—ખરેખર એમજ છે. તેઓ તેમની કક્ષાને લીધેજ એક પ્રતારપે મદાન બન્યા છે. આપણી પેઢેજ તેઓ પણ એસિયાવાસિઓહ, એટલું તમારા લક્ષમાં આવતું નથી; જો કે આપણે લગભગ બધુંએ ચૂસાવી ભેદા છીએ, છતાંએ હજુ આપણી પાસે જે છે તે અદ્ભુત પ્રદારનું છે. એસિયાવાસિઓ અંતરાત્માજ કલાવદે ચૂંચાયલો હોય છે. એસિયાવાસિ એક પદાર્થમાં કક્ષાનાં રચન ના થાય નો તેનો કોઈ કાલે ઉપયોગ કરેલો નથી. આપણામાં નો કક્ષાને ધર્મના એક વિભાગરૂપે માનવામાં આવે છે, એ શું તમારા લક્ષમાં નથી ! અભિજનુપાસારિના દંભવદે કમરવાના પ્રમંથે જામીન અને બીનો ઉપર સુંદર રીતે ચીનરી શકનાર પુરુષિપ્રતિ કેટલુંબધું માન દર્શાવવામાં આવે છે ! શીરામકૃષ્ણ જાનેજ કેવા એક મોટા કલાકાર હતા !

પ્રેક્ષ—અગ્રેજ કદા પણ સારી હોય છે, કેમ નહિ ?

સ્વામીજી—તમે દેવા એક ગધેડા જેવા મૂર્ખ છો ! પરંતુ ત્યાં વિચારનો આગળ પડતો પ્રવાહ આવા પ્રકારનો હોય ત્યાં તમને કપડો આપીને શું વળવાનું છે ! આપણો દેશ આવી દશામાં આવી પડ્યો છે, એ દીકરીરીની વાત છે. કોડો તેમના પોતાના - સ્વર્ણને પિત્તલ-રૂપે જોતાં શિખ્યા છે અને પરદેશીના કાંસાને સ્વર્ણરૂપે માનવા લાગ્યા છે ! ખરેખર વર્તમાન કેલવણીએ આવા પ્રકારની બહુ અસર ઉપજાવી કાઢી છે ! યાદ રાખજો, કે જે સમયથી માંડીને યુરપવાસિઓ એશિયાવાસીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા ત્યારથી તેઓ તેમના છવનમાં ક્ષાનો પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા છે.

મેં પૂછ્યું—તે ખીજતો આપને આવી રીતે બોલતા સાંભળે તો મહારાજ ! તમે બધી બાબતોનો નિરાશા બરો વિચાર ચલાવો છો એમજ તેઓ માની લે.

સ્વામીજી—સ્વાભાવિકજ છે ! જેઓ એક ચીજામાં ચાટ્યાં દરે છે તેઓ આથી ખીજતું શું વિચારવાના છે ! તમને દરેક બાબતનું મારાં ચક્ષુઓઠારા દર્શન કરાવી શકું એવી મારી કેટલી બધી દુઃસ્વસ્થ છે. તેમનાં બવનોને જુઓ, કેટલાં બધાં માદા પ્રકારનાં હોય છે, કેવાં અર્થ વિનાનાં હોય છે ! પેલાં મોટાં મોટાં સરકારી મંદાનોનેજ જુઓ; તમે તેમનો બાલ દેખાવ જોઈને તે દરેક શાખાએ બાંધવામાં આવ્યાં હશે તે કહી શકશો ? નહિજ, કારણ કે તેમનાવડે કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી મળી શકતી નથી. વળી તેમના પોશાક વિષેજ વિચાર કરો; તેમના બરા કોટ અને સીધેસીધા પેન્ટલૂનો, શરીરે લગભગ સજડ ચોટી રહે એવાં હોય છે; બાજેજ મર્યાદ ભરેલાં દેખાય છે; શું એમ નથી ? અરે ! તેમાં પણ કેવા કૌંદર્યનો સમાવેશ થાય છે ! હવે આપણી માનુષ્યમિમાં સવળે ફરીવળો અને જુઓ કે આપણાં બવનો શા હેતુથી બાંધવામાં આવ્યાં છે એ તમારાથી તેમને જોતામાંજ સમજી શકાય છે કે નહિ; આમાં પણ કેટલીબધી ક્ષાનો સમાવેશ થતો હોય છે તેમનું પાણી પીવાનું પાત્ર કાચનું હોય છે, આપણું ધાતુનું હોય છે; આમાંનું ક્યું ક્ષાને અનુસરતું બણાય ? તમે આપણાં ગામડાંમાં ખેડૂતોનાં ઘર જોયાં છે ?

મેં જાને—અસખત જોવામાં આવ્યાં છે.

સ્વામીજી—તમે તેમાંનું શું શું જોયું છે ?

શું કહેવું તે મને સમજું નહિ. છતાંજે મેં ઉત્તર વાળ્યો, “ તેઓ જરા પણ ચૂક વિના ચોખ્ખાં આરસિ જેવાં હોય છે; તેમનાં આંગણાં અને બોંપતકને હમેશાં લીપીને સાદ રાખવામાં આવે છે. ”

સ્વામીજી—તમે ડાંગર બરી રાખવાના તેમના કોશર જોયા છે ? એમાં કેટલીબધી ક્ષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ! તેમની મારીની બીનો ઉપર પણ કેટલા બધા પ્રકારનાં ચિત્રો દોરવામાં આવે છે ! હવે પછી તમે પશ્ચિમમાં જાઓ અને જુઓ, કે નીચકોટીના લોક કેવી રીતે વસે છે, તો એ જાને વચ્ચેનો તફાવત એકદમ તમારા સમજવામાં આવશે.

ખરી ખાખત એમ છે કે તેઓ ઉપયોગિતાના પૂનરીઓ છે, આપણે કલાના ભક્તો છીએ. પાશ્ચાત્ય મુલકનો વાસિ દરેક ખાખતમાં ઉપયોગિતાની શોધ ચલાવે છે, આપણે સધળે કલાની શોધ કરીએ છીએ. અંગ્રેજી કેલવણીની શક્તિ સાથે આપણા સુંદર લોઠાપવાસાંનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે અને આપણાં ગૃહોમાં તેમનું સ્થાન ટીન ઉપર કાચનો ઢોળ ચક્રવેક્ષાં દંખરોએ લીધું છે. આ પ્રમાણે આપણે ઉપયોગિતાનો વિચાર એટલીખધી હેઠ મુધી અંદણ કરતા થયા છીએ, કે તે આપણને તો લગભગ ખીલકુલ હાસ્યપાત્રજ લાગે છે. હવે આપણે જેની જરૂર છે તે ઉપયોગિતા અને કલાના સંમિશ્રણની છે. જપાને આ ખાખત ધણી જલદી સિદ્ધ કરી છે અને તેથી એ દેશ રાક્ષસિ ક્રમોએ વધવા લાગ્યો છે. હવે તેમના વારા તરીકે જપાનીઓ પાશ્ચાત્યોને શિખવવા લાગ્યા છે.

પ્રશ્ન—મહારાજ! દુનિયામાંની કયી પ્રજા ઉત્તમ પોશાક પહેરતી હશે ?

સ્વામીજી—આર્યો આવો પોશાક વાપરે છે; સુરપવાસિઓ પણ આટલી ખાખત કચુક કરે છે. એમના પોશાકની ગડીઓ કેવી મનોહારી આવી રહેલી હોય છે ! ઘણીખરી પ્રજાઓના દરબારી પોશાક એક પ્રકારે આર્યોના અનુકરણ જેવા હોય છે—અને તેમની ગડીઓ આચવવાનો સરખો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને આવા પોશાકો તેમની પ્રમુખીય રૂઢિથી ખીલકુલ ભિન્ન પ્રકારનાજ હોય છે.

માંઘથી માંઘ શીંગી પેલાં યુરોપીઅન શટર્મ પહેરવાની અશળ ટેવનો ત્યાગ કરો.

પ્રશ્ન—મહારાજ ! એમ શા માટે ?

સ્વામીજી—પાશ્ચાત્યો તેમનો માત્ર અંદર પહેરવામાં ઉપયોગ કરે છે, એટલાજ કારણથી એમને બહાર પહેરેલાં જોઈને તેઓ ખુશી થશે નહિ. ખંગાળીઓ આમ વર્તનિ કેવી મોટી બુદ્ધ કરે છે ? જાણે કે એકજાણે નજરમાં આવે તે અને બધુંએ પહેરવું જોઈએ, જાણે કે પોશાક વિષે કોઈ પ્રકારનો અણુલેખી કાયદોજ ના હોય; જાણે કે પરાપૂર્વની કોઈ રૂઢિજ પ્રચલિત ના હોય ! નીચી વર્ણોએ સ્પર્શ કરેલો પોશાક ખાવા માટે આપણા લોકને જાતિઅંહાર કરવામાં આવે છે; તેઓ દંઘકા વિનાની પોશાકની રૂઢિ અખત્યાર કરે છે તેમાં પણ આવોને આવોજ નિયમ રાખવામાં આવ્યો હોય તો હીક. તમે તમારી રૂઢિ અનુસાર અમુક પ્રકારનો પોશાક શામાટે પસંદ ના કરી શકો ? તમે યુરોપીયશટર્મ અને કોટ પહેરવા હોડી જાઓ છો તેમાં શા અર્થનો સમાવેશ થતો હશે ?

હવે વર્ષાદ પડવા માંડ્યો અને જમવાનો ઘંટ પણ થયો. તેથી અમે ખીજાઓના સાથમાં પ્રસાદ લેવા ગયા. ભોજન સમયમાં મને ઉદ્દેશીને સ્વામીજીએ કહ્યું, “ સુપકવ પોશાક ખાવો જોઈએ. ચોખાનો ખુબ ભાર ખાવાથી આલસનાં મૂળ નખાય છે. ” ચોડા સમય પછી તેમણે ફરીથી કહ્યું, “ જુઓ જપાનીઓ દિવસમાં બે ત્રણવાર જોડલી જાળ સાથે ચોખા ખાય છે. પરંતુ તેમનામાંના મન્યુન ખંધારણવાળા પણ દરેક વખતે થોડું થોડું ખાય છે, ગમે તો ખાવાના સમયની સંખ્યા વધારે રાખવામાં આવે છે. આપણે તો દિવસમાં બેવાર જાણે કે ગળા મુધી દોસીને ખાઈએ છીએ અને આપણી બધી શક્તિનો અપ ચોખાનો આટલો ખો ખો પગાવવામાં જાય છે. ”

લાખે જીવાનોની બરબાદ થતી છંદગીને મુધારી

૪૩ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૮

જીવાનીમાં થતી બધું કર જીવોનાં માઠાં પરિણામનો આપેદ્ય ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉન્નતિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ પ્રસ્તાવની જુદી જુદી રીતે લાખાઓમાં મળી આવે. સઘી સગમગ સાદાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

એ તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય, તો નીચે જણાવેલ સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મળાવી દ્યો. જેમ તેની કિંમત લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણ એ રીવાજનારું હમેશનું ચાલુ છે.

રોગોથી દૂર રહેવું એ મુખની સીમા છે.

જીવ અમૃત તુલ્ય, કાલ
આતંક નિઝદ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખૂટ અખંડ કિત્તો બંધાર છે. કિંમત ઘણીજ ઓછી એટલે ચાર આઠવાડિયા માટે માત્ર બેજ રૂબી અને એક રૂબીનો માત્ર એક જ રૂપિયા.

આજસ કરી દીવસો કાઠવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે છે, મારે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બગવાન તથા

વૈવશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આવૃત્તિ—
એક ગ્રાહકગ્રામવાસી,
અલ્પાનિદ્ર મણિલાલ નેશુભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

આવૃત્તિ—
એક ગ્રાહકગ્રામવાસી,
અલ્પાનિદ્ર મણિલાલ નેશુભાઈ દિવેદી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સર્વથા અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” —ભાગવતમ્.

તંત્રી—માધવલાલ નેશુભાઈ દિવેદી.

પુસ્તક ૧૭-અંક ૫]

(માસિક.)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૨.]

અનુક્રમણિકા.

જગર મસ્તાન ! કીશ્તી છોડ !	૧૪૭
કોકીલા.	૧૪૮
હાફેજ.	૧૪૯
અધિકાર પ્રાપ્તિકાવં	૧૫૧
આત્મપરીક્ષા...	૧૫૩
મહાકવિ મીઠન.	૧૫૬
પૂર્વમીમાસા દર્શન	૧૬૩
શક્તિસિંહ અને પ્રતિ...	૧૬૭
બુદ્ધિ અને સદાચાર-ઉપર માનવસુખસો આધાર છે.	૧૭૪
તકરાર કરનારાઓ સામે એક તકરાર	૧૭૭
મનન-માળા.	૧૭૮

તૈયાર છે--તૈયાર છે--તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ--નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
 (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

ભુખે મરતા રોકડો નિરાશ્રીતો બચાવો ! બચાવો ! !

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીન ફંડ તરફથી આપા શુન્યતાના આજરદાર હિન્દુ કુટુંબો, વિધવાઓ, અપંગો કે જેઓ લગ્નના માર્ગે અનાયાશમ. દુષ્કાળફંડ સદાટત આદિ, જાહેર સંસ્થાઓમાં લાભ લઈ શકતાં નથી. તેવાં અને અન્ય વચ્ચે આપણે વિચારવાસ આદિની શુભ મદદ આપાય છે. દુષ્કાળ પીડિત પ્રદેશોમાં મદદ પહોંચાડવા જુદા જુદા રૂપ મામોમાં બેન્ચ એશીસો બોલીએ દાનમાં ૫૦૦ નિરાશ્રીનો આ ફંડનો લાભ લેશે. અને દુષ્કાળને લીધે પુરજોરથી તેમાં વધારો થતો રહેશે. આફંડ પસ કાંઈ થાપણ નથી જેથી તેનો સર્વ આધાર પ્રાપ્ત થતા દાન ઉપરજ રહેશે છે.

બધુઓ દયા કરો. દાન કરો, અને કાંઈ નહીં તો એક રૂપિયા મોકલાવી નિરાશ્રીન ફંડના દાનચીરોના લીસ્ટમાં આપનું પુન્યશાળી નામ નોંધાવી ભુખે મરતા દેશ બધુઓના પ્રાણ બચાવો રૂ. ૧૧ એક ને તેથી વધુ દાન આપનાર દયાળુ મહા મહારાજોના નામ મારીક રીપોર્ટમાં પ્રગટ થાયશે. મારીક રીપોર્ટ ફોટો મરત મળેશે.

લી. રોવડો.

ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ.

મગધમાઈ દરીવણદાસ દાસરાવાળા

રોકેટરીજ--શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીન ફંડ--નડીઆદ. (શુન્યતા)

આપણા દેશમાં
એક અબેદુલ્લાખાન
અહમદ મહિલાલ નસ્રભાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

આપણા દેશમાં
એક અબેદુલ્લાખાન
અહમદ મહિલાલ નસ્રભાઈ દિવેદી

મંત્રી:—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતમ.

તેથી—માધવસાલ નસ્રભાઈ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૭-અંક ૫]

(માસિક.)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૨.]

જિગર મસ્તાન ! કીડતી છોડ !

દિવાના-દરિક-દરિયાની “અબ્બ દિલસુરી મરતીની”
મળી પ્યાલી પીધી છે: હા ! હજમ કરવા “પરસ્તી” ની !

“મીઠા મરે રિયાવાનો,” કબૂલ મંજૂલ છે “દાવો !”
ખિરાદર-ચાર-પ્યારાનો, અબ્બ પયગામ એ આવ્યો !

વધાવું છું: ઉપાસું છું: સદા આંસ વહાવું છું !
મુસાફરી આકરી ધારી, મીઠી ચરમે ય ચાલું છું !

કદમ ભરવાની ગમ છે ના ! મગર ભરવા ચક્ર-ચક્ર હું !
અગમ છે ગમ ! અને આ દિલ ! રહે મુલખુલ અહીં એ શું ?

કહોં ઉર દેખવું દિલ આ ? આ ? જગર ચરમે ય નેહોં છું !
મુસાફર વાધતો ના તો, હશે ગંધી ફરેખી શું ?

બધા ચે રંગ-પાણીના મિલાવટ માલ પરખૂં ના !

કલાસોની ફરેખીમાં બૂલીને ના ફસાતો યા !

“ દિવાની અન્નુમન ” માં અહિં ઘણા મળતા નતીજ હા !

બધા સૌ દેખતા જતા ! મગર ચસ્મે-જિગરથી ના !

દગાખોરી બધા કરતાઃ અગર ઝાલિમ ખિરાદર તો !

બધા ! એ ઈસ્ક ખૂતો ? ના ! મગર, શાયતાન છે એ તો !

બધાં મક્કમ કદમ છે આ-દિવાના મસ્ત દિલ્લીએ !

મુસાફિર છેક ના યાત્રીઓઃ મગર છે એ અસર હજી ચે !

નથી પિછાનતો પૂરો હજી દાર દિવાનો આ !

“ શિરાજી જ્વમ પીવાને ” છતાં તૈયાર યાત્રુ કાં !

અહાં છે લોક બેરંગી ! સગળ ધરનો વદાદારી !

ગુલામી મસ્કની કરવા, અહ “ ગુલબો ” ની ફ “ ચારી ”

સનમ-દિલ્લગર અહ છૂં તો દિદારે ઈસ્ક છે કંદારે ?

જતાવી દે ! કહી દે ! યા રૂહે ગુલ ચૂમશે કંદારે ?

કહાં છે ગુલ ? રહે છુલછુલ ! પીડા તૂં ઈસ્ક-આગરે !

ગુલામી શહેનશાહીની નઝરબંદી યશે કંદારે ?

મગર ગુલ કંદાં ? અજબ ગુલ કંદાં ? ચૂમે છુલછુલ બરી ચસ્માં !

તલાશે ખાર પણ ના ! તંદાં અજબ ઝોહર મજે એ કંદાં !

સનમ મહનાજ દિલ્લગર છે ! અગર હુકદાર મારક છે !

મુનાસિખ છેઃ અનલ-હક યા અનલ-મહબૂબઃ સ્હમગયે !

પીયૂં લાલિમ વિના મારક ? મુનાસિખ છે મદને એ ના !

મળી તાલિમ હુકીમીની ! રૂખી-દિલ-મસ્ક-દરિયે જા !

યકિન-ઈતિખાર ખુદ પર ના ! મગર નામે સનમ ! અગ્રાહ !

જિગર મસ્તાન ! કીસ્તી છોડ ! બિસમિલાહ ! દેનાહિલાહ !

અન્યથેત્ર-મયખાનાઃ

તા. ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦

મસ્તાન

કોકીલા.

(ચોરસ)

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

શુણું તુજ મીઠું હું વાણી.

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

તુજને ધંપી દહું શું હું તો,
ગાણું વા વદ તો રવ હું બગતો,
બોલ સદા શુણું—

ન તોયે ક્યાંય તું દેખાણી !

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

જવ તુજમાં હું હિર લીન દરું છું—
સ્વર 'કે કે' શો મધુરો શુણું છું !
મરે રથને ત્યાં તો—

પ્રભા એ સ્વરની ફેલાણી !

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

રમતી તોયે રહી હું બગતી,
પ્રતિ ખીણમાં રવ ચીર હું બગવતી
પૂર્વ સમયને હા—

સ્મરાવે તોય તું હિરણી !

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

અહીં આવી તું બંધે કોકીલા !
સ્વર જગંબાજ બંધે મુરસીલા,
તોય હરે મારે—

રહસ્યજ શુભ તું લેખાણી !

અરે ઓ ! કોકીલા સાણી !

શુભ્રતો બાળકપણમાંથી જો—
સ્વર આજે પડતા કણે તે,
શુભ્રી સ્વરો હા ! : એ—

દિશાઓ સર્વ દિહી જાણી !
અરે ઓ ! કોપીલા સાણી !

તુજ કાજે હું બમતો સ્થળ અહ,
વન તે વાડી નીરખતો સહ.
આશ હતી તોયે—

ન તુજ દર્શનની મઝા માણી !
અરે ઓ ! કોપીલા સાણી !

હજીયે નારા રવ શુભ્રીશ હું,
શુભ્રતાં એ લયમાં વિરમીશ હું,
એમ રહીશ હું તો—

મને જ્યાં સુધી યૌગવ દહાણી !
અરે ઓ ! કોપીલા સાણી !

બરી કલ્પિત બાવોથી સપ્તિ હા !
ફરી દોસતી પૃથ્વી મુજને આ
વામ ઉચિત તુજ ત્યાં—

અરે ઓ ! કોપીલા સાણી !
શુભ્રું તુજ મીઠું હું વાણી.

અહો ! સપ્તિ ! મારી મન માની !
જરા તો કે તુજ નિશાની !
અરે ઓ ! કોપીલા સાણી !

હાફેઝ.

—૪૪—

ગચસ.

(૧૯)

નિજ કામમાં જા અથે તું કિપદેશક શી આ ફરીઆદ છે.
મુજ દીલ ગયું રે હાથથી શું તારી કહે ફરીઆદ છે—૧

અધર એના જો પુરે ના આશ અમ જ્યમ બંસરી
નરીહત બધી આલમ તણી આ મારે મન બરખાદ છે—૨

ગન્યથી પેદા કર્યો પરમેશ્વરે જે નિજ મંબંધ
ખાયા તણે કોણે ખુશાસો કર્યો તે ના યાદ છે—૩

હું છું ફરીર તવ કુંવરનો પરવા ન આક ખીલીસતની
કેદી ખરો તુજ, ખેલ ફનીઆથી છુટો એ યાદ છે—૪

કંઈકે કેરી મરતી એ જોવાન જો મુજને કર્યો
તોય મુજ અસ્તીત્વ કેરી જડ ખરે આખાદ છે—૫

અફસોસ કર માં અથે તું દીલ માશુક કેરા યુસ્મથી
શિખર્યું તને એ માશુકે ને તેજ પુરી દાદ છે—૬

મરતાન બડખડ નવ કરો ને ગ્રીહ કવિના નવ કહે
કવિના અને કિસ્સા અગળ હાફેઝને બહુ યાદ છે—૭

દી. ખી. કુધારીઆ.

અધિકાર પ્રાપ્તિકાલ.

પિતા ! ને દિને જે બતાવ્યું ને
 ચિત્ત જ્યાં નહિ ઠેરવું,
 ફરીને તે બતાવાશે ?
 જ્યાં જાયું નહિ રચવું.

પિતા ! હમર આ હતાસાથી
અધિકારી થયું હવે;
અમારાં દિલમાં ભારી
ઉત્સુકતા વ્યાપી હવે.

પિતા ! સ્મરી, ગંભીર ને ઉંડું.
ગાન દિવ્ય સ્વરે ભર્યું,
અઘોરિકા સ્થિતિઓને,
દશ્યો સુંદર દરનાં,
ચોખાસ વ્યાપી શાંતિને,
સ્વપ્નમાં રત સગજનો,
ધીર શીત લહેરોને,
આશ્રમે ભવ્ય કુજનાં,
કહ્યું હતું 'અમે ખીન્ને'
માર્ગે વહી સુખી થયું,
પથાતપ ખડું—મુખી
નવાને આ હર બાળતો.

પિતા ! કૃપા કરો, કંઈ ચાલો,
રૂહેવું ગમે નહિ અહિં.

પિતા ! મોડું મોડું જણાય છે,
વિશ્રામ પંથ એજ છે,
દગ્ધ ઉરો ખીન્ને કંઠાંથી
આરામ પામી ના શકે,
હુખીઆં સુખી થાવાને
એ જ પન્થે વહી રહ્યાં,
જગત્પંથમાંથી જે
દૂર રહું ઇચ્છા ધરે,
અન્ય ના શાન્તિનો લેને
માર્ગ કદિ દગે ચડે,
અવિચ્છિન્ન અમૃતની
શ્રદ્ધિએ આત્મ બાંજવા

દોડતાં મનુ બન્ધુઓ
માત્ર ત્યાંત વિરામતાં.

પિતા ! અભેદ સરને કાઠે
સ્થાન જે છે સુધી રહ્યું
ત્યાં હવે કૃપા તાત
લે આલો અત્ર બાળને.

મીઠવપુર
૧૯૦૮
માર્ચ

ચક્રમ.

આત્મ પરીક્ષા.

એકાંત સ્થળે બેસી આપણા પોતાના વર્તનની પરીક્ષા કરીને આપણી યોગ્યતા ઠરાવવી અને તદનુસાર આપણને સુખ દુઃખ મળે છે કિંવા નહિ તે જોવું તેનું નામ આત્મ-પરીક્ષા. શરીરના પોપણ માટે જેમ શરીરની પરીક્ષાની આવશ્યકતા છે તેજ પ્રમાણે મનના પોપણ માટે આત્મપરીક્ષા આવશ્યક છે. આપણું શરીર સ્વચ્છ રહેવા માટે આપણે સ્નાન કરીએ છીએ તેને ટાલ તડકાથી ત્રાસ ન થાય તેટલા માટે આપણે વસ્ત્ર વગેરેથી તેનું રક્ષણ કરીએ છીએ અને એટલું કરવા છતાં પણ કદાચિત્ત તે બગડે તો તેની પરીક્ષા કરાવી તે માટે ઔષધ પાણી કરી તેને પૂરું રિયતિપર આણવાની ખટખટ કરી છીએ. મનનું પોપણ કરવા માટે પણ આપણે આપણા મનને રોજ આત્મ પરીક્ષારૂપી સ્નાન કરાવવું જોઈએ. તેમ કરવાથીજ તેનું દ્રેષ, તિરસ્કાર, ચિંતા ઇત્યાદિ મનોથી સંરક્ષણ થશે. પણ અસોસની વાત તો એ છે કે નિદાત મનની બાબતમાં આપણે ઘણાજ ઉદાસીન-એદરકાર-છીએ. આપણું કપાળ દુઃખવા લાગતાં આપણે પોતાનાજ કપાળે ઔષધોપચાર કરીએ છીએ, પણ આપણા મનને કંઈ ત્રાસ થાય છે ત્યારે આપણે માત્ર ખીજતા મનને ઔષધ આપવાની તજવીજ કરીએ છીએ. એ આશ્ચર્યકારક નથી શું ? આશ્ચર્ય તો ખરું ! પણ પ્રત્યેક સ્થળે અને પ્રત્યેક બંધિના હાથે એજ પ્રમાણે બને છે. એકાદ કુટુંબમાં જન્મને જુઓ તો ખરું—માતાપિતા પોતાનાં સંતાન માટે, બાળકો માતાપિતા માટે, ભાઈ ભાઈ માટે, પતિપત્ની પરસ્પર માટે હમેશા કાંઈને કાંઈ બડબડતાં હોય છે. તેનું કારણ શું વાઈ ? એકાદ ગંધાતો ત્રાણસ જે પ્રમાણે સ્નાનના અભાવે પોતાના સુંદર શરીરને ધુળ કરી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય આત્મપરીક્ષાના અભાવે પોતાના મનને માટી જેવું કરી નાંખે છે. સ્નાન ન કરનાર મનુ-

ખના અંગપર મળતાં પડ બાઝી જાય છે, માંખો બડબડે છે, હૃદય આવે છે અને ખસ, ગડગુમડ વગેરેનું સામાન્ય પ્રવર્તી રહે છે. હાય ! હાય ! ! આત્મપરીક્ષારૂપી સ્નાનના અભાવે મનુષ્યના મનપર પણ તિરસ્કારનાં થર ચઢી જાય છે, દ્વેષરૂપી માંખો બડબડે છે, ચિંતારૂપી ખરજ આવે છે. ગંધાતો માણસ આજસને લીધે પોતાના નાશ પામતા શરીર તરફ હર્ષક્રોધ કરે છે અને અવિચારી મનુષ્ય ગર્વથી અંધ થઈને પોતાના મનને આત્મપરીક્ષારૂપી સ્નાનના અભાવે કટાવા દે છે. એનું પરિણામ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આવે છે, અને તેના થોડે સંસારના મુખનાં સર્વ સાધનો મોજુદ છતાં આપણે આપણા હાથેજ તે સર્વનો નાશ કરી દંધણે છીએ અને સર્વ કુર્કુખ દુઃખી થાય છે,

ગંધાતો મનુષ્ય વૈધ પાસે જઈને પોતાના ‘શરીરે ઘણી ચુંટ આવે છે’ એમ કહે છે ત્યારે વૈધ તેને પેટમાં ઉત્તમ રેય લઈ અચ્છી તરેહથી સ્નાન કરવાની ભલામણ કરે છે. આજસને લીધે તે માણસને વૈધની આ સલાહ બિલકુલ રૂચતી નથી. તે કહે છે કે શરીરે ચુંટ આવે છે તે માટે વળી પહેલાં ઔષધ લેવાનું શું કારણ ?” આમ કહીને વૈધને ઉઠાડે તે મૂર્ખ બનાવે છે. મનની બાળતમાં પણ આજ અત્યંત સર્વ સ્થળોએ દૃષ્ટિએ પડે છે. દ્વેષ, હિંસા, તિરસ્કાર, ચિંતા વગેરેથી પીડા પામતા મનુષ્યને જો કોઈ આત્મપરીક્ષાની ભલામણ કરે તો તે પેલા ગંધાતો માણસની માફકજ કહેનારને ગાંડો ગણી કાઢશે. તે કહે છે “મારી ભૂલ થાય? હા જાણતુંજ કાંઈક હશે,—હું માત્ર સીધે રસ્તે ચાલનારો માણસ છું, હું કદિ ભૂલ્યો નથી, કદિ ભૂલતો નથી અને ભવિષ્યમાં પણ કદિ ભૂલનાર નહિજ” અહા આ કેટલો બધો ગર્વ ? તેને પૂછો કે ભાઈરે ! તું કહે છે તે બધું ખરું; પણ જો તું તદ્દન સીધે રસ્તે ચાલનાર છે તો તારા મગમાં કાંટા ક્યાંથી વાગ્યા ? તારા મનને તાપ સાથી થાય છે ? આનો ઉત્તર તે શું આપશે વાઈ ? તે થોડો ઘણો પણ વિચારવાન હશે તો તત્કાળ કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં એકાંત સ્થળમાં જઈને બેસશે અને પોતાના તમ ધ્યેયના મનને આત્મપરીક્ષારૂપી ઉત્તમ સ્નાનથી નિર્મળ કરશે અને શાંત થશે. પણ જો તે મૂર્ખ હશે તો ? તે મનુષ્યપર તે ઉછળી પડશે અને તેની તેમજ જગતનાં સર્વ મનુષ્યોની અકલ્પની બલતે તોલ કરી આવા મૂર્ખ જગતમાં છધરે તેને શામાટે જન્મ આપ્યો એમ કહી પ્રભુનો પણ કાન પકડવાને તૈયાર થતાં તે અચકાશે નહિ. મનુષ્ય સ્વભાવની આવી મોજ સર્વ સ્થળે જોવાને મળે છે.

ગંધાતું શરીર જેમ હમેશાં તેની કાળજી લેવાથી ધીમે ધીમે સુધરતું જાય છે તેજ પ્રમાણે આત્મપરીક્ષાના અભાવે કટાઈ જતા મનને ઘણું થોડી કાળજી રાખવાથી સુધારી શકાય એમાં કંઈ પણ શંકા નથી. તે મનુષ્યે જેમ પોતાના શરીરના સંરક્ષણ માટે આજસને તજતું નેષ્ટએ તેજ પ્રમાણે પોતાનું મન, સતેજ અને બળવાન બનાવવાની ઇચ્છાવાળાએ ગર્વને સૌથી પહેલાં રજા આપવી નેષ્ટએ. ‘ગર્વ’ એ એકાદ મૂર્ખ શ્રીમંતની પાસે રહેતા ખુશમસ્કરા જેવો છે. ખુશમસ્કરો જેમ મૂર્ખ શ્રીમંતની પોકળ સ્તુતિ કરીને તેને વાપરે મઠાવે છે તેજ પ્રમાણે અવિચારથી આપણે કાંઈક કાર્ય કરીએ તો ગર્વ મહારાજ આપણા કાનમાં આવીને હજવેથી કહે છે “વાહ ! દીક કયું ! ઘણુંજ ઉત્તમ ! ચાલવા દો—એકવાર ફરીથી” “મારી અને વળી ભૂલ એ તો અશક્ય !” આ મોહક રાખેથી

બૂલથાપ આધીને તે આત્મપરીક્ષા રૂપી ગંગાજળથી ભરેલા પાત્રને લાત મારે છે. મનુષ્યને શું થતું હશે? પોતે 'કરેલું કામ' અને 'તેમાં ભૂલ' આ બે બાબતમાં જમીન અરમાનનો તફાવત લાગવાનો પણ વાસ્તવીક રીતે જોતાં ખરી સ્થિતિ આનાથી તદન ઉઘટી જ છે. પોતે કરેલું કામ અને તેમાં રહેલા અવગુણ એ બન્ને વસ્તુ અને છાયા પ્રમાણે તદન નિકટ રહે છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે ગમે તેટલી દુશિયારીથી કામ કરીએ તો પણ જેમ વસ્તુ છાયાયુક્ત હોય છે તેમ તે અવગુણ યુક્ત હોય છેજ; પરંતુ આ વાત કશુંક કરવાને મનુષ્ય ક્યવાય છે. કારણ તેના મનને આત્મપરીક્ષારૂપી સ્નાન કરાવેલું નથી.

જગતમાં જેટલાં મનુષ્યો છે તે સર્વના મુખ દુઃખના તાર એકમેક સાથે ગુંથાયલા છે. તેથી એકાદ મનુષ્ય પોતાના તરફ મુખનો વધુ તાર ખેંચવાનો પ્રયત્ન તે ગમે તેટલો શુષ્ક શુષ્ક કરે તો પણ તેની જાણ સર્વને થાય છે જ અને તેમ થતાં ખીજાં મનુષ્યો પોતાને માટે બહુજવા માટે છે. આવા પ્રસંગે ને મનુષ્યના શાણપણાપર હિંમતો કરી તેમને મૂર્ખ ગણી દાટવા કરતાં પોતાની જ પરીક્ષા કરીએ તે વધુ મુખકર યર્થ નહિ પડે શું? ઉદાહરણ તરીકે એકાદ કુટુંબમાં માતાપિતા પોતાનાં બાળકના વર્તન માટે ફરિયાદ કરે છે. પણ તે પૂર્વે તેમણે આત્મપરીક્ષા કરી છે શું? પોતે પુત્રની વયને માન આપીને તેની સાથે કેવું વર્તન રાખીએ છીએ, કેવું બોલીએ છીએ, એ બાબતની તેણે પરીક્ષા કરવી ન જોઈએ? ખાતરી માનજો કે જો તે મનઃપૂર્વક આત્મપરીક્ષા કરે તો તેને ફરિયાદ કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી એમ સમજાશે. તે જ પ્રમાણે ભાઈએ ભાઈની સાથે વર્તતાં મિત્રમિત્રની સાથે વર્તતાં, સાસુએ વડુની સાથે વર્તતાં, વડુએ સાસુ સાથે વર્તતાં, માલીકે ચાકર સાથે વર્તતાં, ચાકરે માલીક સાથે વર્તતાં, પતિએ પત્ની સાથે વર્તતાં, પત્નીએ પતિ સાથે વર્તતાં, રાજાએ પ્રજા સાથે વર્તતાં, પ્રજાએ રાજા સાથે વર્તતાં હિંવા ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રત્યેક મનુષ્યે ખીજા સાથે વર્તતાં કંઈ ભૂલ થાય અને તે ભૂલથી આપણને ત્રાસ ન થાય એવી ધ્યાન દોષ તો પ્રથમ આત્મપરીક્ષાથી પોતાના મનને ધોધને સાફ કરવું જોઈએ. પછી જુઓ શું ચમત્કાર થાય છે તે મહાત્મા કબીરે એક સ્થળે કહ્યું છે કે:—

ઘૂરા દેખનકો ગયા ઘૂરા મિલા ન કોય ।

દેખન લાગ્યો ચુદ્દહીકો તો ઘૂરા મુક્તે ન કોય ॥

જગતમાં ખરાબ કાણ એની તપાસ કરતાં કોઈ પણ જાણે નહિ; પણ જ્યારે જે પોતાને જોયો (આત્મપરીક્ષા કરી) તે સમયે મારા જેવો ખરાબ તો હું એકજોન જણાયો.

મહાંકવિ મીલ્ટન.

“ And wisdom's self

Oft seeks to sweet retired solitude,
Where, with, her best nurse, contemplation,
The plumes her feathers and lets grow her wing
That in the various bustle of resort
Were all to suffled and sometimes impaired.”

જે પુરુષોત્તર નહીં તોયે અધિકાર પોતાના અવિચલ પરીશ્રમ અને અધ્યવસાયથી કવિ બનવાનો અભિલાષી થયો હતો, જેણે કાલાન્તરમાં ઉચ્ચ શ્રેણીના કવિઓમાં સ્થાન મેળવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી, જેણે કવિજ બનવાનો પોતાના જીવનનો એકનો એક ઉદ્દેશ સ્થિર કરીધો હતો, જેના હૃદયે કાવ્યમાર્ગના વિશ્વકંઠે દ્વારા છિદ્રયુક્ત થવાથી પણ નિરાશાનું દ્વિપિત રક્ત વહેવા દર્દ કેવલ આશાનોજ સંચય કરીધો હતો અને જેણે પોતાના ઉદ્દેશની પૂર્તિને માટે સર્વ સાંસારિક સુખોનું વિસર્જન મુઠ્ઠાં કરી દીધું હતું એવા એક મહાકવિનું જીવનચરિત્ર પાંચેક સમીપ આજે ધરવામાં આવે છે.

સંસારના કવિઓમાં મહાકવિ મીલ્ટન પુર્વોક્ત ગુણોનું એક અચ્છું ઉદાહરણ છે. વિશ્વ બાધાઓના ઘોર આક્રમણથી જેને ક્યાંય સંતાવાનું પણ સ્થાન ન મળ્યું, કેદખાનાની ચંચળા અને પોતાના પક્ષવાળાઓનો પૂરો પરાજય જોઈને પણ જે દર્દીન્ય હૃદયનો કવિ પોતાનું મન કવિનાશી કામિનીથી વિખુટું પાડવાને તૈયાર ન થયો, આપત્તિનો સમસ્ત પર્વત પોતાના ઉપર તૂટી પડ્યો અને પોતાનાં નેત્રો ગુમાવવા છતાં પણ જેણે પોતાનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ રચવામાં પોતાની સંપૂર્ણ યોગ્યતાનો વ્યય કરી દીધો તેજ મનુષ્યાતિરિક્ત પરીશ્રમ કરવાવાળા મીલ્ટન કવિના ચરિત્રથી આપણા ઉદ્દેશની પૂર્તિ થશે એમ ધારીનેજ તે મહાકવિનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર અહીં આપવામાં આવે છે.

મીલ્ટનનો દાદો એક ધનીક ખેડુત હતો. ઑક્સફર્ડથી પાંચ માઇલ દૂર આવેલા ‘સ્ટેન્ટ સેન્ટ જોન’ નામક સ્થાનમાં તે રહેતો હતો, ધાર્મિક મતભેદ થવાને લીધે મીલ્ટનનો પીતા પોતાના પીતાને તજ લન્ડનમાં આવી વ્યવે અને ‘બ્રોડ સ્ટ્રીટ, ચીપ સાઇડ’ (Broad Street, Cheapside) નામક મહોલ્લામાં એક દુકાન માંડી. આ દુકાનમાં કચેરીના કાગળપત્રો લખવાનું કામ પણ થતું હતું. આથી તેને ધનની પ્રાપ્તિ ઠીક થઈ. તેજ સ્થાને ઇસવી સન ૧૬૦૮ ના ડીસેમ્બર મહીનાની છઠી તારીખે કવિ મીલ્ટનનો જન્મ થયો. નાનકડી વયેજ મીલ્ટનને ‘સેન્ટ પૉલ’ નામક સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. તેની શિક્ષાને

માટે ' થોમસ ચંગ ' નામક એક અધ્યાપક પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. આજ ' થોમસ ચંગ ' મીહ્ટનને લેટીન અને ગ્રીક ભાષાના પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચવા અને કવીતા રચવા પ્રતી પ્રવૃત્ત કરીધો. ખાળપણમાં જ મીહ્ટનને જુના મહાન કવિઓની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરી નાખ્યો અને તે અભ્યાસનું ફળ એ ' થયું કે કેવળ ૧૫ વર્ષની વયે તેણે દાઉદનાં એ બજનો (Davidic Psalms) નો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી નાખ્યો, અને લેટીન તથા ગ્રીક ભાષાઓમાં પર્લુ થણી નાની નાની પદ્યરચનાઓ કરી. મીહ્ટન ઘણાજ અધ્યયન પ્રિય હતો. એક સ્થળે તે સ્વયં કહે છે કે " મને અધ્યયનનો એટલો શોખ હતો કે બાર વર્ષની વય-થીજ અર્ધરાત્રિ પહેલાં હું કઠી સુતો નથી. "

૧૬ વર્ષની વયે તેને કેમ્બ્રીજમાં મોકલવામાં આવ્યો. અને ત્યાંની પ્રસિદ્ધ ક્રાઇસ્ટ કોલેજમાં તે દાખલ થયો. દાખલ થવા પછી એ વર્ષ અર્થાત ૧૬૨૭ ઇસવીમાં તે પોતાના એક ચેપલ (Chappel) નામક અધ્યાપક સાથે અમુક વાત પર લડી પડ્યો અને તેને થોડોક સમય સુધી કોલેજમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યો. કહેવાય છે કે ક્રાઇક ગુનાહ માટે તેને નેતરની સોટી સુધાં મારવામાં આવી હતી. થોડા મહીના પછી પાછો તેને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. તેના સહપાઠીઓ તેને ' ક્રાઇસ્ટની વધુ ' (Lady of Christ) કહ્યા કરતા હતા, જેથી તેના સુસ્વરૂપ અને સારા ચરિત્રની પ્રતીતી મળે છે. ૧૬૨૮ ઇસવીમાં તેણે ' ઓડ ઓન ધી નેટીવીટી ' (Ode on the Nativity) નામક કાવ્ય અંગ્રેજીમાં લખ્યું અને ૧૬૩૨ માં તે એમ. એ. થયો. આ સમયે તે ૨૪ વર્ષનો હતો. કેમ્બ્રીજ છોડવાનો સમય આવ્યો. કોલેજના વીધાર્થીઓએ તેને વિદાય થતી વેળા એક માનવન આપ્યું જે તેની સર્વપ્રિયતાની સાક્ષી પુરે છે.

તે ઘણો જ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિવાળો હતો. આવા સ્વભાવને લીધે તેને ઘણી વિપત્તિઓ સહેલી પડી. તેના પિતાનો વિચાર તેને પાદરી બનાવવાનો હતો. પ્રથમ તો મીહ્ટન તેમાં રાજ્ય હતો; તે દિવસોમાં દેવળોમાં જે ' નાદિરશાહી ' પ્રચલિત હતી તેનું જ્ઞાન યતાં તેનું ચિત્ત ફરી ગયું. પાદરીયોને જુદા સોગંદ ખાવા પડે છે, અને અનેક પ્રકારે આત્માનું દનન કરવું પડે છે. આવું જોઈ તેનું લોહી ઉઠ્ઠી ઉઠ્ઠું અને તેણે પાદરી બનવાનો વિચાર છોડી દીધો. તેણે પોતાના પિતાને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે " ખોટા સોગંદ ખાઈ વાંજેવીને કલકીત કરવા-કરતાં હું ચુપ રહેવું વધારે સારું ગણું છું. "

૧૬૩૨ માં તેણે લેલેગ્રો (L'Allegro) અને દિલ પેન્સરોસો (Il Penseroso) નામક પ્રખ્યાત પદ્ય લખ્યાં. આ ઉભયમાં પ્રાકૃતિક શોભા ભિન્ન ભિન્ન ભાવથી વર્ણિત છે. એક શાન્તરસ પ્રધાન છે જ્યારે બીજામાં તેનો વિરોધી રસ છે. ૧૬૩૭ માં પોતાના એક મિત્રના મૃત્યુ પર શોક કરવા માટે તેણે ' લિસીડાસ ' (Lycidas) નામક કાવ્ય લખ્યું જે ઘણી પ્રશંસા-પામ્યું. મીહ્ટનનું ' થોમસ ' કાવ્ય પણ આ વખતે છપાઈ ચુક્યું હતું. આ સર્વ કાવ્યો. ' હોરટન ' (Horton) નામક ગ્રામમાં લખવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં તે સમયમાં તેણે લેટીન અને ગ્રીક ભાષાનાં પ્રાયઃ સર્વ વાંચવા-લાયક પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં. તેણે પોતાના મિત્રના એક પત્રના ઉત્તરમાં લખ્યું કે " તું પૂછે છે કે હું હવે શું કરીશ ?

મારો આન્તરિક ઉત્સાહ મને પ્રતીતિ આપે છે કે પરીશ્રમ, અવિરલ અધ્યયન અને દૃઢ નીશ્ચયને બદલે કદાચિત હું એવું એક પુસ્તક લખીને મુકી જઈ જેનો લોકો ભવિષ્યમાં કદાપિ પણ નાશ થવા દેવા ઇચ્છશે નહીં” તેણે પ્રથમથી જ પોતાના મહાકવિ બનવાના ઉદ્દેશને સ્થિર કીધો હતો. કવિત્વ શક્તિને તે ઇશ્વર આરાધનાનું ફલ અથવા કૃત પરીશ્રમથી પ્રસન્ન થયેલ પરમેશ્વરનો પ્રસાદ માનતો હતો. કવિ બનવા માટે મહા પરીશ્રમ કરવો પડે છે તે પણ તે સારી રીતે જાણતો હતો. જે પુસ્તક તે વાંચવા માટે હાથમાં લેતો તેને પ્રથમ પુરૂં કર્યા પછી જ બીજું પુસ્તક ઉપાડતો. અધ્યયન અને મનન, ઉભયને, તે અત્યંત આવશ્યક સમજતો હતો. નિમ્ન લિખિત પદ્યમાં તે મનન પર અધિક ભાર મુકે છે.

“ Who reads

Incessantly, and to his reading brings not
A spirit and judgement equal or superior,
Uncertain and unsettled still remains,
Deep versed in books and shallow in himself.

૧૬૩૮ માં તે દેસાઈન માટે ઇટાલીમાં ગયો ને અન્ય વૃદ્ધ ગેલિલીયોના દર્શન કરી તે કૃતાર્થ થયો. ત્યાંની કવિ સમાજમાં પણ તેણે ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું. ૧૬૩૯ માં તે ઇંગ્લાંડમાં પાછો આવ્યો. અહીં તે જ્ઞાતિય અને રાજનૈતિક કળ્યાણોમાં રૂસાઈ ગયો. ૧૬૪૧ થી ૧૬૬૦ સુધી તેણે ધાર્મિક તથા રાજનૈતિક વિષયો પર નાટ્યાં નાનાં વીસ પુસ્તકો લખી નાખ્યાં. તેમાં અધિકંતર આક્ષેપ પૂર્ણ હતાં. તે સમયમાં મીલ્ટને કવિતા લખવી પણ બહુ ઝાઝી કરી નાખી હતી. તેના વિરોધીએ તેના પર ખૂબ આક્ષેપ પૂર્ણ પુસ્તકો લખ્યાં અને તે પણ તેના પ્રત્યુત્તર વાળતો ગયો.

૧૬૪૩ માં તેણે મેરી ષૉવેલ નામક છોકરી સાથે વિવાહ કીધો. તે બાલિકા તેના વિરોધીઓ તરફની હતી. તેથી થોડા જ દિવસોમાં તે પોતાના માઆપને ઘેર ભાગી ગઈ. ઘણા સમય પછી તે મીલ્ટનની ધમકીથી પાછી આવી.

૧૬૪૬ માં મીલ્ટનના પિતાનું મૃત્યુ થયું. એ વર્ષ પછી તે લેટીન સેક્રેટરીના પદ પર નિયત થયો અને તે સમયના પ્રચંડ વિદ્વાન શેલમેસિયસની સાથે રાજનૈતિક નીચારોના વિષયમાં લડતો રહ્યો. શેલમેસિયસે લેટીન ભાષામાં ઘણા આક્ષેપ પૂર્ણ પુસ્તકો લખ્યાં જેનો પ્રત્યુત્તર મીલ્ટને લેટીનમાં જ આપ્યો, અને ઘણી વિખ્યાતી મેળવી. ૧૬૫૨ માં તેની પત્ની મરણ પામી.

આ સમયે ચાલતા રાજનૈતિક કળ્યાણનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે રાજા ચાર્લ્સને લોક-સત્તાના પક્ષપાતીઓએ ફ્રાંસી દઈ દીધી હતી જેથી રાજસભાના પક્ષપાતીઓ બહુ નારા જ થયા હતા. અને પોતાના પ્રતિપક્ષીયો પર જીત જતના આક્ષેપો કરતા હતા. મીલ્ટન લોક-સત્તા તથા સામાજિક સ્વતંત્રતાનો પૂરો પક્ષપાતી હતો અને પોતાના પક્ષ પર કરવામાં

આવેલા આશ્વેષોનો ઉત્તર દેવો તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો. તેથી જ તે આ કથામાં અમંગલ્ય યર્ધ ગયો હતો. જ્યારે પાલમિન્ટે પુસ્તક પ્રકાશનના માર્ગમાં ઘણાં વિધ્નો ઉપસ્થિત કરી પ્રેસની સ્વતંત્રતા લઈ લીધી ત્યારે તેને ‘આરિયોપેઇટિકા’ (Ariopagitica) નામક એક નાનકડું પુસ્તક લખી પાલમિન્ટ વાળાઓને ફટકાર્યા. આ પુસ્તકની થોડીક પંક્તિઓનો ભાવાર્થ અહીં આપવામાં આવે છે.

“પુસ્તકોને જડ પદાર્થ ન સમજતાં તે પુસ્તકના લેખકના આત્માના ચેતન જેટલું જ ચેતન તેને ગણવું જોઈએ. લેખકને તુલ્ય કાર્યકારિણીશક્તિ તેમાં પણ વિદ્યમાન રહે છે, બદલે એમ કહેવું જોઈએ કે પુસ્તક રૂપી શીશીમાં તેની સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ્યતાનો સાર રસ ભરેલો રહે છે.”

પુસ્તકોનો પ્રભાવ અને તેની શક્તીનો ઉલ્લેખ કરતાં મીલ્ટન લખે છે:—

કોઈ સારા પુસ્તકને પ્રકાશિત ન થવા દઈ અથવા તેનું વેચાણ અટકાવી તે પુસ્તકની હત્યા કરવી તે મનુષ્યનો પ્રાણુ લેવા બરાબર છે. જે મનુષ્યના પ્રાણુ લઈ લ્યે છે તે જાણે વિચારશક્તિ સમ્પન્ન ઇશ્વરની પ્રતિમૂર્તિની હિંસા કરે છે, પરંતુ જે એક ઉત્તમ પુસ્તકની હિંસા કરે છે તે તો વિચારશક્તિનું જ ગળું કાપે છે. પુસ્તકની સ્વતંત્રતા લઈ લેવી તે અમરતા અને વિચારશક્તિની સરાસર કતલેઆમ કરવા બરાબર છે.

પોતાના સિદ્ધાન્તો પર ટક હોવા છતાં પણ મિલ્ટનને પોતાના ધાર્મિક તથા રાજનૈતિક સિદ્ધાન્તો છ સાત વાર બદલા. અંતે તે ઝોલીવર કોમવેલની સાથે તેની ગાદી મિત્રતા હતી. કોમવેલના મૃત્યુ પછી ૧૬૬૦ માં લોકસત્તાનું જડ ઉખડી ગયું અને રાજસત્તાના પક્ષપાતિયોનું જોર વધી ગયું. મીલ્ટન આ સમયે લેડીન સેક્રેટરીના પદ પર અધિષ્ઠિત હતો. આથી તેને કાદી મુકવામાં આવ્યો અને તેના ૩૦૦૦૦ રૂપિયા લઈ લેવામાં આવ્યા. તેના પક્ષવાળા તદ્દન પરાસ્ત થઈ ગયા અને તેના સિદ્ધાન્તો ધુળમાં મળી ગયાં. રાજસત્તાવાળાઓએ તેને બહુ હેરાન કીધો અને આખરે તેને પકડી ચોડા દિવસ મુઠ્ઠી વગર બાડાની કોટડીની હવાની દહેજત લેવા દીધો.

કેદખાનામાંથી છૂટો થઈ ૧૬૬૩ માં તેણે પોતાનો ત્રીજો વિવાહ કીધો.

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તથા પોતાના પક્ષનો પરાજય થવાથી તે હવે અધિકતર એકાન્તમાં જ રહેવા લાગ્યો. લોકોને મળવાનું પણ તેણે હવે પ્રાયઃ બંધ કરી દીધું. વૃદ્ધાવસ્થામાં ધન અને માન બંને ગુમાવી, અનેક પ્રકારના શારીરિક, તથા માનસિક કષ્ટો સહન કરી તેણે પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ (Paradise Lost) ની રચના શરૂ કરી. જ્યારે તેની પોતાની પુત્રીયો તેના પૈસા ચોરી લેતી અને તેની આગ્રા માનવાને બદલે તેની મક્કરી કરતી હતી એવી અવસ્થામાં તેણે ‘પેરેડાઇઝ રીગેઇન્ડ’ (Paradise regained) તથા સેમ્સન એગોનીસ્ટીઝ (Samson Agonistes) નામક પ્રખ્યાત મહા કાવ્યો

લખ્યાં. તે આટલું કરીને પણ અટક્યો નહોતો. વિવિધ વિષયો પર ખીજાં પાંચ છ પુસ્તકો તેણે લખી તાપ્યાં. ધન્ય તેનાં અધ્યવસાય તથા અદ્ભુત સાહસ ! આંધળા યદ્દિ જવા પછી પણ પોતાના હેઠા શ્વાસ સુધી પોતાના ઉદ્દેશને મીલ્ટને જે રીતિથી પૂર્ણ કરીશો તેનું સ્મરણ કરતાં અને તેની દુરાવસ્થા પર વિચાર કરતાં એ જ કહેવું પડે છે કે ' મહાકવિ ' ની ઉપાધિ તેને જેટલી મોંઘી મળી તેટલી મોંઘી ધણા જ થોડા કવિઓને મળી હશે.

આ રીતે લૌકિક સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલી પોતાની અલૌકિક કીર્તિ કૌમુદીને દિગ્ગત-વ્યાપિની કરી સન ૧૯૭૪ ઇસવીમાં મીલ્ટન આ દુઃખમય સંસાર સાગરને ધ્વંસરતું ધ્યાન ધરતો પાર તરી ગયો.

કવિ બનવા માટે મીલ્ટને પચીસ ત્રીસ વર્ષ સુધી અધ્યયન રૂપી ઘોર તપસ્યા કરી. આંધળો યવાદી પુસ્તકો વાંચી સંભળાવવા માટે તેને નોકર રાખવાની જરૂર પડી હતી. ત્યારે તે મહા પરીશ્રમે ' પેરેડાઈઝ લોસ્ટ ' ના જેવું મહાકાવ્ય લખવાને તૈયાર થયો હતો. શેક્સપીયર અધિક પરીશ્રમ વાના જ સર્વોત્તમ કૃતિઓ રચી શક્યો હતો. આથી મીલ્ટનની કવિત્વ શક્તિને નૈસર્ગિક ગણવી કે કેમ ? અમારો તો એ જ મત છે કે મીલ્ટનને કવિત્વ-શક્તિ અધિકતર (પૂર્ણતઃ નહીં) તેના અવિચલ કાવ્યપ્રેમ, ધૃત્વરબક્તિ, અવિરામ અધ્યયન તથા અલૌકિક અધ્યવસાય આદિ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. પરમ ભક્ત અને મહા વિદ્વાન માર્ક પેટીસને તેને શેક્સપીયરથી ઉતરતું પદ આપ્યું છે અને જનસમાજ પણ અંગ્રેજી કવિઓમાં તેને દ્વિતીય સ્થાન આપે છે.

મીલ્ટને કવિ બનવાના થોડાક સાધનોનો ઉદ્દેશ કર્યો છે જેને વિરતાર ભયથી અહિ દર્શાવવાં અનુચિત ગણ્યાં છે.

મીલ્ટને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે ઈશ્વર કૃપાથી હું મહા કવિ બની શકીશ. કવી બનવાની આ ઉત્કટ ઇચ્છાએ તેના જીવન પર ધણો પ્રભાવ નાખ્યો અને દિનપ્રતિદિન તેની આ આકાંક્ષા વધતી ગઈ. તે આકાંક્ષાની પૂર્ણતાને માટે તેણે ધન તથા સાંસારિક માનમ-યાદનાની જગથે ફરકાર કરી નહોતો. તેમાં જ સિદ્ધિ હસ્ત થવા તથા અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા તેણે અસાધારણ અધ્યયન કર્યું, દેશપર્યટન કર્યું, રાજનૈતિક પક્ષપક્ષીયોમાં પણ માયું ઘાટ્યું, સરકારી નોકરી કરી; અને કેટલાક વિવાહ કરી. સત્ય મનથી ઈશ્વરની પાર્થના કરવી, લેટીન અને ગ્રીકનાં સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાં અને જાણવાં એવું વાતો કોઈ પણ રીતે જાણી લેવી તેને મીલ્ટને પોતાની જીવિનાં સાધનો ગણ્યાં હતાં. ત્યારે તે યુરોપમાં મુસાફરીએ ગયો હતો. ત્યારે તેને આખો, યો ભાષાઓમાં પઘરચના કરી. તેને ધણી કીર્તિ મેળવી જે બાબતનો છે. લોકોનો મત હતો કે તે અંગ્રેજી કરતાં લેટીન ભાષામાં સારી પદ્યરચના કરતો હતો, પરંતુ મીલ્ટને પોતાની માનુષાયા અને અત્યુન્નમિની ખ્યાતિને માટે તે દીધું કાવ્ય અંગે લખવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું એમ તેના એક પત્ર ઉપરથી વિદિત થાય છે. તેણે પદ્યરચનાની સેવા બજાવવી તેને તે પોતાનો પરમ ધર્મ સમજતો હતો. કમબાગ્યે યુવાવસ્થાના મદમાં મસ્ત થઈ તેણે ઘણાંક આશ્લેષ પૂર્ણ પુસ્તકો

અને લેખો લખ્યાં છે. તે પુસ્તકોની કૌંમલ અનુકૂળ સેરા માંત્ર પણ અંકાતી નથી અને આપણા મહા કવિએ આવાં આવાં પુસ્તકો લખી પોતાના ઘણા અમુલ્ય સમયનો વ્યય કર્યો હતો એમ વાચારતાં અદ્રશ્ય રચના વખર રહેતો નથી.

અસ્તુ, હવે તે ચર્ચા પડતી મુકી અહીં તેની કવિતાનાં ચોડાંક ઉદાહરણો આપીશું. તેના કાવ્યનો શુભરાસીમાં અનુવાદ કરવો એ તેના મહત્વને ઓછું કરવા જેવું ન છે. અતઃ એવ મૂલનો ભાવાર્થ ને શુભરાસી ગદ્યમાં આપવામાં આવે છે.

What though the field be lost?

All is not lost; the unconquerable will
And study of rebey, immortal hate,
And courage never to submit or yield,
And what is else not to be overcome?

ધર્મરથી હારી ગયેલા નર્કમાં પડેલા દિશિસ્તાઓમાંથી પોતાના એક સાથીને રાખતાન આમ કહી ઉત્તેજિત કરે છે “ મુશ્કેલી હારી ગયા તો શું થયું ? બધું તો નથી હાર્યા ને ? હું મારી બદલો વાળવાની અદ્ભુત ઇચ્છાથી, ધોરતર પ્રણયથી અને સતત હીંમતથી શું ન કરી શકું ?

કોઈ પણ વિષયમાં સુખ વા દુઃખનો અનુભવ મન જેમ ચાહે તેમ કરી દે છે. અર્થાત્ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કેવળ કલ્પના પ્રસૂત ન છે. આ સિદ્ધાન્તને મીલ્ટને નીચે મુજબ લખ્યો છે:—

The mind is its own place and in itself
Can make a Heaven of Hell, a Hell of Heaven.

મીલ્ટનના કાવ્યોમાં વર્ણનની ખુબી ઘણી ચમત્કૃત છે. જુઓ નર્કમાંથી રાખતાનના ભાગી જવાનું વર્ણન કેવી કુશળતાથી કરવામાં આવ્યું છે ?

Springs upward, like a pyramid of fire,
Into the wild expanse, and, through the spock
Of fighting elements, on all sides round:
Environed, wins his way.

સેમ્સન એજેનીસ્ટીકમાં સેમ્સનને બહાને મીલ્ટને છુપી રીતે પોતાની કથા કહી નાખી છે. જેવી રીતે પોતાના, શત્રુઓની વચ્ચે મીલ્ટનને આંધળા ચર્મ રહેલું પંડિતું હતું તેવીજ રીતે સેમ્સનને પોતાના શત્રુઓની વચ્ચે પડેલો મીલ્ટન દેખાડ્યો છે. આ દુઃખને તે અતી કરણાનનક રીતિએ મીત્ર છે.

મીલ્ટન સરખા મહાકવિયોના ઉદ્ગાર અને તેના અનુભવો અવશ્ય વાંચવા લાયક છે. યદિ મીલ્ટનની કવિતાઓનાં સારાં સારાં ઉદાહરણો એકત્ર કરવામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક બની શકે. અતએવ આ વિષયને હવે પડતો સુધી મીલ્ટનની નીરંકુશતાનાં બે આર ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.

પથાર્થ સમાલોચના (Honost Criticism) ના મહત્વને સમજવાવાળી અંગ્રેજી વિદ્વાન મંડળીએ મીલ્ટનના દોષોનો સહર્ષ સ્વીકાર કરી પોતાની ન્યાયપ્રિયતાનો પરિચય દીધો છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સારી રીતે સમજે છે કે ગમે તો મહાકવિ હોય તોપણ તેનામાં ભૂલ હોવાનો સંભવ તો ખરો ખરો જ.

મીલ્ટનના સમયમાં પૃથ્વીના વિષયમાં બે સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત હતા. કોઈ કોઈ પૃથ્વીને સમસ્ત તારામંડળનું કેન્દ્ર માનતા હતા. કોઈ કોઈ સૂર્યને માનતા હતા. આપણા મહાકવિએ ક્યાંક એકને તો ક્યાંક બીજાને માન્યો છે. ઇલ પેન્સોરોસો અને લેલેમોમાં પ્રાકૃતિક દ્રશ્યોનું વર્ણન છે. આવા વર્ણનમાં મીલ્ટને ક્યાંક ક્યાંક હલ બહાર નીરંકુશતા દેખાડી છે. એક સ્થળે મીલ્ટન કહે છે કે “લાવરી મારી બારી સુધી આવી જતી હતી” પણ અહીંયાં મીલ્ટને બદુલ પ્રકૃતિ પરિચય દીનતા દેખાડી છે, કેમકે લાવરી વસ્તીવાળા ભાગમાં કદાપિ પણ ભટકતી નથી.

મીલ્ટને એક સ્થળે લખ્યું છે કે “લિસિગસના રથપર પ્રિમરોઝ, વુડલાઈન, ડેકાડીસ અને જેસમિન નામક પુષ્પો વિખેરવામાં આવ્યાં હતાં પણ આખાંના કેટલાંક પુષ્પો એકજ રતુમાં નથી મક્તમાં તો પછી એક સાથે કેમ વીખેરી શકાય ? આવી ભૂલો આપણા મહાકવિ કરી ગયો છે.

ડૉક્ટર જેન્સન જેવા વિદ્વાનના મત પ્રમાણે મીલ્ટન સાહિત્ય વિષયક ચોરીઓ પણ ઘણી કરતો હતો. લેટીન અને ગ્રીક કવિયોના ભાવો જેમના તેમ તે પોતાના નામથી રાખી દેતો ! વધારે તો ચું પણ પોતાના સદુથી પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ માં પણ અધિકાર Caldmon, Andreini અને Vondal) આ ત્રણ પ્રાચીન કવિયોના ભાવોની ચોરી કરી તેણે પોતાના તરીકે દરાવ્યું છે ! મીલ્ટનના પદ્યપ્રાપ્તિયો તેના ગયાવમાં એમ કહે છે કે મીલ્ટન એટલું બધું અધ્યયન કરતો હતો તથા મનનમાં એટલો બધો નીમમ હતો કે ક્યાંક ક્યાંક અન્ય કવિયોની ઉક્તિઓને તે પોતાનાજ મગજની ઉત્પત્તિ સમજી લખી દેતો હતો ! પણ જ્યાં આ બહાનું નથી ચાલતું ત્યાં તે લોકો આને મહાકવિનું સ્વત્વ વિશેષ (Epic privilege) બતાવી વાત વીસારે પાડે છે. અસ્તુ, જે હોય તે, પણ મીલ્ટન અંગ્રેજી ભાષાનો મહાકવિ પોતાની અધ્યવસાયશીલતા, એકાગ્ર ચીત્ત, વિશ્વાસ અને પરીશ્રમથીજ યર્ધ રાખેો હતો તેમાં તો લેસ માત્ર સંદેહ નથી. રોમ્સપીઅર સીવાય તેનાથી ઉચ્ચ પદ મેળવવાને અન્ય કોઈ કવિ અધિકારી ગયો નથી.

કલકત્તા.

તા. ૨૧-૧૧-૧૧

ચાંપણી વિમુલદાસ ઉદેશી.

॥ પૂર્વેમીમાંસા દર્શન. ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

સૂત્રમ્ ॥ તુલ્યં ચ સામ્પ્રદાયિકમ્ ॥ ૧-૨-૮ સિં

સામ્પ્રદાયિકં સંપ્રદાયેન ગુરુપરંપરયા પ્રાપ્તત્વં તદ્વિધ્યર્થવાદયોસ્તુલ્યમ્.

જો સ્તુતિવાક્યની અપેક્ષા રહિત વિધિવાક્યો હોય, ને સ્તુતિવાક્યનો વેદમાં પ્રમા-
દથીજ પાઠ હોય તો સ્તુતિ વાક્યો અનર્થક થાત પણ સંપ્રદાયરૂપ પ્રયોજનવાળાં વિધિવા-
ક્યોનું તથા અર્થવાદ વાક્યોનું ગુરુ પરંપરાદ્વારા પદન પાઠનરૂપ ધર્મની સિદ્ધિ તુલ્ય છે, ને
અને વાક્યનું સ્મરણ પણ તુલ્ય છે, તેથી સ્તુતિવા અર્થવાદ વાક્યનું પ્રમાદ પાઠપણું નથી.

સૂત્રમ્ ॥ અપ્રાપ્તાવાનુપપત્તિઃ પ્રયોગેહિવિરોધઃ સ્યાન્શબ્દાર્થત્વ પ્રયોગભૂતઃ

તસ્માદુપપચેત ૧-૨-૯ સિં

અધુનાપૂર્વોક્ત શાસ્ત્રદ્વયવિરોધ પરિહારમાહ અપ્રાપ્તિવિરોધઃ શાસ્ત્રવિરોધઃ સ્તેનમનઃ
ઇત્યાદિઅયોગેમનઃ સ્તેનકુર્યાન્ ઇતિવિધ્યર્થેસતિત્યાન્ શબ્દાર્થઃ સ્તુતિનિન્દાઅર્થયોગ-
કસ્તુઅપ્રયોગભૂતઃ અપ્રયોજકઃ તસ્માત્અનુપપત્તિઃ વિરોધરૂપાઅપ્રાપ્તાહિયતઃ સર્વ-
મુપપચેત ૧.

ખીજ વાત એ છે કે શાસ્ત્રવિરોધથી અને દ્વયવિરોધથી તે અગ્નિ રોતો હવો હ'લાદિ
સ્થાવરો ને અનુપપત્તિ કરી હતી તે પ્રાપ્ત નથી. કારણ કે મન્ને ચારકે હ'લાદિ વિધ્ય-
ર્થતા માનીએ તોજ વિરોધ આવે પણ આંહી શબ્દાર્થ વિધિરૂપ નથી, પણ સ્તુતિરૂપ છે.
તેથી સર્વથા બંધ બેસતુંજ છે.

સૂત્રમ્ ॥ ગુણવાદસ્તુ ॥ ૧-૨-૧૦ સિં

આપોર્વેશાન્તાઃ ઇત્યાદિવાક્યંતુ વેતસશાસ્ત્રયા અવકામિશ્ચવિકારિષ્યતિ ઇત્યસ્યવિ-
ધેસ્તાર્થ સચગુણવાદત્વેન યથાગુણસ્યવિધેય કારણગતગુણસ્યવાદઃ કથનં તત્રવેત
સશાસ્ત્રાઅવકાયોઃ કારણમાપઃ તન્નિઘગુણવાદેન કારણગુણાઃ કાર્યગુણાનારમંતંતિ
કાર્યસ્તુતિરેવ.

પૂર્વે 'કલ્પું કે' સ્તુતિવાક્યો તે વિધેયની સ્તુતિદ્વારા રોચકવાક્યો છે એમ કેમ અને ને
સ્થાવરો વિધેય એક હોય ને સ્તુલ્ય ખીલું હોય નેમકે નિતરની શાખાવડે અવકવડે અગ્નિને
વિષેર છે એ વાક્યમાં નેતર અને અવકનું વિધાન છે તેનું રોચવાક્ય જળ શાન્ત છે એમ
ભણે છે. એ એ વાક્યનો વિરોધ કેમ ન થાય, પણ એ ગુણવાદ છે તેથી વિરોધ નહીં
થાય. જો એક સંબંધિની સ્તુતિ કરવામાં આવે તો બીજા સંબંધિની સ્તુતિ પણ થાય તે
ગુણવાદ છે. વેતસ અને અવક અનેનો સંબંધ છે તેથી વેતસની સ્તુતિથી જળની સ્તુતિ

યાય. જેમકે હમારા મંચંધી દેવદત્ત છે તેથી દેવદત્તની સ્તુતિવડે. હમારી પણ સ્તુતિ યદ્ય કહેવાય યાગમાં રૂપાની દક્ષિણા ન દેવાય એ નિષેધ વિધિના શેષરૂપ વાક્ય તે અગ્નિ થેતો હવો એ છે, કેમકે શેષું તે રૂપનું રૂપત્વ છે, આ વાક્યમાં તે સમ્પદ પ્રકૃતની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી એ વાક્ય સાકાંક્ષ છે એમ જણાય છે. કારણ કે જે અશુભ પડ્યાં તે રજત થયું. તેની રીતે પૂર્વપ્રકૃતની અપેક્ષા તે સમ્પદ રાખે છે. તેથી યાગમાં રજત - દક્ષિણા આપવાથી તેજ વર્ષમાં તેના ઘરમાં રૂદન થાય. આ હેતુથી યાગમાં રજતની દક્ષિણા નહીં આપવી. તેથી એ સર્વ વાક્યો સાકાંક્ષ છે, અને ગુણવાદથી ઉપકારક છે. શેદનથી ઉત્પન્ન થયેલ રજતને યાગમાં આપનારનું રૂદન પ્રાપ્ત છે તેના પ્રતિષેધનો ગુણ અરોદન છે. અગ્નિને રૂદન પ્રાપ્ત કેમ થાય, અશુભી નહીં ચતા રજતની અશુભી ઉત્પત્તિ કેમ કહેવાય, તથા સંવત્સરમાં જ રૂદનની પ્રાપ્તિ નથી તેને રૂદનની પ્રાપ્તિ કેમ કહેવાય તો તે બધું ગુણવાદથી છે. રૂદન નિમિત્તવાળા સમ્પદનો પ્રયોગ છે એટલે અશુભ ઘોળાં ને રૂપું પણ ઘોળું એમ અશુભ અને રૂપાનું વર્ણ સામ્ય છે તે જ કારણથી અશુભી નહીં ઉત્પન્ન થનારને પણ અશુભી ઉત્પન્ન થયેલ કહેવાય છે. ધનત્યાગનો દુઃખ હોવાથી સંવત્સરમાં રૂદન થશે એ નિન્દા છે, ને પ્રજ્ઞ વા પશુ કામનાવાળાએ પ્રજ્ઞપતિ મંચંધી થેટાનું આકલ્પન કરવું જોઈએ, એ વિધિની આકાંક્ષા રાખનાર અર્થવાદ વાક્ય પ્રજ્ઞપતિએ પોતાનાં આંતરડાં. ખંદાર કહાડ્યાં એ છે. એ પણ ગુણાનુવાદ છે. પશુઓ કાંઈ એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં છતાં એ કર્મના સામર્થ્યથી જ અગ્નિમાં હોમેલાં આંતરડાંથી થેટા થયા, એમ ઘણા પશુઓ યાય છે. પ્રજ્ઞપતિએ આંતરડાં ખંદાર કહાડ્યા વગર આંતરડાં ખંદાર કહાડ્યાં કેમ કહેવાય. તેનું એમ છે કે એ સત્ત્વ વૃત્તાંતનું કથન છે. પણ સ્તુતિદ્વારા એ વાત ઘટે છે. એ અસત્ત્વ વૃત્તાંત રૂપ અન્વાખ્યાન (અર્થવાદ) માં એ વાતની સિદ્ધિ છે. એક વૃત્તાંતનું જ્ઞાન ને પ્રરોચના વા દ્વેષ. તેમાં પ્રયોજનના અભાવથી વૃત્તાંતનું અન્વાખ્યાન પ્રવર્તક વા નિવર્તક નથી તેથી જ અન્વર્થક છે. એમ વિવક્ષા નથી. જેમકે પ્રરોચનાથી પ્રવૃત્તિ અને દ્વેષથી નિવૃત્તિ વિવક્ષિત છે. વળી વૃત્તાંતનું અન્વાખ્યાન વિહિત હોય તો વેદનો આદિ મત્તા પણ થશે, તે ઈષ્ટ નથી. એવા નિરાકરણનું આખ્યાન કેમ શક્ય, તો પ્રજ્ઞપતિ નામનો એક નિલ પદાર્થ છે તે વાયુ આકાર અથવા આદિલ છે. અર્થાત્ વાયુરૂપ પ્રજ્ઞપતિ પોતાનાં આંતરડાં રૂપ વૃદ્ધિને ખંદાર કહાડ્યાં, આકારે વાયુને ખંદાર કહાડ્યો, ને સૂર્યે રશ્મિ કહાડી. એ આંતરડાંને અગ્નિમાં નાખવાથી વીજળી રૂપ ઘેટાની ઉત્પત્તિ થઈ. તે પ્રકાશને માટે યાય છે. અથવા વૃદ્ધિથી અન્ન, બીજને વેલ ઉત્પન્ન થયા. તેનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રજ્ઞ તથા પશુ વિગેરેની પ્રાપ્તિ છે. એજ ઉક્ત વાંચનની ઝાણતા છે. આદિલ મંચંધી પ્રાચંણીયને ઉદ્યતીય ચર છે એ વિધિનું શેષ દેવ દેવો દેવચાળન કરીને દિશાઓ ભૂલી ગયા એ છે. એમાં પણ સર્વના વ્યાપોહનું કારણ રાખેલું છે. એમ આકાંક્ષા હોવાથી દિગ્બોહની સ્તુતિ છે. આદિલ ચર દિગ્બોહનું કારણ ન હોય, પણ પ્રકૃતમાં ઘણાં કર્મની પ્રાપ્તિ હોવાથી અવધારણને અવકાશદિની ખામીથી ઝાણ છે.

મૂલમ્ ॥ રૂપાત્પ્રાયાત્ ॥ ૧-૨-૧૧ સિં

રૂપાસ્તેનવૃત્તરૂપાદ્મવત્વાદસ્તેન ચોરેણામેદપ્રાયાત્ અયમર્થઃ સ્તેનેયથા પ્ર-
વૃત્તપ્રસંચારસ્તથા મનસિસત્ત્વાસ્તેન મનસ્યમૌપચારિકઃ પ્રયોગઃ ॥

હિરણ્યહસ્તે ભવતિ, અથગ્રહ્ણતિ એ બે વાક્યની અપેક્ષા રાખનાર સ્તેનમન; અ-
નૃતવાદિનીવાક એ બે વાક્યો છે તેથી મેનને વાણીની નિંદાદાર સ્વર્ણની સ્તુતિ છે.

જેમ દેવદત્તને બોળન કરાવે તો પછી કપિનું શું કામ. મન ચોર નહીં હોવા છતાં
તેને ચોર કહેવું, અને વાણી સત્ય હોવા છતાં તેને જુઠા બોલી કહેવી તે માત્ર નિંદાને
વાસ્તેજ છે, એ રૂપથી ગુણવાદ છે. સાર એ છે કે જે જેમ ચોર મતાતા કરે છે તેમ
મન પણ કરે છે.

સૂત્રમ્ ॥ દૂરભૂયસ્વાત્ ॥ ૧-૨-૧૨ સિં

દૂર ભૂયસ્વાત્ દૂરવાહુલ્પાત્ દિવા ધૂમ ઇવ દૃશ્યતે નામ્નિઃ ॥

અપરોધનું ઉદાહરણ કે, દિવસે અગ્નિનો ધૂમજ દેખાય છે, તેની અચિપ-જવાબા
દેખાતી નથી, તેમ જ રાત્રે અગ્નિની જવાબા દેખાય છે, ધૂમ દેખાતો નથી જેમ-
“અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ સ્વાહા ઇતિ સાયં જુહોતિ, સૂર્યો જ્યોતિર્જ્યોતિઃ સૂર્ય
સ્વાહા ઇતિ પ્રાતર્જુહોતિ” આ વિધિ વાક્યનું શેષ વાક્ય છે, તે મિથ્યાલિંગ અને મંત્ર
એ બંનેની આકાંક્ષાને લીધે અર્થવાદ છે. અને સૂર્ય અને અગ્નિ એ ઉભય દેવતાના મંત્ર-
ધાતમાં સ્તુતિ ધટિત છે, અર્થાત્ અતિ દૂરતાને લીધે ધૂમ અને અગ્નિના અદર્શનમાં ઉક્ત
શબ્દો ગૌણ છે.

સૂત્રમ્ ॥ સ્વપરાધાત્ કર્તુશ્ચ પુત્રદર્શનમ્ ॥ ૧-૨-૧૨

પ્રચરાનુમન્ત્રણવિધિસમીપે નચૈતદ્વિમ્બો બ્રાહ્મણા વા વયમ બ્રાહ્મણા વા ઇતિ શ્રૂયતે ।
તત્ર સંશયઃ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધઃ સ ચ સ્વપરાધાત્ સ્ત્રિયો વ્યભિચારજન્યાદપરાધાત્
કર્તુઃ પુત્રદર્શનં અન્યજાત્યુત્પન્નપુત્રદર્શનં સંભવતિ તતોડ્યમર્થવાદ આપેયં વૃણીત
ઇતિ વિધેઃ શેષઃ ।

પૂર્વોક્ત દ્વં વિશેષમાં બીજું ઉદાહરણ એ કે, “અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે નહીં”
એ અમે બાણતાં નથી, તે “પ્રવરે પ્રવિચમાણે દેવાઃ પિતર ઇતિ વ્રૂયાત્” આ વિધિ
વાક્યનું શેષ વાક્ય છે. જે અબ્રાહ્મણ હોય, તે પણ ગોત્ર પ્રવરના ઉચ્ચારણથી બ્રાહ્મણ
થાય છે, એવી સ્તુતિ આ વાક્યનું પ્રયોગન છે. સ્ત્રીના અભિચારાદિ અપરાધથી પુત્રમાં
બ્રાહ્મણપણાનો સંશય ગૌણ છે, તે માત્ર અત્યંતતાનું વચન છે.

સૂત્રમ્ ॥ આકાલિકેપ્તા ॥ ૧-૨-૧૬ સિ.

દિશ્વતોકાશાન્ કરોતીતિ શ્રૂયતે । તત્ર ચતુર્પુ ત્રિક્ષુ ધૂમયર્હિર્ગમનાર્થ શાલાયાં
છિદ્રં ક્રિયતે તત્સપાયં વાક્યશેષઃ કોડસ્તિ તદ્દેદામુર્ખિલોકે સ્વર્ગોડસ્તિનચેતિ તત્ર
શ્રુતિસિદ્ધસ્ય સ્વર્ગસ્ય દૃષ્ટફલાભાવેડપિ આકાલિકેપ્તા તત્કાલોદ્ભવસ્ય સુખસ્ય
દુઃખનિવૃત્તિપ્રહરણાત્મકસ્યેચ્છા ભવતિ ॥

સાસ્ત્ર-દ્વં વિશેષનું ઉદાહરણ કે, “પરલોકમાં દેવર્ગે મલશે કે નહીં?” એ કોણ

જાણે-એ વાક્ય છે. ત્યાં “ યજુશાલાના ધૂમને નીકળવાનું છિદ્ર કરવું. જોઈએ. ” આ વિધિ વાક્યની આકાંક્ષા રાખનાર ઉક્ત વાક્ય પ્રત્યક્ષ દૃઢ એવા ધૂમનિવૃત્તિરૂપ મુખની અપેક્ષાથી અર્થવાદ રૂપ છે.

મૂત્રમ્ ॥ વિદ્યા પ્રશંસા ૧-૨-૧૫ સિ.

શોભતેઽસ્ય મુહ્યં ય एवं વેદેતિવિદ્યા પ્રશંસા ગર્ગચિરાન્ન વેદનસ્ય ॥

‘ આ પુરુષનું મુખ શોભે છે, ’ એવી રીતે જે જાણે તે ગર્ગચિરાન્ન બ્રાહ્મણની સ્તુતિ ને ઉદ્દેશીને છે. ‘ આ પુરુષની પ્રજામાં વાજી અથ અથવા અન્ન ઉત્પન્ન થશે, ’ આ વાક્ય વેદાનુમંત્રણની પ્રશંસા કરે છે. અર્થાત્ મુખશોભા અને વાગ્મિભત્વ-એ ‘ જાણુ છે, એટલે શિષ્ય-પ્રશિષ્યો એ ઉદ્દેશોપણ કહેલ પ્રશંસાનું કથન છે. અને જે સતત અધ્યયન અને શ્રવણથી મુદ્ધિમાન પ્રજા ઉત્પન્ન થાય એ પ્રતિબદ્ધથી અનને પ્રાપ્ત કરે છે.

મૂત્રમ્ ॥ સર્વત્વમાધિકારિકમ્ ॥ ૧-૨-૧૬ સિ.

पूर्णाहूत्या सर्वतत्वं सर्वफलप्राप्तिः अधिकारिकं अधिकारसिद्धं प्रकृतस्य औपचारिकं वा॥

‘ પૂર્ણાહૂતિથી સર્વ પ્રકારના ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ’ એ વાક્ય ‘ पूर्णाहूति जुहोति ’ આ વિધિ વાક્યનું શેષ છે. એવી રીતે ‘ અથમેષ કરનાર મૃત્યુને તરે છે-વહી જાય છે, ’ ઇત્યાદિ ફલ વાક્ય પણ વક્તૃમાણુ (આગળ કહેવામાં આવશે એ) રીતિથી જાણુ છે.

મૂત્રમ્ ॥ ફલસ્ય કર્મનિષ્પત્તેસ્તેષાં લોકવત્પરિમાણતઃ ફલવિશેષઃ સ્યાત્ ॥

૧-૨-૧૭ સિ.

ફલસ્ય સ્વર્ગાદેઃ કર્મનિષ્પત્તેઃ કર્મણાં સિદ્ધેઃ તેષાં કર્મણાં પરિમાણતઃ ફલવિશેષઃ ન્યૂનાધિકમાયરૂપઃ સ્યાત તન્નેદં નિદર્શનં લોકવદિતિ યથા લોકેષ્લ્પક્રિયાયા અલ્પમૃતિઃ મહત્યાઃ ક્રિયાયાશ્ચ મહતીમૃતિઃ તથા પૂર્ણાહૂત્યાઃ સ્વર્ગોષ્લ્પકાલભોગ્યઃ જ્યોતિષ્ટોમેન ચ ચિરકાલ ભોગ્યઃ ॥

જેમ લોકમાં થોડું કામ કરનારને થોડું મહેલ છે અને વધારે કામ કરનારને વધારે મહેલ છે, તેમ ફલોના પરિણામથી ન્યૂનાધિક ફલની સિદ્ધિ છે, એટલે પૂર્ણાહૂતિથી સ્વર્ગનું અલ્પકાલ ભોગવી શકાય તેવું ફલ મહેલ છે અને જ્યોતિષ્ટોમ યાગથી સ્વર્ગનું લાંબા કાલ ભોગવી શકાય તેવું ફલ મહેલ છે.

મૂત્રમ્ ॥ અન્ત્યયોર્યથોક્તમ્ ॥ ૧-૨-૧૮- સિ.

અન્ત્યયોઃ અભાગિપ્રતિવેદાશ્ચ અનિત્યસંયોગાત્ હત્યનયોઃ પૂર્વપક્ષયોઃ યથોક્તં પૂર્વપાદે યથોત્તરમુક્તં તથાત્રાપિ ॥

પૂર્વપક્ષના ઉદ્દેશા એ સત્રોના અભાધાનમાં કહેવાનું કે, “ હિરણ્યં નિધાય ચેતલ્લવ્યં ”

આ વિધિવાદ્યના શેષવાક્ય આ છે કે, પૃથ્વીમાં કે અંતરીક્ષમાં અર્થવા સ્વર્ગમાં અમિ-
ચયન કરવું નહીં, આ વાક્યમાં પણ સુવર્ણની સ્તુતિને માટે પૃથ્વી વગેરેની નિંદા છે, અ-
ર્થાત્ નિષેધભેદક નકારના પ્રતિષેધ, પર્યુદાસ અને અર્થવાદ-એવા ત્રણ અર્થ હોવાથી પૃથ્વી
વગેરેમાં અમિનું ચયન કરવું એ સ્થલે પ્રતિષેધ અને પર્યુદાસ નથી, પણ ત્યાં અપ્રાસ
પ્રતિષેધ હોવાથી નિલાનુવાદરૂપ અર્થવાદ છે. અને જે અંબર, પ્રવાહણિ ઇલાદિ અ-
નિલ પુરુષોના સંગ્રોગવાળા વેદની અનિલતા થવાનો પરિહાર પૂર્વે બીજા શબ્દનો અર્થ
વાયુના અનુકરણ રૂપે અને પ્રવહણિનો અર્થ પ્રકરે વહન કરનાર કહેવામાં આવ્યો છે;
તથાપિ સ્પૂળસ્થનન ન્યાયથી અર્થવાદવાક્યોની દૃઢતા માટે પુનઃ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન
કરવામાં આવ્યું છે.

૧ અધિકરણ.

સ્વામી. શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ.

શક્તસિંહ અને પ્રતાપ.

(એક કાલ્પનિક સંવાદ.)

(આ સંવાદમાં આવતાં બે પાત્રો શક્તસિંહ અને પ્રતાપ ઉભય બાઈ હતા. પ્રતાપ
મોટો અને શક્તસિંહ નાનો હતો.)

મેવાડનો વીર રાણો પ્રતાપ એક સમયે પોતાના નાના બાઈ શક્તસિંહ અને બીજા
કેટલાક રાજ્યાધિકારીઓ સાથે શિકારે ગયો હતો. ત્યાં એક પ્રાણીને ધણે દૂર દોડ્યું જતું
નેહિ પ્રતાપ અને શક્તસિંહ ઉભયે એક જ વખતે પોતાનાં બાણ છોડ્યાં અને તે ઉભયનાં
બાણો એક જ વખતે તે પ્રાણીના શરીરમાં જઈ બોકાયાં.

આથી વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થયો. પ્રતાપે પોતાના બાણથી તે પ્રાણીનું મૃત્યુ થવાનું જણાવ્યું
જ્યારે શક્તસિંહે પોતાના બાણને તે પ્રાણીના મૃત્યુનું કારણ દર્શાવ્યું.

આ વિવાદ ક્રમશઃ વધી પડ્યો અને તેનું પરિણામ એ થયું કે પ્રતાપે શક્તસિંહને
કેંધના આવેશમાં પોતાના રાજ્યમાંથી દૂર કીધો.

વૈરાગ્યથી પ્રજ્વલિત થયેલો શક્તસિંહ મોગલ શહેનશાહ અકબરના દરબારમાં ગયો
અને તેને પ્રતાપ પર અકાર્થ કરવા લલચાવ્યો. પ્રતાપ અને તેના રાજ્યને લગતી પ્રણીતિ
માહિતી તેણે અકબરને પૂરી પાડી અને યુદ્ધમાં તેનો યુદ્ધમાં તેનો જ વિજય થવાની
સંપૂર્ણ આશા દર્શાવી.

આ રીતે પ્રેરીત થઈ અકબરે પ્રતાપની સાથે યુદ્ધ કીધું જે હલદીધાટના યુદ્ધને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ યુદ્ધમાં વીરનર પ્રતાપ અને તેના શૂરા સૈનિકો અતી વીરતાથી લડ્યા પણ હીનભાગ્યે તેઓની સંખ્યા ટુંકી હોવાથી અંતે તેઓનો પરાજય થયો.

વીર રાણા પ્રતાપે પોતાનો પરાજય થયેલો જોઈ ભીરતાથી નહીં પણ મોગલ શહે-નશાહને નમતું ન આપવા રણભૂમિમાંથી પલાયન કીધું.

હીનભાગ્યે આ સમયે જ મોગલ સૈનિકોએ પ્રતાપને નાશી જતો જોયો.

સત્વર જ તેઓએ જેની પૂંઠ પકડી.

આ સમયે શક્તસિંહે આ સર્વ જોયું. આ સમયે તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

પ્રતાપી મેવાડ ભૂમિના ભૂરાણુ રૂપ પોતાના જયેષ્ઠ અંધુની, પોતાની શરૂવીર અને માનીતી રત્નપૂત, જાતિની, અને પોતાની ગૌરવ પરીપૂર્ણ પ્રીય માતૃભૂમિની આવી હીન દશા જોઈ તેને અત્યંત પશ્ચાતાપ થયો.

ખરે ! આ સમયે તેના નેત્રમાંથી જે અશ્રુબિંદુ ટપક્યાં !

પણ સુભાગ્યે તેણે પોતાના પશ્ચાતાપને શમવ્યો અને લેશ માત્ર વિશંખ વગર પેલા જ મોગલ સૈનિકોની પૂંઠે પડ્યો.

તેણે પોતાના અશ્રુને જટલો અને નેટલો દોડાવ્યા.

સત્વરજ તે પ્રતાપની પૂંઠે દોડતા મોગલ સૈનિકોની સમીપ આવી પહોંચ્યો.

ક્ષણવારમાં તો શક્તસિંહની તરવારે એક મોગલ સૈનિકનું માથું તેના ધડથી છુદ્ડ કરી નાંખ્યું.

બીજો પલાયન કરી ગયો.

હવે પ્રતાપ અને શક્તસિંહ એકલા રહ્યા.

આ સમયે તે ઉભયની સ્થિતિ કેવી હશે ?

આ સમયની તેઓની ઉભયની સ્થિતિ અને ઉભય વચ્ચે થયેલી વાતચીત આ મંવાદમાં આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.)

શક્તસિંહ—(મરણ પામેલા મોગલ સૈનિક તરફ જોઈ) અહા હુલ્લ યવન ! જો આ તારી નીચતાનું કળ !.

પ્રતાપસિંહ—(પાછું જોતાં શક્તસિંહ પર નજર પડતાં) કોણ ? કોણ આ ? તું ? તું ?
— બાનુકોહી ? ગૃહકોહી ? દેશકોહી ? દૂર થા ઓ શાંદીન ! દૂર થા. નારીની પેઠે કાયરતાથી પોતાના જ ભાઈની પૂઠે વેર લેવા આવ્યો છે ? અરે હીનાત્મા ! જા. સત્વર નાશી જા. નહીં તો પ્રતાપનો આત્મા પોતાના કનિષ્ઠ બંધુનો સકારણ વધ કરતાં પણ કમ્પીત થશે.

શક્તસિંહ—(નીચું જોઈ) ભાઈ ! આ શક્તસિંહ હવે આગળનો શક્તસિંહ નથી. આ શક્તસિંહના હૃદયમાં હવે આગળની અધર્મતાનો વાસ નથી. હીનભાગી શક્તસિંહનો આત્મા હવે પોતાની માનુષ્ય પ્રતિ તીરસ્કારમયો નથી. ઓ મારા બહાદુર બંધુ ! તે આત્મા હવે મોઢાર આંસુએ રડે છે (અત્યંત ગળગળો થઈ) અરે ભાઈ ! કેવો અધર્મ કીધો ?

પ્રતાપસિંહ—અને તે અધર્મમાં શુદ્ધિ કરવા આવાં આવાં કરણાનક વાક્યો વદિ પોતાના જ જ્યેષ્ઠ બંધુનો વધ કરવાનો પ્રસંગ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે કેમ ? અરે પાપાત્મા ! જરા તો લજ્જાત થા. શક્તસિંહ ! જા, આવ્યો જા. કપટભર્યા વીચારો તજ દે. નહીં તો સ્મૃતિમાં રાખજે કે પ્રતાપનો આત્મા પોતાના કનિષ્ઠ બંધુનો સકારણ વધ કરતાં પણ કમ્પીત થશે.

શક્તસિંહ—ખરેખર ! ખરેખર ! મારા બંધુ ! હું વિશ્વાસ મુકવા યોગ્ય નથી જા. અરે ધ્રુવ ! હું કેવો અભાગીઓ ! અરેરે ! મારા પર મારા પોતાના ભાઈને પણ વિશ્વાસ મુકતાં સંકોચ થાય છે. અહા ! કોણ મારા સરખા પાપાત્મા પર વિશ્વાસ રાખે ? કોઈ નહીં, આ જગતમાં કોઈ નહીં. (તરવાર જોરથી દૂર ફેંકી દઈ) દૂર થા ઓ દુર તરવાર ! દૂર થા. તારે લીધે મારો ભાઈ પણ મારા પર વિશ્વાસ રાખતો નથી તો પછી ઓ હીનભાગીની ! તારું શું કામ છે ? આ જા જો વસ્તુને પ્રતાપનું હૃદય ધિક્કારશે તે વસ્તુને અવશ્ય જ શક્તસિંહનું હૃદય પણ ધિક્કારશે જા. (અત્યંત દયામણો થઈ પ્રતાપને પગે પડતાં) મારા બહાદુર બંધુ ! હવે તો કપટનો ભય નથી ને ? હવે પોતાના પાપકર્મનું ઉચિત શાસન ઇચ્છતાં હૃદયનો નાશ કરતાં મારા બહાદુર ભાઈ પ્રતાપ ! તમારા હૃદયને લેશમાત્ર પણ કમ્પીત કરશે નહીં. હવે તમારા આ પાપમય બંધુનો વધ કરતાં તમારા હૃદયને કમ્પીત ન કરતાં આસ્થાદીત બતાવજો. હવે આ હીનાત્માને આ જગતમાં છોડવા દઈ પૃથ્વી પર પાપનો ભાર ન વધારતા મારા ભાઈ ! પ્રતાપ ! પ્રતાપ ! મારા સરખા ભયંકર પાપના કરનારને ઉચિત શાસન આપવામાં તમારું હૃદય કમ્પીત થાય એ શું સંભવીત છે ? જુઓ, જુઓ. મારા ભાઈ ! તમારી ન્યાય અને વીરતા પૂર્ણ તરવાર આનમાં પણ કેવી ઉચી નીચી થાય છે ? જાણો

મારો વધ કરવા આતુર હોય ! હા, હા. તે મારો જ પ્રાણ, માગે છે. તેને તૃપ્ત કરો મારા બંધુ ! તમારા સરખા વીરની તસ્વારથી મારા જેવા કાયરનું મૃત્યુ થતાં માફ ભૂખણુ વધશે.

પ્રતાપસિંહ—(રથબીંત થઈ) આ શું સત્ય ? આ શું શક્તસિંહના મુખનાં વચનો ?

શક્તસિંહ—ના-બંધુ ! ના અસત્ય. અરેરે ! જે અસત્યતાથી પરીપૂર્ણ હોય તેની પાસેથી સત્યની લેશમાત્ર પણ આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? જે અસત્ય જ હોય તે સત્ય ક્યાંથી થાય ? હાય !

પ્રતાપસિંહ—(ગળગળો થઈ જઈ) શક્તસિંહ ! ઉઠ. ઉભો થા. મારા પગ છોડી દે. હું તને ક્ષમા અર્પીશ.

શક્તસિંહ—ઉભો થાઉં ? શા માટે ? આપ સરખા વીર અને ધર્માત્માને માફ પાપી મુખ બતાવવા ? ના, ના, કદી નહી. હું ઉડીશ નહીં. મને આપના પવિત્ર પદનું સુમ્મન કરતાં કરતાં જ મરવા ઘો. તેથી મને અપૂર્વ શાંતિ મળશે.

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! ભૂતકાળનું વીરમરણ કર, વર્તમાનકાળનું કર્મ આચર અને ભાવિ-કાળની આલોચના કર. ઉઠ મારા ભાઈ ઉભો થા. તારી આવી સ્થિતિનું એક વાર સર્વથા વીરમરણ કરી દે. અને નીહોંય બ્રાત્રસેહની શુચિ વિમલતાની ઝાંખી કર. આવ હું તને ક્ષમા અર્પીશ. ઉઠ, ઉભો થા અને મને ભેટ.

શક્તસિંહ—હાય ! હું કેવો હીનભાગી ! અરેરે ! પ્રતાપ ! તારા સરખા વીર અને હિદાર હૃદયના મનુષ્યનો મારા સરખો નીચ અને પાપી ભાઈ એ પ્રભુ ! તારી આ કેવી અન્યાયપૂર્ણ રચના ? ભાઈ ! ભાઈ ! બસ હવે તો હું મૃત્યુને જ યોગ્ય છું. હવે તો મારો વધ જ કર.

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! મારા બહાલા ભાઈ ! ' ભાવિની આલોચના કર ' એ અમર વાક્ય ભુલી ગયો શું ?

શક્તસિંહ—ભાઈ ! ભાઈ ! તું સદા સુંખી થયે એ જ હું હથ્થર પાસે માર્યું છું—હા ! તું સુંખી જ થઈશ. (અત્યંત દુઃખથી) ઉહ ! ઉહ ! ભાઈ ! હું ઉઠવા ઘણાંયે પ્રયત્ન કરું છું પણ અરેરે ! મારાથી નથી ઉઠાતું. ભાઈ ! કયા આધારે મારા સરખો પાપી ઉડીને ઉભો થાય ? ના—ના ભાઈ ! હું ઉભો નહીં થાઉં. મારો વધ કરો ! મને કાપી નાખો ! મને દારી ઘો !

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! હજી તું ન સમજ્યો ? ' ભાવિની આલોચના કર ' એ વાક્ય તું હજીયે ન સમજ્યો ?

શક્તસિંહ—ભાવિની આલોચના ! ભાઈ ! મારે માટે તો ભાવિની આલોચના હવે મૃત્યુ જ છે.

હવે મારે માટે મૃત્યુ જ નિર્માણ થયું છે. હવે મારી શાન્તિનો વાસો મૃત્યુમાં જ છે. શાન્તિ! આહા મધુરી શાન્તિ! આવ! આવ! મને બેટા તને બેટવા માટે હું મારા બહાલા બંધુની આરાનો અનાદર કરું છું. અરે! અરે! એ ના પાડે છે! શાન્તિ ના કહે છે! મને બેટવાની ના કહે છે! મને નહીં બેટ? એ હીનભાગી શક્તસિંહ! મારા સરખા પાપીને કોઈ સંબંધ નથી. અરે શાન્તિ દયા—દયા.

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ! સ્મરણમાં રાખ કે જે વસ્તુ બાવિની આલોચનારૂપ છે તેજ વસ્તુ તને શાન્તિ આપશે. તારા હૃદયમાં પ્રગ્ભવલિત અગ્નિને તે જળનું રૂપ લઈ હોલવશે.

શક્તસિંહ—આપો! આપો! મારા બહાલા બાઈ! મને શાન્તિ આપો! હું શાન્તિની ભિક્ષા માગું છું તે મને આપો. બાઈ! મને શાન્તિનું દાન કરો! અરે પ્રતાપ! પ્રતાપ! તું શું માનવી? તું શું પામર મનુષ્ય જાતિ? તું શું સર્વ પ્રકારના દુઃખો અને તેમાં પણ સહુથી ભયંકર દુઃખ મૃત્યુને આધીન થનાર માનવ જાતિમાં નહીં, નહીં, તું દેવ છે.

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ! તું પ્રથમ^૧ ઉભો થા. પછી હું તને બાવિનો પથ અને શાન્તિની છાયા બતાવીશ. હજી પણ તને જે કીર્તિનો સુખકારક ભંડાર પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમિયા હશે તો તેની પ્રાપ્તિ અર્થે પણ હું તને માર્ગ દેખાડીશ. જે દીવ્ય અને સ્નેહ પરીપૂર્ણ ભૂમિમાં સ્વર્ગીય અધ્યરાત્રોનું સુમધુર ગાન રેલી રહ્યું છે, જ્યાં મૃત્યુનો તો ભયજ નથી, જ્યાં નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ અને હૃદય સૌંદર્યનું સંમિશ્રણ થયેલું છે, જ્યાં શાન્તિરૂપી દિવાલોથી ભવ્ય અને મુશોભીત સુખમંદિરો પ્રતિષ્ઠિત થયાં છે એવી સુશાશ્વત ભૂમિ, જેને માનવ જાતિ સ્વર્ગ કહે છે તે ભૂમિમાં જવાનો માર્ગ હું તને બતાવીશ.

શક્તસિંહ—બતાવો! બતાવો! મારા બન્ધુ! બતાવો! (પ્રતાપના પગ મુકી ઈ ઉભો થઈ)

પ્રતાપસિંહ—હું તને બતાવીશ. જો સાંભળ શક્તસિંહ! તારે માટે બાવિની આલોચનારૂપ વસ્તુ માતૃભૂમિની સેવા જ છે. શાન્તિની શુભીતજ છાયા, કીર્તિનો સુખકારક ભંડાર, અને સુશાશ્વત સ્વર્ગ ભૂમિ પ્રાપ્ત કરવા તને નિઃસ્વાર્થ ભાવવાળી માતૃસેવા સહાયક થશે. શક્તસિંહ! આપણી બહાલી માતૃભૂમિ મેવાડની બાવિમાં થનારી દસાનો વીચાર કર. અરેરે! એ દસાની કલ્પના માનવી કેટલો બધો ખેદ યાચ છે? બાઈ! એ હીનદસામાંથી તારી પ્રિય માતૃભૂમિને મુક્ત કરવા તું પ્રવૃત્ત નહીં થાય શું?

શક્તસિંહ—યઈય—યઈય મારા બાઈ! યઈયા. આજથી આ શક્તસિંહ પોતાની પવિત્ર માતૃભૂમિની સેવા બજાવવા સદાયે પ્રવૃત્તજ રહેશે.

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! ઇશ્વર સર્વદા તે પ્રવૃત્તિ અચલ રાખે. ભાઈ ! આજ સેવા પ્રેમ અને સ્નેહના શુચિ ઉભરાથી આ હૃદય તને મ્હાય છે તેવા ઉભરાથી તેણે તને કદાપિ પણ મ્હાયું નથી. આવ—આવ માહા બહાલા ભાઈ ! મને ભેટ (ઉભય સપ્રેમ ભેટ છે.)

શક્તસિંહ—અંધુ ! આજથી આપણે ઉભય એક થઈશું. આપણા ઉભયના નિઃસ્વાર્થ આત્માના સંમિશ્રણથી આપણી બહાલામાં બહાલી માતૃભૂમિની સેવા બળવવા પ્રવૃત્ત થઈ સદાયે સતત ભાવે પ્રવૃત્ત રહેશું. મારા વીરબંધુ પ્રતાપ ! આજથી આપણે ઉભય એક—આપણા ઉભયના આત્મા એક—આપણા ઉભયનું લક્ષ્ય એક—આપણા ઉભયનું બળ એક—આપણા ઉભયની ઈચ્છાઓ એક અને આપણા ઉભયનું સર્વસ્વ—એક.

પ્રતાપસિંહ—એક મારા ભાઈ ! એક ! આજથી વીરભૂમિ મેવાડની નિઃસ્વાર્થ સેવા અર્થે આ બે મેવાડ પુત્રો એક, આજથી આ ઉભય મેવાડ પુત્રો એક થયા છે અને સર્વદા એક ને એક જ રહેશે. માતૃભૂમિની સેવા માટે ઐક્યતા એ આજથી આપણા ઉભયનું લક્ષ્ય બનશે.

શક્તસિંહ—અહા ! આજ મારા હૃદયમાં કેવો આનંદ ઉભરાય છે ?

પ્રતાપસિંહ—શક્તસિંહ ! આ જગમાં કયા હીનાત્માને પોતાની માતૃભૂમિની સેવા બળવવાના વિચાર માત્રે આનંદમગ્ન નથી કીધો ? પોતાની પ્રિય જન્મદાત્રિના રક્ષણાર્થે કોના હૃદયકાશમાં સુઆશા રૂપી વિદ્યુત રેખાઓ નથી ચમકી ? માતૃભૂમિનો જયધ્વનિ કર્ણ પર પડતાં કયા પાપાત્માના મુખ પર તેજસ્વી ભાવ નથી પ્રકટતો ? તેમ જ તેનો પરાજય સાંભળી કોનું હૃદય વિપાદિત નથી બન્યું ? અરે શક્તસિંહ ! કોણ છે એવો આ જગતમાં જે પોતાની માતૃભૂમિ માટે બલહીન હોય ? માતૃભૂમિની સેવા એ અતુલ બળ સંચારક ભાવના છે. ભાવના માનવ જાતિને પ્રતિ પ્રકારનો સતોપ અને તે સતોપ દ્વારા પ્રતિ પ્રકારનું સુખ અર્પણ કરે છે. જે ભાગ્યશાળી માનવના હૃદયમાં એ ભાવના પૂર્ણ રૂપે પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે તે માનવને આ જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય અને તે ભય દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ખરેખર, મારા ભાઈ ! તે ભાવનાની વ્યાપ્તતા તે પરમ સુખની જ વ્યાપ્તતા છે, સ્વર્ગીય સંદેશ અને સ્વર્ગીય બળ તે દીવ્ય ભાવનાના સહાયક છે. તે નિર્મળ અને નિઃસ્વાર્થ ભાવના કોઈ પણ પ્રકારના દ્રેષ અને સ્વાર્થ પ્રતિ પુરેપુરી અભાવદર્શક છે. તે શુભભાવના ઐક્યતાની તો પરમ ઉપાસક છે. તે ભાવનાનું જો આપણે દૈવી સ્વરૂપ આલેખીએ તો આત્મભોગ અને નિઃસ્વાર્થતા એ બે તેની સુંદર અને ચકચકીત પાંખોનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે, અને તે પ્રભાવશાળી પાંખો દ્વારા ઉચ્ચ આનંદમય પ્રદેશમાં ઉડી શકાય છે અને તે સ્વર્ગીય પ્રદેશમાંથી કેવળ આનંદમય ભાવ જ અનુભવાય છે. અરે શક્તસિંહ !

તે ભાવનાની તો કલ્પના માત્ર પણ અદ્દહાદ્દ છે, સત્ય તે ભાવનાનો આત્મા છે અને ઔચિત્ય તે હૃદય છે. બાઈ ! આવી અપૂર્વ ભાવનાના સંચારથી ક્યા અભાગીઆના હૃદયમાં આનંદનો સંચાર ન થાય ?

શક્તિસિંહ—પ્રતાપ ! પ્રતાપ ! મારા વ્હાલા બાઈ ! રાગપુત જાતિના બુધણ ! તું કોણ ? અહા ! શા તારા વિચાર ? અરે મારા વ્હાલા બાઈ ! મને ફરીથી એકવાર તારા દૈવીશક્તિ પૂર્ણ પદ્મનું સુખ્યન કરવા દે (ફરી પ્રતાપના પગ સુખ્ય છે) અહા ! મારા બાઈ ! કેવી શાન્તિ થઈ ? શા તારા ચરણનો પ્રભાવ ? હા ! પ્રતાપ ! તારા સ્પર્શ માત્રથી જ માતૃભૂમિની સેવા બળવવાનું અપૂર્વ બળ મને પ્રાપ્ત થયું છે. બસ—આજથી હું માતૃભૂમિનો જ દાસ છું.

પ્રતાપસિંહ—શક્ત ! જે પાપાત્માએ પોતાની માતૃભૂમિની અવગણના કરી છે તે માનવજીવન ધારણ કરવાને સર્વથા અયોગ્ય છે. જે નીચ મનુષ્યે એકવાર પણ પોતાની પ્રિય માતૃભૂમિના યોગ સમયના વિયોગ સમયે સગલ નેત્રે પોતાની માતૃભૂમિને પ્રણામ કરી ગદ્ ગદ્ કંઠે પ્રેમ અને વિપાદનાં વચનો નથી ઉચ્ચાર્યાં તે મુદ્દાત્મા પ્રભુની સર્વથી ઉચ્ચ કૃતિ એવી માનવ જાતિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી જ. જે હૃદયહીન મનુષ્યે એકવાર પોતાની માતૃભૂમિને પ્રકૃતિદેવીએ અર્પણ કરેલું સૌંદર્ય નીરખી પ્રેમ અને આદ્ધાદૃષ્ટી છલકાતા હૃદયે “ ઓ મારી રમણીય માતૃભૂમિ ! હું તારો જ દાસ છું અને સદા તારો જ દાસ થઈ રહીશ ” એવું નથી કહ્યું તે અભાગી આત્માવાળા મનુષ્યને આ જગમાં વસતા સર્વ માનવીના અને તે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુના કોટિશઃ ધિક્કાર હજી. અહા ! વીર પુત્રોની જન્મદાત્રી મેવાડ ભૂમિ ! હું અને મારો કનિષ્ઠ બંધુ જો કે આ ઉભયના તને પ્રણામ છે. ઓ શાશ્વત ભૂમિ ! આજે દેવભાવનો સર્વથા ભાગ કરી એક બનેલા આ ઉભય મેવાડ પુત્રો આજથી તારા પરમ દાસ છે અને તારે માટે અસંભવિત કાર્યો પણ કરવા તત્પર રહેશે. આજ આ બે મેવાડ પુત્રો તારા શુભાર્થે જ એક થયા છે. (શક્તિસિંહ ને ઉદેશી) શક્ત ! આલ. માતૃભૂમિની સેવા બળવવા તારા બંધુ પ્રતાપની સાથે હવે પ્રથમ પગલું ભર.

શક્તિસિંહ—અરે પ્રતાપ ? તને માનવી કોણ કહે ? ક્યાં હું અને ક્યાં તું ? મારા જેવા હીનાત્માનો તારા સરખો બાઈ ? ના—ના પ્રતાપ ! તું માનવ નથી, દેવ છે. જેને સર્વ દેવ કહે છે તેના કરતાં તું શું ઝોણું કર્યું છે ? હા ! પ્રતાપ ! આ જગતમાં સર્વ કાળે તારી કીર્તિની દીવ્ય ગાથા ગવાતી રહેશે. તારું નામ અને તારું કામ સર્વદા આ જગતમાં અચલ રહેશે. ભારત ભૂમિમાં તારી શૈર્યગીતા ગવાતી રહેશે. તારા જેવાને જન્મ આપી ભારતી માતા સદા સગર્વીત રહેશે. આલો બાઈ ! આલો. હું આજથી મેવાડ ભૂમિનો અને તેના વીરપુત્ર પ્રતાપનો દાસ છું. (ઉભય નમ્ય છે.)

કલકેતા.

તા. ૩-૨-૧૧

ચાંપશી વિદુલદાસ ઉદેશી.

બુદ્ધિ અને સદાચાર ઉપર માનવસુખનો આધાર છે.

—XXXXX • XXXXX—

(૨.)

માનવ સુખનો આધાર બુદ્ધિ અને સદાચાર ઉપર છે એટલું સ્વીકારીને આપણે આ બે બાબતોનો ક્રમવાર વિચાર ચલાવીશું. એક સુખી જીવનના અને માનવ જાતના સુખના સંબંધને લક્ષમાં લઇને પ્રથમ આપણે બુદ્ધિ વિષે વિચાર કરીશું.

બુદ્ધિ એટલે, શું.

એક પ્રકારની યથાર્થ સમજણરૂપ, સારા અને ખોટાને તારતી આપનાર એક ચક્તિ સમાન બુદ્ધિ છે; શું શું પસંદ કરવા યોગ્ય છે અને શું શું ત્યાગ્ય છે, તેનો નિર્ણય તેજ કરી આપે છે; પદાર્થોની યથાર્થ કીમત ઉપર આધાર રાખતા અને તેમના વિશેના સામાન્ય લોકમત ઉપર આધાર નહિ રાખતા એક નિર્ણય સમાન બુદ્ધિ છે. આપણાં વચનો અને કાર્યો ઉપર તે એક પ્રકારની દેખરેખ રાખે છે, અને આપણને સારા અથવા નરસા ગમે તેવા ભાવિથી ના જીતી શકાય એવા બતાવે છે. તેના ઉદ્દેશ સ્થાને જીવનકાલના બનાવો અને ભાવિના બનાવો, ક્ષણિક પદાર્થો અને નિત્ય પદાર્થો હોય છે. તે કાલના સર્વ બનાવોની તેમજ મનની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિની તપાસ ચલાવે છે. જેવો લોભનો પૈસા સાથે સંબંધ છે તેવોજ તેનો તત્ત્વ શાસ્ત્ર સાથે સંબંધ છે-લોભ ધન્ય છે ક્યો કરે છે, પૈસો સર્વની દૃષ્ટિનું પાત્ર બને છે; એક અન્યતા પરિણામ અને બદલાઈ પડે છે. જેમ જોનું એ અક્ષિ-ઓનો ઉપયોગ કરવા સમાન છે, બોલવું એ જીવનનો ઉપયોગ કરવા સમાન છે તેમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ બુદ્ધિશાળી બનવા સમાન છે. જે સંપૂર્ણ રીતે બુદ્ધિશાળી હોય છે તે સંપૂર્ણ પ્રકારે સુખી હોય છે; અરે એટલુંજ નહિ પરંતુ બુદ્ધિના ઉદય સાથેજ આપણું જીવનવહન સહેલું, સુતર બની જાય છે. આટલું જાણવું એટલુંજ પૂરતું નથી; દરરોજના ચિંતન વડે આવી બાબતને આપણે મન ઉપર હાસલવાની છે અને આ પ્રમાણે એક શુભેચ્છને એક સારી ટેવમાં પલટાવી નાખવાની છે. આપણે જેવો ઉપદેશ કરતા હોઈએ તેવું આપણું વર્તન હોવું જોઈએ કારણ કે તત્ત્વશાસ્ત્ર એ કંઈ લોકમાન્ય દોંગ, સોંગ દર્શાવવાનો વિષય નથી, તેમજ તેનો ખાતો રાખ્દોમાં સમાવેશ થતો નથી પરંતુ તેનો સમાવેશ તો આચરણમાં થાય છે. માત્ર આનંદની ખાતર ઉપાડી લેવા યોગ્ય તે એક મોજમજાલદનું સાધન નથી અથવા આરામમાં એક પ્રકારનો રસ અપનાવવા સાધન પણ તે નથી, પરંતુ તેના વડે તો આપણું મન ધકાવું જોઈએ, આપણાં કાર્યો નિયમિત જોઈએ તથા આપણે શું કરવા - ચેત્ય છે અને શું ના કરવા યોગ્ય છે તે પણ તેજ આપણને દર્શાવી આપવું જોઈએ. તે સુકન ધારણ કરીને બેસે છે અને આપણને સર્વ પ્રકારના બપમાંથી દોરી જાય છે; આટલુંજ નહિ પરંતુ એ વિના આપણે સુરાક્ષિત પણ રહી શકીએ નહિ, કારણ કે દરેક કલાકે આપણે માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ કોનો યર્થ આવે છે. જીવનનાં મર્વ પ્રકારનાં કર્મજોમાં તે આપણને ચેતના રાખે છે; માતૃપિતા પ્રત્યે

લક્ષિ, આપણા મિત્રોમાં શ્રદ્ધા, ગરિબને દાન, સલાહમાં નિશ્ચય; આતું આતું સર્વે તે આપણને શિખવે છે. કરાનો પણ ભય ના રાખવાથી તે આપણને શાંતિ અર્પણ કરે છે અને કરાનો લોભ ના રાખવાથી સમૃદ્ધિનું અર્પણ કરે છે.

એક બુદ્ધિશાળી માનવિ સર્વે દશાઓમાં પોતાની ફરજ બજાવે છે.

જીવનની એવી કોઈ પણ દશા નથી કે જેમાં એક બુદ્ધિશાળી માનવિ પોતાની ફરજ ના બજાવી શકે; જે તેનું દૈવ સાઈ હોય છે તો તેને તે બંધ બેસતું બનાવે છે; જે ખરાબ હોય છે તો તે તેને આધિન બનાવે છે; જે તેની પાસે એકાદ ભગીર હોય છે તો તે પોતાના સદાચારનો સમૃદ્ધિમાં ઉપયોગ કરે છે; જે તેની પાસે કંઈ સમૃદ્ધિ નથી હોતી તો પણ દારિદ્ર્યમાં તે સદાચારનો ઉપયોગ કરે છે; જે તેનાથી તે પોતાના દેશમાં બની શકતું નથી તો તે તેનો પોતાના દેશનિકાલના દેશમાં ઉપયોગ કરે છે; જે તેનું કોઈ પ્રકારનું આધિપત્ય હોતું નથી તો તે એક સાધારણ સીપાઈની નોકરી ખુશીથી કરે છે. કેટલાક લોકોમાં દૂરમાં દૂર પ્રાણીઓને વશ કરવાની કુશલતા હોય છે: તેઓ એક સિંહને પોતાના ધણીને બેટાં શિખવે છે: જે તેઓ પોતાના અંતરમાં કોઈપણ કાલે આટલા બધા દૂર ના ધાય તો બ્યારે તેઓ તેની પાસે એકવાર આવે ત્યારે તેઓ અંપૂર્ણ રીતે હળી ગયલા બનશે. બુદ્ધિ કંઈ આપણી અંશુલિઓને ઉપદેશતી નથી પરંતુ આપણા મનને ઉપદેશ આપે છે, આપણને આપણા જીવનનાં સાધનો ઉપયોગવાનું નહિ પરંતુ આપણા જીવનની બચ-રચા ચલાવવાનું શિખવે છે, કે જેથી આપણે માત્ર જીવીએ એટલું જ નહિ પરંતુ સુખી રીતે જીવી શકીએ. કંઈ કંઈ બાબતો સારી છે અને કંઈ કંઈ ખોટી છે, અને કંઈ કંઈ માત્ર તેવી દેખાય છે, એ વિષે તે આપણને બોધ આપે છે; ખરી મોટાઈ અને ખોટી વચ્ચેનો તફાવત પણ તે આપણને સમજાવે છે; આપણી ભાવનાઓને સ્વર્ગ નેટલે ઉઠાવે છે; આપણી જાતને શરીર પદાર્થોમાંથી અશરીરમાં તે ઉઠે દોરી જાય છે; પ્રકૃતિની શોધ ચલાવવાનું અને જીવનના નિયમો દર્શાવવાનું તે ઉપદેશ છે; ઇશ્વરને જાણવો એટલી જ બાબત જે આપણે તેને આધિન ના વતિએ તો જરા પણ પૂરતી નથી. તે સર્વ પ્રકારના અકસ્માતોને દેવના કાર્યરૂપે ગણી કાઢે છે; પદાર્થોની યથાર્થ કીમત આંકી આપે છે; ખોટા અભિપ્રાયોમાંથી આપણો છૂટકારો કરે છે, અને પશ્ચાત્તાપથી અનુસરાતા સર્વ પ્રકારના આનંદનો તિરસ્કાર કરે છે. જે હમેશાં તેનું ને તેનું નાટકી નહિ એવા કંઈને પણ તે સાઈ ગણતી નથી; પોતાના અંતરમાં જેનો સમાવેશ થાય છે તે વિના અન્ય સુખની જેને જરૂર નથી, એ વિનાના અન્ય કોઈ પણ માનવિને તે સુખી ગણતી નથી; જે પોતાની જાતનો ઉપરિ નથી એવા કોઈ પણ માનવને તે મંહાન અથવા સંતાવાળું બનવા દેતી નથી. આતું જ નામ માનવ જીવનનું સુખ; એક એવા પ્રકારનું સુખ કે જેનો જશ તેમજ અંત એક પણ થતાં નથી.

ખરી તર્કશક્તિ એજ માનવ પ્રકૃતિની સંપૂર્ણતા છે.

એક બુદ્ધિશાળી માનવિ ગમે તેવી દશામાં આવી પડેલો હોવા છતાં હમેશાં સુખી જ બનશે, કારણ કે તે સર્વ બાબતોને પોતાને આધિન બનાવે છે, પોતાની જાતને તર્ક શક્તિને

અધિન બનાવે છે, તથા શાગવૃત્તિ સહિત નહિ પરંતુ ડાહ્યાપણ સહિત તે પોતાનાં કાર્યોનું નિયમન કરે છે. દૈવની ભારેમાં ભારે ફરતાથી પણ તે ડગતો નથી તેમજ અગ્નિ તથા તલાવરૂપી અંતથી પણ તે પાછો હઠતો નથી; આથી ઉગ્રટી રીતે એક મૂર્ખ માનવિ પોતાનો પડછાયો જોઈનેજ બડકી ઉઠે છે, અને જાણે કે બધાએ તેનાજ ઉપર વર્ષાવવામાં આવ્યા હોય તેમ અશુભ અકસ્માતોથી અચંબામાં પડે છે. તે કંઈ પણ અનીચ્છાથી કરતો નથી, કારણ કે તેને જે જે જરૂરનું જણાય છે તેને તે પોતાની પસંદગીનું બનાવે છે. તે પોતાને માટે માનવજીવનનો અમુક ઉદ્દેશ અને અંત નક્કી કરી કાઢે છે; તેની પ્રાપ્તિ થાય એવું જે જે હોય તેને તે અનુસરે છે અને તેમાં જે જે બાધકારક હોય તેનો ત્યાગ કરે છે. તે પોતાના બાળ્યથી સંતોષી રહે છે, તે ગમે તેવું હોય તો એ બંધે; પોતાની પાસે ના હોય તેની તે ઈચ્છા કરતો નથી, જે કે આ ઉભયમાંથી તેની પાસે તંગી કરતાં પુષ્કળ હોય એજ તે ઇચ્છે છે. પ્રકૃતિની પેઠે તેના જીવનનું કાર્ય ધાંધલ કે ગરબાટ વિનાજ આદ્યાં જાય છે; તે બધીથી ડરતો નથી તેમજ તેને તે ઉપગમવનો નથી; તે આમ વર્તે છે તે સાવધાનતારૂપે હોય છે, ભીંતારૂપે નહિ; કારણ કે તે કેદ, ધા, એડીએને નકામાં બધનાં સાધન તરીકે ગણે છે. તે જે જે કરે છે તે સારી રીતેજ કરવાનું માથે હાથે છે. કલાઓ તો બુદ્ધિને આધિન વર્તતા માત્ર સેવકો સમાન છે. સંકાબરી આખનોમાં તે સાચક રહે છે, સમૃદ્ધિમાં તે મીતાચારી રહે છે, દુઃખમાં તે દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને છે; છતાં એ તે દરેક દશાને બની શકે તેટલી ઉત્તમ બનાવે છે તથા સર્વ પ્રકારના પ્રસંગોને સુધારતો આવે છે કે જેથી તે તેના દૈવને સહાયકારી થઈ પડે. એવા કેટલાક અકસ્માતો છે એમ મારે કશુંક કરવું પડે છે કે જેથી તેને અસર થાય છે પરંતુ તેમનાથી તે હતાશ બની જતો નથી. દર્શન તરીકે શારીરિક દુઃખ, બાલકો અને મિત્રોનો નાશ અથવા તેના દેશનો વિનાશ; આવાં સંકટો જોઈને જરાપણ લાગણી ના થનાર માનવિ ખરેખર પથ્થર અથવા લોદનો ધડાયલો હોવો જોઈએ; તેમજ વળી એક માનવિને તેમની અસર ના થતી હોયતો તેમને સદવામાં પણ જાણે કે સદાચારનો સમાવેશ નહિજ થતો હોય.

બુદ્ધિનિપુણ માનવિઓની ત્રણ ભૂમિકાઓ.

બુદ્ધિની શાલામાં નિપુણતા મેળવનારાઓની ત્રણ ભૂમિકાઓ હોય છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં તેનાં દર્શન કરનારાનો પરંતુ તેના નજીક નહિ આવનારાઓનો સમાવેશ થાય છે; તેમણે શું કરવા યોગ્ય છે તે તેઓ શિખ્યા હોય છે પરંતુ તેમણે તેમના જ્ઞાનને અભ્યાસમાં ઉતાર્યું હોતું નથી; ફરીથી ઉચ્ચે આવ્યાની બીકમાંથી તેઓ બચી ગયા હોય છે છતાં હજી એ તેઓ રોગના પંજામાં સપડાયલા હોય છે; ગમેતો બહુ નહિ ઈચ્છવા યોગ્ય અથવા બીલકુલ ન ઈચ્છવા યોગ્ય એવા પદાર્થો માટે તેમને આતિ ઉત્સુક બનાવતી એક પ્રકારની ખરાબ ટેવનું આથી દૃઢ સ્થપન કરવા માગું છું. બીજી ભૂમિકામાં અમુક ઝગડા માટે પોતાના વિકારોને તાથે કરનારાઓનો પરંતુ પાછા દડી જવાના બધ વાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજી ભૂમિકામાં અનેક દુરાચારોમાંથી શુદ્ધ બનેલાઓનો પરંતુ સર્વમાંથી શુદ્ધ નહિ બનેલાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ લેખી ગતિવાળા હોતા નથી પરંતુ કદાચ તેઓ વિધાર ગતિવાળા હોય છે; કેટલીક આખનોમાં તેઓ જોઈએ તેટલા દૃઢ હોય છે, પરંતુ બીજી કેટલીક

બાબતોમાં તેઓ નિર્મલ હોય છે; કદાચ તેઓ મૃત્યુ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવે છે છતાંએ દુઃખ બેઠને થયે છે. બુદ્ધિશાળી માનવિઓની વિવિધતાઓ હોયછે પરંતુ કોઈપણ પ્રકારની અસમાનતાઓ હોતી નથી;—એકની રીતમાત્ર મળતાવડી હોયછે, બીજો વિશેષ તૈયાર બનેલો હોયછે, એક ત્રીજો ઉત્તમ પ્રકારનો વક્તા હોયછે; પરંતુ એ સર્વતું સુખતો સમાન પ્રકારનું હોયછે. •

॥ તકરાર કરનારાઓ સામે એક તકરાર ॥

આવા બચ્ચાટ અને તકરારોનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થતો હશે ? એટલું પણ તારા જાણવામાં નથી કે આ જીવનનાં કલ્પી લીધેલાં સર્વ પ્રકારનાં અશુભોમાં આ એક ખરેખરું અશુભ છે—બચ્ચાં કરવું, તકરાર કર્યાં કરવી ? જે તું મારી સલાહ પૂછે તો મારા ધારવા પ્રમાણે પદાર્થોની પ્રકૃતિમાં અધિક અશુભનો સમાવેશ થાય છે એવું માનનાર માનવિ વિના અન્ય કોઈ પણ માનવિ દુઃખી નથી. જે દિને એવું કંઈક હોય છે કે જે મારાથી સહન થઈ શકતું નથી તે દિને હું મારી જાતને સહન કરી શકતો નથી. શું હું માંદો છું ? એતો મારા દૈવનો એક ભાગ છે. મારા કુટુંબમાં રોગનું ધર થયું છે ? બ્વાજ ખોરીથી મને માંડું લાગે છે, માંડું ધરે મારા ઉપર તૂટી પડે છે ? શું હું ભય, ધા, સંકટ, ત્રાસથી ઘેરાયેલો છું ? આમતો સાધારણ રીતે બને છે. આતો નજીવી બાબત છે; એતો લાવી દેવાના દેવા સમાન છે; આ કંઈ આકસ્મિક નથી આતો નિર્માણ થયેલું છે. જે તને મારા ઉપર શ્રદ્ધા હશે તો હું જે માનું છું તે તને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દઉં છું. એટલું જાણજે કે ઉલટા કહિન જણાતા સર્વ પ્રકારના અકસ્માતોમાં મારો એવો સ્વભાવ હોય છે, કે હું ઈશ્વરને આધિન બનેતો નથી પરંતુ હું તેની સાથે એક મનનોજ બની જાઉં છું. હું તેને ઈચ્છાપૂર્વક અનુસરું છું, આવશ્યકતાથી નહિ. હું દોષગીરીથી અથવા શોકવાળા મહેરાથી સહન કરું એવું કંઈપણ કોઈકાલે મારા ઉપર આવી પડશે નહિ; હું અનીચ્છાથી કોઈ પણ ભેટ આપીશ નહિ. જેને માટે આપણે શોક કરીએ છીએ જેને માટે આપણે ભયમાં વસીએ છીએ એવી સર્વ બાબતો જીવનની એક પ્રકારની ખંડણીઓ સમાન છે. આમાંથી બચીજવા માટે તારે આશા રાખવાની નથી તેમજ પ્રાર્થના કરવાની નથી. તારામાં રોગનો પસારો થાયછે, મિજબાનીમાં થોડીજ મોજ શોખનો સમાવેશ થાયછે—આવી બાબતો વારંવાર દુઃખ કતારો નિવડે છે. હવે હું આખણી વાત ઉપર આવીશ તું તારા જીવનના ભયમાં આવી પડ્યો છે; પરંતુ શું તને એટલી ખબર નથી કે જદ્દ થવાની ઈચ્છા રાખવામાં એક લાંબા જીવનમાં સાધારણ હોય છે તેવી અગવડોની તું ઈચ્છા રાખે છે; જેમ લાંબી મુસાફરીમાં ધૂળ, કચરો, વર્ષા પડેછે તેમ આમાં બનેછે. પરંતુ તારી જીવવાની મરજી છે, અને કોઈ પ્રકારની અગવડ ભોગવીશ નહિ એમ તારું કહેવું છે. આવી બાયથી વાણી એક પુરખો છાજતી નથી. મોટા અને ઉંઘાર મનથી મારા તરફથી જણાવવામાં આવેતી મારી મરજીનો તું કેવી રીતે

સ્વીકાર કરીશ, એનો વિચાર કર; સમૃદ્ધિમાં તું નિરંકુશ ના બની જાય એવી દેશ અને દેવોની ધમ્મ છે. આમાં તું શું પસંદ કરીશ, એક બજારમાં વસવાનું કે કંપમાં વસવાનું, એનો તું તારી જાતે નિર્ણય કર. પરંતુ આપણું જીવન એક વિશદ સમ્પાન છે. તેટલા માટે જેઓ આમ તેમ કુચ્છ છે, વિકટ અને રોગાવવાળાં સ્થાનોમાં વધતે જે અત્ય તત્ત જાય છે, જેઓ વિકટમાં વિકટ કાર્યો સાધે છે તેઓના વીરપુરો ગણાય છે, લશ્કરમાં મુખ્ય ગણાય છે. પરંતુ જેમને તેમના સાથીઓ સંકટમાં સપડાયલા હોય છે ત્યારે વિશ્વઆપક શાંતિ ચેતનાના ખેતરમાં લાડલકાવે છે તેઓ વિગ્રાપતી કબુલશે જેના હોય છે—મુ—રક્તિત હોય છે પરંતુ કપડામાંથી બચી જતા નથી.

મનન-માળા.

પાસિફિકમાં બંધાતો નવીનખંડ આગળ વધતો જાય છે, એમ સંભળાય છે કે અસા-
રકાતા અખાતમાં સમુદ્રનું તળાણું દરેક દરેક આવતું જાય છે, એટલે-
નવોખંડ. ગંગા સમુદ્ર ધીમે ધીમે જતો રહેશે એ અસંભવિત લાગતું નથી;
આમ થતાં એશિયા અને અમેરિકા મુકી જમીન વડે જોડશે. આ
જમીન પ્રદેશમાં જવાસામુખીઓ પુરસ્કેરમાં છે. પરંતુ આમ થતાં દરમિયાન બધે લાખો વર્ષો
ગીતી જશે. પછીથીજ આપણી માનવ જાતના છટ્ટા પુદ્ગલે વસ માટે આ નવીન ખંડ
તૈયાર બન્યો હશે. આ ગમે ત્યારે થશે છતાંજે “નવીન બુમિના” આરંભ શસને, ધાતના
એક નવીન “ખંડને” અવસોદવાની બાળન આનંદ જનક થઈ પડે છે.

લાખે: જીવાનોની બરબાદ થતી છંદગીને સુધારી

૪૩ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૩

જીવાનીમાં થતી ભયંકર ભૂલોનાં માઠાં પરિણામનો આભેદખ
ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉન્નતિનો ખરો રસ્તો ખંતાવનાર આ
પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ લાખાઓમાં મળી આજ સુધી લગભગ
સાઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખો તે મળાવી દેશે. જેમ તેની કિંમત
લેવમાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પંજી લેવામાં નથી આવતું.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણ એ રીખાવનારું હમેશનું મૃત્યુ છે.

રોગોથી દૂર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

અમૃત તુલ્ય, દુઃખ
આતંક નિવૃત્તિ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખૂટ અખંડ કિંમતો ભંડાર
છે. કિંમત ધણીજ ઓછી એટલે ચાર અઢવાડિયા માટે માત્ર બેજ
હથી અને એક હથીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આગસ કરી દાવસો કાઢવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બળવાન તથા

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

અઠીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યારે સુધીમાં ૩૦ દાતાઓએ પાતાના નામની ઓરડીઓ બધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મહોટો વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે આ નવા મકાનની નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાસ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથાપી કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થનાં નામની એક ઓરડી બાંધી તેના સુખદ્વાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોટી તે સખી દતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે તો એ આપુ મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું; આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાનાર હોવાથી દાન શીલ સંજ્ઞનો આ ઉત્તમ તકનો લાલ લેવા ચુકશે નહીં એવી આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવીત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

દીન વત્સલો !! પ્રભૂની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બનો, દર માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના અનાથને; અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી નાની ઉમરના અનાથને પાળી વિદ્યા દાન આપી સનાથ બનાવીશું. આ પૂન્ય ભૂમિ માંથી અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાલક પણ નહિ નીકળે ? જરૂર દયા લાવી લખો:—

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

સુદર્શન.

સાંપવસાલ નવુંબાઈ દિવસી

તેનો—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓખનાં સમૃદ્ધ અને સ્વરૂપનો વિચાર)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—ભાગવતમ્.

કુસ્તક ૧૭-અંક ૬]

(માસિક)

[માર્ચ ૧૯૧૨.]

અનુક્રમણિકા.

મખે ! બૂલો પડયો હું તો !	૧૭૬
વ્યાધિમાં શિક્ષણ.	૧૮૧
મૃત્યુશય્યા	૧૮૨
હોદ્દમ.	૧૮૩
સદાચાર વિના કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ મલવિ શકતું નથી.	૧૮૪
બ્રહ્મોપનિષદ અથવા યજ્ઞોપવિતનું રહસ્ય	૧૮૬
સેનેકા	૧૮૫
જપયોગ તેનો પ્રલવ.	૧૮૬
વિવિધ જ્ઞાનમાળા.	૨૦૪

બ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગર્થ ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંગ્મત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છળી પણ મૂકામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદુ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુકું.) બાળબોધ. ટાઈપમાં સારા કાગળ
(કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એક્પ્રેસ--નડીઆદ.

ભુખે મરતાં સેકેડો નિરાશ્રીતો બચાવો ! બચાવો ! !

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ તરફથી આખા ગુજરાતના આંખરદાર હિન્દુ કુટુંબો, વિધવાઓ, અપંગો કે જેઓ લગ્નના માર્ગે અનાયાસમ- દુષ્કાળફંડ સદાજત આદિ, જાહેર સંસ્થાઓમાં લાભ લઈ શકતાં નથી. તેવા ઓને અન્ન વસ્ત્ર આપધ વિદ્યાભ્યાસ આદિની યુગ મદદ આપાય છે. દુષ્કાળ પીડીત પ્રદેશોમાં મદદ પહોંચાડવા બુદ્ધા બુદ્ધા રૂપ ગામોમાં બેન્ચ-ઓશીસો ખોલીએ દાક્ષમાં ૫૦૦ નિરાશ્રીતો આ ફંડનો લાભ લે છે. અને દુષ્કાળને લીધે પુરજોરથી તેમાં વધારો થતો રહે છે. આફંડ પસ કાંઈ યાપણ નથી જેથી તેનો સર્વ આધાર પ્રાપ્ત થતા દાન ઉપરજ રહેલો છે.

બધુઓ ક્યા કરો. દાન કરો, અને કાંઈ નહીં તો એકરૂપોએ મોકલાવી નિરાશ્રીત ફંડના દાનવીરોના લીસ્ટમાં આપનું યુન્યક્ષણી નામ નોંધાવી ભુખે મરતા દેશ બધુઓના પ્રાણ બચાવો રૂ. ૧ એક ને તેથી વધુ દાન આપનાર ક્યાજી સદ્ મદદસ્થોનાં નામ ભારતીક રીપોર્ટમાં પ્રગટ થાય છે. ભારતીક રીપોર્ટ દરેકને મફત મળે છે.

લી. સેવકો.

ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ.

અગ્રજીભાઈ દરીવસવદાસ કાસરવાળા

સેકેટરીઝ—શ્રી હિંદુ નિરાશ્રીત ફંડ-નડીઆદ. (ગુજરાત)

આવદશી—

એક અબેદમાર્ગપ્રવાસી,
અક્ષાનિશ મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદી

REGISTERED N. B. 764

સુદર્શન.

આવદશી નથુભાઈ દિવેદી.

ત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” —ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૨૭-એક ૬]

(ભાસિક.)

[માર્ચ, ૧૯૨૨.]

સચ્ચે ! મૂલો પડયો હું તો !

તજ્યો મહું રાહ દુનિયાનો ! પ્રણયપન્થે મહયો હું તો !
નવી દષ્ટિ ન કાં દે તો ? સખે ! ભૂલો પડયો હું તો !

નગાવી હોળી મહું આ તો ! દિલે આતશ હવે સહેતો !
નવું જૂનું ભૂલી જાતો ! સખે ! ભૂલો પડયો હું તો !

મરૂં ચૂંચળાઈને હું, જો ! ઉધાડી દાર દે વું તો !
સરમ યા રહમતી સહેતો ? સખે ! ભૂલો પડયો હું તો !

અનળ દાર નશો કરતો ! અનળ પ્રયત્નો ન કાં ભરતો !
ધારજ દિલમાં ન હું ધરતો ! સખે ! ભૂલો પડયો હું તો !

મીઠું હું ચરમ શી રીતે ? સખી રહામે ખડી વું જો !
હજી દાવો ન કાં લેતો ? સખે ! ભૂલો પડયો હું તો !

બધા વંગી પડી આ તો ! અજાણ આ ઇસ્કનો રેતો !
મગર કાંટા ભરી વાડ્યો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

જતો હારી : હવે ચાક્યો ! જિગર વહેતું છતાં સતી !
નથી કે મોતથી ખેંચીતો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

સખે ! હું વસ્ત્રને ચઢાતો ! જુદાઈ ના હવે રહેતો !
ખતાવો રાહ કે સાચો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

જગાવ્યાં ભૂતને મેં તો ! હવે ના દાદ તું દેતો !
ગુજર અન્દર ન હું કરતો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

અધુરું રાહમાં ઉભો ! ટકાવું ના—ઉડાવું જો !
હવે સદામું ન કાં જોતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

દશા મહારી ન કાં જોતો ? દિલે કાં રહેમ ના ધરતો ?
હકીકતમાં ન હું ભળતો ? સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

પ્રેમાભનમાં ફસાયો છું ? અગર બલિમાં ખપું છું ? જો !
મગર પોતાપણું ભૂલતાં—સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

નથી આંસુ હવે વહેતો ! ઉપાધિમાં પડ્યો રહેતો !
ઉપાધિથી કરો છૂટો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

મજા માની પડ્યો હું તો ! પ્રણયના પન્થમાં ઘૂમ્યો !
મગર બાલો મદને ભોંક્યો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

વહે છે ખૂનની નીકી ! નશાના કેદમાં સતો !
જિગર મસ્તાન દર્દી જો ! સખે ! ભૂલો પડ્યો હું તો !

ચન્દનક્ષેત્ર—મયખાતા
શિસેખર :
તા. ૧૧ : ૧૯૧૦

}

મસ્તાન.

વ્યાધિમાં શિક્ષણ.

સહતાં સહતાં નિત્ય સહવું શિખતાં અહીં—
શિખવું સર્વથા સ્નેહે સહવું એજ ઉત્તતિ !

ભાસતું આજ કે જાણે સત્ય આ દિવ્ય જ્યોતિથી:—
સહવા જીવન પ્રાપ્તિ : સહવું શ્રેષ્ઠ સર્વથી !
નહિ એ મુલબ પ્રાપ્તિ : હુઃખથી સહવું મળે;
અને એ સહતાં સ્નેહે છટ કે ઉરનું ફળે.

સહવું મનથી છે ના માત્ર, કિન્તુ, પ્રકાર છે:
સર્વથા એ સધાયે તો પૂર્ણતા યોગની બને,
વ્યાધિ આ સહવું દેતી સહવું તે ય ધૈર્યથી,
આધિમાં, વ્યાધિઓમાં યે સહવું પૂર્ણ શન્તિથી !

શિક્ષણોમાં દિસે મોંઘું સર્વથી, પૂર્ણ, દિવ્ય આ:—
સહન : કિન્તુ જોવાં ત્યાં દિવ્યતા, ઉચ્ચતા ભર્યાં !

સહતાં સહતાં વીતું મુખમાં એ જ આયુ આ,
પૂર્ણતા પામવા ચિત્તે છે હજી છટ લક્ષ્ય ત્યાં !

સ્વપ્ન છે સહવું આંહી સ્વપ્ન તો જીવને નથી.
સ્વપ્ન અસ્તિત્વ પ્રાણીનું, જડ વસ્તુનું યે બધી !

કિન્તુ, ના ના દિસે એવું, સહવું સ્વપ્ન તો નથી:
સહનાતુભવોથી છે કમશ: નિત્ય ઉત્તતિ !

મૃત્યુશય્યા.

(અંજની ગીત.)

(૧)

શાન્ત નિશાયે તેને નીરખી—
ધીમાં ધીમાં ડચકાં બરતી.
તેને ઉરે છવનમેળું—
વહતું શું ધીકું ?
કેવાં ધીરે મોયે વહતાં ?
કેવાં ધીરે સૌ મંચરતાં ?
બળે તેના છવનાયે અમ-
બલ અર્ધુ દીધું !

(૨)

આશા બયને મીથ્યા કરતી.
બયથી આશા મીથ્યા બનતી.
નિદ્રા હા ! મૃત્યુ લેખાતી !
ને મૃત્યુ નિદ્રા !
વિપાદિની મંદા બ્યારે-
આવી શીળી ઉપા ત્યારે-
તેનાં નયનો જોતાં બીછ-
દેવી ઉપા હા !

કલકલ્પા. }
તા. ૨૪-૩-૧૨

ચાંપશી. વિકુલદાસ ઉદરશી.

॥ હાફેઝ. ॥

—XX—

(૨૦)

- અયે સુશી તું આવને દીલ સમજ માહરૂં
સ્વચ્છ આયના સમું દીલ સમજ માહરૂં. ૧
- શરાબ હાલની સપ્તાઈ જે તું ભોગવે;
અમર આંખમાં નિશે કર મગજ તાહરૂં. ૨
- મરત તને અનાવશે જે બેદ હાલનો,
પદવી શ્રેષ્ઠ હાંતીમાં કંઈ વળે ન તાહરૂં. ૩
- કિન્હા તજો શિકાર કદિ કોથી નવ થયો;
પવન બરુ રહે હમેશ પીગર તાહરૂં. ૪
- વાંચના આરામની તજ મેં બ્યારથી,
દીલ દીધી કગામ તને શરણ તાહરૂં. ૫
- ખીદમત કરું સાહેબા! અસ રક ગૂલામનો
જાંપી કર જરાક રહેમી દીલજ તાહરૂં. ૬
- મઝાલે હાલે-દરકની બ્યાં નીર ના રથું;
આદમને તગવું પડ્યું ખીદીરત તાહરૂં. ૭
- એશની મગલીસમાં કરી નોશ જામ લે,
જા, તું એક કર નહીં રહેશણ તાહરૂં. ૮
- લાલચ રામ નામના તું ખ્યાલ કાં કરે,
ના દીલ સુર્યું શુલ એક જાય જોખન તાહરૂં. ૯
- મરતાન છું શાગીર્દ એ જમશેદી જામનો,
હાફેઝ શેખને હવા કહો નમન માહરૂં. ૧૦

દી. ખી. કથાપ્રીયા.

કીર્તિ ભર્યા માર્ગે જવાનો સાધારણ વિચાર પાર પાડવાની બાબત માનવનિર્બલતાની શક્તિની પારની હોવા છતાંએ હૃદયની વિશાલતા દર્શાવે છે. નિષ્ફલ થવામાં પણ કેટલીક પ્રતિષ્ઠાનો સમાવેશ થાય છે; તેના માત્ર સાહેસાદા ચિંતવનમાં પણ તેનો સમાવેશ થાય છે. જેમ હું બીજા કોઈ માનવિના મરણને માંભળું તેવી રીતે જરાપણ હાથહાથ વિના હું મારા પોતાના મરણને આવકાર આપીશ. હું પૈસાદાર હોઉં અથવા ગરીબ હોઉં, ગમે તો મને દુનિયામાં લાભ થાય વા હાનિ થાય તો પણ હું ખુશીથી મનની સમાન પ્રકારની દશા જાળવી રાખીશ. મારી પાસે જે હશે તે હું કૃપણ બાવથી આપીશ નહિ તેમજ ઉદ્વેગપણથી ઉડાવી દઈશ નહિ. સારી રીતે ગોઠવાયલા લાભોને હું મારા પોતાના શ્રેષ્ઠ વિભાગ રૂપે ગણિશ; હું તેમની કીમત સંખ્યા અથવા વજનથી કરીશ નહિ પરંતુ તેમને મેળવનારના લાભ અને ગણનાનુસાર તે અંકાશે, તેમજ એકાદ યોગ્ય પુરૂષને આપવા માટે હું મારી જાતે એટલો વધારે ગરીબ બનેલો માનીશ નહિ. હું જે કરીશ તે અંતરાત્માની ખાતર કરવામાં આવશે, ડોળ દેખાડવા માટે નહિ. હું ખાદ્ય તે મારી જીભનો સ્વાદ પૂરો પાડવા અથવા માત્ર ભરીને દાલવવા માટેજ નહિ પરંતુ પ્રકૃતિને પોષવા માટેજ હશે. હું મારા મિત્રો સાથે આનંદી બનીશ અને મારા શત્રુઓપ્રતિ નમ્ર અને દયાળુ બનીશ. મારાથી આગળથી સમજી શકાશે તો હું એકાદ પ્રમાણિક માગણીનો અટકાવ કરીશ પરંતુ હું તે માત્રા વિનાજ આપીશ. હું સમગ્ર દુનિયાને મારા દેશ સમાન ગણીશ અને દેવોને મારાં વચનો અને કર્મોના સાક્ષિઓ અને ન્યાયાધિશોના ઉભય સ્વરૂપે સ્વીકારીશ. હું આટલા પૂરાવા સહિત જીવીશ અને મરીશ કે—મને સારા સારા વિષયોના અભ્યાસનો અને કલ્યાણમય અંતરાત્માનો પ્રેમ હતો; હું કોઈ કાલે બીજા માનવિના સ્વાતંત્ર્યમાં હાથ ઘાલ્યા વિના મારું સ્વાતંત્ર્ય સાચવ્યાં ગયો છું. હું મારા જીવનને અને વિચારોને એવી રીતે દોરીશ કે જાણે બધી દુનિયા એકત્રે જોનારી અને બીજાને વાચનારી હોય; કારણ કે જ્યાં (આપણું હૃદયના શોધક સમાન) હૃદયના આગળ આપણી બધી ખાનગી બાબતો ખુલ્લી બની ગયલી હોય છે ત્યાં મારા પાડોશીથી દંઈ પણ બાબત છુપાવી રાખવાનો અર્થ શો ?

સદાચાર, વિચાર અને આચારરૂપે વિલાસિત બને છે.

સદાચારના બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે—વિચાર અને આચાર, એકનું સમાજવડે પ્રતિપાદન થાય છે, બીજાનું દંપકાવડે થાય છે. સદાચારના પ્રથમ વિભાગનો સમાવેશ અભ્યાસ કરવામાં થાય છે, બીજાનો આચારમાં થાય છે, કારણ કે આપણે પ્રથમ શિખવું જોઈએ અને પછીથી આચારમાં ! મુકવું જોઈએ. આપણે આ બાબતનો જેમ બને તેમ જલદીથી અભ્યાસ કરીએ અને બનતી ત્વરા રાખીએ તો એક સુધરેલા મનના આનંદ આપણે લાંબા સમય સુધી ભોગવી શકીશું; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ધણવાના કાર્યમાંજ આપણને તેનો અનુભવ મળી રહે છે. જો આપણા બાહ્યકાલની આધિનતામાંથી સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યાપારની દશામાં પસાર થવામાં આપણને આટલો બધો મહા આનંદ થતો હતો, તો જ્યારે આપણે આપણા મનની બાહ્યશક્તિથી લક્ષ્ય દૂર કરીને આપણી જાતે તત્ત્વવેત્તાઓના ભોગ ગણાવવું ત્યારે તે કેટલો બધો વધી ગયો હશે ? આપણે આપણા બાહ્યકાલને પસાર કરી આત્મા છીએ, એટલી વાત ખરી, પરંતુ આપણે આપણું અવિ-

ચારીવશનોને દૂર કરી આવ્યા નથી અને આપણે મોટા બનેલાની સત્તા અને ખાલકોની નિર્મલતા ભોગવીએ છીએ, એ એથીએ વધારે ખરાબ છે. જે કોઈ આ બાબતનો સારી રીતે અભ્યાસ કરશે તેને 'ભાલુમ' પડી આવશે, કે અનેક બાબતો જેમ જેમ વધારે બધા ભરેલી દેખાય તેમ તેમ તેમનો ઓછામાં ઓછો બધા રાખવાનો હોય છે. સારું માથુસો અનેક પ્રકારની અગવડો ભોગવતાં હોવાથી, જે પ્રમાણિક ના હોય તેને સાફ ધારતું, એ દેવને કપડો આપવા સમાન છે; પરંતુ સદાચાર તો સૂર્યની પેડે, વાતાવરણ ગમે તેટલું વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોય છતાંએ પોતાનું કાર્ય કર્યાં જાય છે અને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરે છે; અન્ય સર્વ પ્રકારના હાહમાક અને વિરોધને તે દૂર હાલવી દે છે તે એટલી બધી હદ સુધી, કે સદાચારી માનવિને મન સંકટ, દરિયામાં પડતા એક કાપડો કરતાં કંઈ પણ વધારે નથી. જે સત્ય, યથાર્થ છે તેની જાયાવડે, સંખ્યા અથવા દાલવડે કીમત આંકવાની નથી; માત્ર એક દિન ગાળેલું એક છવન, સો વર્ષ ગાળેલા એક છવન જેટલું જ પ્રમાણિક હોય છે; છતાં હજુએ અન્યના કરતાં એક માનવિમાં સદાચારને કાર્ય કરવાનું વિશાલ ક્ષેત્ર મળી રહે છે. કદાચ એક માનવિ શહેરો અને રાજ્યોની વ્યવસ્થા કરવાની, સારા કાપડાઓ બાંધવાની, મૈત્રિ ઉપજાવવાની અને માનવ જાતને લાભકારક કાર્યો કરવાની દશામાં હોય; અન્ય માનવિના બાવિમાં દારિદ્ર્યથી દુઃખી બનવાનું અથવા દેશનિકાલ થઈને માર્ગમાંથી દૂર ખસી જવાનું હોય; છતાંએ અન્ય માનવિ પ્રથમના જેટલો જ સદાચારી હોય, તેના જેટલાજ મોટામનનો હોય, તેના જેટલાજ કાપડાવાળો હોય, તેના જેવા અઘન્યાયવાળો હોય, જેના વિના માનવિ સુખી બની શકતો નથી એવી દિવ્ય અને માનવ ઉભયે બાબતો વિષે તેના જેટલો જ વિશાલજ્ઞાનવાળો હોય; કારણ કે સદાચારનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો છે; સેવકો તેમ જ દેશનિકાલ થયેલાઓ તેમ જ યુવરાજો માટે પણ સર્વ પ્રકારનાં અંતરેાથી અને સર્વ પ્રકારની દશાઓમાં તે દુનિયાને અને પોતાને લાભકારક હોય છે; એવું કોઈ પ્રકારનું વિદ્ય નથી કે જેથી એક માનવિ તેનો ઉપયોગ કરવામાં પોતાનો બચાવ કરી શકે. એક ખુદિશાલી માનવિમાં જ તે જાડી આવે છે, જે કે સાધારણ લોકમાં પણ તેનાં કેટલાંક ગ્રાંખાં ગ્રાંખાં દર્શન થઈ શકે છે. તેમ જ સદાચારનો છાંતના ટેરવામાં વાસ નથી પરંતુ એક વિશુદ્ધ અનેકા હૃદયના મંદિરમાં તેનો વાસ હોય છે. જે ખીમ્મ કંઈકે એવના ઉપર આધાર રાખે છે તે છવન અને તેનું જે જે હોય છે તેનો લેખી બને છે, જેથી એક માનવિ વિશાલ, અનહદ અને અસલ તૃપ્તિઓનો ભોગ થઈ પડે છે.

એક સદાચારી છવન બધુંએ એક સમગ્ર રૂપે હોતું જોઈએ.

આપણે આપણી પોતાની કીમત, એક દિન અથવા એક કલાક અથવા કોઈ એક કાર્યને લઈને આંકવાની નથી, પરંતુ મનની બધી ટેવોને લક્ષમાં લઈને આંકવાની છે. કેટલાંક માનવિઓ એક બાબતમાં કિમત પૂર્વક વર્તે છે પરંતુ બીજામાં તેમ કરી શકતાં નથી. તેઓ અપ્રતીતિથી ધચરી જાય છે અને દારિદ્ર્યને સહન કરી લે છે. આ સંબંધમાં તો આપણે યથાર્થ બાબતને ટેકા આપીએ છીએ અને માનવિનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ. માનવ ધાંધલની હોય હોયમાંથી છૂટો ના બનતા સુધી જીવાત્મા કોઈ કાસે પોતાના યથાર્થ જ્ઞાનમાં રિયજ થતો નથી. સિખર ઉપર વાસવાળા સદાચાર પામે પહોંચવાની આપણી મરજ હોય

તો આપણે મહેનત કરીને પર્વત ઉપર ચઢવાનું છે. જે લોકને તાબે કરે છે, અને યથાર્થ રીતે સારો બને છે તે સ્પૃહાના સામે દૃઢ ટકી શકે છે; ને પોતાની છેલ્લી ધડીને એક શિક્ષા સમાન ગણુતો નથી પરંતુ એક સાધારણ બાવિના ન્યાય સમાન ગણે છે. જે પોતાની કામ વાસનાને દબાવે છે તે બીજી વાસનાઓથી સહેલી રીતે રંગાયા વિનાનો રહી શકે છે, તેથી જુદીને આ અથવા તે દુરાચારના સામે થવું પડતું નથી, પરંતુ સર્વે દુરાચારોને તે એક દૃષ્ટિ, જા ફર હમાવી દાઢે છે. જે પોતાની કીમતનો આધાર અંતરાત્મા ઉપર રાખે છે અને લોકમત ઉપર ગ્રખતો નથી તેને અપકીર્તિની શી પરવા છે? સૌકેદીસ એક પ્રકારના નિંદ્ય મરણની સામે, પોતે પૂર્વે ત્રીસ જુલમભગારોના સામે વર્ત્યો હતો તેથી જ દૃઢતાથી થયો હતો; તેનો સદાચારજ કેદખાનાને પવિત્ર બનાવતો હતો. જે જુદિશાળી છે તે સારી રીતે પસરેલા એક પ્રકારના ખરાબ અભિપ્રાયમાં પણ આનંદ માનશે. જ્યારે એક માનવિ પોતાનાં શુભ કાર્યોની જાહેર ખબરો આપવાની ઈચ્છા રાખે છે ત્યારે તે સદાચાર નહિ પરંતુ ખાલી ડોળ હોય છે; જ્યાં માન મળવાનું હોય ત્યાં આગળ પ્રમાણિક બનવું એટલું પૂરતું નથી, પરંતુ અપકીર્તિ અને બયના સામે ચઢીને તેવાને તેવા જ ચાલ્યાં કરવાનું છે.

સદાચાર કોઈ કાલે છૂપાવી શકતો નથી.

પરંતુ સદાચાર છૂપાવી શકતો નથી, કારણ કે તે ડગાઈ ગયા પછી પણ તેને જાતે જાતે સમય ફરીથી આવી લાગે છે અને તેના ઉપર જુલમ વર્તાવનાર હમાના દેખ-માંથી તેને ઉગારી લે છે. અમર કીર્તિ તેની છાયા સમાન છે અને આપણી મરણ હોય અથવા ના હોય તો પણ તે તેના સાથમાં વસે છે. પરંતુ કોઈકોઈ વાર તો છાયા પદાર્થના આગળ જાય છે અને અન્ય પ્રસંગોએ તેની પાછળ અતુસરે છે તથા જેમ જેમ તે મોટી આવે છે તેમ તેમ તે વધારે મોટી બનતી જાય છે, જે સમયે દેખ પણ તેને માર્ગે ફરી આવે છે. કીમોદીપ્ત એક ગાંઠ માનવિ તરીકે સ્વીકારતા પહેલાં અને સૌકેદીસની કોઈ પણ પ્રકારની કીર્તિ દુનિયામાં પસરતા પૂર્વે ઘણાં લાંબા સમય વ્યતીત થયો હતો. કેટલા, જેવાઓ સમગ્રતા પૂર્વે કેટલો બધો સમય વીતી જાય છે? અરે, તેના સામે થવાનું આ બધું હતું, તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેનો અસ્વીકાર થયો હતો; તેને ખોટું જાણે સત્તા સુધી લોકો કોઈ કાલે પણ તેની કીમત જાણી શક્યા નહિ. સત્તામણી ખમવા રૂબરૂ દેવે વિખ્યાત અને વેલાઓ માટે મારે બોલવાનું છે; એવા પણ બીજા કેટલાક છે કે જેના મરી જતા પૂર્વે દુનિયાએ જરા પણ દરકાર કરી નથી. જેમ દેહને ટેકરીના ઢોળાવ ઉપર ચઢીને ઉઘે ચઢવાનું છે તેમ એવા કેટલાક સદાચાર છે કે જે માટે લગામ રાખવાની જરૂર પડે છે, બીજા કેટલાકને એકી મારવા પડે છે. ઉદારતા, મિતાહાર અને નમ્ર પ્રકૃતિની ખાખતમાં પડી જવાના બયથી આપણે જાતે હદમાં રહેવાનું છે; પરંતુ ધીરજ, નિશ્ચય અને મંથાં રહેવાની ખાખતમાં જ્યાં આપણે ટેકરી ઉપર ચઢવાનું છે ત્યાં આગળ આપણે માટે ઉત્તરજનની જરૂર ઉભી થાય છે. આ ખાખતના વિભાગમાં પરસેવો ઉતરે એવા પ્રયોગોમાંથી પસાર થવાને બદલે હુંતો સહેલા માર્ગે જ આગળ વધવાનું પસંદ કરીશ. સર્વે દરાઓમાં સતોતી રહેવું એ હું સમજું છું, પરંતુ જો એ મારી પસંદગીની ખાખત હોય તો હું ઉત્ત-મોત્તમ જ પસંદ કરીશ. જ્યાં માનવિને એકવાર સંપત્તિની જરૂર ઉભી થાય છે કે તેનું

આટલું ત્રણ સૂત્રનો બનેલો હોય છે અને એ દરેકની લંબાઈ છન્નુ આંગળ હોય છે. આ છન્નુથી માનવદેહનાં છન્નુ તરવો સૂચવાય છે, અથવા માનવદેહની લંબાઈના પ્રમાણમાં પણ છન્નુ આંગળ સૂચવાય છે. યજ્ઞોપવિત દેહમાં ખભાના ભાગ ઉપર રહેવું; જોડાએ અને “બ્રહ્માગ્રંથિ” છાતિના ડાબી બાજુના ભાગમાં હૃદયનાં સાંનિધ્યમાં રહેવી જોઈએ. હૃદય શુદ્ધિમાં “જીવાત્માનું” સ્થાન આવેલું ગણાય છે. એક બ્રહ્મણને જન્મ સમયે આવું યજ્ઞોપવિત આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ સાત વર્ષની ઉંમરે બ્રહ્મજ્ઞાનની દૌક્ષા આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને તે આપવામાં આવે છે; આવિધિને ઉપનયનનું નામ આપવામાં આવે છે.

અધ્યાત્મ વિદ્યાના અધોપાતના વર્તમાન જમાનામાં બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણત્વનાં અન્ય સર્વ ચિન્હો ગૂમાવી નાખ્યાં છે ત્યારે એક બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણત્વ સાબિત કરવામાં આ યજ્ઞોપવિત જ સહાયબૂત બની રહ્યું છે. (આ સૂત્રના રહસ્યાર્થ વિષે એક ક્ષણવાર વિચાર કરતાં એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે એ કંઈ એક જન્મથી બ્રાહ્મણ હોય તેની એકલાની જન્મતા નથી પરંતુ આધ્યાત્મિકતામાં કૃદ્ધિ પામેલા કોઈને પણ તે ધારણ કરવાનો હક છે.) અથર્વ વેદમાંનું નીચેનું ઉપનિષદ યજ્ઞોપવિતના રહસ્યાર્થની શક્તિનું વર્ણન મૂકાવે છે,

હરિઃ ૐ ॥ .

તમે અમારા બંનેનું રક્ષણ કરો; તમે અમને બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરિણમતા આનંદનો ઉપ-
ભોગ આપો; તમે અમને આવશ્યક માનસિક બલ અને અભ્યાસ પરાયણતા આપો; શુદ્ધ
બુદ્ધિ અને પવિત્ર ઓજસવાળા અમે જે વાચીએ તેનો અર્થ અમે સમજી શકીએ એવું
તમે કરો; અમે ભૂલોમાંથી બચી જઈએ એમ કરો. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

(ઉપનિષદના અભ્યાસનો આરંભ કરતા પહેલાં બ્રહ્મવિદ્યાના અધિષ્ઠાતા દેવતા પ્રત્યે શુર અને શિષ્ય બન્ને ઉપર પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે.)

ૐ

જીવાત્માને વસવાનાં ચાર સ્થાનો છે:—

૧—નાભિ.

૨—હૃદય.

૩—કંઠ, અને

૪—શિરોબિંદુ.

આ ચાર સ્થાનોમાં પરબ્રહ્મ પ્રકાશે છે.

(અ) જગદવસ્થામાં તે બ્રહ્મારૂપે પ્રકાશે છે;

(આ ઉપનિષદ સત્તાત્મા વિષેના આવા પ્રકારના જ્ઞાનને યજ્ઞોપવિત રૂપે સ્વીકારે છે)

■ ચૈતન્યમય હૃદયગૂહામાં આ સત્તાત્માનો વાસ છે; (યજ્ઞોપવિત નામના એક પવિત્ર સૂત્રવડે તે સંસ્થિત બને છે.)

(દરેક માનવેહ સત્તાત્માના વસતિગૃહ સમાન છે એટલું સૂચવવા માટે આશ્વજ્ઞાને મંત્રસંહિત એક પવિત્ર સૂત્ર આપવામાં આવે છે; એ મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—યજ્ઞોપવિત કે જેની ઉત્પત્તિ પ્રજ્ઞપતિના સાથમાં થઈ છે, જે પરમપવિત્ર, શુદ્ધ અને તમને દીર્ઘા-યુષ્મ આપવા સમર્થ છે, તેવું આ યજ્ઞોપવિત (ઇન્દ્રિયો, પ્રાણો અને તેજસના એકીકરણ રૂપે તમારી હૃદય ગૂહામાં તમારે અનુભવવો જોઈતો સત્તાત્મા) તમને પવિત્રતા, બલ અને તેજ અર્પે.)

■ પ્રાણ પુરૂષે પોતાનું મંત્રતક મુંઝવીને, રૂપકની પાર જઈને આશ્વજ્ઞનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને નિલસૂત્રનો (સત્તાત્મા) અનુભવ કરવો જોઈએ.

(તેણે હૃદયગૂહામાં વસતા આત્માનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ.)

તેના રૂપકાત્મક સૂત્રનને લીધેજ તેને સૂત્રના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે; સૂત્ર શબ્દનો સૂચિતાર્થ પરમાનંદની દશરૂપ મોક્ષ છે.

સૂત્રનો અનુભવ મેળવનાર આશ્વજ્ઞાણુ વેદોના જ્ઞાતા સમાન છે. (તે શબ્દ સૃષ્ટિની પાર વિચાર સૃષ્ટિમાં ગયેલો કહેવાય છે—એટલે—તે જાતે શબ્દશ્રવણ અથવા શ્રીકૃષ્ણ અથવા ઇશ્વર સાથે અભેદભાવ પામે છે અને એક જીવન-મુક્તરૂપે વસે છે.)

જે યોગી આવા સૂત્રના સાધનવડે પોતાનામાં પરમેશ્વરની હાજરીનો પ્રવેશનો અનુભવ કરે છે, તે જેમ સ્ફટિકના અનેક મણકાઓમાં એકસૂત્ર પસાર થઈને સર્વને એકદા રાણે છે તેમ જાતેજ સમગ્ર આવિર્જીત વિશ્વમાં વ્યાપિ રહેલા સત્તાત્મારૂપ બની જાય છે. આ પ્રમાણે તે આત્મ અદૃશ્ય સૂત્ર ધારણ કરે છે; (એટલે સત્તાત્માનું ધ્યાન ધરે છે.)

■ આત્મ પરમયોગરહસ્ય સમજનારા પંડિતો દેહ ઉપર બાહ્ય પ્રદેશમાં ધારણ કરવામાં આવતા સૂત્રની* દરકાર રાખતા નથી.

જે કોઈ આવા સૂત્રને (સત્તાત્માને) ધારણ કરે છે (ધ્યાન ધરે છે અને જાણે છે) તે પરમાત્મ સ્વરૂપ બની જાય છે.

* યજ્ઞોપવિત ચિહ્નરૂપે ધારણ કરાવું સૂત્ર છે. ધારણ કરનાર યજ્ઞ કરવાને શક્તિવાન છે એવું દર્શાવનાર તે એક ચિહ્ન છે. યજ્ઞનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ વિચાર અથવા વિચાર પરંપરા અજ્ઞાવધી એ છે.

આવું સ્ત્ર ધારણ કરવા વડે (સ્ત્રાત્માને જાણીને અને ધ્યાન ધરીને) મોક્ષના માર્ગમાં તે પાછળ પડતો અટકી જાય છે, તેમજ કોઈ પણ સ્થૂળપદાર્થથી તે અપવિત્ર બની જતો નથી.

(ઉપનિષદ એમ સૂચવવા માગે છે, કે કે કાંતિને બતાવેલું સ્ત્ર અથવા યજ્ઞોપવિત્ર અપવિત્ર બની જવાનો સંભવ હોય છે, પરંતુ ઋષિ વડે ધારણ થતું આવું અંતરંગ સ્ત્ર આત્મા રીને અપવિત્ર બનતું નથી.)

જેઓ પોતામાં (વસતા) સ્ત્રાત્માને પોતાના યજ્ઞોપવિત્ર રૂપે ગણે છે, તેઓ જ યજ્ઞોપવિત્રને જાણનારા અને ધારનારા કહેવાય છે.

જેઓ પોતાની શિખાને (બ્રહ્મના એક ચિહ્ન રૂપે) સમજે છે, પરબ્રહ્મનું (ઇશ્વરનું) ધ્યાન ધરે છે, જેમને પરબ્રહ્મ (સ્ત્રાત્મા) યજ્ઞોપવિત્રને સ્થાને છે. તેઓ જ પંડિત પુરૂષો છે.

(બ્રાહ્મણને શિરોબિંદુએ એક શિખા રાખવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી છે.) તેમને તો જ્ઞાન અતિકીર્મતિ તેમજ અતિપવિત્ર પણ હોય છે.

* અમિતેવની પેઠે જેમને મસ્તકે જ્ઞાન વિના અન્ય શિખા નથી તેમને જ ખરા શિખા વાળા ગણવામાં આવે છે બીજાઓને નહિ.

(યજ્ઞ, પુનઃદિ જેવાં) વૈદિક કર્મોમાં દીક્ષા પામેલા બ્રાહ્મણો અને બીજાઓ, વિધાન પ્રમાણે વૈદિક કર્મો કરવા સમર્થ થવા માટે બહિરંગ યજ્ઞોપવિત્રનું ધારણ કરે છે; એટલે, યજ્ઞોપવિત્ર વડે તેમને તેમના ધર્મનું જ્ઞાન થઈ આવે છે અને તેમને વિચારક્તી બનાવે છે; વિચાર ચક્રાવચ્ચાની બાબત, માનવિના સ્વાભાવિક પ્રદેશ અને હક સમાન હોવાથી ઉત્તમોત્તમ યજ્ઞ રૂપે મનાય છે.

શિખા અને યજ્ઞોપવિત્ર સ્થાનીય બ્રહ્મના જ્ઞાનવાળાને બ્રહ્મવિદો (બ્રહ્મજ્ઞાનનાં રહસ્યો જાણનારાઓ) એક બ્રાહ્મણના સંપૂર્ણ ધર્મો પાળનાર ગણે છે.

આવા પવિત્ર (જ્ઞાન) યજ્ઞોપવિત્રને (એટલે સ્ત્રાત્માને) જાણનાર પુરૂષનો બ્રહ્મવિદો યજ્ઞોપવિત્રના ખરેખરા ધારણ કરનાર તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

આવો જ્ઞાતા (જાતે જ) યજ્ઞરૂપ છે; તેણે યજ્ઞ કરેલો કહેવાય છે.

ને એક ઇશ્વર છે. તે સર્વ પદાર્થોમાં બાધી રહે છે; તે, સર્વમાં રૂપી રહે છે; તે, સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા રૂપ છે. તે સર્વ ક્રમેના પ્રજુ છે. તે સર્વ પ્રાણીઓમાં તરે છે, નિલ

* અમિતેવને જ્ઞાન રૂપી શિખા કહેવાય છે.

સાક્ષિ સમાન છે, સત્સ્વરૂપ છે, સાથે સાથે જ સર્વ ગુણોથી ખીલકુલ રહિત છે. તે સર્વ પદાર્થોનો એક, સારાક, અંતરાત્મા છે, જે પોતાની પ્રકૃતિનાં અનેક સ્વરૂપો દર્શાવે છે. તેને પોતામાં વસનાર રૂપે જાણનાર પંડિતો નિત્ય મોક્ષ પામે છે, ખીન્નઓ નહિ.

અહંકારરૂપી લાકડાના એક ટૂંકડા વડે અને પ્રભુવ રૂપે લાકડાના ખીન્ન ટૂંકડા વડે અરણિ* જનાવીને, બંને ટૂંકડાને સતત ઘસવાથી ઘર્ષણ ઉપજાવીને (એટલે ધ્યાન વડે) ઈશ્વરનાં દર્શન થઈ શકે છે, (હૃદયગૂહામાં); જે કોઈ ઉપર દર્શાવેલા સત્યને અનુસરે છે અને તદનુસાર ધ્યાન ધરે છે તેને જેમ તિલ્લમાં તૈલ; કુંદમાં ધી, બરતિમાં પાણી અને અરણિમાં અગ્નિ જણાય છે તેમ પોતામાં આત્માનુભવ થાય છે.

જેવી રીતે કરાળીઓ જળ ગુંથે છે અને તેનો નાશ પણ કરે છે તેમ જીવ જાત અને સ્વપ્નઅવસ્થાઓમાં અહિં તહિં ફરે છે.

અક્ષિઓ દ્વારા પ્રકાશિતો જીવાત્મા જાત અવસ્થામાં ગળાય છે; કુંદમાં પ્રવર્તતો જીવાત્મા સ્વપ્નાવસ્થામાં મૂંઝાય છે; હૃદયમાં અવસ્થિત થયેલો જીવાત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ગળાય છે; મસ્તકમાં વર્તતો જીવાત્મા તૂર્્યાવસ્થાનો મનાય છે.

આવો જીવાત્માનો આનંદ છે; તે ઇન્દ્રિયોની પાર વળે છે. તેજ પ્રાપ્તને મોક્ષ અર્પે છે.

આ અક્ષોપનિષદનો ઉદ્દેશ આત્મવિદ્યા રૂપી તપ વડે અભ્યસને જાણવાનો છે. જેમ કુંદમાં ધી (સર્વ વ્યાપક) હોય છે તેમ પરબ્રહ્મ સર્વ વ્યાપક છે.

(આ પ્રમાણે) અક્ષોપનિષદ અભ્યસનું રચન છે.

* અરણિ—ઘર્ષણ વડે અગ્નિ ઉપજાવવા માટે યજ્ઞમાં વપરાતા સુકા લાકડાના બે ટૂંકડા. એક સુકા લાકડાના ટૂંકડાને ખીન્ન ટૂંકડા સાથે જાત સહિત વારંવાર ઘસવામાં આવતાં અગ્નિ ઉપજી આવે છે. આડો લાકડાનો ટૂંકડો ઘણું કરીને અમત્ય રજાનો હોય છે અને ઉભો ટૂંકડો શાસ્ત્રચિના (શીમળા) રજાનો હોય છે. આ રૂપકનો અર્થ એટલો છે, કે જે કોઈ વારંવાર અને અટક્યા વિના પ્રજ્વલનું ધ્યાન ધરે તો પ્માનીને પોતામાં જ ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે; જેમ લાકડામાં ઇથી રહેલો અગ્નિ ઘર્ષણ વડે પ્રકટ થાય છે તેવી જ રીતે અસાર સુધી ફાપાઈ રહેલા ઈશ્વરનાં પ્રકટ દર્શન થાય છે.

સેનેકા.

(રોમનો એક તત્ત્વવેત્તા.)

અન્ય દેશોના ઇતિહાસથી જ્ઞાત થવું તેમજ મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ અને જાતિ મંશો-ધકોના જીવનચરિત્રનું અવલોકન કરવું એ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું એક સાધન છે. આ જ ઉદ્દેશને અનુસરી આજ આપણે રોમના એક મહાન તત્ત્વવેત્તાના જીવન પર એક દ્રષ્ટિ નાંખીશું.

બાલ્યાવસ્થા અને પરિવાર.

સેનેકાના નામથી તો આ પત્રના વાચકો ભાગ્યેજ અજાત હશે. એના બુદ્ધિશાળી તાત્વિક વિચારોનું દિગ્દર્શન સુદર્શનમાં કેટલાક સમયથી આવે છે. આ મહાન નરના જન્મ દિવસની તિથિ હજી નિશ્ચિત થઈ નથી પરંતુ કાલગણના પ્રમાણે એનો ઉત્પત્તિ કાલ લગભગ ઈ. સ. ના સાતમા વર્ષ પહેલાં જણાય છે. જ્યારે સેનેકા બે વર્ષનો હતો ત્યારે, તે પણ બીજા મહાન પુરુષોની માફક બાલ્યાવસ્થામાં પીડિત જ રહ્યો હતો. તે પોતાના જીવનમાં સર્વથી અધિક દુઃખના રોગથી પીડાતો હતો. આ રોગથી કંટાળી જતાં તેને મર્વથી ખરાબ સમજતો હતો. કદિ કદિ પોતાના આ વૈયક્તિક દુઃખથી તે એટલો તો નિરાશ થતો કે, જો પોતાના પિતાના પ્રેમનો વાંધો ન હોત તો ને આત્મપ્રાત પણ કરી એકો હોત. એ પોતાના જીવનને રોગનો ભંડાર જ માનતો હતો. આ સમયના કવિ અને લેખકોના પ્રયત્નોમાં બાલ્યાવસ્થા મંથનનાં વર્ણન નહિ જેવાં જ મળી આવે છે, કારણ કે એ સમયની જનતામાં પ્રાયઃ બાલ્ય જીવન તુચ્છ સમજવામાં આવતું હતું. અને એ તરફ કોઈ ધ્યાન જ આવતું નહોતું. બાલકને પોતાના પરિવારમાં ગણવામાં આવે તે પહેલાં પિતાની મનઃશક્તિને લાવવામાં આવતું. આ સમયે જો પિતા તેને ઉચ્ચ કોઈ પોતાના યોજનામાં સ્થાન આપે તોજ તેને ગૃહમાં ભેળવી દેવામાં આવતું અન્યથા મૃત્યુને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. આ પ્રકારે ભગ્યવદા બાલકને ઉચ્ચ સ્થાનમાં ફેંટી દેતા અથવા કોઈ મારાના હાથમાં આપી દેતા. કદાપિ આવી દુર્ઘટ અવસ્થામાંથી જો બાલક બચવા પામે, તો પણ સાત આઠ વર્ષ સુધી પિતાને મૂખ બતાવ્યા સિવાય તેને જનતાનખાનામાં રાખવામાં આવતું. તત્પરથી પણ તેને જીવાડવાનો અને મારવાનો અધિકાર પિતાના હાથમાં રહેતો. એને કોઈ પણ જાતની સ્વતંત્રતા નહોતી. એના જીવન પર કોઈ જરા પણ ધ્યાન આવતું નહિ. આ સર્વનું કારણ એ હતું કે એ કાલમાં વૈયક્તિક જીવનને તુચ્છ સમજવામાં આવતું, અને સર્વ સામાજિક જીવનજ મર્વ અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ ગણાતું. ગૃહના મુખની તો કંઈ કીમતજ નહોતી. યુવાવસ્થાની પહેલાંના દિવસો આરામના ગણાતા; તેના પર પણ ઘણુંજ ઝોણું ધ્યાન આપવામાં આવતું.

આ વખતે આચારવ્યવહારનું માન પણ ઝોણું હતું. આચાર વ્યવહારની આવશ્યકતા એટલે સુધી સમજવામાં આવતી કે મહાન પાપ કરવાથી કિંવા દુષ્ટ વ્યસનો કરવાથી પણ

અન્યને બાંહે નીરરકાર થતી હતી. કેમકે વૈયક્તિક આચાર વ્યવહાર આત્મિક ઉચ્ચ ઊત્તર, આત્મિક બલ અને પાપ અથવા ધર્મની વચ્ચે ચતાર ટંટા-કર્તવ્ય અને વિષય ભોગના વિરોધ-પર આધારિત છે.

આ દારબુને ધીમે સેનેકાના ઊત્તરનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ખેંચવા માટેનાં સાધન ધણાં ઓછાં અને અપૂર્ણ છે. આમ છતાં એનાં કુટુંબ સંબંધિ જે કંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થઈ છે, એથી નબળાં છે કે સેનેકાનો પરિવાર એક સંપત્તિવાન હતો. સમાજમાં એના કુટુંબનું સ્થાન ઉચ્ચ હતું. આચાર વ્યવહાર અને વિજ્ઞાનમાં પણ તે સાફ ગણાતું. આથી આ કુટુંબનો સંબંધ અન્ય એવાંજ સાચાં કુટુંબો સાથે હતો. સેનેકાના કુટુંબનો આચાર વિચારનો સ્તરને તેમજ અન્ય કારણે જે માન મહત્તાવાળો દરજ્જો હતો તેથી અનુમાન થાય છે કે તે આ સમયના વિષયભોગી સમાજથી પ્રથક હતું. ખરેખર, એ વખતનું રોમ પાટનગર હજી આચાર વ્યવહાર અને ગર્હણીય નિન્દક વિષય વિલાસ અને વ્યસનોથી કલંકિત થયું હતું. સેનેકાની બાળ્યવસ્થા સંબંધિ આટલું કહી દેવે એના પરિવાર તરફ લેખકે.

એના પિતાનું નામ મારકસ હતું. જે એમના પરિવારમાં મુખ્ય નેતા હતા. એમનો ધંધો બાપજો આપવાનો હતો. તેઓ એક મહાન ધંધાવડા વક્તા હતા. કેટલાંએ વ્યાખ્યાનાનાં વ્યાખ્યાન એમને કંટક રહેતાં. એમની સ્મરણ શક્તિ પણ ગજબ કરતી હતી. તે એટલીતો અદ્ભુત હતી કે એક વખત એ હજાર શબ્દો સાંભળ્યા પછી તેજ શબ્દો એજ ક્રમથી પુનઃ બોલી જતા. આવી સ્મરણ શક્તિ હોવા છતાં પણ એમના બાળ્યમાં મદદ નહોતી. તેઓ માત્ર પોતાની સ્મરણ શક્તિના બળથીજ સર્વ સમાજમાં વૈયક્તિક અને વ્યવહાર કહેવતોના બંધાર હતા. મને તેમ પણ સેનેકાના પિતાની આર્થિક દશા ઉત્તમ હતી. તે એક શુદ્ધિમાન અને મદાવક્તા હતા, પરંતુ દાર્શનિક વિચારો પ્રત્યે એમને ધંધો નિરરકાર હતો.

સેનેકાની માતાનું નામ હેરિયા હતું. એ સર્વ પ્રકારે વિદુષી હતી. એનો પોતાના પુત્રો પર વજોત પ્રેમ હતો અને તેમને પોતાની સાથે રાખવામાં અપમાન થાય છે એમ સમજતી નહિ, કિંબદુના એથી માનનું કારણ સમજતી. તે સર્વ પ્રકારનાં વ્યસનોથી દૂર હતી. એ સમયની અન્ય સ્ત્રીઓના ઊત્તર કરતાં એનું ઊત્તર ઉચ્ચ અને પરીત્ર હતું. સ્ત્રીઓને આજુબજો મારે ઘણી લેખપત્રો હોય છે, પરંતુ હેરિયા એને નકામો આજુબ સમજતી. એનો પુત્ર એ માયાળુ માતાને લખે છે કે “તે તારાં મૂંઝ કદાપિ પણ પાડે. જરૂર આવીશ કલંકિત ક્યું નથી તેમજ રંગબેરંગી વસ્ત્રો પણ પહેવાં નથી. તારાં ખરેખર એક માત્ર હિતાર્થ છે, જેનો કોઈ કાલે નાશ થઈ શકતો નથી અને તારી દિવ્યતા પ્રસિદ્ધ પરિવ્રતામાં છે.”

આવા ખીજા ગવર્નરની સીઝની નિઘ અને દુષ્ટ લાલચોથી આંખા દેશમાં અસાન્તિ પ્રસરી ગઇ હતી. આ વખતનું ઇજીપ્ત પણ ખીજા દેશો કરતાં વધુ અધમાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું હતું, તેમજ ખીજાનું અપમાન કરવામાં તેમજ નિર્દોષને કલંકિત કરવામાં તે અગ્રપદ ધરાવતું હતું. આનો અધમ શ્રેણીને પ્રાપ્ત થયેલો મિથદેશ પણ એ પવીત્ર સ્ત્રીના જીવનમાં કંઈ પણ ગ્રાધ લગાડી શક્યો નહોતો. એના પાતિવ્રત્યના સંબંધમાં એક વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ કાલમાં વહાણપર શવને લઇ જતું એ એક આકૃત સમાન ગણાતું. પરંતુ એના પતિનું મૃત્યું થતાં તેના દેહનો યથોચિત્ત સ્થળે ભૂમિદાહ કરવા માટે, આકૃતની માન્યતાની પરવાહ નહિ કરતાં તે એ ધડક પતિના શવને વહાણપર ચઢાવી અનેક દૈવ અને સામુદ્રિક વિષ્ણુઓ વેદીને પોતાનો સંકરપ પૂર્ણ કર્યો હતો. સેનેકા પ્રત્યે એને ઘણો પ્રેમ હતો, અને એ સ્નેહને લીધેજ એણે પડદાની શરમને કોરાણે મૂકીને સેનેકાને માટે મતો એકત્ર કર્યા હતા.

સેનેકાને ખીજા એ ભાઇ પણ હતા, જેઓ સ્વભાવમાં એક ખીજાથી ઉલટા હતા. આમાંથી એક સેનેકાથી મોટો અને ખીજો સેનેકાથી નાનો હતો. મોટાનું નામ માર્કસ અનીયસ નોવેટસ અને નાનાનું નામ લુસિઅસ મનીયસ મેલા હતું.

નોવેટસ ઇતિહાસમાં ગેલિયોના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ નામ પડવાનું કારણ એ હતું કે જીનીયસ ગેલિયો નામના પિનૂમિત્રે એને દત્તક લીધો હતો. આ એજ ગેલિયો છે કે જે એશિયાનો ગવર્નર હતો અને જેનું વર્ણન આખખમાં આવ્યું છે. ઇન્જલમાં એનું વર્ણન કરતાં એને માટે નિશ્ચિંતાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી ધણીઓ એના પ્રત્યે અનુભવે પણ ખોટા ભાવથી જુએ છે; પરંતુ એના જેવા મહાનવક્તા અને ન્યાયાધીશને માટે આમ દેહેનું યોગ્ય નથી. ખરી વાત તો એ છે કે, બ્યારે યાહુદિયો ક્રાઈસ્ટના મતથી ઘણાજ સીદાઇ ગયા, ત્યારે ક્રોધમાં આવી જઈ તેઓ સેન્ટપૉલને પકડીને ગેલિયોની કચેરીમાં ખેંચી લાવ્યા અને અયોગ્ય પૂજા કરવાની ફરીયાદ કરી, આ વખતે યૌસ કંઈક બોલવા માગતો હતો પરંતુ ગેલિયોએ તેને બોલતાં અટકાવ્યો, અને યાહુદિયોને કહ્યું કે “જે વાસ્તવિક રીતે આ કેસમાં કંઈ અન્યાય અથવા અત્યાચાર હોય તો હું ખુશીથી તમારી ફરીયાદ સાંભળું, પણ આતો એક સાબિતક અથડો છે, તો તેનો તમે માહોમાંહીજ નીકાસ કરી નાંખો. હુંતો એવાનો ન્યાયાધિશ થતો નથી.” આમ કહી એણે સર્વને બહાર કાઢી મૂક્યા અને તે સાથે યાહુદિયો પ્રત્યે તિરસ્કાર પણ દર્શાવ્યો. બહાર નીકળતાંજ ફિરાનીયોએ યાહુદિયોના આગેવાન સિન્ધસિસને ફટી માર્યો. આમ છતાં પણ ગેલિયોએ કંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ, ચાલ્યો તે ગમે તેટલો માર મારી ધાયલ કરે.

નોવેટસ (ગેલિયો) અન્ય શેષ જનસમાજની દૃષ્ટિએ આવો નહોતો, કે જેનો આપણે તેને સમજીએ છીએ. લોકો તેને એક આદર્શવક્તા તરીકે ઓળખતા હતા. આ વખતે માપણ કરતાનો ધધો અન્ય સર્વ ધધા કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો, એ વાત ખરી છે કે એના કંઈમાં એક પ્રકારની બનાવટી ધુળવટ હતી, અને તે તત્ત્વદર્શિયોને આવડી નહોતી, કારણ કે બનાવટજ ઇપોનો વિષય થઈ પડતી. ગેલિયો પોતાના મિત્રો અને સર્વ પરિચિતોમાં એક અધુર આકૃતિની માફક ગણાતો હતો. સેનેકાની દ્રષ્ટિમાં તો તે સદા નિષ્કલંકજ

હતો. એ કહે છે કે ગેલિયો સર્વને માટે એવો તો ઉદાર હતો કે, જેટલી ઉદારતા કોઈ નામાં પણ કોઈ માન્ય વ્યક્તિને માટે હોઈ શકે નહિ. એના ઉદાર આચરણોથી સર્વ કોઈ મોહિત થતા હતા. એની બલાદ્ધનો પ્રભાવ એવો હતો કે તે કાલમાં સર્વને તે અનુકરણીય ચર્ચ પડતો, ખુશામદની બાબતમાં એનેકા પોતાના મિત્ર લક્ષિણિયસને એક સ્થળે કહે છે કે “હું તને સદા ગેલિયોના વિષયમાં કથા કરતો, કે તે વ્યસનોથી અત્યાત્ હોવા ઉપરાંત ખુશામદને પણ ધિક્કારે છે. આ માટે દરેક પ્રકારે એની પરિક્ષા કરી શકશે. જો હું એને એની જુદીની પરીક્ષા કરતાં કહે કે, આપ તો મદાન જુદિયાળો છો, તો એ શબ્દો સાંભળતાંજ તે ત્યાંથી ચાલી જશે.” પોતાના બાદ એનેકાપર એને ઘણો પ્રેમ હતો. પ્રેમના સ્મરણમાં એણે એનેકાને કેટલાક ગ્રંથો પણ સમર્પણ કર્યા છે.

એનેકાના ત્રીજા બાંદના સંબંધમાં ઘણુંજ યોદ્ધા જાણવામાં આવ્યું છે. છતાં પણ અનુમાન કરી શકાય એમ છે કે, એનાં આચરણ અને એની આખર એના અન્ય બંધુઓની સાથે સરખાવતાં ઘણી ઉતરતી હતી. આમ છતાં પણ કનિષ્ઠ બંધુ મેલા એના પિતાનો દુષાપાત્ર હતો. પિતા એને શુણ્યવાન અને કત્તમતાને યોગ્ય સમજતા હતા. અને:ખીજા એ બાદએલી અપેક્ષાએ એને ડાળો ગણતા હતા. મેલાને અન્ય કંઈ પણ ઈચ્છા નહોતી. અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્તિને માટે એને ઈચ્છા નહોતી. “એતો પોતાના પિતાના પદમાંજ સદા મગ અને સંતુષ્ટ રહેતો. પ્રથમ તો મેલાએ વ્યાખ્યાનો આપવાનો અભ્યાસ કર્યો અને સરકારી નોકરી વિશેરે સર્વને તિલાંજલિ આપી ઘરમાંજ આરામથી રહેવા લાગ્યો. સાધારણ રીતે તે જમીનદાર થતા ચાહનો હતો, પરંતુ નોકરી કરી ગવર્નર થવાની ઈચ્છા નહોતી. એનું મુખ્ય ગૌરવ એમાંજ છે કે તે રોમના સાદિન્યની પડનીના સમયમાં થયેલા મદાન કવિ જુઝનનો પિતા હતો.

મેલાના સંબંધી એક કથા એવી પ્રસિદ્ધ છે કે જે એના જીવનપર મદાન કવિ લગાડે છે. ત્યારે એનો પુત્ર, બિચારો કવિ જુઝન પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરી ચૂક્યો હતો અને પોને કેદમાં પડી પોતાની પંચીત માતાને અસંખ્ય માત્રો દર્શાવવાનો બાગી ચર્ચ ચૂક્યો હતો: તો પણ મેલાએ શરમ અને દુઃખને બદલે લોભવશ ચર્ચ પોતાના પુત્રના દેવાને એકત્ર કરવા લાગ્યો. આમ કરવાનો એનો ઉદ્દેશ એ બનાવવાનો હતો કે પોતાને પુત્ર મરણને શોક નથી એવું રાજા નીરો જાણે પરંતુ નીરોની કુદૃષ્ટા અને અન્યાયારને માટે એટલું બસ નહોતું. નીરોએ મેલાને પણ એના પુત્રને માટે લીધો અને જરૂરવાને સ્વાધીન કર્યો.

નિ:સંદેહ બિચારી દલિલવા પોતાના પુત્ર અને પૌત્રોના પાત્ર પછી જીવિત રહો દશે તો એ પ્રેમાળ માતાએ પોતાના બાકીના દિવસો દેવામાંજ કાઢ્યા હશે. ખરેખર એ વિનમ્રિ કરોવા ઝોડી પોતાનાં બધાં સાથે રોમમાં આવવાના દિવસો વાદ આવનાં એ કમનગીજ દિવસોપર પોતાનાં આંસુની પાસા વહેવાવાની દમ. એના ત્રણે પુત્રોમાંથી પ્રત્યેક મદાન મગજના થયા અને પ્રત્યેક પોને પોતાના માર્ગમાં દાંડા રાખ્યા, અને પોતાના પ્રાણ પોતાના દામે અથવા અન્યાયારીઓના દામે કુર્બાન કરી લીધા. મેલા કેવી રીતે મરણ

શરણ થયો તે આપણે જોઈએ. એના પુત્ર કવિ : લૂકનને અને એના બાઈ સેનેકાને પણ નીશાની દૂર, આઝાદી મૃત્યુના સુખમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યા. ગેલિયોએ લયના માર્યા પ્રાણ દાન માટે કેટલાંએ પ્રાર્થના પત્ર મોકલ્યાં, પણ અંતે કંઈ પણ માર્ય ન જણાતાં પોતાનેજ હાથે આત્મઘાત કરી મરણ પામ્યો. આ પ્રકારની એ સર્વની જીવન સમાપ્તિ અત્યંત દુઃખ લાયક અને બાળ્યહીન બની, પરંતુ તે પણ અંશતઃ એમની પોતાની ભૂલથી થઈ અને ઘણે ભાગે એ પડતીના સમયની કડોર આવશ્યકતાઓને લીધે થઈ.

(અપૂર્ણ)

પુલક્યંદ આપણ શાહ.

જપયોગ: તેનો પ્રભાવ.

આધ્યાત્મિક મોક્ષ પામવા માટે આપણાં શાસ્ત્રોમાં અનેક માર્ગો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. વિશાલ અને મોટા મોટા સિદ્ધાંતો સીધે સીધા આપણા હૃદયને અસર કરતા નથી. માટે એક સિદ્ધ કરેલા સિદ્ધાંતને સમજાવવા માટે રચ્ય દૃષ્ટિએ આપવામાં આવે છે. આપણા પૂજ્ય ઋષિઓનાં જીવનો, આવા વિશાલ સિદ્ધાંતોને મૂર્તિમંત બતાવતાં દૃષ્ટિએ વિના અન્ય કંઈ પણ નથી.

જપનો સિદ્ધાંત અને પ્રભાવ આપણા પ્રથમ વીરરક્ત કાવ્યમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે. આ માર્ગે પળીને જાતે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પામનાર વ્યક્તિએજ તેમાં તેનું જ્વલંત વર્ણન આપ્યું છે. વિષયોમાં સારી રીતે ટૂંએલા, સુધરે એવા સારા શુંજીની જરા પણ નિશાની વિનાના, અધોમાર્ગે દોરી જતા જીવનને અનુસરનારા તેમણે આ માર્ગે, પળીનેજ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. જીવનનાં રહસ્યો અંધકારમાં વીંટાયેલાં છે. અમુક માનવના જીવનમાં અણીનો સમય મ્હારે આવશે અને જ્ઞાનોદય થશે, એ કહી શકાય એવું નથી. રામાયણ મહાકાવ્યના યોજનારનું જીવનદૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે:—

તે આખો દિવસ શિકારની શોધમાં જાળતો, પરંતુ જાણે ભાગ્યથીજ બનતું હોય તેમ કંઈ પણ હાથ આવ્યું નહિ. તેના દુઃખમાં ઉમેરો કરવાને હોય તેમ વાદળો ચઢી આવવા લાગ્યાં, ગર્જના થવા માંડી, તોફાન થવા લાગ્યું, વીજળીના ચમકારા થવા લાગ્યા, જાણે તત્ત્વોનો સંબંધ છૂટો પડી ગયો હોય તેમ તેનાં ચક્ષુઓ ઝંખાવા લાગ્યાં. અંતરમાં અંધકાર છવાયું હતું, ખાલ પ્રદેશમાં પણ અંધકાર ફરી વળ્યું. કદાચ તેના આંતર જીવનમાં પણ એક પ્રકારનું તોફાન મચી રહ્યું હતું. જેમ વટાળીયા અને તોફાનોથી રચ્ય સદ્ધિમાંથી અશુભ દૂર પળે છે તેમ આપણી આંતર સદ્ધિમાં પણ વિશુદ્ધ જીવનનો આરંભ થતાં પૂર્વે દેવી અને આસુરી પ્રકૃતિનું યુદ્ધ મચી રહે છે, કદાચ તેણે પોતાની આંતર સદ્ધિના પ્રતિ-

મિંબ રૂપેજ આજ સૃષ્ટિનું અવલોકન કર્યું. જ્યારે આપણા જીવાત્માને શોક છાદ્ધ લે છે ત્યારે આપણે આજ સૃષ્ટિને અંધકારની ચાદરમાં છવાયેલી જોઈએ છીએ. આવી નિરાશાની દશામાં દૂર એક શિકાર તેની નજરે પડ્યો. લોભને લીધે તે તેની તરફ દોડી ગયો. જટલ વાળો, ગૌર દેખાવનો, અવસ્થાથી નમેલો એક પૂજ્ય વૃદ્ધ પુરૂષ તેની નજરે ચડ્યો. તે તેના ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યો. વૃદ્ધ પુરૂષની હંદગી આંખી ઉપર આવી રહી. તે પુરૂષ જરાપણુ કિંમત હાર્યો નહિ. નિર્ભયતાથી તેણે તેને ધમકો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. કરેલાં કર્મો માટેની ભારે જવાબદારીનો ઉપદેશ તેણે તેના જીવનમાં પ્રથમ વાર જ સાંભળ્યો. તેને કર્મનો અનિવાર્ય નિયમ, સમજાવવામાં આવ્યો, આ પછી તેને જાણે કે એક નવીન માનવિ બની ગયો હોય એમ લાગ્યું અને તેનામાં પણ નવ-જીવન પ્રેરાયું. જ્યારે માનવિમાં દૈવિ પ્રકૃતિ આગળ પડી આવે છે ત્યારે જેમ અગ્નિમાં સૂર્યમાંથી ક્યારે જુદો પડે છે તેમ દેહમાંથી જડતા રૂપી ક્યારે આપો આપ દૂર પડે છે. માનવના અંતરમાંની દિવ્યતાને બૂરી શક્તી નથી. તે પોતાનો હક જાતે સાખીત કરે છે, અને મર્ત્યદેશને તોડીને પોતાના મલ ઉત્પત્તિ સ્થાન તરફ ઉડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ ઘાડાં વાદળો અને ધૂમસવડે સૂર્ય આપણી દષ્ટિ આગળથી લાંબા સમય સુધી દંકાઈ જતો નથી, વહેલો અથવા મોટો તે તેમાંથી બહાર નીકળી આવીને પોતાના પૂર્ણ પ્રકાશમાં પ્રકાશે છે તેમ અત્યંત વૈષયિક જીવન અને દુર્નિયાના અનુસરણુવડે આપણા અંતરમાંનો અધ્યાત્મિક સૂર્ય હમેશા માટે દંકાઈ જતો નથી. બ્રહ્માંડની અને માનવિની ઉભય પ્રકૃતિઓ અમુક સમય માટે રાહ જુએ છે અને સમય આવી લાગતાં ઉભયે આનંદની ઉર્મિ અનુભવે છે. ઋષિના બોધદાયક શબ્દો સાંભળીને તે વિચારમાં પડ્યો. તેનાં ચક્ષુઓ ખુલી ગયાં, તે પચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. પાપ અને શરમથી ભરેલા પોતાના ભૂતકાલનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો; પોતાને થવાના દંડનું તેને સંપૂર્ણ બાત થઈ આવ્યું. પોતાનાં અશુભ કાર્યોનો બોલો ભારે લાગવાથી તેણે ચિંતાતુર બનીને ઋષિની સલાહ માગી. તે તેમના પાદમાં દંડવન પડ્યો. આવી તેની એકાકિદશાની ઋષિને દયા આવી. તેમણે તેને ભૂમિ ઉપરથી ઉઠાડ્યો અને દયાબાધને તેના કર્ણમાં પવિત્ર શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો તથા એ અવળ્ય નામનું વિચારપૂર્વક ચિંતન કરવાની સલાહ આપી. વિષયોમાં રંગી પત્ની રહેલો હોવાથી તે એ શબ્દોનો મથાર્થ ઉચ્ચાર પણ કરી શક્યો નહિ. મથાર્થ ઉચ્ચારની બાજત તેને માટે અતિ વિકટ કાર્ય સમાન થઈ પડી. હવે કસદનો આરંભ થયો. સત્તારથી સાંજ સુધી અને સાંજથી સવાર સુધી જરાપણુ ફતેહ વિના તેણે મહેનત કર્યો કરી. દૈ હૃદય રાખીને નિરાશ તા બનતાં, પોતાની મહેનત માટે યોગ્ય અવસર આવતાસુધી તે પ્રયત્ન પરાપણુ રહ્યો, અને શબ્દોનો મથાર્થ ઉચ્ચાર થયો; અને જોતજોતમાં તે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રકાશથી પ્રકાશવા લાગ્યો. રત્નાકર અને ઋષિનું આનું વિશ્વવિખ્યાત વૃત્તાં છે. પછીના જીવનમાં વાદમીકિના નામથી સારી રીતે જાણીતા થયેલા રત્નાકરની જીવનની આવાની જાપની ઉપયોગિતાનું સાફ દર્શાવ પૂર્વ પાડે છે. જે જાપના અભ્યાસવડે તેના જીવનમાં જ્ઞાનપ્રકાશ વિસ્તરી રહે તો આપણે પણ તેના માર્ગે અનુસરીને ઝંબિર, સતત અભ્યાસવડે તેના જેવા થા માટે ના બની શકીએ. તેટલા માટે જાપયોગના આવા ઉપયોગી વિષય વિશે દું એ વિચાર દર્શાવીશ; પ્રામત્સર્યાન શરીરને પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું એ વિશેની માગણી બની શકે તેટલી કમવાર ભૂમિકાઓ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

જાપ એટલે શું ?

જાપનો તાત્વિક અર્થ શબ્દ સ્વાધ્યાય છે. (પતંજલિ. પા-૨-સૂ-૧) ભોજન પોતાના ભાષ્યમાં સ્વાધ્યાયનો અર્થ પ્રણવપૂર્વક મન્ત્રાણાંજપઃ । પ્રણવધર્મીરુદ્ર પુરુષસૂક્તાદિ મંત્રાણામંજપઃ ॥ ધ્યાન યોગ અથવા ક્રિયા યોગના ત્રણ પ્રકારમાંનો એક જાપ યોગ છે. જાપ એટલે મનમાં ચિંતવન કરવું. આત્મ ચિંતવન ઇશ્વરના સૂચક કેટલાક શબ્દોનું હોવું જોઈએ; તદ્વિતો તેનો કોઈ પ્રકારનો પ્રભાવ જણાશે નહિ. નકામા શબ્દોથી નકામા વિચારો ઉપજી આવે છે અને અભ્યાસિ ઉચ્ચ દશા અનુભવિ શકતો નથી. શબ્દોમાં પોતામાં સુષ્પ્ત શક્તિ રહેલી હોય છે. જે આપણને તેમનો બરોબર ઉચ્ચાર કરતાં આવડે તો તેઓ અત્યંત પ્રભાવવાળા નિવડે છે. જ્યાં સુધી આપણે ઉચ્ચાર અને ઉપયોગ ના ભણીએ ત્યાં સુધી શબ્દો મૂત સમાન છે. એકાદ અપિના મુખમાં તેઓ અદ્ભૂત અને દારણુ પરિણામ લાવનારા થઈ પડે છે. આથીજ આપણી મંત્રવિધાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે. આથીજ પતંજલિ આપણને (પ્રણવની) ઉપયોગિતાનો ઉપદેશ કરે છે. (શ્રીરુદ્રપુરુષ સૂક્તાદિ મંત્રાણામંજપમ) પરંતુ તેઓ પ્રણવને વધારે પસંદ કરે છે. ઇશ્વર વિષેના સૂચક શબ્દોમાં પ્રણવ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તેટલા માટેજ કહેવાયું છે—તસ્યવાચકઃ પ્રણવઃ ॥ (પતંજલિ-પા-૨-સૂ-૨૭.) તેના અર્થને, તથા જે વિષય તરફ તે દોરી જાય છે તેનો વિચાર અશ્વાવના પ્રયત્ન કર્યા વિના એક પોપટની માફક કરેલો શબ્દનો ઉચ્ચાર ઘણાજ થોડા ઉપયોગનો છે. તેટલા માટેજ આવર્તન અને ચિંતવન અથવા તેના અર્થમાં સતત માનસિક પ્રણવતા, એ વિચારોને એકાગ્ર કરવાના સાધન રૂપ છે. ઇશ્વરના વાચક શબ્દોના સતત ધીમા ઉચ્ચારવડે આપણા વિચારો એ દિશામાં વહેવા માંડે છે. આપણું મન હમેશાં ચંચલ હોય છે. થોડાક સમય માટે પણ તે એક વિષયમાં તલ્લિનજની રહેતું નથી. તે અહિં, તહિં, સઘળે બટકવા માંડે છે. આપણે બીજાઓની સાથે વાતચીત કરતા હોઈએ છીએ તેવામાં પણ આપણું મન કોઈ દરના સ્થલમાં અમુક મિત્રોના મધ્યમાં બમતું હોય છે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે આત્મ ચંચલ મન જરાપણ કામતું નથી. આધ્યાત્મિક જીવનમાં આગળ વધવા માટે અત્યંત ઉપયોગનાં ગણ્યતાં, દૃઢતા અને નિશ્ચયની તેનામાં ખામી હોય છે. અમુક સમય સુધી એક વિષય ઉપર એકાગ્ર વૃત્તિ રાખવાની ટેવ મેળવવાના માર્ગોમાંનો એક આપણને જાપયોગ દર્શાવી આપે છે. અભ્યાસવડે ધીમે ધીમે આપણે માનસિક બલ પ્રાપ્ત કરતા જઈએ છીએ તથા જીવનમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓના પ્રત્યક્ષીકરણમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ.

તેનો વિધા.

એકાગ્રતાની શક્તિ મેળવવા માટે માનવ મને અનેક માર્ગો યોજી કાઢ્યા છે. આમાંનો એક જાપ યોગ છે. આપણામાં જાપના બે સ્વીકારાપક પ્રકારો પ્રવર્તે છે; એક રીતે રૂઢાસુ અથવા તુલસી વૃક્ષના મણુકા ગણુવામાં આવે છે; બીજી રીતે અંગુલને બીજી અંગુલિઓના વેદાઓ ઉપર ફેરવીને દશગણુવાનો રીવાજ છે. પ્રથમનો પ્રકાર રોમન કેથોલીક પંથના અનુયાયીઓમાં પણ પ્રવર્તે છે. તેઓ તેમના સાધુઓના સ્મરણમાં તેમની માળાના મણુકા

ફેરવેછે. મહોમદન સુરીઓમાં પણ આવો મણકા મણવાનો રીવાજ જોવામાં આવેછે. પરંતુ હિંદુઓની રક્ષા અને તુલસી પૂજના મણકાઓ ફેરવીને બપ કરવાની વિધિમાં અમુક રસ-સ્વાર્થનો સમાવેશ થાયછે. આવિષેની મારી સમજણ આવા પ્રકારની છે:—

માસા.

આપણી માસા રક્ષા અથવા તુલસીના ૧૦૮ મણકાઓની બનેલી હોય છે. ૧૦૮ ની સંખ્યામાં અમુક રક્ષાસ્વાર્થનો સમાવેશ થાયછે. માસા શબ્દથી હું એટલું સમજું છું કે જેમ એક સત્તવડે મણકાઓને એકઠા બાંધવામાં આવેછે તેમ આપણે દેહ પણ તેમાં સધળે વ્યાપી રહેતા પર-માત્માના એક કીર્તી વડે એકઠો ટકી રહેછે. સત્તને છડું કરે, માસામાં એકપણ મણકા રહેશે નહિ. માનવિમાંથી દિવ્ય અંશ લઈ લ્યો અથવા તેને સજીવન રાખનાર તત્ત્વ ફેર કરો—પછી જંતુઓના બક્ષરપ મૃત દેહ વિના અન્ય કંઈ પણ રહેતું નથી. આનું સાદર્ય બેળે બેળે મારી તોડીને ખેસારવામાં આવતું નથી. એમ કહેવાય છે, કે આપણાં હાથપગ ફરેકમાં રૂા મૂખ્ય જુદાં જુદાં અસ્થિઓ હોય છે; સુદથી તે બોચી સુધીમાં વ્યાં પ્રત્યંડનો અંત આવે છે, અને મસ્તકના પાછલા ભાગનો આરંભ થાય છે, એટલામાં પ્રત્યંડ સાથે સંબંધવાળી પાંસળીઓને લક્ષમાં લેતાં ૨૪ જુદાં જુદાં મુખ્ય અસ્થિઓ હોય છે. આ પ્રમાણે હાથ અને પગમાં યકને ૮૪ અસ્થિઓ હોય છે, અને પ્રત્યંડ સાથે સંબંધવાળાં ૨૪ હોય છે, અથવા બધાં મળીને ૧૦૮ મુખ્ય અસ્થિઓ હોય છે. એક દિવ્ય તત્ત્વવડે સંબંધમાં જળવાયલાં અને સચેતન બતાવાયલાં ૧૦૮ અસ્થિઓના એક સમુદ સિવાય માનવ હાર્દપંજર અન્ય કંઈ પણ નથી; આ ચેતન અંશની શક્તિવડે તેમના ઉપર જરૂરપદાર્થ ફરીવળીને તેમને એક પ્રકારનો આકાર અને નામ અર્પણ કરે છે. મસ્તક આપણા દેહમાં શિરોશિંદુ છે અને માગાની દોરીના બંને છેડાઓને એકઠા સાંધતી ગાંઠ સાથે મળતું આવે છે. જેમ એક મસ્તક વિના એક દેહ બની શકતો નથી તેમ આવિષધિવિના એક માસા બની શકતી નથી. આ પ્રમાણે માસાના મણકાઓ વારંવાર ફેરવ્યાં કરવાથી, આપણે દેહ એક હંધરના નિવાસસ્થાન સમાન છે, દિવ્ય અંશના એક આરપદ સમાન છે, એટલી બાબતનું આપણને સતત સ્મરણ રજાં કરે છે. આપણે અનેક જન્મોમાં યકને હવતા આવ્યા છીએ અને વિશુદ્ધ બનીને સ્વર્ગીય પિતા સાથે અભેદભાવ પામતા સુધી આપણે વારંવાર હવવાનું છે, એટલી વાતનું સ્મરણ હરેક નવી માસાનો આરંભ થતાં થઈ આવે છે.

રક્ષા અને તુલસી.

રક્ષા અને તુલસી જ્યોને પોતપોતાનું સ્થાન કરવાનું છે. રક્ષાનું અકારણ રક્ષની શિવની અગ્નિ થાય છે. શિવની અગ્નિમાંથી નીકળેલી જ્વાલાએ કામ દદન કરું દતું. દુની-યાંત્રીના હવનમાં આપણને બાંધી રાખનાર બંધનો સમાન કામ અને વાસના છે. દેવિ હવન ગાળનાર અબ્યાસિએ કામ અને વામનાનો વિનાશ સાધવો જોઈએ. આપણા ઉગ્રમાં ઉગ્ર હૃદયમાં વ્યાં સુધી તેમનું સામાન્ય પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી કામ પ્રકારની ચર્ચા ઉભા સાધી શકતી નથી. શિવની અગ્નિ, શુદ્ધિ અથવા તેની કમ્ય શક્તિને રક્ષાને છે. આત્માના

વાહનરૂપ યુદ્ધિ છે; આત્મા કંઈ એક તત્ત્વ નથી પરંતુ સર્વમાં વ્યાપક છે. પરબ્રહ્મનો હાજરીનો અનુભવ થવા જોઈએ. યુદ્ધિનો ઉદય થવો જોઈએ. માત્ર યુદ્ધિ અને યુદ્ધિકારાજ આપણે પરબ્રહ્મનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. યુદ્ધિનો ઉદય થતાં કામ અને સર્વ પ્રકારની અધમ વાસનાઓ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. આપણી માનસિક દૃષ્ટિને છાંય લેતાં ગાઢ વાહનો વીખરાઈ જાય છે અને આપણે આપણામાં રિચત દિવ્યચંદ્રાના પ્રકાશને જોઈ તથા અનુભવી શકીએ છીએ. આપણાં સર્વ તત્ત્વોમાં યુદ્ધિ વ્યાપક છે, પરંતુ સુષ્ટ દશામાં રહે છે. તેટલા માટે મારા ધારવા પ્રમાણે રૂદ્રાક્ષની માળાવડે દેવના નામનું આવર્તન કરવાનો અર્થ એટલો જ હોવો જોઈએ, કે આપણા મનને દેહમાં પરબ્રહ્મનો અંશ સધળે વ્યાપી રહ્યો છે, એ શક્તિને જાગ્રત્ બનાવવાની વ્યાપત આપણા હાથમાં છે, જેનાવડે આપણે આપણા અંતરમાં દિવ્યતત્ત્વનો અનુભવ કરી શકીએ. આથી એટલું સૂચવાય છે, કે આપણે માત્ર માનસિક ભૂમિકામાં જ ભરાઈ રહેવાનું નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા અથવા યુદ્ધિના પ્રદેશો પર્યંત ઉંચે ઉડવાનું છે, જ્યાં આપણે દિવ્યતાની પ્રાસંગિક ઝાંખી કરી શકીએ છીએ; શુદ્ધ, વિશુદ્ધ જીવન ગાળવાવડે ભાવિમાં અમુક દિને આપણે આપણું સમગ્ર જીવનજ આ પ્રકારે ગાળવાને સમર્થ થઈ શકીશું. મન અને યુદ્ધિનો સંયોગ થયા વિના કોઈ પણ પ્રકારનો મોક્ષાનુભવ થઈ શકતો નથી.

તુલસી વિષે:—તુલસી વિષ્ણુની પ્રિયા મનાય છે. વિષ્ણુનો અક્ષરાર્થ સર્વ વ્યાપક થાય છે. આ રાજ્યને હું લોકમાન્ય રક્ષકની ભાવનામાં લેવા માગતો નથી, એમાંતો ઉત્પાદક અને સંહાર કર્તાની ભાવનાઓ દૂર રહી જાય છે. ઉત્પાદક, પોષક અને સંહાર કર્તાના ત્રિવિધ સ્વરૂપે હું વિષ્ણુનો અંગિકારક છું. પરબ્રહ્મ અત્રેય, અતર્ક્ય છે. પરબ્રહ્મ સૃષ્ટિકાર્યમાં ભાગ લઈ શકતું નથી. ઇશ્વર, વિષ્ણુ આદિ વિવિધ નામો પામતા દૃશ્ય રાજ્ય બ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિકાર્ય વિસ્તરે છે. સૃષ્ટિકાર્ય પૂર્વે દિવ્ય સંકલ્પનું કાર્ય થાય છે. વિષ્ણુને ઇચ્છા થાય છે અને ઇચ્છા શક્તિમાંથી વિષ્ણુ ઉપજી આવે છે. આ ઇચ્છાને ઇશ્વરનું સ્ત્રીઅંગ કહી શકાય, જે કે તેનો જાતિ રહિત છે. આ ઇચ્છા શક્તિનેજ મહામાયા, મહાલક્ષ્મી આદિ કહેવામાં આવે છે. વિષ્ણુની આવા પ્રકારની ઇચ્છાવડેજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, વર્તમાનમાં તેનું પોષણ થાય છે અને અંતે તેનામાંજ તેનો લય થશે, વિષ્ણુનું આ સ્વરૂપ પોતાના પ્રતિબિંબ સમાન છે. વિષ્ણુનું આત્મ સ્ત્રીસ્વરૂપ માયામય છે અને પુરૂષ તેને પોતામાં સમાવેશ કરી લે છે. તેટલા માટે તેને મહામાયાનું નામ આપવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક આનંદના અમૃતના ભાગમાંથી અમુરેને મોહ પ્રમાડી દૂર રાખનાર આ મહામાયાજ છે, એમ કહેવાય છે. આવી માયાની જાળ આપણા સર્વ ઉપર નાખવામાં આવી છે. આવી જાળને લીધેજ આપણે આપણા અંતરમાંના દિવ્ય પ્રકાશને જોઈ શકતા નથી. આવી માયા જાળને ચીરી નાખવામાં આવતાં સુધી આપણાથી દિવ્ય પ્રકાશોની ઝાંખી પમાવાની આશા રાખી શકાય નહિ. જડમાં પૂરાયલા ચૈતન્યની હાજરીનો અનુભવ કરવાની જેમની મરજી હોય તેમજે માનવ જીવનમાં ઉભરાઈ જતી બ્રમણ્યોમાંથી પોતાની જાતને છૂટી બનાવવી જોઈએ; પોતાના ઇષ્ટદેવની અવધૂર કીર્તિ વિશે વારંવાર ચિંતન કરવાથી આમ થઈ શકે છે. આપણે માયા જાળમાં વીંટાયેલું જીવન ગાળીએ છીએ, આવા માયા મોહના ધૂમ્રસમાંથી વસતિ દિવ્ય સત્તાનો અનુભવ થઈ શકતો નથી, આપણા ઇષ્ટદેવના ચિંતનમાં મનને સતત

લગાડવા વડે તથા તેની ખરેખરી હાજરીનો આપણા અંતરમાં અનુભવ કરવા વડે આવી મોહજાળોને છિન્ન બિન્ન કરી શકાય છે, આલું: આલું સૂચવવા માટે તુલસી માલાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય એમ લાગે છે. આટલે મુધી જ નય યોગના એક પ્રકાર વિષે પાતું.

(અપૂર્ણ.)

વિવિધ જ્ઞાનમાળા.

(અનુસંધાન ૫૮ ૧૧૪ પુરતક ૨૬ અંક ૪ યો.)

(૧૨)

પુરૂષ.

જેણે આ સર્વ જગતને પોતાના અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય રૂપે કરી પૂર્ણ કર્યું છે; અથવા શરીરરૂપ સર્વ પુરીઓને વિષે જે અધિષ્ઠાનરૂપે શયન કરે છે, તે પુરૂષ કહેવાય છે.

‘ પુરૂ ’ નામ મનુષ્ય શરીર તેમાં ‘ ઉપતિ ’ નામ આદમ-આકારે વસે છે. એથી પુરૂષ એ શબ્દમાં નરનારી આદિ સર્વ હવ ગણાય છે. સાધન ચતુષ્થ સંપન્ન પ્રમાતા વેદાંતનો અધિકારી છે. પછી તે ગમે તે હોય તોપણ તેને પુરૂષ કહે છે.

(૧૩)

અક્ષર.

જે વસ્તુ કોઈ વખત પણ નાશ થતી નથી તે અથવા પોતાની સત્તા સ્વરૂપરૂપે કરીને સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કરે છે તે.

આત્મજ્ઞાન વિના વિનાશથી રહિત તથા ક્ષર પુરૂષની ઉત્પત્તિના ખીજરૂપ જે ધ્વજ-રત્ની માયાશક્તિ (કારણ ઉપાધિરૂપ) તે અક્ષર કહેવાય છે. અથવા કુટસ્થને અક્ષર

૧ યથાર્થ વસ્તુનું આચ્છાદન કરીને અવયાર્થ વસ્તુનું પ્રકાશન કરે છે; જેને વચન તથા માયાતીત કહે છે. તે કુટ કહેવાય છે. અને તે કુટરૂપે કરીને જે સ્થિત થાય તેનું નામ કુટસ્થ અર્થાત્ કે આવરણ શક્તિ તથા વિશેષ શક્તિ એ એ રૂપે કરી જે સ્થિત થાય તે કુટસ્થ કહેવાય.

કહે છે. કુટસ્થ નામવાળી કાશ્ચરની માયાશક્તિરૂપ જે કારણ ઉપાધિ તે આ સર્વ સંસારના બીજરૂપ હોવાથી. તથા આત્મજ્ઞાન વિના અન્ય કોઈ ઉપાધિ નાથ નહિ થતી હોવાથી અનંત કહેવાય છે; તેથી તે માયા શક્તિરૂપ કારણ ઉપાધિ અક્ષર કહેવાય છે.

પુનરાવૃત્તિને નાહ પ્રાપ્ત થનાર સંન્યાસિ.

• જેમ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારને વિષે નિદિધ્યાસન, નિદિધ્યાસનને વિષે શ્રવણ મનનરૂપ વેદાંત વિચાર, અને વેદાંત વિચારને વિષે વૈરાગ્યની હેતુતા છે; તેમ તદ્બુદ્ધિ, તદ્દાત્મા, તન્નિષ્ઠા, તત્પરાયણા એ ચાર વિશેષણોથી યુક્ત જે સંન્યાસિ છે, તે પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી. તે ચતુષ્ટય વિશેષણોની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

તદ્બુદ્ધિ.

જ્ઞાને કરી પ્રકાશિત જે સમિધદાનંદ પરમાત્મા તેને વિષે, બ્રાહ્મ સર્વ વિષયોના ત્યાગ પૂર્વક વિવેકાદિ સાધનોની પરિપક્વતા થયે અંતઃકરણની સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ જે પુરૂષની થાય છે તે, અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળો તેને તદ્બુદ્ધિ સંન્યાસિ કહે છે.

તદ્દાત્મા.

જે વિદ્વાન પુરૂષ પોતાના આત્માને પરમાત્મારૂપ સમજે છે. તે (દેહાદિક અનાત્મ પદાર્થો વિષે આત્મ અભિમાનરૂપ વિપરીતે બાવનાની નિવૃત્તિરૂપ ફલ, અર્થાત્ જે પુરૂષ સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરી પરબ્રહ્મ વિચારપરાયણ થાય તે, અથવા પરિપક્વ નિદિધ્યાસન) તદ્દાત્મા નામનો સંન્યાસિ કહેવાય છે.

તન્નિષ્ઠા.

કર્મોના અનુષ્ઠાનરૂપ વિશ્લેષની નિવૃત્તિ થવાથી પરબ્રહ્મ વિષે જે પુરૂષની રિચનિ થાય છે તે (સર્વ કર્મોના સંન્યાસ પૂર્વક પ્રમાણુ, પ્રમેયગત અસંભાવનાની નિવૃત્તિરૂપ ફલ અથવા પરિપક્વ શ્રવણ મનન) તન્નિષ્ઠા નામે સંન્યાસિ કહેવાય છે.

તત્પરાયણા.

સ્વર્ગાદિક ફળોથી વિરક્ત છે એવો જ્ઞાત્રી અથવા આલોક તથા પરલોકનાં સુખમાં જેનો તિવ્ર વૈરાગ્ય છે તે તત્પરાયણા નામે સંન્યાસિ કહેવાય છે.

આત્મસાક્ષાત્કાર થવાથી વિદ્વાન પુરૂષનાં અનાદિ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે; તેથી અજ્ઞાનનાં કાર્યરૂપ પૂણ્ય પાપરૂપ કર્મો પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે; અને તે પૂણ્ય પાપ કર્મોના

૧ વેદાંત શાસ્ત્ર જીવ બ્રહ્મતા અભેદનું પ્રતિપાદક છે અથવા ભેદનું પ્રતિપાદક છે. એવા પ્રકારના સંશયને પ્રમાણુ ગત-અસંભાવના કહે છે. ૨ આ જીવાત્મા બ્રહ્મરૂપ છે અથવા નથી કલ્પાદિક શંકા થાય છે તેને પ્રમેયગત અસંભાવના કહે છે.

નારા ધનાથી તે વિદ્વાન પુરૂષને પુનઃ ખીન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેથી તે વિરેદ મુક્ત કહેવાય છે. આ રીતિ પ્રાપ્ત કરનાર સન્યાસિને પુનરાગ્રતિ થતી નથી.

૧૫

માયા.

હૃદય વિશે કાંઈ અભિપ્રાય રાખવો ને તેનો બાલ્ય અન્ય પ્રકારે વ્યવહાર કરવો તે માયા કહેવાય છે.

દેશ કાલાદિ સામગ્રિ વિના દુર્ઘટ પદાર્થની ઇન્દ્રિયજ્ઞે કરી ઉત્પત્તિ થાય છે; ત્યાં ઇન્દ્રિયજ્ઞને માયા કહે છે; તેમ અસંગ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયજ્ઞિ દુર્ઘટ છે. તોપણ તેને કહે છે એથી તેને માયા કહે છે. માયાના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. ૧ વસ્તુરૂપા માયા ૨ અવસ્તુ રૂપામાયા.

વસ્તુરૂપામાયા.

પરમાત્મામાં રહેલા સત્, ચિત્ત, આનંદ, અનંત તત્ત્વઆદિ ધર્મો પરમાત્માના સ્વરૂપ રૂપ છે, અને ધર્મોની પ્રતીતિ પરમાત્મામાં રહેલી જે શક્તિ વડે થાય છે, તે શક્તિને વસ્તુ રૂપામાયા કહે છે; અથવા પરમાત્મામાં રહેલા સ્વરૂપાત્મક સામર્થ્યને વસ્તુરૂપામાયા કહે છે; ને બ્રહ્મરૂપ જોવાથી તેને બ્રહ્મ પૃથક્ ગણવામાં આવતી નથી.

અવસ્તુરૂપામાયા

બ્રહ્મતત્ત્વને સ્વસ્વરૂપે જાણવાનારે તેનું જે સામર્થ્ય તેથી એક વિશ્વકર્તા શક્તિ બ્રહ્મ તત્ત્વને આશ્રયે રહેલી છે, જેને અવસ્તુરૂપામાયા કહેવામાં આવે છે. આ માયા બ્રહ્મતત્ત્વની સ્વરૂપને આવરણ કરી તેને રૂપાને વિશ્વકર્તા પ્રપંચને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે એને અવસ્તુરૂપા નામ આપવામાં આવ્યું છે. માયા શક્તિમાં બે પ્રકારનાં સામર્થ્ય છે ૧ આવરણાત્મક ૨ વિશેષાત્મક. શ્રીવેદાંત સિદ્ધાન્તાદર્શમાંપણ—વિશેષાવરણાભ્યં દેશર્ત્ત્વં સ્તસ્તસ્પૃષ્ઠૈવાદિ. । આવૃણોત્યન્ત્યયાત્માનં ઐર્ષિર્ધ્ય ચાત્વચાઘયા ॥ એ શ્લોકથી કશું છે કે વિશેષ અને આવરણ નામની બે શક્તિ માયામાં રહે છે. તેમાંની આવરણ શક્તિને લીધે તે આત્મતત્ત્વને આવરણ કરે છે—આચ્છાદન—કરે છે; અને વિશેષ શક્તિને લીધે તે વિવિધતા (નાનારૂપ) ને પ્રાપ્ત થાય છે.

માયા અનિર્વચનીય છે, જેથી એનું કોઈપણ પ્રકારે નિર્વચન થઈ શકતું નથી. શ્રી અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિમાં અનિર્વચનીયતાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલાં છે.

‘સદ્વિલક્ષણત્વં સત્યમદ્વિલક્ષણત્વેચ સતિમદ્સદ્વિલક્ષણત્વમીનર્વાચ્યત્વમ્
જે મનથી વિશ્વકર્તા કહે તે તથા અમનથી વિશ્વકર્તા કહે તે સદ્ સત્યથી વિશ્વકર્તા છે તે અનિર્વાચ્ય અથવા અનિર્વચનીય કહેવાય છે.’

‘સત્વાસત્વાખ્યાં વિચારાસદૃશ્યે સતિ સદસત્યેનાપિ વિચારાસદૃશ્યમ
(અનિર્વાચ્યત્વમ) ને સદુપે વિચારને સહન કરી શકતું નથી, તથા અસદુપે સહન કરી
શકતું નથી તેમજ સદ્ સદુપે પણ સહન કરી શકતું નથી તે અનિર્વાચ્ય છે, જે પ્રતિપ-
માન છે, છતાં પોતાના અધિષ્ઠાનથી બિન્ન સ્વરૂપથી રહિત છે તે અનિર્વચનીય છે.

આત્મસત્ત્વં દૈતસ્ય સત્તાનાન્યા યતસ્તતઃ । આત્મન્યેવ જગત્સર્વં દૃષ્ટે દૃષ્ટં
ધૃતે ધૃતમ્

આત્મતત્ત્વની જે સત્તા છે, તેજ સત્તા દૈતની અર્થાત દૈત મૂલરૂપ માયાની છે,
એથી પૃથક સત્તા એની નથી. આમ હોવાથી શ્રુતિ ને આત્મદર્શનથી સર્વનું દર્શન, આત્મ
ત્રવણુથી સર્વનું ત્રવણુ ઈલાદિ કહેછે, તે ઉપપન્ન કરેછે. તેથી આ લક્ષણુ પ્રમાણુ પણ માયા
અનિર્વચનીય છે.

* માયાનાં જુદાં જુદાં કાર્યો ઉપરથી ત્હેનાં જુદાં જુદા નામો કહેવામાં આવેછે તેના
કેટલાક પ્રકારો નીચે પ્રમાણુ:—

પ્રધાન.

સર્વ કાર્યને પોતાનામાં, લીન કરીને પ્રથમમાં રિથત્ ઉદાસિન સ્વરૂપ માયાનું ન્યારે
થાયછે ત્યારે તે પ્રધાન કહેવાય છે.

પ્રકૃતિ.

સૃષ્ટિના ઉપાદાન યોગ્ય તમોગુણપ્રધાન સ્વરૂપને પ્રકૃતિ કહેછે.

જન્માંતરના ધર્મ અધર્મરૂપ સંસ્કારને પ્રકૃતિ કહેછે. પૂર્વ જન્મવિશે કરેલા ધર્મ,
અધર્મ તથા જ્ઞાનઈચ્છાદિક સંસ્કાર વર્તમાન જન્મમાં અભિવ્યક્ત થાયછે તેને પ્રકૃતિ કહેછે.

પ્રકૃતિ દ્વિધા છે ૧ પરા ૨ અપરા, તેના દ્વારા સર્વમ ધધર જગતનું કારણ છે.

પરા:—પ્રાણુ ધારણુ નિમિત્તભૂતા જીવભૂતાપ્રકૃતિ, તેઓને ક્ષેત્રમ પણ કહેછે.

અપરા:—અનર્થકરી સંસારબન્ધાતિમ્બ જડભૂતા પ્રકૃતિ, તેઓને ક્ષેત્રમ પણ કહેછે.

અવિધા.

બ્રહ્મવિધાએ કરી તેના નાશ થઇ શકેછે તેથી તેને અવિધા કહેછે.

યોગસાસ્ત્રની રીતે અવિધા ચતુષ્ટય પ્રકારની છે.

(૧) અનિલ પદાર્થો વિશે નિલ જુદી એટલે સ્થાયાઈ એમ જણવું તે જન્મકે, પૃથ્વી,

ચંદ્ર સૂર્ય, તારાગણ, સ્વર્ગ, દેવતા, ઇલાદિ અનિત્ય પદાર્થો નિત્ય રહેનારા છે એમ માનવું તે.

(૨) અશુચી પદાર્થને સુચીવાળો જાણવો તે.

(૩) દુઃખરૂપ વિષય ભોગને સુખ દેનારા છે એમ જાણવું તે

(૪) અનાત્મવસ્તુ વિષે આત્મશુદ્ધિ કરવી તે યથાર્થ જ્ઞાનનું વિરોધી વિપરીત જ્ઞાન, અથવા વિદ્યાએ કરી જેનો નાશ થાય અથવા પ્રતીત થાય અથવા પ્રતીત થાય પણ વિચારને સહન નકરે. એ અવિદ્યા કહેવાય તે મૂલ્યા અને તૂલ્યા એમ બે પ્રકારની છે.

(૧) મૂલ્યા:—જે શુદ્ધ ચૈતન્યને (આવરણ કરે) તે મૂલ્યા કહેવાય છે.

(૨) તૂલ્યા:—ઘટાદિ ઉપાધિવાસી ચૈતન્યને ઢાંકે તે તૂલ્યા કહેવાય છે.

અજ્ઞાન.

સ્વરૂપને આચ્છાદન કરેછે એથી તેને અજ્ઞાન કહેછે.

શક્તિ.

સ્વનંત્ર કદાપિ પણ રહેતી નથી. પણ ચેતનને આશ્રિતજ રહેછે એથી તેને શક્તિ કહેછે.

(૧૬)

જ્ઞાન

અધ્યાત્મશાસ્ત્રે કરી આત્માનાં સ્વરૂપનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન કહેવાયછે.

‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ પ્રકારનો જે આત્મસાક્ષાત્કાર તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે.

જેના વડે વસ્તુને જાણી શકાય તે જ્ઞાન કહેવાય એવું અંતઃકરણછે; અને તેના વડે કરીને દરેક વસ્તુનું જાણવું થાય છે, માટે તે જ્ઞાન કહેવાય, અથવા અંતઃકરણની યત્તિરૂપ વિવેક વિજ્ઞાન તેનું નામ જ્ઞાન

જગત્ મિથ્યાછે, અને જીવ આનંદ સ્વરૂપછે, તે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ બ્રહ્મ રૂપછે (જીવ બ્રહ્મ બંને એકછે) એવા નિશ્ચયનું નામ જ્ઞાનછે.

આ સિવાય જ્ઞાનના અનેક પ્રકારો થઈ શકેછે. તેમાં પણ કેટલાક ઉપયોગના હોય અને લાભવામાં આવેછે:—

આત્મજ્ઞાન

પોતાના સ્વરૂપને જાણવાના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કહે છે તે બે પ્રકારનું છે ૧ પરોક્ષ-જ્ઞાન ૨ અપરોક્ષજ્ઞાન.

પરોક્ષજ્ઞાન:—મહાવાક્ય સિવાય અર્વાચરવાક્યના અવશ્ય કરવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે.

અપરોક્ષજ્ઞાન:—મહાવાક્યના અવશ્યથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન.

એક રૂપે જે રહે તેજ લોકમાં પરમાર્થ કહેવાય છે, અને તે વિષેનું જે જ્ઞાન તેજ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે; જેમકે અગ્નિ ઉષ્ણ છે, એ વિષેનું જ્ઞાન તે એક રૂપ હોવાથી સમ્ય-જ્ઞાન કહેવાય, તદ્દવીજ રીતે ઉપનિષદોનું જે જ્ઞાન છે તેજ સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. જ્ઞાનની વ્યાખ્યા સમર્થ રામદાસ સ્વામિએ પોતાના સ્વેચ્છ મરાઠિ ભાષામાં “દાસબોધ” નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે “પોતે પોતાને જાણવું, મુખ્ય દેવ કોણ તે જાણવું, સત્ સ્વરૂપ જાણવું અને નીતિ અનીતિ જાણવી તે જ્ઞાન કહેવાય છે.”

‘ત્યાં દસ્ય પ્રકૃતિસમાપ્ત થાય, પંચભૂતો દર થાય અને દૈત્યું મૂળમાંથી નિવારણ તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે.’

‘જે વાત મનબુદ્ધિના વિચારમાં આવતી નથી, તથા ત્યાં તર્ક આવતો નથી એવું પરાવાણીથી પર તે જ્ઞાન કહેવાય.’

‘જે ઠેકાણે કોઈ કાલે દસ્યનો ભાસ નથી, છતાં ત્યાં જાણવાપણું તેજ અજ્ઞાન છે; એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે જ્ઞાન.’

સર્વનું જાણવાપણું તુર્થાવસ્થામાં છે, તેથી તે અવસ્થાને જ્ઞાન એવું કહે છે; પણ તે તુર્થાવસ્થામાં પદાર્થજ્ઞાન છે, તેથી તે જ્ઞાન વ્યર્થ ગણાય, કેમકે દસ્ય પદાર્થનું જાણવાપણું જે જ્ઞાનને છે તે જ્ઞાનને પદાર્થજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, પણ શુદ્ધ સ્વરૂપનું જે જાણવું એ-નુંજ નામ પોતાના સ્વરૂપ જ્ઞાન, જે ઠેકાણે કોઈ પદાર્થજ્ઞ નથી, તે ઠેકાણે પદાર્થનું જાણવું ક્યાંથી હશે? વાસ્તે તુર્થાવસ્થાને આત્મજ્ઞાન કહેવાય એટલે અદૈત અને તુર્થાવસ્થા તો પ્રસક્ત દૈત રૂપી છે તેથીજ શુદ્ધજ્ઞાન તુર્થાવસ્થાથી જુદું જ છે, અને શુદ્ધસ્વરૂપ પામે છે, તેનુંજ નામ જ્ઞાન જાણવું.”

આ પ્રકારે જ્ઞાનના સ્વરૂપના અનેક પ્રકારો છે. તેમાંથી હજાસો પોતપોતાને યોગ્ય જાણ્ય તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

(૧૭)

યોગ.

‘યોગ’ શબ્દનો પારિભાષિક અર્થતો સાધન, એકાગ્રતા, આત્મપ્રયત્ન, કહેવાય છે.

એ શીવાય અન્ય કેટલાક અર્થો નીચે પ્રમાણે કરેછે કે;

ચિત્તની એકાગ્રતાએ કરી આત્માના સ્વરૂપનું આપણા અનુભવ વિષે આશ્ચર્ય કરવું તે યોગ કહેવાયછે.

મનોનાથ, વાસનાક્ષય એ બંનેને અતુટ ને પુરૂષ પ્રયત્ન તે યોગ કહેવાય છે.

ધ્યાને કરી ચિત્તની સર્વ વૃત્તિયોથી રહિતપણું સંપાદન થવું તે યોગ કહેવાય છે.

અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તે યોગ કહેવાયછે.

ફલની ઇચ્છા રહિત કેવલ ભંગવદ્અર્પણ શુદ્ધિથી શાસ્ત્રવિહિત ને નિલ નૈમિત્તિક કર્મ તે યોગ.

દેહાદિક સર્વ અનાત્મ પદાર્થ વિષે આત્મશુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરી ને પોતાની અહ્માનંદ રૂપ સ્થિતિ થાય છે તે યોગ કહેવાયછે.

અપ્રાપ્ત અભવસ્થાદિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ તે, અથવા પૂર્વ અપ્રાપ્ત યોગબુન્ધિકા તેની, પ્રાપ્તિ તે અથવા નિરંતર અહ્માનિષ્ઠા તે.

હવે અહ્મની ઐક્યતાના દર્શનરૂપ ને જ્ઞાનયોગ તેનું નામ યોગ કહેવાયછે.

ચિત્તની વૃત્તિયોના નિરોધરૂપ યોગના કેટલાક પ્રકારો:—

સંપ્રજ્ઞાતયોગ.

જે ચિત્તની અવસ્થામાં ધ્યેયવિષયનો અત્યંત સ્પષ્ટપણે અનુભવ થાયછે તે સંપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાયછે. આ યોગને સખીજ સમાધિ પણ કહેછે તેના અતુટ્ય પ્રકારો નીચે પ્રમાણે:—

(૧) સવિતર્ક:—સ્થૂલ વિષયોનું ધ્યાન કરવુંતે.

(૨) સવિચાર:—સૂક્ષ્મ વિષયોનું ધ્યાન કરવું તે

(૩) સાનંદ:—ધ્વનિયોનું ધ્યાન કરવું તે.

(૪) સાસ્થિત:—શુદ્ધિ સહિત પુરૂષનું અથવા એકલા પુરૂષનું ધ્યાન કરવું તે.

અસંપ્રજ્ઞાતયોગ.

ચિત્તની વૃત્તિયો શાંત થઈ ચિત્ત સંસ્કાર રૂપેજ રહે, તેવી અવસ્થાને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કહેછે; તથા તેને નિર્બિંજ સમાધિ પણ કહેછે. કેાંઈ તેને રાજયોગ પણ કહેછે.

ક્રિયાયોગ.

આ યોગમાં ભૂતિઆદિકનું પૂજન કરવું, વ્રતો કરવાં, સંધ્યા કરવી, અને શરીર શોધનાદિક શુદ્ધસ્થના ધર્મોનો સમાવેશ થાયછે, તપ:સ્વાધ્યાયેશ્વર પ્રાણધ્યાનાનિ ક્રિયાયોગ: તપ, મંત્ર જપ કિંવા વેદાધ્યનને ઇશ્વરનું આરાધન એ ક્રિયાયોગ છે. (આગળ ચાલુ.)

શ્યામચંદ્ર ગોવર્ધનદાસ.

[બંધાય છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

તું ભાષાંતર.

કર્તા. મ. ન. દ્વિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું થોડા સમ-
માં બહાર પડશે. હાલ કિમત ઘટાડીને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે.

મેનેજર—સુદર્શન એક્સિસ—નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

પ્ર. નિ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
યુજરાતીમાં યોજનાર—માધવલાલ ન. દ્વિવેદી. કીં. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—સુદર્શન એક્સિસ—નડીયાદ.

તંત્રી ચોજીત પુસ્તકો.

ચાજીવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખર્ચા' સરલ યોગ મોર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ
મુલ્ય સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગંધ્યા કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦
સુદર્શનના આલોકોને આ બને ૦-૧૦-૦ મગરો ટપાલ જુદું.

શીગાલવાદ સુત્ત*

અથવા

સર્વ ધર્મના શુદ્ધરથોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો

કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકીટોન મોકલવી.)

*આ પુસ્તક ના ગાયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી "રાજા લાયબેરી
ખાતે "તથા" રાજાઓના હતામ ખાતે" મંજૂર થયું છે. શીક્ષકોને સાઈ કમીયન મગરો
તથા મુગધ ધ્યાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબેરી માટે મંજૂર થયું છે.

લેવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે
એનું અમારા યુક્ત આલોકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લેવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાએ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર સુધીમાં ૩૦ દાતાઓએ પોતાના નામની એરડીઓ બધાવી છે]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સખ્યામાં મહોદો વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે આ નવા મકાનની નીચેની એરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાસ કરવામાં આવશે મકાનને લગતી દરેક એરડી બાંધતા લગભગ પાંચશો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથા ખી કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક એરડી બાંધી તેના સુખદ્રાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોઢી તે સખી દતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે આ મકાન બાંધતા ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું, આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બાંધનાર હોવાથી દાન શીવ સજ્જનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં એવી આશા છે વધુ વિગત માટે લખો

મેંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

જીવીત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે ?

હીન વત્સલો ! ! પ્રભૂની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બનો, દર માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉંમરના અનાથને, અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી નાની ઉંમરના અનાથને પાળી વિદ્યા દાન આપી સનાથ જનાવીશું આ પૂન્ય ભૂમિ માથી અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર એ (૧૦૦) પાળક પણ નહિ નીકળે ? જરૂર દયા લાવી લખો —

મેંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ

નહુ જેવી ચંમતકારિક અને એક ઉંચી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઇ, જે જન્મથી હોય, હરકોઇ દરદથી પેદા થઇ હોય, કોઈ પણ જાતની ભુલ કે ખરાબ દેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવે અને બળવાન બનાવે છે. પાચન-શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા ઓળીઓના અનિયમિત થયેલાં દસ્તાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે. કિંમત-ગોળી ૧૨ ની ડબી ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વાછકરણુ તેલ.

ગયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરપત્ત આપવાનો ખાસ ગુણ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અત્યંત ઉશ્વરી બક્ષીસ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧૦ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બંને દવા માટે મેગેલાં અને મળતાં અસંખ્ય સર્ટીફિકેટમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાછકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી. તે બંને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ નહુ જેવી ચંમતકારિક અને એક ઉંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અશક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેટલી તરાથી વાછકરણુ શીશી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ડબી ૧ વી. પી. થી મોકલશે.

(સહી.) હંમામેસિંહ,

સબ એસિસ્ટન્ટ સરબન, રેપાલ. હી. અલીગઢ.

દવા મંગાવવા નીચેના સરનામે લખો:- વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી
કામશાસ્ત્ર ન વાંચ્યું હોય તો મંગાવો. } આતંકનિગ્રહ ઔષધલાવા.
ધેર બેઠો મરતજ મળશે. } જમનગર-કાઠીયાવાડ.

આગ્રહ—
એક એલેક્ઝાન્ડ્રિયાની,
અક્ષરિય ગણિતના નિબંધો દ્વિતી

સુદર્શન.

આગ્રહ—
આગ્રહના નિબંધો દ્વિતી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” —માગવત્.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૭.]

(ભાસિક)

[એપ્રિલ-૧૯૧૨.]

અનુક્રમણિકા.

મહારો દેવ...	૨૧૧
સંન્યા.	૨૧૨
મહાપુ.	૨૧૫
હમાસે નિકાલ	૨૧૬
તત્ત્વશાસ્ત્રના જીવનના શુદ્ધમાન છે.	૨૧૬
જાપાનમાં શ્રીશિક્ષા.....	૨૨૧
પ્રેમ અને જીવન.	૨૨૬
કાવિનનો સિદ્ધાન્ત.	૨૩૩
મેનેકા.	૨૩૬
વિવિધ જ્ઞાનમાળા.	૨૪૧

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા.

૬૧ અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ
મુલ્ય સહ ગુજરાતી ક્રીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સખલ હિતર ક્રીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના ગ્રાહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીંગાલવાદ મુત્ત*

અથવા.

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો
ક્રીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકીટોન મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી “સાળા લાયબેરી
ખાતે “તથા” સાળાઓમાં ઇનામ ખાતે” મંજૂર થયું છે. શીક્ષકોને સાફ કમીશન મળશે.
તથા મુંબઈ પ્રિસાકના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબેરી માટે મંજૂર થયું છે.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે.
જોનું અમારા મુદ્રા ગ્રાહકોને સ્મરણ હશે. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

સુદર્શન.

આશ્રયસ્થાલ નબળાપણ દિવેદી.

ત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—નાગવત્સવ.

પુસ્તક ૨૭-અંક ૭]

(ભાસિક.)

[એપ્રિલ, ૧૯૧૨.]

મ્હારો દેવ.

ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ મ્હારા !
 શુદ્ધ હૃદયે મારું બરતારા
 રસદીનને રસમય કરતારા
 દેવ દયાસિન્ધુ !
 દયાશુ દેવ દયાસિન્ધુ !

સ્નેહથી દેવ નથી નથી જુદો !
 સ્નેહથી દેવ નથી નથી ખીજો !
 એમ પ્રભુ પરમાત્મા સદાનો
 તો એથી જુદો !
 પ્રભો ! વાં એમથી ના જુદો !

પ્રેમ જ એ પરમેશ હમારો !
 પ્રેમ નહિ ત્યાં ના વમનારો !
 પ્રેમી હર વિષે રહેનારો !
 વાસ સદા ત્યારે !
 પ્રભુજી ! વામ મદા ત્યારે !
 મચ્ચિદ્ધન એ સ્વામી માયા !
 તૂ વીણુ સ્નેહ બધા છે કાયા !
 શાશ્વત સ્નેહ વિણુ જગરાયા !
 પ્રેમ પ્રભુ પોતે !
 મદા છે પ્રેમ પ્રભુ પોતે !

ચન્દ્રનક્ષત્ર—મયખાના
 તા ૧૫ એપ્રિલ ૧૯૧૦
 મનિવાર

મસ્તાન.

સન્ધ્યા.

— ૩. —

(હરીગીત.)

(૧)

જે વિવિધ વસન ભૂષિતા, અડિત ડરં હર અગ્નતા,
 તે પ્રકૃતિના ચિત્રના મન્ધ્યા બની તાદસ્યતા !
 મર્વાભૂષણ જાણે ધરી માનવ તણી જાતી વિશે—
 આદર્શ નીજ દેખાડવા કે મુન્દરી આવી દિશે !

(૨)

નીજ કરની મુગ્ધા તણા મર્વાભૂષિત આદર્શથી—
 હૃદયના જે ચિત્રિત પ્રેમી બાવની હુમ્મા થતી,
 તે રીત મન્ધ્યામુન્દરીના શુભ આર્થ્યાયે—
 થાતા પ્રવેગિત ઉર્મિમાયા હર શુભાયે ગદન એ.

(૩)

આકાશ આ અવનવીન આકૃતિથી અભિપિક્ષિત થયું.
હરીયાળીમય નીલ વસનથી નગદસ્પન્ન બૂવાબુ વૈશું.
મુશાન્તિમાં આ સૂર્ય સૂતો શિખર-શ્યામસન વિશે,
આનંદના આભાસમાં ઓછા અર્દા અણું નવ દિશે.

(૪)

હો મનહરી મુઝ્યા તપ્પી મનમાનિતી સાડી પહે—
હોરી લલિત ને મદુલથી આછી દરચલીઓ પહે:
તે રીત સરિતાદૃષ સાડી જ્વેનના મુપટ પહે—
ઝીણી દરચલીથી અદા ! સૌંદર્યની અવધિ દિશે.

(૫)

મમ હરપટે કિપકારની રેખા સરિત ને આંધ્રી છે,
ગુરુ લહરીમાં મમ વ્હાલીના મદભર મુસ્મિતની ઝાંખી છે;
વળી વીચિગતિના શીઘ્રતામાં ચે ભરી કે યાદી છે,
મમ વ્હાલી-મુખના કોધભાવોની ગતી પરખાવી છે.

(૬)

માન્વિક અંનં મુરમ્ય આ દર્શનપ્રભા કેવી ઝગે ?
મન હરમન્યનમાં ઝગે શાન્તિ નણો રેલાવરો;
ગંભીરતા, વિચારગીચતા, નમ્રતા, પ્રેમાળતા—
આ દમ્યમાં કેવી વસી ? કેવી અદો ! ગૃહાર્થના ?

(૭)

વળી અન્ય કે સૌંદર્ય ગૃહ હર પર પ્રતિબિંબીત થતું,
સૌંદર્ય જે હર આખનું પણ વાણીમાં નથી કિતરતું;
વિશ્વવર તણા, માનવ તણા ને પ્રકૃતિ ગૃહતા તણા—
ભાવો તપ્પી કિતકાંતિના હરમાં ભર્યાં મન્યન ધણાં.

(૮)

આ દસ્યની ઝાંખી નથી મંસારમાયા બુલવતી ?
શું દુઃખની વળી સ્મરણતા આ દસ્યથી દુર ના રહી ?
મંસારતા સૌ કલેશની વિસ્મરણતા શું અર્દા નથી ?
પરમાત્મની કૃતિશક્તિની શું પ્રમાણતા ગોચર નથી ?

(૯)

સાર્વિકતા, વિશુદ્ધતાની મૂર્તિ શું સરિતા નથી ?
માનવ તણા અભિમાન મિથ્યાની શું તે હર્ષા નથી ?
ભાષાની વસ્તુથી પ્રમાણે ઉર જોને સુખ છે—
તે દાણિક સુખથી દસ્ય આ સુખ શું અનંત ઉરે ન દે ?

(૧૦)

બુધિન સન્ધ્યાસુન્દરી ! સુપ્રેમથી આવી બસે !
સરવર તણા અવનવીન રંગો રેલવી ચાલી બસે !
જળના વિવિધ પ્રવાહ સુનેરી ધરી રંગો રમે,
કિન્નાર ને કિન્નારથી નીજ ગાન ગાએ નાગીને.

(૧૧)

સરવર તટે ગૃધ્રિયત તર મનમોહિની શોભા ધરે,
નીજ રૂપ સરવર આરશીમાં જોઈને હર્ષિત જોને;
સુવાસીના ગહરી સમીરની ઝુલતી હંઈ તાનમાં,
નીજ ઝુલતું રૂપ આરશીમાં જોઈ ફરી મુદ્ધિત થતું .

(૧૨)

કાળ સમ ગીરી તણાં શ્રંગો જો ગમનને જોડતાં,
તે ગમન અંગે કોણ જાણે શુંય જોણી ચલાવતાં ?
નીચે પૂજે છે પાય એના નીચમ હરીયાળી જુવો !
આકાશ ગીરી શ્રંગ પર સુનેરી છત્ર ધરે અહો !

(૧૩)

સરિતા ધરી રૂપેરી સાડી નીલમ રંગી કોરની,
હા ! વિરહ દુઃખ નિવારણાથે પ્રેમીને મળવા ધસી;
તારા સમી નિર્ભજ યજ્ઞે ભારત તણી સુઆશિકા,
જા ! જા ! સરીતે ! હર્ષથી પૂજ પાવતું તુજ પતિ તણા.

(૧૪)

ગમનસુખિન ગીરી, તર, સુનેરી સરવર ને નદી—
પ્રભુની લીલા દેખાડીને ફેલતાં “ અગમ્ય વિભૂતિ ”
આવી વિવિધ સદિલીલા પ્રભુ શક્તિને દેખાડતી—
તે પ્રભુને વંદન કરું છું પ્રેમના મુખ આવથી,

(૧૫)

હા ! તુજ કૃપાયી. આ વિશૂ ! સુખની પરાકાષ્ટા-બનો,
જે ભક્તિતરસ ઉદ્ભાવનાની મમ ઉરે કારણ બની.
ઉપયોગિતા જન કાજ કેવી કેવી તે પ્રભુ ! છે કરી-
શું એ સહુ મમ દષ્ટિભર્યાદા મહી આવે કદી ?

કલકતા,

તા. ૧૭-૧૦-૧૧.

ચાંપરી ચિકુલદાસ ઉદેશી.

ચહાવું.

ચાહી શક્યો ના ના મારું હું,
યત્નો અર્થ યતા નિરખું છું !
હા ! હા ! જ્ઞાન તણા બ્રમમાં છું—
અમાની, સોભી !

ચાહી શક્યો ના ના કેં યે હું,
બૂત તણો ઇતિહાસ વિસાફઃ
મિથ્યા આ ઉર માની રહ્યું છું—
“ ચાહું છું એને ! ”

ચહાવું હુશર આજ થયું છે,
ધમ્મિ કિત્તે છતાં હૈયે છે !
ચાહી શક્યો ના ! ચાહી શકું ના,
તોયે, ચાહું છું ચહાવું !

૧૩: ૯: ૧૯૧૦.

કુડ.

હમારો નિકાલ.

(ભૈરવી ગઝલ.)

અરે ઓ ધસ્ત ? ઓ માલિક ! દીલે ધર બંદગી મ્હારી.
વંદેદારી તમારીથી, હવે હવે ઝિંદગી હારી;
ન છવે મારતાં ડરતો, ખુનો ઉદરો મહી ભરતો.
ખની મગરર હું કરતો, હવે હવે ઝિંદગી હારી.

કરે માફી, કહી આહે, નહીંતર, મારતું ખંજર,
હરામીને હલોવીને, પૂરી કર ઝિંદગી મ્હારી;
નહીં શરમો હવે હરતાં, નહીં કર દેર ઓ માલિક !
ઝંપીને ડાપ તું ગરદન, હવે હવે ઝિંદગી હારી;

નહીં આલમ તણી પરવા, કરી મુજને હવે હોળે,
આહો કમ્પાન ! ઓ નાદાન ! હવે તજ ઝિંદગી ત્હારી;
સદું ખંજર હવે હોયે. નહીં એ ધસ્તને પૂછું,
દુલાવીને હવે હું, કરું. મુજ નિંદગી ત્હારી.

અમર.

॥ તત્ત્વશાસ્ત્રજ જીવનના ગુરુ સમાન છે ॥

(૪)

આપણી શાંતમનોદશાના આધારરૂપ બુદ્ધિ અને મદાચારવિધેના આવા સામાન્ય વિચારને રહેવા દહને હવે આપણે તે પ્રાપ્ત કરવાનાં ખાસ સાધનો વિષે વિચાર ચલાવીશું. તેમાં આધારરૂપ વિધ્નો વિષે પણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવશે; મુખ્યત્વે કરીને આપણી રીત-ભાત સાથે સંબંધ ધરાવતાં તથા એકે મદાચારી અને શાંતચલન ગાળવાનાં સાધનોનો ઉપદેશ આપતા તત્ત્વશાસ્ત્રવેદે આ બાબતનો આદેશ કરવામાં આવશે.

તત્ત્વશાસ્ત્ર નૈતિક, પ્રાકૃતિક અને બુદ્ધિયુક્ત હોય છે.

તત્ત્વશાસ્ત્રના નૈતિક, પ્રાકૃતિક અને બુદ્ધિયુક્ત એવા વિભાગ પાડવામાં આવે છે. પ્રથમનો આપણી રીતભાત સાથે સંબંધ હોય છે; બીજો વિભાગ પ્રકૃતિનાં કાર્યોની શોધ ચલાવે છે; ત્રીજો વિભાગ આપણને શબ્દો અને દલીલોનું ઔચિત્ય અને વિવેચક શક્તિ પૂરી પાડે છે કે જેથી આપણે છલ અને હેતુભાસોથી દોરાઈ જઈએ નહિ. પદાર્થોનાં કારણોનો પ્રાકૃતિક તત્ત્વશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે, તરૂંનો બુદ્ધિયુક્ત તત્ત્વશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે, અને ક્રમોનો સદાચારરૂપી નૈતિકતત્ત્વશાસ્ત્રમાં સમાવેશ થાય છે. સદાચારનું તત્ત્વશાસ્ત્ર વળી પદાર્થો અને માનવોની ગણનામાંથી ઉપજી આવતી ન્યાયની બાબતોમાં અને પ્રેમ અને ધર્મમાં વિભાજિત બની જાય છે; આમાંના એકાદમાં પણ નિષ્ફળ ચલાય તો બીજા બધામાં એ અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે. ઈંગ્લેન્ડના સર્વ પ્રકારના તત્ત્વશાસ્ત્રનો સદાચારમાં અને શુભ તથા અશુભનો ભેદ સમજવાની શક્તિનો બુદ્ધિમાં સમાવેશ કરે છે. એ તો ઇવનનાં નિયમ અને કક્ષા સમાન છે, સર્વ બાબતોમાં શી રીતે વર્તવું તે એજ આપણને શિખવે છે, એક સારા નીશાન તાકનારની પેઠે ગમે તેટલે દુસ્થી ધોળું નીશાન બદાખર તાકવાનું શિખવાડે છે. તેનું બધ ના માની શકાય એવું છે, કારણ કે તે એક માનવિની નિર્બંધતામાં પણ આત્માના સુરક્ષણનું બધ અર્પે છે; મંદવાટમાં આપણે માટે તે એક સરસમાં સરસ આપધ સમાન છે, કારણ કે જેથી જેથી મનને સુખ, સંતોષ, આનંદ થાય તે શરીરને પણ લાભકારક છે. પૈંચ બહુતો કદાચ ખોરાક અને કસરતની સલાહ આપશે, પોતાના નિયમ અને આપધને રાગને અનુસરતાં બનાવશે, પરંતુ માત્ર તત્ત્વશાસ્ત્રજ આપણામાં મરણ પ્રત્યે એક પ્રકારની તિરસ્કારની બાબત ઉપજાવી શકશે; આવા પ્રકારની બાબતો સર્વ પ્રકારના રોગોના પરમ આપધ સમાન છે. દારિદ્ર્યમાં તે આપણને સમૃદ્ધિ પૂરી પાડે છે અથવા તેમને આપણે મન વ્યર્થ બનાવતી એક પ્રકારની મનોદશા ઉપજાવી આપે છે. સર્વ પ્રકારનાં શંકેટો સામે તે આપણને સુસજ્જિત બનાવે છે. એક મનુષ્ય મરણના ભારમાં કચડાઈ રહ્યો છે, બીજો દારિદ્ર્યથી ડગાઈ ગયો છે, કોઈ દેવાશિમાં ધિક્કી રહ્યો છે; કેટલાકને દૈવ ઉપરજ માઠું લાગી આવ્યું હોય છે અને તેઓ માનવજનની દસાથી સંતોષી બની ગયા હોય છે. પરંતુ, કેદીને, નબળાને, તંગીવાળાને, તિરસ્કૃતને સહાય થવા માટે તત્ત્વશાસ્ત્રજ આપણને ધક્કાવે છે; અજ્ઞાનીઓને તેમની ભૂલો દર્શાવી આપવાનું અને તેમનો વિકારોને સુધારવાનું કાર્ય પણ તેજ આપણને દર્શાવે છે. તે આપણને આપણી રીતભાત ઉપર તપાસ રાખીને કાણુમાં રાખવાનું શિખવે છે; જ્યાં આપણે નિર્બંધ અને નિરૂંસાહી બની ગયા હોઈએ છીએ ત્યાં તે આપણને જાગૃત બનાવે છે; જે જે અવ્યવસ્થિત હોય તેને તે વ્યવસ્થિત બનાવે છે તથા આપણામાં જે જે હર્ષવૃત્તિ હોય તેને નષ્ટ કરે છે; તે મનને દેહના બંધનમાંથી છૂટું બનાવીને તેના દિવ્ય મહાસ્વરૂપના ચિંતનપર્યંત ઉચ્ચદશાએ લઈ જાય છે.

એક બુદ્ધિશાળી માનવિ અન્યને શીખવે છે.

તેમજ એકલું તત્ત્વશાસ્ત્ર પણ સમાજને લાભકારક નથી, પરંતુ એક બુદ્ધિશાળી માનવિ, પોતાના સદાચારના ઉપયોગમાં પણ અન્યને સહાયકારક થઈ પડે છે. વાતચીત અને

સલાહ માટે એકને બીજાની નજર પહોં છે, કારણ કે સારાં કાર્યોમાં એમના વહેજ પર-
સ્પરની સ્પર્ધા ઉપજી આવે છે. અઘાપિ આપણે પરિપૂર્ણ બન્યા નથી, પરંતુ અનેક નવીન
બાબતો હજુએ આપણે શોધી કાઢવાની બાકી છે કે જેથી આપણને અન્યોન્યને ઉપદેશ
આપવાનો પરસ્પરનો લાભ મળી શકે. જેમ એક દુરાચારી માનવિ અન્યને માટે એક
સમાન છે અને જેમ વધારે દુરાચારે એકઠા થાય તેમ વંધારે ખરાબ થાય છે, તેમ સદા-
ચારીઓ અને તેમના સદાચારીની બાબતમાં આથી ઉલટું જ હોય છે. જે વિદ્વાન સાક્ષરો
અત્યંત ઉપયોગી અને ઉત્તમ પ્રકારનાં મિત્રો હોય છે, તેમ તેઓ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની પ્રજા
રૂપે નિવડે છે, કારણ કે એક સુવ્યવસ્થિત સરકારની છાયા નીચે ભોગવાતાં મુખોના
તેઓજ એક પ્રકારના પરિક્ષકો હોય છે અને તેમના ઉપરિ અધિકારીને તેઓ તેમનાં સ્વા-
તંત્ર્ય અને રક્ષણ માટે કેટલા બધા આભારી હોય છે તે પણ તેઓજ સારી રીતે સમજે
છે. તેઓ ધૈર્ય અને વિદ્યાસંપન્ન માનવિઓ હોય છે અને આત્મસ્વાધા અને ગર્વથી રહિત
હોય છે. માનવિને ઇષ્ટો આપ્યા વિના તેઓ દુરાચારને જ ઇષ્ટો આપે છે કારણ કે ઇશ
અથવા દેવ એક પણ વિના તેઓ યુદ્ધિશાળી બનવાનું શિખ્યા હોય છે. ઉંચા પર્વતોની
બાબતમાં જે આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે તે તત્ત્વવેત્તાઓમાં આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે:—
થોડેક દૂરના કરતાં નજીકમાં તેઓ વધારે ઉંચા જણાય છે. તેમને અન્ય માનવિઓના ઉપર
ચઢાવવામાં આવ્યા હોય છે, પરંતુ તેમની મહત્તા મુશ્કેલી પાત્ર હોય છે; તેમજ તેઓ હોય
તેના કરતાં વધારે ઉંચા જણાવા માટે પોતાના અંગુઠા ઉપર ઉભા રહેતા નથી પરંતુ તેઓ
તેમની જેવી ઉંચાઈ હોય તેથીજ સંતોષ માનનારા હોય છે, જ્યારે દૈવ તેમને પહોંચી શકતું
નથી ત્યારે તેઓ પોતાને પૂરતા ઉંચા માની લે છે. તેમના નિયમો દ્રઢ હોય છે, છતાં
જો વિશાલ દષ્ટિગિરિદવાળા હોય છે, કારણ કે તે સર્વને બંધનકારક હોય છે.

તત્ત્વશાસ્ત્ર આપણને સારીરીતે જીવનગાળવાનું શિખવે છે.

આપણે જીવીએ છીએ, એ કુદરતની રૂપા સમાન છે, પરંતુ આપણે સારી રીતે જીવન
ગાળીએ છીએ, એ તત્ત્વશાસ્ત્રના આદાર્યને આભારી છે, કે જે ખરેખરી રીતે કહેવા મા-
ગીએ તો જીવનના પોતાના કરતાં વિશેષ લાભકારક છે. જ્યાં મુઠ્ઠી સક્રિયતા સંબંધે વિચાર
કરીએ ત્યાં મુઠ્ઠી તત્ત્વશાસ્ત્ર પણ સ્વર્ગીય બક્ષિસ સમાન છે, પરંતુ વિદ્વાતા વિચાર પરત્વે
તે તેમ નથી, કારણ કે એ તો પ્રગતિનું કાર્ય હોતું જોઈએ. કોઈ પણ માનવિ યુદ્ધિશાળી
જન્મતું નથી, પરંતુ બુદ્ધિ અને સદાચારની કેલવણી માટે એકાદ શિક્ષકની નજર ઉભી
થાય છે, જ્યારે એક શુરની સહાય વિનાજ આપણે દુરાચારી બનવાનું સહેજથી શિખિ
શકીએ છીએ. તત્ત્વશાસ્ત્રજ આપણામાં પ્રજા માટે એક પ્રકારની પ્રજ્વળ બુદ્ધિ ઉપજાવે છે,
આપણા પાડોશી માટે એક પ્રકારનો દયાભાવ પૂરો પાડે છે; એ શાસ્ત્રજ આપણને આપણાં
સ્વર્ગ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યોનું શિક્ષણ આપે છે તથા અન્યોન્ય સાથે સહાદૃષ્ટ વસવાની આગ્રા
કરે છે. એ શાસ્ત્રજ આપણે માટે ભયભરેલ બાબતોને ખુલી કરી આપે છે, આપણા વિકા-
રોને શાંત બનાવે છે, આપણી બુદ્ધિને મુધારે છે, આપણા મોજશોખને નિયમમાં રાખે
છે, આપણા લોભને માટે ઇષ્ટો આપે છે અને મુદ્દપ્રતિનાં માનવિઓ ઉપર અદ્ભુત
પ્રકારની અસર કરે છે.

શ્રેષ્ઠવધાઓ સદાચારની બાબતો કરતાં જ્ઞાસાની બાબતો સમાન વધારે છે.

હવે હું જામને શ્રેષ્ઠ વિદ્યાઓ વિષે મારો પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા માગું છું; જેનો લાભ અથવા પૈસામાં અંત આવે એવા કંઈ પણ માટે મને કોઈ પણ પ્રકારનું વધારે માન નથી; જે આવી વિદ્યાઓ બુદ્ધિશક્તિને અટકાવવા વિના, માત્ર તેવાર બનાવવામાં સદાયબહુત અને તો તેટલા પૂરતી તે લાભકારક છે, એટલું હું કબુલ કરીશ. તેઓ તો માત્ર બુદ્ધિનાં મૂલતત્ત્વો સમાન છે, બ્યારે મન અન્ય કંઈ પણ ઉત્તમકાર્ય કરી શકે એવું ના હોય ત્યારેજ માત્ર તેઓ શિખવા જેવી છે અને તેમનું જ્ઞાન મેળવવા યોગ્ય હોવા કરતાં સંઘટ્ટી રાખવા યોગ્ય વધારે છે. તેઓ આપણને સદાચારી બનાવવા જેટલો હલપારનો ઢોંગ કરતી નથી, પરંતુ તેમનાવડે માત્ર તેવા જનવાની વૃત્તિનું વજન ઘટાડી આવે છે. વ્યાકરણીનું કાર્ય વાક્ય રચના વિચારના પ્રદેશમાં હોય છે; જો તે દનિદાસ રાખવા એસે અથવા કવિતાનું એકાદ પદ રાખવા એસે તો તે તેના કાર્યના અંતના પારના પ્રદેશમાં આવી પડે છે. પરંતુ આપણા વિકારોને અધિન બનાવવાની અને આપણી વિષય વૃત્તિઓને દાખમાં રાખવાની બાબતમાં સમયોની એક પ્રકારની સંગતિથી પદોની ગણનાથી અથવા સંખ્યાઓમાં ફેરફાર કરવાથી શું વળવાનું હતું? તત્ત્વવેત્તા સર્વનો દેહ મોટો હોવાનું સાબીત કરે છે, પરંતુ તેના ખરેખરા માપ માટે તો આપણે એક ગણિતવેત્તાની સલાહ લેવી જોઈએ. ભૂમિતિ અને સંગીતશાસ્ત્ર જે આપણને આપણી આશાઓ અને નિરાશાઓ ઉપર છત મેળવવાનું ના શિખવતાં હોય તો બીજું બધુંએ ધણાજ થોડા ઉપયોગનું છે. કાલિદાસ કે ભવભૂતિ એમાંથી કોણ મોટો હતો અથવા પૃથ્વિરાજ કે શિદાજીમાંથી કોણ વધારે ઉચો હતો, એ બાબતો સાથે આપણી જાતને શો સંબંધ છે? કૃષ્ણ અથવા અર્જુન ક્યાં ક્યાં જતયા એ શોધી કાઢવાને આપણે જાગી માથાકૂટ કરીએ છીએ પરંતુ આપણે જરાપણ જાતની નહિ એટલા માટે આપણી જાતની તપાસ રાખવામાં જાણેશો સમય પણ શું તેના જેટલોજ ઉપયોગી રીતે જાણેશો ગણાશે નહિ? શું આપણે આપણી જાતનેજ મોહક વિકારોમાં ગોથાં ખાતા નથી, એક પાસા બંધકર રાક્ષસો આપણા ઉપર ચઢી આવેલા લાગતા નથી અને અન્ય પાસા પ્રલોભનોથી લલચાયલા નથી? મને મારા દેશ પ્રત્યે, મારા પિતા પ્રત્યે, મારી પત્ની પ્રત્યે, માનવના પ્રત્યેનું કર્તવ્ય શિખવો. વીરવિક્રમ પ્રમાણિક હશે વા નહિ હોય, એ સાથે મારે શી લેવા દેવા છે? મારે મારી જાતે એવા કેવી રીતે જાતનું અને તદ્દનુસાર જીવન ગાળવું, એટલું મને શિખવો. આટલા બધાં વિવિધ વિભાગ સંગીતમાં એકઠાં ગોઠવવા માટે અને આટલા બધાં બિન્ન સ્વરોમાંથી એક રાગ ઉપજાવી કાઢવા માટે હું કેવા પ્રકારે ઉત્તમ બની ગયો? મારા વિવિધ પ્રકારના રાગને એક બનાવવાનું અને મારી જાતને દર વળગી રહેવાનું શિખવો. ભૂમિતિ મને એકરેનું માપ કાઢવાની કલા શિખવે છે; મને મારી તૃપ્તિ આપનાર માપ કાઢતાં અને મારી પાસે પૂરતું હોય તેટલું સમજતાં શિખવો. મને મારા બંધુ સાથે ભાગ પાડવાનું અને મારા પાડોશીની સમૃદ્ધિ જોઈને આનંદ લેવાનું શિખવો. હું મારે માટે શી રીતે જાગવી શકું અને મારી જાગીરને સાચવી શકું એટલું મને શિખવો; પરંતુ હું તો બધુંએ ગૂંથાવવા છતાં એ શી રીતે સંતોષમાં વસું એટલુંજ શિખવાનું પસંદ કરીશ.

પોતાના કુટુંબની સમૃદ્ધિમાંથી એકાદ માનવિને એજે એજે છૂટા પ્રકૃતિ પડે એ જ્ઞાતિ વિકટ કાર્ય છે, એમ તમે કહેશો. એટલી વાત ખરી કે આ જંગીર મારા પિતાની છે, પરંતુ મારા પ્ર-પિતામહના સમયમાં તે કોની હશે ? તે ક્યા માણસની હશે ? એટલુંજ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ તે કઈ પ્રજાની હશે ? જ્યોતિષઓ કહે છે, શની અને મંગળના વિરોધની છે; પરંતુ મારે એમ કહેવું છે, કે બસે એ ગૃહો જેમ હોય તેમ રજા, તેમનો માર્ગ અને દશા જાવિની એક પ્રકારની ના બદલાય એવી આસાવડે અંકાયકાં છે. ગમે તો તેઓ સર્વ પદાર્થોનાં પરિણામ દર્શાવે છે અથવા એ સર્વનું સૂચન કરે છે. જે પ્રથમ પ્રમાણે પ્રતું હોય તો આપણે જે ખાત્રીથી થવાનું છે તેના જ્ઞાનથી આપણને શો લાભ ? જે અન્ય પ્રકારે હોય તો જેને આપણાથી દૂર ના રાખી રાકાય એવું છે તેને આગળથી જાણીને પણ શો લાભ ? માટે આપણે જાણીએ અથવા ના જાણીએ તો પણ ખનાવ તો નેવોને તેવોજ બનશે.

શબ્દો માટે કૃતદૃષ્ટ રાખવું એ એક તત્ત્વવેત્તાના મોભાને ડાળવું નથી.

માનવજીવનની સંસ્થાના નિર્માણ કરનારાંએ પોતાના શબ્દો માટે હદપારનું કૃત-દ્રષ્ટ રાખવું એટલે નહિ; ઉચ્ચાર અને પદો માટે કૃત્યુક બનવું, મોટી હોવા કરતાં વધારે મુશ્કેલ બાબતોમાં જ્ઞાનનો સમાવેશ મણીને, નાની અને હિસાબ વિનાની બાબતોવડે માન-વિનાં મનને અધમ બનાવવાં એ તેના દરજ્જાને ડાળવું નથી. જે એ એક વક્તા હોય તો એ એક તેમું સદ્બાચ્ય છે, ધંધો નથી. ઝીણા ઝીણા વાદવીવાદો, પ્રસંગનો લાભ લઈને વર્તનારાં સુદ્ધિશીળી માનવિઓની રમતો સમાન છે, તે નિર્ણયાત્મક હોવા કરતાં વધારે તિર-સ્કારને પાત્ર હોય છે. જ્યારે શત્રુ ક્યારનો એ હદમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હોય, શહેરમાં મારા માથા ઉપર બુંદકોનો સણસણાટ ચાલી રહ્યો હોય, મને હવામાં ઉરાડી મૂકનાર મુરંગ ઝૂટવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે, શબ્દોની તકરારમાં પડવું અને ઝીણા તથા ભાંગ્ય-ડીયા પ્રજ્ઞા પૂઠવા એ શું થેંકછા ભરેલું નદી ? શું આ ગાંઠાં થેંકાં કાઢવાનો સમય છે ? આના કરતાં તો મારી જાતને મરણ અને અનિવાર્ય જરૂરીઆતો માટે મુરક્ષિત બનાવવી એજ ઉત્તમ છે; જીવનના શ્રેયનો સમાવેશ હંબાણ અથવા અવકાશમાં નહિ પરંતુ તેના ઉપ-યોગમાં ત્યાય છે એટલું મારે સમજવાની જરૂર છે. જ્યારે હું નિરાધિન થાઉં છું, ત્યારે કોને ખબર છે કે હું ફરીથી જાગતો ઉઠીશ ? અને જ્યારે હું જાગી ઉઠું છું ત્યારે હું કોઈ કાલે ફરીથી નિરાધિન થઈશ કે નહિ તેની કોને ખબર છે ? હું દેશાવર જાઉં છું ત્યાંથી હું કોઈ કાલે ઘેર આવીશ કે નહિ ? અને ઘેર આવ્યા પછી હું કોઈ કાલે દેશાવરમાં જઈશ કે નહિ, તેની કોને ખાલુમ છે ? એવું કંઈ માત્ર દરિયામાંજ બનવું નથી કે જીવન અને મરણ અન્યોન્યથી થોડા આગળમાંજ પાસે આવેલાં હોય છે; પરંતુ તેઓ તો અન્ય સર્વ સ્થલે તેટલાંજ નજીકમાં આવેલાં હોય છે, માત્ર આપણે તેમના પ્રત્યે વધારે લક્ષ આપતા નથી. છિદ્રાન્ત્રેષી અને નિરર્થક પ્રશ્નોનું તથા અસંગત ઝીણવટોનું આપણે શું કામ છે ? આના કરતાં તો આપણે શોક, ભય અને આપણા છૂપા વિકારોના મોજામાંથી આપણે આપણી જાતને શી રીતે છૂટી કરવી, એ બાબતનો અભ્યાસ ચલાવવો શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો છે. આપણે

આપણી સર્વ પ્રકારની ગંભીર પ્રતિજ્ઞાને દર રાખીને એક સદાચારી - જીવન ગાળવાની બનતી ઉતાવળ કરવાની છે. આ બાબતજ આપણા ઉપર વધારે ડાહ્યા સલાહી રહી છે. શું હાથણે બોલાવા જનાર એક માનવિ, આજે કયું નાટક દર્શો તેની બહેર ખબર વાંચવા ઉભો રહેશે ? અથવા તેના ઘરમાં લાલ લાગી હોય ત્યારે શું તે મંદક માગવા કરતાં એક મસ્કરીની મજા ભોગવવામાં વિલંબ કરશે ? આપણાં ગૃહોમાં અગ્નિ પ્રકાપ થયો છે, આપણા દેશ ઉપર દુમસો આવ્યો છે, આપણો માલ લઈ લેવાયો છે, આપણાં બાલકો બધાં છે, આમાં હું ધરતીકંપ, વહાણ ખુડવાનો, અને જે જે અન્ય સર્વ વધારે બચકર હોય તેનો ઉમેશ કરીશ. પરિણામે આટલા બધા લાભ વિનાના કોયડા જેવા નકામા પ્રયત્નોની ચર્ચામાં ગ્રમાવવા જેવો આ સમય છે ? આપણા મનને મોજશોખમાં રાખવા કરતાં તેને સુધારવાનું આપણું કર્તવ્ય છે; પરંતુ આપણે કાર્યો કર્યા વિના માત્ર ખુદી ભરેલા શબ્દો બોલીએ છીએ અને એક કિપાય તરફ પુરા પાડવામાં આવેલા તત્ત્વશાસ્ત્રને મોજશોખના સાધનમાં પલટાવી નાંખીએ છીએ. પોતાની રીનબાન પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખીને પોતાની સખવાની ધાટી સુધારવા મંડવું એના કરતાં વધારે હાસ્યાસ્પદ શું હોય ? આપણે માંદા અને ચાંદાવાળા બની ગયા છીએ; આપણે વિનાશ થવા ચોક્કસ થયા છીએ. એક પ્રધને દુષ્ટાણમાં નેટલું દર્પે હોય છે નેટલું દરેક માનવિને તેના અંતરાત્મા સાથે હોય છે. દુષ્ટામાં દુર્ભાવને દર દરી શકાતું નથી; તેને છતી શકાય નહિ પરંતુ મધુર બનાવી શકાય છે; આપણાં જીવનોને તત્ત્વશાસ્ત્રવડે મુખી બનાવો શકાય છે.

જાપાનમાં સ્ત્રીશિક્ષા.

(સેંટ નિહાલસિંહના એક લેખ ઉપરથી.)

જાપાનના દસબાની ગણિઓ, પ્રતિદિન, પ્રાતઃકાલ અને સન્ધ્યાને સમયે છાંદરીઓથી બરાઈ જાય છે. તેઓનો પોશાક પૂર્વ અને પશ્ચિમની દબના મંથોગનો એક વિચિત્ર નમૂનો છે. એના પહોળા ઝેખા “ કિમાનો ” ની ઉપર એક પહોળો કમરબન્દ રહે છે જેમાં બે ત્રિભુજાકાર હિરો પીંડની તરફ હોય છે. તેના હાથમાં કાગળની છત્રા અને પગમાં લાકડાના જોડા હોય છે. વર્ષાઋતુમાં તેઓ પોતાના જોડાનાં તળીયાં બે અથવા ત્રણ દિવ સુધી જડાં રાખે છે. આમાં નાની નાની છાંદરીઓથી લઈને અઠાર કે વીસ વર્ષની આવસ્થા સુધીની છાંદરીઓ અને સ્ત્રીયો હોય છે. આમાંથી અધિકાંશનું શરીર નાનું અને દુર્બલ હોય છે. તેઓના અસેના હાડકાંઓનું બહાર દેખાવું તેઓનાં મંગોલ-વંશીય હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. તેઓની ચાલ અને દમ ઉપરથી તેઓની પ્રાકૃતિક તેજ અને સુસ્તી પ્રકટ થાય છે.

મહત્વનો વિષય ગણે છે તે પાઠશાળા સારી રીતે સમજી શકાયો. કેવળ સમ્રાટ જ નહીં પણ જનપાનમાં જેટલા રાજનીતિજ્ઞ અને સાર્વજનિક જીવન વ્યતિત કરવાવાળા અન્ય લોકો પણ શ્રીશિક્ષાની પરમાવશ્યકતાનો મુક્ત હોં સ્વીકાર કરે છે.

આ રાજનૈત્યની અનુસાર સમસ્ત દેશમાં પાઠશાળાઓ ખોલવામાં આવી. છોકરા અને છોકરીઓ, ડિન્ડરગાર્ટન અને પ્રારંભિક શિક્ષા ઉભય સાથે સાથે મેળવે છે. કુચ્ચ શિક્ષા માટે તેની પાઠશાળાઓ પૃથક પૃથક છે.

જે પ્રકારની ડિન્ડરગાર્ટનની શિક્ષા પશ્ચિમના દેશોમાં આપવામાં આવે છે તે જ પ્રકારની શિક્ષા જનપાનમાં આપવામાં આવે છે. જર્મની આ પ્રકારની શિક્ષાનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે. જનપાને તે શિક્ષા જર્મની પાસેથી મેળવી છે અને તેમાં થોડાક ફેરફાર કરી પોતાના ઉપ-યોગમાં લીધી છે. ભારતવર્ષના થોડાક પ્રધાન નગરોમાં જે પ્રકારે શિક્ષા આપાય છે તે જ પ્રકારે જનપાનમાં શિક્ષા દેવાય છે. તેથી અહીં તેનું વિશેષ વર્ણન કરવું અનાવશ્યક છે.

પ્રારંભિક શ્રેણીઓમાં જનપાની બાલિકા કેવલ લખવું, વાંચવું અને હીસાબ શીખે છે. તે ઉપરાંત તેને પોતાના દેશના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ તથા ગૃહપ્રખન્ધ-સાસ્ત્રના તત્વોથી પણ પરિચિત કરી દેવામાં આવે છે. તેને સવારના આઠથી બપોરના બે વાગ્યા સુધી પાઠ-શાળામાં રહેવું પડે છે. પ્રતિ ક્લાસના અંતમાં તેને પંદર મીનિટ રજા મળે છે, જે સમયમાં તે મેદાનમાં કેવળ શારીરિક વ્યાયામ અને વાસુ સેવન કરે છે. પાઠશાળાના પ્રખન્ધ-કર્તાઓ છોકરીઓ અધિક માનસિક-પરીશ્રમ પણ ન કરે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખે છે, તેથી જ દરેક અઠવાડિયામાં ત્રણ ક્લાસનો શારીરિક વ્યાયામ દરેક બાળક અને બાળકી માટે આવશ્યક ગણાય છે. વ્યાયામસાસ્ત્રના પૂર્ણ-વિન વ્યાયામ શિક્ષકોની નજર હેઠળ બાળક અને બાળકીઓ વ્યાયામ કરે છે. વ્યાયામને માટે જે જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય છે તે દરેક વસ્તુ પાઠશાળામાં હોય છે.

જનપાનમાં નૈતિક શિક્ષાનું વિશેષ પ્રાધાન્ય છે. બાળકીઓ જે સમયથી પાઠશાળામાં પ્રવેશ કરે છે તેજ સમયથી તેમને નૈતિક-શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી તે બાળકી બહે ત્યાં સુધી તેને એ શિક્ષણની પ્રાપ્તિ થવા જ કરે છે. માતાપિતાની બક્તિ અને ગુરુજનોની આજ્ઞાનું પાલન, પ્રેમ અને પ્રીતિ, પરિમિત વ્યય અને પરિશ્રમ, શુદ્ધીચતા અને પાતિવ્રત, સાદસ અને રાષ્ટ્ર તથા સમાજ પ્રતિ કર્તવ્ય આદિ અનેક સદ્ગુણોની શિક્ષા તેને પ્રથમથી જ આપવામાં આવે છે. અઠવાડિયામાં ત્રણ ક્લાસ માતા તથા પિતાની બક્તિ, બે ક્લાસ ગુરુચાત્રમનું સુખ, ત્રણ ક્લાસ પ્રીતિ, ત્રણ ક્લાસ રાષ્ટ્ર પ્રતિ કર્તવ્ય, બે ક્લાસ ઉદ્યોગીપણું, બે ક્લાસ કલહ ન કરવો, બે ક્લાસ જુદું ન બોલવું, બે ક્લાસ પોતાની એમ ન છુપાવવી અને બે ક્લાસ ખીજને દેશન ન કરવા વિશેની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત તેને સ્વચ્છતા, પ્રમાણિકપણું, સમયની કીમત, બીજના દુર્ગુણોને સહન ન કરવા, ખરાબ સલાહ ન માનવી, ઉદારતા, દાન, ચાકરો ઉપર કૃપા રાખવી, મનગતા, દેવ ત્યાગ, આત્માવશમન, સ્વાધીનતા, સાપ્રજનિક-બચાઈ, દરતા, કરજી, પરા-

પ્રકાશક, સહાનુભૂતિ સ્વતંત્રતા અને ચરિત્ર પાન આદિ વિષયોનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડે છે. આવા પ્રકારની શિક્ષાના પાઠો ઇતીહાસ-પ્રસિદ્ધ ચરિત્રવાન પુરુષોના ચરિત્રો અને ચિત્રો-દ્વારા શીખાવાય છે. જનપાનનો આધુનિક અધ્યાપક આ પ્રકારની શિક્ષા કેવળ પોતાના જ દેશના ઇતિહાસ અને પોતાના જ દેશના મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્રોનાં દેનો નથી પણ આ કામમાં તે અન્ય દેશોના ઇતિહાસ અને વિદેશી મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રોના પણ અનેક સહાયતા મેળવે છે.

ચોથા વર્ષ પહેલાં છોકરીઓને પ્રારંભિક શિક્ષા દેવી એ પણ બહુ મોટી વાત ગણાતી. તે પ્રાપ્ત કરીને છોકરીઓ પાઠશાળા તરફ દેતી પણ દરેક દિનપ્રતિદિન જરૂર ઊંઘીની પાઠશાળાઓમાં છોકરીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ પાઠશાળાઓમાં છોકરીઓને જરૂર ઊંઘીનું અભિજ્ઞ, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, શરીરશાસ્ત્ર, પાણિશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, નીતિ, રમવાનુશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રની શિક્ષા સાધારણતઃ અને ગૃહપ્રવચન તથા દેશની ભાષા અને ઇતિહાસની શિક્ષા મુખ્યતઃ આપવામાં આવે છે. ગૃહપ્રવચનશાસ્ત્ર ત્રણ વર્ષ સુધી શીખવું પડે છે. તેમાં શીવનું, ગંગીન, ચા બનાવવી, શિયાચાર, જીવન સાધન, ફૂલ મુંથવાં, ગૃહપ્રવચન, બાળકોને શિક્ષા આપવી આદિ અનેક વસ્તુ શીખવવામાં આવે છે. ગણિત, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રમવાનુશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને વ્યાયામ આદિ વસ્તુઓ શીખવાની મુદત એ વર્ષની છે.

જે છોકરીઓ ભવિષ્યમાં અધ્યાપક થવા ઇચ્છતી હોય તેને પોતાની પ્રારંભિક શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત નોર્મલ-કુલ અર્થાત્ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં જાયું પડે છે. આ કોલેજની શિક્ષા કોઈકે અધિક ઉચ્ચત હોય છે. જે છોકરીઓએ ૭ વર્ષ સુધી નીચેની પ્રારંભિક પાઠશાળામાં અને ત્રણ વર્ષ સુધી જરૂર પ્રારંભિક પાઠશાળામાં શિક્ષા લીધી હોય તેને જ કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આખા જનપાનમાં માત્ર સ્ત્રીઓને માટે જ નેર ટ્રેનીંગ કોલેજો છે. પ્રારંભિક પાઠશાળાના અધ્યાપકની મતદ ગણતા પહેલાં બાકી સ્ત્રીઅધ્યાપકોને એ મરશરી પાઠશાળાઓમાં બખાવવાનું કામ કરવું પડે છે.

મોક્ષવામાં આવે છે. તેનું ખર્ચ સરકાર આપે છે. તેને અદલે ત્યાંથી પાછા આવી તેને છ વર્ષ સુધી સરકારી વિદ્યાલયોમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરવું પડે છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી છે કે જેઓ ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે પણ સરકારી વિદ્યાલયોમાં છ વર્ષ સુધી અધ્યાપક તરીકે કામ કરવા ઇચ્છતી નથી તેઓ સરકારી નિર્ધારિત અભ્યાસ સમાપ્ત કરી યુરોપ અને અમેરીકા ન જતાં “ નિષ્પત્તિ નેશી દાઈ ગાકો ” અર્થાત્ “ ગાંધીજીની સ્ત્રીઓનું મહાવિદ્યાલય ” એ નામની સંસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. આ મહાવિદ્યાલય ૧૯૦૦ માં સ્થાપિત થયું હતું. આ વિદ્યાલય તદ્દન ખાનગી છે. સરકાર તરફથી આ વિદ્યાલયને કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતાની જરૂર પડતી નથી. આ વિદ્યાલયમાંથી એક હજારથી પણ વધારે છોકરીઓ ગ્રેજ્યુએટ થઈ નીકળી છે. આમાંથી કેટલીક ચીન, જાપાન અને અન્ય એશીઆઈ દેશોમાં શિક્ષક છે. કેટલીક વર્તમાનપત્રોના કાર્યાલયોમાં, કેટલીક રેલવે, તાર અને ટેલીફોનની ઓફીસોમાં અને કેટલીક આંદોલનિક અને વ્યાપારિક સંસ્થાઓમાં કામ કરે છે. આમાંની કેટલીક એવી પણ છે જે દેશની સામાજિક દશા પર વિચાર કરી રહી છે કે દેશમાં શા શા સુધારાઓ થવા જોઈએ અને કેટલીક વિવાહ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થઈ મએલી હોય છે.

આ મહાવિદ્યાલયનો શિક્ષકમ આઠ ભાગમાં વહેંચાયેલા છે:—

(૧) વિજ્ઞાન (૨) સંગીત (૩) શિસ્તકળા (૪) અંગ્રેજી સાહિત્ય (૫) ગાંધીજીનાં સાહિત્ય (૬) અધ્યાપકત્વ (૭) વ્યાયામ અને (૮) ગૃહપ્રબંધશાસ્ત્ર. છોકરીઓને રસાયણિક અને ગાંધીજીનાં આચરણોનું પૃથક્કરણ શિખાવવા માટે અનેક યંત્રણાઓ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. ખાસ અને ખાસ એવાજ પ્રકારના આધુનિક ઉપાયોથી ભોજન બનાવવાનું પણ શિખાવવામાં આવે છે. ગૃહપ્રબંધની શિક્ષા છાત્રાલયો (Hostels) માંજ સારી રીતે મળી જાય છે.

ગાંધીજીનાં સ્ત્રીઓને માટે વ્યાપારિક, આંદોલનિક અને અન્ય પ્રકારના શૈક્ષણિક શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાની પણ ઘણી સરળતા છે. ટોકીયોમાં ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું એક વિદ્યાલય છે જેમાં કેવળ સ્ત્રીઓ જ ભણે છે. તે સિવાય ખીણ પણ બે કોમેન્સ છે જેમાં સ્ત્રીઓ માટેનો વિભાગ તદ્દન જુદો જ છે. સમસ્ત ગાંધીજીનાં આ સમયે લગભગ ૧૫૦ સ્ત્રીઓ ચિકિત્સક છે. ગાંધીજીનાં સરખા નાનકડા ટાપુમાં લગભગ ત્રણ હજાર શિક્ષિત છોકરીઓ છે જેમાંથી અનેકે તેા ગત રીતીઓ અને ગાંધીજીનાં વસ્ત્રોના ચુદ્ધમાં રોગીઓ અને ઘાયલ સૈનિકોની ખૂબ સેવા કરી હતી. ગાંધીજીનાં સમયે તેઓના આ કામથી પ્રસન્ન થઈ તેમને પદક પ્રદાન કર્યા હતા. ખાસ ટોકીયોમાં પણ સ્ત્રીઓને માટે એક વ્યાપારિક અને બે આંદોલનિક વિદ્યાલયો છે. વ્યાપારિક વિદ્યાલયોની તેા સમસ્ત ગાંધીજીનાં વિપુલતા છે. જે ઉત્પત્તિ ભાગીદારી ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતા મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ નથી કરતી તે શિસ્તકળા આદિની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે.

ગાંધીજીનાં આગળીઓને સંગીત અને અલિપ્તકળા શીખવાની પણ ઘણી સરળતા છે

સંગીત અને લલિતકળા સ્ત્રીઓને શીખવવા માટે ટોકીયોમાં એક કોલેજ છે. આ પ્રકારની ખીજનું પણ ઘણું વિદ્યાલયો દેશના અન્ય અન્ય ભાગોમાં છે.

વ્યાપારિક, પ્રારંભિક અને ઉચ્ચ શિક્ષાની આ બધી પાઠશાળાઓ મધ્યમ શ્રેણીના મનુષ્યોની બાળકીઓ માટે છે. આ સિવાય એક સંસ્થા એવી પણ છે જેને ‘સરદારની છોકરીઓ માટેનું વિદ્યાલય’ (‘Peerses’ Schools) કહે છે. અને જેમાં કેવળ મોટા ભાણેસો અને ધનવાનોની બાળકીઓ જ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે. આ પાઠશાળા શિક્ષા વિભાગની હેઠળ નથી પણ રાજપરિવારના સંરક્ષણમાં છે. યથાર્થમાં આ પાઠશાળા જનપાનની મહારાણીએ સ્થાપિત કરી છે. તેનાજ હૃદયમાં તેની સ્થાપના કરવાનો વિચાર સદૃશી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો હતો અને આજ વીસ વર્ષથી—જ્યારથી તેની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે પાઠશાળા તેનીજ સહાયતાથી ચાલી રહી છે.

આ પાઠશાળામાં નાની મોટી દરેક વયની બાળકીઓ ભણે છે. કિન્ડરગાર્ટનની શિક્ષા મેળવવા વાળી ચાર પાંચ વર્ષની નાની નાની બાળકીઓથી લઈને કોલેજમાં ભણવાવાળી અઠાર અઠાર અને વીસ વીસ વર્ષની યુવતી સ્ત્રીઓ આ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરે છે. બપોરે કોઈ છોકરી છ વર્ષની થાય છે ત્યારે તે કિન્ડરગાર્ટનની કક્ષામાંથી નીકળી પ્રારંભિક કક્ષાઓમાં શિક્ષા મેળવે છે. આ કક્ષાઓમાં તે છ વર્ષ સુધી ભણે છે. તેને આખા દિવસમાં ચાર પાંચ કલાક ભણવું પડે છે. તે પછી તે પાંચ વર્ષ સુધી મધ્ય વિભાગમાં ભણે છે. આ સમયે તેની ઉંમર ૧૭ વર્ષની હોય છે અને હવે તે આચાર્ય-વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વિભાગના અભ્યાસને તે ત્રણ વર્ષમાં સમાપ્ત કરે છે. યથાર્થમાં આ વિભાગનો શિક્ષાક્રમ એમ. એ. બી. એના શિક્ષાક્રમની તુલ્ય છે. ૧૦૦ માં કેવળ ૫૦ છોકરીઓ એવી હોય છે જે આ પાઠશાળાના પ્રથમ વિભાગમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈ આ વિભાગ સુધી પહોંચે છે.

આ છોકરીઓ આગળ જતાં મોટા મોટા ઘરની સ્વામિનીઓ થાય છે. તેને શિક્ષા ચાર શિખવો પરમાવશ્યક છે. એથી તેઓને તે બાળનની શિક્ષા ખાસ આપવામાં આવે છે. ભવિષ્યમાં તેઓ સમાજમાં પોતાનું ઉચિત સ્થાન મેળવવા કરી શકે એવી યોગ્યતા તેઓમાં જાવવામાં શિક્ષાની અનેક શક્તિનો વ્યવ કરવામાં આવે છે. સમુદાયવંશનો એક અધ્યાપક કે જેનાથી વધારે શિક્ષાચારનો જ્ઞાતા સમસ્ત જનપાનમાં કોઈ નથી, તે આ શાળામાં શિક્ષાચારની શિક્ષા દે છે. તે છોકરીઓને ખાસ રીતિથી અભિવાદન કરતાં શીખવે છે. તે તેઓને ઘુંટણોને બંધે નીચા નથી ઝુકવું, નરમ અને સફેદ ચટાઈ પર હાથ ફેલાવવા અને નાજુકતા સહીત પોતાની ગરદન એટલી ઝુકાવવી કે શિરે ભમિને અડી જાય આદિ વ્યાવહારિક વાતો પણ શીખવે છે. જુની રીતિ અનુસાર ગા બનાવવી અને ખીવરાવવી તથા કુતોને મુન્દરતા સહીત ગોઠવવાનું પણ શીખવવામાં આવે છે.

આ પાઠશાળામાં રમનગમતો પણ બહુ સારી થાય છે. રંગબ્રિજ પ્રસૂત અને ચોરસ હોય છે અને તેના પર રેતી પાથરેલી હોય છે. ગારે તરફ એકાંતની ગાર ગાર પાંચ પાંચ

હારે જોડેલી હોય છે. પ્રેક્ષકોને તડકાથી બચાવવા માટે રામીયાણા તાણેલા હોય છે. એક તરફ ફૂલવાળાં વૃક્ષોની એક કુંજ બનેલી હોય છે, જે પોતાના નવ-વિકસિત કુસુમોની સુવાસથી વાયુને સુગન્ધમય કરે છે. બીજી તરફ મહારાણીને બેસવા માટે તંબુ તાણેલો હોય છે. તંબુની પછવાડે અને બેઠે બાજુએ લાલ મખમલના પડદા ટાંગેલા હોય છે. મહારાણીની ખુરશી સામે એક મેજ હોય છે જે બહુ મુલ્ય કપડાથી ઢાંકેલી હોય છે. મહારાણીની સાથે ચાર રાજકુમારીયો પણ આવે છે. જે તેની આસપાસ બેસે છે. તેની પછવાડે અન્ય રાજકુમારીઓનું સ્થાન હોય છે. રાજવંશના અન્ય લોકો અને ચાકરાણીઓ નીચે જમીનપર બેસે છે.

પાઠશાળાની છોકરીઓ બરાબર તૈયાર થયેલી હોય છે અને પોતપોતાનો ભાવ બરાબર બજાવે છે. કોઈકે કોઈકે અભિનયમાં તો સો સો છોકરીઓ પાઠ બજાવે છે.

રમત ગમતોમાં વાંસ ઉપર ચાલવાનો ખેલ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. આ પાઠશાળામાં છોકરીઓને એવા પ્રકારની શિક્ષા પણ આપવામાં આવે છે કે જ્યાં તે સુદને સમયે ચોદાઓની સેવા-સુશ્રુષા પણ કરી શકે. આ વિષયનો એક ખેલ તે મહારાણીની સમક્ષ પણ બજાવે છે. આ ખેલમાં પટ્ટીઓ બાંધવામાં અને એવાં જ અન્ય કામોમાં તે પોતાની ચતુરતા બતાવે છે. ખેલમાં કેટલીક છોકરીઓ લાયક ચોદાઓ બને છે અને કેટલીક તેને ઉપાડી સુશ્રુષા-ગૃહમાં લઈ જાય છે ત્યાં બીજી કેટલીક છોકરીઓ સુશ્રુષા કરવાનું કામ અતી યોગ્યતાથી સંપાદન કરે છે.

ખેલ સમાપ્ત થવા પહેલાં બધી છોકરીઓ Tug of war ની હરીફાઈમાં જોડાય છે. તે પછી સાતસો છોકરીઓ અને શિક્ષકો ઇમ્પીરીયલ બેંડની ગતિને અનુસરી રંગબેંજિયર ફવાયલ કરે છે. બ્યારે મહારાણી જવા ઉઠે છે ત્યારે તેઓ ઉધાડે માથે ઉભી થાય છે અને “ કિમિગાયો ” નામક જાતીય ગીત ગાય છે.

આ પાઠશાળામાં બજેલી કુલીન ગૃહની કેટલીક છોકરીઓ વિદેશ-યાત્રા પણ કરે છે. ૧૮૭૨ માં રાજરા પ્રકાશિત થઈ હતી કે દેશના મોટા મોટા માણસોને ઉચિત છે કે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને પણ વિદેશયાત્રાનો લાભ મેળવવા દે, આ રાજરાનો એક અંશ નીચે મુજબ હતો:—

“ હવેથી જે લોકો વિદેશ જાય તે પોતાની સ્ત્રીઓને પણ સાથે લઈ જાય એ વધારે ઉચિત ગણાય. જે સ્ત્રીઓ આ પ્રકારે વિદેશ જશે તેઓ સમગ્ર રાકશે કે અન્ય દેશોમાં સ્ત્રી શિક્ષાની કેવી હાલત છે. વળી તેઓને બાળકોને કેમ શિક્ષા અપાય છે. તે પ્રાપ્તનું પણ સાફ જ્ઞાન આપી મળશે. ”

એમ નથી સમજવાનું કે જાપાનમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષા કેવળ પાઠશાળાઓમાં જ અપાય છે. નહીં, જાપાની માતા સદા આ વાત ધ્યાનમાં રાખે છે કે તેની છોકરી વ્યવહારદક્ષ થાય અને સમાજમાં યોગ્ય રીતે રહી શકે. બ્યારથી તે નાનકડી હોય છે ત્યારથીજ તેની આ

તમે જાતે કેવા છો એ ઉપરથી શું મારાથી તમારા પ્રેમનું સૌંદર્ય સમજી શકાય નહિ ?

દૂર દૂરના આકાશના સૂર્યન જેવું અનંત સત્ય છે. એટલા માટેજ તપાસ રાખ્યાં કરવાની બાબત આટલી બધી ઉત્તમ મનાય છે. પ્રેમ તો સર્વતો-દર્શનવાળો છે; માત્ર આપણે જ અંધ છીએ.

જો તમે કંઈ પણ દુષ્ટતા ભર્યું કહો અથવા વિચારો, અરે એવું માત્ર સ્વપ્ન હોય તો શાંતિથી તમારી જાતમાં ચિંતવન ચલાવો અને તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરો.

નવાઈની બાબતો જોવા માટે શા સારૂ દુનિયામાં સઘળે શોધ ચલાવો છો ? શું સ્પર્શતો સર્વ રચલે ચતા નથી ? શું દરેકને માટે જીવન અને પ્રેમ અને નિત્યતાનાં અદ્ભૂત કાર્યો ખતતાં નથી ?

ત્યારે આપણાથી ઝાડીમાં થઈને ડોકીયાં કરતા તારકો તપાસી ના શકાય ત્યારે પણ આપણે આપણી આંખો બંધ કરી શકીએ અને આપણા અંતરમાં આવેલા અનંત આકાશોનું અવલોકન કરી શકીએ.

જ્ઞાન, શાંતિ કરતાં વધારે પવિત્ર, વધારે દુલ્લભ અને ખીન્નું શું છે ? શું જ્ઞાનાર્દભાંગ આપણાં ચૈતન્યો અન્યોન્યને મળીને પીછાની શકતાં નથી ?

જીવનના વિકટ માર્ગને આનંદિત બનાવનાર દરેક પુષ્પને જીએ. અતિ નજીવામાં પણ, જો તમે માત્ર તેની શોધ કરો તો અમુક સૌંદર્યનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત કદાચ કોઈ દિને એમાંના એકાદમાં તમને પ્રેમી મુખાકૃતિનાં દર્શન થશે. આવી રીતે એક પુષ્પના સમાન પ્રેમ છે.

ગમે તેટલા વિવિધ પ્રકારના ભિન્ન માર્ગો આપણે પસંદ કરીએ તો પણ આપણે બધાએ બેઠા અથવા મોડા સત્યનગરનો માર્ગજ શોધી કાઢીએ છીએ.

પ્રકૃતિ કશું કરતી નથી,—સર્વસ્વરૂપ છે.

શોક એક પ્રકારની મોજ સમાન છે, તેનો તે પ્રભાવે જ આવકાર થયો જોઈએ. એમાંએ હૃદયાર જવાથી, ખીજ કોઈ મોજમાં હૃદયાર જતાં જો અંત પ્રાપ્ત થાય તેવો જ અંત પ્રાપ્ત થાય છે. એ અંત રોગ રૂપી છે.

તમારાં કાર્યો તો માત્ર ગળ્યાંગાંઠ્યાંનું સાફ કરી શકે છે. તમારાં વિચાર અને પ્રેમનાં મોજાં દરેક હૃદયના કીનારા ઉપર અથડાય છે.

જો આપણાથી ના સમજી શકાય તો, સ્પષ્ટ હોય તેના કરતાં વિશેષ વિચાર, વિસ્મૃત, કિચ્ચ પ્રકારનો અર્ધ સમજવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વાણીતો કાલુ માત્રની અને કાલુ માટેજ હોય છે. લાગણી નિત્ય સ્વરૂપે હોય છે.

વરોને ઉમર સાથે શી લેવા દેવા છે ? આપણે લાગણી અનુભવવાના પ્રમાણમાં ૧૬ બનીએ છીએ અને ૬૫માં બાલકો જેવા તો બની ચકીએ.

જો તમે તમારી જાતે સંપૂર્ણ બનવા માટે જીવતા હો તો તમે અન્ય સર્વ માટે પણ જીવો છો. દરેક બાવનાનો કોક દિને પણ અનુભવ થશે.

જો આપણે સદ્બાવધૂર્વક અવલોકન ના કરીએ 'તો આપણું અવલોકન કંઈ પણ ઉપયોગનું નથી.

આપણે માટે જ કંઈ સૈદ્ધંત્યવાળું અથવા સત્ય હશે, તે તેવું નકામું હશે, એમ બનતું નથી. આપણે વધારે સૈદ્ધંત્ય અને વિશાલ સત્યો સમજવા જેટલી વૃદ્ધિ પામીએ, પરંતુ અમાન નિઃસરણિનાં પગથિયાં ચડવા વડે જ આપણે નિરીક્ષણ-બૂરજ ઉપર પહોંચીએ છીએ કે જ્યાંથી આપણે અનંતનું અવલોકન કરી શકીએ છીએ.

જેમ જેમ આપણો પ્રેમ વધારે વધારે વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણે વધારે વધારે સૈદ્ધંત્યનાં દર્શન કરી શકીએ છીએ.

મુસાફરી કરવાનો માત્ર એક જ ખર્ચ ભાગે હોય છે—પગે ચાલીને અને કોઈ રથને પહોંચવાના વિચાર વિના ઉતાવળથી જવા આવવાના વ્યવહારનું, ઉતાવળું ઉતાવળું જમી લીધાના જેવું પરિણામ આવે છે—અપચો.

આપણે ટોછાવાર તિરસ્કાર વૃત્તિ દર્શાવવી જોઈએ નહિ. ખાતરીથી નીચે પડનારાઓ અને ઉંચે ચડવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓ એક મદદગાર હસ્ત માટે આભારી છે.

ઉત્તમ પ્રાચીન ઝમાનોજ દરેકને મન યુવાવસ્થા સમાન હોય છે. માટે આપણે મરતા મુઘી યુવાન બનવું જોઈએ.

અનંતની કાલ રહિત સમાધિનો અનુભવ થવા માટેજ આપણે આપત્તિના ક્ષણોને આધિન બની જઈએ છીએ, એ ક્ષણોજ આપણા જીવનની ધન્ય ક્ષણો સમાન છે.

આશા અને નિરાશા, બંને સાચી—મુસાફરો જેવાં નથી પરંતુ એક જ છે, એક સમયે તે હસે છે અને આપણને અનુસરવાનું ઉત્તેજન આપતી આગળને આગળ દોડે છે. અન્ય ક્ષણે તે પાછળ પડી જાય છે અને આપણને અધકારમાં ભોમિયા વિનાના રહેવા દે છે.

એક ખરેખરી બક્ષિસ પ્રેમ છે. આપણે જેવા હોઈએ તેજ આપી શકીએ છીએ. આપણી પાસે બીજું કંઈ આપવાનું નથી.

કેવા માલ વિનાના આધારો ઉપર આપણાં નિયમો, આપણાં નીતિશાસ્ત્રો, આપણાં મતપથસંપ્રદાયસંભાળે ચોજવામાં આવ્યાં છે, એ તમારા સમજવામાં આવે તો દુનિયામાં એકલા અને પાઈ વિનાના આગળ નીકળી પડો; શિયાળામાં ત્રણ દિન સુધી કંઈ ખાશો નહિ, અને ત્યાંજ અન્ય, વિશાલ અને વધારે સત્ય ચક્ષુઓ વડે જોવાનો તમે પ્રારંભ કરશો. આમ થવા પછી તમારા મૂલ્યમાં પાછા ફરો અને તમારે માટે તથા તમારી આસપાસનાં સાહે જીવનને સાદું બનાવો.

જેમ અમુક જીવનમાં આનંદ હોય, સ્વરૂપ સૈદ્ધંત્ય વિના હૃદયનું સૈદ્ધંત્ય હોય, તેમ ખરાબ દેખાતાં કાર્યોના જીવનમાં શુદ્ધ હેતુઓનો સમાવેશ પણ હોય.

જે તમે તમારી જાતે સંપૂર્ણ બનવા માટે જીવતા હો તો તમે અન્ય સર્વ માટે ખંણ જીવો છો. દરેક જાવનાનો કોક દિને પણ અનુભવ થશે.

જે આપણે સદ્ભાવપૂર્વક અવલોકન ના કરીએ 'તો' આપણું 'અવલોકન' કંઈ પણ ઉપયોગનું નથી.

આપણે માટે જે કંઈ સૌંદર્યવાળું અથવા સત્ય હશે, તે તેનું નકામું હશે, એમ બનતું નથી. આપણે વધારે સૌંદર્ય અને વિશાલ સત્યો સમજવા જેટલી વૃદ્ધિ પ્રાપ્તિએ, પરંતુ અસાન નિઃસંરહિનાં પ્રગથિયાં ચઢવા વડે જ આપણે નિરીક્ષણ-બૂરજ ઉપર પહોંચીએ છીએ કે ક્યાંથી આપણે અનંતનું અવલોકન કરી શકીએ છીએ.

જેમ જેમ આપણો પ્રેમ વધારે વધારે વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણે વધારે વધારે સૌંદર્યનાં દર્શન કરી શકીએ છીએ.

સુસાક્ષરી કરવાનો માત્ર એક જ ખરો માર્ગ હોય છે—પગે ચાલીને અને કોઈ રૂઝલે પહોંચવાના વિચાર વિના ઉતાવળથી જવા આવવાના વ્યવહારનું, ઉતાવળું ઉતાવળું જમી લીધાના જેવું પરિણામ આવે છે—અપચો.

વિકાસનો માનતા હતા કે ઇશ્વરના સમગ્ર આકાશીય પિંડોને પોતપોતાના સ્થાન રાખે છે અને ફેરવે છે. ન્યૂટનને કે ઇસાઈ ધર્મમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતો હતો છતાં પણ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે ચારના સમગ્ર પદાર્થ પોતપોતાના સ્થાન પર આકર્ષણ શક્તિ પ્રભાવથી રિયર છે અને સાધારણીયે તેમાં ઇશ્વરની કોઈ પ્રકારની દખલ નથી. એજ પ્રમાણે ડાર્વિનના મતના અનુસારે પ્રાણમાત્ર કોઈ પ્રાકૃતિક નિયમથી પેદા થાય છે અને મરે છે ઇશ્વર તેમાં બિલકુલ હાથ ધાલતો નથી, આ વિષય એટલો ગહન છે કે ફેટલાંક પુસ્તકોમાં પણ આ સિદ્ધાંતનું પૂર્ણ વિચાર કરવું અશક્ય છે. તેથી અત્યારે અમે અન્ય જીવોનું વર્ણન અથવા તેમની ઉત્પત્તિની ત્રણ ભિન્ન શ્રેણીઓ અને તે વિશેના નિયમોનું વિવેચન કરતા નથી. અમે માત્ર તે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ—જેથી એ અનુમાન કરી શકાય છે કે મનુષ્ય પણ અન્ય જીવોનીમાફક ઉત્પન્ન થયો છે.

વાંદરે સર્વથી ઉચ્ચ શ્રેણીનાવાર છે. તેના રૂપનું ક્રમે ક્રમે રૂપાંતર થકે મનુષ્યનો વિકાસ થયો છે આ બાબતનાં પ્રાણ નીચે મુજબ છે:—

(૧) આજ પણ કેટલાએક કારનાં એવાં વાંદરાં-મળી આવે છે કે જેને પૂછકું હોય નથી તથા જેઓ બે પગે ચાલે :

(૨) તેમાંથી એક પ્રકારનાં વાંદરાં સ્થિતિ યતા પહેલાં આડ નીચે ડાંખલાં બેમાં કરીને તે પર ઘાસ બિછાવીને સુઈ રહે છે આડોમાં તેઓ પોતાના શરીરને તેનાં પાંદડાંથી ઢાંકી દે છે.

(૩) કોઈ કોઈ જાતનાં વંશોં આડોપર નાનાં નાનાં ઝુપડાં જેવું બનાવે છે અને તેમાં પોતાનાં બચ્ચાંને રાખે છે.

(૪) આવી ઉચ્ચ બુદ્ધિવાળાં વાંદરાનો શિકાર કરવા બ્યારે કોઈ જાય છે ત્યારે તેઓ આડની ડાલીયો તોડી તોડીને તેનું પર ફેંકે છે—શીકારીની સાથે લડતી વખતે તેઓ પોતાની પાંદરીઓ અને બચ્ચાંને સાથે રાખતાં નથી.

(૫) આઠ દશ વર્ષની ઉંમર સુધી બચ્ચાં માતાની સાથેજ રહે છે અને ખાર તે વર્ષની ઉંમરે યતા સુધી તેઓ જીવાન ગણાતાં નથી.

(૬) એક માણસે તો એજ પણ જોયું છે કે માતા પોતાના નાના બચ્ચાને જોડતી લઈને એક નદીને કિનારે ગઈ ત્યાં તેણે તેનું મોં ઘોળ્યું, જે કે બચ્ચું રોતું હતું છતાં પણ તેણે તેની કંઈ પરવા કરી નહિ.

(૭) કેટલાંક વાંદરાંને ખાસ શિક્ષણ પણ આપવામાં આવ્યું છે. એકતો પાંચ સુધી ગણી શકતું હતું, છરી કાંટાથી ખાતું હતું, અને વગર બાંધે સાવધાનીથી ખુરસી પર બેસી રહેતું હતું.

એક સાહેબે લખે છે કે તેની પાસે એક એવું જ પ્રાણીનું વાંદરું હતું, તે ઘણું ચંચળ હતું. દરેક પદાર્થને એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે ફેરવવા કરતું હતું. પરંતુ ધમકાવવાથી જ બેસી રહેતું હતું. એક વખતે તે માણું નીચું કરી કંઈ લખતો હતો એટલામાં તેને કાંઈ

હિડાવી જતુ દેખ્યું, યોડીક વાર મુઘી તો સાહેબ શાંતિથી જોઈ રહ્યો પછી તેણે જરા ખોંખારો કર્યો એટલે વાંદર કરગરીને નમી પડ્યું સાચુ તેની પૂર્વની જગાએ મૂકી દીધો.

એમ ન સમજવું જોઈએ કે જે જનાવરેણા વાતો છે તેઓ વખતે વાંદરાંજ ન હોય કદાચિત તેઓ વનમનુષ્ય પણ હોય ! તેઓ વાંદરાં જ છે. તેમના શરીરપર લાંબાં લાંબાં રૂવાં હોય છે તે કુંગરાંપર ફૂટે છે, છે અને ઘણું ખડે હાથ પણ ખેનેના આધારે ચાલે પણ છે.

આ તો મોટી મોટી વાતો કહી કે જે ડાના સિદ્ધાંતને પૂષ્ટિ આપે છે, એ ઉપરાંત અનેક સદમ વાતો પણ છે. એમાંથી પણ કે સાંભળો—

(૧) માણસના શરીરમાં આજ મુઘી કે હાડકાં મળી આવે, છે અને ઉત્તમ પ્રકારે તપાસ કરવાથી જણાય છે કે આજ સુખાપણા મળતી હાલત એવી નથી કે જેથી સીધા ઉઠું રહેવું એ તદ્દન પ્રાકૃતિક કહી શકાય.

(૨) ઉત્તમ પ્રકારે પરીક્ષા કરવાથી માલુમ છે કે સર્વથી ઉચ્ચ પ્રકારનાં વાંદરાંમાં અને સર્વથી અધિક જંગલી માણસોમાં એટલો ફેર નથી કે જેટલો તે જંગલી માણસો અને સમ્ય મનુષ્યોમાં છે—

(૩) વીસ પચીસ હજાર વર્ષ પહેલાંનાં મનુષ્યો હાડકાંજરા વાંદરાંના હાડકાંજરાની સાથે વધારે મળતાં આવે છે તે સમયે તમના માથુ અને હાથ ઘણા લાંબા અને પગ કપાળ ઘણાં નાનાં થતાં હતાં—આફ્રિકાના કબ્બી અને યુરોપના સમ્યમનુષ્યોમાં આજ પણ આ જોડ કંઈ કંઈ અંશે પ્રત્યક્ષ થાય.

આ વિષય ઘણો શુદ્ધ અને ગંભીર છે, એ સર્વ હકીકત જાણવા માટે ઠારવિનનાં ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હકસતે નામના દાને પણ આ વિષયપર એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તેનું નામ “man's place in nature” છે આ ગ્રંથ મોટા મોટા છે. છતાં સર્વ માણસોના કાયદા માટે વિલાયતના ગ્રંથ પ્રકાશને તેની પાંચ-પાંચ આનાની કિંમતની આવૃત્તિઓ કાઢી છે. ઠારવિનના સિદ્ધાંતપર આજી દેશવાસીઓ હસે છે, પરંતુ હસવા અગર મજાક કરવાથી કોઈ સિદ્ધાંતનું ખંડન થોડુંજ થાય છે. તેમ કરવા માટે તો શુદ્ધિ પૂર્ણ પ્રમાણ આપવાં જોઈએ.

પી.મ. મણીલાલ કેશવલાલ.

નેકા ।

૨૦ એક તત્ત્વવેત્તા.

શિક્ષણ—

સેનેકાનું કુટુંબ જીવન જોઈ અને એ કાળની સમાજની પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યો, એ પરથી જણાય છે કે પાસનપર ઘણું જ ઝોણું ધ્યાન અપાવાને લીધે, રોજનાં ઉચ્ચ કુટુંબોમાં પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી ક્યા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું એનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

એ કાલનાં અન્ય જગતોનું અણુ કરતાં કવિ હોરેસ, જીવનલ અને માયંસની કવિતાઓના વર્ણનમાંથી આ ગ્રંથધિ કે હકીકત મળી આવે છે. આ પ્રકારે પ્રાથમિક શિક્ષણપરથી જણાય છે કે એ સમયકાળના શિક્ષકોને પગાર ઘણી જ ઓછી મળતી તેમજ એમને હલકા ગણવામાં આવ્યા એમને માટે અતિનિરપેયગી એવી નાની ખાજતો જણવાની જરૂર પડતી. વળી એમ ! જણાય છે કે શારીરિક માર પીટ જલ્દી થતી. હોરેસનો શિક્ષક એને એટલો જમીર મારતો કે જ્યારે તે ત્રાસી જતો, કવિ માર્શલ લખે છે કે “ આ જંગલી મારપીટને હું એનાપર કોઈ ઉત્પત્તિ યાચ છે.”

શાળાઓમાં જે વિષયે શીખવવાં આવતા, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગણિત, વ્યાકરણ, ગ્રીક અને લૅટિનની કવિતાઓ અને ઇતિહાસની મુખ્ય ઘટનાઓની ગોખજીવિ તેમજ લેખન હતાં. ગણિતના વિષયમાં માત્ર કબ્યાલ્લદિ ક્રિયાત્મક વ્યવહાર, ઉપરાંત જે બા-
પાનાં વ્યાકરણ અને ઐતિહાસિક અર સમાલોચના એ સર્વે નિરપેયગી જણાય છે. શિક્ષકોમાં જે જ્ઞાન હતું તે એટલું જ હતું કે, હકીકતની ખાતરું નામ થું, એમીયસની ઘસી કોણુ હતી, ફલાણુની સ્ત્રી કોણુ હતી, અમુક માણસ કેટલાં વર્ષ જીવિત રહ્યો. આવી ખાજતો શિક્ષકના કંઠમાં રહેતી અને વિદ્યાર્થીઓને તે શીખતાં મળે તેટલી કંઠમાં આવે તો જણ મારી મારીને શીખવવાં આવતી. આવા શિક્ષકના કાલમાં સેનેકા જેવા મહાન તત્ત્વવેત્તા અને ચારિત્રવાન પુરોહિતજન યથા એજ આદર્શ છે.

આવા પ્રકારની શાબ્દિક સમાલોચના અને કાષ્ઠનિક વસ્તુવિદ્યાઆદિ પ્રત્યે સેને-
કાને ઘણો જ તિરસ્કાર હતો. આવા શિક્ષકની મરહરી કરવા માટે તે વ્યાકરણ અને કાષ્ઠ-
નિક સમાલોચનાની છુટકા કરે છે કે—

સંસારમાં મનુષ્ય પટેલાં જોઈ સુખ સમજે છે, એટલું જ ખાજતો તેને કુખ યાચે.

આ સાંભળી દાર્શનિક કહે છે એમ કેમ ? જીવનનો પ્રથમ કાલ ઉત્તમ હોય છે, અને તે પછી આપત્તિકાલ આવી પડે છે; વસ્તુતાના સમયનો સારી રીતે ઉપ-ભોગ કેમ કરી નાખવો જોઈએ ! આના ઉત્તરમરણકાર કહેશે કે, વર્ણલ "કસુજીઓ" શબ્દનો કાંલને વિતાવવામાં પ્રયોગ કરે છે અને તે વૃદ્ધાવસ્થા તેમ રોગને પણ જોડી દે છે. ખરેખર જોઈ આપત્તિ રૂપ છે કે ન સુખોરી લે છે અને હુઝોને પોતાનાં કરે છે.

આવીજ રીતે કોઈ સીસેરો રચિત અર્થે પુસ્તક વૈયાકરણના હાથમાં આવે તો પણ તેનાં શબ્દોના વાળ પીંખી ખાલ હા વિના છોડે નહિ. શું આજ સત્ય શિક્ષણ છે ? શિક્ષણનો ઉદ્દેશ એવો હોવો જોઈએ જ્યાં આપણા જીવનને સુંદર ઉપદેશોમાં રસે. સેનેકા કહેતા કે મને ચંકાશીલ પાખંડિયો દતાડવની જાંજીરોમાં બાંધવાને બદલે એ જાંજીરોને તોડવા ચોખ્ખ વિદ્યા શીખવો.

સેનેકાના શિક્ષકનું નામ શું હતું ? તે ક્યતામતી દેખરેખ નીચે પોતાના બાઇ-ઓની સાથે રામની બલિયોમાં જણવા જતો, એ કશું જાણવામાં આવ્યું નથી, એનો શિક્ષક મહાત્મા હતો કે અધ્યાત્મા તે કોઈને ખબર નથી. સેનેકાએ પોતાના અધ્યાપકના વિષયમાં કંઈ પણ લખ્યું નથી. સેનેકાએ ક્ષોરનામના પોતાના સહપાઠી મિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. આ મિત્રને શાળા છોડ્યા પછી તે વૃદ્ધામાં મળ્યો હતો. આ મિત્ર ધણોજ કદરૂપો હતો છતાં પણ પોતાના પરિચિતોની દૃષ્ટિ તે ધણો સુશીલ હતો, કારણ કે એના સદાચાર અને પવિત્ર આત્માનો પ્રભાવ એની કુશળી વિરુદ્ધ ધણો પ્રભાવ નાખતો હતો. શરીરના સૌન્દર્ય કરતાં એના આત્માનું સૌન્દર્ય એક હતું.

અધ્યાપનકલા અને દાર્શનિકવિષય વિદ્યાસંવિભાગથી જુદાજ કોલેજ વિભાગમાં ગણવામાં આવતા. આથી શાળાનું શિક્ષણ પૂરતાં ત્રણે ભાગે કોલેજ વિભાગમાં પ્રવિષ્ટ થયા હતા. ગેલિયો અને મેલાએતો વ્યાપ્ત કલામાં અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો પરંતુ તાંવવેણા સેનેકાએ તો દર્શનોત્તર પસંદ કરેલાં.

સેનેકાની આ પસંદગી ચોખ્ખ હતી. કેમકે કલાત્વકલાએ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે જેથી સર્વજન સંપન્ન થવાય. વસ્તુત્વકલા એક બાવરૂપ ભાવ ગર્ભિત સત્યના ઉદ્ગાર હોય છે કે જે અત્યંત અનુભવ ગમ્ય હોય છે. આરયનું એ એક પરમેશ્વરદત્ત હોય છે અને એની અંદર એક રવાબાવિક ગરજ હોય. આ કલાનો માત્ર નિસ આડખર પૂર્ણ અભ્યાસ કરવાથી તે નિઃસાર અને હાનિકારક બને છે.

આડખરમાં કદાપિ પણ સત્યનું ખીજ હળ શકતું નથી પરંતુ જે આડખરને શોધ રહી જાય છે તો એનાથી વધારે ખરાબ કંઈ પણ નથી. અસંખ્ય આડખરી વક્તાઓનો યુગ જે અધઃપતનનો યુગ ગણાય છે. સારરહિત સુદોનો અસંકાર કરવા, બનાવટી અવાજ કાઢવા અને ચક્રવી નાખનાર વક્તાનું સુખ બંધ કરતું એ એ કાલનું આ વિષયનું શિક્ષણ હતું. સુક્તિપ્રયુક્તિ સિવાય અન્ય કંઈ પણ આ વક્તાઓ કહી શકતા નહિ.

“આજે એણે કયા કુકર્મનો ત્યાગ કર્યો અને કયા પાપો ત્યાગ કર્યો તેમ જ શું શું વિશેષ પ્રાપ્ત કર્યું.” સેનેકા કહે છે કે, “મહેને એની આ રીત ઘણી જ ઉત્તમ લાગી અને હું પ્રતિદિન એવી રીતે મ્હારાં સારાં ખોટાં કર્મ કહી દેતો અને મ્હારા હૃદયમાં આખા દિવસનાં કર્મનાં વિચાર કરતો. આ પ્રકારના આત્માવલોકનની ઘણો જ લાભ થતો.”

સ્થોષક એટલસ એ બીજો તત્ત્વવેત્તા હતો, જે સેનેકાપર વિશેષ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. એના સંબંધિ લખતાં સેનેકા કહે છે કે “જ્યારે હું એને વ્યસનો પાપો અને જીવનની દુરાવસ્થાઓ સંબંધિ વિવેચન કરતાં સાંભળતો ત્યારે મહેને પણ મનુષ્યજાતિના જીવનપર ઘણી દયા આવતી. એ સદૃશ્યનું મનુષ્ય શ્રેણમાં ઉત્તમોત્તમ માન અને પોતાના સાદા વેશમાં પણ મહારાજા જેવી નિરપૃહ ભાવનાનો હને અનુભવ યતાં એમજ લાગતું કે એની શક્તિ રાજાઓપર પણ આઘા ચલાવતી જણાય છે. આ પ્રકારનો એ મસ્ત દરિદ્ર ગુરુ દરિદ્રતાની પ્રશંસા કરવા લાગતો અને મનુષ્ય જીવની કૃત્રિમ રીતે વધી પડેલી જરૂરીયાતો એક વ્યર્થ ખોળ સમાન છે એમ સિદ્ધ કરતો મારે મહેને પણ એમ યર્થ આવતું કે શાળામાંથી નીકળી જઈને હું નિર્ધનજ રહું. જ્યારે આપણા વિષયભોગની નિંદા કરવા અને પવિત્ર શરીરની પ્રશંસા તેમજ સાધારણ ખાનપનના ગુણાનુવાદ ગાતો ત્યારે પણ મ્હારી સ્વાભાવિક ધ્રુવ વિષયભોગ અને પ્રલોભના કાર વર્જનની તરફ જતી. હે મિત્ર! મહે ઘણા સમય સુધી એના ઉપદેશો શ્રવણ કર્યા પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઘણો ખરો અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો, પરંતુ હજી પણ હું હુમ અને સીપનો કીડો ખાતો નથી, કેમકે તે જૂખને શાન્ત પાડવાને ખલ્લો વધારે છે. એટલસ સદા કઠિણ રાખ્યાપર સ્થિર રહેવાનો આગ્રહ કરતો અને હું પણ એવી પથારીપર સ્થિર રહેતો, કે જેનાપર સુવાથી કંઈ પ્રભાવ પડે નહિ. મ્હારી વિદ્યાર્થી અવસ્થાની આ કલણી કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે જે શિક્ષકો પ્રેમભાવથી પોતાના શિષ્યોને બણાવે તો પ્રાભિક વિદ્યાર્થીઓપર કેટલો પ્રભાવ પડી શકે છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે ખંતેનો દોષ હાય છે. ઘણા શિક્ષકો તરફથી માનસિક વિવાદ બુદ્ધિવિશ્વાસ—કરવાનું તો શિખવાય છે પરંતુ તેવી રહેણી શિખવાતી નથી. ક્રિયાત્મક શિક્ષણનીજ ખામી છે. વિદ્યાર્થીઓ જેઓ ઘણું છે તેઓ બુદ્ધિને અભ્યાસ કરાવવા માટે તો બણે છે, પરંતુ આત્માને માટે બણત નથી. આ પ્રકારે આખું દાર્શનિક વિજ્ઞાન કેવલ સમ્પ્રદાયપરમાં પરિવર્તન યર્થ રહ્યું હતું.”

જનસમાજપર દર્શનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો કેવો અસર કરી શકે છે તે સંબંધી લખતાં સેનેકા નીચે પ્રમાણે લખે છે “શું હું એ વાત નથી જાણતો કે જગતમાં એવા માણસો પણ હોય છે કે જે ઘણા વર્ષ સુધી દાર્શનિક વિચારોમાં પડીને પણ ડોરા રહે છે? નિઃસંદેહ હું એવા શ્રોતાઓને પણ ઓળખું છું કે જેમને હું શિષ્ય પણ નથી કહેતો પરંતુ જે હમેશાં જેના તેજ રહે છે છતાં ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યાંજ જાય છે. આવા શ્રોતાઓ શીખવા માટે આવતા નથી પણ જેમ નાટક જેઈ આવવાને ઉદ્દેશ મનને આનંદ આપવાનો ગણાય છે, તેમ આમ કરવામાં તેઓ મોજ માને છે. ઘણા શ્રોતા એવા હોય છે કે જે જ્ઞાને માટે પાઠશાળાઓ કેવલ શરૂઆતના ઘર સમાન છે. ઘણાઓ હાથમાં સ્લેટ કાગળ અને પેન લેઈ આવે છે જેઓ કેવલ મોટા ભારવાળા સમ્પ્રદાય અને વાક્યોને લખી લે છે

વિવિધ જ્ઞાનમાળા.

(અનુબંધાન ગતોક્તી.)

જ્ઞાનયોગ.

સૃષ્ટિમાં ફેલાઈ રહેલી કુદરતી રચના ઉપરથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરી પોતાનું ભુદ્ધિબળ વધારવું, અને કુદરતના નિયમોનું ખારીક અવલોકન કરીને તેને અનુસાર વર્તન રાખવું, કારણ કે આ સૃષ્ટિમાં પ્રસરી રહેલા જ્ઞાનવ્યવસ્થાના અભ્યુદય કરનારા કાયદાકાનુનોનો સમાવેશ કુદરતના ગૂઢ નિયમોમાં છે. મહાત્મા મુંદરદાસજી જ્ઞાનયોગ માટે કહે છે કે;

ઐપાઠ છંદ..

જ્ઞાનયોગ અથ એસે જાને, કારણ અરકારજ પહિચાને;
કારણ આત્મ આહિ અખંડા, કારજ બધો સદ્ગત શ્રદ્ધાંડા.
બધું અંકુર તે તર વિસ્તારા, બહુત ભાંતિ કરિ નિકસીડારા;
શાખાપત્ર ઔર ફળફલા, યૌ આત્મા વિશ્વકો મૂલા.
જૈસે નભ મૈ વાદર હોઈ, તા મહિં લીન બધે પુનિ સોઈ;
એસે આત્મ વિશ્વ વિચારા, મહા પુરૂષ કીનો નિરધારા.
જૈસે ઉપજે બાધુ વધુરા, દેખત કો દીસહોં પુનિ બૂરા;
આંદી છૂટે પવન સમાંદી, આત્મ વિશ્વ ભિન્ન થોં નાંદી.
બધું પાવક તે દીસત ન્યારા, દીપ મસાલજી વિવિધ પ્રકારા;
તાંદી માંઝ હોઈ સોલીના, યૌ આત્મા વિશ્વ હૈ ચીન્હા.
જૈસે ઉપજે જલકે સંગા, ફૈન છુદ છુદા ઔર તરંગા;
તાંદી માંઝ હોઈ સો લીના, યૌ આત્મા વસ્તુ હૈ સોઈ.
બધું પૃથ્વી તે ભાંજન ભાઈ, વિનસિ ગયેતામાંજ વિલાઈ;
યૌ આત્મા તે વિશ્વ પ્રકાશૈ, કહત સુનત કૌ દૂખ ભાસૈ.
બધું કંચન કે ભૂખન નાના, ભિન્નભિન્ન કારૈ નાચ બખાના;
મારૈ સર્વ એકહી હુવા, યું આત્મા વિશ્વ નહિં જૂવા.
જૈસે તંતુહિં પટ લેખાના, ઝોત પ્રોત સો તેવુ સમાના;
બેઢ બાવ કણ ભિન્ન ન હોઈ, યૌ આત્મા વિશ્વ નહિં દોઈ.
જૈસે કરી સ્ત્રકી માલા, મનકા સત્ર ન હોઈ નિરાલા;
યૌ આત્મા વિશ્વ નહિં બેદા, કહત પુકારે પ્રકટજી વેદા.
બધું પ્રતિમા પાહન મૈ દીસૈ, દૂજી વસત ન વિસ્વા બીસૈ;
યૌ આત્મા વિશ્વ નહિં ન્યારા, જ્ઞાનયોગકા વહી વિચારા.

[બંધાયે છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત—

માલતિ માધવ—

નું ભાષાંતર.

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું થોડા સમ-
યમાં બહાર પડશે. હાલ કિંમત ઘટાડીને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે.

મેનેજર—સુદર્શન આફિસ—નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

પ્ર. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
સુજરાતીમાં યોજનાર—માધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર—સુદર્શન આફિસ—નડીયાદ.

આવિષ્કાર—
એક અલગપ્રવાસી,
અહાનિય મણિલાલ નજીબાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

મીઠવલાલ નજીબાઈ દિવેદી

ત્રીજી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-જ્ઞાન-સાહિત્ય-એમનાં સર્વ અંશ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — માગવત્તમ.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૮.]

(માસિક)

[મે-૧૯૧૨]

વન્ધન દશા.

પ્રણયનથી પોતે સવ મીઠારી લીધી,
દિસતુ સુખદ હોશે કૂં આ નદખાતુ ?
પણ નવ કદિ ધાર્યું આ વિપર્યાસ કેરું,
અહહાં ચર્ચિદશા શી ધોર ? શું હું વિચાર ?

ગતિ મુજ પદપાદ સર્વથા આજ બાતી,
અરર નવ મહાતી કૂં આ ધોર શાન્તિ ?
કહીં પણ ન ઉડાતુ, હા ! તમ્ને એક ઉચે,
હૃદય પાસુ ડોળે ? શું અધ પાત આ છે ?

હૃદય સમજતું કે ઉડશું કેડખાને,
મમજતું વળી ત્યારે કેડ સ્વાતંત્ર્ય શાને ?
ગતિ મુખતર ચારો, બન્ધથી મોક્ષ ચારો,
મનુ હૃદય જોડી વ્યર્થ ને મિટ આગે ?

ગણતરી બધી જૂઠી ! નહ આશા થતી છે,
હૃદયબલ લગારે જાગનું છે ન આજે !
હૃદય હૃદય આજે ના રલું છે જરાયે,
હૃદય હડી ગયું સૌ ! જાડય વાપ્યું જણાયે !

મૃતવત્ સ્થિતિમાં આ હવલું હવલું ના !
ક્યમ હજુ પણ લાંચુ માનવું એ ય હાવાં ?
પુનિત બલધી જે આ બન્ધનો છે સ્વીકાર્યો,
અરર નવ ત્યગતાં ત્યાગ્ય એ હોય વા ના !

પ્રણય સફલતાની પ્રાપ્તિ તો આવતી છે,
પણ રસ કવિતાનો ગુપ્તતામાં સરે છે !
વિકસનું નથી હૈયું ! સ્તબ્ધતા ભોગવે છે,
લીળ ચર્મ જતું જાગે સર્વ ચૈતન્ય આજે !

હૃદય હવલું ના છે હવલું કોણ તો છે ?
અરર ન સમજાવું કાંધે એ મહેને છે !
સમજ પણ શકું છું, એન ના કેં પડે છે,
આકલિત કંઈ જાગે બન્ધનો ત્રાસ કે છે !

સદવું નકી સજ્જતું ધટિ આ કેદખાનું,
કઈ સફલ દશાનું પામવું ત્યાંજ લ્હાણું !
કદિ કમથી ન તો પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્તિ યારો ?
રતથી રસ દ્રવીને કાં ન ચૈતન્ય બેઝો ?

ધરી રહી ઉર આશા બન્ધનો આમ સ્તેવાં,
વિખિત અગર દારો આશાની વચ્ચના આ ?
સમજ નવ શોક કે આજ આ ધાર યાન્તિ,
મહત્ત્વ હૃદય પ્રાપ્તિ આંતરતાની સ્થિતિની !

મોહસા, કુમ્ભવાસ,

૧૬-૧૦.

કુઝ.

રોનારાં.

ગેનાગ શી રીતે હમશે ।

ગેતા આપુપ પુક થાશે ।

ગતનીકો આસુની વહશે ।

તોયે એ રડશે ।

દિવાના તો યે એ રડશે ।

ગળે । રાળે । ગળે । રાળે ।

મહાલી મોડી મઝાઓ લેળે ।

આસુને દગિયે ફેળે તો—

મોવ મેળવશે ।

મન અપુમોન મેળવશે ।

ચન્દનસેન—મયખાના
તા ૧૬ ઓ ગેમર ૧૮૧૦ }

મસ્તાન.

દિવાનાને બોધ.

(ગઝલ)

(૧) મગનુ લેર પાણીમા—

અતિ ફાવે નહીં પીતે

લગતમા એ પ્રમાણે તુ

સદા એવું ગણી લેતે

(૨) દીવાના દોસ્ત થઈ લહારો—

લહે સુ મોધ આપુ ફે—

દીવાનો દોર રાખીતે

ફેરે તો કાર્ય-મૈ થાયે

- (૩) અરે ! દિવાન થઈ જા તું,
દિવાના ઝો ! ફરી જાતું.
વહે સંકટ શિરપર તો
અમે જોતાં ન સંખાતું.
- (૪) અરે ! કુદરત કૃપા કરજે
દિવાના થઈ ફરી લેજે,
જગતના લોકે જ્યમ પૂજે
સદા એવી દયા કરજે.
- (૫) દિવાનાની દીવાનાઈ,
સહુ આજે લગી જાળ્યો;
અને સદ્ગુણનાં કાર્યો:—
કરે ધરા-તલાં મળો ઝાઝો
- (૬) જગતના નેક કલ્યાણે,
સદાએ રાખજે દષ્ટિ;
કરે કર્તવ્ય ઉત્સાહે—
વખાણે સર્વ આ સદ્ધિ.
- (૭) કહે કર્તવ્ય કરવાની,
પ્રભુએ ના કહી છે કે:—
પૃછીએ છુદ્ધને જાણે:
જરા સ્થિર ચિત્ત રાખીને .
- (૮) કહે પયગમ્બરો સાથે,
કરાતું વાત હું તુજને;
અલકની વાત આ મુદ્દે
જતાવે: એમ તું ચાલે.
- (૯) દીવાના ! ઝીન્દગી તહારી,
જગતના નાથને સોંપી;
પછી કર્તવ્ય કરવામાં
મત્રા શું આવશે તુજને
- (૧૦) નહીં તું એક માર્ગી યા,
અનેશનેક છે પન્થો;

ન-જો અહીં એક દ્રાવે તો. . .
હિનો છે માર્ગ ને પીજો: . .

(૧૧) કહુતા ઝીંઘીમાંથી,
કરી દૂર ત્યાં ભરી સુધા.
પછી આ વિશ્વના રસનો,
મીઠો પ્યાલો ભરે પીળ.

(૧૨) પીતાં હૃદયે મજા આવે,
અનિર્વચનીય? હા ! એવી:
અભેદાનંદનો લહાવો,
સદા મળશે નહીં આક્રી.

(૧૩) કહી છેલ્લું વિરામે કાં—
હવે કર્તવ્ય છે જાણાં;
પ્રભુ આયુષ્ય લંબાવે,
સદા રાણે તને સુખમાં.

મહાકવિ-નાગર.

પ્રેમી હૃદય.

—XX—

અંગ્રેજ કવિ LONGFELLOW ના એક કાવ્યનો અનુવાદ.

(ગજલ.)

વસે સિન્ધુકેરે મોતી, મગન તારા તણી બોલી,
પ્રભા કિન્તુ હૃદયમાં મુજ અનુષ્ઠ પ્રેમની સ્થોતી.
ભરે વિશાળ સિન્ધુ છે, ભરે આકાશ તેથીયે;
હૃદય મારું પરંતુ હા ! વધુ વિસ્તૃત ઉભયથી છે.
પ્રભા મુજ પ્રેમની હૃદયે અહા ! તેજસ્વી કેવી છે !
અમક્ષી મોતી ને તારા થકી શતવાર કેવી તે !

અરે ! સૌંદર્યની રમણી ! અરે ! કુમારિકા તંમણી !
હૃદય તપ્તે વિરાગ થા તું બેગમ આદશાહીની.

પ્રણયભાવેની ઝાંખીથી, હૃદયનાં સંત્વ સ્નેહેથી,
જતાં મુજ ઉર, ગગન, સિન્ધુ પલકમાં એ સહુ પીગથી.

કલકતા.

તા. ૧૧-૮-૧૧

ચાંપશી. વિઠ્ઠલદાસ ઉદેસી.

॥ ઉપદેશવાક્યોનું પ્રાવલ્ય. ॥

(૫)

બુદ્ધિ, તત્ત્વશાસ્ત્ર અને સારીશીખામણો વચ્ચે એટલો બધો નજીકનો સંબંધ જણાય છે, કે તેમના વિભાગ પાડવાની બાબત લાભદાયક હોવા કરતાં હિત્રાસાની બાબત નુકસાન વધારે લાગે છે; માત્ર એક પ્રકારે સંકલિત બુદ્ધિસભાન તત્ત્વશાસ્ત્ર છે; બીજાઓનો તેમ આપણા, ભાવિનાં તેમજ વર્તમાનનાં માનવિજ્ઞાના લાભ માટે એ બુદ્ધિશક્તિના ઉપદેશ સમાન સારી શીખામણો છે. જીવનના નિયમન વિષેની પ્રાચીનોની બુદ્ધિ શું કરવું અને ના કરવું એ વિષેનાં અમુક ઉપદેશ વાંચ્યા કરતાં કંઈપણ વધારે નથી; આવી સાદાઈ માનવિજ્ઞા વધારે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં નિવડતાં હતાં, કારણ કે જેમ જેમ તેઓ વધારે વિદ્વાન બનતાં હતાં તેમ તેમ સારા બનવાની ઓછીને ઓછી સંભાળવાળાં બનતાં હતાં. આંવા સાદા અને સ્પષ્ટ સદાચારને વર્તમાનમાં એક પ્રકારની મલિન અને ગૂંચવાડા ભરેલી વિદ્યામાં પલટાવી નાખવામાં આવ્યો છે. આપણને જીવન ગાળવાનું નહિ પરંતુ વાદ વિવાદ કરવાનું વધારે શિખવવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી દુષ્ટતા સાદા પ્રકારની હતી ત્યાં સુધી તેના સામે નિવારણ રૂપે સાદા ઉપાયોજ પૂરતા હતા, પરંતુ હવે તો તે મૂલધાલીને ફાલી બેઠી છે એટલે હવે આપણે પ્રશ્ન-ઉપાયો યોજવાની જરૂર છે.

આપણામાંનાં ઉત્તમોત્તમ માનવિજ્ઞા પણ હવે એક પ્રકારનાં ઉપદેશ

વાક્યને લીધેજ ઉત્તમોત્તમ છે.

કેટલાંક એવા સારા સ્વભાવવાળાં માનવિજ્ઞા હોય છે કે જેઓ સાંબળતા સાથેજ મારી બાબતો સ્વીકારી લે છે, પરંતુ હવે એ તેમને કંપકા અને કંપદેશ વડે પ્રબલ બનાવ-

ઉપદેશ વચનમાં જણાઈ આવતી નથી; તે આપણને કાર્ય કરવાનું તેમજ ધાર્તા કરવાનું અને આપણું રાષ્ટ્રો તથા કાર્યો સર્વને એક વર્ણના બનાવવાનું શિખવે છે. જે આપણે જાતેજ વાવેલા, એક વક્ષ ઉપરથી આપણે ઉતારેલું ફળ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેો આપણે જાતેજ ચોળેલી સારી રીતભાતોની વૃદ્ધિ અને ઉત્તિ જોઈને આપણને તેના કરતાં પણ કેટલો બધો વધારે આનંદ થવો જોઈએ ? પોતે જવા હોઈએ, તેવાજ હમેશાં બન્યા રહેવું એ આપણા માનવિમાં યુદ્ધિના એક આગળ પડતા લક્ષણ સમાન છે. તમારા જોવામાં એવા પણ પ્રકારના પ્રકારો જે જોવા પાવા પીવામાં કરકસરીઆ હોય છે અને ઘરબાર બંધાવવાની બાબતમાં ઉદાર હોય છે; પોતાની જાત માટે ઉદાર અને બીજાઓ માટે અનુદાર હોય છે; ઘરમાં કંજુસ અને બહાર ઉડાઉ હોય છે. આવા પ્રકારનો વિરોધ દુરાચારી હોય છે, અસંતોષી અને અસ્વસ્થ મનના પરિણામ રૂપ હોય છે; આથી ઉદારી રીતે દરેક યુદ્ધિશાળી માનવિ નિયમસર જીવન ગાળે છે. આપણે શું કરવું છે, એ વિષેનો આપણે ઉડા વિચાર કરતા નથી અથવા આપણે તેવો વિચાર કરીએ છીએ તો આપણે તે પ્રમાણે વર્તતા નથી પરંતુ એક બાબતમાંથી બીજામાં ભટકીએ છીએ; આના પરિણામ રૂપે આપણે આ બેમાંના એકને પણ બદલતા નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણે જેનાથી દૂર થવા હોઈએ તે વિચાર કર્યો હોય તેવીજ બાબતમાં પાછા આવી ભરાઈએ છીએ, —આવાં કારણોને નિમિત્તો હેતુઓના આથી પ્રકારનો વિરોધ ઉપજી આવે છે.

આપણાં સર્વે કાર્યોમાં તપાસ કરવા ચોખ્ખું ત્રણ બાબતો.

આપણાં સર્વે કાર્યોમાં પ્રથમ તો આપણે આપણા જાતની તપાસ કરવી જોઈએ, પછેથી તે કાર્ય વિષેની તપાસ રાખવી જરૂરની છે અને છેલ્લે આપણે જે માનવિઓ સાથે કાર્ય કરવાનું છે તેમના વિષે વિચાર કરવાનો છે. પ્રથમ બાબત અત્યંત અગત્યની છે. કારણ કે આપણે આપણી જાતની વધારે કીમત આંકવાના વક્ત્ર વાળા હોઈએ છીએ અને ખરે ખરી રીતે આપણે જેટલું કરી શકીએ એવા હોઈએ છીએ તેના કરતાં આપણે વધારે કરી શકીશું, એવી ગણતરી કરીએ છીએ. એક માનવિવક્ત્ર બનવાનો નિશ્ચય કરે છે અને પોતાનું મુખ યુદ્ધતાની સાથેજ બહાર નીકળી પડે છે; બીજુ માનવિ વળી પિંતોની સમૃદ્ધિની અથવા પોતાના દેહની હલપારની કીમત આંકતું હોય છે; વળી બીજા કેટલાક કચેરીનાં કામ માટે ઘણા કડક અને આત્મામાં રાખનાર જણાઈ આવે છે; કોઈથી અનેક લોક નાસભાગ કરવાના વક્ત્રવાળા બની જાય છે; અરે એટલુંજ નહિ પરંતુ ગમ્મત ખાતર જે તેમના ઉપર કંઈ સખ પ્રહાર કરવામાં આવે છે તો તેઓ મક્કરી સહન કરવા કરતાં તેઓ મસ્તક ચૂમાવવાનું વધારે પસંદ કરનારા હોય છે. આવા લોકોએ દુનિયામાં ધાંધાથી આ બનવા કરતાં શાંતિમાં વસવું એજ વધારે ઉત્તમ છે. જે સ્વાર્ભવિક રીતે ચીદીઓ અને અધીરો હોય તેણે સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચેરણીઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, આવી બાબતોને વધારીને બીજાં બધાં એવી બાબતોને પણ દૂર રાખવી જોઈએ; જેમાંથી પાછા ના હડી શકાય એવી બાબતોથી પણ, દૂર વસવું જોઈએ. બ્યારે આપણે આનંદથી બહાર આવી શકીએ અને આપણી બાબતોને સારી રીતે અવસ્થામાં લાવવાની આમા રાખી શકીએ ત્યારે જેટલું પણ સારી રીતે પરતું છે. આપણાથી ના પહોંચી; શકાય એવા કંઈ

પણ માટે આપણે લોભ રાખવાની જરૂર નથી, પરંતુ આપણે આશા ભરી બાળતોથી સં-
તોષી થવાની આવશ્યકતા છે અને આમ પણ અન્નના લાભોતા દ્રેષ વિના થવું જોઈએ;
કારણ કે એક ખડખડા સીધા ખડકે ઉપર મહતાનું સ્થાન છે અને એક સપાટી ઉપર
વસવાનું કાર્ય અત્યંત સુરક્ષિત અને શાંતિ ભર્યું હોય છે. ધીમે ધીમે નીચે આવવાનું નથી
પરંતુ ઉપે મસ્તકે ગળડવાનું હોય છે એટલું જાણનારાં કેટલાં બધાં મહાનુભાવવિદ્ઓને માત્ર
આવશ્યકતા ઉપરજ પોતાનું સ્થાન ધીમે ધીમે જાળવી રાખવું પડે છે? બા. વિ. સ્વામી તંત્રીજી
ઉત્સુક બતાવે એવા સદાચારે અને ચિંતવનો વડે આવાં માનવિદ્ઓએ ખર્સે પોરણોમાં
સામે પોતાનો બંધાવ કરવો જોઈએ. આપણી તૃષ્ણાઓને હદમાં રાખવી અને જે આપણે
પોતાની સત્તામાં રાખી રાકીએ એવું હોય તેવા કંઈને પણ ભાગ્ય દેવિની સત્તામાં ના રહેવા
દેવું, એજ ખાત્રીભર્યા ઉપાય છે. વળી આવા માર્ગે આપણને સંપૂર્ણ પ્રકારે શાંત બતાવશે
નહિ, પરંતુ તે આપણને ખરાબમાં ખરાબ રીતે પણ આપણાં દુઃખોનો અંતનો દર્શાવશે.

આશાભર્યું અને પ્રમાણિક નાં હોય તેવા કશાની માગણી ના કરો.

જે આશાભર્યું અને પ્રમાણિક હોય તેનીજ આપણે માગણી કરીએ છીએ, એ જાણ્યું છે,
વાની એક મુખ્ય બાબત છે, કારણ કે વિનય ના મેળવવો અથવા વિનયથી જરૂર
ઉભયે સમાન રીતે હરકતકારક થઈ પડશે. તેટલા માટે આપણે આપણા હૃદયમાં આપણને
ખરાબ વિચાર પોષતા નથી કે જેથી આપણે શુદ્ધ હસ્તે, પ્રભુની પ્રાર્થના કરી શકીએ
બીજો બોધ એસે એવું કંઈ પણ આપણે માગવાની જરૂર નથી. એટલી વાતનું શીર્ષક
ખાત્રી કરી લેવાની જરૂર છે. આપણે વિશુદ્ધ મન બનવા માટે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, આની
ધ્વજા કોઈ માનવિને નુકસાનકારક નિવડતી નથી. હું એટલું હમેશાં સ્મરણમાં રાખીશ,
કે હું એક માનવિ છું, અને જો હું મુખી હોઉં તો તે હમેશાં તેમ રહેવાનું નથી એટલી
વાતનો પછીથી વિચાર કરીશ. જો હું દુઃખી હોઉં ને મારી ધ્વજા હોય તો હું મુખી પણ
રાઈ શકું. હું માફે ઇવનવહન મારા હાથમાંજ રાખીશ અને ત્યારે તેને જવાનો વખત
આવશે ત્યારે એકદમ આપી દઈશ. હું મારી જાતનો મૂલામ ના બની જાઉં એ બાબતની
સંભાળ રાખીશ, કારણ કે તેજ સર્વે મૂલામગીરીઓ કરતાં વધારે સમય ટકવાવાળું, શરમ
બરેલું અને ભારે છે. આવું કાર્ય નિયમસર તૃષ્ણાઓવડે થઈ શકે છે. હું મારી જાતને
પૂરું, કે હું શા માટે માયાકૃત કહું, પરસેવો વાળું અને ઉત્સુક બનું છું? —મારે તો
વણા થોડાનીજ જરૂર છે, અને મારે કશાની જરૂર ના પડે એવો સમય આવવાનેબદ્ધવાર
લાગશે નહિ. જેને પોતાના મનની દદતાની કસોટી કરવાની ઈચ્છા હોય તેણે પોતાના સદ-
ગુણોના આચાર માટે અમુક અમુક દિનો ખાસ જુદા કાઢવા જોઈએ. તેણે જાતે અપવાસ,
જાડાં જૂગડાં અનેક દિન બ્રમિવાસના સદવવાસ વડે તપસ આચરવું જોઈએ અને પછીથી
પોતાની જાતને પૂછવું જોઈએ, કે શું આવી બાબતો માટે જ હું બચવાનો બનતો હતો ?
સુરક્ષિત દશામાં એક માનવિએ આ પ્રમાણે સંકટો માટે પણ તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ
અને સમૃદ્ધિના સમયમાં તંગીનું શિક્ષણ લઈને તૈયાર થવું જોઈએ. જો તમને માથે આવી
પડે ત્યારે દદ રહે એવું એકદમ માનવિ મળી આવેતો તેને તે માટે આગળથીજ તૈયાર
બનાવો. થોડો શાંતિમાં પણ પોતાનું કાર્ય કરે છે કે જેથી તે હુદ્દના પ્રસંગમાં પણ બરા-

ખર તૈયાર બની રહે. તેને એકવાર સહન કરવું એ તેને હમેશાં સહન કરવા સમાન છે અને દરોજ હમરો સેવકો અને ગરિબ લોકો તેમનાં જીવનોમાં દરોજ જે કરે છે તેના કરતાં તેમાં કંઈપણ વધારેનો સમાવેશ થતો નથી. જેને મુખી જીવન ગાળવાની ઈચ્છા હોયતેજો સારા બાળ્યનો વિશ્વાસ ના કરવો જોઈએ તેમજ ખરાબ ભાવિને આધિન ના બનવું જોઈએ. સર્વ પ્રવૃત્તિના ફલકાઓ સામે તેજો હમેશાં સાવધ રહેવું જોઈએ; બીજા લોકો ઉપર કોઈ પ્રકારે આધાર રાખ્યા વિના તેજો પોતાની જાતનેજ વળગી રહેવું જોઈએ.

શીખામણ આપવાની વિધિ.

શીખામણ લેવા કરતાં આપવાની બાબત વધારે સહેલી છે; એક ચિદિયા માનવિ માટે અન્યનો તિરસ્કાર કરવો એક સામાન્ય બાબત સમાન છે. કોઈ કોઈવાર આપણે શીખામણ આપવામાં ઉત્સુક બની જઈએ પરંતુ આપણે કંઠાર અથવા કંઠાજો આપીએ એવા ના બનવું જોઈએ. નમ્રતા બધાં અને અસરકારક ઘોઘાક શબ્દોજ ઉત્તમ નિવડે છે; ખડું હુખ એકન રેણુ કે છુદ્ધિયાળી માનવીઓને શીખામણની જરૂર નથી અને મૂખાઓ તેને અહણુ રસ્કાર કરે. એટલું ખડું છે. કે એક સારો માનવિ તેમાં આનંદ લેછે અને ઇપકા પ્રત્યે હેતુઓનો આગવો એ મોખ્ય અને હુદયપ્રેરિતા એક લક્ષણ સમાન છે. એક મિત્ર સાથે મેમમાં ખુશી અને સાદી રીતેજ વર્તિશ અને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસમાં ખામી જણાવા જાયમાં હું ખુશીથી હાની ખમી લઇશ. એવાં કેટલાંક ઉપદેશ વચનો છે કે જે પૈ-સાદાર અને ગરિબ ઉભયેને સમાન ઉપયોગનાં છે પરંતુ તે બધાંજ સામાન્ય છે; જેમકે લોખને દર દરો અને તમારું કાર્ય પાર પડશે. વિતતની ઈચ્છા ના કરવી એ એક બાબત છે અને તેનો ઉપયોગ કરવાની સમજણ ના હોવી એ અન્ય બાબત છે. પુરોની પસંદગી કરવામાં પણ આપણે આમને આમ વર્તવાનું છે. તેઓ આપણા ધાર્યા પ્રમાણે ઉતરે એટલું તપાસવાનું છે જે કોઈ એકાદ અતુર મસ્કરને ગાં શીખામણ આપે છે તેજો દરેક બાબત મસ્કરીમાં પલટાઈ ગયેલી જોવાને તૈયાર ને જોઈએ. તરત્તેજાઓ પણ બીજા લોકોના જેટલાજ હુનિયા માટેના પ્રેમવાળા હોવા જો તેમને ઇપકા આપનારને ઉતરમાં કહેવાનું. કે અમે બધાએ માંદાછીએ એટલું કમુલત્તો અને માંદાં માણસો માટે વેધનો વેધ બજવવો કામ લાગતો નથી; છતાં એ એકાદ રૂાવિ માટે એક દવાશાળામાં તે રથજની સામાન્ય દશા અને હવામાન વિશે વાતચીત મલાવવી એ યોગ્ય છે. એક ગાંડા માનવિને બોલતાં, ચાલતાં અને વર્તતાં શિખવવાનો ઢોંગ કરનાર માનવિએ ઉભયેના કરતાં શું વધારે ગાંડો નથી! કહુંધારને આઘા આપનાર તેની પાસે સુકાનને ચલાવરાવે છે, હલેસાને આમ તેમ ફેરવાવે છે અને આ અથવા તે રીતે ઘોડા પવનનો પણ એક લાભ લે છે. આપણે શીખામણ આપવામાં આ પ્રમાણેજ વર્તવાનું છે. આરોગ્યમાં અથવા દારિદ્ર્યમાં અમુક માણસે શું કરવું એ મને કહેશો નહિ, પરંતુ આરોગ્ય અથવા પૈસાવાળા બનવાનો માર્ગ મને બતાવજો. અને મારા હુશુજો ઉપર જ્ય મેગવતાં શિખવજો, કારણ કે હું જ્યાં સુધી તેમના આધિનમાં હોઉ ત્યાં સુધી હું તેમનાથી શુંદ બનું ત્યારે મારે શું કરવું જોઈએ, એ મને સમજાવવું જરૂર પણ કામનું નથી. ઘોડાક ઓછા બનેલા લોખના, નિયમમાં રાખેલા મોજ ગોખના, નિયમિત સાદસના અને આગમુ રવજાવને ધરતિપરાયણ બનાવવાના સંબંધમાં

મંત્રયોગ.

પરમાત્મા અથવા અન્ય પવિત્ર ભાવનાને માટે જે શબ્દ ચિન્હ સહયુક્તારા જણાવવામાં આવ્યું હોય, તે શબ્દના નામના સ્મરણ માત્રથી જ ચિત્તની શક્તિનો નિરોધ કરવો તેને મંત્રયોગ કહે છે. શ્રી યોગબીજમાં શ્રી ધ્વજે કહ્યું છે કે;

“ હકારેણવાદિર્યાતિ સકારેણ વિશેત્પુનઃ ।

હંસહંસેતિ મંત્રોડયં જીવો જપતિ સર્વદા ॥

ગુરુવાક્યાત્સુપુમ્ણાયાં વિપરીતો ભવેજ્જપઃ ।

મોહં સોદ્ધમિતિમાત્તો મંત્રયોગઃ સત્તચ્યતે ॥

અર્થઃ—શ્રામ હકારથી બહાર આવે છે, અને સકારથી પુનઃ પ્રવેશ કરે છે. ‘ હમ ’ ‘ હંસ ’ એવી રીતનો મંત્ર આ છન મર્યાદા નથી છે. શ્રી ગુરુવાક્યથી સુપુમ્ણામાં ‘ હંસ ’ ‘ હંસ ’ થી ઉત્પત્તો ‘ મોહ ’ ‘ મોહ ’ એવી રીતને પ્રાપ્ત થયેલો જપ થાય છે, તેને મન-યોગ કહે છે—

લક્ષયોગ.

જે જે પરનાત્મપદને પ્રાપ્ત થનાનો ઉપદેશ અંતઃકર્મજુએ મહાજ્ઞા કરેલા હોય તેને તેને અનુમાર વર્તન રાખવું, તથા તેમાં રહેલી સત્યતા અને અસત્યતાની તુલના કરવી તે લક્ષયોગ કહેવાય છે. મહાત્મા સુંદરદાસજી તે વિષે શ્વાનભવપર્યંકે વહેંચે કે:-

ઐપાકષ્ઠં.

લક્ષયોગ હં મુગમ ઉપાઈ, મન શુક જિના ન જાન્યો જાઈ;
રાગ ન હોઈ આપુ બહુ બાઈ, લક્ષયોગ કોઈ માઈ.

પ્રથમ હો અધૌલક્ષ કોં જાને, નાસા અમદદિ ચિર આને;
યા તૈં મન પવના ચિર હોઈ, અધૌલક્ષ જે માઈ કોઈ.

અધર લક્ષ કરેં ઇહિ ભાંતિ, દણ્ડાકારા રહે પદિન રાતી;
વિવિધ પ્રકાર હોઇ ઉજ્યારા, ગોધ્ય પદારથ દીસહોં સારા.

મધ્ય લક્ષ મન મધ્ય વિચારે, વપુ પ્રમાન કોઈ રૂપ નિહારે;
યા તૈં આત્મિક ઉપજે આઈ, મધ્ય લક્ષ જે સોઈ માઈ.

અધ્વલક્ષ ઐર યુનિ જાન હુ, પચતત્ત્વક લક્ષસુકોનાહુ;
અમ નામિકા અશુભચારિ, નીલ વરણ નમ દેખી વિચારી.

નાસાઅમ અંશુવ છહદેખે, ધૂમહિ વરણ વાયુ તત્ત્વ પેખે,
અંશુવ અશ્વનાસિકા આગે, સુત વરણ સુવન્દિ તત્ત્વ જાળે.

દાયેનિ પોતાના સમાન જીવ હપ જ સમજી તેનાપર યતા મોહનો ત્યાગ કરવો. તથા પર-
માત્મા પાસે અયોગ્ય સ્વાર્થપરાધ્યુ યાચના ન કરવી તે અદ્વૈત યોગ કહેવાય છે.

ભક્તિ યોગ.

પ્રેમલક્ષણી ભક્તિથી ધૃષ્ટિર સ્વરૂપમાં તન્મયતા રાખવી તેને ભક્તિયોગ કહેછે.

સન્યાસ યોગ.

જેનાવડે આ ભાવનાત્મક જગત દૃશ્યમાન થાયછે તે સંકલ્પોનો સન્યાસ કરવો, અને
પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત યતા કર્મ માનમાં ફક્તની આશા ન રાખી તે કરવાનાં છે માટે જ કરવાં
એવી વૃત્તિથી રહે ત્યારે સન્યાસયોગ કહેવાય છે.

ઉત્પત્તિ યોગ.

પૂર્વ જન્માંતરમાં કરેલા અનુષ્ઠાન વડે જન્મતાં જ ને યોગી હોયછે; જેમકે વ્યાસા-
દિક મુનિયો જન્મથીજ યોગી થયેલા છે, તે ઉત્પત્તિ કહેવાય છે.

ઔપધિ યોગ.

પ્રયત્ન વડે સિદ્ધ કરેલી પારદાદિક દિવ્ય ઔપધિયોનું સેવન કરવાથી યોગ સિદ્ધિની
પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને ઔપધિયોગ કહે છે.

હઠ યોગ.

સિદ્ધ સિદ્ધાંત પદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં યોગેશ્વર ગોરક્ષનાથ કહે છે કે,

હકાર એટલે અર્થ અને હકાર એટલે ચંદ્ર એ જાનેનો સમાગમ કે એકતા થવાથી
હઠયોગ કહેવાય છે

“ હકારઃ કીર્તિતઃ સૂર્યકાપ્તરશ્ચંદ્ર ઉચ્યતે ।

સૂર્યચંદ્રમસોયોગાત્ હઠયોગો નિગદ્યતે ॥ ”

યોગી વિષ્ણુબાવા કહે છે કે,

આપણું મન તથા અંતઃકરણ વાસના રહિત થઈ, અહંપણું ધરનારા જ્ઞાન પહેલાના
સ્વકીય નિરાકાર સ્વસ્વરૂપના વિચારની તરફ હરકત વગર લાગવું, તેથી મલમુગ્ધનો ત્યાગ
કરી યાદ ધણી હોય, તો પણ તે વખતે હઠથી, યાદનો ભય ન રાખતાં સીતોદકે
સ્નાન કરવું, અને અહંપણું ધરનારા જ્ઞાન પહેલાના સ્વકીય નિરાકાર સ્વસ્વરૂપનો વિયોગ
જીવાત્મામાંથી દૂર થાય, એ વિચારમાં નિમગ્ન, વૃત્તિની બહાર, હઠથી નસાડીને બેસવું, એને
હઠયોગ કહે છે.

મહાત્મા સુંદરદાસજી કહે છે કે;

અબલિ કહું હઠયોગ સુનાઈ, આદિનાથ કે વંદો પાઈ,
રવી રાશી દોઢ એક મિલાવે, યાદિતેં હઠયોગ કહાવે;
પ્રથમ મુધર્મ દેશ કહુતાકે, બસો રાજ કહુ દખલ ન જાકે,
તાં જાઈ કે મહિમા કરઈ, અલ્પદાર અર છિં સુખરરઈ.

વિપતિ કરે ચઢું વાર મુગંધા, દૂષ સહિત મડ ધડી વિધી બંધા,
તા મહિં પેઠિ કરે અબ્યાસા, સૂરગનિ હડ કરિ છતેસાસા;
શ્રમન કરે બકવાદ ન માટે, હોઇ અમંગલી એલા છોટે,
અતિ ઉત્સાહ મનમાંદેં કરઈ, નિશ્ચય રાખિ ધૈર્ય પુનિધરઈ.

હડ કરી આસન સાર્ધ બાઈ, હડ કરી નિંદા ન જોતો જાઈ,
હડહી કરી અહાર ઘટાવે, ખાટો ખારો કદૂ ન ખાવે;
હડ કરિ તીક્ષણ કટુક સુલ્કારે, સિરશું તિલમદમાંસ ન માવે,
હરિત સાક કળાહું નહિ ખાઈ, હિગુલ્લસુન સજ દેઈ બહાઈ.

દેહ કદ પુનિ કરે નસોઈ, પ્રાત સનાન ઉપાસન કોઈ,
ગાંદું સાલિસુ કરે અહારા, સાદી ચાંવર અધિક પિયારા;
ખીર ખાંડ ધૂત મધુ પુનિ સાનિ, સૂઈ પેટાણ નિર્મલ અતિ પાની,
યદ બોજન મુકરે હઠયોગી, દિન દિન કાયા હોઈ નિરોગી.

પદ કર્મન કરિ દેહ પ્રહાર, નાદી મુદ્દ હોઈ મલ ટાલે,
વિધિ કરિ ફેં ક્રિયા હું જોતિ, ધોતિ જરિત અરપુનિ નેતિ;
ત્રાટક નિરર્ખ નાલી ફેરે, કપાલબાયિ જાકે દેરે,
મે પદ કર્મે સિદ્ધિ કે વાતા, ઇન તેં સૂરમ હોઈ સુગાતા.

આંખ પિત્ત કદૂ રહે ન કોઈ, નખ સિખરોં વણ નિર્મલ હોઈ,
સદા બ્યાસ તેં હોઈ શ્વહંદા, દિન દિન પ્રગટે અતિ આનંદા.

હોહા.

યા હઠયોગ પ્રમાવ તેં, પ્રગટ હોઈ આનંદ,

વિચરે તોન હું લોક મેં, જળ લમ સૂરજ એં.

જડ ચેતનની અંધિ છૂટી જીવ અને પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય તે હઠયોગની સિ-
દ્ધિ હવ છે. માટે યોગ શાસ્ત્રમાં તેની સાધના પ્રથમ કરવાનું કહેલ છે. તે બાબત સ્વામિ
નિવારણ્ય પંચદશીના ધ્યાન દીપમાં કહે છે કે:

‘વહુ વ્યાકુલ ચિત્તાનાં વિચારાત્ત્વ ધીર્નહિ ।
યોગો મુખ્યસ્તતસ્તેષાં ધીર્ધર્મસ્તેન નરયતિ ॥

ધણા આકુળ વ્યાકુળ ચિત્તવાલા પુરૂષોને વિચાર કરવાથી તત્ત્વબોધ થતો નથી. માટે યોગ મુખ્ય સાધન છે. તેનાથી બુદ્ધિનો ગર્વ નષ્ટ થાય છે. એટલે બુદ્ધિ નિર્મળ થતાં બ્રહ્મનો ઉપદેશ મુલભ થાય છે.

રાજયોગ.

ચીત્તમાં રહેલી અનાત્માકાર વૃત્તિયોનો નિરોધ કરવો તેને રાજયોગ કહે છે. રાજયોગના બે પ્રકાર છે. સપ્રજ્ઞાત, અસપ્રજ્ઞાત: ચિત્તની એકાગ્ર અવસ્થામાં જે યોગ થાય છે, તેને સપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે; અને ચિત્તની નિરૂદ્ધાવસ્થામાં જે યોગ થાય છે, તેને અસપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે. સપ્રજ્ઞાત યોગમાં રાખ્દાદિ બહારના વિષયોનો નિરોધ થાય છે, જેથી તેને રાજયોગ કહે છે, પણ રાજયોગ રાખ્દનો મુખ્ય અર્થ તો અસપ્રજ્ઞાત યોગ જ છે.

રાજયોગમાં જે પુરૂષ સારી રીતે આરૂઢ થાય છે, તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકે છે. હલ્લય એ બંને યોગથી ઉચ્ચ રાજયોગ જ છે. આ રાજયોગ સંસાર સમુદ્રને તારનાર છે, માટે તેને તારક રાજયોગ કહે છે; તેના પૂર્વ અને ઉત્તર એવા બે વિભાગ છે. તેમાં પૂર્વે તે તારક અને ઉત્તર તેને રાજયોગ કહે છે, રાજયોગમાં મનનો તદ્દન નાશ થાય છે, જેથી તેને અમનસ્ક યોગ પણ કહે છે.

ઉપર જણાવેલા સર્વ યોગોમાં રાજયોગ રાજ ૩૫ છે; અને તે વિષે અમનસ્ક ખંડમાં કથું છે કે;

‘રાજત્વાત્સર્વ યોગાનાં રાજયોગ ઇતિસ્મૃતઃ ॥

રાજંતંદીપ્યમાનેતં પરમાત્માનમવ્યયમ્ ।

પ્રાપયેદેહિનાં વસ્તુરાજયોગઃ સકીર્તિતઃ ॥’

ભાવાર્થ:—હક્યોગ વિગેરે સર્વ યોગોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી આને રાજયોગ કહેવામાં આવે છે, તથા સાધક પુરૂષોને સ્વયં પ્રકાશ અને અવિનાશી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, માટે પણ તેને રાજયોગ કહેવામાં આવે છે.

મહાત્મા સુંદરદાસજી રાજયોગ વિષે કહે છે કે:

ઓપાઈ છેદ.

રાજયોગકા કહિન વિચારા, સમકે બિના ન લાગે પારા,
રાજયોગ સખ ઉપર છાજે, જે સાધે સો આધક વિરાજે;
રાજયોગ કીના શિવરાઈ, ગૌરી સંગ અનંગ ન ભાઈ,
મૃત નહિ હરે અગ્નિ કે પાસા, રાજયોગકા બડા તમાસા.

રહે યોગ થાય છે. આ યોગને જ્ઞાનયોગ અથવા રાજયોગ કહે છે. આ રાજયોગ આત્મજ્ઞાની ઓને થયો, એટલે તેઓને પાંચ પૂણ્ય, સુખ, દુઃખ તથા વારંવાર જન્મ-મરણ વિગેરે કાંઈ જ ભોગવવું રહેતું નથી. ”

હઃયોગ તથા રાજયોગ એ બંને સર્વ યોગોમાં મુખ્ય ગણાય છે, તેનાં અંગોનું વર્ણન પૃથક આપવાનું હોવાથી, અને અન્યવિષયાંતર હોવાથી આપવામાં આવ્યું નથી.

યોગ વિષે મહાત્મા નિર્વિકલ્પ યોગીના વિચારો ઉપયોગી હોવાથી અંત્ર આપવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

“ જે વસ્તુનું એકદા થવાપણું તે યોગ કહેવાય છે તેના એ પ્રકાર છે ૧ બહિર યોગ, ૨ અંતર યોગ.

બહિર યોગના નીચે પ્રમાણે ચાર દરજ્જા છે:—

- (૧) અનંત રૂપ જગત્ તેનું જોડણું પંચતત્ત્વમાં છે. કેમકે સઘણાંરૂપો પંચતત્ત્વનાં બનેલાં છે.
- (૨) પંચતત્ત્વો-તેનો સંબંધ સંકલ્પ સાથે છે; કેમકે પાંચ તત્ત્વોનું કારણ સંકલ્પ જ છે. માટે પાંચ તત્ત્વોએ સંકલ્પની પાંચ શક્તિઓ કહી શકાય, કેમકે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તત્ત્વોનું જ્ઞાન શેરા પણ હોતું નથી, પણ જ્યારે જાગૃત અવસ્થામાં સંકલ્પ સ્પૃશે છે; ત્યારે જ તે દ્વારાએ પંચતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે.
- (૩) સંકલ્પ-તેનો હેતુ અહંકાર છે; કારણ કે પ્રથમ અહંકાર ઉદય પામે છે, ને તે પછી જ સંકલ્પ સ્પૃશે છે. જેમકે વ્યવહારી લોકોના વ્યવહારસંકલ્પોનો તેમની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં લય થાય છે, પણ જાગૃત સ્થિતિમાં આવતાં જ તે પ્રકારના વ્યવહારમાં-તેમનો અહંકાર હોય તે તે પ્રકારના તેમને સંકલ્પ ઉઠે છે.
- (૪) અહંકાર-તેનો સંબંધ માયિક આનંદ સાથે છે, કેમકે માયિક આનંદ, આ અહંકારનું કારણ છે. કાંઈ પણ આનંદના હેતુ વિના અહંકાર ઉદ્ભવ પામતો નથી. એ કિચિત્ માત્ર આનંદ, માયાની સ્થિતિ-હાલતમાં છે, તેથી તેનું જ્ઞાન પણ માયિક છે. માટે માયામાં રહેલાં જ્ઞાન, આનંદ અને સ્થિતિ તે માયા માત્ર-શુદ્ધ દેખાવ માત્ર છે. અંતર યોગના નીચે પ્રમાણે ચાર દરજ્જા છે:—

- (૧) માયાની શક્તિ—તેનો સંબંધ-યોગ અચળ શક્તિ સાથે છે.
- (૨) અચળ શક્તિ—તેનો સંબંધ શુદ્ધ જ્ઞાન સાથે છે.
- (૩) શુદ્ધ જ્ઞાન—તેનો સંબંધ શુદ્ધ આનંદ સાથે છે.
- (૪) શુદ્ધ આનંદ—તેનો સંબંધ પૂર્ણતા સાથે છે. ”

આ પ્રકારે યોગના ઘણા મેદો છે; તેનું સંપૂર્ણ વિવેચન લખતાં મોટા ગ્રંથો બરાબ તેમ છે; અત્યંતો તે વિષયાંતર હોવાથી તેના વિષે જાણવા લાયક સંક્ષિપ્ત હકીકત લખવા તથા સંગ્રહ કરવામાં આવી છે.

સ્વામચંદ્ર ગોરધનદાસ

જર્મનીના આધુનીક વિદ્યાર્થીઓનું જીવન.

યુરોપમાં આજકાલ સદુચી અધિક વિદ્યાન જર્મનીવાળા ગણાય છે. ગૃહ વિચાર, ગંભીર વિષય, દર્શનશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં જર્મની યુરોપના સર્વ દેશોથી વધી બધું છે. દર્શનશાસ્ત્ર નો જર્મનીનુંજ. આધુનિક સમયમાં સદુચી મોટા દારોનીકો જર્મનીમાંજ જન્મ્યા છે. ત્યાંના લોકોની વિચારપદ્ધતિ ભારતવર્ષની વિચાર શૈલીએડે અનેક રીતે મળતી આવે છે, તેઓના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપણા દર્શનોની છાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે. જર્મનીના વિદ્વાનો સંસ્કૃતના અત્યંત પ્રેમી છે. તે લોકો સંસ્કૃત શીખવાનો ધણો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓએ સંસ્કૃત સાહિત્યને ખૂબ ઉકેલ્યું છે. મેક્ષકમુલરે તો પોતાનું આખું જીવન સંસ્કૃત ભાષાનું અધ્યયન અને તેના અર્થોનો અનુવાદ કરવામાં વીનાડ્યું છે આ માટે સમસ્ત સંસાર તેનો ક્ષણી છે. આ બધી વિદ્યા અને વિજ્ઞાનતિનું કારણ ત્યાંનું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય અને ત્યાંની શિક્ષા પદ્ધતિ છે. પ્રાથમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાના સમયે જર્મનીમાં સાધારણ વિદ્યાર્થીઓનું જીવન કેવી રીતે બ્યતિન થાય છે અર્થાત્ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ અસરજા બધા પૌરપર્ય અને આટલા વિદ્યાન તથા વિચારશીલ શી રીતે થાય છે તે આંકેલવાનો પ્રયત્ન આ લઘુ લેખમાં કરવામાં આવશે.

જર્મનીના વિદ્યાર્થીઓનું જીવન બે ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે:—સંસ્કૃત અને કોલેજ. આ બે શિક્ષા પ્રદાન કરવાવાળી સંસ્થાઓમાં જર્મનીમાં એટલો ભેદ છે કે જેટલો અન્ય દેશોમાં નહીં હોય. આ ભેદનું અનુમાન પણ આપણે બરાબર રીતે કરી શકીએ નહીં. સંસ્કૃતની શિક્ષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હાલોની ખુદિ વધારવાનો તથા તેઓને માનસિક તથા શારીરિક શિક્ષા પ્રદાન કરવાનો છે. આ અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી પોતાની પાઠશાળાનું જીવન છે. તેનાપર ધણી નજર રાખવામાં આવે છે. તેને સ્વેચ્છાપૂર્વક શહેરમાં ફરવાની સ્વાધીનતા હોતી નથી, તેમજ તે પોતાની મરજીમાં આવે તે પુસ્તકો વાંચી શકે નહીં. તેના મરિયગાન, શારીરિક પુષ્ટતા અને ખુદિવિકાસ તરફ શિક્ષકો ખૂબ ધ્યાન રાખે છે, નિયામગીરી હેઠી પરિક્ષામાંથી ઉત્તી થતાંજ વિદ્યાર્થી બાકે એક નતનજીવનમાં પ્રવેશ કરતો હોય એમ જાણાય છે. મા-આપનું આ સમયે તેનાપર નજર હોતું નથી. તેમજ અધ્યાપકના પરામર્શની નેને આવશ્યકતા હોતી નથી. જર્મની રાજ્યના ગમે તે વિશ્વવિદ્યાલયમાં ને હાખલ થઈ શકે છે. પ્રતિ વર્ષ લગભગ ચારસો રૂપીઆ વિશ્વવિદ્યાલયને આપવા પડે છે. પુસ્તકોની બદલ ચોડી કિમત પડે છે. તેની મરજી પડે તે કામ તે લઈ શકે છે. કોલેજમાં નામ હાખલ કરાવ્યા પછી તેની મરજી પડે તો તે કોલેજમાં જાય, મરજી પડે તો ન જાય. આખું વર્ષ અનેક વિશ્વવિદ્યાલયો અને કોલેજોમાં અધ્યયન માટે તે સ્વેચ્છાપૂર્વક જઈ શકે છે. એમ નહીં કે એક કોલેજનો વિદ્યાર્થી 'મટ્રીસિટ' મેળવી બીજી કોલેજમાં જઈ ન શકે. બિન બિન અધ્યાપકોના વિચાર, વિદ્યા અને વિદ્યા બંધારથી ને વિદ્યાર્થી અનેક પ્રકારના લાભો મેળવી શકે તે માટેજ તેને આવી છુટ આપવામાં આવેલી હોય છે. આ વિષયમાં ત્યાંના શિક્ષા વિભાગના કમિશનરીઓ અસહાય નથી કરતા. પણ આખા વર્ષમાં અનેક કોલેજ બદલવા માટે

વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજિત કરે છે. ત્યાં ઇંગ્લાંડની પેઠે વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે કોઈ ખાસ મકાન, બોર્ડિંગ-હાઉસ-ઇત્યાદિ હોતાં નથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાનાં રહેવાનો પ્રયત્ન સ્વયં કરે છે. તેઓ બાઝતા મકાનમાં રહે છે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના ખાવા પીવાના ખર્ચના પ્રતિ વર્ષ સાધારણતઃ ૫૦૦ રૂપિયા પડે છે. વિદ્યાર્થીઓની પોતાની કલથો (સમિતઓ) હોય છે. પહેલાં વિદ્યાર્થીઓની આ મંડળીઓનો ઉદ્દેશ રાજકીય રહેતો હતો. ત્યાં તેઓ પોતાની સન્નિતિઓમાં એકઠા થઈ રાજકીય વિષય અને પોતાના દેશની સ્થિતિપર વિચાર કરતા હતાં. કિન્તુ હવે તે દેશમાં 'રામ રાજ્ય' થઈ જવાથી તેઓ આ સમિતિઓમાં મનોરંજન અને લડાઈના Duel (દ્વંદ્વયુદ્ધ) સરખા ખેલો ઇત્યાદિની ચર્ચા કરે છે અને પરસ્પરના સમાગમથી લાભ મેળવે છે. કોલેજમાં ઉચ્ચ અને નીચ, ધનીક અને દરિદ્રી સમાન લેખાય છે.

ગત વર્ષમાં જર્મનીમાં વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૭૦૦૦ હતી તેમાં ૨૫૦૦ સ્ત્રીઓ હતી. ચાલીશ વર્ષ પહેલાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માત્ર ૧૩૦૦૦ હતી. ગત વર્ષ બર્લીનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ૮૪૨૫ પુરુષ અને ૭૭૭ સ્ત્રીઓ બહુતી હતી. સ્ત્રીઓમાં ૬૧૩ દર્શનશાસ્ત્ર ૧૫૨ વૈદ્યવિદ્યા, ૧૦ કાયદા, અને ૨ અધ્યાત્મવિદ્યા બહુતી હતી. જર્મનીની જન-સંખ્યા ૬૫૦૦૦૦૦૦ છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૦૫૦૦૦ માઈલ છે. આ નાનકડા દેશમાં ૨૧ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. ત્યાં ઇંગ્લાંડ વા ભારત વર્ષની પેઠે અમુક અમુક પુસ્તકો બહુવાચી અને મોટા કરવાથીજ ડીઝી નથી મળતી. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય અને શુદ્ધ વિકાસના પ્રમાણે આખી અધ્યાપકોને સંતુષ્ટ કરવા પડે છે. જર્મનીવાળા કહે છે કે આખારી શિક્ષા ઇંગ્લાંડથી ઘણી ચઢતી છે. બ્યારે કોઈ વ્યક્તિ વૈદ્યવિદ્યા સમંધી તત્ત્વ નવુંજ પુસ્તક જેમાં પોતાનાજ વિચારો હોય અને બીજાની મદદ ન લેવાઈ હોય-રચે છે ત્યારેજ તેને L. L. D. ની ડીઝી મળે છે.

સ્વતંત્રતા તો ત્યાંના વિદ્યાર્થીની રોજગમાં ભરી છે તેઓ પોતાના લોહી વહેવડાવનારા જૂના Duel ને દહી કાયમ રાખવા ઇચ્છે છે. આ વિષયમાં કાયદો પણ તેમને અટકાવી શકતો નથી. આ Duel ને તેઓ એક પ્રકારનો વીરસોત્સાહક ખેલ ગણે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિના હાથમાં મોટા મોટા છુરા હોય છે. પછી એક હરીફ અખાડામાં દૂદી પડે છે. અન્ય વિદ્યાર્થીઓ આ ખેલ જોતા ઉભા રહે છે અથવા પોતાના વારાની રાહ જોતા તૈયારી કરવા માટે છે. ડાકતર તથા અન્ય વ્યક્તિઓ પણ, તેઓ બહુ જોશમાં આવી જાય તો, તેઓની રક્ષા કરવા ઉભા રહે છે. છુરા તેઓના થરીરનું લોહી અવશ્ય ચાપે છે, પણ પ્રાણ નષ્ટ એટલે સુધી નહીં, જર્મનીના વર્તમાન સમ્રાટ પણ આ ખેલની પ્રશંસા કરે છે. તેનું કહેવું એમ છે કે ખેલને બહાને લડવાથી સુવક્રગણ પૌરુષેય ગુણોને સમ્પાદન કરે છે અને પોતાની માનવી શક્તિને વધારે છે. પ્રત્યેક જર્મન સુવક્રને સેનામાં યુદ્ધ શિક્ષા માટે બે વર્ષ સુધી રહેવું પડે છે એ તો સુવિદિતજ છે.

નારદ મોહ મર્દન.

અતિ પ્રચંડ રઘુપતિ કી માયા ।

જોહિ ન મોહિ અસકો જગ જાયા ॥*

જગતમાં ચાલી રહેલો એકંદર પ્રકાર ભેતાં જોને ધ્વિર વિષયક થોડો ધણો પણ ગ્રેમ હશે એવા મનુષ્યને ઉપર જણાવેલું હિંદી કવિ કોકિલ તુળસીદાસનું વચન કેટલું રચિકર થઈ પડશે ! ખરૂં છે—ધ્વિરની માયા અત્યૌકિકજ છે. તેના સપાટામાંથી કોઈ પણ સહજ છૂટી શક્યો નથી અને ભવિષ્યમાં પણ કોઈ છૂટશે નહિ. ઉદાહરણાર્થે અમે મદાત્મા તુળસીદાસ કૃત હિંદી રામાયણમાંથી એક મનોહર પ્રસંગ વાંચકોની આગળ રજૂ કરીએ છીએ. આશા છે કે વાંચકોને તે રચિકર થશે અને ધ્વિવરની ચોગ્યતા પણ સમજશે.

એક સમયે નારદશ્વી તપશ્ચર્યા કરવા માટે બેકેલા હતા તેથી ઈંદ્રને પોતાના પદ માટે બીતિ ઉત્પન્ન થઈ—રખેને તેઓ પોતાના તપોજળે કરીને મારી પદવી ધીનવી લે—અર્થાત્ ભક્તશ્રેષ્ઠ નારદ શ્વીને તેના તુચ્છ પદની ખીલકુલ ઈચ્છા ન થાય એ તે મૂર્ખ ઈંદ્રના ખ્યાલમાં પણ આવ્યું નહિ. સત્યજ છે—

જે કામી લોલુપ જગમાહિં ।

કુટિલ કાક ઇવ સવરી ઝરહિં ॥

અર્થાત્—જે લોભી અને બિઠણ છે, તે કુટિલ કાગડની માફક સર્વથી બિનો રહે છે. આખરે પોતાની હમેશની રીત મુજબ ઈંદ્રે કામદેવને અને પોતાની અપ્સરાઓને નારદના તપનો ભંગ કરવા માટે મોકલ્યા. જગજનેતા પંચ બાણ (કામદેવ) પોતાના મિત્ર વસંતને સાથે લઈને નારદની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેના મનોનિગ્રહ રૂપિ દુર્ગતી આસપાસ તારૂંપથી છપી ગયેલી અને કામકળામાં નિપ્પ્યાત એવી અપ્સરાઓનાં કુટિલ કટાક્ષરૂપી સૈન્યનો ઘેરો ઘાલ્યો. સુગંધિત 'પુષ્પરાગનાં' બાણ છોડવા માંડ્યાં મંદ મલ્લયાનિલે આગ સળગાવવાની ખટપટ કરી પણ આ સર્વ પ્રયત્ન અથડાઈ ગયા. મદનને દારૂ ખાવી પડી. તેણે નારદ શ્વીની પાસે જઈને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી અને તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

સિમકી ચાપિસ કૈં કોડ તામ્ ।

વટ રલ્લ વાર રમાપતિ જામ્ ॥

* ધ્વિરે નિર્ભાણ કરેલો અને માયાથી મોહ ન પામે એવો જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્ય જન્મ્યો છે ? (અર્થાત્ કોમળ નહિ.)

ભગવાન જેનું સ્થાણ કહે છે. તેનો પરામત્ર કોણ કહે. અર્થાત, 'રામ રાખે તેને કોણ રાખે.' નારદ વિનયો થયા. આજે તેમણે દેવાદિકને પણ ત્રાહિ ત્રાહિ કરાવનાર મંદનને છતી લીધો. નારદના હૃદયમાં વર્ગનું ખીમરોપણ થયું. તેમને પોતાનું પરાક્રમ ખીમ આગળ કહી સંભળાવવાની ઇચ્છા થઈ. ઉમાપતિનું કૈલાસ સમીપમાં હવું કૈલાસનાથે પાસે જઈને તેમણે પોતાનું પરાક્રમ સંપૂર્ણ રીતે કહી સંભળાવ્યું. શંકર ભગવાન હસીને બોલ્યા "ખરેખર આપ મહાન છે" છતાં પણ મહારાજ:—

વાર વાર વિનવડ મુનિ તોહિ । જિનિ યહ કથા મુનાયજ મોહિ ॥

તિમિ જનિ હરિહિ મુનાવહું કવહુ । ચલેડ પ્રસંગ દુરાયહુ તવહું ॥

મારી આપના પ્રત્યે એટલીજ પ્રાર્થના છે કે આપે આ હકિકત જેવી મારી પાસે કહી સંભળાવી તેથી તે વિષયને કહી સંભળાવવાની બાંજગડમાં પડ્યો નહિ, ઉલ્લસ કદાપિ તેઓ આપના આગળ આ સંગથી વાત કહાડે તો પણ તે ટાળવાનો પ્રયત્ન કરતે' પણ નારદને આ ઉપદેશ પસંદ પડ્યો નહિ. કારણ હરિની માયા ।

કૈલાસપતિના ઉપદેશ તરફ દુર્લ્લસ કરીને નારદ ક્ષી વિષયની પાસે ગયા અને ત્યાં પણ પોતાના પરાક્રમનું નિવેદન કર્યું. વિષય ક્ષિત હાસ્ય કરીને બોલ્યા:—

મુનિમુનિ મોહ હોઈ મન તાકે । જ્ઞાન વિરાગ હૃદય નહિ જાકે ॥

વ્રત્તચર્ય વૃત રત મતિ થીરા । તુમહિકી કરૈ મનોભવ પીરા ॥

મુનીશ્વર જેના હૃદયમાં જ્ઞાન દેરાગળનો અભાવ હોય તેના મનને મોહ થાય છે । આપ તો વ્રતચારી અને બુદ્ધિમાન છે, આપના મનોબળની આટલી બધી તારીફ કરી ખાત્રી કરી આપી તો પછી સંગપને સ્થાન પણ શ્યાં રહ્યું ? નારદના મન ખીમને અંકુર દૃષ્ટા લાગ્યા. ભગવાન તે જાણી ગયા. પોતાના મંત્રોનું સંરક્ષણ કરવું તે પોતાનું ગિર છે । તો નારદનો મન પણ હરેના જ્વેષ્ઠએ. એવો મનમાં વિચાર કરીને તેમણે નારદને રત આપી.

પોતાના મનોબળની પ્રસંશા કરતા કરતા નારદજી જતા હતા એટલામાં માર્ગમાંજ નેમને—

* * * * નગર તેહિ । શત યોજન વિસ્તાર ।

શ્રી નિવાસ પુરતે અધિક, રચના વિવિધ મકાર ॥

શ્રી વૈકુંઠપુરી કરતાં પણ અધિક સુંદર એક નગર તેમણે જોયું. ત્યાં શીત્ર નિધિ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને તેની એકની એક સુંદર કન્યાનો સ્વયંવર તરતમાંજ ઘરાનો હતો નારદ સદગ તે તરફ ર્થા.

રાજાએ મુનિવરનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો, અને પોતાની કન્યા દેખાડીને બોલ્યો,
“આનો સ્વયંવર કરવાનો વિચાર છે, માટે એનાં ગુણ-લક્ષણો ક્યાં છે તે જરા જુઓ.”

પરંતુ તે કન્યાને જોતાંજ—

દેખિ રૂપ મુનિ ચિરતિ વિસારી.

ઘડી વાર લગી રહે નિહારી.

નારદજી પોતાની યોગ્યતા તદ્દન વિસરી ગયા અને તેના મુખ કમળ તરફ દીર્ઘ કાળ
પર્યંત નિહાળીને જોતાજ રહ્યા. જ્યાં નારદના હૃદય દુર્ગંધર મદનના બાણનું કેઈજ પરિણામ
થયું નહોતું, તેજ યોગીશ્વરપર ભગવાનની માયાના મોહવડે કરીને એવું પરિણામ થયું કે
તેના મુખમાંથી—

જપતપ કલુ ન હોય રહિ કાઢા.

હે વિધિમિલે કવન વિધિ ચાલા ॥

હવે જપ તપ શેનાં સુઝે ? આ મુંદર વૃષ કન્યા ગમે તેમ કરીને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.
એ માટે શી યુક્તિ કરવી જોઈએ વાં ?

આખરે તેમને એક યુક્તિ સુઝી. વિષ્ણુ મહા સૈાંદર્ય સંપન્ન છે. તેમનું સૈાંદર્ય જો
મને પ્રાપ્ત થાય તો ઘણો બહાર આવે. કારણ સ્ત્રીઓ સૈાંદર્યપરજી લુબ્ધ થાય છે, એમ
વિચાર કરીને તેમણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, ભકત વત્સલ ભગવાન હાં હાજર થયાં. નારદ-
જીએ તેમને પોતાનો મનોદય વિદિત કર્યો. વિષ્ણુ હસીને બોલ્યા “તમારે દિત-કલ્યાણ
કરવું એજ મારૂં ધ્યેય-કર્તવ્ય છે, સર્વે સારાં વાતા થશે.” ભગવાનનું આ વાક્ય સાંભ-
ળીને નારદજી તેમાંનો બેંગાર્થ ન સમજતાં મોટા આનંદથી સ્વયંવરમાં જવા નિકળ્યા જતાં
રસ્તામાં એક તળાવમાં તેમણે પોતાનું રૂપ જોયું તો ભગવાનનું સર્વ સૈાંદર્ય પોતાનામાં
આવેલું તેમને જણાયું. તેઓ સ્વયંવર મંડપમાં જઈને બીરાજ્યા. “હમણાંજ રાજકન્યા
આવશે, મારૂં રૂપ જોઈને તે પ્રસન્ન થશે અને પછી તે મને વરમાળા આરોપી મારી સાથે
પરણશે” વિગેરે શ્રીખંભય વિચાર તેમના મનમાં આવવા લાગ્યા; પરંતુ જો કે નારદને
પોતાને પોતાનું રૂપ મુંદર દેખાતું હતું છતાં પ્રભુએ તેને હરિ (વાનરરૂપ) સૈાંદર્ય આપેલું
હતું તેમની સગીપમાંજ બે શીવગણ જોડેલા હતા, તેમને આ સર્વ ઘટના માહિત હતી.
મોટા હાડથી મ્હો વાંકું કરીને વૃષકન્યાની આજ્ઞા રાખીને જોડેલા નારદને જોઈને તેમને
હસવું આવતું હતું. એટલામાં સૈાંદર્યના બહારરૂપ રાજકન્યા તુપુર રવે સ્વયંવરમાં આવેલા
રાજા રજવાડાએનાં હૃદયને કંપાવતી તે રથજે આવી પહોંચી. તેના રૂપથી મદોનમત થયેલા
નારદજી જરા આગળ ખસીને બેઠા. પણ—

જોઈ દિશી વેંટે નારદ ફૂલી । સો દિશી તેઈ ન ચિલોકેઝ મૂલી ॥

પુનિ પુનિ મુનિ ડકસહિ અકુલાહિ । દાંતિદશા હરમણ મુલ્લ કાર્હિ ॥

જે દિશામાં નારદ બેસે હતા. તે તરફ તે મુંદરીએ દૃષ્ટિ સુઢાં નાખી નહિ. પોતાના હરિ સંદર્શનો પ્રભાવ પડે તેટલા માટે તેમણે પુષ્કળ ધડપડ કરી પણ વ્યર્થ; અને તેમની તે મટપટ બેઠને અને તેમનું વાનર રૂપ અવલોકીને રૂદ્ર ગણ હસવા લાગ્યા. તેઓ ધીરથી બોલ્યા—

નિજ મુલ્લ મુકુર ચિલોકહુ જાઈ ॥

આપનું મુખ જરા આરસામાં જુઓ તો ખરા, એમ કહી તેઓ શાપની ભાતિથી ત્યાંથી ચાલી ગયા.

રાજકન્યા તો મળી નહિજ. ઉઝડી શીવગણોએ પોતાનું હાસ્ય કરેલું જોઈને તેમને અત્યંત સંતાપ થયો અને તેમણે કંઈ પણ વિચાર ન કરતાં તે બન્ને શીવગણોને શાપ દીધો । નારદજી પણ ઉદ્દેગચુકત મને ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા. પુનઃએકવાર તેમણે પોતાનું રૂપ તળાવમાં જોયું તો શું ? વાનરનું સૈદ્ધંત ! ભગવાને પોતાની સાથે કપટ કર્યું એ જોઈ નારદજી કોમથી અંધ બની ગયા. અકસ્માત ત્યાં થઈનેજ શ્રી વિષ્ણુ પોતાની નવીન પત્ની (અર્થાત્ જેની નારદે આશા રાખી હતી) તેને લેઈને જતા દેખાયા પછી નારદના કોમનું પૂછવુંનું શું ? તેમને નીચે પ્રમાણે વાગ્યાણુ છોડવા માંડ્યાં—

* * * * * ! જગત મોર ડપદાસ કરાઈ ।

પર સંપદા સકહુ નહિ દેસી । તુમ્હરે રૂપા કપટ વિશેસી ॥

મંચત સિંધુ રૂઢિહ વૌરાયઝ । મુરન પેરિ વિષ પાન કરાયઝ ॥

અમુર મુરા વિષપાન શંકરહિ । આપુ રમા મળીચારુ ।

સારથ સાધક કુટિલ તુમ સદા કપટ વ્યવહારુ ॥

પરમ સ્વતંત્ર ન શિરપર કોઈ । માવે મનાહિ કરહુ તુમ સોઈ ॥

મલહિ મંદ મંદહિ મલ કરહું । વિસ્મય હર્ષ નહિય કુલ ઘરહું ॥

કર્મ શુભાશુભ તુમાહિન વાઘા । અવલગ તુમાહિન કાહુ સાઘા ॥

મલે મવન અવ વાયન દિન્હા । પાવદૂગેફલ આપન કિન્હા ॥

હે કપટ કુરાળ ! જગતમાં તહે મારી હાંસી નથી કરાવી શું ? તું દુષ્ટ ! વાસથી બનતું મુખ જોઈ શકાતું નથી શું ? સમુદ્ર મંચન સમયે સંકરતે બોલાવ્યા, પણ તે બદલ તેમને ઈનામ શું આપ્યું તો કહે ? વિષ; અને તતે પોતાને કંઈ પણ મહેનતગ કરતાં હે સ્વાધે જુદા ! ગદમી પ્રાપ થઈ અને કૌરવન મળી પણ ઉઘાડી કીધો ! આનું કારણ તું

સમજ્યો ! તું ધણો સ્વતંત્ર બની ગયો છે ! તારા કાર્યપર નગર રાખનાર કોઈ નથી એમ તને લાગે છે ! એટલેજ સારાનું ખોટું અને ખોટાનું સાફ કરતાં તને બિલકુલ શરમ આવતી નથી—કર્ચા કંમેનો બદલો નને મળતો નથી તેથી તું બડો સ્વચ્છંદી થઈ ગયો છે, કારણ તને અઘાપિ પર્યંત કોઈને શેરને માથે સવાશેર જોવો મળ્યો નથી. પણ આજે બરાબર લાગ આજ્યો છે—મારી સાથે પણ તેં ચીજલાવેલ કર્યાં. હીક છે હવે તેનું પ્રાયશ્ચિત ભોગવ—

કાપિ આકૃતિ તુમ કિન્હ હમારી । કરહૈ હિ કીશ સઠાઈ તુમારી ॥

મમ અપકાર કીન્હ તુમ મારી । નારી વિરહ તુમ હોય દુઃખારી ॥

મને વાતરતું રૂપ આપ્યું, પણ એજ, રૂપ તને સદાય કરશે—જીની બાબતમાં તે મને ઘણું દુઃખ આપ્યું છે માટે તને પણ તેના સંબંધમાંજ દુઃખ ભોગવવું પડશે.

શ્રી રામાવતારનું કારણ આ પ્રસંગ છે.

પણ વાચક વંદ ! શું આટલોજ આ આખ્યાનનો હેતુ છે ? નહિ. “નારદ મોહ મર્દન” નું આખ્યાન પ્રત્યેક વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. આજે આપણે સર્વ સંસારી મનુષ્યો હરિની માયામાં લપટાઈને મોહ પામી ગયા છીએ. આપણે આર્યોના વંશજ છીએ. આપણું સદ્ય પ્રાચીન કાળમાં ઘણું સંઘન હતું, સખળ હતું. સર્વ પ્રકારે સુધરેલું હતું એવી મોટી મોટી વાતોના તડાકા આપણે મારીએ છીએ. પણ આજે આપણી સ્થિતિ તેવી છે શું ? માયાનો મોહ ચવાથી બ્રાહ્મણોનાં જૂપ, તપ ધ્યાન ક્યાં છે ? ક્ષત્રિઓનું તેજ ક્યાં છે ? વૈશ્યોએ વશીકૃત્વ ક્રેમ છોડી દીધી ? શુદ્ધોની ખેતી કેમ તૂટી ગઈ ? ભારત રૂપી નારદની આવી અવસ્થા કેમ થઈ વાર ? સદ્ગુણીજ હરિની માયા ! એમજ ને ! હા એમજ ! આ પ્રકારની સ્થિતિ ચવાથી ઉન્નતિરૂપી રાત્નકન્યા આપણને ક્યાંથી મળે ? એટલે અન્ય રાષ્ટ્રરૂપી શોચણો હશે તેમાં આશ્ચર્ય શેનું ? તેથી આપણે ચીડાઈએ છીએ, પણ આપણો તે કોઈ વ્યર્થ છે કારણ ન છતાં આપણે હસીએ છીએ, અકારણ રડીએ છીએ, અને વિના કારણ નાસીએ છીએ. સદ્ગુણ માયાનું નાટક છે ! કેમ ? આપણો આ માયા મોહ કોઈ દહાડો નટ થશે ? પ્રભુ જાણે !

તા. ૧૬-એપ્રિલ ૧૯૧૧.
રીચીરોડ-અમદાવાદ.

}

પરિખ. મણિલાલ કેશવલાલ.

॥ ગ્રંથ ગુંથવાની કલા ॥

“જો શાઈનીસીયસનો પેલો કડક નિર્ણય ખરો હોય કે—‘મૃત માનવોની મહેનતની ચોરી કરવી એ તેમનાં લૂગડાં ચોરવા કરતાં પણ વધારે ગૂનાહ ભરેલું છે’—તો મોટા બા-
નના લેખકોના શા હાથ ?”—(બર્ટન—એનેટામી—ઑફ—મેલન્ડોલી.)

છાપખાનાઓની અત્યંત ફલદ્રૂપતા, તથા પ્રકૃતિએ સુષ્કતાનો શ્રાપ દીધેલા જેવાં જ-
ણાતાં આટલાં બધાં મૌનવ મસ્તકો આટલાં બધા મોટ. મોટા અંથો શી રીતે ઉપગતી
કહેતાં હશે એ જોઈને મને વારંવાર નવાબ લાગી આવે છે. છતાં એ જેમ જેમ એકાદ
માનવિ જીવનની મુસાફરીમાં આગળને આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ તેને માટે દરરોજ
નવાઈની બાબતો ઓછી બનતી જાય છે અને નવાબ ભરેલી અમુક મહાન બાબત માટે
કંઈક થતું જ સાદું કારણ તે હમેશાં શોધતું હોય છે. આ પ્રમાણે આ મહાન નગરમાં ચારે
પાસા ફરતાં ફરતાં, અંધ બનાવવાના ધંધાનાં કેટલાંક રહસ્યોથી ભોમીયા થવાય એવા એક
સ્થળમાં હું સહજ જ જઈ ચડ્યો અને મારી નવાઈનો એકદમ અંત આવ્યો.

જેમ કોઈ માનવિ ગરમ ઋતુમાં એકાદ સંગ્રહસ્થાનમાં, કોઈકવાર ખાનજ પદાર્થોની
કાચનાં ઢાંચુવાળી પેટીઓ ઉપર આલસ ભરી નગર ફેરવું, કોઈક વખત ઈજ્જત દેશના
રક્ષિત મૃત દેહની પેટી ઉપર કોતરેલી ચિત્ર-બા'પાનો અભ્યાસ કરતું, વળી કોઈ કોઈ સમયે
હંમેશાં છતો ઉપર આવેલાં સાંકેતિક ચિત્રો સમજવાનો લગભગ સરખા જય સહિત પ્રયત્ન
કરતું આમ તેમ બટકવાના વસનવાળું, આગતેમ ફરેછે, તેમ ઉનાળાના એક દિને હું બીટીશ
મ્યુઝીયમના મોટા મોટા ઓરડાઓમાં, તેના જેવીજ એ દરકારીથી આમ તેમ બટકતો હતો. આ
પ્રમાણે આલસ ભરી-રીને હું ચારે તરફ ફરતો હતો નેવામાં એ ખંડોના છેડે આવેલા એક
દુરના દાર તરફ મારું લક્ષ્ય દોરાયું. તે અંધ હતું પરંતુ દરેક પળે વારંવાર તે ઉઘડતું હતું અને
મોટે ભાગે કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલી કોઈક વિચિત્ર કૃપાપાત્ર વ્યક્તિ તેમાંથી કૃપાછો બહાર
આવતી અને આસપાસના કોઈ પણ પદાર્થને લક્ષમાં લીધા વિના ખંડોમાં અવાજ કર્યા વિના
ચારે તરફ ફરતી હતી. મારી શાંત જીજ્ઞાસાને જન્યત બનાવતું આમાં મને કંઈક રહસ્ય જેવું
જણાયું અને એ સાંકડા માર્ગમાંથી આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરીને તેની પાર આવેલા અઘાત
પ્રદેશોનો શોધ ચલાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. જેમ સાહસિક વીરનરો આગળ જનદુર્ધ કરામત
વાળા કક્ષાનાં દારો સહજમાં ખૂલી જાય છે તેમ આ દારપણ મારો હાથ અડકતાં ખૂલી
ગયું. હું એક વિશાલ ખંડમાં આવી લાગ્યો, તેમાં ચારે પાસા પૂર્ણ અધોના મોટા મોટા
ઘોડાઓ આવેલા હતા. આ ઘોડાઓ ઉપર અને ખરોખર છતની પટ્ટીની નીચે પ્રાચીનઅંધ
કારોની કાળાશ પડતી ઝાંખી ઝાંખી છબીઓની એક મોટી સંખ્યા ગોઠવવામાં આવી હતી.
ખંડમાં ચારે બાજુ લાંબાં લાંબાં ટેબલો મુકવામાં આવ્યાં હતાં; લખવા વાચવાનાં નાનાં ટે-
બલો પણ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં; આમના આગળ ધૂળ ખાધેલા અંધોનો એકઠાતાથી અ-
ભ્યાસ ચલાવતા, ધૂળ ચઢેલા હસ્ત લેખોની બારીક તપાસ ચલાવતા અને તેમાંના વિષયોની
વિસ્તીર્ણ ત્રીપ્પણી ઉતારી લેતા અનેક શ્રીક્ષ્ણ સ્વેરાવાળા, અભ્યાસ પરાયણ મહાશયો એક

હતા. આ અદ્ભુત ખંડમાં ચારે પાસા ખીણકુલ શાંતિનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું હતું, આમાં બાધ રૂપે કાગળોનાં પાનાંનાં પાનાં ઉપર ચાલતી કલમની હરિદ્રાધનો ધીમે સ્વર કદાચ તમારા સાંભળવામાં આવશે અથવા એકાદ પ્રાચીન ગ્રંથને ઉચ્છ્રાવવા માટે પોતાના સ્થાનમાં ફેરફાર કરતા આ મહર્ષિઓમાંના એકાદના ઉડા નિઃશ્વાસ પ્રસંગોપાત તમને કંઈ ગોચર થશે; સાક્ષરી શોધમાં અકસ્માત આવી પડતાં નિઃસારતા અને વામડાપણામાંથી ખાત્રીથી આવા નિઃશ્વાસનો ઉદય થઈ આવે છે.

વારંવાર આવા મહાશયોમાંના એકાદ કાગળની એક નાની કાપડી ઉપર કંઈક લખી કાઢીને ઘંટડી વગાડતા એટલે એક નોકર આવીને હાજર થતો, ગંભીર મૌન સહિત તે કાપડી લઈને ખંડની બહાર ચાલ્યો જતો અને યોડાક પ્રમથમાં જ ગ્રંથોના ચોક્કોક લઈને પાછો આવતો કે તૂર્તજ તે મંગાવનાર ટુકોદરના જોટલા ભુખસહિત તેની ઉપર તુટી પડતો. ગૂંમ વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં મથગૂંમ અનેલા એક જાની મહંતોના મંડલમાં હું આવી ચડ્યો છું, એ વિષે મને હવે વધારેવાર સંશય રહ્યો નહિ વર્ષમાં માત્ર એકવાર જ ઉઘાડવામાં આવતી, પર્વતના બીતરમાં આવેલી એક જહુઈ પુસ્તકશાલામાં પૂરાયજા એક તત્ત્વવેત્તાની એક પ્રાચીન અરમ દેશની વાર્તા આ દેખાવ જોઈને મારા સ્મરણમાં તાજી થઈ આવી; તે ત્યાં આગળનાં બૂતો પાસે વામમાર્ગના જ્ઞાનના સર્વ પ્રકારના ગ્રંથો પોતાની પાસે મંગાવતો, તેથી વર્ષના અંતે બ્યારે આ જહુઈ દ્વાર એકવાર ફરીથી ખૂલતું સારે ને મના કરેલી વિદ્યાઓમાં એટલો અધો નપૂણુ થઈને બહાર આવતો કે સમાજના ઉપર ઉડવાને અને કુદરતની શક્તિઓને તાણે કરવાને સમર્થ બનતો.

હવે મારી છગાસા સંપૂર્ણ રીતે જાગ્રત થવાથી, આ ખંડ છોડીને જતા એક નોકરના કાનમાં મેં કંઈક કહ્યું અને મારી નજર આગળ આવેલા વિચિત્રદેખાવનો ખુલાસો કરવાની વિનંતિ કરી. આને માટે માત્ર યોડાક રાખદો જ પૂરતા હતા. મેં ભુક્કથી જાની મહંતોરૂપે માની લીધેલા આગૂદ મહાશયો ધણે મોટે ભાગે લેખદો હતા અને ગ્રંથો ગુંથવાના કાર્યમાં જ ગુંથાયજા હતા, એમ મને હવે જણાઈ આવ્યું. ખરેખર હું મહાન બ્રિટિશ ગ્રંથ સંગ્રહસ્થાનના વાચનખંડમાં આવી લાગ્યો હતો; સર્વે સમયો અને ભાષાઓના ગ્રંથોનો એક મોટો સંગ્રહ અત્રે રાખવામાં આવ્યો હતો, તેમાંના ઘણાક તો અત્યારે વિસ્મૃતિ પથે પડ્યા છે અને મોટા ભાગના તો ભાગ્યેજ વાચવામાં આવે છે; વર્તમાન કાલના લેખકોને આશ્રય શોધવા યોગ્ય બહારના સાહિત્યના એકાંતમાં આવેલા એક જલાઘ્ય સમાન આ સ્થલ છે, તેમાંથી તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પાત્રોપાત્રો ભરી કાઢે છે, આ સાધનવડે તેઓ પોતાનાં છીછરાં વિચાર વહનોને પૂરથી ઉભરાવી નાંખે છે.

હવે રહસ્ય મારા હાથમાં આવેલું હોવાથી હું એક ખુણામાં બેઠો અને આ ગ્રંથો ગુંથવાની યંત્રશાલાને ચાલતી તપાસવા લાગ્યો. એક પાતળો, પિત્ત પ્રકૃતિવાળો જણુતો અદૌકિક પુરૂષ મારી નજરે ચડ્યો; તે કાળા અક્ષરે છપેલા ઉઘાઈએખવાઈ ગયજા ગ્રંથો જ શોધતો હતો. ખુણી રીને તે કાઈક અગાધ પાંડિત્ય ભરેલો ગ્રંથ ગુંથવામાં લાગેલો જણુતો દોરાઓ વડે એક અતિ નિર્બલ વસ્ત્ર ગૂંથવામાં લાગી ગયા હતા. વળી એક બીજાએ એક વિદ્વાતા બર્બો હસ્ત લેખમાંથી પોતાની જતને બપકા ભરી રીતે શણુગાહતી, "લલિત કલ્પનાઓના સ્વર્ગમાંથી" પસંદ કરેલાં પુખ્તોનો બનાવેલો એક મોટો તેજો છાતીએ લટકાવેલો હતો.

હતો; પડિત અથવા સાક્ષરમાં અપવાની ઈચ્છવાળા દરેક જન, પોતાના અંધ સંગ્રહમાં આગળ પડતી છાજલી ઉપર ચોઠવે અથવા પોતાના ટેબલ ઉપર ખુલ્લો મુદ્રી રાખે-પર કોઈ કાલે ના-વાયે એવો-આ-અંધ બનવાનો હતો. તેને પોતાના ખીરસામાંથી ખીરકીટો એક મોટો ટૂકડો વારંવાર લઈને કરડતો જોયો; આ ગમે તો તેનું ભોજન હશે અથવા શુદ્ધ અથોનું ઘણું ચિંતન કરવાને લીધે ઉપજી આવતા ઉદરના યાકને નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન હશે, એ બાબતનો નિર્ણય કરવાની વાત મારા કરતાં વિશેષ પ્રતિભાવાળા અભ્યાસિઓ માટે રહેવા દેવી કથિત ધાંડું છે.

વળી સાં આગળ એક ચક્રચક્રતાં લૂગડાંમાં સજ્જ થયેલા, આનંદી ગંધી મુખાકૃતિ વાળા એક હીકાકીક નાના મહાશય જોવામાં આવતા હતા; પોતાના અંધ વેચનાર સાથે સારા બનાવવાવાળા એક અંધ કર્તાના જેવો તેમનો બધો દેખાવ હતો. ધંધામાં આગળ તરી આવેલી સારી ધમાલ મચાવી મુકે એવા પરચુરણ અથોના એક બુદ્ધિશાળી ગુંથનાર જેવો મને તે ધ્યાનપૂર્વક અવલોક્યા પછી જણાયો. તે પોતાનો માસ કેવી રીતે બનાવતો હતો, એ જોઈને મને નવાઈ લાગી આવી. બીજા બધાઓમાંના કોઈ પણ કરતાં તે ધંધાની ધાંધલ અને ડોળ ઘણો જ જમાવતો હતો. તે અનેક અંધોમાં માથું મારતો, હસ્ત લેખોનાં પાનાં ઉચ્ચાવતો, એકમાંથી એક ડાળાઓ લેતો, બીજામાંથી બીજા ગ્રાસને સંગ્રહીતો “લીટીએલીટી, અક્ષરે અક્ષર, થોડું અહિંથી, થોડું તહિંથી,” એ ગુંથ્યાં જતો હતો. તેના અંધનું સૂટીપત્ર, મેકમેથના નાટકમાં મળી આવતા ઝકિનીઓના ઉકાળાના વર્ણનના જેટલુંજ વિગતિય તત્ત્વોથી ભરેલું હતું. તેમાં અત્રેથી એક અંગુલિ અને તત્રેથી એક અંગુલ, મેકકનો અંગુલ અને અંધકીટોનાં ડંશ એકઠાં કરવામાં આવ્યાં હતાં; વળી ઉકાળાને “ધટ્ટ અને લામકારક” બનાવવા માટે “મકેટ રિધરની” પેટે તેમાં પોતાનાં ગંધાની મેળવણી કરવામાં આવી હતી.

સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં મારા ધારવા પ્રમાણે અંધકારમાં પ્રતિષ્ઠિત ચમત્તી આવા પ્રકારની ચારવૃત્તિ શું શુભ હેતુઓ માટે નહિ હોય ? જ્ઞાન અને બુદ્ધિનાં બિજકોને જે અંધોમાં પ્રથમ વાવવામાં આવ્યાં હતાં તેમનો અનિવાર્ય વિનાશ થવા છતાં દરેક જમાનામાં મુરશિત જળવાઈ રહેવા માટે કદાચ દૈવેજ આવો સંભાળ ભર્યો માર્ગ નહિ લીધો હોય ? આપણે જોઈએ છીએ, કે કુદરતે ડાપણ ભરી રીતે પરંતુ સ્વચ્છંદે અમુક પક્ષિઓના ઉદરમાં બિંજકોને એક દેશમાંથી અન્ય દેશમાં જવાની વ્યવસ્થા કરી આપી છે; હરામખોર માલુસો કરતાં સહેજ જ સારાં અને વાડીઓ અને ખેતરોનાં ગેરકાયદે લૂંટનારાં આવાં પક્ષિઓ ખરેખરી રીતે જોવા માગીએ તો કુદરતની આશિયોને ફેલાવનારા અને સ્થાયિ બનાવનારા હોતો સમાન છે. આવી જ રીતે પ્રાચીન અને ખ્રીષ્ટામાં પડેલા અંધકારોનાં સંદર્ભો અને એક વિચારોનું આવા ચાર લેખકોની કલ્પનાનાં ઉકૂપનો ગ્રહણ કરી લે છે અને આધેના, ફરના કાલ વિભાગમાં પોપણ પામીને ફલવંત બનવા માટે ફરીથી ચર્ચાવે છે. તેમના અનેક અંધો પણ એક પ્રકારનો પુનર્જન્મ પામીને નવીન સ્વરૂપમાં જ દર્શન દે છે. પૂર્વે જે એક ભારે કૃતિહાસના અંધ રૂપે હતો તે વર્તમાનમાં એક આધ્યાત્મિકતાં સ્વરૂપમાં પુનર્જન્મ પામે છે- એકાદ પ્રાચીન કંતકથા, વર્તમાન કાલના એકાદ નાટકના સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય છે-અને એકાદ ગંભિર તત્ત્વશાસ્ત્રનો અંધ, વર્તમાનકાલે ઉજ્જવળતા અને ઝગઝગતાં વિચારવાળા નિબંધોની એક આખી આવલિ પ્રસિદ્ધ કરવાના સાધન રૂપ બને છે. આપણાં જંગલોને સાફ

કરવામાં પણ આમજ થાય છે. બ્યાં આગળ આપણે મોટાં મોટાં દેવદાર વૃક્ષોનું અરણ્ય બાળી નાખીએ છીએ ત્યાં આગળ તેમનાં સ્થાનમાં દીમણાં સિંદુર વૃક્ષોનો એક મોટો વંશ ઉછરી આવે છે; જમીન ઉપર સીધા પડેલા એક વૃક્ષના થડને આપણે કોઈ કાંસે બુમિમાં બળી જતું જોઈ શકતા નથી, પરંતુ તે પૂર્વે તે તે કૃતરાની ટાપીઓની એક આખી જાતિને જન્મ આપે છે.

ત્યારે તો આપણે, પ્રાચીન લેખકો વિનાશ અને વિસ્મૃતિ પથમાં અવતરે છે તે માટે શોક કરવાનો નથી; પ્રકૃતિના મહાન નિયમને તેઓ માત્ર નિરૂપાણે આધિન થાય છે; તેઓ એવો સિદ્ધાંત છે, કે સર્વ પ્રકારનાં સાંસારિક જડ સ્વરૂપોનો સમય સંકુચિત હોય છે, પરંતુ તે સાથે સાથે એવી આશા પણ કરે છે, કે તેમનાં તત્ત્વોનો કોઈ કાંસે વિનાશ થશે નહિ. પ્રાણી અને વનસ્પતિની ઉભય સૃષ્ટિઓમાં જન્મે જન્મે જીવનતો ફર પડે છે, પરંતુ જીવન તત્ત્વ તો પછીના વંશજમાં પસાર કરવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે જાતિ પોષાયાં જાય છે. આ પ્રમાણે વર્ગી અંધકર્તાઓ અંધકર્તાઓને જન્મ આપે છે, અને વંશની વૃદ્ધિ ક્યાં પછી, બરપૂર વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓ તેમના પિતાઓ સાથે નિદ્રા લે છે—એટલે તેમના પૂર્વે થઈ ગયેલા અને તેમનામાંથી નેમણે ચોરી કરી હતી એવા અંધકારોના સાથમાં.

આવા પ્રકારની બરકતી કલ્પનાઓમાં હું આનંદ કરતો હતો તેવામાં પૂજ્ય ઋષોના એક ચેતકા ઉપર મેં માફ મસ્તક નમાવ્યું હતું; ગમે તો આ ઋષીમાંથી નિકળતાં નિદ્રાજનક આંદોલનોને લીધે અથવા આ ખંડની ગંભિર શાંતિને લીધે. અથવા બહુ બરકવાને લીધે કે પછી આવતી શિથિલતાને લીધે અથવા અયોગ્ય સમયો અને સ્થલોએ દૂંકાં નિદ્રા લેવાની મને શોકકારક રીતે પડી ગયેલી કમબાજ રેવને લીધે હોય, ગમે નેમ હોય પરંતુ હું એક પ્રકારની અર્ધનિદ્રામાં પડી ગયો. છતાંએ હજુ મારી કલ્પના શક્તિએ પ્રવૃત્તિ પરાયણ રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું અને મારા મનચક્ષુ સમીપ ખરેખર તેનો તેજ દેખાવ દેખાવા લાગ્યો, માત્ર થોડીક વીગતોમાં જ તેમાં સહેજસાજ ફેરફાર પડી ગયો હતો. મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું. કે આ ખંડ હજુએ પ્રાચીન અંધકારોની છાંઓવડે શણગારેલો હતો, માત્ર તેમની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો હતો. લાંબાં લાંબાં ટેબલો જતાં રજાં હત્યાં અને તેમના સ્થાનમાં, મુંબાઈ જેવા શહેરમાં ઉતારેલાં લૂગડાં વેચવાની એકાદ મોટી દુકાનની આસપાસ બરકતું જોવામાં આવે તેવું એક ચિંચરેહાથ, તાંતણે તાંતણે જણાય તેવાં વસ્ત્રો પહેરેલું માનવિજ્ઞાનું ટોળું જણાયું. ત્યારે ત્યારે તેઓ એકાદ અંધને હાથમાં લેતા ત્યારે, સ્વપ્નમાં સાધારણ જાનતી અસંગતિઓમાંની એકાદને લાંબી મારા ધારવા પ્રમાણે તે વિદેશી અથવા જૂની દેશનના એકાદ વસ્ત્રમાં પેટટાઈ જતા; તેમણે ઉતાવળાં ઉતાવળાં આવાં વસ્ત્રો ધારણ કરવા મોઝાં. છતાંએ એટલું મારા લક્ષમાં આવ્યું, કે તેમનામાંના કોઈએ પણ પોતાની જાતે વસ્ત્રો પહેરવાની કોઈ પણ એક ખાસ દબ પસંદ કરી નહિ, પરંતુ એક જોડીમાંથી એ બાંબ લીધી, બીજીમાંથી એક ટોપી લીધી, ત્રીજીમાંથી એક કુડતું લીધું, આ પ્રમાણે તેમણે પોતાની જાતને કડકે કડકે શણગારી, તો પણ તેમના ઉછીના લીધેલા કાંઈકમાંથી પણ તેમનાં મૂલનાં ચીથરાં બહાર ડાકીયાં કરી રજાં હત્યાં.

ત્યાં આગળ લટપટ, ચુસાખી વર્ષનો, ખાંધેલો એક પુરોહિત હતો, તે એક નાના

દરદર્શક યંત્રવડે ધૂળ ચડેલા, વાદવિવાદાત્મક લેખકોના અનેક અંથોને વક્રદૃષ્ટિથી નિહાળતો મારા જોવામાં આવ્યો. તેણે તો એકદમ એકાદ ગૂંતા આચાર્યનો ભારે ઝબો પહેરી લેવાની પેરની કરી, અને એક બીજીની ધોળી ડાઘી પડાવી લઇને હદપારના ડાહ્યાચંદર જણાવાનો ડોળ-કરવા માંડ્યો. પરંતુ તેના ચહેરા ઉપર જણાઈ આવતો સાધારણ ટોંગી હાસ્યનો દેખાવ, તેના ડા'પણના સર્વ શણગારોને નકામા બનાવતો હતો. એક માંદ જવા જણાતા મહાશય વિક્રમાદિત્યના સમયના અનેક પ્રાચીન દરબારી પોશાકોમાંથી ખેંચી કાઢેલા સોતેરી કસબના અને કવિ કુલગુરુ કાલિદાસની પાધડી પોતાના મસ્તકની એક બાજુએ પહેરીને આખ્ય સોંદર્યના એક પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટ દેખાવ પૂર્વક આડંબર સાહિત આમતેમ આંટા મારવા માંડ્યા હતા. એક ત્રીજા પુરષે, કે જેઓ માત્ર નાના કદના હતા તેમણે તત્ત્વશાસ્ત્રના અનેક અપ્રસિદ્ધ નિર્બંધોમાંથી ચલાવેલી લૂટનો હિમત સહિત આધાર લીધો હતો તેથી તેમનો આગળનો દેખાવ અત્યંત ગોમિથિ દર્શાવતો હતો; પરંતુ માઠજના ભાગમાં તેઓ શોકકારક રીતે ચીંથરે ફોલ હતા; તેણે પોતાનાં નાનાં લૂગડાંને એક પ્રાચીન લેખકના હસ્ત લેખના બૂર્જ પત્રોના તુકડાઓનાં થંભાં માર્યાં હતાં.

એટલું ખરું કે અહિંયાં કેટલાક સારાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલા મહાશયો હતા, તેઓ માત્ર એકાદ જવાહિરને લઇને જતે ધારણ કરતા, તે તેમને છાઈ લીધા વિના તેમના શણગારો ભેગું જ ઝગઝગી રહેતું હતું. કેટલાક તો વળી પ્રાચીન લેખકોની વસ્ત્ર પરિધાનવિધિનું જ ચિંતન ચલાવતા હતા; તેમનો દેખાવ અને જુરસો ધારણ કરવા માટે અથવા તેમની રચનાં કેટલાંક તત્ત્વો સમજવા માટેજ તેઓ આ પ્રમાણે વર્તતા હતા. પરંતુ મારે દીક્રગીરી સાથે કહેવું પડે છે, કે તેમનામાંના ઘણાએક, મેં ઉપર વર્ણવેલી કટકે કટકે શણગારવાની વિધિ પ્રમાણેજ પોતાની જાતને શણગારવાના વસ્ત્ર વાળા હતા. બૂખરાસરવાળાવાળા અને ગે-છટર બાંધેલા, મસ્તકે અંગાળી રોપી પહેરેલા એક પંડિત વિષે હું બોલવાનું બાકી રાખીશ નહિ; તેમને ગોપકાઓ માટે અસંત નાદ લાગેલો હતો, પરંતુ તેમનાં અરણ્ય ભ્રમણોનો સમાવેશ માત્ર ખંડાવાના ઘાટ જેવા એકાંતાવાસોમાં અને વિદેશીયા ગાર્ડનનાં નિર્જન રચનામાંજ થતો હતો. તેમણે પોતાની જાતને સર્વ પ્રકારના પ્રાચીન ગોપકવીઓમાંથી પસંદ કરેલી માકાઓ અને પટકાઓવડે શણગારી હતી; તેઓ પોતાનું મસ્તક એક બાજુએ નમાવીને, સ્વચ્છંદાચારી જેવા દેખાવ સહિત આમતેમ ફરતાં ફરતાં, “લીલાં ક્ષેત્રે વિષે લવાશે ચલાવ્યાં જતા.” માર્ડે ઘણુંજ ધ્યાન ખેંચનારા મહાશય, પુરોહિતનો વેપ ધારણ કરેલા, અસંત મોટા અને ચોરસ પસું તાલ પડેલા મસ્તક વાળા એક દોડ્યાલા ગૃહસ્થ હતા. તેઓ આખંડમાં ખોંખો કરતા, ટુંકાટા મારતા પેડાં દુરાચીલી આત્મ-અશ્વના દમામ પૂર્વક રોળામાં થઇને ધક્કા મારતા આગળ વધ્યા, એક નડા પ્રાચીન સંસ્કૃત હસ્ત લેખને હાથમાં લઇને, અપાંટા અંધ માથે ચલાવીને, એક ભયંકર નાનાં ગૂંચળાં વાળી વાળની રોપિને લીધે આડંબર યુક્ત દમામમાં તે બહારચાલી નિકળ્યા.

આવી સાહિલ — વેપ ધારણની ગૂણ ધૂમ મચી રહી હતી તેવામાં એકા-એક મારે બાજુએ “ચોરા! ચોરા!” એવી બૂમનો પ્રતિધ્વનિ ફરી વળ્યો! હું પશુ નવાઈથી જોવા લાગ્યો અને જોત જોતામાંજ! ભીંતો ઉપર આવેલી છબિઓ સજીવન બની ગઈ! પ્રાચીન લેખકોએ કેનવાસમાંથી પ્રથમ પોતાનું મસ્તક અને પછીથી સંકેત બહાર કાઢ્યા, વાદવીવાદ ચલાવતા રોળા એકાદ ક્ષણ મુંઘી નવાઈથી જોઈ રહ્યા અને પછીથી પોતાનો મારાપક્ષો

તંત્રી ચોડત પુસ્તકો

યાગવલ્ક્ય સંહિતા

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરખ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ
મુલ્ય સદં ગુજરાતી દીંમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગમ્પા કહેનારને સમલ હિત્ત દીંમત ૦-૨-૦
સુદર્શનના આક્રોને આ બને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાન છુદું.

શીગાલવ ન સુત્તઃ

અથવા

સર્વ ધર્મના શુદ્ધરૂપોને બાધ ન આપે તેવા બુદ્ધધર્મના સાદા, મરન, નીતિસિદ્ધાંતો
કીમત ૦ ૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૦-૬ ની ડીકીંગન મોકનની)

* આ પુસ્તક ના ગાયકવાડ સરકારના કેતવણી ખાતા તરફથી “રા ના તારકેરી
ખાતે ‘તથા’ ગ્રામાઓમા ઇનમ ખાતે” મ ડુર થયુ છે શીક્ષકોને સારૂ કમીગન મળશે
તથા મુમર્ઝ ઈનાકાના કેતવણી ખાતા તરફથી પણ લાયકેની માટે મજુર થયુ છે

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે
એનું અમારા સુદા આક્રોને સ્મરણ હશેજ જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

[અંધાચ છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

આવૃત્તિ બીજી.

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું થોડા સમ-
યમાં બહાર પડશે. હાલ કિંમત ઘટાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે.

મેનેજર--મુદ્રણ આફિસ--નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતીમાં યોજનાર-મધવલાલ ન. દિવેદી. કી. રૂ. ૧-૮-૦.
મુદ્રણનના આફિસને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--મુદ્રણ આફિસ--નડીયાદ.

અહીંસા રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર સુધીમાં ૨૦ દાતાઓએ પોતાના નામની એરડીઓ બંધાવી છે.]

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મોટો વધારો થવાથી અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે આ નવા મકાનની નીચેની એરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. મકાનને લગતી દરેક એરડી બાંધતા લગભગ પાંચથી રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે, તથા પી કોઇ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક એરડી બાંધી તેના સુખદાર ઉપર આરંભપાઠાણની તખ્તી ચોટી તે સખી દતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધનાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ થાય તેમ છે પરંતુ કોઇ શ્રીમંત સખો ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું; આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાનાર હોવાથી દાન શીઘ્ર સંગ્રહનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુક્યો નહીં એવી આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાણક પાણુ નહીં નીકળે ?

દીન વસતો ! ! પ્રભુની ખાતર હયા લાવો, અને અનાથોના પાણક અને, દર માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના અનાથને, અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એકી નાની ઉમરના અનાથને પાણી વિદ્યા દાન આપી અનાથ બનાવીશું. આ પૂન્ય ભૂમિમાંથી અનાથના પ્રાણુ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાણક પાણુ નહિ નીકળે ? જરૂર હયજી સખી !

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

સુદર્શન.

પાંચવર્ણાલ નજીઆઈ (કેવેલી)

વેલી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવત્.

[પુસ્તક ૨૭-આંક ૬.]

(માસિક)

[જુન-૧૯૧૨.]

દિલને રજા.

લખવા કલમ લઈ હાથમાં ? શૂ-શૂ અગર લખવું !
રોયો-મગર હંજી ચશમને, ડોરાં ન કાં બનવું !

ચોકળું કહે દિલસુદ કે, “આંસુ બધી માયા :”
તો ચે-હસમી મન ! તહેને બમતે નથી મરવું ?

મુવા વગર માશૂકતા, બોસા મળે ના ના :
તો દર્દ મહે, દિલબંર ! દીધું એ દરશુબર કરવું.

રોયો ઘણું : રોતો બલે ! તોયે ન કેં દાવો :
જા ! જા ! રજા છે, દિલ ! તહેને મ્હાદે ન કરગરવું.

કાં દેત આં દુઃખી કકે ? અદેત ને બપવું :
જા ! જા ! રજા છે, દિલ ! તહેને બસ બરતરદ કરવું.

મુદ્દાન.

બસ! બા! કડું છું છું મના: મ્હાવું મ્હને ના ના:
સારી જહાંમાં એકલું, મ્હાડું જિગર વરવું.

કચરી જિગર ઓગાળીને, આંસુ બધાં પીવાં:
બસ! ઈશ્કને મંજૂર છે, હિમાચલે તપવું.

અણહિના ફરમાનથી, દિલને જલાવી દહી:
ગૂમદિલ બની પ્રહાંડમાં, બસ બેફિકર ફરવું.

મ્હારી સનમ ખુદ છે ખુદા: કાં બેસબબ ડરવું?
દર બા! જિગર! સાગર! અગર બસ આંસુમાં તરવું.

મોહામ્મા.

સાગર.

૨૦: ઓકટોબર: ૧૨ પ્રાણમૂહૂર્ત.

મસ્ત ગમગીની.

ઘેલો બન્યો દોડ પીને; ગાફિલ જિગર ચકચૂર છે:
લઈ નવ ભચકીને મ્હને, તલ્વાર ન્યાં મશહૂર છે.

આ છત જડેલું છાપડું; હરીજ યાય કલાલનું મંડૂકું નૂર છે
આ એક-બે-ત્રણવાર! બા! લઈ બા! ખુદાનો સૂર છે:

સુજ પ્રેમની બંસી 'મહી' રે! એક સૂર બાંધી. મૂળ છે.
બરબાદ છે મિજલસ બધી: ગાલું ગજલનું બાંધી;

કલાલીને નઈ; મોંઘાં જલ્લો રંગત વાદર છે."

એ પીપ બખ્ખસ લેધને, આવી રહડયો આ શહરમાં:
પુશ્તુમી ને ગમગીમીના મયનાબથી ભરપૂર છે.

હસતાં બધાં ઓ છુલખુલો ! ના છેડશો મુજ પંખીને:
એને શરાબે ગમગીનીનૂં પીપ બસ મંજૂર છે.

છો નેં અગર કહી શાયરી, ગીબત કરે સારી જહાં:
બે ફિક મસ્ત ફરે ફીકર આગર ! જિગર મખમૂર છે.

મોડાસા,
૨૫: ઓકટોબર: ૧૨
૫-૩૦ રહાંજતા.

સાગર,

સીતાપૂરમાં પંખીડાં.

અહો હો ! સત્ય રનેલી શૂં ! આવ્યાં રંકધરે ખરે !
પ્રેમનાં-પ્રભુનાં પ્યારાં ! મહારાં વહાલાં અતિથિ એ !

રે ! પંખીડાં ! પરમ સુખિયાં ! આવજો ! આવજો ! હો !
વહાલાં મહારાં ! પુનીત પગલાં, બાપલા ! લાવજો હો !
મીઠી લ્હાણી તમ હૃદયની બ્હંચજો ! બ્હંચજો ! હો !
જહાં જહાં વક્ષો તહીં તહીં જયે સિમ્યજો ! સિમ્યજો હો !

ના હું જાતા હૃદયરસનો ! ના સરિતા વહન્તિ !
ના કેં મહારા દીન હૃદયની ઉર્મિઓ ઉભરેલી !
હું છું કે આ જગત બ્રમ છે ? વીચી આવે મહતે એ !
ના જાણું હું બ્રમિત હૃદયે ! બ્રહ્મની બ્રાન્તિ થાયે ?

ટાળું બાંધ્યું સ્વનન ઉરનું : સમ્પીને સાધ રહેજો !
દેજો ! લેજો ! હૃદય રસની લ્હાણુ મીઠી તહમે તો !

રે ! પંખીયાં ! રમત રમતાં પ્લેયગ્ને દિવ્ય સ્થાને !
શાન્તિ દેવે ! વ્યથિત હરને દાદ શો ના, અરે રે !

વદ્ધિ લાગે વિપિન સથળે ! નાસવા સહુ ચહો તો,
માગો મૂકી, અરર ! દુઃખથી નાસવાનું ગમે તો,
નાસો ! હડો ! અનુકુળ સદુ કાર્યમાં સન્ન રહેજો !
બેઠાં ! મોડાં સકલમયતા સ્થાનમાં રાહ જોજો !

રે ! રે ! બહાલાં ! હૃદયરસ છે સત્ય સર્વસ્વ એ છે !
એ ના તો આ જગત શૂન્યે, જલનો પ્રહ્લ્લ એ છે !
પ્રેમી-પંખી અન્નપ દુઃખીયાં ! મુખિયાં એ જ જાણું !
રોતાં ! ગાતાં ! પ્રણય વિદગો ! હડતાં હું વખાણું !

રે ! રે ! બહાલાં ! દીન હૃદયમાં શાપતો મ્નેહ પ્રેરે !
ને સ્વર્ગે યે પ્રણયપુરીમાં સ્નેહીઆ સાથ રહેજો !
પીજો ! પાન્યે ! મધુર રસનાં ચિન્દુનો ! સન્ધુ ન્દાન્યે !
સ્નેહે કેલી મતન ગતિએ સાગરે સદ મમાન્યે !

આવજો ! અતિથિ દેવ ! આવજો પ્રેમપોટલ !
બ્દેયજો વર ધી હસ્તે ! માગે મસ્તાન ગોટલ !
આવજો ! અતિથિ દેવ ! દીન મસ્તાન મન્દિરે !
શિખાવા સ્નેહ-સેવાનાં ચૂદ સૂત્રો તદમે ન્દનો !

આવજો ! અતિથિ દેવ ! આવજો ! ઉરમન્દિરે !
પ્રેમપોટલ-મન્ન મસ્તાન એ ચહે !

મીતાપૂર—શરાખખાના

તા. ૪ એપ્રિલ : મંગળવાર.

મસ્તાન.

સૂત્ર વેરાનમાં મૂરદું.

અરે રે! એકલું રાને થઈ લાંબું શું આ સૂત્રું ?
 ન માલુમ એ પડે કાંઈ! હશે વેરાનમાં મૂરદું ?

હિસે નાં દમ બદનમાં એ: અને નાં નર દિલમાં એ;
 ચદર અરમાની ઓઢેલું સૂત્રું વેરાનમાં મૂરદું ?

મુસાફિરી આ થઈ પૂરી હશે ? વા શું અનલમજલે-
 હશે ઉડી પ્રાણ આપ્યા ને સૂત્રું આ રાનમાં મૂરદું ?

હશે દેશે પ્રદેશે કેં મુસાફિરીની મીઠી ખવાહિશ !
 અને એવી દિલે કેં કેં બની વેરાનમાં મૂરદું ?

સુનમતા નૂરની જાંખી, શરાબીની મહેલારી,
 અને એ જાનની યારી જતાં શું થાય લાચારી ?

અરે, એ નૂરની યારી અને એ જાનની યારી,
 બંધાં એ જાનતાનોની ઉટે રાને ગિરફતારી

દિને જાતાં સૂત્રું ચાતું અરે વેરાનમાં મૂરદું !
 ન માલુમ આવતાં તાકાત ફરીથી ડોલશે મૂરદું !

ન લાલે કે ન ચાલે એ, ન નિઃશ્વાસે હવે લે એ !
 અહો રાને હયાતી:શું ખતમ થાવી લખાઈ છે ?

યશે મૂરદું ય શું મૂરદું ? અરે, વા ડોલશે મૂરદું !
 મુસાફિર એ અને પાછું નવા વેરાનનું મૂરદું ?

ન માલુમ એ, મગર આ શું પડેલું છે અહો લાંબું ?
 ચદર અરમાની ઓઢેલું સૂત્રું વેરાનમાં મૂરદું ?

॥ અંતઃકરણની શાંતિ જેવું કોઈપણ સુખ નથી ॥

—X—X—

(૬)

એક સદાચારી જીવનના પ્રત્યક્ષપૂરાવા અને બદલા સમાન એક સાધુચરિત અંતઃકરણ હોય છે. આ બાબતજ દેવના સામે મનને સમર્થ બનાવે છે; આને લીધે એક માનવિ પોતાના વિકારો ઉપર આધિપત્ય મેળવી શકે છે, પોતાના નિધિનો અને પોતાની સુરક્ષિતતાનો પોતાના અંતરમાં સમાવેશ થાય છે, એટલું સમજી શકે છે, પોતાની જ દશા હોય તેથી સંતોષી બનવાનું શિખે છે; મરણ સ્વતઃ કેઈ પ્રકારના અશુભ સમાન નથી, પરંતુ માનવ દેહના માત્ર અંત સમાન છે, એટલું પણ તે સમજે છે. દરેક માનવ જે જે સર્વ પ્રકારનું શુભ વા અશુભ કરે છે, તેનો એક ન્યાયાધિશ અને સાક્ષિ તેના અંતરમાં વસે છે, તેજ આપણને મહાન વિચારો પૂરા પાડે છે, આપણને લાભકારક ઉપદેશ આપે છે. જે એકાદ માનવિ ભયના પ્રસંગમાં નિર્ભય, વિકારરહિત, સંકટમાં પણ મુખી, દોષમાં પણ શાન્ત, સામાન્ય રીતે ભય અથવા લોભ ઉભયમાંના એકના પાત્ર બનતા સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે હસતું જેવામાં આવે તો—સર્વ માનવોએ એટલું કષ્ટકરું જેમએ, કે આ મર્ત્ય દેહમાં અસર ઉપગમવતા દિવ્યતાના માત્ર એક અંશ કરતાં અન્ય કંઈ પણ નથી. એક મહાન, સદાચારી, અને યથાર્થ નિદમ્બાયું મન, દેહમાં વસતી એક પ્રકારની દિવ્યતા સમાન છે; તેનો ઉદ્ભવ સ્વર્ગમાંથી થાય છે અને તેનું નિવર્તન પણ સ્વર્ગમાંજ થશે; એક વિશુદ્ધ અને સદાચારી માનવિ જે ભોગવે છે તે આ દુનિયામાં પણ કેટલેક અંશે એક પ્રકારના સ્વર્ગીય સુખ સમાન છે; આની સરખામણીમાં પૂજ્ય દેવાદ્યો માત્ર ઠાલી નામો સમાન છે, ધાતું કરીને તેમની ઉત્પત્તિ લોભ અથવા નૃહમમાંથી થઈ હોય છે. નિસ્તત્વના વિચારોથી મને અદ્ભુત પ્રકારનો આનંદ થાય છે; અરે એટલું જ નહિ પરંતુ આવી માન્યતાથી પણ મને આનંદ આવે છે, કારણ કે મોટાં માનવિઓના અભિપ્રાયો માટે જ્યારે તેઓ મને આટલી બધી સંતોષકારક રીતે અમુક બાબતો માટે વચન આપે છે. ત્યારે ખાસ કરીને મને ગંભિર પૂજ્ય બુદ્ધિ થઈ આવે છે; માત્ર તેઓ આવી બાબતોનું ધ્યન આપે છે પરંતુ તેમને સાખીત કરી આપતા નથી. જીવાત્માની અમરતા વિષેના પ્રશ્નના સંબંધે, આ બાબત મારામાં ઉડી ઉડી કોતરાઈને રહેલી છે; ભાવિમાં મલવાના બદલા અને શિક્ષા વિષેના અભિપ્રાયમાં હું એક સામાન્ય પ્રકારનો ટેકો આપું છું: આવા ચિંતવનના પરિણામ રૂપે એક શ્રેષ્ઠ પ્રકારના જીવનની આશાઓમાં હું આ જીવન પ્રત્યે તિરસ્કાર વૃત્તિવાળો બની જાઉં છું. જે કે આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે આપણામાં જીવાત્માનો વાસ છે, છતાં મૃત્યુએ એ જીવાત્મા શું છે, કેવો છે, અને ક્યાંથી આવે છે, એ વિષે આપણે બીલકુલ અગાન દશામાં છીએ. માત્ર આટલું આપણે સમજીએ છીએ, કે શુભ અથવા અશુભ રૂપે આપણે જે જે સર્વ કરીએ છીએ તે મનના આધિપત્યમાં હોય છે, એક પ્રકારનું વિશુદ્ધ અંતઃકરણ આપણને અડગ શાંતિમાં રથાપે છે, દરેક પ્રામાણિક માનવિ પોતાની જાતને જે અર્પી શકે તેજ પ્રકૃતિની મોટામાં મોટી

આશિષ સમાન છે. માત્ર મનનાં બંધન અને કેદી તરીકે જ દેહ છે, ઉપર નીચે તે પટકાય છે, દુઃખો, સંકટો અને વ્યાધિઓનાં ભોગ થઈ પડે છે; પરંતુ વિશુદ્ધ મન સ્વતઃ પવિત્ર અને નિત્ય છે અને સર્વ પ્રકારના ખરેખરા સંસ્કારના બધા વિનાનું હોય છે.

દરેક માનવિનું અંતઃકરણ તેનું ન્યાયાધિશ છે.

જો આપણે લોકમતની દરકાર વિનાં આપણાં અંતઃકરણનું અવલોકન કરી શકીએ તો જ આમ બને છે. જો કે મારા સાંભળવામાં ખરાબ મત આવે તો પણ મારે તો સારા માટે જ ચોક્કસ બનવું જોઈએ. સાધારણ લોકરૂચિ અને સાહસને, મોટાદાં અને માનનાં લક્ષણો તરીકે ગણે છે; જો એકાદ માનવિ નમ્ર અને વિનયી હોય તો તેને તેઓ એક સુ-સાધ્ય દંભી રૂપે ગણી કાઢે છે; પરંતુ તેનાં કાર્યોની સમાપ્તતા અને દૃઢતામાં જણાઈ આવતી તેના મનની મહત્તા એકવાર પણ તેમના જેવામાં આવતાં તથા તેની બાહ્ય શાન્તિને આધાર તેની આંતર શાંતિ ઉપર છે એટલું તેમના સમજવામાં આવતાં, તેના તે જ લોક તેને મોટે માન અને પ્રેમવાળા બને છે, કારણ કે સદાચારને ટેકા ના આપે એવું કોઈ પણ માનવિ નથી, જો કે માત્ર ગણ્યાં ગાંધ્યાં જ તેને અનુસરી શકે છે. તેના શાખાં સમાવેશ થાય છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ પરંતુ તેને આચારમાં મુકવાની આપણે હિમત કરી શકતા નથી; તે પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે જેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તેની આપણે હૃદયપારની કિમત આંકતા હોઈએ છીએ, એટલું જ આનું કારણ છે. એક સદાચારી અંતઃકરણને કોઈ પણ સાક્ષિઓનો બધા હોતો નથી, પરંતુ એક દુરાચારી અંતઃકરણ એકાન્તમાં પણ ચિંતાતુર હોય છે. જો આપણે પ્રમાણિક ના હોય એવું કંઈ પણ ના કરીએ તો ભલે તે બધી દુનિયા જાણે; જો આપણે આથી ઉઘટી રીતે વર્તીએ તો જ્યાં સુધી હું તે વિષે મારી જાતે જાણું છું ત્યાં સુધી બીજાને કોઈ તેને નાજાણે એનો અર્થ શો ? જે આવા સાક્ષિનો તિરસ્કાર કરે છે તે દુઃખી થાય છે. એટલું ખરું કે દુરાચારી કદાચ કાયદાના બંધનમાંથી બચી જાય, પરંતુ અંતઃકરણ આગળથી બચી શકતું નથી, કારણ કે ગુન્હેગારોની ખાનગી ખાત્રી હોય છે એજ પ્રથમ અને મોટામાં મોટા શિક્ષા છે, તેથી પાપ પોતાની જાતને જ દુષિત બનાવે છે અને દેષની બીતિ તેના કૃતક્રમાંથી બચી જનારાઓને પણ અનુસરે છે. જો કુદરતે અપરાધોનાં અંતઃકરણમાં સંકટો અને વધરતંભોની સ્થાપના ના કરી હોત તો દુરાચાર આટલી બધી સહેલી રીતે કાયદાને, ન્યાયાધિશને અને વધને છેતરે એ સદાચારીઓ માટે કંટાળક થઈ પડત. જે દોષિત હોય છે તે હમેશના બધામાં વસે છે અને જેવામાં તે સજા ભોગવવાની આશા રાખતો હોય છે તેવામાંજ તે પોતે પોતાની જાતને સજા કરે છે; જે જે તે માટે ચોક્કસ હોય છે તે તે તેની આશા રાખે છે. તે પટકાય નહિ તેથી શું થયું ? કદાચ પટકાઈ જવાય, એવા બધામાં તે હજુએ હોય છે. તેની નિદ્રા પણ કંટકારક થઈ પડે છે, કોઈ કાચે તે નિરાંતની હોતી નથી અને અન્યના દુરાચાર વિષે તે પોતાના દુરાચારનો વિચાર લાગ્યા વિના બોલી શકતો નથી. આથી ઉઘટી રીતે એક સદાચારી અંતઃકરણ એક પ્રકારની હમેશની ઉજાણી જેવું હોય છે. સદાચારી જીવનવાળા અંતઃકરણમાંથી ઉપજી આવતા આનંદોજ ખાત્રી બધાં અને લાભકારક હોય છે. જ્યાં સુધી આપણા અંતરમાં શાંતિનું રાજ્ય પ્રવર્તવું હોય ત્યાં સુધી બહારની દુનિયામાં ચાલતા પાંધણને કંઈપણ હિસાબ

નથી; પરંતુ જે આપણા વિકારોજ ઉચ્ચ પાથક કરે એવા હોય તેા ખીજાં કાઈ પ્રકારના તોફાન વિના પણ તેટલાજ આપણને જાગતા રાખવાને પૂરતા છે. એકાદ અસ્વસ્થ મનના માનવને દેહની અમુક પ્રકારની સ્થિતિવડે અથવા પથારી બરાબર ગોઠવવાથી શાંતિ મળી શકતી નથી. પ્રતિત્તિ જાગત અને એવું એક પ્રકારનું બધીજ આસ્થા હોયછે; આસ્થાના દુર્ગુણો પ્રતિત્તિવડે સુધારવા જોઈએ. માદક પદાર્થોની ધૂનમાં તેમજ સંપત્તિને ખૂબ ઉડાવવામાં પણ યથાર્થ સુખનો સમાવેશ થતો નથી. દૈવે મને જે આપ્યું છે તે કદાચ તે પાપું પણ પણ લઈ લે પરંતુ તે મારી પાસેથી ઝટાવી શકશે નહિ; ત્યાં સુધી તે મારી પાસે રહી પામતું નથી, ત્યાં સુધી જરાપણ દુઃખવિના હું તેનાથી વિખરેલા થઈ શકું. જેને પોતાની જાતને સંપૂર્ણ રીતે જાણવાની મરજી હોય તેમણે તેમના વૃત્તને, દેવને, મેઘાને દૂર કરવો જોઈએ અને ખીજાઓની પાસેથી પોતાની જાતનું જ્ઞાન મેળવવાની દશામાં આત્મા વિનાજ પોતાની જાનની એકલાનીજ તપાસ ચલાવવી જોઈએ.

દરેક માણસે પોતાની પરિક્ષા કરી જોવાની જરૂર છે.

એકાએક અથવા સહજમાંજ પોતાની જાતને માનવિ એ એકાદ માનવિ માટે બંધક બાબત છે. તેટલા માટે આપણે આપણાં હૃદયોની પરિક્ષા, તપાસ, 'અવગોચન, નિરીક્ષણ કરી જેવાં જોઈએ, કારણ કે આપણેજ આપણી જાત વિષે મોટી મોટી ભ્રમ મારનાર હોઈએ છીએ. દરેક રાત્રિએ આપણે આપણી જાતનો દિસાજ તપાસવો જોઈએ. મેઘાએ કદા નબળાઈ ઉપર છત મેળવી છે ! હું ક્યા વિચાર સામે ચલે ! મે કદા સામગ્યને જાણી ? મે કેવો સદાચાર મેળવ્યો ? જે આપણે આપણા દુરાચારોનો આ પ્રમાણે દરોજ સ્વીકાર કરતા જઈએ તો નેઓ આપોઆપ ઝોટા થઈ જાયછે. આવી નિમ્ન નોંધને કેવી સુખી નિદ્રા અનુભવે છે ! જે માનવિ પોતાના મનના જાનસ સમાન, અને પોતાની રીત બાતના એક ખાનગી ગુણ દોષ વિવેચક સમાન બનેછે, તેની કેટલી જાણ શાંતિ, સ્વનંતતા અને મદત્તા હોયછે ! દરેક રાત્રે દિવો જ્ય થાય કે તૂર્તજ ગત દિનનાં વચનો અને કાર્યો તપાસી જવાનો મારો રીવાજછે; હું આમાં કંઈપણ મારા ધ્યાન બદલ જવા દેતો નથી; ત્યારે હું મારી જાતને કંઈક અને મારી આપી શકું છું ત્યારે મારે બોલેને જોઈને શામાટે બધા રાખવો જોઈએ ? હું આવા પ્રકારની તકરારમાં સહજ ગરમ જતી મરો દત્તો; મારો અભિપ્રાય સારી રીતે લીધા વિનાનોજ રાખ્યો હોય એ કીક હતું કારણ કે તેથી ખોટું સાચી આત્મનું અને કંઈપણ સાઈ થયું નહિ. આ બાબત સત્ય દત્તી; પરંતુ સર્વ પ્રકારનાં સત્યો, સર્વ સમયોએ જોલવા જેવાં હોતાં નથી. મારી હજનેજ જોલતી બધા રાખવાની મારી મરજી છે, કારણ કે મૂર્ખાઓ સાથે અથવા આપણા ઉપરિએ સાથે કોઈપણ પ્રકારની તકરાર નથી. મારાથી અજાન મઈ ગયું છે, પરંતુ ફરીથી તેનું કાલ કાલે થશે નહિ. જે દરેક માનવિ આ પ્રમાણે પોતાના અંતરની તપાસ ચલાવે તો આપણ સર્વ મરોને કાલ પ્રકારનું નિવરે. એક દાખનો પણ વિધાન નથી એવા હવન માટે આવા તરેંગના પુનઃ વ્યવસ્થા કરતાં અન્ય શં વિશેષ યુક્તિ યુક્ત દશે ! આપણું જાણિ નિર્માણ થય્યું છે, અને આપણે જે પ્રથમ આમ જાણે છીએ તે ત્યાર બેકા મારેની પ્રથમ મનિ સમાન પણ હોય

આપણાં જીવનોમાં અનંત વિવિધતા જોવામાં આવે છે, પરંતુ એ સર્વનો સમાન ઉદ્દેશ હોય છે. ગુમાવવા અને નાશ પામવાને, આશા અને ભય રાખવાને, આપણને અને જીવનને કંટાસ કરાવવાને આપણે જન્મ્યા છીએ અને આવા સામાન્ય પ્રકારના સંકટમાં સદાચારવિના અન્ય કોઈ પણ ઉપાય નથી, કારણ કે ખરેખરા આનંદનો આધાર અંતઃકરણ ઉપર હોય છે.

લાઇકરગસ^૧

યુરોપની દક્ષિણમાં ગ્રીસ નામક એક નાનકડો દેશ છે. પ્રાચીન સમયમાં આ દેશ તેની સભ્યતા અને ઉન્નતિને માટે પ્રસિદ્ધ હતો, સન ઇસવી, થી આઠ નવ. શતાબ્દી પહેલાં ગ્રીક લોકોને પોતાની શારીરિક ઉન્નતિનો ખદું વિચાર હતો. માનસિક ઉન્નતિ તો તેઓએ પાછળથી પ્રાપ્ત કરી. આ સમયે ગ્રીક દેશ ઘણા નાના નાના રાજ્યોમાં વિભક્ત હતો. તે રાજ્યો બહુધા પરસ્પરમાં લડ્યા કરતાં. આલગાઈઓ ને લીધેજ ગ્રીક લોકો શારીરિક બળની કદર કરતાં, શીખ્યા તેઓએ સમસ્ત દેશમાં, રથજે રથજે, અખાડાઓ ઉઠા કીધા, પ્રત્યેક ગ્રીસ—નિવાસી આ અખાડાઓમાં કુરંતી લડવી, દોડવું, મુકાબાજી ઇત્યાદિ શારીરિક વ્યાયામ શીખતો. પ્રતિયાર વર્ષે એલિસ રાજ્યના ઓલિમ્પીયા નામક નગરમાં શારીરિક બળની પરીક્ષા માટે એક સંમેલન થતું હતું. જે વ્યક્તિ સર્વથી અધિક બળવાન જણાય તેના મથા પર 'જેતૂન' નામક ફૂલોનો મુગટ રાખવામાં આવતો. સમસ્ત દેશમાં આ મુગટની પ્રાપ્તિ અત્યંત ગારવ ભરી ગણાતી.

જેમ જેમ ગ્રીસમાં સભ્યતાનો પ્રચાર થતો ગયો તેમ તેમ તે દેશના નિવાસીઓનું લક્ષ શારીરિક ઉન્નતિ પ્રતિ ઓછું થતું ગયું. અને શારીરિક ઉન્નતિનું સ્થાન માનસિક ઉન્નતિએ પ્રાપ્ત કરી, અને તે દેશમાં મોટા મોટા શાસ્ત્રવેત્તા, લેખક, વક્તા, રાજનીતિજ્ઞ અને દાર્શનિક ઉત્પન્ન થયા. આથી ગ્રીક વાસીઓની રહેણી કંટોણીમાં પણ મહાન ફેરફાર થયો. દેશમાં અન્યત્ર સર્વે રથજે તો આ પ્રકારનો ફેરફાર ચાલુ રહ્યો કિન્તુ સ્પાર્ટા નામક એક નાનકડા રાજ્યના નિવાસીઓ તો પોતાની શારીરિક ઉન્નતિજ કરતા રહ્યા. આ ઉન્નતિએ ટેલી ખંધી વધી ગઈ કે સ્પાર્ટાની જૂમિ વીર પુરુષોની જન્મદાત્રી તરીકે વિખ્યાત થઈ ગઈ, પણ ધીરે ધીરે સ્પાર્ટા—નિવાસીઓ પણ શારીરિક ઉન્નતિનો વિચાર તજ દઈ અન્ય રાજ્યોની પેઠે માનસિક ઉન્નતિ પ્રતિ વળ્યા. આવા સમયે મહાત્માં લાઇકરગસે જન્મ લઈ પોતાના પૂર્વ વ્રત પર સ્પાર્ટાને દૃઢ રાખ્યું.

લાઇકરગસેનો જન્મ સન ઇસવીની પૂર્વે નવમી શતાબ્દિમાં થયો હતો. સ્પાર્ટામાં જે રાજ્યો થયા કરતા હતા. લાઇકરગસેનો પિતા તેમાંનો એક હતો. તેના પિતાના દેહાન્ત

પછી તેનો બાપ પૌલીડીકરીઝ રાજ્ય થયો. કિન્તુ તે થોડા સમયમાં મૃત્યુ પામ્યો. તેથી ^{આસ્વર} કરગસ રાજ્ય થયો.

રાજ્યગાદીની પ્રાપ્તિ પછી તરતજ તેને માલૂમ પડ્યું કે તેના બાપ પૌલીડીકરીઝની સ્ત્રી ગર્ભવતી છે. આથી લાઇકરગસે પ્રતિજ્ઞા કીધી કે જેને પૌલીડીકરીઝની સ્ત્રીને પુત્ર જન્મશે તો હું સિંહાસનનો ત્યાગ કરીશ અને તે પુત્ર ઉપર લાયક થતા સુધી હું એક મંત્રીની પેઠે રાજ્ય કાર્ય કરતો રહીશ. જ્યારે પૌલીડીકરીઝની સ્ત્રીને લાઇકરગસની પ્રતિજ્ઞાની અપર પડી ત્યારે તેણે તેને ગુપ્ત રીતે કહેવડાવી મોકલ્યું કે જે તમે હમણાંથી જ મારી સાથે વિવાહ કરી લ્યો તો તમને સિંહાસન પ્રાપ્તિમાં કોઇ પ્રકારનું વિઘ્ન નહીં નડે. બાલક જન્મશે કે તરતજ હું તેને મારી નાંખીશ. જ્યારે લાઇકરગસે આ સ્વભાવિક વાત સાંભળી ત્યારે તેના હોશ ઉડી ગયા. તેના હૃદયમાં પૌલીડીકરીઝની સ્ત્રી પ્રતિ અત્યંત ધૃષ્ટા ઉત્પન્ન થઇ કિન્તુ આવે સમયે કોઇ કરવાથી કામ અગડશે જાણી તેણે બહારથી નેની વાત સ્વીકારવા સરખો ડોળ કીધો.

હવે લાઇકરગસને એ ચિન્તા થઇ કે ભાવિ બાળકની કયા પ્રકારે રક્ષા કરવી. પૌલીડીકરીઝની સ્ત્રીના ધરની ખોળાની ખખ્ખર મેળવવા માટે તેણે ગુપ્ત અનુચરો રાખ્યા. આ ગુપ્ત અનુચરોએ પૌલીડીકરીઝની સ્ત્રીના નોકર ચાકરોને પૈસાથી પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા. એક દીવસ લાઇકરગસ, રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય કર્મચારીઓ સાથે બેસી, બોજન કરી રહ્યા હતા તેવામાં તેના ગુપ્ત અનુચરોએ પિતાહીન નવા જન્મેલા શિશુને લાવી તેના ખોળામાં મુક્યો; શિશુને મુરક્ષિત જોઇ તેનું હૃદય હર્ષથી નાચી ઉઠ્યું તેણે તેજ સમયે તે બાળકને હસ્તમાં ઉપાડી રાજ્ય કર્મચારીઓ અને અન્ય અન્ય ઉપસ્થિત જનોને ઉચ્ચ સ્વરે સંબોધન કરી કહ્યું—“ જુઓ! આ શિશુ તમારો રાજા છે ” સ્પર્ધાનિવાસીઓએ પોતાના નવા બાળરાજાને સપ્તેમ અભિનન્દન આપ્યું અને લાઇકરગસના હૃદયની ઉદારતાનાં બહુ વખાણ કર્યાં. આ કાર્યથી લાઇકરગસની કીર્તિ સમસ્ત દેશમાં ફેલાઈ ગઇ કિન્તુ પૌલીડીકરીઝની સ્ત્રી અને તેના સહાયકો તેના પરમ શત્રુ થઈ ગયા. તેઓએ થોકોને એમ સમજાવ્યું શરૂ થયું કે લાઇકરગસનો વિચાર તે જન્મેલા બાળકને મારી સ્વયં રાજા બનવાનો હતો. પરંતુ હું બાળ્યવશ તેઓને તે નીચ કામમાં સફલતા ન મળી. લોકો લાઇકરગસની ઉદાર પ્રકૃતિ સારી રીતે સમજતા હતા, તેથી તે વાત કોઇએ માની નહીં. અન્તે લાઇકરગસના શત્રુઓએ તેના પર અન્ય દોષારોપણ કીધા. લાઇકરગસ તેઓથી કંટાળ્યો હતો. આથી તે સ્પર્ધા છોડી દેશાટન કરવા નીકળ્યો.

બ્રમણ કરતો કરતો તે કીટ નામક ટાપુમાં આવી પહોંચ્યો. તે ટાપુ આ સમયે અત્યંત સમૃદ્ધિશાળી હતો, ત્યાંની સાસન પદ્ધતિ સંસારથી નિરાળી હતી. તે આ દેશમાં થોડાક કાળ રહ્યો. ત્યાંની સાસનપદ્ધતિ અને ત્યાંની રહેણી કહેણીનું તેણે બરાબર અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી તે એશીઆના કેટલાક દેશોમાં બ્રમણ કરવા ગયો. તત્પશ્ચાત્ત તે ગ્રીસ દેશનાં બિઝ બિઝ રાજ્યોમાં બ્રમણ કરતો રહ્યો અને ત્યાંની સાસન પ્રણાલી નીરખતો રહ્યો.

લાઇકરગસની અનુપસ્થિતિમાં સ્પર્ધા રાજ્યનું સમસ્ત કાર્ય લીધું થઇ ગયું. એવ તથા

આપણેની વૃદ્ધિ થઈ, કાયદાઓ રદ ગણવા લાગ્યા. પ્રાયઃ અરાનકતા ફેલાઈ ગઈ. આતું છે. શ્રામ એ થયું કે રાજનો કર ધડી ગયો, પ્રજા ભૂખે મરવા લાગી અને દુરાચાર અત્યંત ફાટી ગયો. આવા સમયે લોકોની દૃષ્ટિ લાઈકરગસ પ્રેતિ વળી. સ્પાર્ટાનિવાસીઓએ લાઈકરગસને પાછા આવવાની તથા ફરીથી શાસનપ્રથાલી સુધારવાની વારંવાર પ્રાર્થના કરી. લાઈકરગસ સ્પાર્ટામાં આવ્યો તો ખરો, પણ તેણે સ્પાર્ટાવાસીઓ પાસેથી પ્રથમથીજ વચન લઈ લીધું કે જે કાયદાઓ તે ધડશે તે તેઓએ માન્ય કરવા પડશે.

આ સમયે ગ્રીસના ડેલ્ફી નગરમાં અપોલો નામક દેવતાનું મંદિર ઘણુંજ પ્રસિદ્ધ હતું. કોઈ કાર્ય કરતાં પહેલાં સર્વ સાધારણ તે મંદિરમાં અપોલોની અનુમતિ માગવા જતા; મંદિરના પુજારીઓ તથા પુજારણોજ દેવનાના નામપર અનુમતિ આપતા. તેઓના વચનોપર ગ્રીસ-નિવાસીઓને વિશ્વાસ હતો. લાઈકરગસે પણ શાસનસુધારાના કામને પોતાના હાથમાં લેતા પહેલાં અપોલોની સલાહ મેળવવી ઉચિત ધારી. આમ કરવામાં તેનો હેતુ એ હતો કે લાંથી ને અનુમતિ મળી ગઈ તો પછી સ્પાર્ટાનિવાસીઓ તેની વાતનો અસ્વીકાર કરવાનું સાહસ નહીં કરે. તેથી તે ડેલ્ફી નગરમાં ગયો. તેને અનુમતિ મલી એટલુંજ નહીં પણ તેને એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું કે ભવિષ્યમાં તેના ધડેલા કાયદાઓ અનુસાર કાર્ય કરવાથી સ્પાર્ટા રાજ્ય સમૃદ્ધિશાળી અને સુખી થઈ શકશે. સ્પાર્ટામાં આવી તેણે સર્વ કર્મચારીયો અને મુખ્ય મુખ્ય લોકોની એક મોટી સભા બેઠી કરી. આ સભામાં તેણે પોતે ધડેલા કાયદાઓ વાંચી સંભળાવ્યા તેનો સારાંશ નીચે આપવામાં આવે છે:—

પૂર્વકાળથી સ્પાર્ટામાં બે રાજ થતા રહ્યા છે. આ પ્રથા તેમજ આતું રહેશે. ભવિષ્યમાં વર્તમાન રાજ્યોના સંતાનો સ્પાર્ટા રાજ્યના રાજ્યો થતા રહેશે. વર્તમાન રાજ્યોની શક્તિ અત્યંત વધી ગઈ છે તેને ઘટાડવી પરમાવશ્યક છે. ત્રીસ માણસોની એક સભા બનાવવામાં આવશે. ઉભય રાજ તેના સભાપતિ થશે? બાકીના અઠ્ઠાવીસ માણસો પ્રજામાંથી પસંદ કરવામાં આવશે? સાદથી જોઈ જાણી ઉભરનો કોઈ પણ મનુષ્ય આ સભાના સભાસદ થવાનો અધિકાર ધરાવી શકશે નહીં. પ્રત્યેક સભાસદે પોતાના મરણ, સુધી સભાનું કામ બજાવતાં રહેવું પડશે. કોઈ સભાસદનું મૃત્યુ થતાં તેનું ખાલી પડેલું સ્થાન પ્રજાની મરજી દ્વારા નિયત થયેલ મનુષ્ય ભરી શકશે,

આ સભાનું કામ કાયદા ધડવાનું તથા ન્યાય આપવાનું રહેશે. જે જે કાયદાઓ આ સભા ધડશે તે સર્વ-સાધારણ સમુખ રાખવામાં આવશે અને તેમાં તેમની અનુમતિ લેવામાં આવશે. ઉભય રાજ્યો આ સભાના સભાપતિ તરીકે કામતો કરશેજ પરંતુ તે ઉપરાંત તેઓ રાજ્યની સેનાના સેનાપતિ બનશે અને ધાર્મિક કાર્યોમાં મુખ્ય પુજારીઓનું સ્થાન ગ્રહણ કરશે. રાજ્યના શાસનનું કાર્ય રાજ અને સભા દ્વારા થશે કિન્તુ એ સંભવિત છે કે તે ઉભય મળી જઈ પોતાને મળેલી શક્તિનો દુરુપયોગ કરે અને પ્રજાના ઉપર અત્યાચાર થાય-તેથી પાંચ મનુષ્યોની એક બીજી નાની સભા બનાવવામાં આવશે? આ નાની સભાને એ અધિકાર રહેશે કે તે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને—પછી ગમે તો તે રાજ હોય કે પ્રજા હોય—તે ઉચિત દંડ દઈ શકશે.

આ સમયે રાજ્યમાં ૪૮૦૦૦ સ્વતંત્ર પરિવાર નિવાસ કરે છે એથી રાજ્યને ૪૮૦૦૦ ભાગોમાં વિભક્ત કરીને એક એક ભાગ પ્રત્યેક પરિવારને આપવામાં આવશે. એક પરિવારને જેટલા અનની આવશ્યકતા છે તેટલું અન્ન પ્રત્યેક ભાગમાં અવશ્ય ઉત્પન્ન થશે. અધિક સંપત્તિના સ્વામી થવાથી મનુષ્ય અભિમાની અને દાંભિક બની જાય છે અને ધનવાન ગરીબ પર અસાચાર કરે છે. પૂર્વોક્ત પ્રમુખથી સ્પાર્ટા આ દુર્ગુણથી દૂર રહી શકશે.

પરિવારોમાં પણ અન્તર હશે. કોઈ પરિવાર મોટો હશે તો કોઈ નાનો હશે. કોઈ નાનકડો પરિવાર પોતાની જમીની પેદાસથી કાવકમે ધનવાન બની વિદારી થઈ જાય એ પણ સંભવિત છે. આ અનૈચિત્યમાંથી બચવા માટે સ્પાર્ટામાં લોટાના સિક્કા ગણાવવામાં આવશે. આ સિક્કાને બીજા દેશના સોદાગરો નહીં હોય. પરિણામ એ થશે કે વિદારીની જે જે વસ્તુઓ વિદેશમાંથી સ્પાર્ટામાં આવે છે તે સર્વ વસ્તુઓથી તેઓ દૂર રહેશે. મિક્કાઓ ભેગા કરીને કદાચિત્ કોઈ કંવુસ સ્પાર્ટાનિવાસી કોઈ દેશજાના પર અત્યાચાર કરે એ સંભવિત છે—આ કારણથી આ સિક્કા એવા લોટાના બનાવવામાં આવશે જે વિશેષ કષ્ટાણુ પડવાથી ટુટી જાય અને અનેક દિવસ સંધરી સખવાથી ખવાઈ જાય.

સુરવાદુ બોજન સ્વાસ્થ્ય અને સહ્યરિત્રાને માટે હાનિકારક છે આથી પ્રત્યેક સ્પાર્ટાનિવાસીએ સાદું બોજન કરવું જોઈએ. પોતાને ઘેર બોજન રાંધવાથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાને મનપસંદજ બોજન કરશે આમાંથી બચવા માટે રાજ્ય તરફથી એવાં બોજનાડયો બોધવામાં આવશે કે જેમાં પ્રત્યેક સ્પાર્ટાનિવાસીએ વિધિનિર્દિષ્ટ બોજન કરવું પડશે. બોજનાડયનું ખર્ગ ચલાવવા માટે તેમાં બોજન કરવાવાળાઓ બોજન મામત્રી પહોંચાડી દેશે. બુખ લાગી હોય કે ન લાગી હોય પણ બોજનને સમયે રાજ્યના બોજનાડયમાં પ્રત્યેક મનુષ્યે આવી પહોંચવું પડશે. બોજન સમયે કોઈ જોરથી બોલી શકશે નહીં. આ સમયે યદિ કોઈ અસંવયતા પ્રકાશિત કરશે તો તે દંડને લાયક થશે. રાંધેલું માંસ, જવની ટોટી, દાળ, તથા ચોરાંક અંછર—આટલી ચીજોજ બોજનમાં મળશે—કોઈ કોઈ સમયે માછલી અને કુકડાનું માંસ અને ફળો પણ મળ્યા કરશે.

વિદેશીઓનો પ્રભાવ સ્પાર્ટાવાસીઓ પર પડી શકે છે. આથી શીઘ્ર બધા વિદેશીઓને આ રાજ્યમાંથી અદ્ધાર કાઢી મુકવામાં આવશે તેમજ સ્પાર્ટાવાસીઓ પણ દરેકથી કોઈ અન્ય રાજ્ય વા દેશમાં જઈ શકશે નહીં.

બધા સ્પાર્ટાનિવાસીઓએ એક જ ઘડ બગવાન થવું પરમાવશ્યક છે—આ રાજ્યમાં નિઃશસ્ત્ર કાંઈ કામ નથી. ત્યારે કોઈ પણ બાજક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને રાજકીયકારીઓની સન્મુખ લાવવામાં આવશે. યદિ કુર્મચારીયો તે બાજકને બગવાન સમજશે તો જે દાહ્યોને બાજકોને પાળવા તથા તેઓના શરીરને સુદૃઢ બનાવવા માટે નિયત કરવામાં આવી દશે તેઓને તે બાજક મોંપવામાં આવશે, અને જો તે તેનું જન્મેનું બાજક નિર્જન લખાશે તો તેને નિર્જન વનમાં ફેંકાવી દેવામાં આવશે.

માન વર્ગની અવરજાથી બાજકની શિક્ષા શરૂ થશે. બાજકોની નાની નાની રોગોએ

ખનાવવામાં આવશે. પ્રત્યેક ટાળીનો સર્વથી બળવાન છેકરો પોતાની ટાળીનો નાયક થશે. પદિ કોઈ છેકરો કાયરતા પ્રકટ કરશે તો 'ટાળીના નાયકને તેને દંડ આપવાનો' અધિકાર રહેશે. આ બાળકો સદિબ્ધિતા અને એક્ય શીખશે, ગુરુનેનો આદર કરતાં શીખશે; પરિશ્રમી, લડાયક અને સ્વદેશભક્તા થતાં શીખશે. સુવાન થતાં તેઓને અધિક પરીશ્રમ કરાવવામાં આવશે, સખ્ત ઠંડીમાં તેને કબાડે પગે ચાલવું પડશે અને માત્ર એક પાતળું કપડું પહેરવું પડશે. આખા વર્ષમાં તેને એકજ કપડું મલશે તેને તે પોતાની મરજી હોય તો પહેરે ને મરજી હોય તો ઝોટે. ગમે તો તે કપડું ફાટી જાય વા ખોવાઈ જાય તોપણ તેજ વર્ષમાં તેને ખીજું કપડું કદાપિ પણ મલશે નહીં. તેણે ઘાસના ખીજાના પર સૂવું પડશે. તેના શારીરિક બલને હાનિ પહોંચાડે એવી કોઈપણ વસ્તુ તેને ખાવા દેવામાં આવશે નહીં. તેને રોજ પરસ્પરમાં કુરતી લડવી પડશે અને જે યુવક અનેક કુરતીઓ જીતશે તેને ઉચિત પુરસ્કાર આપવામાં આવશે. તેને નાના પ્રકારના એવા શારીરિક વ્યાયામ કરવા પડશે કે જેથી તેમના શરીર સુદૃઢ અને સ્વદૃઢ થાય.

યુવકોને આજ્ઞાપત્રીનું શ્રમ પણ શીખાવવામાં આવશે. અતએવ તેને ચોરી કરવાની યુક્તિઓ બતાવવામાં આવશે, પણ જે કોઈ યુવક ચોરી કરતો જણાશે તો તેને કડિન દંડ મલશે. દંડ ચોરી કરવા માટે નહીં કિન્તુ તેની અસાધવાની માટે અપાય છે એમ સમજવું. જે યુવક ચોરી કરતાં નહીં પકડાય તેની આજ્ઞાકી પ્રશંસનીય સમજશે.

શિક્ષાકાલ સમાપ્ત થતાં સ્પર્ધાનિવાસી યુવકોને સૈનિક બનવું પડશે. દેશ અને રાષ્ટ્રનું શ્રમ ચિન્તન કરવું એજ તેના જીવનનો પવિત્ર ઉદ્દેશ થશે. દેશ અને રાષ્ટ્ર માટે પોતાનું જીવન હથેળી ઉપર રાખવું એજ તેનો પરમ ધર્મ થશે. વ્યક્તિગત વાતોને દેશ અને રાષ્ટ્રની વાતો કરતાં વધારે સારી ગણવી એ મહા પાપ ગણાશે. દેશના યુવકોને સર્વદા સૈનિક કાર્યોમાં સંમિલિત થવું પડશે. શાન્તિને સમયે તેઓ પોતાનો સમય કુરતી લડવામાં, શિક્ષાર ખેલવામાં, દોડવામાં ઇલાદિ શારીરિક વ્યાયામ સળધી કાર્યોમાં વ્યતિત કરશે. ત્રીસ વર્ષની અવસ્થા સુધી તેઓને રાજનૈતિક બાબતથી કેવળ દૂર રાખવામાં આવશે. જે યુવક પોતાના પરિવાર સાથેજ વિશેષ પ્રેમ પ્રકટ કરશે તે સમાજમાં ધૃણાની દૃષ્ટિથી જોવાશે.

બાલવતી માતાજી બલવાન સન્તાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અતએવ સ્ત્રીઓના શરીરને પણ બલિષ્ઠ અને પુષ્ટ બનાવવું આવશ્યક છે. હવેથી પુરુષોની પેઢે સ્ત્રીઓ પણ શારીરિક વ્યાયામ કરશે. તેઓને દોડવું, કુરતી કરવી, બાસો ફેંકવો અને તરવાર ચલાવવી એ સર્વ શીખવવામાં આવશે. સ્ત્રીઓનો આદર પણ પુરુષોની પેઢેજ કરવો ઇલાદિ ઇલાદિ.

લોકોએ લાઘવગમના આ કાયદાઓનો ઘોર વિરોધ કીધો, કિન્તુ વચનબદ્ધ થવાથી અને કેશીના મન્દિરની બલિબ્યવાણી દ્વારા તેઓ કાંઈ કરી શક્યા નહીં તોપણ કેટલાક મનુષ્યો તેના રાગુ તો આવશ્યક યર્થ ગયા અને એક દિવસ ન્યારે લાઘવગમસ એકલો જોતો હતો તે સમયે એલેક્ઝાંડર નામક યુવકે તેના પર આક્રમણ કીધું. લોકોએ; વખત સર આવી પહોંચી, તેને બચાવ્યો તો ખરો પણ આ લડાઈમાં તેની એક આંખ ખુટી ગઈ. એલેક્ઝાંડરને પક-

ડીને લાઇકરગસની સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો. કિન્તુ લાઇકરગસે તેને ક્ષમા અર્પી એટલુંજ નહીં પણ તેને પોતાના મિત્ર બાપણુથી એટલો બધો મુગ્ધ કરી દીધો કે તે તેના પગમાં પડ્યો અને પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. સ્પાર્ટાનિવાસીઓના હૃદય પર આ ઘટનાનો અત્યંત પ્રભાવ પડ્યો. તેઓ સર્વ લાઇકરગસના ભક્ત થઇ ગયા અને તેના ઘડેલા કાયદાઓ અનુસાર કાર્ય કરવા લાગ્યા.

કાંઈક કાલોપરાન્ત લાઇકરગસે વિચાર્યું કે કોઇક સમયે સ્પાર્ટાનિવાસીઓ તેના પુત્રા-વેલા કાયદાઓની ઉપેક્ષા કરે એ સંભવિત છે. અતઃએવ તેણે એક સભા મેળવી. તેમાં તેણે કહ્યું:—“હું એક વિષય પર એપોલોની અનુમતિ મેળવવા ઉદ્દેશી જવા ઇચ્છું છું. તમે સર્વ મને શપથપૂર્વક વચન આપો કે જ્યાં સુધી પાછો ન ફરું ત્યાં સુધી તમે સર્વ મારા કાયદાઓ પાળતા રહેશો.” સર્વ લોકોએ શપથ લીધા. લાઇકરગસ ઉદ્દેશી પહોંચ્યો. ત્યાં એ-પોલોની ભવિષ્યવાણી દ્વારા તેને માલમ, પડ્યું કે જો સ્પાર્ટાનિવાસીઓ તેના ઘડેલા કાયદાઓ અનુસાર કાર્ય કરતા રહેશે તો સ્પાર્ટા સંસારનો સર્વથી મહાન તથા શક્તિ અને સમૃદ્ધિવાન દેશ થઈ જશે. તેણે આ ભવિષ્યવાણીના સમાચાર સ્પાર્ટાનિવાસીઓને કહેવાની મોકલ્યા અને પોતે ‘ક્રીટ’ ટાપુમાં આશ્રય ગયો. સ્પાર્ટામાં તે એટલા માટે ન ગયો કે કદાચ તેના પાછા આવવાથી ત્યાંના લોકો પોતાના શપથ પૂરા થયેલ મ્રમછ તેના કાયદાઓ વિરુદ્ધ કાર્ય કરે. ‘ક્રીટ’ ટાપુમાં પણ અધિક દિવસ સુધી જીવિન રહેતું તેને ઉચિત જણાયું નહીં. તેણે શીઘ્ર શરીર ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરી ખાતું પીતું છોડી દીધું; અન્તે તે એક દિવસ આ અસાર સંસારમાંથી આશ્રય ગયો. કદાચ સ્પાર્ટાનિવાસીઓ તેના મૃત શરીરને સ્પાર્ટામાં લાવી પોતાના શપથ પૂરા ન કરી હે તેથી તેના અન્તિમ વાક્યો અનુસાર તેના શરીરને બાળી નાખવામાં આવ્યું અને તેની રાખ સમુદ્રમાં ફેંકી દેવામાં આવી.

લાઇકરગસનું જીવન, તેના કાયદાઓ અને તેનું મૃત્યુ એ સર્વ વાતો અદ્ભુત છે. આ વિચિત્ર મનુષ્યની વિચિત્ર વાતોનું ફળ પણ અત્યંત વિચિત્ર થયું. સ્પાર્ટા એ સોલન, સોક્રીટીસ, એલિસ્ટોટલ, પિથાગોરસ, દેલીઝ, ડેમાકલીઝ, પ્લેટો, ક્લિપ્પાદિ વિદ્વાનોને ઉત્પન્ન કિંથા એટલુંજ નહીં પણ ગ્રીસને ક્ષારિસના બાદશાહોના આક્રમણથી બચાવવાવાળા વીર સ્પાર્ટાએજ ‘ઉત્પન્ન’ કીધા હતા. હિયોનીઝાઝ અને તેના ત્રણસો વીર સાથી જોએએ અસાધારણ આત્મોત્સર્ગ પ્રકટ કરી ગ્રીસને ક્ષારિસની પરત્વરતાની શૃંખલામાં બધાછ જાતું અટકાવ્યું તેઓ સ્પાર્ટાનાજ સ્પૃહ્ય હતા! સ્પાર્ટાનીજ સ્ત્રીઓ કહે છે કે:—“વીરો! કાંતો દાઢલછને (વિગળી થછને) આવજો અથવા તો દાઢપર લદાછને (મૃત્યુ પામીને) આવજો—*with the shield or on the shield.*

સેવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.

સેવાધર્મઃ પરમ મહનો યોગીનામપ્યગમ્યઃ ॥ મર્ત્યદ્વરિઃ ॥

ખીજ્જીઓને લાભકારક રીતે અને તમારી જાતને બચવિના જે તમારી અન્યની સેવા કરવાની ઈચ્છા હોય તો આ નીચેના ત્રણ સિદ્ધાંતો તમને તમારી સેવામાં દેરી ગમ્ય છે, એટલું લક્ષમાં રાખશો.

(૧) સેવામાં પળતાં તમને વધારેમાં વધારે આનંદ થવો જોઈએ.

(૨) તમારી મારફતે સેવાની શક્તિને પ્રસરાવનાર, તમારા કરતાં વધારે બંધવાન અસુક સત્તા તમે તો માત્ર એક પ્રતિનિધિ સમાન છો, એટલું તમારે જાણવું જોઈએ.

(૩) તમારામાં જેવી દિવ્યપ્રકૃતિ છે તેવીજ તમારે ખીજ્જીઓમાં જેવી જોઈએ.

* *

અમે અન્યતા વિષે જે જે સર્વ કહ્યો અથવા વિચારો તે તમારે વિષે ક્યારેનું કહેવાયું છે અથવા વિચારાયું છે, એટલું સ્મરણમાં રાખો.

* *

જ્યારે તમારું કોઈ પણ પ્રકારે તુકશાન થયું હોય ત્યારે એટલું યાદ રાખજો, કે ખીજ્જીનું તુકશાન કરનાર, જે માણસનું તુકશાન થાય છે તેના કરતાં વધારે કષ્ટ સહન કરે છે.

* *

ખીજ ખાટેની તમારી પ્રેમની શક્તિને તમારી અથવા તેની એકની પણ સમજૂતિમાં વિશેષ કરવા દેશો નહિ, તમારી સેવાવડે નિર્બંધ નહિ પરંતુ સમય બનતું જોઈએ.

* *

ખીજની સેવા શક્તિ મહાન જોઈએ દેવી બનશો નહિ, ઉચટા ધુથી ચાઓ, કે

જેમના પ્રત્યે તમારી દુર્બલ શક્તિ પહોંચવાને સમર્થ નથી તેમને સહાય થવા માટે તમારા કરતાં મોટી શક્તિ અસ્તિત્વમાં છે.

* *

જ્યારે તમે કંઈક આપો ત્યારે તે મેળવનાર, અક્ષિસને પોતાને એકલાઈ માટેના રૂબે એવી આશા રાખે છે નહિ. જે અક્ષિસથી તેને આનંદ થયો છે તે વડે બીજાને પણ આનંદ મળ્યો છે, એ જોઈને ખુશી થાઓ.

*
* *

જ્યારે તમે અન્યને સહાય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હો ત્યારે તેટલા સમય માટે તો તમે જે ભાવનામાંથી સેવાશક્તિ સંપન્ન કરી છો, તન્મયજન બની જવાનો પ્રયત્ન કરો. આ પ્રમાણે તમે તમારી ભાવના સિદ્ધ કરતા જશો તથા સાથે સાથેજ વધારે ખાતરીપૂર્વક સહાય કરી શકશો.

*
* *

તમારી સેવાનાં ફલો માટે આશા રાખશો નહિ, તેમજ જેને તમે સહાય કરો તેના તરફથી આભારના યજ્ઞો ના સંબંધવામાં આવે તો પણ દુઃખી બનશો નહિ. તમે દેહની નહિ પરંતુ જીવાત્માની સેવા કરો છો અને જે કે ઓછ બીડાયલાજ રહે તો પણ તમારે હમેશાં જીવાત્માની કૃતજ્ઞતાને લક્ષમાં લેવાની છે.

*
* *

તમને જેમને માટે પ્રેમ હોય તેમના તરફથી એકની આશા રાખશો નહિ. જે તમારો તેમને માટેનો પ્રેમ ખરો હશે તો બેઠેથી અથવા મોટે તે તેમનાં હૃદયમાં પ્રવેશીને પ્રતિ ઉત્તર કઠાવશે; જે તે હાથિકુળ હોય તો, તમારો પ્રેમ જતો રહ્યો છે એટલું જાણીને તેઓ એકાદ દિનતા શોકમાંથી પણ બચે એટલુંજ ઉત્તમ છે.

* *

જેણે પોતાની જાત ઉપર જય મેળવવાનો આરંભ કર્યો નથી તેવો કોઈ અરેખી સેવા કરી શકતો નથી, એટલું યાદ રાખજો.

* *

બોજને દૂર કરે તેવા પ્રકારની નહિ, પરંતુ બોજને હલકો બનાવે એવી જાતની સેવા શ્રેષ્ઠ છે.

* * *

બ્યારે તમે લોકોને તેમની ભાવનાઓના આધારોવારે સ્વીકારશો ત્યારેજ તમે લોકોની શ્રેષ્ઠ સેવા કરી શકશો.

* * *

દરેક માનવિનો સેવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ, તેનામાં જે શ્રેષ્ઠનો સમાવેશ થતો હોય તે દ્વારા હોય છે. દુનિયામાં જેટલા સહાય લેનાર લોક છે, તેટલા જવા સેવાના માર્ગો છે.

* * *

દિનની દરેક ક્ષણ સેવાના સમય સમાન છે; જો કે હમેશાં એકાદ માયાભર્યા કાર્ય માટે પ્રસંગ પ્રાપ્ત ના પણ થાય તો પણ હમેશાં એક પ્રકારના માયાળુ વચન માટેનો પ્રસંગ તો પ્રાપ્ત થયેલોજ હોય છે.

* * *

જેમ જેમ એકાદ માનવિ પોતાની જાત વિશેના વિચાર ઓછો ને ઓછો કરતું જાય છે તેમ તેમ તે પોતાની ઉત્તિ પ્રતિ ખરેખર વધારે ને વધારે ધ્યાન આપતું થાય છે. સેવાનું દરેક નાનું કાર્ય, સેવા કરવા માટે વધેલી એક શક્તિના સ્વરૂપમાં કર્તાની પાસે પાછું આવે છે.

* * *

એકાદ માનવિની તમારી જેવી રીતે સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય તે માર્ગ તેને ના પસંદ પડે તો સેવાનું અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન ચલાવો. તમારી તો તેની સેવા કરવાની ઇચ્છા છે; તેને ક્યે માર્ગે સહાય કરવી જોઈએ, એ માટેની તેને આજ્ઞા કરવાની તમારી ઇચ્છા ના હોવી જોઈએ.

* * *

જરૂરમાં આવી પડ્યા હોય તેમને ગમે તો તમે ઓળખતા હો વા નહિ તો પણ તમારે તેમને સહાય થતાં હદમારના શરમાવાનું નથી. તેમની જરૂર તેમને તમારા બંધુ

જેમના પ્રત્યે તમારી દુર્બલ શક્તિ પહોંચવાને સમર્થ નથી તેમને સહાય થવા માટે તમારા કરતાં મોટી શક્તિ અસ્તિત્વમાં છે.

* *

જ્યારે તમે કંઈક આપો ત્યારે તે મેળવનાર, બક્ષિસને પોતાને એકલાને માટે જ રૂબે એવી આશા રાખે છે નહિ. જે બક્ષિસથી તેને આનંદ થયો છે તે વડે બીજાને પણ આનંદ મળ્યો છે, એ જોઈને ખુશી થાઓ.

*
* *

જ્યારે તમે અન્યને સહાય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા છો ત્યારે તેટલા સમય માટે તો તમે જે બાવનામાંથી સેવાશક્તિ સંપન્ન કરી છો, તન્મયજ્ઞ બની જવાને પ્રયત્ન કરો. આ પ્રમાણે તમે તમારી બાવના સિદ્ધ કરતા જશો તથા માથે સાથેજ વધારે ખાતરીપૂર્વક સહાય કરી શકશો.

બોમ્બને દૂર કરે તેવા પ્રકારની નહિ, પરંતુ બોમ્બને હલકો બનાવે એવી જાતની સેવા શ્રેષ્ઠ છે.

* *

જ્યારે તમે લોકોને તેમની બાવનાઓના આધારો પર સ્વીકારશો ત્યારે તમે લોકોની શ્રેષ્ઠ સેવા કરી શકશો.

* *

દરેક માનવિનો સેવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ, તેનામાં જે શ્રેષ્ઠતા સમાવેશ થતો હોય તે દ્વારા હોય છે. દુનિયામાં જરૂર સદાય લેનાર લોક છે, તેટલી જથ્થા સેવાના માર્ગો છે.

* *

દિનની દરેક ક્ષણ સેવાના સમય સમાન છે; જે કે હમેશાં એકાદ માયાબર્યા કાર્ય માટે પ્રસંગ પ્રાપ્ત ના પણ થાય તો પણ હમેશાં એક પ્રકારના માયાળુ વક્ત્રુ માટેનો પ્રસંગ તો પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે.

* *

જેમ જેમ એકાદ માનવિ પોતાની જાત વિશેના વિચાર ઓછા ને ઓછા કરતું જાય છે તેમ તેમ તે પોતાની હક્તિ પ્રતિ ખરેખર વધારે ને વધારે ધ્યાન આપતું થાય છે. સેવાનું દરેક નાનું કાર્ય, સેવા કરવા માટે વધેલી એક શક્તિના સ્વરૂપમાં કર્તાની પાસે પાછું આવે છે.

* *

એકાદ માનવિની તમારી જેવી રીતે સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય તે માર્ગ તેને ના પસંદ પડે તો સેવાનું અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન ચલાવો. તમારી તો તેની સેવા કરવાની ઇચ્છા છે; તેને કયે માર્ગે સદાય કરવી જોઈએ, એ માર્ગની તેને આજ્ઞા કરવાની તમારી ઇચ્છા ના હોવી જોઈએ.

* *

જરૂરમાં આવી પડ્યા હોય તેમને ગમે તો તમે ઓળખતા હો વા નહિ તો પણ તમારે તેમને સદાય ચતાં હાથપાંચા શરમાવાનું નથી. તેમની જરૂર તેમને તમારા બંધુ

॥ પ્રેમ અને જીવન ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૨૭૨-થી.)

દરેક દિન એપ્રમાણે ગાળો કે સૂર્યાસ્ત સમયે તમે તમારી જાતને આ પ્રમાણે કહી શકો: “ પૂર્વે કોઈ કાલે હતો તેના કરતાં આજે હું વધારે પ્રેમવાત્ર બનવા યોગ્ય થયો છું. ”

ઐતિહાસિક લેખોને આપણે શા માટે વાંચવા જોઈએ ? શું, બૂતકાલના અને બ-વિવ્યકાલના પણ ઇતિહાસનો આપણા દરેકના અંતરમાં સમાવેશ થતો નથી ?

આપણે આપણા પૂર્વજોના, આ માનવ દેહો કરતાં ઘણા ઘણા વધારે માટે આ-ભારી છીએ, અને બાવિપ્રજને માત્ર જન્મ કરતાં ધણું ધણું વધારે આપવાના છીએ.

આપણે જ્ઞાની પૂર્ણ પેદાશની અને ગીતગાતાં પદ્ધિઓના રાગાની બંનેની સાથે સાથે આશા રાખી શકીએ નહિ.

જો બાલકો તમને મ્હાતાં ના હોય તો તમારામાં ગંભિર હોયો હોવા જોઈએ, તે ત-મારે સુધારવા જોઈએ.

લોકો જેવાં કાવ્યરૂપ છે તે તમે વાચતા થશો ત્યારે તેમનાં લખેલાં કાવ્યો વાંચ-વાની તમને ઇચ્છા રહેશે નહિ.

જેટલા તારકો છે તેટલી બધી લાગણીઓ તમારામાં હોવી જોઈએ. કેટલા તારકો હશે? કામા વાવો અને પ્રેમ લલો.

તમારા હૃદયવડે ધ્યાન દઇને સાંભળો અને શૂન્યદશા આનંદી ગીતોથી ઉભરાઇ જાય છે.

જો બીજાઓ આપણને દુઃખી કરે તો તેમને નહિ પરંતુ આપણી જાતનેજ દુઃખી આપવાનો છે. જો આપણે માત્ર પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રેમવાળા હોઈએ તો કાંઈ પણ આપ-ણને દુઃખી કરી શકશે નહિ.

જેમ સૂકી ભૂમિ વર્ષાના ઝાપટા પછી આનંદી બની જાય છે તેમ જીવાત્મા એકાદ સુહૃદ સંકલ્પ આવી અપા પછી આનંદ સમાધિ અનુભવે છે.

આંતર ગ્રેષ્ઠ કોઈ પણ મદાન શણે, આપણી આસપાસનાઓ સહેજમાન પણ જાણ્યા વિના રહે એવી રીતે આપણે અનુભવી શકતા નથી.

જો બાજનો ખરાબ જણાતો હોય તો તેઓ એક સમયે ઉત્તમ લાગતી હતી તેનું સ્મરણ તાત્તુ કરો.

આપણે બધાએ અનંત સાથે બંધાયલા છીએ. આપણે બધાએ નિતમાં વસીએ છીએ. દિવસ અને રાત્રીને માત્ર તકે ક્રેમિન બિન પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આપણે બધાએ આપણા સાથમાં હોય તેવા સૌંદર્યને જોઈ શકીએ છીએ. હજીએ જ્યાં તેનાં દર્શન નથી થતાં ત્યાં બુદ્ધિ તેનાં દર્શન કરે છે.

જો તમારી ક્ષિતિજનીપાર જોવાની ઈચ્છા હોયતો તમારે અક્ષિએ બંધ કરીને તમારા પ્રકાશવડે જોવું જોઈએ.

મનેતો આપણું ક્ષિતિજ હિમાચ્છાદિત શિખરોનું અથવા આંગણનાં શાંત ક્ષેત્રોનું, ધાંધલીઆ માર્ગોનું અથવા આકાશ અને સમુદ્ર મળે છે ત્યાં આગળની પાતળી લાંબનનું બનેલું હોય જતાંએ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે બધાએ તારકો દ્વારા ઉચ્ચે જોઈ શકીએ, ઉચ્ચ વિચાર કરી શકીએ, ઉચ્ચે લાગણી ધોરી શકીએ.

એક વિશુદ્ધ મનને કોઈ પ્રકારની અક્ષિમની જરૂર નથી, તેમજ એક નિર્બલ મન માટે કોઈ પ્રકારની શિક્ષાની જરૂર નથી. સદાચારી જીવનનો બદલો આનંદમાં મળી રહે છે. દુરાચાર માટે રોગ અને પશ્ચાત્તાપ એજ માનવિએ કોઈ પ્રકારે ચોજી શકે તેના કરતાં મોટી શિક્ષાઓ છે.

જોતમારાં આકાશો ધુસર બની ગયાં હોયતો તમારાં ચક્ષુઓ બંધ કરીને પ્રકાશનું ચિંતન કરો.

પિતૃ પ્રેમ જેવો કોઈપણ પદાર્થ નથી, પરંતુ કેટલાક લોક મતૃ-પ્રેમ વાળા હોય છે.

જો કેલવણી વધારે સુખમાં ના દોરી જતી હોયતો તે કીમત વિનાની છે.

અરુણે પણ પ્રકાશિત બન્યાવિનાનાં રહ્યાં હોય એવો એક પણ માયાળુ રાજા કોઈ કાલે બોલવામાં આવ્યો નથી.

યયાર્થ બાબતોના સંઘર્ષજ્ઞ જ્ઞાન છે, તે નાશ પામે અથવા તેનો નાશ સાધી શકાય, પરંતુ વિજ્ઞાન તો લાગણીના સત્ત્વ સમાન છે અને નિત્યતાના જેટલુંજ સત્ય અને અમર છે.

દરેક દારૂય રિતે વિચાર ચલાવો, તેથી શીત ઋતુના મૂર્ધ પ્રકાશમાં વૃદ્ધિ થશે.

પ્રેમ કેટલોબધો મદાન અને કેટલોબધો અલ્પ છે? તે અનંતતાને બેટી શકે છે તેમજ એક દટાક્ષ માત્રમાં તેનો સર્વ સમાસ થઈ શકે છે.

જેવા એક ટાળામાં હોઈએ છીએ તેવા આપણે કોઈ કાલે એકલા હોતા નથી.

કવી અને પ્રેમી ઉપ: કાલમાં પણ જાણી શકે છે, પરંતુ સમગ્રરૂપે લોક સમૂહતો મધ્યાહ્નના પૂર્ણ પ્રકાશમાંજ માત્ર જોઈ શકે છે.

તમારી જાતે પ્રેમપાત્ર થવાને યોગ્યબનો અને તમે અનિવાર્ય રીતે પ્રેમપાત્ર બનશો.

તમને તમારા પાડોશી માટે જે જે માયાળુ વિચાર હોય છે તે તેને અને તમારી જાતને હાનિને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

આપણું સર્વને આત્મ નિયમનની જરૂર છે, નિયમો વડે નિયમનની જરૂર નથી; શિક્ષણની નહિ પરંતુ આંતર દૃષ્ટિની જરૂર છે. અંત:કરણ અને લાગણી કરતાં ઉત્તમ પ્રકારના નિયમકો હોઈ શકે ?

એક ખાલી ઉદર અને એક રોગી શરીર કોઈ પણ ઇશ્વરના કરતાં મોટી જીમ પાડીને બોલાવે છે. તેટલા માટે તમે ઉપદેશ આપો તે પૂર્વે જીખં મટાડો, સુખી કરો.

... : અહીં કેટલાક વિધિ સરખા અર્થવાદો છે. જેમકે, ઉદુંબરનો ગુપ્તચાપ છે ઇત્યાદિ. ત્યાં સંશય થાય છે કે એ વિધિ છે કે સ્તુતિ છે ?

આ ઉપર પૂર્વપક્ષ એવો છે કે આ વિધિ છે, કેમકે ખીજ પ્રમાણથી સ્તુતિની સિદ્ધિ નથી, અને ફળ પણ અહીં જણાય છે. યદિ વિધિ ન માને અને અર્થવાદજ માને તો ફલ સ્તુતિ માત્ર નિરર્થક ઘણું અને સ્તુતિ તો લક્ષણથી જણાય છે. લક્ષણ કરતાં સ્તુતિ વધારે પ્રબલ હોય છે, તેથી આ વિધિવાદ્યજ છે.

સૂ. લોકવદિતિચેત્ ?-૨-૨૦ પૂર્વપક્ષે આશંકા

ટીકા—યદ્યા લોકે ર્થગો. કેતવ્યા વદુક્ષીય સ્વયપત્યા इति वाक्ये गुणाभिधानात् કેતારઃ પ્રવર્તન્તેતયમ્ તથા વેદેપિસ્ત્યાન્ તસ્માત્સ્તુતિરિતિગમ્યતે ।

જેમ લોકોમાં “ આ ગાય વેશવાની છે, બહુ દુધવાળી અને વાછડી પ્રજાવાળી છે ” એ વાક્યમાં ગાયના ગુણનું કથન લેનારની પ્રવૃત્તિ મારે છે, તેમ વેદમાં પણ ઉદુંબર (ઉમેરો) બેઠું-બળવાન-છે ઇત્યાદિ ઉદુંબરની સ્તુતિ મારે ધધ શકે છે.

સૂ. ન, પૂર્વત્વાત્ ?-૨-૨૧ આશંકા નિરાસઃ ।

ટીકા—નૈતદેવમ્ । કુતઃ । પૂર્વત્વાત્ પ્રમાણાન્તર સિદ્ધત્વાત્ । તસ્માદ્વિધિઃ ॥

આ એમ નથી. લોકમાં પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ પાતનેજ (બહુશીરા ઇત્યાદિ વાક્ય) અનુવાદ કરે છે તેથી પ્રશંસા બની શકે છે. તેથીજ અગ્રાત વિષયમાં લોકો અદા કરશે નહીં. પ્રમાણાન્તરથી જાણવાથીજ રૂઝિ ચર્ચ શકે છે, પણ વેદમાં તો વિધિ શબ્દવડે રૂઝિ ઉપજાવતા નથી, અને અર્થવાદથી કાચ હોય પણ નહીં. વિધિ શબ્દથી પ્રણયન કરવામાં આવે છે કે અર્થવાદથી ? એમ બે પ્રશ્ન કરતા હો તો ઉત્તર એ છે કે બંને પદ્ધતિ રૂઝિ થવી ઘટે નહીં, કારણ કે સંકલ્પાળા પુરૂષની વિધિ શબ્દ સાંભળીને શંકાની નિર્ણય થતી નથી, તો અર્થવાદથી શંકાની નિર્ણય ક્યાંથી થાય ? અને વેદમાં સ્પષ્ટ વાક્યોજ હોવાં બેઠએ જેથી પુષ્પની કર્તવ્યતાનું વિધાન સંભવે.

સૂ. ઉક્તંતુ વાક્ય શેષત્વમ્ ?-૨-૨૨ (નિર્દોષત)

ટીકા—તુનાપક્ષવ્યાવૃત્તિઃ । પ્રત્યેકવાક્યવર્ણા વિધિતાસદ વાક્યશેષત્વમુક્તમ્ ।

હમે વાક્ય શેષ કહી આગ્યા હીએ જે અહીં ફલ વચન હતું હતું તે યદુંબર ગુપ્તનું છે, અવિદિત યદુંબર ગુપ્ત અહીં છે નહીં તો ફલ વચન અનર્થક છે. બે કે સ્તુતિ વચન શબ્દ નથી, તો પણ ફલ વચનમાં ફલવત્તાની પ્રતીતિ છે, ફલવાનની તિ ધરે છે, ત્યાં ફલવત્તાનું આનર્થક એ અર્થ છે તે પ્રશંસારૂપ છે. બે એમ કહો કે લલજન્ય પ્રશંસા છે, તો તે પણ નથી. લક્ષણમાં પણ અર્થવત્તા હોવાજ જોઈએ. વેદ ખરી વાત જરૂર છે એમાં શક નથી પણ ગુણવાદરૂપે પ્રણયના યથ શકે છે. ગુણ હોવાથી વધારે તો પણ છેઃ જેમ અન્ન પ્રીતિનું સાધન છે, તેમ પ્રીતિનું સાધન જે ઉદુંબર, તેની પણ પ્રશંસા શબ્દ વડે યથ શકે છે અર્થાત્ ઉદુંબરનાં પાશં રજ બળનું કારણ હોવાથી અનની ચે જગવાન છે મારે ઉદુંબરની સ્તુતિ વિધિ નથી.

સૂ. વિધિશ્ચાનર્થકઃ કચિત્તસ્માત્સ્તુતિમતીયેત તત્સામાન્યાદિતરેષુ તથા-
ત્વમ્ ૧-૨-૨૩ (સિદ્ધાન્તઃ)

ટીકા—અપ્સુયોનિર્વાચશ્ચઃ અપ્સુજોવેતસઃ ઇતિકચિદ્વિધિઃ અનર્થ કશ્ચમ્ભવતિ
તસ્માત્સ્તુતિઃ પ્રતીયેત તત્સામાન્યાદિત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ ।

• “જળમાંથી ઉત્પન્ન અથ્થ અને વેતસ (નેતર) છે ” ઇત્યાદિ કેટલાંક સ્થળોમાં
અપ્સુયોનિર્વાચઃ કર્તવ્યઃ ૯. જળ કારણવાળા અથ્થ કરવો જોઈએ) ઇત્યાદિ વિધિનો
સંભવ ન હોવાથી વિધિ અનર્થક છે, તેથી આવે સ્થળે સ્તુતિજ્ઞ માની લેવી પડે છે, તદ-
નુભારે ઔદુમ્બર વાક્યમાં પણ સ્તુતિની કલ્પના કરવી જોઈએ.

સૂ. પ્રકરણે સંભવન્નપકર્પોન કલ્પ્યેતવિધ્યાનર્થકયંહિસંપ્રતિ ૧-૩-૨૪

ટીકા—(સ્પષ્ટોઽર્થઃ)

આનાથી પણ સ્તુતિ જણાય છે કે યોચિદ્રગ્ધઃસ નૈર્ઋતઃ યોઽઞતઃ સરોદ્રઃ યઃ
ઞતઃ સદૈવતઃ તસ્માદ વિદ્રહતાથ પવિત્રવ્યઃ

દર્શ પૂર્ણમાસ વેળાએ પુરોડાશના પાકનું વિધાન કરતી શ્રુતિ કહે છે કે જળેલો પુરો-
ડાશ નિઃશ્વતિ દેવતાનો છે. જે કાચો છે તે રૂદ્ર દેવતાનો છે. જે બરોબર પાકેલો છે તે
દેવતાઓનો છે, તેથી પુરોડાશ બાળ્યા વગર પકવવો જોઈએ. અહીં નિઃશ્વતિ દેવતા અને
રૂદ્ર દેવતા ન હોવાથી તેને બોધ કરનાર વાક્ય સ્તુતિ માત્રજ છે તેથી વિધિ થઈ શકે
નહીં જો અને વિધિરૂપે કાંઈ માને તો અપ્રકૃત દેવતાની પ્રાપ્તિ અને પ્રકૃતની હાનિરૂપ
દોષો થશે માટે આવે સ્થળે અર્થવાદજ છે

સૂ. વિધૌચ વાક્યભેદઃ સ્યાત ૧-૨-૨૫ (સિદ્ધાન્ત)

ટીકા—યદિયૂપ વિધિર્મન્યેત સ્યાત્તર્હિ વાક્ય ભેદઃ ॥

જો ઉદુમ્બરની વિધિ છે એમ માનીયે તો એક ઉદુમ્બરનો વિધિ અને બીજો જળવિધિ,
એમ બે વિધિ ધવાથી વાક્ય ભેદ થશે. જો વાક્યભેદને સ્વીકારીએ તો વક્ષ્યમાણ અટ-
દોષની પ્રાપ્તિ થશે. પણ તે તો ગ્રાહ્ય નથી માટે ઉદુમ્બરના યુપની પ્રશંસાજ છે એટલા
માટે વિધિ સરખા કથનયુક્ત વાક્યોને સ્તુતિરૂપજ માનવાં જોઈએ.

ઈતિ તૃતીયાધિકરણમ્.

સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ ।

વિચારમાં તે કેમ જાય ! સંસાર ભોગ કરવા સર્ગ્યો નથી તો ભગવાને તેને સર્ગ્યોજ શું કરવા ? ” કેવળ વિજ્ઞાનમય જીવન ગાળનારની ઉચ્ચતર દશા આવી રીતે સંસ્કૃત સંસારીથી પણ સમજી શકાતી નથી. આપણે આવા વિવિધ ધર્મના ગુંચવાડાનો ખુલાસો વખતે માત્ર એટલુંજ કહીને કરીએ છીએ કે એતો એમાં ટેવાઈ જવાથી ખીજનો (પરધર્મીના) એવો વ્યવહાર થતો હશે. પણ આ ખુલાસો કેવળ ઉપરચોટીઓજ છે. યથાર્થ વાત એવી છે કે પ્રત્યેક સ્થિતિનો વ્યવહારધર્મ જુદોજ છે અને અમુક વ્યક્તિ તે સ્થિતિએ પહોંચી કે તેની દૃષ્ટિ પણ સ્થિતિસુરૂપજ થાય છે એટલે કે પ્રત્યેક સ્થિતિમાં આવતાં મનુષ્યનો સ્વભાવજ તે પ્રમાણે કરે છે અને મનુષ્ય સાધારણ રીતે સ્વભાવની પાર વર્તી કે બેઠે શકતું નથી. ઉત્પત્તિના ક્રમમાં સ્થિત્યંતર તે સ્વભાવાન્તર જ છે અને આવી રીતે પ્રત્યેક સ્થિતિ અનુસાર તેનો સ્વભાવજ ભિન્ન થાય છે. હવે આપણે અમુક વસ્તુ ક્યારે સમજીએ કે, ત્યારે તે વસ્તુના સ્વભાવને આપણે અનુકૂલ યજ્ઞએ ત્યારેજ; પરંતુ ભિન્નસ્થિતિસ્થ પ્રયોગના સ્વભાવજ ભિન્ન હોવાથી એક ખીજને બરાબર સમજી શકે નહીં અને તેથી બનેજાય એક ખીજને સદા પ્રતિકૂલ લાગે પરંતુ ઉત્પત્તિ ક્રમની દૃષ્ટિએ બેતાં ઉભય સ્થિતિને ઉભય ભિન્ન સ્વભાવ અનુકૂલજ છે. એટલું તો નહીં પરંતુ પોતાપોતાની સ્થિતિને તો તે યોગ્યજ છે. આ સ્વભાવનો વિપર્યાય તે ઉભયને હાનીકારક છે. ઉચ્ચ સ્થિતિસ્થ બે નીચ સ્થિતિસ્થનો વ્યવહાર કરવા જાય તો સ્વભાવ પ્રતિકૂલ હોઈ તે વ્યવહાર તે કરી શકતો નથી. બે ભિન્ન સ્થિતિસ્થનો એટલે પારકાનો વ્યવહાર ધર્મ કરવાનો આપણે આગ્રહ કરાવીએ તો તેને અવશ્ય તેવા વ્યવહારની સ્થિતિમાં ઉતરી પડી નીચ સ્થિતિસ્થ થઈ તેના સ્વભાવનો અંગીકાર કરવોજ પડે અને તેથી અધમ દશાએ આવવુંજ પડે. આવી રીતે અધમ વ્યવહાર કરતા ભિન્નસ્થિતિસ્થની ક્રાંધક આવી વિવક્ષણુ દશા થાય છે. કાંતો નીચ વ્યવહાર બેતાંજ ઉચ્ચ સ્થિતિસ્થના સ્વભાવને તે પ્રતિકૂલ હોઈ તરત તેનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વભાવનેજ આલંબે કે પોતાના સ્થાનથી બ્રહ્મ થઈ નીચ સ્થિતિમાં પડતાં એને નીચ સ્વભાવનો એટલે નીચ સ્થિતિનો સ્વીકાર થાય. આવી રીતે સ્વસ્થિતિના ધર્મને બદલે પરસ્થિતિના ધર્મનો અંગિકાર કરવામાં સ્વસ્થિતિનો વિકાસક્રમ અટકાવવાથી અથવા નીચ સ્થિતિમાં ઉતરી અધમતાને પામવાથી એમ ઉભય રીતે હાનીજ રહેલી છે; માટેજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીમાં બહુ ભાર દબને કહ્યું છે કે—

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥

આટલા ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજીશો કે બ્રહ્મનિષ્ઠની ઉચ્ચ સ્થિતિએ રહેલો પુરૂષ જે એકલો જ સદ્ગુરુ થવા યોગ્ય છે તે સંસારી ગૃહસ્થના વ્યવહારનો આલંબ કરી શકતો જ નથી કારણુ કે ગૃહસ્થની સ્થિતિ તે સગ દ્વપ રહિત બ્રહ્મનિષ્ઠની સ્થિતિથી કેવળ ભિન્ન અને ઘણીજ ઉતરતી કોટિની સ્થિતિ છે. જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મનિષ્ઠ આવા ગૃહસ્થના ધર્મનો અંગિકાર કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યાં અવશ્ય તેની ઉચ્ચ કોટિની અને સ્થિતિની હાની થવા વિના રહે જ નહીં અને એમ યતાં એ બ્રહ્મનિષ્ઠ જ રહેતો નથી. જ્યાંઉચ્ચ સ્થિતિની હાની ન થાય ત્યાં બ્રહ્મસ્થિતિના સ્વભાવને સંસારી ગૃહસ્થને વ્યવહાર પ્રતિકૂલ હોઈ તેને

તરછોડીને યોગી તરત જ વિધર્મમાં પ્રેરાય છે એટલે ગૃહસ્થ રહી શકતો જ નથી ! અહિનિષ્ટની સ્થિતિ તે કેવળ અહમય સ્થિતિ હોઈ વિતરાગની સ્થિતિ છે.

આવી રીતે ગૃહસ્થ સદ્ગુરુ એ શબ્દ જ સ્વતઃ વિરહાર્થવાળો છે એટલે ગૃહસ્થ સદ્ગુરુ બનવો એ કેવળ અશક્ય જ વાત છે. ગૃહસ્થ હોઈ ઘણી વખત ઉચ્ચ કોટીમાં જાય પરંતુ તે નિત્ય અહિનિષ્ટત્વને પામતાં ગૃહસ્થમાંથી તરત જ નીકળી જાય છે. મન, વાણી અને કર્મની અંકેતા એ આ ઉચ્ચ કોટિના જીવનનું પ્રધાન સૂત્ર છે અને તદનુસાર એનો વ્યવહાર સર્વ રીતે ફરી જાય છે. એનું જીવન કેવળ જ્ઞાનમય સ્થિતિને અનુકૂળ પ્રવર્તે છે. એને સંપિના સર્વ વ્યવહારમાં વિરાગ આવી જાય છે અને ગૃહસ્થનાં સુજનતાભર્યાં વિનય મર્યાદા બતાવતાં એની ઉચ્ચ સ્થિતિ તેમના તરફ એને દુર્લભ રાખે છે. આ સ્થિતિ ક્યાં ! અને આ જના સદ્ગુરુ ગૃહસ્થ-શતધાગૃહસ્થ અને વિષયવિચારી-આચાર્યનામધારક ભગવદ્ અવતારો ક્યાં ! એકનું દર્શન ચતાં કોટિ પાપથી મુક્ત થવાય; ત્યારે બીજા સદ્ગુરુ ભગવાનનાં દર્શન માત્રથી પ્રથમ ના વળગેલી એવી વિષય લુપ્તમા અને અત્યાચારની લીલાની પરંપરા ભરેલી પાપ કોટીમાં ફસાવાય ! પ્રથમની સ્થિતિવાળો તે સ્થિતિમાં સુદૃઢ ચતાં સદ્ગુરુ બનવા યોગ્ય છે ત્યારે બીજાને સદ્ગુરુ કહેવાયીય પાપ લાગે છે.

ઘણીક વખત ધર્તીંગ ઉપર રળી ખાનાર અને તેમનું પોપક શિષ્ય મંડળ એમ કહે છે કે અહિનિષ્ટ છતાં સદ્ગુરુ જળ કમળ ન્યાયે ગૃહસ્થ રહી શકે છે. મનમાં વિરાગી પણ સંભોગમાં સંસારી સદ્ગુરુ સંભવી શકે ! આવી દલીલજ પાપાચારથી ભરેલી છે. જળ કમળ ન્યાય અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરી જ્ઞાનસન્મુખ થવા વર્ણાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે ચાલતા મુમુક્ષુને માટે જ યોગ્ય છે. સદ્ગુરુ મુમુક્ષુ નથી પણ મુક્ત છે એટલે એમને એ ન્યાય લાગુ પડતો નથી. કમળને પોતાના જીવન અર્થે જળની જરૂર છે તેમ શુદ્ધિ ધાર્મિક સંસાર વ્યવહારની વૃત્તિના પરિપાકાર્યે મુમુક્ષુને વર્ણાશ્રમ આવશ્યક છે માટે તેને એનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી ઉલ્ટો એવા ધાર્મિક સંસારનો પરિત્યાગ કેવળ હાનીકારકજ નિવડે છે. સદ્ગુરુ અહિનિષ્ટ હોઈ એ સર્વ સંસારની પાર છે, એમનો પરિપાક યદ્ય ગએલો છે એટલે સંસારની એમને જરૂર નથી. એમને અહિનિષ્ટ વૃત્તિ ધારણ કરતાં અન્ય સર્વ વૃત્તિ એમનાથી વિમુખ છે. વળી આ દાંભિક દલીલ કેવળ અસંકલિત અને અહિનિષ્ટત્વના સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ છે કારણ કે સાધુનું ચરિત મન અને કર્મમાં એક રૂપજ હોય છે. એના હૃદય અને વ્યવહારમાં વિરૂદ્ધતા હોતીજ નથી અને જ્યાં સ્પષ્ટ વિરૂદ્ધતા દેખાતી હોય તો એવી વિરૂદ્ધતાને જળ કમળ ન્યાયે ખોટી રીતે સમજાવી છેતરવા કરતાં આગળથી માની લીધેલું ચોખ્ખું હૃદય જ એના બાહ્યાચાર અને વ્યવહાર જેવું રાગદ્વેષથી ભરેલું છે અને આંતર સ્વચ્છતાની માન્યતા જુલ ભરેલી છે એમ કહેતાં જરાય આચકો ખાવા જેવું નથી. આવા સિદ્ધાન્તથી આપણી પરીક્ષામાં ભાગ્યેજ પ્રમાદ થશે અને કદિ થશે તોય હજારમાં કોકજ દૃષ્ટાન્તમાં લોકના હિતાર્થે આજ સિદ્ધાન્તની આવશ્યકતા છે અને તેથી સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રોએ એજ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

શાસ્ત્રપુરાણમાં આપેલાં દૃષ્ટાન્તોને ધટાવવામાં પણ શાસ્ત્રની મર્યાદા છે અને ગમે

તેવી રીતે એ દૃષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ કરવો ઠીક નથી. આવા નવિન ભગવાન આચાર્યો અને તેમના આશ્રિત શિષ્યો વિવેક રાખ્યા વિના પોતાના જેવાં દૃષ્ટાન્ત બોલી કાઢવા બહુ પ્રયત્ન કરે છે અને વિવેક કરવાને આવશ્યક ઝીણી પુદ્ગિના અભાવે બિચારા અગાત લોક એમનું કહ્યું માન્યાં જાય છે ! જનકવિદેહી જેવાના ઉપર આવો અત્યાચાર ધણીક વખત કરવામાં આવે છે. ખદોત જેમ સૂર્યની સાથે પોતાની સરખામણી કરવા મથે તેમ આવા લોક વખતે કહે છે કે જનકવિદેહિ રાજા હતા છતાં બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા તો પછી અમારે ગૃહસ્થાશ્રમનો શો બાધ છે ? આવાં દૃષ્ટાન્ત સંબંધે પ્રથમ તો એ જ બાલુવું જરૂરનું છે કે અટકા બધા પુરાણકાળથી માત્ર એવાં એકાદ બેજ દૃષ્ટાન્ત ઠાંકવાને હાથ લાગે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સાધારણ નિયમે તો સદ્ગુરુ સંન્યાસી જ હોવો જોઈએ, એમ સ્વીકાર થએલો છે. કોઈ આવો વિરલ દૃષ્ટાન્ત તો માત્ર અપવાદ રૂપે જ છે. જનક રાજાનો દૃષ્ટાન્ત જરા ખારીકાધથી તપાસીશું તો તરત જણાશે કે એમને ગૃહસ્થની કોરીમાં મૂકી રાખ્યો તેમ નથી. એમના દૃષ્ટાન્તથી રાજ્યલક્ષ્મી ઉપરનો એમનો વિરાગ જ પ્રધાનપણે આપણા ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવે છે; એમનો રાજ્યવિભવ નહીં. રાજ્યલક્ષ્મીના એ જન્મથી પ્રભુ છે. એમના જન્મેજ એમના ઉપર રાજ્યનો ધર્મ નાખેલો છે. આ તમામ રાજ્યલક્ષ્મીના વિભવ ઉપર એમના ભગિરથ પ્રયાતના પરિણામે એમને કેવળ વિરાગ થયો છે. વર્ણાશ્રમનો ધર્મ રાજાથી ત્યજ્ય તેમ નથી એટલે રાજ્યધર્મને પરાંપકારથી જ ધારી રાખવો પડ્યો છે; પરંતુ એમનું સર્વ વર્તન કેવળ વિતરાગિનું જ છે, એટલે એ વર્ણાશ્રમ ધર્મ છતાં વિરાગી હોઈ સદ્ગુરુત્વને યોગ્ય થાય એ આશંકનીય નથી. આપણા આ સદ્ગુરુ સદ્ગુરુઓ તો મૂળે જ બિખારી એટલે લક્ષ્મી અને વિભવની લુપ્તમાવાળા તે વળી એટલે મુઠ્ઠી કે એમનો વિભવ વિદ્વાસ પૂરો પાડવા બોળી સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો પ્રત્યેકવર્ષ કરબાર વર્ષાં જ જાય ! એમનો સ્વભાવ જનકની પેઠે છતી લક્ષ્મીને કેસ મારવાનો નથી, પરંતુ લક્ષ્મીને અભાવે લક્ષ્મીનો પાછળ ભટકાવાનો અને વિપ્સની પરિસ્થિતિ અર્થે અનેક અત્યાચારનાં પાપ કરવાનો છે ! જનકના ઉપર જન્મે નાખેલો ધર્મ અત્યંત અચ્ચિર છતાં કેવળ પરાંપકારથી જ તેને અવજંબવાની તેમને જરૂર પડી છે ત્યારે આપણા સદ્ગુરુઓ કેવળ સ્વાર્થને જ અર્થ આશ્રમધર્મ વિપ્સમ ગણેલી રીતિનો સ્વીકાર કરે છે; પોતેજ વિપ્સાસક્ત યદ્ય શિષ્યવર્ગનો ગૃહસ્થધર્મને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે ! નાચનો સંગત્યાગ કરી ભટકીને નાશી જતી લક્ષ્મીને વારંવાર બેઠી રમખાણુ રહેવા અનેક સુક્તિ પ્રયુક્તિઓ રચી રહ્યા છે ? ક્યાં પોતાના દેહને કેવળ ભારરૂપ ગણતા આ વિદેહરાજા અને ક્યાં આ પાપમાં સડતા આ જમાનાના નિરક્ષર સંસારી સદ્ગુરુઓ ! આવા પરમ વિરાગવાદ જનક રાજાને પણ આમ રાજચિન્હ ધારણ કરી રાખવાથી સામાન્ય ધર્મના નિર્વાહ અર્થે બ્રહ્મનિષ્ઠની ગણતરીમાંથી કાઢી નાખતી સુઝબા જેવી પરમ જાનવાન સ્ત્રીઓ અદ્યાપિ પર્યન્ત વેદાન્ત શાસ્ત્રના મહાન રૂપિઓની વિજય પતાકા સમાન ગોભી રહે છે.

ગુરૂં વાયકમ ! સામાન્ય જન સમુદાય હિતને અર્થે આપણી ભવિષ્યની પ્રગતિને અર્થે આપણા આત્માની ઉન્નતિને અર્થે કે દેશની નીતિના ઉદ્ધારાર્થે આ વિપ્સ બહુ જ સારી રીતે ચર્ચાવાની જરૂર છે. સામાન્ય લોકમાં શાસ્ત્રનો આવો દૃઢ નિશ્ચય ટાલ વગાડીને

જાણાવવાની આવશ્યકતા છે. કોઈ માણસ આવા શાસ્ત્રનિર્ણયની વિશ્વ બોલી પોતાને સદ્ગુણ કહેવરાવવા કે પૂજવા મથે તો બેધડક એના મોં ઉપર કહેજો કે તું ઢાંગી છું. તું સ્વાર્થી છું. તને પૂજતાં અમે પાપમાં જ પડીએ; તારૂં દર્શન પણ અમંગળ છે. એવાના પાશમાં ફસાતાને ઉઘારી લેવા પ્રયત્ન કરજો, એવાને ઉઘાડો પાડી જનસમૂહના તિરસ્કારને પાત્ર બનાવજો.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

॥ જપયોગ અને તેનો પ્રભાવ ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૪ થી.)

જપના ખીજ પ્રકારને કરજપ કહેવામાં આવે છે. દશ વેદાઓ ઉપર અંગુષ્ઠને ફેરવીને આમ કરવામાં આવે છે. એક આવર્તનમાં દશ ગણવામાં આવે છે. પૈથાગોરાસના અનુયાયીઓ દશની સંખ્યાને પવિત્ર માનતા હતા; હજુએ આપણામાં આ સંખ્યાને આવી ગણવામાં આવે છે. જપના આવા પ્રકારથી તદન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની બાબતો સૂચવાય છે. મારા મનને તો નીચેમાંની બે બાબતોમાંની ગમે તે એક સૂચવાય છે; માનવના હાથમાં અંગુષ્ઠ મુખ્ય અંગુલિ છે. બીજી અંગુલિઓના વેદાઓ ઉપર અંગુષ્ઠ ફરે છે. અત્રે અંગુષ્ઠથી માનવ મન સૂચવાય છે. જે દશ વેદાઓ ઉપર અંગુષ્ઠ ફરે છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સમાન છે. આ ઇન્દ્રિયોદ્વારા બાહ્યદુનિયાનાં પ્રલક્ષ અને અનુભવો આપણા મન પર્યંત પહોંચે છે. દસ્ય દુનિયાના અનુભવોને મન રૂપ ગુરૂ પાસે લઈ જનાર દ્વાર આગળ જોવા આટલા બધા ઓછાદારે સમાન આ ઇન્દ્રિયો છે. તેમની ખબરો ને મન ખુશીથી સાંભળે છે. આ ઇન્દ્રિયો પોતાનાં કાર્યોમાં એટલી બધી મચેલી હોય છે, કે મનને વારંવાર તેમનાં વૃત્તાંત સાંભળીને નિર્ણય કરવામાં જ શકાયલા રહેવું પડે છે; આના પરિણામ રૂપે તેને પોતાને માટે કાર્ય કરવાનો ભાગ્યેજ જરા પણ સમય અવશોષ રહે છે. જો કે આ ઇન્દ્રિયો મનના ગૂઢામે સમાન છે, છતાં તેમણે પશ્તું ફેરવ્યું છે અને તેના ઉપરિઓ સમાન બની ગઈ છે. અલબત્ત દૃઢ મન હોય તો તેઓ સંપૂર્ણ કાણુમાં રહે છે અને ઉપરિ તરિકે વર્તી શકતી નથી. મનને દૃઢ અને પ્રબળ બનાવવા માટે, આપણા વિચારોને એકાગ્ર કરવાની ટેવ આપણે માટે આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી આ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાંથી મનને દૂર ખેંચવામાં ના આવે અને માત્ર પરમાત્માના ધ્યાનમાં ના લાગવામાં આવે ત્યાં સુધી મનની કોઈ પ્રકારની એકાગ્રતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. જ્યારે મન આપોઆપ એકાગ્ર બની જાય અને ઇન્દ્રિયોના અસરમાંથી સ્વતંત્ર રીતે પોતાના પ્રદેશમાં એકતાન બની રહે ત્યારે જ યોગ માર્ગમાં સીધે સીધું આગળ વધી શકાય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે કર-જપના આવા વિધિ.

તર્જી ચોટત પુસ્તકો.

આર્જવલ્ક્ય સંહિતા.

હા અને રાજ્યોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરખ યોગ માર્ય દર્શાવતો અંચ
મુદ્ર સદ મુદ્રાતી ક્રીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો અપ્પાં કહેનારને સંગલ હતર ક્રીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના આલોકને આ બને ૦-૧૦-૦ મગશે ટપાલ જુદું.

શીગાલવાદ સુત્ત*

અથવા.

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને જ્ઞાપ ન આવે તેવા બુદ્ધધર્મના આદા, સરખ, નીતિસિક્કિતો.

ક્રીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકોટોજ મોકલવી.)

*આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ મારદારના કેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાયકેરી

ખાતે "તથા" શાળાઓમાં ધવામ ખાતે" મંજુર થયું છે. શીક્ષકોને સાફ કમીટી મગશે.

તથા મુંગઈ કમીટીના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયકેરી માટે મંજુર થયું છે.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે
એનું અમારા મુદ્રા આલોકોને સમરણ હશેજ. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

જાદુ જેવી અમત્કારિક અને એક જાંચી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, દરકાંઈ દરદથી પેદા થઈ હોય, કોઈ પણ જાતની ભુલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબુત કઢાવર અને બળવાન બનાવે છે. પામન શક્તિ, સોદી અને વીર્યને સુધારવું તથા ઓછોના અનયમિત થયેલાં દરતાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે. કિંમત-ગોળી ૪૨ ની ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧ એક.

વાછકરણુ તેલ.

મહેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને યોગ્ય પુરપત્ત આપવાનો ખાસ ચુલ્લ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અજમળ છધરી બક્ષીસ સરખું છે. કિંમત-તેલ ૧૦ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ બન્ને દવા માટે મહેલાં અને મજતાં અસંખ્ય સર્ટીફિકેટોમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાછકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી તે બન્ને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાદુ જેવી અમત્કારિક અને એક જાંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અચક્ક છે. મહેરબાની કરીને બને તેટલી તરાથી વાછકરણુ શીશી ૧ તથા તેલી. બેટમાં આતંક નિગ્રહ ડબ્બી ૧ વી. પી. થી મોકલશે.

(સહી.) લુભામણિંદ,

સબ એસિસ્ટન્ટ સરબનન, ટેપાલ. ડી. અલીમદ.

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો:-વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી.

કામચાલ ન વાંચું હોય તો મંગાવો.

ધેર બેઠાં ખરતજ મળશે.

આતંકનિગ્રહ ઓપધાલાપ.

જામનગર-કાલીપાવાડ.

REGISTERED No. B.761

આવકાર નયસાલ (દરદા.)

તેની—

સુદર્શન

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ગોમતાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરંધોમહિ ”—માંગલ્યત્વ.

[પુસ્તક રૂ-અંક ૧૦.]

(માસિક)

[જુલાઈ-૧૯૧૨.]

અહો! યડધા યડે કેવા!	૩૦૧૭
ભારતની સુખાલિકા.	૩૦૬
રુઠનની યાચના.	૩૧૨
જપયોગ અને તેનો પ્રભાવ.	૩૧૩
જર્મનીમાં શિશુશિક્ષા.	૩૧૬
સહાચારી કોણકાલે દુઃખી બનતો નથી તેમજ દુરાચારી કદાપિ સુખી થતો નથી.	૩૧૬
સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.	૩૨૨
કાલના પુઝામાં ચીરા.	૩૨૬
આત્માત્મિક યુગરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક ભાવનાઓની અસર.	૩૩૫

અમદાવાદ—થી અન્ડ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમિટેડમાં ગોતીલાલ શામળદાસે છાપ્યું.

જાદુ જેવી અમરકારિક અને એક હિંચી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, હરકોઈ દરદી પેદા થઈ હોય, કોઈ પણ જાતની બુદ્ધ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તંથા તમારા શરીરને મજબુત કરાવે અને ખજવાન બનાવે છે. પાચન શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અત્યથિત થયેલાં દસ્તાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે. કિંમત-ગોળી ૨૨ ની ૭થી ૧ નો રા. ૧ એક.

વાજકરણુ તેલ.

ગમેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરુષત્વ આપવાનો ખાસ ગુણ ધરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અત્યથિ ઇશ્વરી બક્ષીસ સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧૦ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ આ બંને દવા માટે મગજમાં અને મગજમાં અસંખ્ય સર્જકશક્તિમાંથી આ એકજ વાંચો.

પ્રિય વૈદ્ય.

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાજકરણુ તેલની શીશી ૧ મળી તે બંને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ જાદુ જેવી અમરકારિક અને એક હિંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અશક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેટલી તરતથી વાજકરણુ શીશી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ૭થી ૧ વી. પી. થી મોકલશે.

(સહી.) હમામસિંહ,

સખં ઓસરદંટ સરખાન, ટેપાલ. ડી. અલીમદ.

દવા મંગાવવા નીચેને સરનામે લખો:-વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોત્રીદલ.

કામશાસ્ત્ર ન વાંચ્યું હોય તો મંગાવો.

થેર બેઠાં મક્તજ મળશે.

આતંકનિગ્રહ આપવામાય.

જમનગર-મણિયાવાડ.

સુદર્શન.

આવૃત્તિ નવમી (દ્વિતી.)

ત્રી—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યપરંધોમહિ” — માગવતય.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૧૦.]

(માસિક)

[જુલાઈ-૧૯૧૨.]

અહો ! પડઘા પડે કેવા !

હમે ખુલ્લું પુઠારે ! સનમની યોક પાડી'તી !
તપશ્વિસ નામની આપી ! અજ્ઞ સુરખી ઉગવી'તી !
હમે ગાતા ગઝલ બેતો ! મજા કેં ઝોર નમી'તી !
પિછાની ના શકી ખ્યારી ! હતી દિલખર પરેસાની !
હવ્યાં અસ્માનમાં નેજાં ! હવા કેં ઝોર બહાતી'તી !
સનમની શહેનશાહતમાં ! ગુલામી ના કબુલ યાતી !
પડી પડખ મુઝિવાનાની ! ન સુરો પ્હોંચતા'તા ત્હાં !
મગર અફસોસ ઓ ! યારો ! ન જાણુંઃ એ છપાતા કથાં ?
પડે પડખ તથા પડઘા ! હમારા કાનમાં આજે !
વળ્યા અયરાધને પાછા ! કઈ દિવાલ કે ભીંતે !
ન સહમજૂં એ દિવાલો કથાં ! દિવાની ભીંત છે એ કથાં !
હઈ ચૂમી બરી ચરમાં ! દિવાની ભીંત દેખું ત્હાં !

મગર ચસમેઃ જિગર છે ? ના ! હજી ખૂંધ્યાં નથી પૂરાં ।
કરે શરતો દિવાનો આ તલાશે । સરૂં છૂપ્યા કપ્ડાં ?

કદરૂં ગુલની કરી લેવા ! રૂહે રૂહ ઓળખી દેવા ।
સુણ્યા મહે-સર શં હેવા । અનલ મહબૂબના જેવા ।

સમુર કર વસતને કાળે । ઉડી ગઈ સુસ્તી ચે આળે ।
ખરે મુજ ખૂન ઉછાળે । નસે નસમાં વહે છે એ ।

અહો ! ખુલખુલ કુદે, નાચે । જવાંમર્દી કરે : બારે ।
મહો છે ફરખતે, આળે । ખરે । ગુલ અસ્મ ઇશારે ।

ઈરમ-ગુલઝાર દેખાયે । નજીક નાઃ દરૂં દરે ।
નસે ચકચૂર થઈ યારે । લગાવ્યું ધ્યાન એ સરે ।

હવા શં વસતની વહાતી ? ચમન મહારો ગયો ખીલી ?
થતી શં જંબ તૈયારી (જગરમાં સર એ ઝીલી ?

સુણાતા સર શં દૈવી ? નવૂં નવૂં નર જેવાવું ।
ચીરે પડ્યા વણા જંખી । તિમિર ટગવું : ઉચે ભાતું ।

અનલહક એ હશે કે શં ? અનલ મહબૂબના કાને ।
વળા અયગહને પાછા । સુણું બલુકાર કે આળે ।

ક્યાં છે સાદ મહે જેવા । સુણાયા સર શં હેવા ।
જિગર મસ્તાન મિસ્કીનમાં ! અહો ! પટ્ટા પડે કેવા ।

અનલસેત્ર—મયખાના.
તા. ૧૨ ડિસેમ્બર: ૧૯૧૦. }

મસ્તાન.

ભારતની સુબાલીકા.

ખંડ હરિગીત.

(૧).

બાલિકે ।

સુબાલિકે ।

શાન્તિદેવી સુબાલિકે ।

સુશાન્તિદેવી સુબાલિકે ।

સુપથગામિની, સરલહૃદયા, વિશ્વદેવી સુબાલિકે ।

તું રસભરી ।

કામળ રૂડી ।

કુમુદિની સમ સુહાસિની ।

કોકિલ સમી સુબાલિકા ।

હે સ્વર્ગદેવી સુબાલિકે ।

રૂપશૃણ્ણી સુભર્તિ તું સુબાલિકે ।

અનુપમ પ્રેમા પ્રકટાવતી સુબાલિકે ।

તું આવી છે શું દેશની અમ દુર્દશા ઉત્તરવા ?

નિદ્રા થકી જાડી સખિ । અમને શું આવી જગાડવા ?

(૨).

બાલિકે ।

સુબાલિકે ।

શાન્તિદેવી સુબાલિકે ।

શુચિરનેહદેવી સુબાલિકે ।

પ્રેમાસાહિની, સુસ્માતિમની, ઉજ્જ્વલાલિની સુબાલિકે ।

સાડી શી અવનવી ધરી ।

ને છે ધરો વિદ્યુ બાલમાં ।

શુભશુક્રનમાળા 'ક'ઠમાં ।

સુકતાકેશુ વળી હાથમાં ।

હે જ્યોત્સ્નારૂપ બાલિકે ।

ઝાં આવી તારી મુખમા મુખાલિકે ।

ઝ્યાં સ્વામ ભારતની દશા મુખાલિકે ।

હા । તુંજ પ્રભા સમ કર દશા ભારતતણી ઉજ્જવલ અરે ।

તુંજ કંઠમાળા ભારતીના પુત્રને આરોપી દે ।

(૩).

ખાલિકે ।

મુખાલિકે ।

શાન્તિદેવી મુખાલિકે ।

વિશુદ્ધતાની દેવી હે મુખાલિકે ।

પ્રતિભા અને પ્રેમાળતા હો તુંજ સ્વયં મુખાલિકે ।

હા । દે મુકી ઝખકાર સહ ।

ત્યાજ્ય કર આશ્રયણો ।

હર્ષભય મુખેથી તું—

ઉઠવી દે સર્વાશ ઝો ।

વિવાદિની બન ખાલિકે ।

ભારત તણી આ દુર્દશામાં ખાલિકે ।

હે ઉચિત શું સૌ સાજ આ સજવા કહે ?

ભારતતણી શું ખાલિકા આવી કહી સ્વાયં યશે ।

શું ઉત્તરિ મહો માતની નીજ પુત્રીઓ પાછી હડે ?

(૪).

ખાલિકે ।

મુખાલિકે ।

શાન્તિદેવી મુખાલિકે ।

ઉદ્ધાસિની મુખાલિકે ।

અમ દેશનાં ઉત્તરિ ગીતો આલાપિની મુખાલિકે ।

નેતા મધ—

અમ ઝો સખી ।

પથ દીબ્ય તું દેખાડ્યો ।

ભારતભૂમિ—

ને સ્વર્ગની—

ભૂમિ સમી તું બનાવજે !
હર અતુપ શૌર્ય જગાવજે !
હે વીરમૂર્તિ સુખાલિકે !

ચુંટી સુગંધી પુષ્પ પ્રેમે બાગથી—
તેં ચુંટી શી માળા રૂડી ચાતુરીથી ?
એ વ્યર્થ હાય ! બધું સખિ !

એ સુમનની મધુરી સુગંધીથી કયું હૃદય આહ્વાદશે ?
વિજય વિના એ કંઠમાળા કાણુ હા ! સખિ ! ધારશે ?

(૫).

બાલિકે !

સુખાલિકે !

શાન્તિદેવી સુખાલિકે !

શુભભાવમય સુખાલિકે !

ચેતના સ્ફુરાવતી સુખાલિકે !

દેશમંત્રાચ્ચારિણી સુખાલિકે !

સુપુત્રી છે તું માત ભારતીની ખરે સુખાલિકે !

તુજ નેત્રની—

જ્યોતિ રૂડી—

અમ ભારતે હા ! પાયરી—

અમ ઉરસ્ફૂર્તી જગવી—

હે કર્મહદાય સુખાલિકે !

સહુ વસ્તુ થાશે કાળચક્રે ચૂર્ણ હા !

ના પામશે લમ તુજ કીર્તિ તોય હા !

ને ગાજશે હસદિસ તુજ શૌર્યની ઝીતા !

અમ દેશમાં બહુ શૌર્યમૂર્તિ, બુલ્લમૂર્તિ વળી હજો !

ને ધર્મપાલકની ધન અમ દેશમાં ફરફર ઉડે !

કલકતા.
તા. ૭-૫-૧૧. }

ચાંપશી વિહંગદાસ ઉદેશી.

રુદનની યાવના,

પ્રભો ! આવી ક્યાંથી કુદિલ જડતા વાસ કરવા,
લગ્નવા વૃત્તિ આ મુદ્દલ હિરની મોહ ધરવા ?
ગઈ ઉડી બહાલી રૂઢનમય વૃત્તિ બલવતી,
મૃદુતાની દેવી અમૃત ધરતી એ ભગવતી !

ભણ્યો તે સૌ આજે કંઈ મુદ્દ પાઠો વિસરતો,
પ્રભો ! ચક્ષુ ખોતો ! અરર નીચે છોક પડતો !
બચાવો એ ત્રાતા ! સદય પ્રભુ એ બહાર કરશો,
ફરી દીપ્તિ અર્પા ઉર રૂઢનથી નાથ ! ભરશો.

રિથિતિ આવી આજે પ્રબલ હરને દાહ કરતી,
રૂએ ના કાંધ ચે હૃદય જડતા બ્યાં પ્રસરતી !
ન જાણું કે કેવું હૃદય મુજ આ જડય ધરતું,
ચહુ રોવા કિન્તુ નમન થકી ના અશ્રુ સરતું !

મળ્યું તું મોંધું કે સમય સુધી એ મિષ્ટ રહ્યું,
અને નિર્માયું તું મધુર રડતાં ગાન કર્યું !
સૂકાયું રોવું, ને ઉરસે સૂકાઇ સહુ ગયો,
હવે શોધું તોયે અરર મયતાં નાજ મળતો !

કેના ભાવો ઉર ઉછળતા એ રૂઢનમાં,
તેં ગાતાં સતત વધતી શી પુનીતતા !
પોતાં રૂઢન કરતી એ રસિકતા—
આન્તિ, નરમ બનતી કે કઠિનતા !

ઉક્ષાસિ
અમ દેશનાં ઉન્નતિથી રૂઢનસ્થિતિ એ નિત્ય રડતાં,
શ્રી સતત સહવાસે જ પ્રિયતા !
નેતાગી સમય વીતતાં તન્મય થતાં,
અમ આ સમુખ—આશ્વાસન જતાં !

પય દીવ્ય તું દેખાઉં મિત્ર બનતું,
ભારતભૂમિ—દિલનાં સર્વ સુષ્પ તું;
ને સ્વર્ગની—

સદા આશાસે છે દુઃખી હૃદયને પૂર્ણ રહવું:
નકી શાન્તિ પામી જનહૃદયને ત્યાંજ ઠરવું !

નિરાશામાં આશા અમર હિરની માત્ર રહવું:
બરાચેહું બારે રહન થકી હૈયું ઠલવવું !
અને રાતાં રાતાં પુનિત, મૃદુ સંગીત રચવું,
મહેલા તારોતું વહન ફરી ફેવી ચલવવું !

પ્રભો ! પાછું ફેરવું મુજ હૃદયને પ્રુણ્ય રહવું—
ધરે ને કે' ફેરવું મૃદુ રસિકતાનું સુખ વધુ !
નકી નિર્માયું છે રસિક હરને નિત્ય રહવું !
સદા આશીર્વાદે છુજ પ્રભુ ! અહો ગાન કરવું !

પ્રભો ! યાચે આજે હૃદય જડતા એ રસિકતા,
પ્રભો ! યાચે મ્હાફે હર ફરી ફરી ચેતન દશા !
અહો ! મારું હૃદય અમર સુખનું—એ રહતું,
પ્રભો ! ગાવા ગાનો છુજ, બલ હું યાચું રહતું !

પ્રભો ! તમિ, શાન્તિ નહિ નહિ અતૃપ્તિય હરમાં—
હજો આશા સ્થાયી, રહનમયતાની રસિકતા !
સ્મૃતિ ત્હારી રહેવા, હૃદયમૃદુતા પ્રુણ્ય વધવા—
પ્રભો ! ફેરે રાતું ગતિ મુજ થવા ઉચ્ચ પથમાં !

મોહાસા,
૧૧-૧૦-૧૯૧૦. }

કુજ્જ.

જપયોગ તેનો પ્રભાવ

(અનુસંધાન ગતીકથી.)

યોગસૂત્ર પાદ-૨, સૂત્ર ૪૪ માં મંત્રસિદ્ધિ કહ્યું છે—સ્વાધ્યાયોદિષ્ટદેવતા સમ્પ્રયોગના
માનસિક જપનો સાધનકારણ પોતાના ઇષ્ટદેવતાની પ્રાપ્તિ યાય છે. જ્યારે તીવ્ર એકાગ્રતા
થાય છે, જપ ઉત્તમોત્તમ જૂનિકાએ પહેચીને શક્તિ થવાની તૈયારીમાં આવે છે ત્યારે

ઉપાસકને ઇષ્ટદેવતાનાં દર્શન થાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપાસકની સાથે બોલે છે. દેવતા બોલે છે, એમ કહેવા માટે મારી પાસે આ સૂત્ર ઉપરના ભોજરાજના બાપ્યનો આધાર છે. ભોજરાજ કહે છે:—પ્રણવાદિ જપરૂપ સ્વાધ્યાયઃ યદાપ્રક્રિયંતેતદાદૃષ્ટાય અમિલિતાય સદ્ગુણાય સમ્પ્રયોગ સંવર્ધનસંભાવણાદિકમ્ મઘતિ ॥ જપનું આવા પ્રકારનું પ્રથમ ફલ છે. વિજયપ્રાપ્તિ વડે, ઉચ્ચવિકાસના માર્ગમાં જ્યારે અભ્યાસ ચલાવવાનું ઉત્તેજન મનને મળી રહે છે. અત્યાર સુધીનો બધો દેખાવ કંટાળાભરેલો હતો અને પરિણામ અત્યંત હતું. મનને પણ ઉત્સાહ બલની ખામી હતી. આપણા મનને એક નવીન પ્રકારનું ઉત્સાહક સામર્થ્ય મળી રહે છે અને તે વધારે બલ સહિત અભ્યાસમાં યોગ્ય છે આપણા સર્વ વિચારોને એકાગ્ર કરવાના કેન્દ્ર સમાન આ દેવ હોય છે, તે આપણા સર્વ વિચારોના આલંબન સ્થાન રૂપ છે. જપ વડે જે દેવની હાજરી આપણે પાર્યો છે તે આપણને “એકાગ્રતા” પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસ તરફ દોરી જાય છે. આપણા વિચારોને એકાગ્ર બનાવતા એક પદાર્થવિના ધારણાનો કોઈ પ્રકારનો અભ્યાસ બની શકતો નથી, આ પ્રમાણે આવા દેવતા વડે આપણે ધારણાનો આધાર પૂરો પાડે છે. પતંજલિ પાઠ-૩, સૂત્ર-૧ માં ધારણાની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે:—દેશવચ્ચશ્ચિત્તસ્યધારણા ॥ ચિત્ત અથવા મનને એક દેશમાં બાંધવું તેનું નામ ધારણા, તેથી ધારણાનો અભ્યાસ વધારવા માટે એકદેશ અથવા પદાર્થની અપેક્ષા ઉભી થાય છે, અને જપના સાધન વડે મેળવવામાં આવતો દેવનો સાક્ષાત્કાર આપણને આપે. એક પદાર્થ પૂરો પાડે છે. ભોજરાજના બાપ્ય પ્રમાણે દેશ એટલે શાસ્ત્રોક્ત કૃષ્ણવિષ્ણુહિરણ્યગર્ભાદૌમૂર્તિ ॥ અને મૂર્તિપૂજા અથવા સાકાર પૂજાની આવશ્યકતા સીધે સીધી દર્શાવવામાં આવી છે. તેટલા માટેજ કહેવાયું છે:—સાધકાણામ્ હિતાર્થાય વ્રહ્મણારૂપકલ્પના ॥ આથી આટલું સ્પષ્ટ થાય છે, આપણે પ્રથમ જે દેવને માનસિક જપ અર્પણ કરતા હતા તેજ આપણને આપણી ધારણાની મૂર્તિ પૂરી પાડે છે. જપવડે, ઇન્દ્રિયો અને તેમના પ્રવૃત્તિ પ્રદેશમાંથી મન દૂર પળે છે, એટલું મેં ઉપર દર્શાવ્યું છે.

વળી આગળ ઉપર એવી સૂચના આપવામાં આવે છે કે માત્ર દેવતાના યોગ્ય ધ્યાન માંજ મન એકાગ્ર બનવું જોઈએ. દેવતાને યોગ્ય પ્રકારે સમજવામાં મન એટલું બહું એકતાન થવું જોઈએ કે એક ક્ષણ માત્ર માટે પણ તે બીજી દિશામાં વળવું જોઈએ નહિ; જ્યારે આપણે બીજી બધી બાબતોને દૂર રાખીને એક બાબતનીજ ધારણા કરીએ છીએ, બીજા કંઈ પણ પ્રકારના વિચારોને મનમાં ના આવવા દેખે તેની સમતામાં ફોબ થવા દેતા નથી ત્યારે આપણે આપણા ઉન્નતિમ્ભમાં ધ્યાન નામની બીજી ભૂમિકાએ પહોંચીએ છીએ પતંજલિ ધ્યાનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે:—તત્રત્યયૈકતાન તાદ્યાનમ ધારણામાં જે ઉપર મન સ્થિર થાય છે તે સ્થાનની બીજી આવૃત્તિના માત્ર એકજ બાબત ઉપર લાગેલા એકતાનતાના સતત પ્રવાહનું નામ ધ્યાન. બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને દૂર રાખીને જે બાબત ઉપર તમારી ધારણા લગાવવામાં આવી હતી તે વિષયનો ગાન પ્રવાહ અપ્રતિહત રીતે તમારા મનમાં વહેવા માડે છે, ત્યારે તે સતત વહતા વિચાર પ્રવાહને ધ્યાનનું નામ આપવામાં આવે છે. નીચે પ્રમાણેની ભોજરાજના બાપ્યમાં ધ્યાનની

બ્યાખ્યા સારી રીતે આપવામાં આવી છે:—યત્રચિત્તમ ઘત્તમ તત્રયપ્રત્યાનયનમ જ્ઞાના
વૃત્તિનાં ઇક્તાનતાયત્નમાનસૈક્યેકવિષયતા તત્તધ્યાનમ ॥ જ્યારે ધ્યાન અંતિમ
ભૂમિકાએ પહોંચે છે ત્યારે તેને સમાધિના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. આ દશામાં
આપણું ચિંતવન માત્ર ધ્યાનના વિષયપરત્વેજ હોય છે અને પછીથી “હું” ધ્યાન ધ-
રતો હતો એવું ભાન પણ દૂર પડે છે. મનનાં વિઘ્નો દૂર થવાથી, માત્ર એકજ પદાર્થ
ઉપર સારી રીતે એકાગ્ર બનેલી જ્ઞાનની એક પ્રકારની ભૂમિકા, એટલેજ સમાધિ સંબંધનો
અંકારાર્થ છે. એ દશામાં દર્શનનું કાર્ય, દસ્ય પદાર્થ અને દષ્ટા ત્રણે એકજ ભાવનામાં બળી
અથવા હોય છે અને આવી મુખ્ય ભાવના તે તેના ધ્યેય પુરુષ વિષેની હોય છે. પ્રત્નોપનિ-
પદમાં ઉપરેશાયું છે, કે આ દશામાં “પુરુષ, સાંભળતો નથી, જોતો નથી, સુંઘતો નથી,
સ્વાદ લેતો નથી; તે બોલતો નથી; તેમજ લેતો નથી, તેમજ સ્વતઃ બોગ બોગવતો નથી,
તેમજ વિસર્જન કરતો નથી, તેમજ ગતિમાન બનતો નથી. એમ કહેવાય છે, કે તે
નિદ્રાધન પણ બની જાય છે.”

આવી ત્રિપુટ (દષ્ટા, દસ્ય અને દર્શનની) માત્ર એકજ પદાર્થ ઉપર એકતાન બની
જાય એવું નામ સંયમ કહેવાય છે. સંયમની પ્રાપ્તિવડે એટલે અભ્યાસદ્વારા તેને સાદૃશ્ય
જતાવવાથી આસત્ત્વાંથી સતતને શોધી કાઢતા એક તત્ત્વનો ઉદય થઈ આવે છે; આથી
એટલુંજ સચવવાનું છે, કે આપણા દષ્ટિપથમાં આવેલા એક પદાર્થને યુદ્ધિ સારી રીતે
સમજી શકે છે. આ પ્રભાણે પતંજલિ કહે છે, તત્ત્વયાત્રપ્રજ્ઞાલોકઃ । સંયમની સિદ્ધિ વડે
આપણે દિવ્ય જ્ઞાન અથવા પ્રગાના પ્રકાશને પામીએ છીએ; એટલે આપણે દિવ્યજ્યોતિના
એવા પ્રદેશમાં પહોંચીએ છીએ કે જ્યાં સર્વ પ્રકારની શંકાઓ, અધકાર અને અવિશ્વાસ
દૂર પળી જાય છે—આપણે જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત બનીએ છીએ—દિવ્યતાના ધવલ કીર્ણના
પ્રદેશમાં આપણે આવી લાગીએ છીએ. સ્થિર ધવલજ્યોતિ જવલે છે અને આપણને
પોતાના ભ્રમણમાં આકર્ષે છે અને એક દિષ્ટકની જ્યોતિમાં આપોઆપ ગાતા અને ગળી
મરતા એક પતંગીઆની પેઠે આપણે બહેલા અથવા મોડા એ જ્યોતિના કેન્દ્રમાં આવી
પડીએ છીએ. તેટલા માટેજ પ્રત્નોપનિપદમાં કહેવાયુ છે:—“જ્યારે તે જ્યોતિવડે ચારે
તરફ વિંટાઈ જાય છે, ત્યારે (મનરૂપી) એ દેવને સ્વપ્નનાં દર્શન થતાં નથી, તે સમયે દેહમાં
(સુષુપ્તિના) સુખનો ઉદય થાય છે.”

જેમ પક્ષિઓ એક વૃક્ષ ઉપર વસવા માટે ઉડીને જાય છે તેમ આ સર્વે ખરેખર
પરમાત્માપ્રતિ પ્રયાણ કરે છે.—(એટલે)—પૃથ્વી અને પૃથ્વમાત્રા, તેજ અને તેજોમાત્રા, વાયુ
અને વાયુમાત્રા, આકાશ અને આકાશમાત્રા, ચક્ષુ અને દૃષ્ટવ્ય, શ્રોત્ર અને શ્રોતવ્ય, ઘ્રાણ્ય
અને ઘ્રાતવ્ય, રસ અને રસયિતવ્ય, ત્વક્ અને સ્પર્શયિતવ્ય, વાક અને વક્તવ્ય, હસ્ત
અને આદાતવ્ય, ઉપસ્થ અને આનન્દયિતવ્ય, પાણ્ય અને વિસર્જયિતવ્ય, પાદ અને ગન્તવ્ય
મન અને મન્તવ્ય, યુદ્ધિ અને બોદ્યવ્ય, અહંકાર અને અહંકારના વિષયો, ચિત્ત અને
ચિત્તાના વ્યાપારો, તેજ અને તેજના વિષયો, પ્રાણ અને પ્રાણ વડે ધારવા યોગ્ય સર્વ.

કારણ કે એજ દષ્ટા, સ્પ્રેષ્ટા, શ્રોતા, ઘ્રાતા, રસયિતા, મન્તા, બોદ્ધા, કર્તા, વિગ્ના-
નાત્મા, પુરુષ છે; તેની સમ્પ્રતિષ્ઠા પર અક્ષર આત્મામાં છે.

પરમ અને અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે; જે આ અર્થાત્, અશરીર, અલૌકિક, શુદ્ધ, અક્ષરને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ, સર્વમય થાય છે.

પ્રશ્નો પત્રિયત્, ચતુર્થ પ્રશ્ન,—૬ થી ૧૦.

જર્મનીમાં શિશુશિક્ષા

જંગલ અને બગીચાના વૃક્ષ અને લતા આદિ પ્રાયઃ સમાન જાતિના થાય છે પણ બગીચાનાં વૃક્ષો જેવાં સોહામણાં લાગે છે તેવાં જંગલનાં લાગતાં નથી. આગના વૃક્ષો વિગેરેને માળી, યથારથાન, પોતાની રૂઝી અનુસાર, રોપે છે તથા વધારે છે. પણ જંગલનાં વૃક્ષો તો મનમાન્યાં હોય છે અને વધે છે. તેથીજ તેઓ પ્રિય નથી લાગતાં. આ દાખલો શિશુઓના સબંધમાં પણ બરાબર બંધ બેસતો છે. જે માતાપિતા પોતાના શિશુઓને ઉચિત સમયે દેશ અને ધર્મની અનુસાર શિક્ષા દે છે તે તેને સર્વ પ્રિય અને યોગ્ય બનાવી પોતાનું કર્તવ્ય પાલન કરે છે.

રમત અને રમકડાંકારાજ શિશુઓના કોમલ હૃદય પર શિક્ષાનું રૂઝ અંકિત કરવાની રીતિ પ્રથમ જર્મન દેશમાંથીજ નીકળી છે. અત્યેવ તે દેશની શિક્ષા વિશે કાંઈક લખવું એ આ દેશને પણ લાભદાયક થઈ શકે. માતા શિશુની શિક્ષાનું મૂળ છે. એથી આ લેખ સ્ત્રીઓને વિશેષ ઉપયોગી થવો જોઈએ.

વિદ્યાનું બળ સંસારના સર્વ બળોથી અધિક છે. જે દેશની પ્રજા વિકાસ હોય છે ત્યાં સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. હિન્દુસ્તાનની પેઠે જર્મનીમાં પણ પહેલાં અનેક પક્ષો હતા અને દરેક પક્ષ પોતાના સુરોજ આલાપતો પણ બ્યારથી જર્મનીવાળાઓએ મળીને ક્રાંતિને હરાવ્યું ત્યારથી તેઓને ઐક્યનું મહત્ત્વ સારી રીતે સમજાયું છે. ત્યારથી સમસ્ત જર્મની એકજ સુત્રથી બંધાયું અને ત્યારથી, કેવળ ચાલીશ વર્ષમાંજ, તેની અનહદ ઉત્તિ થઈ જર્મનીએ પોતાના એક પણ બાળકને નિરક્ષર રાખ્યું નથી. જ્યાં કોઈ પણ બાળકની વય ચાર-પાંચ વર્ષની થઈ કે તેના માતાપિતા તેને નિશાળે મોકલી દે છે. હવે તે બાળકની નિશાળાને કાંઈક જ્ઞતાંત જાણવો જોઈએ.

સવારમાં સાતથી સાડા આઠ વાગ્યા સુધી અને બપોરે એથી અઢી વાગ્યા સુધી જે તમે જર્મન દેશમાં કોઈ પણ માનકડા ગામડા વા નગરમાં નીકળો તો તમને એક અજબ દ્રશ્ય દેખાશે. એવી કોઈ પણ ગલી કે રસ્તો નહીં હોય કે જ્યાંથી તમે પંદર વીસ શિશુઓને કાંધે દીનની પેદીઓ લટકાવી જતા ન જુઓ. આ શિશુઓ ચારથી સાત

૧ શ્રી દયાલસિંહે 'જર્મનીમાં રજ્ય' અનુભવેલી બિના પ્રકાશિત કરનારા એક હિંદી લેખને આધારે.

વર્ષના છે. તેઓ ત્યાં જાય છે ? કિન્ડર-શુલ્ક (Ainder Schedule) અર્થાત્ બાળકોની સુલભતાં. દરેક મહોલ્લામાં એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર કિન્ડર-શુલ્કો તેા અવસ્થાજ હોય છે. આ બાળકો ત્યાં જ જાય છે. અહા ! ચાર વર્ષેનું બાળક સવારે જગતાં જ “ મમ્મા, કાશી, ” મમ્મા, કાશી ” કહીને પોતાની માને ખોલાવે છે. સમ્ય દેશોમાં મા. બન્ધ્યાને પોતાની સાથે નથી સુવાડતી. તે પોતાના નાનકડા પલંગ પર જુદું સુઈ રહે છે. મા. બાળકને જાગેલું જોઈ તેની બાન્ધેક પર ચિત્રોત્તું પુસ્તક રાખી દે છે અને તે બાળક તે ચિત્ર જોવા મંડી જાય છે. એટલામાં મા તેને કાશી તૈયાર કરી આપે છે. તે બાળક કાશી પીને “ શુલ્ક-શુલ્ક ” પુકારે છે. મા તેને કપડા પહેરાવે છે અને રોટીના એક કડકા પર થોડુંક માખણ ચોપડી તે તેની ટીતની પેટીમાં રાખી દે છે. બાળક અત્યંત ખુશીથી આ ટીતની પેટીને પોતાની કાંધે લટકાવી સડસડાટ સ્કુલ તરફ ચાલવા માંડે છે.

આ કિન્ડર-શુલ્કમાં બાળકો પોતાની જ ખુશીથી જાય એ કેવું આશ્ચર્ય ! ચારસી સાત વર્ષ સુધીનાં નાનકડાં બાળકો પોતાના માતાપિતાને લેશ પણ માદ કીધા વગર આઠ નવ કલાક સુધી આ નિશાળમાં બેઠાં રહે એ કેવો ચમત્કાર ! એક દિવસ આ સર્વ વાતો જાણવા એક કિન્ડર-શુલ્કમાં હું ગયો. ત્યાં એક મોટા ઝોરડો મારી નજરે પડ્યો. તેના અર્ધા ભાગમાં નાના બેન્ધો તથા ડેસ્ક રાખેલી છે અને અર્ધો ભાગ ખાલી. એક તરફ લખવાનું એક પાટીલ છે અને બીજી તરફ એક આલમારી રાખી છે. એક તરફ અનેક ખીંટીઓ છે. આ ઝોરડામાં એક ૩૫ વર્ષની સ્ત્રી તથા કેટલાંક બાળકો મોજુદ હતાં. તે સ્ત્રી નહોતી, દેવી હતી. મને આશ્ચર્ય જોઈ તે મારી તરફ વળી અને “ ગુટેન માર્ગેન (Guten-margen) સવારની સલામ કરી. પછી મને ખુલ્લો લાગી કે શું આપ બાળકોની નિગ્રાજ જોવા આવ્યા છો. ? હા, ઉત્તર પામતાં તે અત્યંત ખુશીથી મને અંદર લઈ ગયું. બાળકો હજી આવ્યાં કરતાં હતાં. જે બાળક આવતું તે દેવીની હથેળી પર કુદીને થપ્પી મારતું અને ‘ ગુટેન-માર્ગેન (Guten-margen) ’ કહી હાથ મેળાવતું, જર્મનીમાં બાળકો કુદીને માતાપિતા આદિની હથેળી પર થપ્પી મારી સલામ કરે છે ! અહા ! શિશુઓની આ પવિત્ર માતા તેઓની કાંધેથી ટીતની પેટી ઉતારી ખાંટી પર ટાંગી દે છે અને પછી બાળકો પોતાના સ્થાન પર જઈ બેસે છે.

મને ત્યાં ઉભા લગભગ પંદર મીનિટ યજ તેટલામાં મહોલ્લાના સર્વ બાળકોથી તે ઝોરડો ભરાઈ ગયો. અહીં મેં એક અજબ વાત જો જોઈ કે એક સાડા ત્રણ વર્ષનું બાળક પોતાની જાહેન સાથે રોતું રોતું આવ્યું. દેવી તરતજ તેની તરફ વધી અને જેવી રૂબાસ કાઢીને તેનું મુખ ખુલ્લો લાગી. તેટલામાં તે કાણુ જાણે તેનું રૂદન ક્યાં ચાલ્યું ગયું ! તેણે તરતજ કુદીને તે અધ્યાપિકાના હાથ પર થપ્પી મારી અને પોતાની જગ્યાએ બેસી ગયું.

શિક્ષા શરૂ થઈ, દેવી મુછે છે—આજ કયો દિવસ છે. અહા ! તે બાળકોને ઉત્તર સાંજની મને જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન યજ શકે તેમ નથી. કોઈ સુખ છે, કોઈ ‘તાગ’ કહે છે કોઈ ‘ટાગ’ કહે છે, કોઈ ‘હૈટ’ કહે છે, કોઈ ‘મનટાગ’ (સોમવાર) કહે છે. આખરે દેવીએ ખરો વાર બતાવ્યો. ત્યાર પછી બધા બાળકોએ એક સ્વરે તે વારનું નામ

હીધું. તે અધ્યાપિકાએ સમય પુછ્યો બાળકોએ ઉભા થઇને પોતાની આંગળીઓથી ધરી-
માલમાં સમય બતાવ્યો. તેમાંના બધાએ સાચો સમય બતાવ્યો, તે પછી બાળકોએ એક
સ્વરથી દેવીની સાથે ઇશ્વર-પ્રાર્થના સંબંધી ગાવું શરૂ કર્યું. આ સમયે તે બાળકોની મીઠી
અને તોતડી વાણીમાં ઇશ્વરની પ્રાર્થના સાંભળી મારા ચિત્તમાં અનેક ભાવ ઉત્પન્ન થવા
લાગ્યા. મારું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. તે બાળકોએ કદાપિ પણ સામગ્રી ચહેરાનો માલુસ દીઠો
નહોતો. તેથી તે સર્વની નજર મારા ચહેરા અને રંગ તરફ હતી. આ જોઇ દેવીએ
બાળકોને પુછ્યું:—“કેમ ! તમે આ ‘ગુરુદય’ સાથે જશો ?” બધાએ એક સાથે જવાબ
દીધો “નાય” “વાર, તેને સલામ કરો” આ સાંભતાંજ કોઇના શીખાવ્યા વિના તે
બાળકોના મુખમાંથી એકદમ નીકળ્યું કે:—“Futen -morggen, seligwarthy
man” અર્થાત્ “શુડ મોર્નિંગ, ઠાળા માલુસ.” તે બાળકોએ મને કાળો કલો તેથી
મને જરા પણ ગુસ્સો લાગ્યો નહીં. આપણા દેશમાં બાળકો તો શું પણ જીવાન મનુષ્યો
પણ યુરોપીઅનોને ગોરા કહે છે.

હું એક તઃક ઉભો હતો અને દેવી વચમાં ઉભી હતી. તેનો સંકેત ચતાંજ બાળકો
ઉભાં થઈ ગયાં અને પછી બેસી ગયાં. બે ચાર વાર ઉઠવા બેસવાનો સંકેત આપુ રહ્યો.
વચ્ચે વચ્ચે જે બાળકો તદ્દન નાદાન હતાં તેમને પણ તે દેવી ઉઠવા તથા બેસવાનો
સંકેત કરતી. ચોથ સમય પછી બીજો સંકેત શરૂ થયો. પ્રથમ એક હાથ ઉઠ્યો કરવો,
પછી બેજ હાથ નીચા કરવા પછી બેજ હાથ આગળ કરવા, પછી વાંકા થવા. પછી ડબ્બી
અને જમણી મુઠીઓ વાળવામાં આવી. પછી દેવીની આંગળીઓના તાલ પ્રમાણે તે ડેસ્કપર
પડવા લાગી એટલામાં વળી પગથી થપ્પી મારવાનો સંકેત થયો. જમીન પાટીઆની હતી.
બાળકોના પગની થપ્પીઓ અતે મુઠીઓના અવાજથી એવું પ્રતિત ચતું હતું કે જાણે કોઈ
વાજાનું વગાડતું હોય. દેવીની આંગળીઓના ધસારા પ્રમંજે બાળકોના હાથ પગ પડતા હતા.
લગભગ વીસ મીનિટ સુધી આ પ્રમાણે રહ્યું.

સાર પછી પાંચ મીનિટનો વિસામો લઇને તે મનોદારિણી દેવીએ પોતાના ખીસા-
માંથી કાગળનો એક લાંબો કટકો કાઢ્યો. તેને તે પોતાના હોઠે લગાડી એક પ્રકારનો
અવાજ કાઢવા લાગી. ત્યારે સર્વ બાળકો ઉભાં થઇ ગયાં. તેઓ પણ પોતાના અવાજ
અને હાથથી તેને દેવા લાગ્યાં. ડેશસેન્ડ-ડેશસેન્ડનો અવાજ સાંભળી હું સમજી ગયો
કે આ તેઓનું જાતિય ગીત છે. આ ગીત ગાતાં બાળકોના ચહેરાપર અદ્ભુત રંગ છ-
વાઇ રહ્યો હતો. ધન્ય છે તે દેશને કે ત્યાં બાળકોના કોમળ હૃદયપર દેશભક્તિ, માનુસેવા,
બંધુરનેદ અને રાજભક્તિનાં એકુરો જગૃત કરવા પ્રતિદિન જાતિય ગીત ગવડા-
વવામાં આવે છે.

એક દિવસ મેં મારા એક મિત્રની નવ વર્ષની બાળકીને ખીઆનાપર જાતિય ગીત
ગાવા કહ્યું. તે તરતજ સ્તુલપર બેઠી અને તેના મુખમાંથી જ્યો ‘ડેશસેન્ડ’ નો અવાજ
નીકળ્યો કે તરતજ તેનો એક નાનો બાઈ તથા બહેન ત્યાં દોડી આવ્યાં અને તેઓ
ઉભય તેની સાથે ગાવા લાગ્યાં.

તે ગામન પુરૂં થવા પછી તે બાલિકાએ એક ખીજી ગીત આરંભ્યું તે ગીત શાનું હતું ? હું ખીજે દિવસે ત્યાંથી વિદાય થવાનો હતો. તેથી તેણે માતૃભૂમિમાંથી વિદાય થવાનું ગીત ગાયું. આ ગીતનો અર્થ હૃદયને એટલું બધું હલાવી મુકે છે કે તે હું લખી શકતો નથી. જ્યાં બાર વર્ષ સુધીની છોકરીઓ બેસે છે તેવી એક નિશાળનું આ ગીત હતું...

પશુ-હા,, પેલા શિશુ-શિક્ષાલયની વાત તો હું ભુલી ગયો બાળકોનાં તે પૂર્વોક્ત ગીતથી સ્વલ્પ ગ્રંથ ઉડી. ગીત પુરૂં થતાંજ દેવીએ કોંઈક સંકેત દીધો. સર્વ બાળકો પોત પોતાના બે-બે છોકરી ખાલી જગ્યામાં આવી ગયાં. હવે સહુ સહુએ પોતાના સરખા કંઠનો એક અન્ય બાળક સુંદી એક એક જોડી કરી. જવી રીતે સિપાઈઓના પગ જમીન પર પડે છે તેવી રીતે તેઓ 'માર્ચ' કરવા લાગ્યાં. તેમાં છોકરીઓ પણ હતી એ ભુલવું જોઈએ નહીં. તે ઓરડામાં પાંચ સાત ચક્રર માર્યા પછી તે પવિત્ર મૂર્તિએ જે તરફ યોગાન હતું તે તરફનો ઓરડાનો દરવાજો ખોલી નાખ્યો. બાળકો યોગાનમાં જઈ સ્વ-હૃદયનુસાર રમવા લાગ્યાં. હું તો હવે જતો હતો પણ તે દેવીએ મને ઉભા રહેવા કહ્યું તરતજ તેણે એક સીટી વગાડી જે સાંભળતાંજ સર્વ બાળકો પાછા ઓરડામાં આવી ગયાં. બધી દીનની પેટીઓ લગભગ એકજ રંગ અને એકજ માપની હતી. પણ બાળકો પોતપોતાની પેટી ઓળખતાં હતાં. દેવી ખીંટીએથી પેટી ઉતારવા મંડી અને બાળકો પોતપોતાની પેટી લેઈ બે-ચ પર બેસી પોતાની જાલી માની રાખેલી રોટલી ખાવા માંડ્યાં. આ ક્રીતક જોઈ મેં તે દેવી પાસેથી વિદાય માગી અને મારે ઘેર આવ્યો.

આપણા દેશમાં પણ આવા પ્રકારની નિશાળો ખુલે તો કેવું સાફ થાય ?

કલકત્તા

તા ૧૭-૧૦-૧૨

આંધરી વિદુલદાસ ઉદેશી.

સદાચારી કોઈકાલે દુઃખી બનતો નથી તેમજ
દુરાચારી કદાપિ સુખી થતો નથી.

(૭)

સુખ અને સદાચારની બાબતમાં કારણ અને કાર્યનો મળી આવે છે તેવો વધારે અભેદ સંબંધ પ્રકૃતિના પ્રદેશમાં કંઈ પણ જોવામાં આવતો નથી, તેમજ વિશેષ સ્વાભાવિક રીતે એકને ઉપજનવી આપનાર અથવા અવરૂપ કરીને અન્યને મેળવી આપનાર અન્ય કંઈ પણ નથી. ઇશ્વરનાં નિર્માણને આનંદ અને શાંતિઅર્પણપૂર્વક સ્વીકારતા બંધિયા એક માનવિએ સ્વસંતોષી બનવું જોઈએ, એ વિના “સુખી થવું” એ વાક્યનો

શેા અર્થે સંભવિ શકે ? શુભા અને અશુભની એક પ્રકારની, અપેક્ષાએ આપણાં જીવનોનાં સર્વે કાર્યો નિયમાવાં જોઈએ; યુદ્ધિજ આ ઉભય વચ્ચેનો તફાવત, સમજી શકે છે. જેમ સૂર્યનાં કીરણો પૃથ્વીમાં સઘળે વ્યાપી રહે છે, છતાંએ જ્યાં હતાં ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે, તેમ આપણાં, કર્તે-ચોને પ્રકાશિત બનાવનાર છતાંએ પોતાના મૂલને વળગી રહેનાર એક પૂજ્ય પૂરુષના સંબંધમાં પણ કેટલેક ભાગે આમજ અને છે. જેમ એક માનેવિની ભભકાદાર સ્વાંતા માટે તેવીજ રીતે એકાદ અશ્વની સારા શણગાર માટે શા માટે આપણે ભલામણ કરતા નથી ? એક દુરાચારી માનવિને આરોગ્ય, કુલ, સમૃદ્ધિ નિષ્પાપ બનાવતાં નથી, તેમજ આ સર્વની ખામીને લઇને એક સદાચારી માનવિ સપાપ બની જતું નથી; તેજ ખરેખર શ્રેષ્ઠ સુખ છે કે જે તેના મેળવનારને ખીજું કંઈ પણ મેળવ્યા વિના કીમતિ બનાવે છે અને જેને તેની જરૂર હોય છે તેને તેની પાસે ખીજી બંધીએ દુનિયા હોવા છતાં તિરસ્કારપાત્ર બનાવે છે. રંગરોગાન, સોનેરીગીલ્ટ, અથવા કોતર કામને લઇને એક વહાણુ સાફ બની જતું નથી; પરંતુ જે તે એક ચપલતાવિક સમાન, સમુદ્રનાં સંકટ સહવાને પ્રબલ હોય તો તેજ તેનું શ્રેષ્ઠત્વ છે. પાનાની ધાર અને પાણીને લીધેજ એક તરવાર ઉત્તમ પ્રકારની ગણાય છે, તેના મીણીયાતા શણગારને લઇને તે તેની ગણાતી નથી; તેમજ વિત્ત અથવા સમૃદ્ધિને લીધેજ એક માનવિ ગણના યોગ્ય બની જતું નથી, પરંતુ તેના સદાચારને લીધેજ તે તેનું બની જાય છે.

એક સદાચારી માનવિ માનવજાતને જાતે લાભકારક થઈ પડે છે.

માનવજાતને પોતે લાભકર્તા બનવું એ દરેક માનવની ફરજ છે, જે બની શકે તો અનેકને લાભકારક બનવું જોઈએ; જે તેમ ના બને તો થોડાં ઘણાં પણ લાભદાયી થવું જોઈએ; જે પોતાના પાડોશીઓના લાભકર્તા ના બની શકાય તો, ઓછામાં ઓછું તેણે પોતાની જાતને તો લાભદાતા બનવુંજ જોઈએ. એ પ્રકારનાં પ્રબલસત્તાક રાજ્યો હોય છે. એક તો માનવપ્રકૃતિરૂપ વિશાલ રાજ્ય અને આપણે જ્યાં જન્મ્યા હોઈએ તે સ્થલરૂપ અન્ય અલ્પ રાજ્ય. કેટલાએક સામગ્રી ઉભયેની સેવા બજાવે છે, કેટલાક મોટા રાજ્યની સેવા બજાવે છે, કેટલાક મોટા રાજ્યની સેવા કરે છે અને વળી કેટલાક માત્ર નાના રાજ્યની સેવામાં સંતોષ લે છે. ખાનગીમાં, એકાંતમાં, સિંતત્તનમાંજ મોટા રાજ્યની સેવા કરાય છે, કદાચ અન્ય કોઈ પણ માર્ગે કરતાં આ માર્ગેજ આ કાર્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકારે થઈ શકે છે; આમ છતાંએ પ્રકૃતિને એવો ઉદ્દેશ છે, કે આપણે ઉભયેની સેવા બજાવવી જોઈએ. એક સદાચારી પુરુષ કોઈ પણ સ્થલમાં રહીને સમાજની, પોતાના મિત્રની અને પોતાની સેવા બજાવી શકે છે. જે તે યોધ્ધા ના બની શકે એવો હોય તો તેને ધર્મોપદેશક બનવા દો; જે તેને વકીલાતનો ધંધો બંધબેસતો ના આવતો હોય તો તેને ભાષણ કરતાં બનવાનો પ્રયત્ન કરવા દો; જે તેને વિદેશમાં રહેતાં ચૂપ બની જવું પડતું હોય તો તેને ઘેર રહીનેજ ઉપદેશ આપવા દો અને એક ત્રિમહદશાલ મિત્રનો તથા મિત્રાચારીસાથીનો ભાગ ભજવવા દો. હવે તે વધારેવાર એક પૌરજન ના રહ્યા હોય છતાંએ તે એક માનવ છે; સમગ્ર દુનિયા તેના દેશ સમાન છે અને માનવ પ્રકૃતિમાં કોઈ કાલે કરવાના કામની મોટ પડી આવતી નથી, પરંતુ જે માનવિને એક શિશુરાજ્યમાં તે મુખ્યમંત્રિ ના

સ્વામીજી—આ દેશમાંતો પ્રથમ ભૂમિ તૈયાર કરવાની છે; પછીથી બીજી વવામાં આવેતો વૃક્ષ ઉગી નીકળે. પશ્ચિમમાં યુરપ અને અમેરિકામાં ભૂમિ આપતંત્ર છે, ખીજકો વાવવા માટે યોગ્ય છે. ત્યાં આગળ તેઓ ભોગના ચિખરે મહાલે છે. તેઓ સંપૂર્ણ રીતે ભોગથી તૃપ્ત થયલા હોવાથી તેમનાં મનને વર્તમાનકાલે એ ભોગોમાં પણ શાન્તિ મળતી નથી, તેમને કંઈકે ખીજ બાબતની જરૂર હોય એમ લાગવા માંડ્યું છે. આ દેશમાં તો તમે ભોગ અથવા યોગ એક પણ સંપાદન કર્યાં નથી. જ્યારે એક વ્યક્તિ ભોગથી સંતોષ પામે છે ત્યારે તે યોગના ઉપદેશને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને સમજે છે. રોગ, શોક અને દુઃખના જન્મ સ્થાનરૂપ બનેલા હિંદુઓ એક દેશમાં જ્યાં ભુખમરને લીધે માનવિઓ સુકલાં બની ગયાં છે અને મનની પણ નિર્બંધ દશા ભોગવે છે ત્યાં વ્યાખ્યાનો આપવાથી શું વળવાનું છે ?

શિષ્ય—એમ કેમ ? આપણી ધર્મ ભૂમિ છે અને અત્રેના લોક, ખીજ કોઈ પણ સ્થલિના લોક કરતાં ધર્મને સારી રીતે સમજી શકે છે, એમ શું તમે કહેતા નથી ? આમ છે તો તમારા પરણાતમક વકતૃત્વવડે શામાટે આ દેશ પણ સજીવન બનીને તેનાં સંપૂર્ણ શ્લોકો ભાગી ના બને ?

સ્વામીજી—ધર્મ એટલે શું, એ વિષે હવે વિચાર કરો. પ્રથમ બાબત કુર્માવતારની પૂજા કરવાની ઉભી થાય છે; ઉદર-દેવજ જણેકે આ કુર્માવતાર સમાન છે. જ્યાં સુધી તમે આ દેવને સંતોષ ના આપો ત્યાં સુધી ધર્મ વિષેનાં તમારાં વચનોને કોઈપણ આવકાર આપશે નહિ. આવા ભુખના ભૂત સામે શીરીતે થવું એ વિચારથીજ હિંદુ વ્યાકુળ બની ગયું છે. દેશનાં શ્રેષ્ઠ સાધનોનો વિદેશીઓથી લેવાતો લાભ, આપારનાં સાધનોનું

અપ્રતિબદ્ધ વિદેશવહન, આ સર્વ ઉપરાંત મૂલામોમાં સ્વાભાવિક રીતે જણાઈ આવતી નિંદા ઇર્ષ્યા, આ સર્વ હિંદનાં હાડ અને ચરખાને ચૂસી ખાય છે. સર્વથી પ્રથમતો આવા લુધા અને અનાહારના દુઃખને દૂર કરવાની જરૂર છે; તમારી જેમને ધર્મોપદેશ આપવાની ઇચ્છા હોય તેમના મનમાંથી આવી માત્ર દેહને ટકાવી રાખવાની હમેશની ચિંતા દૂર કરવાની જરૂર છે, નહિંતો વ્યાખ્યાનો અને એના જેવી ખીજ ખાખતો વડે કંઈ પણ લાભ થવાનો નથી.

શિષ્ય—ત્યારે આવા પાપને દૂર કરવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ?

સ્વામીજી—પ્રથમતો ત્યાગની ભાવનાથી ઉભરાઈ જતા કેટલાક યુવકોની જરૂર છે; આવા યુવકો પોતાના સુખને માટે પોતાની જાતનું અર્પણ કરવાને બદલે અન્યને માટે પોતાનાં જીવન પણ અર્પણ કરવાને તૈયાર હોવા જોઈએ. યુવાન સંન્યાસિઓને કેળવવા માટે આવા ઉદ્દેશથી એક મઠ સ્થાપવાનો મારો વિચાર છે; તેઓ ધરેધર ભટકીને લોકને દાખલા અને દલીલો વડે તેમની દયા ભરેલી દશાનું બાન કરાવશે, તેમના કલ્યાણનો માર્ગ અને સાધનો તેમને સમજાવશે, સાથે સાથેજ જેમ બને તેમ સ્પષ્ટ રીતે ઘણીજ સાદી અને સરલ ભાષામાં તેમને ધર્મનાં ઉચ્ચ સત્યોનું રહસ્ય સમજાવશે. આપણા દેશના લોકોનો મોટો સમૂહ ઉધતા કુંભકર્ણના જેવો છે. વર્તમાનકાલની વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્થાઓથી અપાતી કેલવણી સમગ્ર લોકસમૂહના માત્ર એક બે ટકાનેજ મળી રહે છે, આવી કેલવણી મેળવનારાઓ પણ પોતાના દેશનું કંઈ પણ બહું કરવાના પોતાના પ્રયત્નોમાં વિનય પામતા નથી; પરંતુ ખીચારા આવા લોકોને તેમાં જરાપણ દોષ નથી! તેઓ પાઠશાલામાંથી બહાર પડે છે તેવામાંજ અનેક બાલકોના પિતાઓ બનેલા હોય છે, ગમે તેમ કરીને તેઓ એકાદ કારકુનની જગે મેળવી લેવાની ગોઠવણ કરે છે અથવા બહુતો એકાદ ડેપુટી—માજીસ્ટ્રેટની જગા માટે વેતરણમાં પડે છે; કેલવણીનું આવું અતિમ પરિણામ આવે છે. એક કુટુંબને બોળે ઉઠાવવાનો માથે આવી પડતાં તેમને કંઈપણ મહત્કાર્ય કરવાનો અગવ કંઈ પણ ઉચ્ચ વિચાર ચલાવવાનો સમય મળતો નથી. તેઓ તેમની જાતનીજ જરૂરીઆતો અને લાભો સંપૂર્ણ રીતે જાળવી શકે એટલાં સાધન તેમને મળતાં નથી, આમ હોવાથી ખીજાઓને માટે કંઈપણ કરવાના માર્ગમાં તેમના તરફથી શી આશા રાખી શકાય?

શિષ્ય—ત્યારે શું આમાંથી બહાર આવવાનો આપણે માટે કોઈ માર્ગ નથી?

સ્વામીજી—ખાત્રીથી, એમાંથી નીકળવાનો માર્ગ છે. આતો નિત્ય-ધર્મની ભૂમિ છે. નિઃસંશય દેશ પછતી દશામાં આવ્યો છે, પરંતુ ખાત્રીથી તે ફરીથી ઉન્નત દશાએ આવશે અને આવી ઉન્નતિ જોઈને હુનિયાને નવાઈ લાગશે. મોજાઓ જેમ જેમ વધારે ઉડાં વિવરે કરતાં જાય છે તેમ તેમ સમાન બલ સહિત તેઓ ફરીથી વધારે ઉચે ચડશે.

શિષ્ય—આપણો દેશ કેવી રીતે ઉન્નતપદ પામશે?

સ્વામીજી—શું તમારા જોવામાં આવતું નથી? પૂર્વના આકાશમાં આરનોએ ઉધાનો

ઉદય થયો છે અને સુર્યોદય થવાને થોડીક વાર છે. તમે સર્વ પ્રવૃત્તિયુક્તપ્રવર્તનમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. દુનિયાનેજ સર્વસ્વ રૂપ બનાવીને, “મારો સંસાર, મારો સંસાર,” એમ વિચાર્યા કરવાથી શું વળવાનું છે? વર્તમાન કાલે તમારું કર્તવ્ય દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જવાનું, ગામડે ગામડે ભટકવાનું અને હવે વધારેવાર આજસુ ખેરી રહેવું પાલવશે નહિ, એમ લોકને સમજાવવાનું છે. તેમને તેમની ખરેખરી દશા વિશે સમજાવીને કહો, “હે બંધુઓ, સર્વે ઉઠો! જાગૃત બનો! હજીનારામાં ક્યાં સુધી પડ્યા. ‘રહેશો.’” જાઓ અને તેમને તેમની દશા શીરોતે સુધારવી તેનો ઉપદેશ આપો; શાસ્ત્રોના શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્તો, તેમના આગળ લોકપ્રીય અને સ્પષ્ટબાણમાં દર્શાવીને તેમને સમજતા બનાવો. અત્યાર સુધીનો આજ્ઞાઓએ ધર્મનો હક-વારસો ભોગવ્યો છે, પરંતુ કાલના પ્રજા પૂર સામે તેમનાથી તેમનું સ્થાન જળવી શકાય એવું ના હોવાથી જાઓ અને એવાં પગલાં બરોડે જ્યાં દેશમાં એક અને સર્વને એ ધર્મનો લાભ મળે. આજ્ઞાઓના જેટલેજ તેમનો ધર્મમાં હક છે, એવું તેમના મનમાં સારી રીતે દસાવો. આવા જવલંત મંત્રોની સર્વને, ચાંડાલ સુધીનાને પણ દીક્ષા આપો. આ ઉપરાંત વળી જીવનની જરૂરીઆતો વિશે તથા ધંધા વ્યાપાર, ખેતિ આદિની આખતમાં પણ તેમને ઉપદેશ આપો. જે તમારાથી આટલું નાજની શકે તો તમારાં કેલવણી અને શિક્ષણને ધિક્કાર છે, તમારા વેદો અને વેદાન્તોના અભ્યાસને પણ ધિક્કાર છે!

શિષ્ય—પરંતુ આપણામાં આવું બધું ક્યાં છે? સ્વામીજી! જે મારામાં તમારી શક્તિનો એક હજારમો હિસ્સો પણ હોતો હું મારી જાતને ધન્યધન્ય માનત.

સ્વામીજી—કેવો અક્ષય શન્ય! શક્તિ અને તેના જેવી બાબતો આપોઆપ આવી મળશે. તમારી જાતે કાર્યમાં જોડાઓ અને તમને તમારામાં એટલી બધી પ્રજ્ઞ શક્તિ આવેલી લાગશે કે તમને તે સદન કરવી પણ મુશ્કેલ યદ્યપિડશે. બીજાઓને માટે કરવામાં આવતા થોડામાં થોડા કાર્યવડે પણ અંતરમાં શક્તિ જાગૃત થાય છે; બીજાઓને માટે શુભ વિચાર પરંપરા ચલાવવાથી તે ગમે તેટલી નાદાન પ્રકારની હોય તોપણ તેથી હૃદયમાં ધીમે ધીમે એક સિંહના જેટલા બલનો ઉદય થશે. હું તમને સર્વને હમેશાં આટલા બધા મ્હાઉં છું, પરંતુ તમે બધાએ બીજાઓને માટે કાર્ય કરતા મરી જાઓ એમજ ઇચ્છા હતો રાખીશ—તમને તેમ વર્તતા જોઈને તો હું ધણોજ રાજ થઈશ!

શિષ્ય—પછીતો જાઓ મારા ઉપર આધારવાળાં છે, તેમનું શું થાય?

સ્વામીજી—જે તમે બીજાઓને માટે તમારા જીવનનો ભોગ આપવાને તૈયાર હો તો તમારા ઉપર આધારવાળાં માટે પ્રભુ ખાત્રીથી કાઠકિ ઉપાય થોજ કાઢશે. તમે શું ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો વાંચ્યાં નથી—**નહિકલ્યાણકૃત્કચિત્ત દુર્ગતિતાતમચ્છતિ**. “હે તાત! કલ્યાણ કરનાર કાષ્ઠપણ દુર્ગતિને પામવું નથી.”

શિષ્ય—સ્વામીજી! હવે સમજ્યો.

સ્વામીજી—અગત્યની વાત ત્યાગની છે—ત્યાગવિના કોઈ પણ ખીજ માટે કાર્ય કરવામાં પોતાનું બધુંએ હૃદય અર્પણ કરશે નહિ. ત્યાગી માત્ર સર્વને સમાન દૃષ્ટિથી જુવે છે અને સર્વની સેવામાં પોતાની જાતનું અર્પણ કરે છે. શું આપણું વેદાન્ત પણ સર્વને સમાન દૃષ્ટિથી જોવાનો, આપણને ઉપદેશ આપતું નથી !—ત્યારે ખીજાઓ કરતાં પત્ની અને બાલકો વધારે તમારાં છે, એવો વિચાર તમે શા માટે રાખો છો ? તમારા ઉમરા આગળ એક ગરીબ બીજારીના રૂપમાં નારાયણ પોતેજ જુખથી મરી જાય છે ! તેને કંઈપણ આપવાને બદલે શું તમે તમારી પત્ની અને બાલકોની તૃષ્ણાએનેજ મિથ્યા માંથી તૃપ્ત કરેશો ? શા માટે, એજ પાશવ ધર્મે સમાન છે !

શિષ્ય—ખીજાઓ માટે કાર્ય કરવામાં સમયો સમય પૈસાની જરૂર પડે છે, તે માટે ક્યાંથી લાવવા ?

સ્વામીજી—જેટલું તમારી શક્તિમાં છે તેટલુંએ તમે શામાટે કરતા નથી ? પૈસાની તંગીને લીધે તમે ખીજાઓને કંઈ આપી શકો નહિ તો પણ તમે ખાતરીથી વિશેષ નહિતો જોઈએમાં જોઈએ શુંબ વચ્ચેના પણ તેમના કર્ણમાં સંભળાવી શકો અથવા કંઈ સારો ઉપદેશ આપી શકો; શું તમારાથી આટલું થઈ શકશે કે નહિ ? અથવા આટલું કરવામાં પણ પૈસાની જરૂર પડે છે ?

શિષ્ય—મરોમર, સ્વામીજી ! એટલું તો મારાથી થઈ શકે.

સ્વામીજી—પરંતુ, “હું કરીશકું” એટલું કહેવાથી કંઈ વળવાનું નથી. મને કર્તવ્યદ્વારા જાતોનો કે તમારાથી શું થઈ શકે છે; પછીથીજ હું સમજીશ કે તમારા મારી પાસે આવવાનો કંઈ સારો લાભ લેવાયો છે. ઉઠો, પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તન ચક્રમાં પ્રવૃત્ત થાઓ—આ જીવંતી ક્યાં સુધી રોકવાની છે ? તમે આ દુનિયામાં આવેલા હોવાથી પાછળ કંઈક નીચાની તો મુક્તિ જાઓ. નહિતો તમારામાં, અને પાપાણોમાં શો તફાવત છે ?—તેઓ પણ જીવે છે, ક્ષય પામે છે, મરણ શરૂ થાય છે. તેમની પેઠે જન્મીને મરવાની તમારી મરજી હોય તો તમને તેમ વર્તવા છૂટ છે. તમારાં કાર્યોવડે મને જાતની આપો કે તમારું વેદાન્ત વાચન પરમ કલ્યાણ સાધવામાં ફલવંત બન્યું છે. જાઓ અને બધાને જણાવો, “તમારા દરેકના અંતરમાં એનિત્ય શક્તિનો સમાવેશ છે;” એ શક્તિને જાગૃત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરો. વ્યક્તિના મોક્ષ વિષે તમે શું કરી શકવાના છો ? એ તો ખીલકુલ સ્વાર્થ પ્રચલિતજ છે. તમારા ધ્યાનને દૂર કરો, તમારા મોક્ષ અને એવી બાબતોને બાબતુંએ ફેંકી દો ! એ મારી જાતને જેવા કાર્યમાં અર્પણ કરી છે તેવા કાર્યમાં તમારું બધુંએ હૃદય અર્પીદો.

આવા હિતસાહક શબ્દો શિષ્ય સિંધર ચિત્તથી સાંભળી રહ્યો; તેમની હંમેશની ઉખા અને વકનુત્વ સહિત સ્વામીએ આગળ ચલાવ્યું.

સ્વામીજી—સર્વથી પ્રથમતો જુમિને તૈયાર બનાવો અને સમય આવતાં ધર્મનાં

બાપ્પાનો આપવાને આ દુનિયામાં હજારો વિવેકાનંદો અવતરી આવશે. તમારે આ બાબત માટે શોક કરવાની જરૂર નથી ! હું શામાટે બાલાશ્રમો, કુષ્કાલ રક્ષાશ્રમો વિગેરે ઉમાં કંઈ છું, એ શું તમારા સમજવામાં આવી શકતું નથી ? એક અંગ્રેજ સ્ત્રી બગિની નિવેદિતા તેમને માટે નોકરનું કામ પણ કરીને હિંદીઓની કેવી ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરવાનું શીખી છે, એ શું તમારા સમજવામાં આવતું નથી ? તમેતો હિંદી હોવાથી શું તમારા દેશવાસિઓની એ પ્રમાણે સેવા કરી શકો નહિ ? જ્યાં જ્યાં ફેગ અથવા કુષ્કાલનો ઉપદ્રવ થયો હોય અથવા જ્યાં આગળ લોકો સંકટમાં સપડયા હોય ત્યાં અંગ્રજ તમે બધાએ જાઓ અને તેમનાં દુઃખને ઓછાં કરો. બહુતો આવા પ્રયત્નમાં તમે કંદોય મરણ પામે, તેથી શું યદ્ય ગયું ? દરરોજ કીડાઓની પેટે તમારા જેવા કેટલા બધા જન્મતા હશે અને મરતા હશે ? સમગ્ર દુનિયામાં આવી કેવા પ્રકારનો ભેદ ઉપજી આવે છે ! તમારે મરવાનું તો છેજ, પરંતુ એકાદ મહાભાવના ખાતર મરવાનું રાખો; જીવનમાં ઉચ્ચ ભાવના સહિત મરણ પામવું એ શ્રેષ્ઠ છે. ઘરે ઘર ભટકીને આવી ભાવનાનો ઉપદેશ કરો અને તમને તમારી જાતને પણ લાભ થશે, તેમજ સાથે સાથે તમે તમારા દેશનું કલ્યાણ પણ સાધતા જશો. તમારા દેશની બાંધ આશાઓનો આધાર તમારા ઉપર છે. તમને નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા જોઇને મને અત્યંત દુઃખ યદ્ય આવે છે તમારી જાતે કાર્યમાં—પ્રવૃત્તિમાં જોડાઇ જાઓ ! આમ તેમ સમય ગુમાવશો નહિ—દિને દિને મરણનો સમય નજીક આવતો જાય છે ! આગળ ઉપર સમય આવતાં બધુંએ યદ્ય રહેશે એમ ધારીને તમારે આગમ્ય બેઠી રહેવાનું નથી ! બરોબર લક્ષમાં રાખો—એવી રીતે કંઈ પણ કરી શકતું નથી.

કાલના પડદામાંંચીરા

—:૦:—

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ. ૫૬ થી.)

તેમનું પુસ્તકાલય સાથેનું કાર્ય ખસાસ થતાં તેઓ ઘર તરફ આવવા નીકળ્યા. દેશના રાજ્યો તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને પોતાના રાજ્યમાં વસવાની પ્રમ્ણા દર્શાવી, પરંતુ બુધ્ધેવે આવી આગળની માનપૂર્વક નાપાડી; આના બદલા તરીકે જ જીવ્યું કે તેણે વર્તમાન જન્મને લગતાં કેટલાંક કાર્યો પોતીડોનીસમાં ઉઠાવ્યાં છે અને તે પાર ઉતારવાને તેણે પાછા ફરવું જોઈએ.

તેમની શુદ્ધ તરફની યુસાધરી કાંઈ પ્રકારના ગંભીર અકસ્માત વીનાની હતી, તેપણ

એકાદ ભારે તોડાનમાં તેઓ તેમના માર્ગમાંથી ઘણા આકાશવળા નીકળી ગયા અને કેટલાક નવા અનુભવ મેળવ્યા. આ સમયે આ વહાણે જતાં જતાં સ્વર્ણદારવાણા નગર આગળ લાગર નાંખ્યું; કીર્તિકુમારના મન ઉપર ભપકાદાર શીશ્પકલા જોઇને ઉડા સંસ્કાર પડ્યા, જે કે ખુદદેવને તો ત્યાં આગળનું નીતિનું વાતાવરણ બધું યમલું, અધમ અનેહું લાગ્યું અલબત્ત આ પ્રસંગે તેમણે મંગલદેવી સુધાકાંત લેવાનો લાભ લીધો, જેણે તેમને અત્યંત માયાબર્યો આવકાર આપીને પોતાની પાસે બેમાસ સુધી રાખ્યા. દર્શાવના બલ વડે અને દુરાચારી વૃત્તિઓને કડક રીતે દાખી દેવાથી મંગલદેવ પોતાના દરબારનો દેખાવ સીધે સીધો રાખી શક્યા હતા; છતાંજે તેમને સારી રીતે ખબર હતી કે ટોલ્ટેક સુધારો તે સમયે પણ અધોપાત પામ્યો હતો અને તેમની પ્રજામાંનો એક પ્રબલપક્ષ પોતાના ઉપર તેમના તરફથી મુકવામાં આવેલાં બંધનો માટેની પોતાની અધીરાંધી ભાગ્યેજ છૂપાવી શકતો હતો. તેમને પોતાના રાજ્યનો સમગ્ર દેખાવ શોકની છાયાથી છવાયેલો લાગી આવતો, છતાંજે પોતાના વારસોને ધન્યવાદ આપતો કે તેમનું ભાવિ વારંવાર જડવાદ પરમણુ અને લોભી પ્રજાનો વાળા, દેશના એક વિભાગમાં વસવાનું ઘણું છે તોપણ વિશેષ નહિતો ઓછામાં ઓછું તેઓ અધમ પ્રકારના વામ માર્ગના પ્રયોગોમાંથી ધણાજ છૂટા પડી ગયા છે, અને તેમનામાં કહેવાતાં “સુધરેલાં” વિષય વૃત્તિનાં સ્વરૂપોમાંથી પણ તેઓ બચી ગયા છે. યુવાન હોવા છતાં કીર્તિકુમારને પણ લાગી આવ્યું કે આ સ્થલ ભપકા ભરેલું છે પરંતુ તેમાં કંઈક મલિનતાનો વાસ છે; તેમના માટે સુસાદરીનો સમય આવી લાગતાં તે ધણેજ ખુશી થયો.

ઉત્તર આફ્રિકાના વિવિધવિદ્યાલયમાં પિતા અને પુત્રને યદ્ય આવેલી જૂતકાલની સ્મૃતિની અદ્ભૂત પુનઃચતી જગતીના વૃત્તાંતમાં મંગલદેવને ઉડા રસ આવતો હતો. તેમને પોતાને તેવા પ્રકારનાં કોઇ તાજાં સ્મરણો નહોતાં પરંતુ તેઓ એમ કહેતા કે વારંવાર સ્વપ્નમાં મોટી મોટી પર્વત માલાઓમાં યદ્યને મોટાં મોટાં ટાળાંને પોતાની જાતને દોરી જતાં જોતા; કોઇ પૂર્વના જન્મોમાં કરેલાં ખરેખરાં કાર્યોનાં અવાં સ્વપ્નો સ્મરણ હશે કે નહિ એ વિષે તેઓ શોષ ચલાવતા હતા. કીર્તિકુમાર બેઠો બેઠો આ બધું સાંભળતો હતો તેને લાગી આવ્યું કે પોતાના પ્રપિતામહના ઉપરીપણા નીચે ધીમે ધીમે આગળ વધતો ટાળાં અને ઉચાં ઉચાં ગિરિ શિખરો તેના પણ જોવામાં આવતાં હતાં. તેનાં સ્વપ્નોમાં અનેક બાબતોનો ઉમેરો થતો હતો કે જેમને મહારાજની હાજરીમાં વર્ણવવાની હિમત કરતાં જે પોતે હાલપરનો શમવાળો ના બન્યો હોતતો મંગલદેવ ખાતરીથી ઓળખી શકત. પછીથી તેણે પોતાના પિતા આગળ આવાં સ્વપ્ન વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યાં પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ તેમ જ વિદેશગમન સાથે એ વૃત્તાંતોનો સંબંધ હતો તેમાં ખુદદેવે ભાગ નહિ લીધેલો હોવાથી તેમનામાં આમના વડે કોઈ પ્રકારની સ્મૃતિ જમત, યદ્ય આવી નહિ

આખરે તેઓ સ્વદેશના નગરમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે વૃદ્ધ સૂર્યદેવે કીર્તિકુમારને હર્ષ બર્યો આવકાર આપ્યો અને તેનાં જૂતકાલનાં સ્વપ્ન વૃત્તાંત સાંભળીને આનંદ પામ્યા. તેમના અન્ને આવતા પૂર્વેજ અન્ને આવી પહોંચેલા આઃસર્વ બાબતના વૃત્તાંતને લીધે તે મંદિરમાં તેના નવ-શિષ્યોમાંના એક આશા બર્ષા શિષ્ય તરીકે ગણાવા લાગ્યો; તેના સમક્ષ

મહાત્મ બાપિ હજી છે, એમ સર્વ પાસા સ્વીકારવામાં આવતું. ઝોઝામાં ઝોખું એક માનવિ પથ આતો હિસાબ રાખતું હતું અને બની શકેતો તેમાં બામ પંડવવાદી ઇચ્છાશુ હતું. અનેક વર્ષ પૂર્વે મંદિરમાં દાખલ થવામાંથી તેને લગભગ આટલો બધો દૂર ધસી બનેલો બાકા અભિમન્યુજ તે હતો. તેણે તે સમયે તેને મોઢ પગોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; તેણે હવે વધારે પરિપક્વ બનેલી કલાઓ સહિત તેને આકર્ષવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો.

પરંતુ આ સમયે તે તેણીના પ્રલોભનો સામે ચલાને ત્રણ ઘણો તૈયાર બનેલો હતો. કારણ કે પોતાની સુસાદરીમાંથી પાછા કર્યા પછી તુરંત તેને પોતાની પીઠાણું સુધવાની સુશાકાત થઈ હતી, આ સમયેજ તેને એટલું બધું આકર્ષણ થયું કે જે પ્રથમમાં પ્રથમ લણતો લાભ લેવાય તે લેખને તેણે એકદમ લક્ષ કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પથ તેની લાગણીઓને સંપૂર્ણ ટેકા આપ્યો અને તેના જોટલીજ દૂરતમાં લક્ષ કરી નોખવાને તે હિતુક બની પરંતુ ઉભય પક્ષનાં માતાપિતા “પ્રથમ દર્શનના પ્રેમના” આવા પ્રબલ બતાવને બરોબર સમજી શક્યાં નહિ અને માયાળુરી રીતે પરંતુ દડતાથી ઝોઝામાં એલી એક વર્ષ સુધી રાહ જોઈ જવાની સલાહ આપવા લાગ્યાં. બંને સુવાનીઆંએ આનાચાએ આ વાત કહ્યું કરી કારણ કે આ બાબતમાં તેઓ નિરપાય હતાં, છતાંજે બંને માટે આ વચગાળાનો સમય સખત કસોટીનો ચર્ષ પડ્યો હતો; બૃહસ્પતિની ઝીણી નેજરમાં આ બાબત એટલી બધી સ્પષ્ટ રીતે આવી ગઈ કે તેમણે પ્રેમીઓના અપ્રાપ્ત સંતોષ વચ્ચે એક વર્ષના સમયને લગભગ અર્ધોઅર્ધ ઢુંકવી નાખવાની મુક્તિ રંગી. આ લક્ષ વિધિ સંદેહે જાતે કરાવી જો કે તેઓ જાતે આવી કીયાઓમાં કચિત્તજ ભાગ લેતા હતા; પરંતુ ઘણું કરીને જેમ કાઈ કાલવાર રોમનગરમાં પોપ કરે છે તેમ મંદિરના મુખ બાગના ઉચા દ્વારમાં રહીને એકઠાં થઈને મોટાં ટોળાંને તેઓ આશ્ચિર્વાદ આપતા, ખરેખર આ લક્ષજ તેમના જાહેર કાર્યમાં છેલ્લી વારમાજ દેખાવ દેવા રૂપ નીવડ્યું. કારણ કે માત્ર થોડાક માસ પછીજ કીર્તિકુમાર અને તેની પત્નીને તેમની પયારી આગળ તેમનો છેલ્લો સંદેશ સાંભળવાને બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેમણે કીર્તિકુમારને કહ્યું:—

“હવે હું બીજી દુનિયાના હિમરા ઉપર ઉભોહું, આ અને તે દુનિયા વચ્ચે લટકતા પાંડાની આરપાર મારાં ચક્ષુઓ જોઈ શકે છે. હું તને જણાવું છું કે તારા સમીપ હજી અનેક સંકટો ખડાં છે કારણ કે તારા જીવકાલમાં જે જે અશુભ હોય તે પરિણમીને અંત લાવવા માટે હમજીજ તે તારા ઉપર ચડપથી ટૂટી પ્રદર્શ કે એમ ચલાથી તું તેમાંથી છૂટે થાય. તારા બીજા જન્મમાં તું જીવંતી રીતે મરણ પામીને તારે કેટલુંક રેવું પતાવીશ અને તે પછી તું અંધકાર અને દુરાચારના વાતાવરણમાં પાછો આવી પડીશ; છતાંજે આ સર્વમાં જોતું જ્યોતિને જોઈ શકાય અને તને અંધબનાવતા પદને બેઠી શકાય તો તને મોટા જીવંતો મળી રહેશે. તારે મારે પગલે ચાલવાનું છે, અને જેમને હું પૂછું તેમનાજ પાદમાં તારે સમવાનું છે. હા, તેણે પણ (તેની ઓ સુધવા પ્રત્યે) મને અત્યંત સંસ્વાનું છે અને તને તારો પિતા કોરશે. કારણકે તમે બંનેએ એક મહાકુસનો બનો—કનિયામે સંકાય ચનારાઓના કુળનાં. હવે હું જાનવો જોને મરણ કહે છે તેમાં પ્રવેશું છું.

જેકે દેખાતી રીતે હું તમને છોડી જાઉં છું તોએ ખરું કહેવા માયું તો હું તમને છોડી જતો નથી, કારણ કે જન્મ અથવા મરણ એકથી પણ એ કુલનાં સભ્યોમાં બેઠે ઉપજતી થકાતો નથી—તેમણે કોઈ કાલે પણ ભાગવામાં ના આવે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોયછે. માટે તોફાનના સામે થવામાં દિવંત વાળો બનજો, કારણકે તોફાન વીતી ગયા પછી સર્વ જરૂર પ્રકાશશે—એ સર્વ કોઈકાલે આશ્રમતો નથી.”

આ પછી ચોલાક દિને સૂર્યદેવે, હેલોઆસ મૂક્યો, પરંતુ કીર્તિકુમાર તેમને પોતાના સમગ્ર જીવનમાં જરા પણ વિસરી ગયો નહિ; તે સ્વપ્નમાં તેમનાં વારંવાર દર્શન કરતો અને તેમના તરફથી આશિષ અને સહાય મેળવતો. આ પ્રમાણે તેમને બદલે બુધદેવને મહામંદિરની દેખરેખ સંભાળી લેવી પડી અને સૂર્યદેવની બુદ્ધિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે દરેક બાબત ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; ઐહિક રાજ્યના ઉપરિ તરીકે તેમના પિતા ભાલ-ચંદ્ર દરેક રીતે સહાય કરતા હતા.

શુક્રદેવની પુત્રીઓ એક અત્યંત નીકટ રીતે જોડાયેલા કુટુંબ જેવી હતી; ખરેખર તેમની લાગણીઓ એટલી બધી એક સરખી હતી કે સુધનવાં (સ્ત્રી) અને પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) ઉભયે કીર્તિકુમાર માટે પ્રેમ મસ્ત બન્યાં હતાં. તેમજ અન્યોઅન્ય માટે પણ પ્રેમવાળાં હતાં. જ્યારે તેણે પ્રથમની સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે બીજાનામાં કોઈ પણ પ્રકારની ઈર્ષ્યાની લાગણીને ઉદય થવાનો અસંભવ હોવાથી તેણે પૂર્વની પેઠેજ પતિ અને પત્ની ઉભયેતે પોતાનાં પ્રેમપાત્ર બનાવ્યાં એ ઉભયે પણ આવા પ્રેમનો એવો પ્રબલ બદલો વાળ્યો કે તેમણે તેને પોતાની સાથે વસવા માટે બોલાવી. તેણે પણ આતું આમંત્રણ આપ્યું થી સ્વીકાર્યું અને પછીનાં બધાંએ વર્ષમાં તેના જેવું નિમકહલાલ અને પ્રેમી સાથી કોઈ પણ અન્ય બાએજ નીવડી શક્યું હોત. ચિદંબરની બનીજ કૌમુદિનું દર્શન આથીપણ વધારે દયાજનક હતું અને તેથી તેને તેના કાકા શુક્રદેવે દત્તક કરી લીધી હતી. તેપણ કુટુંબ સાથે મોટી ચર્ષ હતી અને તેની સાથે એટલી બધી એકતાર બનીગઈ હતી કે બંને મોટી બાલાઓનું દર્શન જોઈને તેપણ કીર્તિકુમારના પ્રેમની બાગી બનવા ઈચ્છતી હતી; જ્યારે તે એ ઉભયેને લઈ ગયો ત્યારે આ બાલા બીલકુલ બમહાલ બની ગઈ હતી, કાણકે નવીન કુટુંબમાં જોડવાની માગણી તે સારી રીતે કરી શકી નહિ. છતાંએ આગળ ઉપર તે આ કુટુંબની લાંબી લાંબી મુલાકાતો લેવા આવતી અને સમય વીતતાં કીર્તિકુમારના બન્ધુ અજીતસિંહ સાથે પ્રેમગાંઠમાં જોડાઈને આ પ્રમાણે જેમના ઉપર તેને આટલો બધો પ્રેમ હતો તેમના સાથમાં રહેવો લાગી

ઉત્તરઆફ્રિકાના વિશ્વવિદ્યાલયના સત્તાધારીઓ તેમના પુનર્જન્મ પામેલા સ્થાપકને કદાપિ જુલો ગયા નહોતા; આવી એક અદ્ભૂત વાર્તા કહેનાર અને આટલો બધો જ્વલંત ઉત્સાહ દર્શાવનાર યુવકને તેઓ વિસરી ગયા નહોતા. આ વાર્તા સમાજની કલ્પનામાં ધૂમી રહી હતી અને બૂમિમાં દરેક ધરમાં વારંવાર કહેવામાં આવતી; તેની મુલાકાત પછી આશરે બારેક વર્ષે આ વિશ્વવિદ્યાલયનું ઉપરિપદ સીધે સીધા કોઈ અનુગામિણિના ખાલી પડયું; કોઈકે એવો વિચાર હવામાં ફેલાવ્યો કે આ જગ્યા મૂલ સ્થાપકને આપવી જોઈએ,

આ ઉપરથી આખા દેશમાં અદ્ભૂત પ્રકારનો ઉત્સાહ પ્રસરી વળ્યો; આના પશ્ચિમ રૂપે દેશના અધિપતિએ કીર્તિકુમારને એટલું બધું આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું અને એટલી બધી ઉદાર બક્ષિસ આપવા માંડી કે આનો નકાર બજુવો એ તેને બાલિશતાભરી હઠ જેવું લાગી આવ્યું. જો કે આ સમયે તેને એક પત્ની અને ત્રણ બાલકો હતાં છતાં એ તેણે જાતે દેશવટા લઇને એક વિદેશી ભૂમિમાં તેમને ગાડે ગૃહ ઉભું કરવાનું કપુલ કર્યું.

તેને આફ્રિકામાં સંપૂર્ણ દબાયા ભર્યો આવકાર મળ્યો; રાજાની ખાસ માગણીથી તે મુખ્ય નગર આગળ ઉતર્યો અને કેટલોક સમય ત્યાં આગળ આનંદ ઉત્સવ ભોગવીને દેશમાં યઇને પોતાના પ્રાચીન ગૃહ તરફ વિજય ભર્યું પ્રયાણ કર્યું. ચૌદસે વર્ષ પૂર્વે તે જે ખડોમાં વસતો હતો તેમાંજ વસવાની તો ગોઠવણ કરી ચક્રો; તેણે પ્રાચીન નમુનાઓ પ્રમાણે રાચરચીણુ પણ તૈયાર કરાવ્યું; તેનાથી બની શકે તેટલી રીતે એ પૂર્વ જન્મમાં એ રચલનો જેવો દેખાવ હતો તેવો લાવવાને તેણે પપલ આદર્યા. તે સમયના ઉત્સુક પ્રયત્નોની પુનઃ ચતી સ્મૃતિ તેને અત્યારે ના ખુટે એવી નવાઇ અને આનંદનું સ્થાન બન્યું હતું; અનેક જમાનાઓ પછી યશ્વ પોતાના કાર્યનું સ્થાયી પરિણામ જોવાની ગણ્યાં ગાંડ્યાંને મળતી તક તેને મળી હતી. ચૌદસે વર્ષોએ પણ એછા નહિ બતાવેલા બલ અને ઉત્સાહપૂર્વક તે જાતે વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યમાં જોડાયો અને તેની પત્ની સુધન્વા તથા તેની સાળા પૂર્ણચંદ્ર (તે પણ તેમની સાથે આવી હતી,) પણ તેમાં સમાન ઉત્સાહથી ભાગ લેવા લાગ્યાં,

તેના ઉત્સાહનો ચેપ લાગવાથી સુધન્વા અને પૂર્ણચંદ્ર ઉભયેને એ દૂર જતા જૂત-કાલનું કંઈ કંઈક સ્મરણ થવાનો આરંભ થયો, પરંતુ પ્રાચીન સમયના તેના સંપૂર્ણ ભોમિયા હોવા સાથે તેમની સ્મૃતિ કોઈ પણ પ્રકારે જરાએ સરખાવી શકાય એવી નહોતી. એ સમયે સર્વથી યુવાન બાલક રણસિંહ પોતાના પિતાના જેટલુંજ બધી એ રીતે આ બાબતમાં ભોમિયું હોય એમ જણાતું હતું; બીજે બાલક યશપાલ એ બધી બાબત સાથે એ પૂર્વના જન્મમાં સમાન રીતે ભોમીયો બનીને જોડાયેલો હતો છતાં એ તેને એ બાબતની કોઈ પણ પ્રકારની સ્મૃતિ આવતી નહોતી. કીર્તિકુમારને એકદમ માલૂમ પડી આવ્યું કે એક વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવી અને સર્વ બાબતોને પોતાની મરજી મુજબ ગોઠવવી એ એક વાત હતી, પરંતુ હજારો વર્ષની દંતકથાઓના બારવાળા તેના સર્વ વ્યવહારો વ્યવહારમાં આવ્યા પછી તેની વ્યવસ્થા કરવી એ બીલકુલ જુદીજ બાબત હતી. હજુએ તેને પોતાના કાર્યમાં ધણે આનંદ આવતો હતો અને તે સર્વ બાબતોની એવી યુક્તિ પૂર્વક વ્યવસ્થા ચલાવતો કે ધીમે ધીમે સ્થાપવા ધારેલા તેના અનેક પ્રકારના સુધારાઓ સામે કોઈ પણ પ્રકારનું ધોંધલ કરવામાં આવ્યું નહિ. તેણે પોતાના પિતા છુધદેવ સાથે સતત પત્ર વ્યવહાર રાખ્યો હતો કારણ કે વિશ્વવિદ્યાલયનું ઉપરિપદ સ્વીકારવામાં તેમની હા મેળવવા પહેલાં તેમણે તેની સાથે આવા પ્રકારની એક શરત કરી હતી. જ્યારે જ્યારે તેને તેની ખાસ જરૂર પડી આવે અથવા જ્યારે જ્યારે તેને પોતાનું બલ ક્ષીણ થતું લાગે ત્યારે પૂરે પાછા આવી આવવાની એક અન્ય શરત પણ તેમણે કરી હતી.

સરખામણમાં નવાઈ બરેલાં, ખોવાયેલીનાનાં સખ્ત મહેનતનાં- કેટલાંક વર્ષ ચાલી ગયાં; તેનાં બાલકો યશપાલ, રણસિંહ અને રાજપાલ તેની આસંપાસ મોટાં બન્યાં હતાં અને વધારાનાં બે વરુણતારા અને વિગ્નાચંદ્રનો તેના કુટુંબમાં ઉમેરો થયો હતો. આટલાં બધાં યુવાનીમાં પરણેલાં હોવા છતાં તે અને તેની પત્ની સાથમાં વસિને અત્યંત સુખી બન્યાં હતાં અને પ્રેસા પૂર્વજન્મમાં તેજ દેશમાં તેઓ જેડીયા બાપ્તઓ હતા તેના જેવાંજ નિકટનાં જેડાયલાં હતાં. કીર્તિકુમાર આફ્રિકામાં કાર્ય કરતો હતો તેવામાં તેનો પ્રમિતામદ મંગલદેવ સુવર્ણહારવાળા નગરમાં મરણુચરણ થયો અને તેના પ્રપિતા ભાલચંદ્રને રાજ્યનો જબો ધારણ કરવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા. એકાડ લોકના વ્યાવહારિક સુખીનું સ્થાન ભાલચંદ્રને સ્થાને શુક્રદેવે લીધું, કારણ કે તેમનો જ્યેષ્ઠ બંધુ યુધ્ધદેવ ક્યારેનાએ મહામંદિરના કાર્યમાં યોગ્યો હતો. ભાલચંદ્રને માલૂમ પડી આવ્યું કે રાજધાનિનાં નજરું પદ કંઈ મોજબજા કરવાનું નહતું કારણ કે તેમણે પોતાના પિતાને પગલે રાજ્ય કાર્યભાર ચલાવવા માટે પોતાથી બનતું સર્વ કર્યું હતાંએ સદાચારની બાબતમાં વધારે છૂટ મળનારા પક્ષનો વિરોધ હમેશાં વધારે બલવાળો અને અધીરો બનતો ગયો. અનેક કાવતરાં ઉઘાડાં પાલીને ડાખી દેવામાં આવ્યાં છતાંએ નવાં નવાં હમેશાં બહાર આવતાં ગયાં અને એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું કે સદાચારી જીવન ગાળવાનું ઇચ્છતા યોગ્ય અને આવી બાબત માટે જરા પણ દરકાર વિનાના મોટા ભાગ વચ્ચે યોગ્ય સમયમાંજ ખૂલે ખૂલે સુદ સળગી ઉડતું જેમએ. આવી દશામાં ભાલચંદ્રને આવા એક રાજ્યની વ્યવસ્થા કંટાળા બરેલી અને આભાર પીનાના કાર્ય જેવી લાગી અને દૈવતાથી આગળ વધતાં વ્યાપારી રાજ્યમાં પાછા જવાની વારંવાર તેઓ ઇચ્છા દર્શાવવા લાગ્યા.

આ સમયે જે કે ઉત્તરઆફ્રિકામાં આવેલું વિશ્વવિદ્યાલય ધણું કેરીને દુનિયામાં અત્યંત ખ્યાતિ પામેલું હતું છતાંએ દેશમાંના ગરિબવર્ગોની કેલવણીની બાબતને તો ખીલકુલ વિસારી મૂકવામાં આવી હતી. ઉચ્ચવર્ગોને તો આ બાબતનો ખીલકુલ વિચાર આવતોજ નહિ, પરંતુ એક એવી બાબતથી આ વાત કીર્તિકુમાર અને સુધન્વાના લક્ષ ઉપર આવી કે તેમના એક ખાસ નિમકહલાલ લગભગ મિત્ર જેવા નોકરને બાધરૂપે એક ચપલ નાનો છોકરો (ખલવંત) હતો, તેના ઉપર કીર્તિકુમારનાં બાલકોની પ્રીતિ હતી; (પોતાના પુત્રોએ કરેલી કેટલીક ટીકાના પરિણામરૂપે) આ બાલકની કેલવણીની તપાસ કરતાં પ્રથમવારજ કીર્તિકુમારના લક્ષમાં આવ્યું કે ગરીબ વર્ગો માટે આવા પ્રકારની કોઈ પણ ગોઠવણ ખીલકુલ કરવામાં આવી નથી. તેણે એક ખોનગી શિક્ષક રાખીને એ ખાસ બાલકના શિક્ષણ માટે સહજમાં ગોઠવણ કરી લીધી અને યોગ્ય સમયે તેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક મહત્ત્વ ભણતી વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરી દીધો. આ દશાંત ઉપરથી તેનામાં એવા વિચારનો ઉદય થઈ આવ્યો કે ગરીબ વર્ગોમાં આવાં સમાન ચંપલતાવાળાં અનેક બાલકો સારી રીતે હોઈ શકે જેમને માટે આવી વ્યવસ્થા જરા પણ ગોઠવેલી જેવામાં આવતી નથી. તેણે અને સુધન્વાએ સાથે મળીને આ બાબતનો લાંબા સમય સુધી વિચાર ચલાવ્યો, આખરે એક કામચલાઉ યોજના ઘડી કાઢી, તેને પાર પાડવામાં વિશ્વવિદ્યાલયની આવકનો કેટલોક ભાગ વાપરવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો.

એક પ્રકારના બોર્ડિંગ સ્કૂલ અને કૃષિકારજાતિના નિયંત્રણ આ યોજના ધરા.

વાની હતી. તેની એવી યોજના હતી કે 'વિશ્વવિદ્યાલયે' દેશના સઘળા ભાગમાં મધ્ય સ્થલમાં આવેલા ભૂમિનાત્મકોએ મેળવીને તેમના ઉપર મહત્ ભજુવાની શાળાઓ સ્થાપીને ચલાવવી. આવે દરેક ભાગ એક શાલા-શિક્ષક અને એક ખેડુતની સહભાગી વ્યવસ્થામાં રહેવાનો હતો; બાલકોને શાલામાંજ વસવાવું હતું અને દરેક દિનનો અર્ધ ભાગ શિખવવામાં અને અર્ધ ભાગ ખેતીમાં ગાળવાનો હતો. આવાં સંસ્થાનોને પ્રથમ વર્ષ માટે વિશ્વવિદ્યાલય નિભાવવાનું હતું; તે પછી એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી કે વધારાની ઉપજના વેચાણમાંથીજ તેમનો નિભાવ પૂરતી રીતે થઈ શકશે. આ બંને બાબતમાં બાલકોને ખવરાવવાનું અને વસ્ત્રોનું ખર્ચ શાલાના બડોળમાંથીજ પ્રથમ ખર્ચવાનું હતું. બાલાઓને પણ તેમને યોગ્ય કાર્ય કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં આમાં દાખલ કરવાની હતી. એક શાલા-સંસ્થાન અમુક વર્ષો સુધી સારી રીતે ચાલતું હોવા પછી એમ જોવામાં આવે કે તેની પાસે પૂરતો વધારો છે તો તેને તેમાંથી પોતાની શાખાઓ સ્થાપવાનું માન લેવાની છૂટ હતી પરંતુ સર્વે વિશ્વવિદ્યાલયની સીધી દેખરેખ નીચે રહેવાની હતી. ખાસ છુદ્ધિ દર્શાવનારાં બાલકોને, કેટલેક પ્રકારે વર્તમાનકાલની શિષ્યવૃત્તિની ઘટના પ્રમાણેની ઉચ્ચ શાલાઓમાં પ્રવેશવાની સગવડો આપવામાં આવી હતી; જે તેઓ પોતાનો માર્ગ વિશ્વવિદ્યાલયના માર્ગ પર્યંત કાપી શકતા તો તેમને કેટલીક છૂટછાટ આપવામાં આવતી; તેના અભ્યાસમાંથી પસાર થતાં તેમને માટે વિત્તોપાર્જક કંઈક કામ શોધી કાઢવામાં આવતું.

પ્રથમ આ યોજનાને દેશના રાજને દર્શાવવામાં આવી તે તેમણે અતિ આનંદ સહિત સ્વીકારી અને પોતાની પ્રજાને તેનો લાભ લેવાની બલામણુ કરી. પછાંચી કીર્તિકુમાર કાર્યમાં સખ્ત રીતે જોડાયો, અનેક સ્થલોમાં ભૂમિ ખરીદ કરી, તેને આપવામાં આવતા બીજા તૂકડાઓ મેળવ્યા અને વિશ્વવિદ્યાલયની સામાન્ય સ્થાના પ્રમાણે તેમના ઉપર શાલાઓ બંધાવવા માંડી—એટલે એક મોડું વિશાલ બવન નહિ પરંતુ એક બાગના મધ્યમાં આવેલી છૂટી છૂટી કોટડીઓના રૂપમાં. આ સંસ્થાઓનો લાભ લેતાં ગરીબ લોક પ્રથમ ચોરા ઘણા દૂર રહેતા હતા; ત્યાં જનારાં બાલકો તેમનાં માતૃપિતા માટે કંઈ પણ કમાવાને અશક્ત બનતાં હતાં એજ તેનું મુખ્ય કારણ હતું; પરંતુ ચોરાક સમયમાંજ આ યોજનાના મોટા લાભ સામાન્ય રીતે સમજવામાં આવવા લાગ્યા અને એ સર્વે સંસ્થાઓ ઉભાગઇ જાય એટલી બધી બરાવા લાગી. આ સર્વની વ્યવસ્થા માટેની કીર્તિકુમારની યોજના અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિવાળી હતી; તે તેમને વિશ્વવિદ્યાલયની વિશાલ જગીરોમાંથી યોગ્ય પ્રકારનાં બીજાં અને કલમો પૂરી પાડતો હોવાથી તેઓ 'ચોરાક સમયમાંજ પૈસા-સંબંધે સ્વતંત્ર બની ગયાં હતાં; શાળાઓ સ્થાપવાનું માન મેળવવાની હઠિાઈ એ સર્વેમાં અતિ પ્રબલ બની ગઇ હતી. કીર્તિકુમારે શારીરિક કેલવણીના પોતાના પ્રાચીન વિચારને પણ આમાં યોજ્યો હતો, તે માટે અત્યારે પણ તે પૂર્વ જન્મના જેટલોજ વિસ્તારી દેતાં આને લીધે તેની સંબાળમાં શિક્ષા મેળવતા યુવકો માત્ર સારી રીતે કેળવાયલા હતા એટલુંજ નહિ પરંતુ બાકીનાઓ કરતાં શરીરે પણ વધારે આરોગ્ય હતા. આ વિષયનો આ ભાગ અત્રે સમાપ્ત કરી લઇએ; કીર્તિકુમાર બધાં મળીને ઉત્તર આફ્રિકામાં સત્તાવીસ વર્ષ રહ્યો; તેના જતા પૂર્વે તેની શાલાઓની એક જળ આખા દેશમાં પથરાઈ રહી હતી;

અમુક ઉમરનાં છોકરાંને અમુક શિક્ષણ મળતાં સુધી બધાંએ તેમાં ફરજિયાત આવવાનું
રમાત : રાત્રીએ ઠાઠયું; છતાંએ તેમ કરવાનું યોગ્ય. કારણ જણાઈ આવતાં તેમાં છૂટ
મુકવાનો વિવેક કરવાનું કાંઈ સ્થાનિક અમલદારોને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

આ યોજના બધી રીતે લક્ષમાં લેતાં સારી રીતે પાર ઉતરી પરંતુ તેનું એક અણ-
ધાર્યું પરિણામ આવ્યું. શારીરિક કેલવણી ઉપર આવવામાં આવતા લોકને લીધે અને સીધે
સીધું વિશ્વવિદ્યાલય સાથે જોડાણ હોવાથી. આવી ગરીબો માટેની શાલાઓના શિષ્યોને,
ખાનગી શાલાઓમાં ભણવા આવતા પૈસાદાર માતૃપિતાના પુત્રો કરતાં ઘણાજ વધારે
લાભ મળતો હતો. આ ઉપરથી કેટલાક વ્યાપારીઓએ શાલા સંસ્થાઓમાં પોતાનાં બાલકો
મોકલવા માંડ્યાં; યોગ્ય સમયમાંજ તેમની એક મોટી સંખ્યા એકઠી થઈને કેટલીક જમીન
ખરીદી, ફક્ત પોતાના વર્ગનાં છોકરાં માટે કીર્તિકુમારની જાતની એક શાલા બાંધી અને
વિશ્વવિદ્યાલયને અર્પણ કરી. કીર્તિકુમારે તેનો સ્વીકાર કર્યો, તે વિજયવંત બની અને
યોગ્ય સમયમાંજ તેના જેવી બીજી અનેક નીકળી આવી. આ સર્વનું સાદજીક પરિણામ
એવું આવ્યું કે એક પછી એક પ્રાચીન શાલાઓ શિષ્યોની ખોટને લીધે બંધ પડવા
લાગી, યોગ્ય વર્ષમાં આખા દેશની કેલવણીની વ્યવસ્થા વિશ્વવિદ્યાલયના હાથમાં આવી
પડી અને વ્યાવહારિક રીતે કીર્તિકુમાર સામાજિક કેલવણીના અમાત્યરૂપ બન્યો.

આ સર્વને લીધે તે ઘણો પ્રદર્શિતમાં લાગેલો રહેતો અને આવા મન માનતા કાર્યમાં
વર્ષો સપાટા બંધ થઈવા લાગ્યાં. તેણે અને મુદ્ધવાએ નક્કી કર્યું કે પોતાનાં બાલકો પોતાનો
સ્વદેશ બુદ્ધી જાળવે એમ થયું જોઈએ નહિ તેથી તેમણે તેમને એક બે વાર તેમના પ્રપિતા
બુદ્ધદેવની મુલાકાત લેવાને મોકલ્યાં હતાં. આ મુલાકાતોના સમયમાં ત્રણે બાલકોને પોતાના
નવા દેશમાં સાથે લાવવાને ત્રણ પત્નીઓ મળી ગઈ હતી. કીર્તિકુમારનો એક નાના બાઈ
જ્ઞાનચંદ્ર વાઙ્મિ સાથે પરણ્યો હતો પરંતુ એક પુત્ર મુદ્ધા અને એક પુત્રી તેજસિંહ
મુકીને મરી ગઈ હતી. પોત્તીડોનીસની મુલાકાતના સમયે રણસિંહને તેજસિંહ (સ્ત્રી)
માટે પ્રેમ થઈ આવ્યો અને તે તેને પરણ્યો. જ્ઞાનચંદ્રનું મરણ થતાં તેના બાઈ મુદ્ધાએ
તેની બેન અને સાળા સાથે આફ્રિકામાં આવવાનું નક્કી કર્યું. કીર્તિકુમારે વિશ્વ વિદ્યા-
લયના સંબંધમાં તેને માટે કામ શોધી કાઢ્યું; તે અલ્પકાલમાંજ કીર્તિકુમારની મોટી પુત્રી
રાજપાલ સાથે પ્રેમમાં પડ્યો અને લગ્ન કર્યું. યોગ્ય સમય પછી તેને એક શોકકારક
અકસ્માત નડ્યો; તે ધોડેથી પડ્યો અને એવો દુઃખી થયો કે તે મરણકારક નીવડ્યું.
તેથી પોતાના બાલક વજ્ર સહિત રાજપાલ (સ્ત્રી) ફરીથી વળી પોતાના પિતાને ઘેર
પાછી ફરી. યોગ્ય સમય પછી તેણે એક માયાળુ અને સશક્ત પુરૂષ અજબસિંહ સાથે લગ્ન
કર્યા, તેમને રમા નામની નાની મોહકબાલા અવતરી હતી તે તેના પિતામહનું મુખ્ય
લાડનું પાત્ર બની હતી. તેમને ભદ્રાય નામનો એક પુત્ર પણ હતો.

કીર્તિકુમારે કેટલાંક વર્ષો સુધી દંદતાથી કાર્યને આગળ ધપાવ્યું; આટલા બધા
નિકટના સંબંધવાળા વિશ્વવિદ્યાલયને દોરવામાં તેણે પોતાનું બધુંએ જીવન ગાળ્યું હોત,
પરંતુ તેનો પિતા બુદ્ધદેવ અને તેની માતા બૃહસ્પતિ દૃઢ થયલાં અને પ્રથમ કરતાં યોગ્ય
કામ કરી શકતાં હોવાથી તેમણે તેને પોતાના છેલ્લા દિવસમાં તેની હાજરીવડે દીવાસો

આપવા સાર, પાછા આવવાનું આગ્રહપૂર્વક લખ્યું. જે કે આફ્રિકાના વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્ય છોડવાની બાબત તેને માટે મુશ્કિલ થઇ પડી હતી, છતાં એ આવા અર્જનને તાબે થવાનું પણ તેને ફરજ રૂપ લાગી આવ્યું. તેણે આ બાબતનો પોતાની પત્ની સાથે, વિચાર ચલાવ્યો; પોતાનાં આટલાં બધાં પૂજ્ય માતાપિતાની ઇચ્છા ખાતર, આપણે આપણી ગમે તેવી બલવાન ઇચ્છાઓનો પણ ભોગ આપવો જોઇએ એમ જણાવીને તે પણ તેમાં એકમત થઈ. આ ઉપરથી કીર્તિકુમારે રાજધાનીમાં જઈને રાજની મુલાકાત લીધી; તેમાં તેણે આ વિષેની ખરેખરી બાબતો તેમને સીધે સીધી સમજાવી અને પોતાને કેવી રીતે વર્તવું યોગ્ય લાગતું હતું તે પણ જણાવ્યું.

પ્રથમ તો રાજ્યએ તેને વિશ્વવિદ્યાલય છોડી જવાની ચોખ્ખી ના પાડી; પરંતુ એક રાત્રીની નિદ્રા પછી તેણે તેને પાછો બોલાવી મંગાવીને જણાવ્યું કે જે તેનો પુત્ર યશ પાત્ર (જેને રાજ્યએ જોયો હતો અને પસંદ પડ્યો હતો.) વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્ય ઇપ-વ્યં. વરચાપક તરીકે ઉપાધી લે તો કીર્તિકુમાર બસે જઈને પોતાના પિતાની ઇચ્છાને આધીન બને. છતાં હવે એ કીર્તિકુમારે વિશ્વવિદ્યાલયના નામના પણ ઉપરિપદમાં રહેવું જોઇએ અને તે વિષેના બધા અગત્યના પ્રશ્નોનો નિર્ણય પણ તેણે જ કરવો જોઇએ, એમ તેમણે અતિ આગ્રહથી જણાવ્યું. યશપાલ આવો માર્ગ કયુલ કરે તો આવી ગોઠવણનો કીર્તિકુમારે આભાર સહિત સ્વીકાર કર્યો; આ પ્રમાણે તે કયુલ યશે એવી તેની ખાતરી હતી. ઘેર પાછા આવે તેણે પોતાના પુત્રોની એક કુટુંબ-સભા મેળવી અને તેમાં રાજનો નિશ્ચય જણાવ્યો. યશપાલ વ્યાવહારિક અને સમગ્ર પુરુષ હતો અને તેની પત્ની માલતીમાં પણ વ્યવસ્થા કરવાની ઘણી શક્તિ હતી. તેથી વિશ્વવિદ્યાલયના લાભ તેમના લાયકાંત, સુરક્ષિત, રહેશે એમ જણાયું. આ ઉપરાંત વળી રણસિંહ સક્ષમ દૃષ્ટિવાળો અને સંસ્કારો ગ્રહણ કરી શકે એવો હતો તે પોતીડાનીસમાંની પુરોહિતની પદવી. માટે કમવાર પોતાના મોટા પુત્ર કરતાં વધારે યોગ્ય જણાયો. આ પ્રમાણેની ગોઠવણથી ઉપજી આવેલા અચંબો થઇ રહ્યા પછી, એ બધાએ કયુલ થયા કે હાલની દશામાં જે શ્રેષ્ઠ પ્રકારે થઈ શકે, તેવું જ કરવામાં આવ્યું છે; પોતાનો વારો આવતાં યશપાલ રાજધાનીના નગરમાં ગયો, રાજ પાસે પોતાના પદનો સ્વીકાર કરવાની આજ્ઞા મેળવી અને વિશ્વવિદ્યાલયની વ્યવસ્થા માટે તેને ગંભિરતાથી સર્વ સોંપણી કરવામાં આવી. તેના પાછા આવ્યા પછી, કીર્તિકુમારે ધર્મ પૂ. ૧૬૮૨૩ માં પોતાના દેશ તરફ વહાણ હંકાર્યું; પૂર્ણચંદ્ર, રણસિંહ અને વૃક્ષતાડાને તે પોતાની સાથે લઈ ગયો.

[આજુ.]

II સામાજિક પુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક ભાવના:

ઓની અસર II

મધ્યકાલના ઝમાનામાં અમુક સિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધા હોવાની બાબતને અસંત અગત્યની ગણવામાં આવતી હતી; એકાદ માનવિ એક દુરાચારી જીવનતા. દુર્ગંધવડે આસપાસના પ્રદેશોને ઝહેરી બનાવીને પવિત્રતાના સુવાસમાં સારી રીતે મરણ કરણુ થઈ શકતો હતો. દેવલ સંસ્થાના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરવો એ એક અગત્યની બાબત હતી; એ સંસ્થાઓ પશ્ચાત્તાપ પરાયણ દુરાચારી માટે તારણનો માર્ગ સુતર બનાવતી હતી—તેનામાં હવે વધારે વાર દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થવાનું બલ નહિ રહેલું હોવાથી તથા તેની મરણ પધારીની આસપાસ નકેના અગ્નિએ જ્વલત પ્રકારે જ્વલતા હોવાથી તે પશ્ચાત્તાપવાળો બનેલો હોય છે; આવા પ્રકારના શ્રદ્ધામય દેવવારોપણને એટલી બધી દદ સુધી લઈ જવામાં આવ્યું હતું કે એક દુરાચારી કરતાં એક વિશુદ્ધ જીવન માળતા નારિતકને વધારે ભયંકર હોવાથી વધારે તિરસ્કારને પાત્ર ગણવામાં આવતો હતો; મને જો બરોબર યાદ હોય તો એક વિશુદ્ધ જીવનવાળા નારિતકના જીવન સામે એક વાક્ય વાપરવામાં આવતું હતું કે “એક ચોખ્ખી યાજ્ઞમાં પીરસેલો” એવાળો ખોરાક વધારે આકર્ષક જણાય છે.

પછીથી આવી ભાવના સામે એક પ્રકારનો પ્રત્યાધાત થયો અને અસારે અમે પૃથ્ઠ બનેલાં જ્યારે યુવાન હતાં તે દિનોમાં એવું ખુસ્તે ખુશ્તું જણાવવામાં આવતું હતું કે જીવનની નીતિમયતા એજ એક અગત્યની બાબત હતી અને જો એક માનવિનું જીવન વિશુદ્ધ હોય તો તેની કેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય, તેનો કંઈ પણ હિસાબ નથી. જો એક માનવિનું જીવન વિશુદ્ધ હોય તો તેની કેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય, તેનો કંઈ પણ હિસાબ નથી. જો એક માનવિ ઉમદા વર્તન રાખે તો સર્વ પ્રકારે સાફ હતું તેની શ્રદ્ધાની, માન્યતાઓની બાબત તદ્દન ગોણુ હતી; એમ માનવામાં આવતું હતું.

યથાર્થ શ્રદ્ધાની શ્રદ્ધા ઉપયોગિતા વિષેનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત સત્ય છે; પરંતુ શ્રદ્ધા પ્રકારે અગત્યની શ્રદ્ધા તો તે હોય છે કે જે માનવિ ખરેખરી રીતે માનતો હોય છે; અને તેના ઓછવડે ખેલતો હોય છે તે નહિ; શ્રદ્ધાની કસોટી વર્તનમાં થઈ આવે છે; એમ પ્રો. બેમને યોગ્ય જ દર્શાવ્યું છે. જો એક મનુષ્યની એવી શ્રદ્ધા હોય કે માનવિનો પાત અને ચોરી કરવાથી નકમાં જન્માય છે તો તે તેમનું એક પણ પાપ કરશે નહિ; પરંતુ તેની એવી શ્રદ્ધા હોય કે જે તે મરણ પધારીએ પશ્ચાત્તાપ અને ક્રિષ્ચિઅન ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધા ધણુ કરે તો તે સુરક્ષિત રીતે મનુષ્યવધ અને ચોરીનાં કાર્ય કરી શકે અને આ પ્રમાણે નકમાંથી બચી જાય; જો તેને તેની જીવિતનું વલન આવી ખરાબ વિચારમાં ફોડી જાય તો પછી તે આવાં દુષ્ટ કર્મોમાં જ પ્રવૃત્ત બનશે. માત્ર તે મરણ પધારીએ

દરેકન પદ્માપત્ની નાદ જોઈ રહેશે. પોતાના એકાદ હુમલામાં ઘોડાને દોડાવતાં ગોળીથી મળ્યાં ગયલા એક લૂટારાની વાતને જો તે માને, કે જન અને જમીન વચ્ચે તે દયાભાઈ શોધ ચલાવતો હતો. અને તેને દયા મળી હતી, તો તે મરણ પધારીએ નહિ પડવાનું સાદસ પથ શક્ય કરી શકે.

જ્યાં સુધી લોકો નિત્યની સમને અનીતિમય સિદ્ધાન્ત માનતા હતા ત્યાં સુધી એકાદ કમભાગી મનુષ્યને તેનાં કષ્ટવારનાં દુષ્કર્મોના પરિણામરૂપે માની લીધેલા અંત ના આવે એવા દુઃખમાંથી બચી જવાને ચક્રિવાન યવા માટે આવા પ્રકારની શોધવણી ખીલકુલ જરૂરની જ હતી. એકાદ માનવિ પોતે જે માનવાનું કહે તેને જ અગત્યની કસોટી રૂપ બનાવવામાં આવ્યું હતું, તારણની કસોટીરૂપ ગણવામાં આવતું હતું—ખરેખર તે જે માનતો હોય તેને આમ ગણવામાં આવતું નહિ, એમાં જ મધ્યકાલિન ઝમાનાના દક્ષિણિંદુની ભૂલ યથા છે. એક માનવિનું વર્તન જ તેની શક્તિની પ્રબલતાની ખરેખરી કસોટી સમાન છે, એમ પ્રો. યેમ્સને જણાવ્યું તેના પહેલાંના ધણા સમયથી એક પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે: “માનવિ પોતાની શક્તિનું જનેલું હોય છે, જેવી તેની શક્તિ, તેવું તે પણ બની જાય છે” એ સંસ્કૃત વાક્ય અતિ પ્રબલ છે. અચ્ચામયોડ્ય પુરુષોયો ચચ્છુદ્ધઃ સર્વેવસઃ। ગીતા-૧૭-૩. “આ પુરુષ શક્તિમય છે, જેની જેવી શક્તિ તેવો તે પણ થાય છે.

ચારિત્રને ઉમે ચલાવનાર અને એ ચારિત્રનો શામાંથી ઉદ્ભવ થાય છે એ લક્ષમાં નહિ લેનાર વર્તમાનકાલનો વિચાર, શ્રદ્ધાવડે ચાગ્રિ ધરાવના અગત્યના સસ પ્રત્યે દુશ્કંઠ રાખે છે. જે આપણે ધાતકી અને દુરાચારી જીવનવાળા, મરણ પધારીએ પશ્ચાત્તાપવાળા બનેલા એકાદ મધ્યકાલિન ઝમાનાના લૂટારાના દર્શાવતું પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો શ્રીપૃષ્ણનાં વચનોનું ખરેખરું સત્વ આપણા સમજવામાં આવશે; તેની એવી માન્યતા યથા હતી કે એકાદ પાદરીએ ઉચ્ચાંદેલી દેવલ તરફની ક્ષમા પ્રાર્થનાવડે “મર્ત્યપાપમાં મરતા” અને નર્કમાં જતાં બચી જવાશે તેથી પોતાનું જીવન ગમે તેવું ખરાબ હોય તેનો દંઈ દિરાજ નથી. તેવું વર્તન આવા પ્રકારની શ્રદ્ધાવડે ઘટયું હતું; તે કુર, ખાતરી રીતે પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત થતો હતો; તે પોતાની મરણ પધારીએ ક્ષમા શોધતો હતો; કમને દરેક માર્ગ તેની શક્તિનો એક બામ દર્શાવતો હતો.

વર્તમાનકાલના દૃષ્ટિબિંદુમાં માત્ર જે ઓછ—પ્રદાતા ભેદો તરીકે ગણવમાં આવે છે તે યોગ્ય રીતે જ નિરૂપયોગી ગણવામાં આવે છે; જીવનની ઉચ્ચ ભાવનાઓ ચારિત્રને અસર કરે છે, એ સત્યનો તેનાથી ખરેખરી રીતે નકાર બધી યકાતો નથી.

સમગ્ર સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે ઉપરિચિત થાય છે: એક માનવિના વિચારો, તેના પૂર્વ-જન્મના પરિણામરૂપ સ્વાભાવિક વર્તનમાં ફેરફાર કરી શકે, કદાચ તેનો પુનરુદ્ધાર પણ કરી શકે; તે જેના વિષે ચિંતવન કરતું હોય છે તેવું જ તે થાય છે. “વિચાર મનનવડે માનવિની ઉત્પત્તિ યદ્દ આવી છે.” તેથી તે જે માનતું હોય છે તે તેના વિચારના વિભાગરૂપ હોવાથી તેનાં કર્મોને અસર કરે છે; માન્યતાના બલના પ્રમાણમાં તથા જેટલા વિસ્તારમાં તેના વિચારો તેમાં રોકાયેલા રહેતા હેય તે પ્રમાણમાં તેના ચારિત્ર ઉપર અસર થઈ આવે છે.

બહારના પ્રદેશમાંથી વિચાર વિના સ્વીકારેલી અને કનચિત જ ચિંતવનનો વિષય બનાવેલી ફક્ત વાંચિની-માન્યતાઓથી વર્તન ઉપર બલ સહિત અસર થઈ શકતી નથી; બધાએ ધર્મોનીતિના તેના તેજ મૂલ્ય સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ આપે છે, તેથી તત્ત્વશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોના ભેદોની વર્તન ઉપર વધારે અસર જ થવી જોઈએ. આવા ભેદો મોટે ભાગે જીવન સાથે સીધે સીધે સંબંધ નહિ ધરાવનારા વિષયો વિષે હોય છે; આ ઉપરાંત વળી આવા પ્રકારના ભેદો મોટે ભાગે ઉપર ઉપરના જ હોય છે. વળી તેમનાવડે સાધારણ માનવિનાં મન વિચારતાથી રોકી લેવામાં આવતાં નથી. છતાં આવી બાબતો વિષેનો એકરકારી બારેલો અને અસંબંધ વિચાર તુકશાન કર્તા છે અને ખીજી બાબતોની બાગી તૂટી વિચાર પરંપરામાં દોરી જાય છે. આવી અનીચ્છિત અસરમાંથી બચી જેવા માટે એક માનવિએ ગમે તો સમ્પત અભ્યાસ પછી અત્યંત સંભાળ સહિત તત્ત્વશાસ્ત્રના પોતાના સિદ્ધાંતો બાંધવા જોઈએ અથવા એમના વિષે પોતાના મનમાં ચિંતવન જ કરતું જોઈએ નહિ, કારણ કે “જેવું તે ચિંતવન ચલાવે છે તેવો તે બની જાય છે.” બહેલે અથવા મોટે વિચાર કર્મરૂપે બેઠેલા માટે છે.

આટલા માટે જ ભાવનાઓની અત્યંત અગત્ય છે, કારણ કે મનમાં ચિંતવન ચલાવવા, હૃદયમાં પોષાયેલા વિચારો અનુભાર બાહ્યજીવનનું વર્તન ધકાવે છે. “કર્મ” ત્રિવિધ છે એ ભાગ અદૃશ્ય છે, એક ભાગ દૃશ્ય છે. વાસના તેને પોષે છે, વિચાર ધડે છે. કર્મનાં પ્રદર્શિત થાય છે. એક ભાવના એ એક દૃઢ વિચાર સમાન છે; તે મનવડે ઉપજી આવે છે; તે વાસનાવડે પોષાય છે, માલિક દુનિયામાં તે હમેશાં બહાર ધસવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સ્વતઃ કર્મરૂપે જણાઈ આવે છે. ધાર્મિક ભાવના હૃદયના નિકટમાં વસનારી અને મસ્તક ઉપર આધિપત્ય ભોગવનારી હોવાથી, પૌરુષનોની ધાર્મિક ભાવનાઓની જેમાં તેઓ વસે છે તેવી સમાજ ઉપર થતી અસર પ્રત્યે, આવી સમાજોને દોરનારાઓથી સહીસજા-મતોથી દુર્લક્ષ કરી શકાશે નહિ. એક કેન્દ્રરૂપે ધાર્મિક ભાવનાની આમપાસ મુધારાઓ પ્રણય છે અને તેમાંથી વહતા વિચારો અનુસાર આશરો, સ્વરૂપોમાં યોજાય છે. પ્રાચીન

આર્ય મૂલ—જાતિમાં આગળ પડી આવતી ભાવના ધર્મની હતી; ઇશ્વરમાં સામ્રાજ્ય ઓગળતી ભાવના જ્ઞાનની હતી; પરિણામાં શુદ્ધિની ભાવના પ્રચલિત બની હતી; ધીસમાં સૌંદર્યની અને રોમાંમાં નિયમની ભાવના પ્રચલિત બની હતી; કૃત્રિમ સામ્રાજ્યમાં વ્યક્તિ અને આત્માપણની કીમતની ભાવના પ્રવર્તે છે, આવી ભાવનાઓમાંની દરેક એક ધર્મ ઘડી કાઢ્યો છે અને એક પ્રકારનો સુધારો ઉપભવ્યો છે; જેમ જેમ આ જોવામાં આવે છે તેમ તેમજ આવા દરેક પ્રકારનો ઉદય મુદ્દિગમ્ય બને છે.

પ્રાચીન હિંદમાં તો મધ્યસ્થ વિચાર—યુરપ, સી અને બાલકેરેષ કુટુંબનો હતો. આમાંથી ત્રિપુટીના દરેક સભ્યનું દરેક અન્ય સભ્ય પ્રત્યેનું કર્તવ્ય દર્શાવવા રૂપે, હિંદુઓની સામાજિક ભાવનાનો—ધર્મનો—ઉદય થયો, સમગ્ર સામાજિક સંસ્થાનો ઓગળ પડી આવતો વિચાર પરસ્પરાપકારનો છે; આવા ઉપકારોને લઇને માનવિઓ સાથમાં રહીને એક સામાજિક બંધારણમાં સંકલાય છે અને કુટુંબોના એક સંઘદ સમાન એક રાજ્ય છે. કુટુંબ અને નહિ કે વ્યક્તિ, એજ એકાંકરૂપે છે અને તેથી જ હિંદીઓ અને યુરોપીઓની સામાજિક ભાવનામાં બારે ભેદ પડી આવે છે, સામાજિક માપરૂપે કુટુંબના આધારવાળી એક સામાજિક સંસ્થા પરસ્પરાપકારવાળી, ફરજોવાળીજ એક સંસ્થા બનવી જોઇએ. સામાજિક માપરૂપે વ્યક્તિના આધારવાળી એક સામાજિક સંસ્થા પરસ્પરના કરારોની, હકોની જ એક સંસ્થા બનવી જોઇએ, આ બીજી વર્તમાનકાલની ભાવના છે, જ્યારે પ્રથમની ભાવના પ્રાચીન સભિમાં અને પાશ્ચાત્યભાવનાએ હંમેશાં પૂર્વ ઉપર હુમલો કરેલો હોવા છતાં વર્તમાનકાલના પૂર્વ દેશમાં પ્રબળતાથી આગળ પડી આવે છે, સમગ્ર પૂર્વમાં ધર્મો અને નહિકે હકો, એજ મધ્યસ્થ ભાવના બની રહી છે, માનવ સમાજના આધાર રૂપ છે. આવા ધર્મોના આધારે સામાજિક મર્યાબો ઘડવામાં આવી હતી જેમાં દરેકને પોતાનું કાર્ય, પોતાનું સ્થાન અને પોતાનો જીવન વિસ્તાર મળી રહેતો હતો. આ સર્વનો વિચાર કરતાં આપણને માલૂમ પડી આવે છે, કે એક સમયે માનવ જીવન અધઘુધી ભરેલું હોવાને બદલે નિયમ પુરંસર પ્રવર્તતું હતું; જ્યાં સુધી જંગલમાંનાં જંગલી પશુઓના જેવી સામાજિક ભાવના હોય છે ત્યાં સુધી સામાજિક બંધારણ એક પ્રકારની ઉચ્ચદશા સુધી જઈ શકતું નથી, એટલું સમજવાનો આપણે આરંભ કર્યો છે.

[ચાલુ]

૧—ધર્મ એટલે રજા, કર્તવ્ય, પરંતુ તેમાં ફરજ કરતાં ઘણા ઘણા વધારે ભાવનો સમાવેશ થાય છે. પોતાના જૂતકાલના વિકાસના પરિણામ રૂપ બનાવો અને વર્તનવડે એક માનવિતું કર્તવ્ય અથવા ફરજ દર્શાવાય છે, એમ એથી સ્વચાલ છે; વર્તમાનમાં વિકાસ પામવાનો શ્રેષ્ઠ અને સહેલામાં સહેલો માર્ગ પણ તેના વડેજ સ્વચાલ છે.

[અંધાચ છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દ્વિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું થોડા સમ-
યમાં બહાર પડશે. હાલ કિંમત ઘટાડીને રૂ. ૧—૮—૦ રાખી છે.

મેનેજર--મુદર્શન ઓફિસ—નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આપારે
ગુજરાતીમાં યોજનાર--માધવલાલ ન. દ્વિવેદી. કી. રૂ. ૧—૮—૦.
મુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧—૦—૦.

મેનેજર--મુદર્શન ઓફિસ—નડીયાદ.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

ગ્રાજવલ્ક્ય સંહિતા

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરન યોગ માર્ગ દર્શાવતો મંથ
મુન સદ્ ગુજગતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

• પુરાણો ગ્રંથો કહીતારને સમય ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦
સુદર્શનના પ્રાહ્લોકને આ બને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાચ જુડ.

શીગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વ ધર્મના ગ્રહણને બાધ ન આવે તેવા જુદધર્મના માદા, સરખ, નીતિસિદ્ધિ

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકોડેજ મોકલવી)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેવલણી ખાતા તરફથી " શાળા લાયકેરી
ખાતે "તથા" સ પાઠોમાં ઇનામ ખાતે" મંજુર થયુ છે. શીક્ષકોને સાફ કમી ૧૧ મળે
તથા મુમઈ ઈનામના કેવલણી ખાતા તરફથી પણ લાયકેરી માટે મંજુર થયુ છે.

લવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી કોવાનો રીવાજ છે
એનું અમારા સુત્ર પ્રાહ્લોકને સ્મરણ હશે. જેમનું લવાજમ પાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

પ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (ખીજ)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગાણુ ગદ્યા ચલાવવામાં આવી છે.

• દવ. મહીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કૃત્તાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદુ

સિદ્ધાન્તસાર.

ખીજ આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

ખીજ આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપિ સારા કાગળ પાકુંપુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સદ્ગર્જન એકિસ--નડોઆદ.

આનું નામ તે કદરવાની. !!!

વર્ષોથી પોપણુ આપતી ચરની ગરીબડી ગાય ૩ ભેમ ડેડ વગડી થઇ, અને દુધદેતી હમેશને માટે બધ થઈ દવ તેનાથી સ્નાયું સરવા જેવું રહ્યું નહીં, પાધરી પધરાવી દો તેને પાજરાપોળમાં ! ગાયને વાહગડો આવ્યો, બલી ભેમે પાડો જણ્યો, તે દુધ નાહક ધાની જશે અને બન્માં તેથી ઉણું પડશે, જે તેને વધારે મુક્ત થેગ ગોધી ન રાખતા મુગે મેઢે પાજરાપોળનો વરતો પકલવો ! યોગ કે મોડીએ લાળી મુદત નોંઠરી આપી, આખર તે તદન ના કોનત થઇ પડી સ્વારી લાવક ખીનકુન ગલા નયા, તે ફોગટનું ખાત્ર છે, અને નડાથી જગો રોકે છે, તેને પાજરાપોળમાં પગ્ગાર્યું અર્પણ કરી દો ! બે. લમા ખેતી કરવાનું કે ગાકું ખેંચવાનું બગ ખીનકુન થ્યુ નથી, તેથી તેને નિરયક થે. બાધી ગળી ખોટનો ધધો કોણ કરે ? તેથી ત તજ તેને પાજરાપોળમાં મોક્ષી આપો ! એવા અનાથ અબોલ, લુલા વગડાં અને આધગા પાળા, અવદયામાં આવી ૫ ડેલાં પામર પશુઓ જેઓ આપણી દયા અને દિનગોળ માટે મજબુત હક ધરાવે છે, તેના નિભાવને માટે કાઢેલી જુનાગઢ પાંજરાપોળ લોટરી ભાગ પાંચમાની ટિકિટો જાલ વેચાય છે તે ખરીદ કરીને સૌએ બનતો હિસ્સો અવશ્યમેવ આપવો બેઠકએ એવી અરજ છે. દર ટિકિટની કિંમત રૂપિયા એક છે. ટિકિટો ટપાલ દ્વારા વેલ્યુએશન રીતે પણ મોકલાય છે. કુલ પ્રનામની મળ્યા ૬૦૭ છે. તેમાં પહેલું ધનામ રૂપિયા બે હજારનું છે ટિકિટો વગર વિલબે ખરીદ કરીને સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાધી તાર્ક નસીમ અજમાવો. આ પરમાર્થ તક બોલા સરખી નથી.

પુરુષોત્તમ કહાનજ ગાંધી--લીંબડીવાળા.

જુનાગઢ. (કાઠીયાવાડ.)

અઠીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[અત્યાર મુઘીમાં ૫૮ દાતાઓએ પોતાના નામની એ રકમો

નહીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં
અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી

આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા
નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાસ કરવામાં આવશે.
નને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય
કેઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામ
ઓરડી બાંધી તેના સુખદાર ઉપર આરસપાહાણુની તખ્તી ચોઢી તે સખી
નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી
થાય તેમ છે પરંતુ કેઈ શ્રીમેત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામલ
આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ
આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બં
હોવાથી દાન શીલ સખીનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહી
આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિંદુ અનાથ આશ્રમ નહીઆદ.

જીવિત દાન આ દ્વાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે.

માતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક.
સુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના
એનું અમારા સુત્ર ગ્રાહકોને સ્મરણ હશે. આપનાર ધર્માત્માના નામથી એથી
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.
માપી સનાય બનાવીશું. આ પૂન્ય
નાં પૈસા (૧૦૦) પાલક પણ નહિ ની.

REGISTERED No. B.764

સુદર્શન.

અમીરો—
એક અમદાવાદી પ્રાંતમાં,
અમદાવાદ મહિનાનું નવું જાણીતું દિવસ.

વંચો—
આદ્યશાલ નસિવાલ (કેવેલી).

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગલતમ્.

[પુસ્તક રજૂ-અંક ૧૧.]	(માસિક)	[વ્યાગર - ૧૯૧૨.]
આશુભ....	...	૩૩૬
અહો ! દિલગર પદેશાની	૩૪૦
વિદ્યાર્થી.	૩૪૧
આરામતુ સ્વપ્ન	૩૪૨
દિવ્ય દેવતુ યથાર્થ ચિંતન એજ સર્વ સંકટોનો ખરેખરો ઉપાય છે.		૩૪૩
અધુ વિગ્રહ.	૨૪૮
સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તા શાપ.	૩૫૫
વંદના પદ્યમાં ચીરા.	૪૬૦
પહોરના ગપાટા.	૪૬૪
પ્રેમ અને જિવન

પ્રમદાવાદ—ધી અં. યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમિટેડમાં મેળીલાલ શામળાએ છાપ્યું.

તંત્રી ચોજીત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા

હઠ અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી અરે સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતે ગ્રંથ
-મુદ્ર સદ્ ગુજરાતી ક્રીમત ૦-૧૨-૦.

આર્ષણાં પુરાણો.

પુરાણો મધ્યાં કહેનારને સગલ ઉત્તર ક્રીમત ૦-૨-૦.
સુદર્શનના આહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીંગાલવાદ સુત્ર*

અથવા.

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા જુદધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો

ક્રીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકોટીજ મોકવવી)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી “ સાળા લાયકેરી
ખાતે “તથા” સાળાઓમાં ધનામ ખાતે” મંજુર થયુ છે. શીંગાલવાદે સાર કમીઝન મળશે.
તથા મુંબઈ ઈલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયકેરી માટે મંજુર થયુ છે.

લંવાજમ.

સુદર્શનનું વાર્ષિક લંવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે
જેનું અમારા સુદ્ધ આહકોને સ્મરણ હશેજ. જેમનું લંવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમણે તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

ચંદ્રચાપક.

REGISTERED No. B.761

આવૃત્તિ નવમી (૬૧૯૯)

તંત્રી—

સુદર્શન.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમનાં શબ્દ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરંધોમહિ” — માગવત્.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૧૨.]

(ભાસિક),

[ઓગસ્ટ - ૧૯૧૨.]

॥ આજીર્જી ॥

—X—

અર્થ સનમ !

આલમ સહુ આશકે બને,
એવી શરાબી છાંટજે;
હરગીઝ બદીથી બચાવજે,
બામે બ્રહ્મા પીવરાવજે,
એ ઇશકની આજીર્જી, છે.

—આમીન એ—

અહો ! દિલ્લવર પરેશાનો !

અયે ! દિલ્લવર ! દિવાનાંએ અખમ ખમવા કરી યારી !
 ઉભો મેદાનમાં પ્યારી ! જિગરમાં દે અખમ કારી !
 કલેજૂં કલ કર કાં ના ? ન ખંજર બોંકતી સીને !
 ખુશીથી દાવ ખેલી લે અગર માથું ! જલાવી દે !
 લગાવી લાત ! યાં જાડૂ ! દિવાનાને તિરસ્કારી !
 શરાબે જામ ઢાળીને ! ચલાવી લે હુકમદારી !

તમના તોર તુમાખી ! દિવાના ઇસ્ક રંગીની—
 ઘટે પરવા નઃ યા યારી ! મુલાખમ દોસ્તદારીની !
 દિવાની અન્બુમનમાં તો ! નથી વિઝૂત નથી લ્હાણું !
 ઝહેરી ખાર ! યા ઇસ્કે શરાખીનું સદા ખ્યાલું !
 નથી નથી રાસ્ત અય પ્યારી ! દિવાના દોસ્તની યારી !
 નવાખી દસ્ત ના લાધે ! યતીમ ચારોથી શં યારી !
 નથી નથી સાજખી મ્હારે ! નથી દૌલત ! ઝર્મો ભારે !
 પગારી નોકરી મ્હારે ! ગરીબીની ગરજ સારે !

જવા દે યાર ! દિલ્લદારી ! નથી પૂરતી વફાદારી !
 હઝમ કર હીઝમાં પ્યારી ! નફ્ટયો શી કરી યારી !
 કંગાવા છે ખૂશી મ્હારી ! નથી કંગનાર તૂં પ્યારી !
 જિગરની ચાદૂં હૂં યારી ! જિગરથી યાય તૂં ન્યારી !
 નવું તવું નૂર ભરતો યા ! નવું ભરી જામ પીતી યા !
 મગર ભરી જામ પાતી યા ! અગર યારી વિસારી જા !

અહો ! તખિયત ખિમારીમાં ! શરાખીની ખુમારી છે !
 અગર ગમગીન છું ભારી ! મગર એ શહેનશાદી છે !
 મુસાફરને મુખારક છે ! મુસાફરી આઠરી જારી !
 નમે ના રાહદારીમાં ! અધુરી હોય તૈયારી !
 અજાજ આ રાહ એ ! યારો ! મુખારક હો ! મ્હને પ્યારો !
 મુખારક હો ગુમાનીને ! ન શાન્નો રાહ ને ન્યારો !

નથી નથી ઈરિક દરિયામાં ! મહડી ભરતી—ઉતરવાની—
જિગર મસ્તાન મિસ્કીનના સમુદ્રે શાન્ત થાવાની !
મગર અફસોસ ! આળસી ! અગર ગમખવાર ! લાચારી !
જિગર મસ્તાન મસ્તાની ! અહો ! દિલ્લખર પરેશાની !

અન્દનક્ષેત્ર—મયખાના. }
તા. ૨૭: ડિસેમ્બર : ૧૯૧૦. }

મસ્તાન.

—વિચાર્યો—

(અગ્રેજ કવી Southey ના The Scholar નામક કાવ્ય ઉપરથી.)

(શીખરિણી.)

કંઈ દિનો મારા વ્યતિત સહવાસે મૃત તથા,
અને અશુ મારાં યદિ સ્થિર કંઈ કોઈ દિશમાં—
સતીપે મારી તો મૃતજન તથા છુદ્ધિજાને—
ધણા ગ્રંથોમાંહીં મૂઠ ગતિથી જોઉં સ્થિર મને.

સદા ને ગ્રંથોનું પકન કંઈ હું પ્રેમ ધરતાં—
સદાપે તે ગ્રંથો મુજ કર ગ્રહે મિત્ર બનતાં;
કરે વૃદ્ધિ તે તો સુખી સમયમાં હા ! સુખ તણી,
દુઃખીકાળે એવં ધીરજ મુજને દે મીઠી ધણી.

મૃતો એ સર્વેનો ઉપકૃત યથો શો હું છું હવે—
સ્મરીને વિચાર્યું મુજ મન મહીં એ સમય ને—
વહે મારે નેત્રે ઉપકૃતિ તથાં અશુ તહીં તો,
ધીમાં એ અશુમાં હૃદયગતિ છાની ભરી અહો !

વિચારો મારા સૌ મૃત સહ વસે ને હું વસતો—
હઉં જાણે તેઓ સહ : ગત સમે એમ ગણતો;
અહું તેના ગુણો, દ્વિપિત કંઈ દોષો પશુ હું તો,
બન્યો છું આશા ને ભૂય મહીં ને ભાગી મૃત તણો.

ગ્રહ હું તો શિક્ષાં અતિ દૈનં બંની ને મૃત ધંકી,
સહુ શિક્ષાંઓને રસિક મુનં હૈડે વળી ધંકી;
ધંકે આસા મૃત્યુ મમ પછી મૃતો એ નીરખવા,
વળી ધમ્મું તેઓ સહ વસીરા નર્ધ સત્વર અહા !

અને તેઓ મંગે ચૌર સમય સુધી રહીરા હું—
સદા સ્થાપું હું એ મમ હૃદયમાં આશં પ્રીતિયું;
વળી સંકલ્પું કે જઈરા મુકી ત્યાં નામ મુનં હું,
અને ના ભૂલાઓ સમય સુધી કે તે ધતિ ચહું.

કલિકતા
તા. ૨૪-૧-૧૧

ચાંપશી. ત્રિલલ્લાસ ઉદ્દેશી.

આરામનું સ્વપ્ન.

ધવાયેલું રીખાયેલું જગર આરામમાં જાતું,
મગર, આરામમાં જાતાં અશીશું ખારમાં થાતું !
અરે સહેતાં ગયું આયુ, જશે સહેતાં જ બાકીનું !
વિના આરામ આરામે બધું દહાણું પતાવાનું !

કર્ણ જે કે' જન્યું તે તે: અરેરે ના જન્યું કે' થે !
મગર, કરવા જતાં કે' એ શુભાતું હું અધૂરું થે !
અરે ! શું માત્ર અદસોસી લખાયેલી અહીં હોરો ?
થયું ના કાંઈ થે ને શું હજી ના કાંઈ થે ચાશે ?

અરેરે છે તુહિ શક્તિ અને દરિયો રહેલો તરવો,
ન કાંઈ શક્તિ હૈયે તો બળડતાં શું તરાવાનો ?
ધવાતાં ને પીડાતાં એ મીઠું લ્હાણું પૂરું પામી,
ક્યાં વિણ કાંઈ શું અન્તે હશે આંખો મીઠાવાની ?

અરે ! આરામનાં સ્વપ્નાં ! અરે આરામનું સ્વપ્નું !
બધાં આરામનાં સ્વપ્નાં હૈડ્યાં, ને ઉડશે સ્વપ્નું !
દિલે આવ્યું ન છે તોં થે કદિ આરામનું સ્વપ્નું !
જતાં આરામનું આવે હવે તો ખાડમાં સ્વપ્નું !

॥ દિવ્ય દૈવનું યથાર્થ ચિંતન એજ સર્વ સંકટોનો ખરેખરો ઉપાય છે ॥

(૮)

જે કોઈ દુનિયાનું અને તેના ક્રમનું અવલોકન કરશે તેને તેમાંની સર્વ પ્રકારની ગતિઓ, પડવા અને ચઢવાની માત્ર ફેરફારો સમાવેશ લાગશે; કેશાની અંત આવીતો નથી, આપણને જે નારા પામતી વસ્તુઓ જણાય છે તે ખરેખરી રીતે માત્ર અદ્વાર્ધ જ જાય છે. અતુઓ જાય છે અને પાછી આવે છે; દિન અને રાત્રી પોતાના ક્રમવાર અનુસર્યા જાય છે; આકાશ ક્યો જાય છે અને પ્રકૃતિ પોતાના કાર્યમાં મગ્ન રહે છે. બધી બાબતો પોતાના કાર્યમાં મગ્ન રહે છે. બધી બાબતો પોતાના ક્રમ પ્રમાણે ચલાવે જાય છે; તોફાનો અને શાંતિના સમય, પ્રકૃતિનિયમ તો આ બાબતોમાં આગ જ વર્તવાનો છે, આપણે તેને અનુસરીને આધિન બનવાનું છે; જે જે સર્વ બાબતો કરવામાં આવી હોય તેમને સારી રીતે ફેરવી રાત્રી લેવાની છે, કે જ્યાં જે ઓપણાથી સહન ના થઈ શકે એવું હોય તે આપણે સહન કરવું જ જોઈએ અને પેશાતોપ વિના દૈવને આધિન થવું જોઈએ. બળદંતા બળદંતા પોતાના નાથકને અનુસરવાનું કાર્ય એક બાબત પોતાનું છે; એક ઉદાર માનવિ તો તરફદાર વિનાજ પોતાની જાતને પ્રભુને અર્પણ કરે છે; દુનિયાની વ્યવસ્થા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવે અને પોતાની જાતને જાહેર પ્રકૃતિનેજ સુધારી નાખવાની વાતો ચલાવ્યાં કરવી; એ તો ફક્ત એકાદ સાંકડામનના માનવિનું કાર્ય છે. જે યોગ્ય, યથાર્થ હોય તેજ પસંદ પડતું આવતું હોય તો દૈવના વિરુદ્ધ તકરાર કરવાનું કોઈ પણ માનવિને કંઈ પણ કારણ નથી. ચક્રને સુંદર લાગતા પેલા વિજયો, તેમનો ઝગઝગાટ પણ અસલ્ય અને ઉપરઉપરનો છે, માત્ર તેઓ અહંકાર અને જામણા સમાન છે; એક ખરેખરા કેબળના પંદારે કરેતાં તેઓ સ્વપ્ના પદાર્થો સમાન છે. તેઓ દૂરથી આપણને છેતરી જાય, પરંતુ એકવાર તેમને નજીકમાં આવે અને તેઓ સડી ગયેલા તથા કૃત્રિમ જણાઈ આવે છે. લોકો જેમને સુખાનેવાં ધારી લે છે, તેમનામાંનાં મોટા ભાગના જવા દુનિયામાં વધારેમાં વધારે ખરાબ દેશમાં કોઈ પણ હોતા નથી. સર્વ પ્રકારની કેસોટીઓમાંથી પાર ઉતરે એવા પ્રકારનાં સુખોને માત્ર ખરેખરા અને વિશુદ્ધ છે; જ્યાં જ્યાં આપણે તેમનાં તરફ વધારે વળીને તેમાંથી કરીએ છીએ તેમ તેમ તેઓ આપણને વધારે વધારે કીમતી લાગે છે; કેશાની પણ જીવનમાં ના રહેવું, એ સર્વથી મોટામાં મોટું સુખ છે. દારિદ્ર્ય એટલે શું ? કોઈ પણ માનવિ જેવું જન્મ્યું હતું તેવું ગરીબ રહેતું નથી. દુઃખ એટલે શું ? એમ તો તેનો તેનાં પોતામાં જ અંત આવશે, અથવા આપણો જ એક પ્રકારનો અંત લાવશે. દુઃખમાં, દૈવના હાથમાં એવું એક પણ હથીઆર નથી કે જે મનને પહોંચી શકે ? પરંતુ દૈવની કૃપાઓ ખાતરીથી અને નિશ્ચિત આશિષો સમાન છે; આપણે જ્યાં તેમનાં વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તેઓ વિશ્વ મહાન અને શ્રેષ્ઠ બનેલી જાય છે; એટલે, અધકારક વસ્તુઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની અને

સાધારણ લોક જેની તૃષ્ણા કરે છે તેની ઉપેક્ષા કરવાની શક્તિ આવે છે. પ્રકૃતિની ક્રીયા-
ઓમાંએ, દુનિયાની વ્યવસ્થામાં પણ આપણા પોપણ અતે સંતોષ માટે આટલું બધું પૂરું
પાડીને દેવે પણ માનવજાતના બલને લક્ષમાં રાખ્યું છે, એ આપણી નજરમાં ઉતર્યા વિના
રહી શકતું નથી. આ સર્વ પદાર્થોને બનાવનાર શક્તિ કેવી હશે, એ આપણાથી સમજી શકાતું
નથી. એ દિવ્યતાના કેટલાક સ્ફુર્ણિગો શોધી શકાય છે, પરંતુ તેના કરતાં તેના ધણોએ
મેટા ભાગ તો છૂપેજ રહી જાય છે. છતાંએ આપણે બધાએ આટલે મુશી તો એક મત
છીએ—પ્રથમ, આવા સર્વ સમર્થસત્ત્વનો સ્વીકાર અને શ્રદ્ધા; અને બીજું સર્વ પ્રકારની
સાધુતા અને મહિમાનો તેમાંથી ઉદય.

આ દુનિયામાં સારાં માનવિ દુઃખી થાય છે અને નહારાં માનવિ સુખી
થાય છે, એમ કેમ ?

કેટલાક કહે છે, કે જે એક દેવ જેવી શક્તિ હોય તો, સદાચારી માનવો દુઃખ અને
મંકટમાં સપડાય છે અને દુરાચારી માનવો જાને આનંદ અને સમૃદ્ધિ ભોગવે છે, એમ કેમ
થાય છે ? મારો ઉત્તર એટલો છે, કે જેમ એક બેલો પિના પોતાનાં બાલકો સાથે વર્તે
છે તેમ ઈશ્વર આપણી સાથે વર્તે છે; તે આપણી કસોટી કરે છે; તે આપણને કંઠણ બ-
નાવે છે, અને પોતાને માટે યોગ્ય બનાવે છે. પોતાનાં પ્રેમપાત્રો ઉપર તે કડક નજર રાખે
છે અને બાકીનાઓ સાથે આપણે આપણા ગૂલામો સાથે વર્તીએ છીએ તેમ વર્તે છે—તે
તેમને છૂટ અને હિમતસહિત જતા મંકે છે. જેમ એક શિક્ષક પોતાના આશા ભર્યા વિ-
દ્યાર્થીઓને કઠિન પાડો આપે છે તેમ અતિ ઉદાર જીવો સાથે પરમેશ્વર વર્તે છે; દેવનાં વિ-
શેષિ દુઃખોને આપણે બૂલમ રૂપે નહિ પરંતુ એક પ્રકારના ક્ષહ રૂપે ગણી કાઢવાનાં છે.
બધો પરિચય આપણને તેના પ્રત્યે તિરસ્કારવાળા બનાવે છે; જે ધણો ઉપયોગમાં આવ્યો
હોય તેજ ભાગ ધણો બચવાન હોય છે. નાવિકનો હસ્ત કઠિન બની ગયલો હોય છે: યો-
દ્ધાનો હસ્ત બલવાન બનેલો હોય છે અને તોફાનને સારી રીતે સહન કરનાર વૃક્ષનાં મૂલ
જ ઉડાં ગયલાં હોય છે. હમેશના શિયાળામાં, હલ પારના ધૂમસ અને દારિદ્ર્યમાં વસનારા
લોક હોય છે, માટે જેમને એકાદ ગુલા, એક ઘાસનું પુળીયું અથવા ચોડાંક પાંદડાં સર્વ પ્રકારનાં
લૂગડાં રૂપે વપરાય છે અને તેમનું જંગલી પ્રાણીઓ પોપણ કરે છે. આવી આવી બાબતો
રીવાજને લેધને ક્રૂત સહન યોગ્ય થઈ પડે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એકવાર તેને જરૂરીઆ-
તને લીધે અનુસરવામાં આવતાં ધીમે ધીમે તે તેમને આનંદકર થઈ પડે છે. સારે આપણે
અનેક પ્રશ્નોના ભાવિષ્ય ના બનેલી જીવનની આવી દશાને શામાટે એક પ્રકારના દુઃખ
રૂપ માનવી જોઈએ ? આટલી બધી દુઃખ ભરેલી જીવનની કોઈ પણ દશા નથી છતાં એ
તેમાં પ્રમાદનો, ક્રીડાનો, અરે એટલુંજ નહિ પરંતુ આનંદનો પણ સમાવેશ થાય છે, એવી
પ્રકૃતિની આપણા પ્રત્યે પરોપકારિતા છે; માનવ જીવનના અતિ કઠિન અકસ્માતોમાં પણ
તે આપણા પ્રત્યે આ પ્રમાણેજ વર્તે છે. આપણને ઘણી બાબતોને માહાન પાપો સમાન
ગણીને બળકવાની ટેવ છે કે જેમાં માત્ર તકરાર વિના કોઈ પણ પ્રકારના અશુભનો સમા-
વેશ હોતો નથી; વધારે બુદ્ધિપૂર્વક આપણે આવી તકરાર તો આપણી જાત સામે કરવા
જોઈએ. જે હું અનારોગ્ય હોઈ તો તે મારા ભાવિનો એક વિભાગ છે; બીજાં સંકટોના

સંબંધમાં તો તેઓ દરરોજની બાબતો સમાન છે; આથી આપણે ઈશ્વરને માત્ર આધિન બનવું જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો અંગીકાર કરવો જોઈએ, અને જો કે કોઈ પ્રકારની જરૂર ના હોય તો પણ દરજની ખાતર તેને તાબે રહેવું જોઈએ. આપણને હાંપ હાંપ કરાવી ધૂમવનારા સર્વ પ્રકારનાં ભયંકર બનાવો માત્ર જીવનની ખંડણી સમાન છે, આપણે તેમાંથી બચી જવાની ઈચ્છા કરવાની, તેમજ પૃથ્થા કરવાની, તેમજ આશા રાખવાની જરૂર નથી; કારણ કે મનનીચ્છાથી ખંડણી ભરવી એ તો એક પ્રકારની અપ્રમાણિકતા ગણાય. શું હું રોગમાં સપડાયો છું અથવા મને હમેશની ખોટ ખમવાથી દુઃખ થાય છે? અરે મારો દેહ ભયમાં છે? ત્યારે મેં વૃદ્ધાવસ્થા માટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તે સાથે જ પ્રાર્થ્યું હતું તે કરતાં આ સર્વ કંઈ વધારે નથી. જેમ એક લાંબા માર્ગમાં ધૂસ અને કચરો સ્વાભાવિક હોય છે તેમ એક લાંબા જીવનમાં આવી સર્વ બાબતો સાદચ્છક રીતે સંભવે છે. દૈવ એક તરવારીઆ પુરૂષની પેઠે વર્તે છે; એક બહીકણ માણસના સામે થવાનું તે ધિક્કારે છે; જેના માર્ગમાં કોઈ પ્રકારના ભયનો સમાવેશ ના થતો હોય એવા વિગ્નમાં કોઈ પ્રકારનું માન નથી. સદાચાર માટે સંકટ સહન કરવામાં આપણે દુઃખને નહિ પરંતુ કારણને વિચારવાનું છે અને જેમ જેમ વધારે દુઃખ તેમ તેમ કીર્તિ પણ વધારે ને વધારે મળે છે. ત્યારે આપણા ઉપર કોઈ સંકટ આવી પડે ત્યારે આપણે તેને દૈવતા એક કાર્ય રૂપે ગણી કાઢવું જોઈએ; સમજના બચાવ માટે તે અનેક વા ખાસ બક્તિઓને સહન કરવા દે છે. આ ઉપરાંત વળી આશિર્વાદ આપવાના સ્વરૂપમાં કેટલાક લોકને ઈશ્વર સજ્જ કરે છે; તેની સાધુતાનો દુરુપયોગ કરવાની શિક્ષા રૂપે તેમની સમૃદ્ધિને જ તેમના વિનાશનું કારણ બનાવે છે. અનેક સદાચારી માનવિઓ સંકટમાં સપડાય છે તે માત્ર અન્યને સહન કરતાં શીખવવા માટે જ હોય છે, એટલું આપણે વળી વિશેષ વિચારવાનું છે; આપણે દૃષ્ટાંત રૂપ બનવા માટે અપતર્ક છીએ. આવી જ રીતે જ્યાં માનવો દુરાચારી અને અધિનથી હોય છે ત્યાં આગળ અનેકવાર મોટાં પાપને નાનાં વડે સુધારવામાં અને આપણાં સંકટોને આપણા લાભમાં પલટાવવામાં ઈશ્વરનો આનંદ આવે છે.

દૈવ ખોટામાંથી સાફ ઉપજતી કાઢે છે.

અસલ દુઃખો રૂપે ભય પમાડતાં એવાં કેટલાંબંધાં સંકટો અને અસ્પૃશ્યતા છે કે જે મના વિશે વધારે ઊંડા વિચાર કરતાં તેઓ આપણને દયાનાં, લાભનાં કાર્યો રૂપે જણાઈ આવે છે? દૃષ્ટાંત તરીકે દેશનિકાલ, દારિદ્ર્ય, સંબંધીઓની ખોટ, રોગ, અપમાન. કેટલાકને નસ્તરથી, અમિથી, ભુખથી, તૃપાથી, હાડકાં કાઢવાથી, કાપી નાખવાથી અને તેના જેવાં થી સાફ થાય છે. તેમજ જો આપણને અનેકવાર લાભકારક નીવડી હોય એવી જ બાબતોનો આપણે ભય રાખીએ છીએ એટલું જ નહિ પરંતુ અન્ય પક્ષે આપણે ધાતક અને દુષ્ટ બાબતોની શોધમાં મરી ફીટીએ છીએ. આપણા ઉપભોગના આનંદમાં જ આપણને ઝેર દેવામાં આવે છે, અને સ્વાદના તાનમાં આપણે જે મેળવ્યું છે તેનાથી દુષ્ટ બનવા સમાન છે અને પ્રકૃતિ પોતાનાં સાથે ભણે પોતાની મરજમાં આવે તેમ વર્તે. આપણે આપણી જાતે જ કાણબંધુર છીએ અને આપણને પદાર્થો પણ કાણબંધુર મળ્યા છે; જો આપણને આપવામાં આવ્યું છે તે કદાચ લેઈ પણ લેવામાં આવે. જેમ અગ્નિ સુવર્ણની

કસોટી કરે છે તેમ સંકટ વડે સદાચારની કસોટી થાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જે અત્યંત સુખ એનમાં વસે છે તેને જ માત્ર વાર થાય છે, તેને કાઢી મૂકવામાં આવતો નથી અને તેનો ભાગ હવે આવવાનો હોય છે, જ્યારે આપણા ઉપર રોગ અથવા અન્ય દુઃખો આવી પડે ત્યારે જાણે કે આપણો દુરપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેમ આપણે બડબડાટ કરવાનો નથી. જ્યારે આપણને સેનાપતિ બનના સ્થાનમાં મૂકે ત્યારે તે તેણે કરેલી આપણી કીમતની નીશાની છે, આપણે એમ કહેતા નથી કે આપણો નાયક આપણો દુરપયોગ કરે છે, પરંતુ તે આપણને માન આપે છે એમ જ કહેવાય છે. સંકટો સહન કરવાની આરા મહેલો આપણે પણ આ પ્રમાણે જ કહેવાનું છે, કારણ કે સર્વ સમર્થ પ્રભુના સંબંધમાં આપણું દયાંત પણ આવા પ્રકારનું જ છે.

સદાચારની કસોટી સમાન સંકટ છે.

દૈવ શ્રદ્ધા અને ધીરજ ઉભયના એક આગળ પડી આવતા દયાંત રૂપ બનાવવાથી શું એક રાજનું ખરાબ ઘર્ષ ગયું? અણીવાળા ખીલા જડેલી એક પેટીમાં તેને નાખવામાં આવ્યો હતો કે જેથી તે ગમે તે દિશામાં પોતાનો દેહ ફેરવે તો પણ તે તેના ધા ઉપર જ આવીને રહે; તેને જગતો રાખવા માટે તેનાં પોપચાં કાપી નાખવામાં આવ્યાં હતાં છતાં એ આવાં સંકટ સહન કરનાર રાજા કરતાં તેને સજ્જ કરનાર જરા પણ વધારે સુખી નહતો. અરે હજી દુનિયા એટલી બધી દુષ્ટ નથી બની ગઈ કે તે આવા સજ્જ કરનારના કરતાં સજ્જ ભોગવનારને વધારે પસંદ ના કરે. દૈવ જે બાબતને આવા વીર પુરૂષ માટે યોગ્ય ગણતું હતું તેને જ શું કોઈ ખોટા તરીકે સ્વીકારી લેશે? તે કહે છે, “માનવ પ્રકૃતિના બહુના પ્રયોગ તરીકે મને જ પસંદ કરી કાઢવાનું ઈશ્વરને ગમ્યું છે.” કસોટીએ ચટ્ટા વિના કોઈ પણ માનવિ પોતાની શક્તિ અથવા કીમત સમજી શકતું નથી. તોફાનમાં જ નાવિકની પરિક્ષા થાય છે; યુદ્ધમાં યોદ્ધાનું હીર જણાઈ આવે છે. સમૃદ્ધ માનવિ પોતાની જાતે દારિદ્ર્યમાં શી રીતે વર્તતું એ જાણતું નથી. જે લોકપ્રીતિ અને માનમાં વસ્યો છે તે નિંદા અને હપકો શી રીતે સહન કરશે તે જાણતો નથી; તેમ જ જેને કોઈ કાલે બાલક હોતાં નથી તે તેમની ખોટ શી રીતે સહન કરશે તે જાણતો નથી. સંકટ, એ સદાચારના પ્રસંગ સમાન છે અને મોટા મનને ઉત્સાહક બધ સમાન છે. માટે માનવિ પ્રયત્નવાર સસ્ત્રો ધારણ કરે છે, સારે ધાના આગળથી ચતા વિચારથી, જ તે બડકી મરે છે; પરંતુ એક શ્રદ્ધા ધ્રુમતપૂર્વક રૂધિર વહેવા દે છે, કારણ કે એકાદ માનવિનું રૂધિર વહી જાય છતાં એ. તે દિને, જમ, થાય, એ, તે, જાણતો હોય છે.

અફરમાતો સારા તેમજ ખોટા ઉભયમાંના એકે નથી.

દૈવની કૃપા અથવા કોપ અને રોગ તથા આરોગ્યના અકસ્માત સારા તેમજ નરસા ઉભયમાંના એક પણ નથી એ હવે દર્શાવી આપવા માટે ઈશ્વર તેમને બેદરકારીથી સારા તેમજ ખોટાં ઉભય પ્રકારનાં માનવિએને સહન કરવા દે છે. એક સદાચારી માનવિ સર્વ પ્રકારનાં સંકટ ભોગવે અને એક દુરાચારી માનવિ માત્ર બગી જાય એટલું જ નહિ પરંતુ

પોતાની, જાતે આનંદોપભોગમાં મહાલે, એ તો ઘણું વિષ્ટ કહેવાય, એમ તમે કહેશો. આપણે આમ કહેવું નેહએ, “ અને તે પ્રમાણે વર્તવાનું કહેવામાં આવતા પહેલાંથી ને દેવની ઈચ્છા મારા જાણવામાં આવી હોત તો હું મારી જાતનું ખુશીથી અર્પણ કરત. ને પ્રભુની મરજી મારાં બાકકોને સેઈ લેવાંની હોય તો મેં તેમને એ હેતુથી જ ઉછેર્યાં છે. ને મારી સમૃદ્ધિ, મારા દેહનો કોઈ પણ ભાગ અથવા મારું જીવન લેવાની મરજી હોય તો, તે બેળે બેળે આપવા કરતાં હું ખુશીથી જ અર્પણ કરીશ. હું સર્વથી વિખૂટા પડવાને અને સર્વ સહન કુશળને તૈયાર છું; કારણ કે ઈશ્વર જે નિર્માણ કરે છે તે વિના અન્ય કંઈ પણ બનતું નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું.”

આપણું જાનિ ઘડાઈ ચૂક્યું છે અને બાબતો એટલી બધી બનતી નથી કે જે ચોગ્ય સમયે થયાં જાય છે; દરેક માનવનો આનંદ અને શોકનો વિભાગ આગળથી નક્કી થયેલો છે.

એક ઉદાર પિતાની પેઠે દેવ આપણી સાથે વર્તે છે અને મહેનત, સંકટ અને બળને પહોંચ્યા વળીએ એવા આપણને બનાવે છે. આથી ઉઠી રીતે એક માયાળુ માતાનાં લાડ આપણને નિર્જન અને નિરૂત્સાહી બનાવી દે છે. પ્રભુ આપણા ઉપર એક પ્રકારનો પૌરુષ પ્રેમ રાખે છે અને આપણને સંકટો, કષ્ટો સહન કરવા છૂટા મૂકી દે છે. એક દિમતવાન અને સદાચારી માનવને દુર્ભાગ્ય સામે બાથ ભીડતો છતાંએ પોતાની આસપાસની દુનિયા અચ્ચવસ્થિત હોય તોએ પોતાના પગ ઉપર ટટાર ઉભો રહેતો નેહને તે ઘણાજ આનંદ પામે છે. સર્વ પ્રકારના અકસ્માતો સામે દૃઢતાથી ઉભો નહિ રહેનાર અને સર્વ પ્રકારની હઠ પારની બાબતોમાં નીચે પ્રમાણે નહિ બોલનાર કોઈ માનવિ કોઈ કાલે સુખી થઈ શકતું નથી:—“ ને તે આમ અથવા આમ બન્યું હોય તોએ મારે સંતોષમાં વસવું જ નેહએ; પરંતુ તેનો અન્ય પ્રકારે નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો હોવાથી, પ્રભુ જ તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ પુરું પાડશે.” જેમ જેમ આપણે આપણી જરૂરીઆતો સાથે વધારે ને વધારે બાથ ભીડતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે અધિને વધારે દૃઢ બનાવીએ છીએ અને આપણે માટે તે અતિ કનિષ્ઠ પ્રકારનું નિવડે છે. જેમ જેમ જાલમાં સપડાયલું પક્ષી વધારે ઉડવા અને દોડવા જાય છે તેમ તેમ તે ખાત્રીથી વધારે બંધાતું જાય છે; ઈશ્વરનાં કાર્યો વિષે પ્રશ્ન સંભવી શકતો નથી અને તેની આજ્ઞાઓના સામે થવાનું નથી એવો બેવડો વિચાર કરીને આધિત બનીને સાંત પડી રહેવું એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

બંધુવિગ્રહ.

(એક કાલ્પનિક સંવાદ.)

(આ સંવાદ ચર કરતાં પહેલાં તેના વિશે કાંઈક કહેવાની અગત્ય છે.)

એક સમયે મેવાડને; વીર રાણા પ્રતાપ, તેના કનીષ્ઠ બાતા ચક્રાસિંહ તથા અન્ય અન્ય રાજ્યાધિકારીઓ શીકારે ગયા હતા. વનમાં દૂર નીકળી જવા પછી તેમણે ઘણે દૂર એક વરાહને દોડ્યું જતું જોયું. તરતજ પ્રતાપ અને ચક્રાસિંહ ઉભયે એક જ ક્ષણે પોતાનાં બાણો છોડ્યાં. હીનભાગ્યે ઉભયે એકજ સમયે પોતાના બાણો છોડેલાં હોવાથી એકજ સમયે તે બાણો વરાહના શરીરમાં જઈને ભોકાયાં. આથી વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થયો. પ્રતાપે પોતાના બાણથી તે વરાહનું મૃત્યુ થવાનું જણાવ્યું અને ચક્રાસિંહે પણ પોતાના બાણને તે વરાહના મૃત્યુનું કારણ દર્શાવ્યું.

આ વાદવિવાદ અને તેનું અશુભ પરિણામ આ સંવાદમાં આલેખિત થયાં છે

શક્રાસિંહ—બંધુ ! આવાં વચનો આપે ઉચ્ચારવાં જોઈતાં નથી. મેં આપની પહેલાં જ માફ બાણ છોડ્યું હતું એ શું આપે ન જોયું ? જુઓ આ માફ બાણ. તેના શરીરમાં કેવું સજ્જત ભોકાણ ગયું છે ?

પ્રતાપસિંહ—ચક્રા ! અધર્મથી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ચક્રાત્મી નથી. કીર્તિના ભોભ માટે અસલ વહનું ઉચિત નથી. હું તારી વીરતાથી યોગ્ય રીતે પરિચિત છું. પણ આ સમયે તો મારાજ બાણથી આ પ્રાણીનું મૃત્યુ થયું છે. જો આ મારું બાણ. જો એ કેટલું બધું બીકું ગયું છે.

શક્રાસિંહ—બાઈ ! મોઝા કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અને ભોભ નથી. કીર્તિના ભોભ માટે હું અસલ વહનો નથી પણ અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે આપ સરખા પણ આવું અસલ વહનો તત્પર થયા.

પ્રતાપસિંહ—(રહેજ કોષથી) ચક્રાસિંહ ! વિચારીને જોલ. હું અસલ ભોભો નથી અને ભોભીય પણ નહીં. આ વચનો તેં કેવળ અયોગ્યજ ઉચ્ચાર્યા છે. મારાજ બાણથી આ વરાહનું મૃત્યુ થયું છે એ નિર્વિવાદ છે.

શક્રાસિંહ—બાતા ! ત્યારે શું માફ કહેવું મોઝા છે ? શું કીર્તિ માટે હું જીદે જોલ છું ?

પ્રતાપસિંહ—અવસ્થા.

શક્તસિંહ—અવશ્ય !

પ્રતાપસિંહ—હા.

શક્તસિંહ—હાય ! દીનભાગી શક્તસિંહ ! તારે હવે આ જંગમમાં વધુ સમય શુભવા સરખું રહ્યું નથી. જેને તું પ્રાણથી પણ અધિક મ્હાલ છે એવા તારા પોતાના જ બંધુદારા તારા પર અધર્મ કર્યાનું મિથ્યા આજ ચોંટી ચુક્યું છે. અરે બ્રાતા ! જરા તો વિચાર કરીને બોલો.

પ્રતાપસિંહ—શક્ત ! સ્પષ્ટ વસ્તુમાં કદાપિ લેશમાત્ર વિચારવાનું હોતું નથી. મારાજ હસ્તે આ પ્રાણીનું મૃત્યુ થયું છે એ સ્પષ્ટ છે તો પછી તેમાં વિચારવા સરખું શું છે ?

શક્તસિંહ—તમારા હસ્તે આ પ્રાણીનું મૃત્યુ કદાપિ થયુંજ નથી, તથાપિ આશ્ચર્ય સરખું છે કે આપ જેવા તેને માટે દહ કરો છો. બ્રાતા ! આપ વિચારો અને ત્યાર પછીજ નિર્ણય કરો.

પ્રતાપસિંહ—નિર્ણય કરવા જેવું કંઈ જ નથી. બસ—મેં જ આ પ્રાણીનો પ્રાણ લીધો છે એ અવશ્ય જ.

શક્તસિંહ—કદાપિ નહિ—કદાપિ નહીં. આપ મીઠ્ઠા બગાડ રહેવા ધો. આજ સુધી હું આપને ધર્મદિ જાણતો હતો પણ આજે જ આપના અધર્મનો મને પચિત્ત થયો.

પ્રતાપસિંહ—અધર્મ તું છે. તુંજ મીઠ્ઠા બગાડ હાકે છે.

શક્તસિંહ—(ક્રોધથી) આ વચનો આપે હચ્ચારવાં જોઈતાં નથી. પોતે જ અધર્મ કરી અન્ય પર તે અધર્મનો આરોપ મુકવો એ આપ જેવા અધર્મથીજ બને. શું કહું ? જે આપ મારા જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા ન હોત તો અવશ્ય આપને આ વચનો માટે હચિત સાસન દેત.

પ્રતાપસિંહ—સાસન તારા સરખા અધર્મનેજ મળશે. બગાઈખોરા તારા સાસનથી હું લેશમાત્ર બચ પામતો નથી.

શક્તસિંહ—જેને અધર્મનો બચ નથી તેને બીજાનો બચ ક્યાંથીજ હોય ? આપતાં આ સર્વ મીઠ્ઠા વાક્યો આપના અધર્મનો ચોખ્ખો રીતે પરિચય કરાવે છે, પણ એવો અધર્મ હું ખમનાર નથી. બસ—મારા જ બાણથી આ વસાહતું

મૃત્યુ થયું છે તે આપે સ્વીકારવું જ પડશે. જો નહીં સ્વીકારો તો તેનું પરિણામ શું થશે તે પ્રશ્ન જાણે.

પ્રતાપસિંહ—વીર પ્રતાપને યોગ્ય અયોગ્ય પરિણામનો ભય નથી. નીચી અધર્મી ! શું તું તારી આંખો ફાડીને જોઈ શકતો નથી કે મારા બાણેનું તેનું મૃત્યુ આપ્યું છે ? કહેવત છે કે 'વિનાશ કાળે વિપરિત પ્રુદ્ધિ' એ અનુસાર તારો કાળ સમીપે આવ્યો જણાય છે એથીનું તું હવે આવો અધર્મ કરવા તૈયાર થયો છે.

શક્તસિંહ—શક્તસિંહ કાળ સમીપ આવશે તે ખરી શકાશે પણ આપ સરખાનો અધર્મ સાંખી શકશે નહીં; બસ—હું ફરી એકવાર કહું છું કે મારા હસ્તે આ પ્રાણીનું મૃત્યુ થયું છે તે સ્વીકારો.

પ્રતાપસિંહ—પ્રતાપસિંહ કદાપિ પણ અમૃત્ય સ્વીકારશે નહીં.

શક્તસિંહ—તો શક્તસિંહ પણ અમૃત્ય સ્વીકારશે નહીં. તમારા બાણે આ વરાહનું મૃત્યુ આપ્યું છે એ હું સ્વીકારતો નથી.

પ્રતાપસિંહ—શા માટે નહીં ? અધર્મીઓ જ રાષ્ટ્ર વસ્તુનો અસ્વીકાર કરે છે. શું તું મારા પરીશ્રમનો લાભ લેવા છૂટે છે ? નહીં—નહીં તે કદાપિ જનશે નહીં. પ્રતાપ તારા સરખા અધર્મીને નમ્યું આપે એવો નથી. હીનભાગી ! મારા જ હસ્તે આ પ્રાણીનું મૃત્યુ થયું છે તે આજ ક્ષણે સ્વીકાર નહીં તો—(તરવાર કાઢીને) આ જો ! આ તને તારા અધર્મનું ફળ ચખાડશે.

શક્તસિંહ—(રહેજ હસીને) એથી શક્તસિંહ ડરે એમ નથી. અધર્મનો લોપ અને સત્યતા પ્રકાશ માટે આ શક્તસિંહ ગમે તે ખમશે—તે માટે મૃત્યુ પણ ખમશે. આપ મને વાપસો ન સ્મરજતા. રાજપૂત જાતિનું શૈર્ય મારી રોરગમાં બરેહું છે. વીરપુરોહીની જન્મદાત્રી મેવાડભૂમિમાં મારો જન્મ થયો છે, તો શું 'હું' આપની આ તરવારથી બંધ પામીશ ? (પોતાની તરવાર કાઢીને) આવો ! જો આપની એવીજ ઇચ્છા હોય તો આવો અને એકવાર તમારા અધર્મનું ફળ ચાખી લ્યો.

પ્રતાપસિંહ—(અત્યંત ક્રોધથી) આવી જ પાપીષ્ઠ ! આવી જ ! અને તારા સરખા અધર્મ કરનારને વીર પ્રતાપ કેવું શાસન આપે છે તે જોઈ લે (એટલામાં રાજપુરોહિત ઉભયની વચ્ચે આવી ઉભો રહે છે).

રાજપુરોહિત—ઉભા રહો મેવાડ પુત્રો ! ઉભા રહો. તમે શું કરવા તૈયાર થયા છે તેનો જરા વિચાર કરો.

પ્રતાપસિંહ—પુરોહિત ! આપ વચ્ચે શાને આપ્યા ? આ ચાંદાળને શાસન દેતાં વિચાર કરવો ?

રાજપુરોહિત—ધીરા પડો રાણાજી ! જરા ધીરા પડો. આટલા બધા ક્રોધમાં ન આવો જાઓ. ક્રોધનું પરિણામ સર્વદા અશુભજ થાય છે.

પ્રતાપસિંહ—નહીં, એ નહીં ચાલે તમે આધા ખસો હું એ હીનભાગીને શાસન આપ્યા વિના છોડીશ નહીં.

શકતસિંહ—આ મીથ્યા બડાઈનું ફળ તમને હમણાજ હું ચખાડીશ; આવો અધર્મ અને આવાં બડાઈનાં વચનો હું હવે વધારે સમય ખમનાર નથી. ખસ.—

રાજપુરોહિત—શાંત થાઓ શાંત થાઓ શકતસિંહજી ! જરા શાંત થાઓ. આટલો બધો ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી (પ્રતાપ તરફ ફરોને) આપ પણ શાંત થાઓ.

પ્રતાપસિંહ—પુરોહિત ! તમારે વચ્ચે આવવું ઉચિત નથી. અધર્મીને શાસન થતું આટલાવું એ પણ એક પ્રકારનો અધર્મજ છે. જાઓ ! તમે દૂર ખસો ! એ પાપીને મારી અસિનો સ્વાદ ચાખવા દો—હટો.

શકતસિંહ—જાઓ ! પુરોહિત ! તમે આધા ખસી જાઓ; હવે હું વધારે સમય સહન કરી સહીશ નહીં. આ અપમાન અને આ મિથ્યા બડાઈ હું હવે સહીશ નહીં.

રાજપુરોહિત—અરે હભય મેવાડપુત્રો ! આ અવિચારીકૃત્યનું શું પરિણામ થશે તે તો વિચારો.

પ્રતાપસિંહ—પરિણામ ! પરિણામ ધર્મનો જન્મ અને અધર્મનો પરાજય ! સત્ય કાર્યમાં પરિણામ વા ફળનો વિચાર હોતો નથી. ગમે તે પરિણામ થાઓ પણ પ્રતાપ સર્વદા સત્યનો પક્ષ લઇ તે માટે ગમે તેવું અસંભવિત કાર્ય કરવા તત્પર રહેશે.

રાજપુરોહિત—રાણાજી ! આ કૃત્યથી મેવાડના યત્રુઓ કેટલા બધા રાજી થશે તે તો વિચારો. મેગલો—આપનાં કદા યત્રુ મેગલો—આ પવિત્ર મેવાડભૂમિ પર પોતાની મલીન દૃષ્ટિથી ટાંપી રહ્યા છે એ શું આપ બ્રહ્મી જાઓ છો ! પ્રતાપસિંહ અને શકતસિંહ ! તમારા સરખા વીરોની જન્મદાત્રી સુશાસ્ત્રત મેવાડ ભૂમી શું તમારા ક્રોધના આલેશમાં થયેલા અવિચારી કૃત્ય માટે અધર્મનો ખાર પોતાને શીરે ઉપાડશે ?

પ્રતાપસિંહ—(ધીરજ ખોધને) ખસ પુરોહિત ! હવે તમે વધારે ન જાઓ. કૃપા કરી

માનુષ્યમિતી યનારી અવનતિથી જ રે છે. રાણાજી ! બસ, આપને લડતા નહીં જ દઈ. હું ગમે તે રીતે તમને લડતા અટકાવીશ.

પ્રતાપસિંહ—નહોં, કદાપિ નહોં, તારા સરખા આવલાથી રી પ્રતાપ કદી પણ આ અધર્મને શાસન આપતો અટકશે નહોં. ધ્યાન રાખજે, જે તું પાસે આવ્યો તે! પ્રથમ તારો વધ કરીશ અને પછી આ ચંડાળને ઉચિત ફગાવીશ.

શક્રસિંહ—અસ-અસ વધારે બોલવાની જરૂર નથી. આવો!

પ્રતાપસિંહ—આવી જ પાપી !

(ઉભય લડતા તત્પર થાય છે.)

રાજપુરોહિત—(એકદમ ઉભયની વચ્ચે આવી ઉભો રહી) ઓ મારો પરમ શાશ્વત જુમિ મેવાડી તારાજ કલાણાઈ આ બલિદાન છે એમ સમજજે (સત્વર જ કટાર ઠાઠી પોતાના પેટમાં ભેંટી મરણ પામે છે.)

પ્રતાપસિંહ—ઓ—(તરત દૂર ફેંટાઈ ઈ સત્વરજ પુરોહિતના શવ સમીપ નંદ નીચો વળી જુએ છે) પુરોહિત ! પુરોહિત ! આ તે શું કીધું ! હાયા ! અમે અગાની તો દોષના આવેશમાં અવિચારી કૃત્ય કરવા તત્પર થયા પણ તેટલામાં તો તે આતું અવિચારી કૃત્ય કરી નાખ્યું ? હાયા ! આસ કેવળ બંધ થઈ ગયો છે. પુરોહિત ! જરા તો અહીં જો, જરા તો બોલ. પણ હાયા ! દવે તું ક્યાંથી બોલે ? અરે ! મેં આતું નહોતું જાણ્યું (સવં તે શવની આસપાસ વિંટાઈ વળે છે) મારા વીર દરબારીઓ ! આ જુઓ ! જુઓ આ સત્વરાજમકિત ! આજ સ્વરૂપજુમિ પ્રતિ સત્વરેમ ! આજ મહાસકિત ! આજ પરમ સ્વામીમકિત અને આજ નિઃસ્વાર્થી રાજનિષ્ઠા કોણે આ જગતમાં આતું નિઃસ્વાર્થી બલિદાન જોયું છે ? કોઈએ નહોં-કોઈએ નહોં. (પુરોહિતના દેહપર શીર ઢાળીને) અરે ! મારા માનીતા પુરોહિત ! તું મત્સ્યજ વલો હતો કે " હું મૃત્યુથી રતો નથી. " ખરે ! તે તારું બોલેલું પાળ્યું. હા ! તું કેવો રાજનિષ્ઠ ! કેવો સ્વામી મકિત ! કેવો નિઃસ્વાર્થી ? હાયા ! અમારા અવિચારી કૃત્ય માટે તે તારો ભોગ આપ્યો. બસ—(આંસુ લોહીને) આ શવને ઉપાડી શ્યો. આપણે તેને અત્યંત માન સહીત અમિદાહ કરીશું. પણ ઉભા રહો. તે પહેલાં આ ચંડાળને ઉચિત શાસન આપવા યો. તે નીચની મિથ્યા હાથીજ આ નિર્દોષ-પુરોહિતનું મૃત્યુ થયું છે. જા ! પાપાત્મા ! જા ! આજ દણે ચાલ્યો જા ! પવિત્ર મેવાડજુમિમાં તારાં અપવિત્ર પગલાં ફરીથી ન મુકીશ. આ અસભ્ય શોકના સમયે હું તને દેહાંત દેડની સિદ્ધા

॥ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ. ॥

—X O X—

(૧૨)

જ્ઞાન અને ભક્તિનું સમાધાન—સચ્ચિદાનંદમ્—પથસંપ્રદાય સમાજે શી રીતે ઉત્તર આપે છે—શ્રદ્ધા તથા શક્તિ અને અવતારોની ભક્તિનો પ્રચાર કરે—
‘વર્તમાનકાલે આપણે મધુર ભાવની નહિ પરંતુ વીર ભાવની જરૂર છે—
શ્રી રામકૃષ્ણ—અવતારો.

(એક શિષ્યની નિત્ય નોંધ ઉપરથી.)

શિષ્ય—કહો સ્વામીજી, જ્ઞાન અને ભક્તિનું સમાધાન શી રીતે સંભવે ? ભક્તિ-માર્ગના અનુયાયીઓ શંકરનું નામ સાંભળીને દાનમાં અંશુલિઓ ઘાલતા આપણા જોવામાં આવે છે, તેમજ જ્ઞાન માર્ગના અનુયાયીઓ, ભક્તોને પ્રભુ પ્રીત્યર્થે અશુભ વર્ણવવાવાળા અથવા ધ્યાનસ્થ દશામાં ગાતા અને નાચતા જોઈને ગાંડા ગણી કાઢે છે.

સ્વામીજી—ખરી વાત એમ છે કે જ્ઞાન અને ભક્તિની આરંભની ભૂમિકાઓમાં આવી સર્વ પ્રકારની વિટંબણા વેકવી પડે છે. શું તમે શ્રી રામ કૃષ્ણે કહેલી શીવનાં જૂત પિશાચો અને રામનાં વાનરો વિષેની વાર્તા સાંભળી નથી ? *

શિષ્ય—હાજી, મારા સાંભળવામાં આવી છે.

સ્વામી—પરંતુ પરાભક્તિ અને પરમજ્ઞાન વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી. પ્રેમસ્વરૂપે પ્રભુને અનુભવવો, એનું નામ પરાભક્તિ. જે તમે પ્રભુના પ્રેમ સ્વરૂપને સધળે અને સર્વમાં આવિર્ભાવ પામતું જુઓ તો તમે જીજ્ઞાસોને ધિક્કાર વા દુઃખ શી રીતે હાથ શકવાના હતા? જ્યાં સુધી હૃદયમાં સહજ પશુ વાસના અવશેષ રહે છે અથવા શ્રીરામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા તેમ “કામ અને કાંચનનો” સંગ હોય છે ત્યાં સુધી પ્રેમનો આવા પ્રકારનો અનુભવ કોઈ કાલે જની શકતો નથી. પ્રેમના પરિપૂર્ણ અનુભવમાં તો ચોતલા દેહનું જ્ઞાન પણ રહેતું નથી. પરમજ્ઞાનનો પણ એકતાનો સધળે અનુભવ કરવામાં—પોતાના જીવાત્માને દરેકમાં વસતા જીવાત્મારૂપે જોવામાં—સમાવેશ થાય છે. જ્યાં સુધી અહંકાર—અહંનો ભેદ પણ અંશ અવશેષ હોય છે ત્યાં સુધી આવા જ્ઞાનનો પણ અનુભવ જની શકતો નથી.

શિષ્ય—ત્યારે તો તમે જોને પ્રેમ કહો છો તે પરમજ્ઞાન સમાનજ છે ?

* એક સમયે શીવ અને રામ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. શીવ, રામના ગુરુ હતા અને રામ, શીવના ગુરુ હતા. તેઓ યુદ્ધમાં ઘૂમ્યા પરંતુ પુત્ર-મૈત્રીભાવવાળા બન્યા. પરંતુ શીવનાં જૂતપિશાચો અને રામનાં વાનરો વચ્ચેના યુદ્ધનો, મારામારીનો કોઈ પ્રકારનો અંત આવ્યો નહિ.

સ્વાગ—બરેબર એમજ છે. એક પરિપૂર્ણતાની જગ્યા વિના કોઈથી પણ પ્રેમનો અનુભવ કરી શકાતો નથી. જ્ઞાન, સત્—ચિત્—આનંદમય છે, એમ શું વેદાન્ત કૃપ-દેશનું નથી ?

શિવ—હાથ.

સ્વાગ—સત્—ચિત્—આનંદ સંદેશોનો અર્થ—સત્ એટલે અસ્તિત્વ, ચિત્ એટલે ચેતના અથવા જ્ઞાન અને આનંદ એટલે સુખ, જે પ્રેમ સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનના “સત્” સ્વરૂપ વિશે બહોળા અને જ્ઞાનીઓમાં મોઢા પ્રકારનો વિરોધ નથી માત્ર જ્ઞાનીઓ તેના “ચિત્” અથવા જ્ઞાન સ્વરૂપ ઉપર વધારે બાર મૂકે છે, બ્યારે બહોળા “આનંદ” અથવા પ્રેમ સ્વરૂપને વધારે લક્ષમાં રાખે છે. પરંતુ “ચિત્” તરફનો અનુભવ થતાં તરૂંજ “આનંદ” ના તરફનો પણ અનુભવ થાય છે; કારણ કે જે ચિત્ સ્વરૂપ છે તે બરેબર આનંદ સ્વરૂપ પણ છે.

શિવ—ત્યારે હૃદમાં આટલો બધો મતપંથસંપ્રદાયનો ભાવ શા માટે પ્રચલિત બન્યો હશે? બક્તિ અને જ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો વચ્ચે આટલો બધો વાદવિવાદ શા માટે ચાલતો હશે?

સ્વાગ—બરી વાત એમ છે, કે આવી સર્વ તકરારો અને વાદવિવાદો માત્ર આરં-બની બાવનાઓના સંબંધેજ હોય છે,—એટલે મર્યાદા જ્ઞાન અને મર્યાદા બક્તિ પામવા માટે માનવો આરંભમાં જેવી બાવનાઓ રાખે છે, તે વિશે હોય છે. પરંતુ તમે જ્ઞાને શ્રેષ્ઠ માને છે,—અંતરે કે સાતનરે ? ખાલીથી કોઈ કાસે અંત કરતાં સાધન વધારે મજ દોલત સહેજ નહિ. અનુયાયીઓની પોતપોતાની માનસિક શક્તિઓ અને સ્વભાવ અનુભાર તેનો તેજ અંત પામવા માટેનાં સાધનો અનેક પ્રકારનાં હોવાંજ દેખાશે. જપ, ધ્યાન, પૂજા, યત્ન—આ સર્વ અને આના જેવી અન્ય બાજનો મર્મનાં અવલોકો સમાન છે; આ સર્વ માત્ર સાધનો સમાન છે; જ્ઞાનો પરમાનુભવ પરામર્શિ પામતી એજ મૂખ્ય અંત અથવા ઉદ્દેશ છે. જે તમે જરા ઉગ્ર હતીને વિચાર ચલાવશો તો આનો સર્વ વાદવિવાદ શા માટે ચાલે છે, એ તમારા સમજદારમાં આવશે. એક કહે છે, “જે તમે પૂર્વાભિમુખ રહીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરશો તો તમે તેને પામી શકશો.” બીજો કહે છે, “ના, તમારે તો પશ્ચિમાભિમુખ બેસવનું છે, પછીજ તમને પ્રભુનાં દર્શન મળી.” કાલ્ય કોઈએ અનેક ક્રમાનાઓ પૂર્વે પૂર્વાભિમુખ બેઠીને ધ્યાનમાં પ્રભુનો અનુભવ કર્યો હશે; આ ઉપરથી તેમના હાથો એકજમ અવાજ પ્રકારનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા, આવી રીતે બોલ વિના કોઈ પણ કોઈ કાસે પ્રભુનાં દર્શન કરી શકશે નહિ, એમ બની દોઢીને કહેવા લાગ્યા. એ બીજું મંડલ જદાર આવીને તપાસ ચલાવે છે, “આ આમ કેમ ? અમુક અમુક મહા-કથને પશ્ચિમાભિમુખ બોલ તના ત્યારેજ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હતાં. આ બાબત અમે અમારી વ્દને જોશી છે.” આ પ્રમાણે આ બધા જગ્યાનાં પંચમ પ્રસારણ ઉપજી આપ્યા છે. પ્રભુનું દર્શન નામ જપનાંજ કોઈને પરામર્શિનો અનુભવ થયો હશે, અટલતા ઉપરથી જ બાબત યાત્રમાં આ પ્રમાણે મૂંઝાણ મળે—

હરેનામ હરેનામ હરેનામૈવ કેવલમ્ ।

કલ્યા નાસ્ત્યેવનાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥

માત્ર, હરિનામ, હરિનામ, કેવલ હરિ એકજ નામ; ખરેખર કલિકાલમાં આ વિના બીજો કોઈ માર્ગ નથી, કે.ઈ માર્ગ નથી, અન્ય માર્ગ નથી.

• વળી ધારો કે કોઈ અન્યને અલ્પાહત્તા નામનો જપ કરવાથી કલ્યા. પરમ જ્ઞાનનો અનુભવ થયો હશે; આ ઉપરથી તેમના વડે ઉપજી આવેલો પંથ પ્રચાર પામવા લાગ્યો; આ પ્રમાણે આગળ ઉપર આદ્યાં જાય છે. પરંતુ અવા સર્વ પ્રકારની પૂજાઓ અને અન્ય ધાર્મિક આચારો શા ઉદ્દેશથી ચાલ્યા હશે, એ આપણે વિચારવાનું છે. અંત, અંતિમ ઉદ્દેશરૂપે શ્રદ્ધા હોય છે. સંસ્કૃત શબ્દ શ્રદ્ધાને દર્શાવતો કોઈ પણ પર્યાયરૂપ શબ્દ બંગાલી ભાષામાં મળી આવતો નથી. ઉપનિષદો ઉપદેશ છે, નયિકેતાના હૃદયમાં શ્રદ્ધાનો પ્રવેશ થયો. એકાગ્રતા શબ્દવડે પણ શ્રદ્ધા શબ્દનો સંપૂર્ણ ભાવ આપણાથી દર્શાવી શકતો નથી. એકાગ્રનિષ્ઠા શબ્દ સેજસાજ શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થ દર્શાવી શકે છે. જે તમે કોઈ પણ સત્ય વિષે દૃઢ ભક્તિ અને ધારણાપૂર્વક ધ્યાન ચલાવશો તો તમારા સમજવામાં આવશે કે મન, એકતા તરફ વધારે ને વધારે આગળ દોડતું જાય છે, એટલે તમને પરિપૂર્ણ સત્ય ચિત્ત-આનંદતા અનુભવ પર્યંત દોરી જાય છે. જ્ઞાન અથવા ભક્તિનાં શાસ્ત્રો આવા પ્રકારની એક અથવા અન્ય નિશાને જીવનના ઉદ્દેશરૂપે સ્થાપીને, તેને પોતાનીજ કરી લેવાની અભ્યાસિયોને ખાસ સલાહ આપે છે. ઝમાનાઓના વલણ સાથે આવાં મહાન સત્યો વિરુદ્ધ બની જાય છે અને ધીમે ધીમે આપોઆપ એક દેશના વર્તમાન દેશાચારમાં પલટાઈ જાય છે. માત્ર હિંદમાંજ આમ બન્યું છે એમ નથી, પરંતુ દુનિયાની દરેક સમાજમાં આમજ થયું છે. વિવેકની ખામીવાળા આવા સાધારણ લોક, આવી બાબતોને તકરારના કારણરૂપ બનાવીને પોતપોતામાં લડી મરે છે. અંતિમ ઉદ્દેશસ્થાન તેમના દૃષ્ટિ બિંદુમાંથી ખસી ગયું છે અને આથીજ મતપંથસંપ્રદાયસમાજદિનો ઉદય થયો છે, તકરારો, વાદવિવાદો આદ્યાં જાય છે.

શિ૦—ત્યારે તો સ્વામીજી બચાવતું સાધન શું ?

સ્વામી૦—પ્રાચીન સમયના જેવી ખરી શ્રદ્ધાને ફરીથી જાગ્રત બનાવવાની છે. જાંખ-રાંને મૂળીયાં સહિત ઉપાડી નાખવાનાં છે. દરેક ધર્મમાં અને દરેક માર્ગમાં નિઃસંશય રીતે દિવ્ અને કાલની પાર વર્તતા સત્યસિદ્ધાંતોનો સમાવેશ હોય છે, પરંતુ તેમની આસપાસ નકામો કચરો, વધી ગયેલો જોવામાં આવે છે. આવા કચરાને સાફ કરીને લોક સમક્ષ નિત્યસત્યસિદ્ધાંતો તારવી આપવાના છે; પછીથીજ આપણા ધર્મ અને દેશને ખરેખરો લાભ મળશે.

શિ૦—આમ કેવી રીતે થશે ?

સ્વામી૦—શા માટે નહિ ? સર્વથી પ્રથમ તો આપણે મહાન સંતોની ભક્તિનો

પ્રચાર કરવાનો છે; નિત્ય સત્યોનો અનુભવ કરેલા મહાત્માઓનાં દર્શન, અનુસરણીય બનાવનાઓ રૂપે લોકસમક્ષ ધરવાનાં છે. દિંદના સંબંધે શ્રી રામચંદ્ર, શ્રી કૃષ્ણ, મહાવીર, શ્રી રામકૃષ્ણ જેવા અન્ય મહાપુરુષોનાં દર્શન ખરાં કરવાનાં છે. તમે આ દેશમાં શ્રી રામકૃષ્ણ અને મહાવીરની ભક્તિનો પ્રચાર કરી શકશો ? વર્તમાનકાલ માટે તો શ્રી કૃષ્ણનો ટંદાવન વિલાસ દૂર રાખીને, સિંદમર્જનાની પેઠે ગીતાની મર્જના કરતા શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિનો પાસે અને દૂર, સધળે પ્રચાર કરવાની જરૂર છે. સર્વ સંસ્થાના ઉદ્ભવસ્થાનરૂપ દિવ્યમાતા સ્થિતિની ભક્તિને દરરોજના ઉપયોગમાં લાવો .

શ્રીગ—ત્યારે તો શું શ્રી કૃષ્ણનો ગોપીઓ સાથેનો ટંદાવનનો વિલાસ સારો નથી ?

સ્વાગ—વર્તમાન કાલના પ્રસંગોને વિશેષતાં આવી ભક્તિથી તમારું કોઈ પ્રકારનું બંધુ થવાનું નથી. વાંસળી વગાડી અને એના જેવી સદાકારી કોપાઓ વડે દેશનો પુનઃરુદ્ધાર થઈ શકવાનો નથી. વર્તમાનકાલે તો આપણે, પમથી ભાયા સુધી નમેનસમાં રાજ્યનો પ્રબલભાવ ઉભારાઈ જતા એક વીરની ભાવનાની—સત્ય જાગૃતિ આનંદ મરજીયરજી યનાર વીરની ભાવનાની—ત્યાગરૂપી બળતરવાળા અને જાનરૂપ ખડગવાળા એક વીરની ભાવનાની આર્થ્ય જરૂર છે. આપણે વર્તમાનકાલે જીવનને એક આનંદરામ રૂપે ગણીને સંવનનમાં લાગેલા પ્રેમીની જરૂર નથી, પરંતુ જીવનના યુદ્ધસેવમાં ધૃમતા શુરવીર યોદ્ધાના ભાવની આર્થ્ય આવશ્યકતા છે !

શ્રીગ—ત્યારે શું ગોપીઓની ભાવનામાં દર્શાવયેલો પ્રેમમાર્ગ ખોટો છે ?

સ્વાગ—એમ કોણ કહે છે ? હું તો એમ કહેતો નથી ! એ તો ભક્તિનું સાધનનું એક અતિરૂચ્ચ રસરૂપ છે. હૃદયપદાર્થો અને ચિત્તા ઉપયોગ માટેના બર્ષર રાગ-મોહવાળા આ જમાનામાં આવી ઉચ્ચભાવનાઓને સમજવાને પણ માત્ર મળ્યા માંડ્યાંજ સમર્થ થઈ શકશે.

શ્રીગ—ત્યારે શું જેઓ પ્રત્યુત્પત્તિ પતિ અથવા પ્રેમારપદરૂપે (મધુરભાવ) ભક્તિ કરે છે તેઓ યોગ્ય માર્ગે જતા નથી ?

સ્વા૦—તમારૂં કહેવું બરાબર છે, પરંતુ તેમનું એક બિન્ન પ્રકારનું દર્શાવ હતું. તેમના અને સાધારણ માનવિઓ વચ્ચે કેવા પ્રકારની સરખામણી સંભવી શકે. તેમણે પોતાના જીવનમાં ધર્મની સર્વ પ્રકારની બિન્ન બિન્ન ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરીને, તે દરેક માત્ર એક સત્યમાં જ દોરી જાય છે, એમ દર્શાવી આપ્યું હતું. તેમણે જે જે સર્વ કર્યું છે તે શું તમારાથી અથવા મારાથી કે.છ કાલે બની શકશે? આપણામાંના કોઈ પણ તેમને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યા નથી. તેથી હું કોઈ પણ સ્થલે અને સમયે સ્થલે તેમના વિષે બોલવાની હિમત કરી શકતો નથી. તેઓ જાતે ખરેખરા કેવા હતા એવો માત્ર તેઓજ જાણે છે. તેમનો દેહજ એક માનવિના જેવો હતો, બાકી તેમના વિષેનું બીજું બધુંએ બીજા બધાઓના કરતાં તદ્દન બિન્ન પ્રકારનું હતું.

શિ૦—મને પૂછવાની રજા આપશો કે તમે તેમને એક અવતારરૂપે માનો છો?

સ્વા૦—પ્રથમ મને જણાવો કે અવતાર શબ્દ વડે તમે શું સમજવા માગો છો?

શિ૦—એમ શા માટે, એ શબ્દવડે હું શ્રી રામચન્દ્ર, શ્રી કૃષ્ણ, શ્રી ગૌરાંગ, શુદ્ધ, જીસસ, આદિ જેવા અવતારો સમજવા માગું છું.

સ્વા૦—તમે હમણાં જન્મતાં નામ ગણાવ્યાં તેમના કરતાંએ હુંતો જમવાન શ્રી રામકૃષ્ણને વધારે શ્રેષ્ઠ જાણું છું. “ માનવા વિષે ” શી ંવાત કરવી, એવો માત્ર એક નજીવી જામત સમાન છે, હુંતો જાણું છું.

હમણાં તો આપણે આ વિષયને રહેવા દઈએ; એ વિષે વળી કોઈ અન્ય સમયે વધારે ચર્ચા ચલાવીશું.

યોગીવાર રહીને સ્વામીજીણે ચલાવ્યું—ધર્મની પુનઃસંસ્થાપનાર્યે તે તે સમય અને સ્થાનની જરૂરીઆતોને બંધબેસતા મહા પુરુષો સમયો સમય અવતરી આવે છે. તેમને તમાની મરજીમાં આવે તેવું નામ આપો, મને તો મહા પુરુષો અથવા અવતારો કહો, તેનો યોગજ દિસાળ છે. આવા દરેક પોત પોતાના જીવનમાં પોતાની ભાવનાનો આનિર્ભાવ દર્શાવે છે. પછી ધીમે ધીમે તેમનાં દર્શાતાનુસાર સ્વરૂપો ધરાય છે—પુરુષો ઉપજી આવે છે. ક્રમે ક્રમે પંચસંપ્રદાયો ઉપજી આવે છે અને ચારે પાત્રા પ્રચાર પામે છે, સમયના વહેવા સાથે આવા પંચસંપ્રદાયો અધોદશામાં અવી પડે છે, તેમના જેવાજ સુધારકોનો પુનઃ ઉદય થાય છે,—જમાનાઓના જમાનાઓ થયાં એક ધોધની પેઠે અનૃતિત પરંપરામાં વહન કરતો આવા પ્રકારનો નિયમ પ્રવર્તે છે.

શિ૦—તમે શ્રી રામકૃષ્ણને એક અવતારરૂપે શા માટે ઉપદેશતા નથી? આમ કરવા માટે જોઈતી શક્તિ, વક્તૃત્વ અને બીજી બધી બાબતો ખરેખર તમારામાં છે.

સ્વા૦—હું તમને ખરેખર કહું છું, કે હું તેમને ઘણા યોગજ સમજી શક્યો છું.

તેઓ તો મને એટલા બધા મહાન જાણ્ય છે, કે જ્યારે જ્યારે મારે તેમના વિષે કંઈ બેલવાનું હોય છે ત્યારે મારી આંખ શક્તિ કદાચ પૂતી ના હોય અથવા તેમની પ્રશંસા કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કદાચ તેમનું ચિત્ર મારા આંખ જ્ઞાન પ્રમાણે ચીતરીને મારાથી સત્ય પ્રતિ દુર્લભ રખાય છે અથવા તે બરોબર સમજાવી શકાતું નથી.

દિશ્—પરંતુ ધણીઓ અત્યારે તેમને એક અવતાર રૂપે મનાવવાને હવેરે આપે છે.

સ્વામી—તેમની તેવી મરજી હોય તો તેમને બન્ને તેમ કરવા દે. તેઓ જેવી હોતે તેમને સમજી શક્યા છે, તે જ્ઞાન પ્રમાણે તેઓ વર્તે છે. જો તમે પણ તેમને સમજી શક્યા હો તો તેમની જેડે જઈને તેમના જેવું જ શર્ણ કરી શકો.

દિશ્—મારાથી તમનેજ સમજી શકાતા નથી, તો પછી શી સમજૂતી વિશે તો કહેવું શું? જો મને આપની આંખ પણ કૃપા મળશે તો હું મારી જ્ઞાનને આ છવનમાં ધન્ય ધન્ય માનીશ.

કાલના પડદામાં ચીરા.

(અનુસંધાન મનાંકથી.)

સુધન્વાના મરણ માટે અત્યંત કષ્ટાંત કરનાર બુધદેવે તેમને બદલે મરણ ક્રીયા કરી; આ ક્રીયા ચાલતી હતી તેવામાં એ બધાને એ મૃત પત્નીની હાજરી જણાઇ આવી. બૃહસ્પતિએ ખરેખર જણાવ્યું કે તેઓ તેને તેમની પાસે હસતે મુખે ઉભેલી અને કેટલાક મંત્રોચ્ચારમાં ભાગ લેતી જોતા હતા. જે સમયે સુધન્વાનું મરણ થયું તે સમયેજ એ વિષેનું બુધદેવને એક સ્વપ્ન અથવા દર્શન થયું હતું, તેથી મુસાફરો આવી લાગતાં આ બાબતની ખબર સાંભળવા માટે એ ઉભયે તૈયાર ન હતાં એમ નહોતું. કીર્તિકુમાર માટે પૂર્ણચંદ્ર જોઇએ તેવી યોગ્ય પત્ની નીવડી. તે તેની રીતમાત્ર એટલી બધી સંપૂર્ણ રીતે જાણતી હતી કે દરેક બાબત હજુએ સુધન્વા સૂઈ જીવન ઉપર હોય તેમજ ચાલતી હતી. વળી તેના વિવિધ પ્રકારના સર્વ લાભોમાં તે સંપૂર્ણ સદ્ભાવવાળી હતી તથા વિશ્વવિદ્યાલયના સમગ્ર કાર્યને જાણતી હતી, તેથી જો કે તે કોઇ કાંઈ સુધન્વાને વિસરી ગયો નહિ તો પણ બનાવોની નવિન દશામાં તે અદ્ય સમયમાં ફરીલામ પડ્યો અને તેનું જીવનનું ગાહુ ચીલે ચીલે સીધે સીધું ચાલવા લાગ્યું, પુરોહિત વર્ગના કાર્ય વિષેના તેના જુનો આનંદ થોડા સમયમાંજ ફરીથી જાગ્યત બન્યો અને મંદિરનાં અનેકવિધકાર્યોને કીધે પોતાની ખોટ માટે શોકમાં ગાળવાનો ધણો થોડો સમય ભાગ્યેજ અવશ્ય રહેતો હતો, એમ તેને જણાઇ આવ્યું.

આવી બાબતોની વ્યવસ્થામાં તે થોડો ધણો પક્ષોટાયો કે તુર્તજ બુધદેવ બીલકુલ પડદા પાછળ ખસી ગયા અને સાધુ જીવન ગાળવા લાગ્યા, માત્ર કોઈકે કોઈકવાર અને ખાસ અગત્યના પ્રસંગોએજ તેઓ બહાર આવતા હતા.

આવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની દશાઓમાં પણ કીર્તિકુમારે કેલવણીની બાબતો વિષેની પોતાની રસવૃત્તિ જાગ્યત રાખી હતી; આફ્રિકામાં જે સંસ્થા આટલી બધી વિજયવતી નિવડી હતી તેના જેવી એક સંસ્થા પોતાની જન્મ ભૂમિમાં સ્થાપવાનો તેણે પ્રયત્ન પણ ચલાવ્યો. તેણે પ્રથમના જેવાજ એક વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી અને ગરિબ લોક માટે પોતાની એ કૃપિ-સંસ્થાન શાલાઓ કાઢી. આવા ઉભય પ્રયત્નો ફલવંત નિવડેલા ગણી શકાય પરંતુ ઉત્તર આફ્રિકામાં દર્શાવાયેલા ઉત્સાહ પૂર્વક આ અદ્યજનસત્તક રાજ્યમાં આમને ઉપાડી લેવામાં આવ્યા નહિ. છતાંએ તે આવી સર્વ પ્રકારની ગોઠવણો માટે સમ્પત મહેનત કરતો હતો, ધીમે ધીમે તેની સંસ્થાઓનો પ્રસાર થયો, અને આવા પ્રચાર માટે સત્તાધિકારી મંડલ તરફથી પણ તેના આભાર માનવામાં આવ્યો; પરંતુ વર્ષોના વહવા સાથે આ સંબંધીનું કાર્ય બીજાઓને સોંપવાની વધારે ને વધારે ફરજ પડતી ગઈ કારણ કે તેનું પુરોહિતનું કાર્ય વધારે ને વધારે સમય શેકવા લાગ્યું.

તેણે પત્ર વ્યવહાર દ્વારા યથાપાલ અને આફ્રિકાના વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્ય સાથે હમેશનો સંબંધ રાખ્યો હતો; તેની શરૂઆતની ઉપરની મહેનતને ફલવંત થયેલી જોવા માટે બીજી મુલાકાત આપવા સારૂ તેના ઉપર વારંવાર ખરા હૃદયથી આમંત્રણ મોકલવામાં આવતાં હતાં. તે આ બાબત એવા અન્ય સમયે ઉપાડી લેવામાં આવશે. એવાં તે હમેશાં વચન આપતો પરંતુ અનેક વર્ષ સુધી આવો કોઇ ખાસ પ્રસંગ સ્વતઃ ઉપજી આવ્યો નહિ. તે

વરણુતારા....પત્ની—કર્મપાત્ર. પુત્રો—સાવિત્રી, પૃથ્વીપાત્ર, કાલિકા.

બાલચંદ્ર.....પત્ની—શનીદેવ. પુત્રો—બુધદેવ, શુક્રદેવ.

કીર્તિકુમાર...પિતા—બુધદેવ. માતા—ગૃહસ્થપતિ. વંધુઓ—અજીતસિંહ, શાનચંદ્ર. મગિ-
નિઓ—કાંતિકુમાર, કીર્તિવર્મા. પ્રથમ પત્ની—મુધન્વા. પુત્રો—પદ્મપાત્ર,
રણસિંહ, વરણુતારા. પુત્રીઓ—રાજપાત્ર, વિશાનચંદ્ર. બીજી પત્ની—પૂર્ણ-
ચંદ્ર. પુત્ર—દીપસિંહ. પુત્રીઓ—રૂક્ષેન, દુર્ગા.

અજીતસિંહ...પત્ની—કૌશુદિ. પુત્રીઓ—કર્મપાત્ર, માલતિ.

શાનચંદ્ર.....પત્ની—વારણિ. પુત્ર—મુદા. પુત્રી—તેજસિંહ.

પદ્મપાત્ર.....પત્ની—માલતિ. પુત્રીઓ—ચંડિકા, કાલિ.

રણસિંહ.....પત્ની—તેજમિંહ. પુત્રો—મકરધ્વજ, પદ્મા. પુત્રીઓ—શાંતિકુમાર, રાજસિંહ.

રાજપાત્ર ... પ્રથમ પતિ—મુદા. પુત્ર—વજ્ર. બીજો પતિ—અજમસિંહ. પુત્ર—મદ્રા-
યુ. પુત્રી—રમા.

કીર્તિવર્મા.....પતિ—ઉપપાત્ર. પુત્રો—તેજપાત્ર, હમીર, નર્મદ. પુત્રીઓ—ભીમ, મંથિ.

તેજપાત્ર.....પત્ની—વિશાનચંદ્ર. પુત્રો—પદ્મવર્મા, સત્યવ્રત.

અભિમન્યુ....કીર્તિકુમાર માટે આશક અનેલી બાલા. પિતા—રામદેવ.

બલવંત—નેમરનો પુત્ર.

થંડા પહોરના મપાટા !

“ ગઈ રાત્રે મને બ્રહ્મા મ વિષે સ્વપ્ન આવ્યું. ” સંગીતશાસ્ત્રીય ચલાવ્યું.

“ મને સંગીતની બાબતમાં તેને માટે ઘણીજ આસક્તિ છે. તેને મળવાની મારી હમેશની ઈચ્છા હતી, પરંતુ મારા જર્મની જતા પૂર્વે તો તે આ દુનિયામાંથી ચાલી ગયો હતો. મેં તેનું સંગીત ઘણીવાર ગાયું બન્યું છે, પરંતુ સંપૂર્ણ વિચિત્ર પ્રકારે આટલા બધા વર્ષ થયાં અને તેના વિષે એકવાર પણ સ્વપ્ન આવ્યું નથી. હું કામમાં લાગેલા હોઉં છું અથવા આજસુ જેવો પડી રહું છું, ત્યારે ઘરમાં અને બહાર હમણાં થોડા સમયથી સર્વ પ્રકારના વિચિત્ર સમયે મધુર સ્વરો મારા સાંભળવામાં આવે છે; ગઈ કાલે રાતે તો આવા સુરો સાંભળતો હું કલાક અથવા બે કલાક સુધી જાગતો પડી રહ્યો હતો. ત્રીજા વિના આનો સુર ઘણો લાંબાવશે મારા સાંભળવામાં આવ્યો; પરંતુ આ સુર કોમલ, શાંત અને બેઠક હતો. મારાથી તેની અસર રમ્ય સ્વરોના દર્શાવી શકાશે નહિ. એ સર્વ વિશુદ્ધ સ્વ સમાન હતું. એટલુંજ તેનું મારાથી થઈ શકે એનું વર્ણન છે. આમાં કોઈ

પેણું પ્રકારનાં બંગ પડતા નહતાં. ખરેખરે આવો સુર એકાદ કલાક સુધી સંમિગવામાં આવ્યો. કદાચ આ મચ્છરોનો ગણગણાટ ના હોય એની ખાત્રી કરવા માટે મેં તેની આશીસન અને વાયુના સ્વરો વડે પરિક્ષા કરી જેમ. મધરાત્રે કુદરતમાં કેટલો બધો ગેરબ-ડાટ થતો હતો એ તમારા લક્ષમાં હશે. કુદરતના સુરોમાં-ખીયાનાના, મોટા અવાજના, વધતા જતા વિવિધ પ્રકારના, ક્રમે ક્રમે ઘટતા જતા સુરોના ગરબડાટની જરા પણ ખોટ નહોતી. પરંતુ જ્યવન સખત વાતો હતો ત્યારે મારું સંગીત જરા પણ ધીમું પડતું નહતું, અને જ્યારે તે શાંત વાતો ત્યારે સંરખામણીમાં તે જરાએ સુધારે અવાજમાં જુનતું નહિ. ”

“ પરંતુ તમે બ્રહ્મા વિષે શું કહેવા માગતા હતા ! ”

“ હું અશ્વ સમયમાં હવે તેના વિષે કહીશ. મારા ધારવા પ્રમાણે સંગીતને લીધે મારા તેની સાથે સંબંધ થોડાં જ હશે. ગમે તેમ પણ તે આગેહુમ મારા જીવામાં આવ્યો. આના જેવો મેં તેને કોઈ કાલે પહેલાં જોયો નથી. ત્યાં આગળ સામેજ તે, ઈંગણો, લઠૂ, અને મીઝજી જેવો જણાતો ઉભો હતો; હું થોડાક સમયથી તેની સારંગી માટેના ગીતના પ્રથમ ગન ઘણીજ ધીમેથી ચકાવતો હોવાથી તે મારી સાથે કોથે બસાયો હતો. ઉઠાવ શી રીતે થયો જેમજે, તથા એ પાચાના ઉપરથી શી રીતે વગાડ્યું, એ દર્શાવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હતો. અસખત તે ભવંકર રીતે નિષ્ફલ નિવડ્યો અને તે માટે તેના મનમાં ઘણી ઉચલ પાથલ થતી હોય એમ લાગતું હતું. મને નવાઈ લાગે છે, કે જુવલોક વાસિઓ પારી સદ્મ પ્રકારની નિધઓ હોવા છતાં તેઓ શા માટે આપણું ગરબડાડું સંગીત ઉપજવવાને માથાફોડ કરતાં હશે ? મારા ધારવા પ્રમાણે હું તેની આવી વિધિઓ સમજી શકીશ નહિ, એમ તેને લાગ્યું હશે. જ્યારે અપણે આવી રીતિઓ સમજી શું ત્યારે સંગીત કેટલા બધા ઉચ્ચ પ્રકારનું બનશે ! તાત્કાલ માત્ર વિષે તેની સાથે તકરાર કરવાની મેં ધૃષ્ટતા કરી, પરંતુ તેણે બાર મૂકીને પોતતુજ કલાં કર્યું-અજ્ઞાત તત્ત્વ કથન યથાર્થ હતું. ”

“ તમે જ્યારે તમારાં સંગીત બજાવતા હતા ત્યારે તેને જુવલોકમાં જેમજે શ-કતા હતાં ? ”

“ મેલબોર્નમાં કરેલા એક સંગીત જલસાના અંતમાં આપણાં પ્રમુખ આવી રીતે એકવાર મારા જીવામાં આવ્યાં હતાં. ખેડમાં આગળના ભાગમાં એક ખાલી સ્થલ હતું, ત્યાં આગળ બરાબર મધ્યમાં સ્વેત પોષાક પહેરેલાં મારા સામે જોતાં બેઠાં હતાં; તેઓ આ સ્થલના બરાબર મધ્યમાં હતાં કે જેથી, કોઈ ખીજને તેમને બદલે માની ના લેવાય. મને કેટલાક પ્રકારે નવાઈ લાગી આવી; મારા કાર્યમાંથી મારું ચિત્ત અન્ય દિશામાં ના વળી જાય માટે મેં તે બાજુથી અન્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી; મેં ફરીથી ત્યાં જોયું ત્યારે તે આલી ગયાં હતાં. અન્ય પ્રસંગે તેઓ મારા પલંગ પાસે બેઠાં હતાં; હું જગી ઉઠ્યો અને મેં તેમને ત્યાં આગળ જોયાં; પરંતુ તેઓ મને શું કહેતાં હતાં તે સમજવા માટે હું હા પારનો મૂર્ખ હતો. ”

“વળા મેં તેમને ફરીથી પણ જોયાં છે-હું એક મિત્ર સાથે તેમના વિષે વાત કરતો એકો હતો તેવામાં તેઓ સ્થૂણમાં હોય છે તેના કરતાં વધારે ઉંચાં, ઓઝરિત જ્યોતાં, ખંડમાં આવી લાગ્યાં અને મારા પ્રતિ પ્રયત્ન દૃષ્ટિપાત ફેંકતાં વિદ્યુતના ચમકારાની પેઠે પાછાં ચાલી નિકળ્યાં । અહો ! દેહમાં અને તેની બહાર અનેકવાર તેઓ મારા જોવામાં આવ્યાં છે.”

“મારા બહાલા કલ્પનાપરાવણુ કલાબકતો, મને બપ રહે છે, કે તમે તમારી પ્રેમની સાગણીઓને કોઇ કોઇવાર તમારી ખુદ્દિ સાથે નાસી જવા દો છો.” પંડિતે કહ્યું.

“બહે તેમ હો, હું તો માત્ર ખરેખરી વાતજ દર્શાવું છું. બહે તમને ગમે તો તેને કંઈપણ પણ ધારો. કલ્પના અને ‘યથાર્થતા’ વચ્ચે કેવા પ્રકારનો બેઠ છે ? જે અન્યના કરતાં પ્રથમ કોઇ પ્રકારે જરા પણ વધારે હોય તો પ્રથમ પણ અન્યના નેટલીજ યોગ્ય છે. આ ગમે તેમ હો, છતાંએ મારી પાસે એક એરી વાર્તા છે, કે જેનો કલ્પનાદ્વારા ખુલાસો થઇ શકશે નહિ.

“હું નહોતો હતો ત્યારે મારી આસપાસના વડિલોને મિસિસ એસ્ટ વિશે ધણી વાતચીત કરતાં સાંભળતો હતો. તેઓ વ્યાખ્યાનો સાંભળવા જતાં, પછીથી તેમના વિશે વાદ વિવાદ ચલાવતાં; મેં કોઇ કાંઈ ખાલ ગૃહ-જીવન ગાળેલું નહિ હોવાથી આ સર્વ મારા સાંભળવામાં આવતું અને શ્વેતકેશવાળી આ અદ્ભૂત આર્થને જોવાની મને ઇચ્છા થઇ આવી. તેની જાત વિષે હું એટલીજ ખાબત જાણતો હતો, કે તેના કેશ શ્વેત હતા. એક રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું, કે હું એક શ્રેતાઓથી ઉભરાઇ જતા મોટા ખંડમાં એક વ્યાખ્યાનકારને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હતો. ઠીક, મારે તમને તેનું વર્ણન આપવાની જરૂર નથી । જેવાં તે છે તેવાંજ બરાબર મારા સ્વપ્નમાં જોવામાં આવ્યાં. પછીથી હું રંગમૂગિની પાછળ આવેલી લોકથી ઉભરાઇ જતી નાની કોટડીમાં જઈ ચઢ્યો અને ધવલ-આર્યાએ નીચાં વગ્ગોને અને સુબન કર્યું.

“મીઠા પ્રભાતે એક મિત્ર આવી લાગ્યો, જેની પાસે કરીન્સ હોલમાં યતારા એક બાપ-જની એક વધારાની ટીકીટ હતી. બીજે તેનો ઉપયોગ કરવાને અશક્ત હતો. આ ઉપરથી મને જવા દેવાની મેં આજીજ કરી. ‘નાનાં બાલકોએ મોટાં યતાં સુધી વાટ જોવી જોઇએ,’ આવા પ્રકારનું બીજું મને કહેવામાં આવ્યું. છતાંએ મેં મારો માર્ગ શોધી કાઢ્યો. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે વ્યાખ્યાન કરારનુંએ શરૂ થઈ ગયું હતું. પ્રથમ ત્રીજીએ જોયેલી આર્થરપે મેં બોલનારને તુર્તજ પરખી કાઢી. વ્યાખ્યાન ખલાસ યતાં, મારા કેટલાક મિત્રો મને પાછળના ભાગમાં તેના ઓળખાણ મારે લઇ ગયા. ત્યાં આગળ પેલી નાની કોટડી આવેલી હતી, ત્યાં આગળજ લોકોનું ટોળું હતું અને તે સ્થલેજ ધવલઆર્યાએ મને નમીને સુબન દીધું.

“હું આ પણ અકસ્માતજ દરી ? સંગ્રામ-સભા મેં છેલ્લી વારનો ભાગ લીધો

ત્યારે તે છેલ્લીજ વારનો છે એમ જરા પણ મારા લક્ષમાં નહોતું. થોડા સમયમાંજ મારે થીએસોફીકલ મંડલમાં દાખલ થવું પડ્યો, એમ મારા ધારવામાં પણ નહોતું. મેં એક એવું ગીત પસંદ કર્યું કે તેનો અધ્યયનમાંજ અંત આવ્યો;—ખરેખર કહીએ તો તેનો ચોખ્ખો રીતે અંત આવ્યો નહિ પરંતુ વયમાંજ અધુરું રહી ગયું. મારાથી પૂર્વે આ પ્રમાણે કોઈવાર થયું નહતું. મેં પ્રથમવારજ મીસીસ ખેસન્ટ સાથે એક મંડળિ આગળ દેખાવ દીધો. મારા ગીતના અંતમાં, જાણે કે એકાદ અદૃશ્ય હસ્ત મારા મસ્તકને મારા સાજ ઉમર નમાવીને દર્શાવતો હોય કે ‘હવે તે પુરું થયું છે.’ એવું મને લાગી આવ્યું. થોડાંક એઠવાડીમાં પછીથી ખરેખર તે પુરુંજ થયું હતું.”

“ સંગીત વિષેનાં કોઈ વધારે વાર્તાઓ છે ? ”

“હા, છે. પરંતુ તે એક ત્રાસદાયક અધમ પ્રકારની છે; મને તે કહેવાનું પણ બાગ્યેજ મન થાય છે.....ભલે, વાર્તાની ખાતર હું તમને તે સંભળાવીશ, પરંતુ તે વિષે મારી પાસે ફરીથી કોઈવાર ભોલતા નહિ, કારણ કે તેના વિષે વિચાર કરવો પણ મને ગમતો નથી.

“ આ ઇતિહાસ ૧૮૦૪ ના ડીસેમ્બરમાં બન્યું હતું; લંડનમાં કરીન્સ હોલમાં મેજેસ્ટા સંગાનું મંડલના જલસામાં આ સમયે મેં પુનઃદર્શન દીધું; મારા બાલ્યકાળ પછીથી મેં આમાં ભાગ લીધો નહોતો. બીથોવનની એક ચીજ માટે હું તોજે ઉપર ચઢી રહ્યો હતો. મારે માટે આ એક મહાન પ્રસંગ હતો. તમે જાણો છો તેમ બીથોવનનું સંગીત, એક સારંગી વગાડનારની તૃણ્યાની પત્તાકાટા સમાન હોય છે. લગભગ સાતેક વર્ષથી હું આ માટે માયાકુટ કરતો અને વિચાર ચલાવતો હતો. મ્હોટામાં મ્હોટા નગરના અતિ અગત્યના એક જલસામાં ખરેખરી રીતે મારે પ્રથમવારનાં દર્શન દેવાનાં હતાં, એટલી ખાખ તનો આમાં ઉમેરો કરો; તમારા સમજવામાં આવશે કે “ નાનું ગરીબ હું ” આ ખાખ તને એક અગત્યનો જનાવ માનવામાં બીલકુલ અતાર્તિક બન્યું હતું.

“ આ જલસા માટેની તારીખ ડીસેમ્બરની ૧૦મી રાખવામાં આવી હતી; ત્રીજી અથવા ચોથીએ-કંઈ તે અત્યારે યાદ નથી-મને સ્વપ્ન આવ્યું, કે મારી સારંગી બાગી ગઈ; હું તેને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એક અમુક સુધારનાર પાસે લઈ ગયો; હું છેલ્લી વખતે ત્યાં ગયો ત્યારે તેણે મારે માટે થલું સરસ કામ કર્યું હતું. મેં તેને મારી સારંગી આપવા માંડી, પરંતુ એક મોટો કાળો કુતરો મારા તરફ ધસી આવીને મારા માર્ગમાં હરકત કરતો હતો. સ્વપ્ન એટલું બધું આભેદુલ હતું કે બીજો દિન અમેરીકાની ટપાલ લખવાનો હોવાથી, મેં મારા મિત્ર સારંગીસુધારનારને એક પત્ર લખ્યો. મેં મારા પત્રનો આરંભ આ પ્રમાણે કર્યો:—

“ ગંધ રાત્રે મને તમારે વિષે સ્વપ્ન આવ્યું, એથી પ્રેરાઈને આ લખું છું ” આ સમયના અરસામાં મેં એક્ષફોર્ડની મુલાકાત લીધી અને ત્યાં આગળના લોક માટેના સંગાત મંડલમાં બીથોવનનું ગીત ગાયું; એ વખતે સારંગી વગાડનારના હૃદયને ઉછાળી મુકે એવા સારા સુરો મારી સારંગીનાં દોરો દીક, લાંબી વાર્તાને ટુંકમાં કહેતાં, લંડનની મંડલિમાં ભાગ લેવાના સમય પૂર્વેજ આવા પ્રકારના સુર એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયા.

આવા સુર ફરીથી કોઇ પ્રકારે ઉપજવી શકાયા નહિ. હું નિરાશામાં પડ્યો. મારાથી તમને આઠમી અને નવમીના દિનોની વિગતો માનવિઓનાં નામ આપ્યા વિના કહી શકાય એવી નથી. કોઇએ ધરાદા પૂવક મારા વાદને નુકસાન કર્યું હતું, એટલુંજ હું કહી શકું છું. એ કોણે કર્યું તે મારા જણવામાં છે,—એક સાથી ગવૈયાનું આ કામ હતું. ગમે તેવા હેતુ પૂર્વક તેણે આમ કર્યું; ગમે તો તિરસ્કાર, દેવે અથવા અનેકને શુનાહમાં દોરી જતી જવાબદારી માત્ર હરિશ્ચંદ્રને લઇનેજ કદાચ તેણે આમ કર્યું હશે. મેં કદાચ એકાદ આવું કામ કરીને એકાદ ગતજન્મમાં તેના તરફનો આવો બદલો વહેરી લીધો હશે. એકદિ બીજું વાદ માગી લાવવું પણ અશક્ય હતું કારણ કે મારા હસ્ત માત્ર મારી સારંગીનેજ બંધબેસતા આવે એવા છે. આ મેળાવડામાંથી પાછા હોવાનું કામ પણ અસંભવિત હતું. સારંગીઓ પણ જોતજોતામાં તૂટી જાય એવા પદાર્થ જેવી હોય છે, અને લાંડનની ઋતુમાં વાતાવરણમાં ધણુંજ ધૂમ્રમસ વ્યાપેલું હોવાથી, મેં ધાર્યું કે મારી સારંગીનો સુર બગડી જવાનું તેજ કારણ હોવું જોઇએ. (મારા વિશ્વાસુ શુધારનારના હાથમાંથી હમણાંજ મારી પાસે આવેલા વાદને તપાસવાનું મને જરા પંથ મળે યશું નહિ.) વ્યવસ્થાપકોને નિરાશ બનાવવામાં માત્ર ઋતુના વાંધાને બચાવરૂપે ધરવો મને યોગ્ય લાગ્યો નહિ. તેથી મેં એના એ વાદ સાથેજ આ મંડપમાં બાગ લીધો. કહેવાની જરૂર નથી કે પછીથી એકાદ બે ન્યુસ પેપરોમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું તેમ સુર ધ્વજોજ “ ઉતરી ” ગયો હતો. મી. હેનરી વુડ નામના ગવૈયાએ પોતાની હમેશની કુશલતા પ્રગાળે બધા મંડલને ચિત્રાપિત બનાવી દીધું. પ્રથમ કોઇવાર દરનાં આ સમયે મેં સખ્ત પ્રયત્ન કર્યો, વગાડવા માંડ્યું—ઠીક, બીજકૃત્તકંઈ નહિ, એમનો નહિ, પરંતુ સગમગ તેના જેવુંજ ! આ ઉપરથી આ જલસા માટે ખાસ નગરમાં આવેલી ઓક્ષફોર્ડના લોકની એક ટોળા અ-યોગ્ય રુએ નવાઈમાં જોઇને કહેવા લાગી, “ ગયા અડવાડીયાથી એને શું થયું હશે ! ”

આ બનાવની મારા ઉપર એટલી બધી પ્રગલ્ભ અસર થઇ, કે જલસા પછી હું સખ્ત રીતે માંદગીમાં પડ્યો. બે દિન સુધી તો મેં સારંગીનો સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ. આ સમય પછી સર્વ પાંખે પ્રકાશવા લાગ્યો; આવા કામ માટે હજીએ ધૂંધવાતા મારા બંધુએજ સારંગીને અજવાળામાં જઈ જઈને તપાસવા માંડી.

“ સારંગીની સ્વર-ખીલી સીધી અથવા ઢાળ પડતી હોવી જોઇએ ? ” તેણે પૂછ્યું (વાદના અંદરના ભાગમાં તેના આગળ અને પાછળના મધ્યમાં રહેતો, આ એક નાનો લાકડાનો ટુકડો હોય છે, તેને એક વાળ જેટલો પણ આમ કે તેમ ખસેડવામાં આવે તો સુરમાં ધણોજ ફેરફાર પડી જાય છે.)

“ અલબત્ત, સોપેસીધીજ હોવી જોઇએ ” મેં કહ્યું. “ ઠીક, ત્યારે તો એ સીધાઈ માંથી પંદર અંશ દૂર ખસી ગઇ છે અને સોગળ પૂર્વક કહું છું, કે આ સુરના કાણાની ધારમાં એક નાની ફાયરી જણાઇ આવે છે, અને, જરા રહો—અર્થાત્ તપાસવા દો—તેણે મરગાની અંદરના ભાગમાં જોયું—” મારા વ્હાલા બંધુ. કોઇએ પેન્સિલરડે સ્વર-ખીલીને તેના સ્થાનમાંથી દૂર ખસેડી દીધી છે, તેની નિશાની—આ જણાય. અંદરના લાકડા ઉપરનો પસારો જુઓ, તે પીધો લાંબો જતો જણાય છે ! ”

“ અમે તેને એક સુધારનાર કારીગર પાસે લઇ ગયા; તેને યથાર્થ રથાને ગોઠવતાં તેને પણ ઘણી મહેનત લેવી પડી; એટલી બધી સમ્પત્ત રીતે ખીલીને પોતાના મૂલ સ્થાનમાંથી ખસેડવામાં આવી હતી. આંદોલનો બંધ થઇને અવાજમાં વિકૃતિ થઇ હતી, એમાં કંઇ નવાઇ નથી. ખરાબ રીતે પડી જવાથી આવું નુકશાન થયું હશે અથવા તેણે સાવચેતીથી કહ્યું તેમ અન્ય પ્રકારે થયું હશે. મારી સારંગી રાત દિન મારી પાસેજ રહેતી હતી. તે કોઈ પણ રીતે-પડી ગઇ નહોતા; પરંતુ આવા નુકશાનનું કારણ, જેણે તે કહ્યું હતું તેના સુધી હું સહજમાં શોધી શક્યો. તેની સુકિત પાર પડી હતી. આવા અકસ્માતથી મારા ધંધાને સમ્પત્ત ફટકો પડ્યો, જેમાંથી ઉંચા આવતાં અનેક વર્ષે લાભાં.

“ થોડા સમય પછી-અમેરીકાનો મારો મિત્ર સુધારનાર લાંડન આવ્યો અને મને મળવા આવ્યો. વાતચીતમાં તેણે પુછ્યું, કે તમને મને લખવાની જરૂર પડી એવું કેવા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું ? મેં તેને બધું વૃત્તાંત કહ્યું. તેણે જણાવ્યું, કે તેજ તારીખે તેને પણ તેવુંજ સ્વપ્ન આવ્યું હતું; આં એટલું બધું આજેકાલ હતું કે આ તેણે પોતાના પુત્રને નારતા વખતે કહી સંભળાવ્યું; તેણે તેને તે દિન નોંધી લેવા જણાવ્યું.

“ લાંડનમાં હવે તેવામાં તેણે મારી સરંગી સુધારવા માંડી અને ફરીથી તેને ઠેકાણે આણી; તેથી એનાએજ હાલમાં થોડાંક અઠવાડીયાં પછી એકાઠ જલસામાં મેં બાગ-લીધા ત્યારે ન્યુમપેરેને, “ આ યુવાન સરંગીવાળામાં એકાએક થઇ આવેલા સુધારાથી ” નવાઇ લાગી હતી.

“ મને પણ અત્યંત નવાઇ લાગી આવી-આવી સુંદર સંદિમાં આટલા બધા ટેપનો સમાવેશ શી રીતે થઇ શકતો હશે

“ તમને તમારા સ્વપ્નને લઇને તમારી સરંગી તપાસવાનું મન થયું નહિ, એ દવા-જનક લાગે છે, ” પરિવ્રાજકે કહ્યું; “ જ્યારે તમને સુરમાં ખામી જણાઇ ત્યારે તો તમારે ખાસ કરીને આખ કરી, જોવા જેવું હતું. તમે ગમે તો ભુવલોક ઉપર કદાચ તમારી ભૂલને આગળથી જોઇ શકેલા હશે અથવા કોઇ મંત્રીમાવ બધાં મુસાફરે, કાળા કુતરાથી સ્ત્રવવાતા અમુક દુશ્મનવડે તમારો વિનય શંકાવાળો બન્યો હતો, એમ તમને સ્ત્રવવાને પ્રયત્ન કર્યો હશે. ”

“ એક અભણ ગામમાં એક જમીનદારની ઝીની સંભાળમાં આવી પડેલાં માખાપ વિનનાં જે નાનાં બાલકોને, તેમના ચર્ચામાત્રું સ્વપ્ન આવતાં તેમના એક સગાએ શોધી કાઢ્યાં હતાં, એ વિષેની વચમાં ફોતહ સહિત માથુ મારવાની એક સરસ વાર્તા “ ઇન્વી-ઝીબલ હેંપર્સ ” નામના ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે, ” ચિત્રાણ ચલાવ્યું.

“ હું જ્યારે નાનો બાલક હતો ત્યારે, ” સંગીતશાસ્ત્રીય ઉમેર્યું, “ અમુક સં-શોધી, અડધો-આખો અથવા એથી વધારે વાર સુધી જાણે કે હું હવામાં ઉડે ચડતો હોઉં એમ લાગી આવતું હતું. આવા અનુભવમાં આનંદ આવતો, એ સમયે તો મેં એ વિશે કંઇ વિચાર કર્યો નહિ. આખ એવી સ્વાભાવિક રીતે બનતું હતું, બધાંને પણ આવેજ અનુભવ થતો હશે, એમ મને લાગી આવ્યું. સ્વર અને ગુસ્તાકર્ષણ વચ્ચેના સંબંધ મારા સમજવામાં આવતો નથી, ‘ સંગીતથી ઉડે ચડવું ’ એ ખાતરી કોઇ પણ પ્રકારે માત્ર અલંકાર સમાન નથી..”

પ્રેમ અને જિવન.

અનંતતાના આવિર્ભાવોમાંનો મોટામાં મોટો એક માનુષ્યપ્રેમ છે. કુમારિકા માતાબન-
વાની અભિલાષા સખે છે; માતા એક માતામહી બનવાની ઇચ્છા કરે છે; માતામહી
પ્રમાતામહી બનવાની આકાંક્ષા સખે છે.

આપણે બધાએ ભૂતકાલમાં અને ભવિષ્યકાલમાં તેમજ વર્તમાનકાલમાં વસતું
જોઈએ. જે આપણે ભૂતકાલનું જીવન ગણતા નથી તો આપણે જીવનના આધાર રચા-
નને જોળખી શકતા નથી; જે આપણે વર્તમાન કાલનું જીવન નાં ગાળીએ તો આપણે
સંકટમાં આવી પડીએ છીએ; જે આપણે ભવિષ્યકાલનું જીવન નાં ગાળીએ તો આપણે
કોઈ કાલે સુધરી શકવાના નથી, વિનયવત બનવા માટે આપણે આપણામાં વસતા નિત્ય
તેમજ અનંતનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

બહિષ્કાર વડે નહિ, પરંતુ શુશ્રૂષાવડે આનંદ યાપ છે.

ઉચ્ચતાનું ખરું માપ હૃદયની આસપાસ હોય છે.

જેમ પુષ્પો પોતાનાં ખીજકોને ખડકોની આસપાસ વિખેરે છે, જેમ પક્ષિઓ પો-
તાનાં બચ્ચાંને મોટાં યતાં સ્વતંત્ર કરવા મૂડી દે છે તેમ મોટા યતાં જીવનના મર્મમાં
એકલાજ આગળ વધવાને તૈયાર થાઓ.

આપણે જટલી સહેલાઈથી થંચો ઉઠેલી શકીએ છીએ તેટલીજ સહેલાઈથી આપણે
લોકોને ઉઠેલાવાને સમિવાન થવું જોઈએ—ખરેખરી રીતે પણીજ સહેલાઈથી આગ
થવું જોઈએ.

આપણને બધાંને ઉત્તમનની જરૂર છે. વિરોધિ ટીકાવડે કોને કોઈ કાલે પણ ગાદ
મળી શકી હતી ? માનવિઓએ ચોજેલી શિશાવડે કોઈ કાલે કોણ સારૂ બની શક્ય હતું ?
કોઈ પ્રકારના વિરોધી પદાર્થ નથી. દરેક પદાર્થ ભિન્ન પ્રકારનો છે—દરેક બક્તિ
પણુ આવીજ છે.

જે તમને કશામાં પણ શ્રદ્ધા હોય તો તમારાથી બધામાંએ શ્રદ્ધા સખ્યા વિના
રહી શકશેજ નહિ.

આપણે જે કલ્પના કરીએ છીએ તે કોઈ પ્રકારે આપણી પોતાની ધષ્ટિ નથી. તે
એવું કંઈક છે કે જે પૂર્વે અસ્તિત્વમાં હતું અને ભાવિમાં અસ્તિત્વમાં હશે. ભૂત અથવા
ભાવિ કાલમાં—જેવાના એક પ્રકાર સમાન કલ્પના છે.

આપણામાં જે કોઈ પ્રકારનાં દિશ્ તેમજ કાલને બળુતો નથી તે જીવાત્મા અ-
થવા જ્યોતિ છે.

સાચીના સંધાતમાં આપણે એકલા પડીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણી જાતે ખરે-
ખરા જેવા હોઈએ છીએ તેવા બનીએ છીએ.

ભૂલ ભરેલા વિચારો દૂર કરો કે તરૂંજ તમે ગાન પામશો.

જે જે ભોગવવામાં આવે છે તે ખોશક સમાન છે.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી ભવભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દિવેદી. ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કિમત
ધટાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાઠ્ય પૂઠું સોનેરી નામ સાથે બહાર
પડી છે.

મેનેજર--સુદર્શન આફિસ--નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

પ્ર. નિ. મણિલાલ ન. દિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે
ગુજરાતીમાં યોજનાર-માધવલાલ ન. દિવેદી. કીં. રૂ. ૧-૮-૦.
સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--સુદર્શન આફિસ--નડીયાદ.

બ્ર. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત. શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે.

૨૧. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૧-૦ થી રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એફિસ--નડીઆદ.

આનું નામ તે કદરદાની. !!!

વયોથી પોપણ આપતી ધરની ગરીબડી ગાય કે બેંસ છેક ધરડી યહ, અને દૂધરેલી દહેશને માટે બંધ યહ, દહે તેનાથી સ્વાર્થ સરવા જેવું રજું નહીં, પામરી પધરાતી દો તેને પાંજરાપોળમાં ! ગાયને વાછરડો આગ્યો, બહી બેંસે પાડો જણ્યો, તે દુધ નાહક ધારી જશે અને ધરમાં તેથી ઉછું પાશે, જેથી તેને વધારે મુલત ધેર ગોંધી ન રાખતાં મુને મોટે પાંજરાપોળનો રસ્તો પકડ્યો ! યોગ કે યોડીએ સાંખી મુલત નોકરી આપી, આખરે તે તદન ના કાવત યહ પડી સ્વારી લાયક બીલકુલ રજાં નથી, તે ફાગરનું ખડ આપ છે, અને નકામી જગો રોકે છે, તેને પાંજરાપોળમાં પરમાર્થ અર્પણ કરી દો ! બે-સમાં ખેતી કરવાનું કે ગાંડુ ખેંચવાનું બજ બીલકુલ રજું નથી; તેથી તેને તિરથક ધેર માંધી રાખી મોટનો ધંધો કોણ કરે ? તેથી તરતજ તેને પાંજરાપોળમાં ગોાલી આપો ! એવાં અનાય અજોગ, હુલાં લંગડાં અને આંધળાં પાંગળાં, અવદયામાં આવી પ-

ડેલાં પામર પગ્યો જેઓ આપણી દયા અને દિલસોજ માટે મજબુત દહ ધરાવે છે, તેના નિભારને માટે કારેલી વુનાગઢ પાંજરાપોળ લોટરી ભાગ પાંચમાની રિકેટો દાસ વેચાય છે તે ખરીદ કરીને સૌએ જનતો તિરેસો અવરયમેવ આપવો એકએ એવી અરજ છે. દર રિકેટની કિંમત રૂપિયો એક છે. રિકેટ ટપાલ દારા વેચપેએજ રીને પણ મોકલાય છે. કુલ પ્રનામની મંજૂરા ૧૦૦ છે. તેમાં પડેલું ધન મ રપિઆ બે દળરનું છે. રિકેટો વખર વિચંબે ખરીદ કરીને સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાર્યા. તારીખ નડીન અગત્યવો આ પરમાર્થ તક ખોવા સરખી નથી.

પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી--લીંબડીવાળા.

જનનાગઢ. (કાડીયાવાડ.)

બહુ જેવી ચમત્કારિક અને એકે જાંચી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારો શરીરની નમણાઈ જે જન્મથી હોય, હરકોઈ દરેથી પેદા થઈ હોય, ઈર્ષ પશુ જાતની ખુલ કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારો શરીરને મન્યુત કલવગ અને જીજવાન બનાવે છે પાચન શક્તિ, લોહી અને નીચેને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અનયનિત થયેલા દસ્તાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે કિંમત-ગોળી ૩૦ ની ૩મી ૧ નો ૩. ૧ એક

વાજકરણુ તેલ.

ગયેલી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરપત્ત આપવાને ખાસ ગુણ ધનવતાર આ તેલ નમુણા પુરૂષો માટે એક અજબમ ઇશ્વરી બક્ષીત સરખું છે. કિંમત-તોલા ૧ ના ૩ ૫ પાય આ નન્ને દવા માટે મળેલાં અને મળતાં અમખ્ય સર્વશિક્ષાભાષી આ એકજ વાચો!

પ્રિય વૈદ્ય

મને આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ તથા વાજકરણુ તેલની સીટી ૧ મળી તે બન્ને દવાઓ મેં મારા દરદીઓપર અજમાવી. ખરેખર આ દવાઓ બહુ જેવી ચમત્કારિક અને એકે જાંચી જાતના અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી છે. તેઓના વખાણુ લખવાને મારી કલમ અશક્ત છે. મહેરબાની કરીને બંને તેલથી તૃણથી વાજકરણુ સીટી ૧ તથા તેની બેટમાં આતંક નિગ્રહ ૩મી ૧ વી. પી. થી મોકલજો

(સહી.) હુમામસિંહ,

સબ ઓસરન્ટ સર્વન્યન, ટેપાલ. ડી. અલીમટ.

દવા મઆવવા નીચેને સરનામે લખો -વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવીંદજી.

કામલાઅ ન વાચું હોય તો મઆવો

ચેર જેા મરતજ મળશે

આતંકનિગ્રહ ઓસધાલાય.

જામનગર-મહીપાવાડ.

અઠીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

[આત્યાર સુધીમાં ૫૮ દાતાઓએ પોતાના નામની ઓરડીઓ બંધાવી છે.

નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં વધારો થવાથી તથા અનાથોને રહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી આશ્રમના મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા નીચેની ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. નને લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે. કોઈ દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની ઓરડી બાંધી તેના મુખદ્વાર ઉપર આરસપાઢાણની તખ્તી ચોટી તે સખી દાતા નામ અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી થાય તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમંત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દા આપશે તો એ આખું મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈ આ મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાના હોવાથી દાન શીલ સજ્જનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં આશા છે. વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાણક પણ નહીં નીકળે ?

દીન વત્સલો !! પ્રભુની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાણક બને દર માસે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી ખાર વર્ષથી ચોટી ઉમરના અનાથને, અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એકી ના ઉમરના અનાથને પાણી વિદ્યા દાન આપી સનાથ બનાવીશું. આ પુન્ય જી. માંથી અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાણક પણ નહિં નીકળે જરૂર દયા લાવી લખો:—

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

REGISTERED No. B.764

સુરેશ્વર

આપના નામથી લેવામાં આવેલું છે.

—૧૨૮—

(ધર્મ-શૃંગાર-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં મધ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — ભાગવતપૂ.

[પ્રસ્તુત ૨૭-અંક ૧૨.]

(માસિક)

[સપ્ટેમ્બર-૧૯૧૨.]

માલગીરીની મુખારજખાટી.	૩૭૧
સદ્બોધ.	૩૭૩
પ્રેમશંકાનું પરિણામ	૩૭૪
મનની લઘુતા અને એક સુખી હવનમાં આવી પડતાં પીત્ત કેટલાંક વિશે.	૩૭૫
ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષા	૩૮૧
“આર્યનબ્રધરહૂડ” નામની નવીન સ્થાપનાનો લોજન.	૩૮૬
મતાંધતા અતે જડવાડ.	૩૮૦
પૂર્વમીમાંસા દર્શન.	૩૮૩
શું એકલબંધની સાથે પ્રાણલુપ્તો સ્વાર્થ સૂચવાય છે ?	૩૮૫
અનુકંમણિકા.	૧-૮

ત્રીજી ચોટત પુસ્તક.

ચાણવલ્લ્ય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરલ યોગ આને દર્શાવે
મુલ સદ ચુનસતી ક્રીમત ૦-૨૨-૦.

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેવાયને સગલ હિતર ક્રીમત ૦-૨-૦
મુદર્શનના આદકોને આ બને ૦-૧૦-૦ મગશે ટપાલ મુદ્.

શીગાલવાદ સુત્ર

અથવા.

સર્વ ધર્મના જુદસોને આધ ન આવે તેના પુરુષર્થના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધિને

ક્રીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની દીક્ષાજન મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેશવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાખચેરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે" મંજુર થયું છે. શીક્ષકોને સાફ કમીઝન મળશે.
તથા મુંબઈ ઈલાકાના કેશવણી ખાતા તરફથી પણ લાખચેરી માટે મંજુર થયું છે.

* દરેથી મુદર્શન માટેનો સંવ પ્રેમરતો વ્યવહાર નીચેના શિરનામે રાખવો—

ત્રીજી—મુદર્શન ચોરીસ તદિઆદ.

લવાજમ.

મુદર્શનનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ અંખાઉથી તેનાનો ચીવાજ છે
જેનું અમારા મુલ આદકોને સ્મરણ હશે. જેમનું લવાજમ બાકી રહ્યું હોય
તેમને તુરત મોકલવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

મુદર્શન આદરિત—નડીઆદ.

આવૃત્તિ—

એક અણેએનાયવાયવાય, જાણીએનાયવાયવાય, સારાસારા સારાસારા

આવૃત્તિ નવવાઈ દિવસી.

ત્રી—

સુદર્શન.

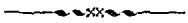
(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૨૭-અંક ૧૨.] (માસિક) [સપ્ટેમ્બર-૧૯૧૨.]

સાલગીરીનો મુવારકવાદી.

—ચિ. ચમનને—

ઘસતુ! ઘમન! આ સાલગીરી! હો મુખારક એ તહને!
આવે અતિ આનન્દ હૈયે વર્ષ ખટ પૂરાં થયે.

ધરડી ધનારે ધરક વિષુ કિતાબ કો ખડવી નહિ.
ધરડી ધનારે ધરકની તાલિમ દિલે બરવી સદી.

દુનિયા તહને દેશે નહિ; તું માગ રહેમત ના કદિ.
તું માગ રહેમત પાચળે, દિલસાર તહારા ચારની.

આત્મ હઝમ કરશે નહિ. રહેમત તહારી કોણ દિ!
ઉઘરી યશે ગુસ્સે! બરેલુ ઝહેર છ નઢાં ત્હાં બદો!

સદીએ જશે: બદી ના જશે: પકડી રહ્યા પુરાતની.
જૂડી જઠાંની આશના? દરકાર યા કર ના કદિ!

સુધારવા કર પાત ના: મહેનત ખરે! મિથ્યા યશે!
સુધાર તહારી જાત્ય: ને ઉર: સુરસદિ લાઇ જશે!

જહાંગીર આલમગીર એ જૂની જહાંના મીર છે !
 દિલ-મીર દિલગાંરશાહ ! એ જ શહાનશાહ ! ગણાય છે !
 રોનાર શોધ્યું નાં જડે । રોનાર માગ્યું નાં મળે !
 રોનાર તો રોતા ચપાથી કિસ્મતે આવી મળે ।
 કિસ્મત તણી આવી-રહી ભાવિ કરે : રોતાં જડે ।
 ખીજ વાવ દિલઅશુ તાણું । તો અશંકરખત ખીધશે !
 ખ્વાદિશ ધરી ખિદમત કરે મેવા ત્હને મીઠા મળે !
 એ મિટ જળ આરોગતાં ઉર આંખ્ય-આન્તર ઉઘડે ।
 શુદ્ધ ચૂંટ નાં અલ્પ નહિ : છે એ નાચે ખારો બર્ષા !
 ખારે જખમ રહેવા કદીણુ છે । ઇસ્કની તાલિમ વિના !
 માલમ મળે નાં આલમે । મળશે નહિ હેની દવા !
 તું માત્ર રૂહેમત માગજો : દિલદારના દિલની દુવા !
 પાથર બરી પાકી જમી । પોચી જમી છે ક્યાંદી ના !
 મહેનત કરી જહેમત સહી ચીર્યે મળે મીઠા જરા !
 કુદરત ખરે । ખુશખો બરી : ખુશખો જ ત્હારે વીજુરી !
 જૂની જહાંની યારી એ વ્યભિચારી નિશ્રય જણુરી !
 ખુશખો જ્વન બર દર બતર ઇસ્કે જખમ તો હો ચતા !
 શુદ્ધખો બર્ષા શુદ્ધજ્વનની યાની યકી મથુ છે મીઠા !
 મૂકે મહોબતનો મુસાફિર હો ! અગર મિસ્કીન હો !
 ગૂમ આફઝે આકિલ હો ! યા ઇસ્કમાં કામિલ હો !
 સર-દાર તાબેદાર હો ! દિલ ગૂમ ગિરજતાર હો !
 શુદ્ધજ્વરમાં શુસ્તાન હો ! યા ઇસ્કમાં ઉસ્તાદ હો !
 મરતાન બાવા દિલ દુવા : બચ્ચા ચમન ! આમેન હો !
 મસ્તાન-મસ્તાની-ચમન-દિલ ઇસ્કને આધીન હો !

સીતાપુર-શરબખાના. }
 તા. ૧૭ સપ્ટેમ્બર : ૧૯૧૧. }

મસ્તાન.

સદ્બોધ.

(પદ રાગ ગોડી પ્રભાત.)

(૧) તે નર સદ્ગતિ શી રીત પામે ને,
અવળા ધંધા માડે રે...
રાગ જરાખર ક્યાંથી ખીસે ?
ગાય ગિહાગ પ્રભાતે રે
તે નર સદ્ગતિ શી રીત —

(૨) વિદ્યાનું નહીં મત્તવ વધારે,
ઉધાં તત્તવ વિચારે રે.
પદાસન-અભાસન વાળી,
નારાયણ નવ ધારે રે...
તે નર સદ્ગતિ શી રીત —

(૩) મુખ્ય મહેતે ને નવ માને,
જઈ ઉપમકને પૂને રે.
બુદ્ધિમાં વેરાગ્ય કદાપિ,
ચલ છતાં નવ સંજે રે...
તે નર સદ્ગતિ શી રીત —

(૪) મીઠા જળનાં સ્થાનક છોડી,
ખારા જળમાં વાસે રે,
માયાનાં આવરણ નવ ટાળે,
શાન્તિ ક્યાંથી ભાસે રે...
તે નર સદ્ગતિ શી રીત —

(૫) પશ્ચિમનું ખતલાવે પૂર્વે,...
પૂર્વનું પશ્ચિમ ધારે રે.
અન્ધારાને રૂઢે અજવાળું,
ઉજવળ રૂઢે અન્ધારું રે...
તે નર સદ્ગતિ શી રીત પામે —

(૬) સાચાને જોડું ખતલાવે,
જોડું ખતલાવે સાચું રે.

પામરની પિછાન કરીને,
 ક્ષણ કાપે છે કાચું રે...
 તે નર સદ્ગતિ શી રીત—

(૭) ઢાપાને દેખે છે તડકો,
 તડકાને કહે છાંયો રે,
 અમૃતને ઓળખવા જાતાં,
 વિખનો પ્યાલો સાલો રે...
 તે નર સદ્ગતિ શી રીત—

મઢકાકર નાગર.

પ્રેમ શંકાનું પરિણામ.

ચંદ્રા સખી ! તું સાંભળ મ્હારી વાતડી,
 આ સમયે છે તું મુજ મન વિશ્રામજો;
 સરિતા તટ આ ઉભી તું સાહેલડી,
 હૃદય ચીરાતું જીવ્યે તે મુજ પાસજો;
 અમી અપાની શ્રાવ્ય તથા જે આંખડી,
 ઝરમર વરણી રેલાવતી રસ રેલજો;
 રેલ છેલ તે સુકાતાં સૂકી થતાં,
 મુજ મન ધ્રુવે અદક્ષ્ય બનવા બેનજો.
 અંતર દોળાતું લાં દોળાતું બહું,
 જોડાતું લાં જોડાતું પણ એમ જો;
 પ્રેમી અંતર પ્રેમ જીંદગી વારણે,
 દોળાતાં શુભ જીવને મૃત્યુ જેમ જો.
 પતિ હૃદય હું પ્રેમ દીવો ગુલ શે થયો,

કયા કામમાં કંઈ રીતે શંકા કરી,
વિત નષ્ટ થઈ અંતર ના હોશાય ને.
દિવ્ય પ્રદેશે દિવ્ય કીડા સાથે રમી,
દિવ્યજળ નાદિ દિવ્ય જગ પીધું પ્રેમ ને,
દિવ્યપિયુ એ દિવ્ય પંખીકું માહફ,
ચિંતા દવમાં બળતું ભેજ કેમ ને,
સાચી રે શું થાઉં સખી હું કો' કને,
અંતર મ્હાફે નભે જગન્નાથાર ને.
વિશ્વવાહિની સરિતામાં સરિતા રૂપે,
ક્રિષ્ણ અંતર ગળી પડે મુજ કાષ્ણે,

* * * *

સાચાના સાક્ષિ એ વહાલા શ્રીહરિ,
જગમાં જગ રૂપ કરવા મ્હારી કાષ્ણે,
પતિપ્રેમમાં શુદ્ધ હૃદય હું હોય તો
ગિરફ વિચારી કરને મ્હારી રહાયજે.
વનઉપવનના રસપોષક એ દેવતા,
સરિતા જીવન જગજીવન જલ-દેવજે,
શબ્દરૂપ આકાશે પૃથ્વીએ બળી,
વાયુ પ્રીતે કરને હું પતિ ક્ષેમ ને.

મનવિહારી.

॥ મનની લઘુતા અને એક સુખી જીવનમાં આવી
પડતાં બીજાં કેટલાંક વિષ્ણો ॥

—X—X—

અસાર સુધી ને કહેવાયું છે તેને હવે સારરૂપે કહેવા માગીએ તો, સુખ શું છે,
અને તેનો સામાં સમાવેશ થાય છે, એટલું આપણે વિચારી આવ્યા છીએ—બુદ્ધિ અને
સદાચાર ઉપર તેનો આધાર છે; કારણ કે પ્રથમ તો આપણે શું કરવું છે એ નક્કી

આપણે આપણાં કાર્યો માટે પશ્ચાત્તાપવાળા બંનીએ છીએ. આગળ ધર્મતાં આપણને બધાએ છે : અને આપણાથી તૃણાઓને તાબે કરાતી નથી તેમજ તેમને આધિન પણ થવાંતું નથી. આપણે અસ્વસ્થ મન અને નિશ્ચયવિનાના જીવીએ છીએ અને મરીએ છીએ; આમાં સર્વથી ખરાબ તો એ છે, કે આપણે લોકથી કંટાળી જઈને શાંતિ માટે એકાંતાવાસનો આશ્રય શોધીએ છીએ સારે પણ આપણાં મન અસ્વસ્થ અને ભટકતાં હોય છે, અને તે ગૃહ જાતે : અને ભીંતો પણ આપણને કંટાળો આપનારાં થઈ પડે છે. આપણે આપણી જાત માટે અધિરા અને શરમવાળા બની જઈએ છીએ, અને બહાર નીકળવાની ખામીને લીધે આપણાં હૃદયના ચૂરચૂરા થઈ જતાં સુધી આપણા માનસિક સંભવને દબાવી રાખીએ છીએ. આજ આપણને કર્કશરભાવવાળા અને ઉદાસીન બેનાવે છે, બીજાઓને માટે દેવવાળા અને આપણી જાતમાટે અસંતોષી કરે છે; ઉંચકે બીજા લોકના વિજયો માટેની આપણી ચિંતાઓ અને આપણી નિષ્ફલતાઓની નિરાશાઓના મધ્યમાં આપણે દૈવ અને ઝમાના ઉપર અયોગ્ય પ્રકારે ટૂટી પડીએ છીએ અને કદાચ એકાદ ખૂણામાં બરાઈ બેસીને આપણે આપણા અસ્વસ્થમનની ખામતોની ચિંતા કરી કરીએ છીએ.

મનના ફેરફારવિના સ્થિતિના ફેરફારથી કંઈ પણ સારું થતું નથી.

આજ આપણને નગરમાં આનંદ આવે છે, કાલે પ્રભાતે આપણને ગામડામાં મજા પડે છે; એક સમયે રાજ્યદરબારનો કાકમાક આપણને મોહ પમાડે છે, અને અન્ય સમયે જંગલના જંગલી દેખાવો આનંદ આપે છે;—આવાં આવાં કારણોને લીધે આપણે રસ-જાતી મુસાફરીઓ કરવામાં દોરાઈ જઈએ છીએ. પરંતુ આ ગદામાંએ આપણો રોગ તો આપણી સાથેજ હોય છે, કારણ કે આપણે સ્થલથી કંટાળી જતા નથી પરંતુ આપણને આપણી જાતનોજ કંટાળો આવે છે. આટલુંજ નહિ પરંતુ આપણી નખખાઈ દરેક બાજુ જતમાં વ્યાપી રહે છે, કારણ કે મહેનત અને આરામ ઉભયેથી આપણે સરખી રીતે કંટાળી જઈએ છીએ. આવી રીતે કુંડાળામાં ને કુંડાળામાં ફરવાને લીધે અને તેનાં તેજ પગલાં ફરીફરીને બરવાને લીધે અનેક આલેખો અનેકવાર પોતાનો ઘાત કરવા સુધી પણ આવી પહોંચ્યાં છે. હૃદયનો ભાર તો દેશ અને હવાના નહિ પરંતુ મનના ફેરફાર વડે હળવો થાય છે; આપણા દુરાચારો પણ આપણી સાથેજ મુસાફરી કરે છે; આપણી અશાંતિ, હાથદાપનો સમાવેશ આપણા પોતામાંજ થતો હોય છે. અત્રેજ આપણા હૃદય ઉપર મોટો ભાર આવી પડે છે, તેને સહજ પણ ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તે વધારે ને વધારે વધતો જાય છે. આ બાજતમાં એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવું એ મુસાફરી નથી પરંતુ ભટકવા સમાન છે. જો આપણે આપણી મુસાફરીનો અંત પામવો હોય તો આપણે માર્ગમાં આગળ ધમ્યાં જ જવું જોઈએ. જે ગમે તે સ્થલે મુખે રહી શકતો નથી તે કોઈ પણ સ્થલે મુખે વસી શકશે નહીં. મુસાફરી કરવાથી એકાદ માનવિમાં કેવા પ્રકારનો ફેરફાર થઈ જાય છે? જાણે કે તેની ચિંતાઓ તે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં તેને શોધી શકવાનીજ નહિ હોય ! મરણના બચથી, અથવા સંકટથી

અથવા એક માનવિ ગમે ત્યાં હોય ત્યાં આગળ તેના ઉપર આવી પડતાં દુઃખોમાંથી સુરક્ષિત રીતે છૂપાઇ બેસવાનું કોઇ પણ સ્થલ હશે ? સ્થલો અથવા મંડલોનો વારંવાર ફેરફાર કરવો એ મનની એક પ્રકારની નિર્બલતા દર્શાવે છે; મનને સ્થિર કરતા પૂર્વે આપણે દેહને સ્થિર કરવાની જરૂર છે. નવાઈ ભરેલા દેખાવો જોવા માટે જેમ બાલકો આમ તેમ દોડાદોડી કરી મૂકે છે તેમ આપણે સુસાદરી કરીએ છીએ—માત્ર નવાઈ ખાતર, લાભ માટે નહિ જ. આપણે ઉત્તમ પ્રકારના તેમજ ઉંડા વિચારવાળા એક પણ બન્યા વિના પાછા આવીએ છીએ. અરે આટલું જ નહિ પરંતુ મનની અસ્વસ્થ દશા જ દુઃખકારક થઇ પડે છે. આપણે નગરો અને સ્થલોને તેમનાં નામવડે બોલાવતાં સિખીએ છીએ અને પર્વતો તથા નદીઓ વિષે વાર્તાઓ કહીએ છીએ; પરંતુ શું આ બધો સમય, જ્ઞાન અને સદાચારના અભ્યાસમાં, પ્રથમથી શોધી કઢાવણ પદાર્થોના ચિંતનમાં અને હજી સુધી નહિ શોધી કઢાવણ પદાર્થોની શોધમાં, ઉત્તમ પ્રકારે ગાળી શકાયો ના હોત ? જે એકાદ માનવનો પગ ભાગી જાય અથવા ઘૂંટણ ઉતરી જાય તો તે બધું બરોગર બેસાડવા માટે તે એકદમ સંજનને બોલાવવા મોકલે છે, પરંતુ એ સમયે તે કંઈ એકદમ ધોડેસવારી કરવા અથવા વ્હાણમાં સુસાદરીએ જતો નથી, સ્થલના ફેરફારવડે આપણા દેહો કરતાં આપણાં મન ઉપર કોઇ પણ પ્રકારની જરાએ વધારે કે ઓછી અસર થઇ શકતી નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે સ્થલના પ્રભાવવડે જ કોઇ પણ માનવિ એક વક્તા અથવા વેદ જની જતું નથી. શું કોઇ પણ માર્ગમાં પૂછશે, કે “બુદ્ધિનો, ન્યાયનો સમતાનો, ધૈર્યનો, કયો માર્ગ છે એ મહેરજાની ફરીને બતાવશે ?” જે માનવિ પોતાની ચિંતાઓને પોતાની સાથે લેઇને જાય છે તે ગમે ત્યાં જાય, ફરે, સુસાદરી કરે તેનો કંઈ હિસાબ નથી; જેણે પોતાની સુસાદરીને આનંદજનક બનાવવી હોય તેણે જતે એક સમતાવાળા સાથી બનવું જોઇએ. એક મહાન સુસાદરીની એવી ફરીયાદ હતી, કે તે પોતાની સુસાદરીઓવડે કોઇ કાલે પણ સારો બની શક્યો નથી. “આ બાંખત સંસ જ છે.” સોફીસ્ટો કહ્યું, “કારણ કે તમે તમારી જાતને જ સાથમાં રાખીને સુસાદરી કરી છે.” હવે જુઓ, શું આ સુસાદર પોતાની જાતને ખીજે સ્થલે લઇ ગયા વિના જ પોતાની જાતે અન્ય માનવિ રૂપે વધારે સારી રીતે ના બની શકત ? જ્યાં સુધી આપણે આપણી રીતભાતો આપણી સાથે જ લઇને ફરીએ છીએ, ત્યાં સુધી ગમે તે સ્થલે ગમે તેવી રીતભાતો આપણા જોવામાં આવે, તેનો કંઈ પણ હિસાબ નથી. જેમ મનની લક્ષુતા, શાંતિના એક નાશકારક દુસ્મન-સમાન છે તેમ અયોગ્ય આમદ એ પણ એક મહા યત્રુ સમાન છે. અયોગ્ય આમદથી કલામાં ફેરફાર થતો નથી તેમજ મનની લક્ષુતા કલાને વળગી શકતી નથી; આ ઉભયમાંનું કયું ખરાબ છે એ કદાચ એક પ્રશ્ન રૂપ થઇ પડે.

મનની દૃઢતા-સ્થિરતા, આપણને સર્વ પ્રકારનાં સંકટોમાં સુરક્ષિત રાખે છે.

સર્વ પ્રકારનાં દૈવનાં સંકટો સામે મહાન સફલ ઉપાય, મનની દૃઢતા છે. જુદા જુદા પક્ષો અને ભિન્નભિન્ન માનવિઓ ફેરફાર કર્યા કરવો, એ જાણે કે એક માનવિ પવન સાથે ધસડાતું જતું હોય એમ લાગે છે. જે દૈવની પાર વસે છે તેની પાર કંઈ પણ સંભવિ શકે નહિ. બાકી પ્રદેશમાંથી આવી પડતા બગાડકાર, કપકા અથવા તિરસ્કારવડે એક

બુદ્ધિશાળી માનવી પોતાના સ્થાનનો જરા પણ લાગ કરતું નથી, પરંતુ તે તો ન્હાનાં અને મોટાં ઉભય પ્રકારનાં સંકટો સામે એક દાલ સમાન બની રહે છે. આપણી બુદ્ધિ માત્ર એટલી થાય છે, કે જે આપણે ના કરી શકીએ તે બીજા કોઈથી પણ ના થઈ શકે એમ વિચારીને આપણે બુદ્ધિશાળી માનવોનું માપ નંખાતાં માનવોના માપવડે માપીએ છીએ. મને ગમે તો યુવરાજેના અથવા બિશુકોના મધ્યમાં મૂકેા પ્રથમ મને ગર્વિષ્ઠ બતાવી શકશે નહિ તેમજ અન્યથી હું શરમાઈ જઈશ નહિ. હું એક ખળામાં તેમજ એક રાજા-મહેલમાં સુખે ભરનિદા લઈ શકીશ. મને ધાસની ગાદીથી પણ શીમળાના રૂની ગાદી જેટલો જ સંતોષ વગશે. જે દરેક દિને બધું મારી ઇચ્છાનુસાર બન્યાં જાય તો તેથી મને જરા પણ આનંદ આવવો જોઈએ નહિ. મને મારા બધાએ જીવનમાં એક પણ શાંત કલાક ના મળી આવે તો પણ હું મારી જાતને દુઃખી માનીશ નહિ. સુખ અથવા દુઃખ ઉભયમાંના એકથી પણ હું આનંદ માનીશ નહિ; પરંતુ આ બધું આમ હોવા છતાં એ સહેલાઈથી જીવન ગાળી શકાય, એવી મારી ઇચ્છા થાય છે; મારા શોક પ્રસંગોનો નિગ્રહ કરવા કરતાં મને મારા આનંદ પ્રસંગોનો નિગ્રહ સાધવા મૂંઝવણમાં આવે એવી મારી વાંછના છે. જે હું એક મોટા યુવરાજ હોત તો હું ખેંચાઈ જવા કરતાં નિગ્રહ સાધવાનું જ વધારે પસંદ કરત છતાંએ મારા જેતાના રથ ચક્ર નીચે પણ હું મારા મનને જેવું છે તેવું ને તેવું જ જાળવી શકીશ. સામાન્ય લોક જે બાળતો માટે લોભવાળા અથવા ભયવાળા બની જાય છે તેવી બાળતોનો કંઈ હિસાબ ના ગણવો એ કંઈ મોટી વાત નથી. એવા લોક છે કે જે કાશીના કરવત નીચે પણ હરયાં કરે, પ્રેમના અથવા ક્રોધ, કોપ, લોભ અથવા દ્રેષના આવેશના ઉન્માદમાં અમુક પ્રકારના નિશ્ચિત મરણને શરણુ ચલાવું ત્રત લેઈ બેસે; સારે અન્યથા અને દૃઢ સદાચારની પ્રેરણાથી દોષાને કેટલું બધું મહાન્ કાર્ય થઈ શકે ? જે મનની ચોરીક દહીલાઈથી આગ થઈ શકે છે તો સંમાન અને નિત્ય બલવાળા રિયર અને અગ્રમાદી સદાચાર વડે કેટલું બધું વધારે થઈ શકે ?

આપણે દુનિયાનું ઓછામાં ઓછું કામ પડે એજ એક છે.

આ દુનિયામાં આપણી જાતે સુરક્ષિત રહેવા માટે પ્રથમ તો આપણે માનવો જે જે બાળતોને માયાકૃત કરવા યોગ્ય ધારે છે તેવી કોઈ પણ બાળતને આપણા લક્ષ્ય સ્થાન રૂપે બનાવવી જોઈએ નહિ. બીજું વળી આપણે કોઈ પણ કીમતવાળા એવા પદાર્થો પાસે રાખવા જોઈએ નહિ કે જે એક સાધારણ ચોરને પણ ચોરવા જેવા કીમતી લાગે. એક માનવિતો દેહ, કોઈ પ્રકારની લૂંટ સમાન નથી. માર્ગને ચોરીઓ માટે બંધકર થઈ પડે એવો કોઈ કાલે બનવા દેશો નહિ; ગરીબ અને નાનકડાવાળા શાંતિથી એ માર્ગે યદને પસાર થઈ શકે એમ કરજો. દરેક સદાચારી માનવના ભાવિરૂપ નિંદા અને તિરસ્કાર થવા છતાંએ રીતમાતનો સીધો સીધો ખરા હૃદયનો ભાવ જ એક માનવિતો જીવનને સુખી બનાવે છે; સાદાઈ ને બેદરકારી સાથે બેજાણે ના કરી નાખવાની સંભાળ લેવાય તો છેતરપિંડિના હમેશના દુઃખમાં વસવા કરતાં, સાદાઈ માટે હજીએ આપણે તિરસ્કાર કરવામાં આવે એ જ શ્રેષ્ઠ છે. આ ઉપરાંત વળી પડદા પાછળ બાળવામાં આવતું કપડી જીવન હમેશાં ચિંતાતુર હોય છે; કારણ કે આથી એક માનવિતે પોતે

જેવા ના હોય તેવા જણાવું પડે છે, હમેશાં પોતાની જાતની સંભાળ રાખવી પડે છે, ઉધાડા પછી જવાના બંધમાં વસવું પડે છે. પોતાને ખીજ માનવિ રૂપે ભાગ બંજવવાની મહેનત ઉઠાવવી પડે છે એ ઉપરાંત તેના તરફ જોનાર દરેક માનવિને તે એક જાસુસ રૂપે ગણી લે છે. એક માનવ જાતે પોરજનોડાટેની પ્રવૃત્તિઓ અથવા સામાજિક કાર્યમાં જોડાય એ પણ કેટલાંક દૃષ્ટાંતોમાં તે શ્રેષ્ઠ ઉપાય રૂપ નિવડે છે; છતાંજે જીવનની આવી દશામાં પણ કેટલીક રીતે લોભ અને તિરસ્કારના મધ્યમાં પ્રમાણિક બનવું ભાગ્યે જ સહીસહામતી બરેલું હોય છે. ખરેખર એવાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત છે કે જેમાં એક યુદ્ધિ-શાળી માનવિ પણ નર્યું આપે છે, પરંતુ તેને તે સહજ સહજમાં ઉભયમાના એકને પણ આધિન બનવા દેશો નહિ. જો તે ઝપાટાબંધ આગળ ધસી જાય તો તેને તેની પ્રતિષ્ઠા સંભાળાવા દે; તે પાછો ફરે તોજે શત્રુના સામે મુખ રાખીને હાથમાં પોતાની તલવાર સહિત પાછો વળે એમ થવા દેજો. અન્ય સર્વ પ્રકારો કરતાં વિદ્યાના વ્યાસંગવાળું અભ્યાસિ જીવન ઓછામાંઓછા કંટાળવાળું હોય છે. આજુ જીવન આપણને ખીજઓ અને આપણી જાત માટે નિશ્ચિંત બનાવે છે અને મિત્રો તથા પ્યાતિ ઉભયે પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે.

ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષા.

(સેન્ટ નિહાલસિ'હના એક લેખ ઉપરથી)

ગત દશ વર્ષમાં ચીને સ્ત્રી શિક્ષામાં જે ઉત્તતિ કીધી છે તેનો વૃત્તાંત યોગ જ ભારતવાસીઓની જાણમાં હશે. ચીનમાં કન્યાશાળાઓની જે પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને ત્યાંની સ્ત્રીઓમાં જેટલી શીઘ્રતાથી શિક્ષાનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તે જોતાં આશ્ચર્યચકીત થવું પડે છે. દશ વર્ષ પહેલાં ચીનમાં સરકારી અથવા ખાનગી ભાગ્યે જ કોઈ કન્યાશાળા હશે. પરંતુ હવે પ્રત્યેક મોટા શહેરમાં એક તો શું પણ અનેક કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઈ ગઈ છે અને નાના નાના દરબાઓમાં પણ ઓછામાં ઓછી એક કન્યાશાળા તો અવશ્ય જ છે. પ્રારંભિક પાઠશાળાઓ સિવાય સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષા દેવા માટે પણ વિદ્યાલયો સ્થાપિત થઈ ગયાં છે અને તેઓને દાઈ, અધ્યાપિકા અને વૈદ્યવિદ્યા આદિ કામો શિખવવાનો પણ પ્રબન્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ચીનાઓએ પરીક્ષાતીર્થે સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે જાપાન, અમેરિકા અને યુરોપ મોકલવાનું શરૂ કીધું છે.

આ જાગૃતિને કીધે ચીનની સ્ત્રીઓમાં શિક્ષાનો પ્રચાર અત્યંત ઝડપથી થઈ રહ્યો છે. ચીનનાં કેટલાંક મોટાં મોટાં શહેરોમાં સ્ત્રીઓને માટે સ્ત્રીઓ જ દ્વારા સંસ્પર્શિત થતાં

પત્રો નીકળે છે. થોડાંક વર્ષ પહેલાં આવું એકે પત્ર નહોતું પણ હવે દિનપ્રતિદિન એવાં પત્રોની ઉર્જા થતી જાય છે અને એવા પ્રકારનાં 'બીજા' પણ નવાં નવાં પત્રો જન્મ લેતાં જાય છે.

ત્યાં, થોડાંક વર્ષ પહેલાં, સ્ત્રીઓનું વિદુષિ થવું મહત્વનું-ગણ્યું નહોતું પરંતુ આજ કાલ સ્ત્રીઓએ અશિક્ષિત રહેવું એ એક કલંક ગણાય છે. ચીનમાં કુમારી છોકરીઓ પોતાના વાલોની લટોને યુંચી પીઠ પર લટકાવી લે છે. અનેક વિવાહિતા સ્ત્રીઓ પણ વાળોને આ રીતે લટકાવી પાઠશાળાઓમાં પ્રવેશ કરવા મંડી છે. ચીનમાં બાએજ એવા કોઈ ધનવાનનું ઘર હશે કે જેમાં સ્ત્રીઓને બણાવવા માટે એક અધ્યાપક કે અધ્યાપિકા નિયત ન હોય.

કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી પણ છે કે જેઓએ પોતાની સમસ્ત શક્તિ સ્ત્રીશિક્ષાનો પ્રચાર કરવામાં ઠાગે લગાડી છે. રાજકુમાર 'સ' ની બહેનનો વિવાહ એક મંગોલીયન રાજકુમાર સાથે થયો છે. જ્યારે તે પોતાના અમુરપક્ષને ઘેર જવા લાગી ત્યારે એક જાપાની સ્ત્રીને તે પોતાની સાથે લેતી ગઈ. ત્યાં પહોંચી તેણે એક કન્યાશાળા સ્થાપિત કરી અને પેલી જાપાની સ્ત્રી તેમાં અધ્યાપિકા નિયત થઈ. થોડાક સમય પછી તે પોતાની પાઠશાળાની સત્તર સ્ત્રી-છાત્રા સહીત પેકીનની કન્યાશાળાઓ અને ત્યાંની શિક્ષાપદ્ધતિનું અવલોકન કરવા ત્યાં પહોંચી. ત્યાંથી પાછાં ફરતાં પોતાની પાઠશાળામાં ચીનનું સાહિત્ય બણાવવા તે ત્યાંથી એક ઉચ્ચ શિક્ષિત ચીનની સ્ત્રીને પોતાની સાથે લેતી ગઈ. રાજકુમારની એક બીજી બહેન છે. તેણે સ્ત્રીઓને પાશ્ચાત્ય ગણિત અને વ્યાયામની શિક્ષા દેવા માટે પેકીનમાં એક પાઠશાળા ખોલી છે. તેમાં લગભગ એસી યુવતીઓ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે. રાજકુમાર 'સ' ની સ્ત્રીએ પણ પોતાના મહેલમાં એક પાઠશાળા સ્થાપિત કરી છે. ઉચ્ચ કક્ષાની અનેક સ્ત્રીઓ આ રીતે પોતાના ખર્ચે કન્યાશાળાઓ ચલાવે છે.

પ્રાચીનકાલમાં ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષા.

પ્રાચીનકાળમાં પણ ચીનમાં સ્ત્રી શિક્ષા માટે પ્રયત્ન હતો. તે સમયે છોકરીઓને વાંચવા લખવા ઉપરાંત સીવવું વિગેરે તથા ગૃહસ્થધર્મ પણ શીખવવામાં આવતો હતો કે જેથી તેઓ પોતાના બાવિપતિઓને સારી રીતે સહાયતા કરી શકે. પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીશિક્ષાનો પ્રચાર તો અવસ્ય હતો પણ કેટલાંક વર્ષોથી થોડો તે શિક્ષા પ્રતિ બહુ ઓછું લક્ષ આપતા હતા.

ચીનના ઇતિહાસમાં અનેક વિદુષિ સ્ત્રીઓનું નામ મળી આવે છે. અઠારસો વર્ષ પહેલાં ચીનમાં દેવી ટિસાઓ નામક એક વિદુષિ સ્ત્રી હતી. આજકાલ થોડો તેનું સ્મરણ આત્મંત આદરપૂર્વક કરે છે. એમ કહેવાય છે કે ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષાપર પ્રથમ પુસ્તક તેણે જ લખ્યું. આ પુસ્તકનું નામ "નુ કિસાઇ" (અર્થાત "સ્ત્રીઓને માટે નિયમ") છે. ચીનના સાહિત્યમાં હજી સુધી પણ તે એક હિન્દુ પુસ્તક ગણાય છે. તેમાં સાત અધ્યાય છે. પતિવ્રતધર્મ, આત્મસંયમ, ચિંતાની શુદ્ધતા, વ્યવહાર-કુશળતા, પતિપ્રેમ, સાંસુ અને સમ-

રાની આજ્ઞાનું પાલન અને પ્રતિના બાધમાંડુઓપ્રતિ સ્નેહઆદિ વિષયપર તેમાં નિબન્ધો છે. દેવી ટિસાઓનો એક બાઈ હતો. તે પણ ધણો વિદ્વાન હતો. તે ચીનના 'હન' રાજવંશનો ઇતિહાસ લખતો હતો તે અરસામાં તેનું મૃત્યુ થયું. દેવી ટિસાઓએ તે અપૂર્ણ ઇતિહાસનો શેષ ભાગ લખી તેને પૂર્ણ કીધો. તેના સમકાલીન લોકો પણ તેનો અત્યંત આદર કરતા હતા. તેનું મૃત્યુ થતાં તેની મરણુદિવા અત્યંત ધામધુમથી કરવામાં આવી. આ સમયે ચીનમાં મરણુ પછી પણ પદવી અર્પણ કરવાની પ્રથા હતી. આથી તેનું મૃત્યુ થતાંજ સમ્રાટ તેને 'મહાદેવી' ની ઉપાધિ અર્પી, આજ નામથી તે ચીનમાં આજ સુધા પ્રસિદ્ધ છે.

ટિસાઓ પછી પણ અનેક પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓ થઇ છે. સન ૫૫૬ ઇસવીમાં 'ટિયાંગ-ટિસી' નામક એક સ્ત્રી હતી. તે તત્કાલીન સમ્રાટની સહુથી નાનકડી રાણી હતી. તેને એક પુત્ર હતો તેને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નિયત કરવાની સમ્રાટની ઇચ્છા હતી પણ ટિયાંગ-ટિસીએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો. તેણે તેને સમજાવ્યો કે—'આપ પુત્ર પ્રેમમાં ન પડો. આપ રાજા છો. યદિ આપ તેમ કરો તો હું મારા પુત્રને આ વિશાળ દેશના રાજસિંહાસન પર બેઠેલો જોઈ પ્રમત્ત તો અવશ્ય થઇશ, પણ આપના તેમ કરવાથી દેશની રીતિ અને નિયમોનો ભંગ થશે. આપ કર્તવ્યથી વિમુખ થાઓ એવું કાર્ય કરવું આપને ઉચિત નથી.' આ સ્ત્રી રાજનીતિ પણ સારી રીતે જાણતી હતી. બહુધા તે રાજનૈતિક કાર્યોમાં પતિ સાથે ભાગ પણ લેતી હતી.

સમ્રાટ ટાઇ ટિચોંગ ઇસવી સન સાતમાં સદીમાં થઇ ગયો તેની મહારાણી ટિચોંગ સુન્ચી અત્યંત ધાર્મિક હતી. તેની ધાર્મિકતાની ચર્ચા આજ સુધી પણ થાય છે. ચીનમાં મૃતપૂર્વજોની પૂજા અત્યંત ધામધુમથી થાય છે. તે પુરષ્ણ કરી શકે છે. તેમાં સ્ત્રીઓ શામિલ થઇ શકતી નહોતી. ૧૦૩૩ માં ચીનની એક મહારાણીએ—જે તે સમયે સમ્રાટ નાવારસ હોવાથી રાજ્યની સંરક્ષિકા હતી—સ્ત્રીઓને આ પૂજાથી દૂર રાખવાની પ્રથાનો અત્યંત વિરોધ કીધો. ચીનમાં પુંછડીઓ તારે દેખાતાંજ સમ્રાટને તે પૂજા કરવી પડતી તેજ સમયે એક પુછડાઓ તારે દેખાયો જ્યાં તે સમયે મહારાણીએ સમ્રાટને બદલે પૂજા કરવાનો આગ્રહ કીધો અને તેના તે આગ્રહ સજ્જ પણ થયો.

આ સ્ત્રીઓ અવશ્ય વિદુષિ રહી હશે નહીં તો તેઓ આવાં કાર્યો કરી શકત નહીં. તેઓ વિદુષિ રહી હોય કે ન રહી હોય પરંતુ તેના સમકાલીન લોકો તેનો આદર કરતા હતા એમાં સંદેહ નથી. આજ પણ ચીનમાં તેઓનું નામ અત્યંત ભક્તિભાવથી ઉચ્ચારાય છે. પ્રાચીન કાલમાં ચીનમાં, સાધારણ રીતે પણ સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ધણી હતી. માતૃપદ્ધતીજ વંશ ચાલ્યો આવતો; ચીનમાં આજે પણ અનેક દેવીઓની પૂજા થાય છે. 'કુઆન ઇન' આ સર્વમાં સુખ્ય ગણાય છે. દક્ષિણ ચીનમાં તેની વિશેષ પૂજા થાય છે. સ્ત્રીઓનો ચીનમાં ધણો સત્કાર થતો એ વાતની સાબીતી દેવીઓની પૂજા ઉપરથીજ મળે છે.

મધ્યકાલમાં, ચીનમાં, એક પણ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી થઇ નહીં; એમ જણાય છે કે સત-

રમી, અદારમી અને ઝોગણીસમી સંદીમાં ચીનના લોકોએ સ્ત્રી શિક્ષા પ્રતિ અત્યંત ઝોણું લક્ષ આપ્યું. ઉચ્ચ શ્રેણીની સ્ત્રીઓ અવશ્ય ચોરુંક વાંચતું લખતું શીખતી હતી પણ તેઓનો માનસિક વિકાસ નીચલી શ્રેણીવાળા સ્ત્રીઓથી અધિક થતો નહોતો. છોકરીઓને માતા, પિતા, સાસુ, સસરા, પતિ તથા પુત્રની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું શીખવવામાં આવતું હતું. પુરુષનેજ સ્ત્રીના ધનનો માલિક ગણવામાં આવતો. સ્ત્રીઓને પોતાના હર પોષણ માટે પુરુષનેજ આધીન રહેવું પડતું હતું. તે બાલ્યકાળમાં પિતાની આધીનતામાં, યુવાવસ્થામાં પતિની આધીનતામાં અને વૈધવ્ય દશામાં પુત્રની આધીનતામાં રહેતી હતી. નીચલી શ્રેણીની સ્ત્રીઓ પોતાના પરીશ્રમથી કંઈક કમાતી પણ હતી. તેઓ પોતાને ધેર અને બહુધા ખેતરોમાં પણ કામ કરતી હતી. તેઓને ધરનું કામ અને મજૂરી કરવાનું શીખવવામાં આવતું હતું. મધ્યમ અને ઉચ્ચ શ્રેણીની સ્ત્રીઓનું કામ પોતાના પતિ અને માતા પિતાને પ્રસન્ન રાખવા સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. પ્રત્યેક છોકરીનો નિવાહ યથે આવશ્યક ગણાતો. આથી ધનવાનની સ્ત્રીઓ પુરુષેને પોતાની તરફ આકર્ષવા માટે પોતાના અંગોને અધિક સુંદર બનાવવાના ઉપાયો શોધ્યા કરતી હતી. તેનેજ તે પોતાના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમજતી હતી. તેને સુંદરતા વધારવાનું અને અન્ય સાથે વાર્તાલાપ કરવાનું શીખવવામાં આવતું હતું.

પુરુષોને ખુશ કરવા માટેજ સ્ત્રીઓ પગ નાના કરવાની પ્રથા શીખી. બાલ્યકાળમાં હાલકાંઓ નરમ હોય છે. તે સમયે છોકરીઓના પગો એટલા બધા નેસ્થી બાંધવામાં આવે છે કે અંગૂઠા સીવાય બીજા ચારે આંગળીઓ મરણ જાય છે. આ પ્રકારે પગ મરણવાથી બાલિકાઓને અત્યંત પીડા થતી પણ સુંદરતા વધારવા તેને તે કળા સહેવાંજ પડતાં. પગનું રૂપ પણ અત્યંત કદરૂપું થતું. તે ચાલી તો શક્તીજ નહોતી પણ માંડ માંડ-પડતાં પડતાં-અહીંથી ત્યાં સુધી જઈ શકતી. ચોગ્રક દિવસે સુધી કાંઈ કાંઈ વાર મહીનાઓ સુધી-તે દુઃખથી રોવા કરતી અને પગપર દવા લગાવી પડી બાંધતી, આખરે સાજા થતાં તે હાથ અને ઘૂંટણોના બળથી ચાલતી અથવા પાલખી કે અન્ય કોઈ વાહનમાં ખેરી બહાર જતી. ધનવાન સ્ત્રીઓની આવી દુર્ગતિ ન થતી પણ જેને ધરનું ચોરું કામકાજ કરવું પડતું તે આ કુત્સિત પ્રથાનો શિકાર બનતી હતી. આ પ્રથાને લીધે તેને કદ તો સહેવુંજ પડતું પણ આ પ્રકારે પંચે બનવાથી તે કોઈ પ્રકારનો શારીરિક પરીશ્રમ કરી શકતી નહોતી તેથી તેનું સ્વાસ્થ્ય તરતજ બગડતું. આ પ્રથા ચીન દેશની સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિમાં અત્યંત બાધક યષ્ટ.

ઈસાઇ પાદરિયોની કન્યાશાળાઓ.

૧૮૪૪ માં કુમારી. એલ્ડરસે નામની એક ઇસાઇ-ધર્મચારિકાએ નિંગપો નગરમાં ચીનની છોકરીઓને માટે એક પાઠશાળા ખોલી, આ સમયે લોકોને એવો ખ્યાલ હતો કે સ્ત્રીઓ બુદ્ધિહીન થાય છે, આથી તેઓને માત્ર ગૃહકાર્યનીજ શિક્ષા દેવી જોઈએ કુમારી એલ્ડરસેને લોકોના આ અજ્ઞાન અને પદપાત સામે ધીર સંભામ કરવો પડ્યો. અત્યંત કઠીનતાથી તેણે પોતાની શાળા માટે ચાલીસ આજ્ઞાઓ એકઠી કરી. આ છોકરીઓને

પુસ્તકો, કાગળ અને કલમ ઇત્યાદિ સિવાય થોડીક છાત્ર-વૃત્તિ (scholarship) પણ એટલા માટે દેવી પડતી કે તેઓ પાઠશાળામાં આવતી રહે. તેઓને શીવવું, હિસાબ, લખવું તથા વાચવું શીખવવામાં આવતું હતું. થોડા સમય પછી તે શાળા કાંઈક જામી ત્યારે થોડીક શ્રી લેવી શરૂ કરી.

ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષાના પ્રચારકોને, પ્રથમ કેટલી વિપત્તિઓ સહેવી પડી હશે એ વાતની સાબીતી એક ઘટનાથી સારી રીતે મળી શકે છે. એક ઇસાઈ-ધર્મ પ્રચારક-એક ચીનીની પાસે જઈ તેને પ્રાર્થના કરી કે તે તેની છોકરીને પાઠશાળામાં મોકલે. તે ચીનીએ પાસે બાંધેલા એક અશ્વ તરફ આંગળી ફેરવીને કહ્યું—“શું તમે આ પશુને બચાવી શકશો ?” પાંદરીએ ઉત્તર આપ્યો—“પશુને શી રીતે બચાવી શકાય ?” ત્યારે ચીની બોલી : “જો પશુને નથી બચાવી શકતા તો પછી સ્ત્રીને કેમ બચાવી શકશો ?”

ચીનમાં પહેલાં માતાપિતા છોકરીઓને બચાવવું વ્યર્થ સમજતાં હતાં. તેઓ નાની વયમાં તેનો વિવાહ કરી દેતાં. વિવાહ થતાંજ તે પતિની સાધિયણ બનતી પોતાના માતા પિતાની કાંઈ કાંઈ સમય મુલાકાત લેતી તે સિવાય તેનો માતા પિતા સાથે વિવાહ પછી કાંઈ સંબંધ નહોતો. તેથી ચીનના માતાપિતાઓના મનમાં એવો વિચાર પેસી ગયેલો કે પુત્રી પરાયું ધન છે અને તેને શિક્ષા આપી સમય તથા ધનનો વ્યય કરવો અનુચિત છે. એક લેખકે તો એટલે સુધી લખ્યું છે કે—“ચીનનાં માતા પિતાઓનો એવો ખ્યાલ છે કે છોકરીને બચાવવી તે અન્યના કુતરાના ગળામાં સોનાની માળા નાખવા સરખું છે. વ્યારે તે કુતરાનો ધણી સીટી વગાડી તેને બોલાવી લેશે ત્યારે તે બહુ મૂલ માળા પણ જશે.”

ગત પચાસ વર્ષોમાં પાદરિયોએ ચીનમાં અનેક પાઠશાળાઓ સ્થાપિત કરી પણ ધન અને અધ્યાપકોની ખામીથી તેઓ તે કાર્યને વધારવાની જરૂરી ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેટલું તેને વધારી શક્યા નહોં. ચીની બાળા અત્યંત કઠીન છે. તેની વર્ણ-માળા પણ અત્યંત વિકટ છે. વિદેશીયોને તે શીખવી મુશ્કેલ છે. અધ્યાપકની ખાબતમાં પાદરિયોએ ચીનની સ્ત્રીઓની પ્રથમ તો સહાયતા માગી પ્રથમ તો તેમને બહેલી સ્ત્રીઓ મળી જ નહોં અને જો એક બે મળી તે જુની દગ પ્રમાણે બચાવવાનું જણતી હતી. તે દગ આધુનિક શિક્ષા-પ્રણાલિથી કેવળ વિરુદ્ધ હતી. લાચાર બની તેઓએ પાઠશાળાની છોકરીઓનેજ અધ્યાપિકાનું કામ શીખવવાનો આરંભ કીધો. આ કાર્યમાં પ્રથમ તેમને અનેક આપત્તિઓ પડી પણ અંતે તેમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ.

અનેક આપત્તિઓ પડ્યા છતાં અનેક ચીની છોકરીઓએ સારી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી. તેમાંની અનેક પ્રસિદ્ધ દેશમંત્ર, લેખક અને ડાક્ટર છે. ડાક્ટર મેરી સ્ટોન, ડાક્ટર ક્લા-ખાન, (આ ઉમંવનાં નામો અંગ્રેજી-દર્શનનાં છે પણ તેઓ ઉભય ચીની સ્ત્રીઓ છે) ડાક્ટર હીકિંગ ઈંગ, ડાક્ટર લીવીફ અને ડાક્ટર જાહ ફાહ આદિ ચીનની પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી-ડાક્ટરો છે. આ બધીઓએ પાદરિયોની સહાયતાથી અમેરિકામાં વૈદ્યવિદ્યા સંબંધી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી છે.

કયુકિંગ નગરમાં ડાક્ટર મેરી સ્ટોનનું ડેનફોર્થ મેમોરીયલ હોસ્પિટલ (Denforth memorial Hospital) નામક એક મોટું ઔષધાલય છે. તે સ્ત્રી-ડાક્ટર શસ્ત્ર-ચિકિત્સામાં અત્યંત દક્ષ છે. લગભગ અઢી ગ્રજી હજાર રોગીઓ પ્રતિમાસ તેની ચિકિત્સા નીચે રહે છે. દાઇઓની શિક્ષા માટે તેણે એક વિદ્યાલય પણ ખોલ્યું છે. તેમાં તે પોતે જ શિક્ષા આપે છે. પોતાની શિષ્યાઓ માટે તેણે અનેક અગ્રેજી પુસ્તકોનો સ્વભાષામાં અનુવાદ કીધો છે. તેના હાથ નીચે શીખેલી દાઇઓ બહુ ચતુર નીવડે છે. અન્ય અન્ય ઔષધાલયોમાં તેના હાથ નીચે બહેલી દાઇઓની અત્યંત જરૂર પડે છે. તે ઘણું વાંચે છે. તેણે ચિકિત્સાસાહજના અનેક ગ્રંથો સર્વસાધારણ માટે અત્યંત સરલ ભાષામાં લખ્યા છે. અધ્યયનશીલ છતાં તે કદી રોગી ચતી નથી. તે બહુ હસમુખી છે. તે સંદા પ્રસન્ન રહે છે અને અત્યંત મધુરતાથી વાતચીત કરે છે.

પાદરિયોએ ખોલેલી પાઠશાળાઓથી એક બીજું પણ સારું કાર્ય થયું છે. પાદરિયો પગ બાંધવાની પ્રથાના ધોર વિરોધી છે. જે છોકરીઓ તેની પાઠશાળામાં બંધે તેઓને તેઓના પગ બાંધવા દેવામાં નથી આવતા, કેટલીક છોકરીઓ પાઠશાળા છોડ્યા પછી પગ બાંધતાં શીખે છે ખરી, પણ તે પાઠશાળામાં શીખેલી અધિકાંશ છોકરીઓ પોતાના પગ બાંધતી નથી એટલું જ નહીં પણ પોતાની સખીઓને પણ પગ બાંધવા દેતી નથી.

સ્ત્રી-શિક્ષા માટે ચીનવાસીયોના પ્રયત્ન.

૧૮૯૮ માં ચીનના વ્યાપારિયો અને અધિકારીયોએ મળીને એક કન્યાશાળા સ્થાપિત કરી. તે શેઠાઈમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. તે ચીનવાસિયોએ સ્થાપિત કરેલી પાઠશાળાઓમાં પ્રથમ પાઠશાળા હતી. તેનું કામ ફક્ત ચાલતું હતું. તે પાઠશાળા માટે પુરવોએ માત્ર ફક્ત જ એકઠું કરી દીધું, સર્વ કાર્ય સ્ત્રીઓએ જ કર્યું. શેઠાઈમાં રહેવા-વાળા ચીનની સ્ત્રીઓ પાશ્ચાત્ય મહિલાઓ સાથે મળી તથા તેઓની સહાઈ પ્રમાણે પાઠશાળાઓ ચલાવવા લાગી. પહેલે જ દિવસે ઉચ્ચ વંશની સોળ છોકરીઓ તે પાઠશાળામાં દાખલ થઈ. દુર્ભાગ્યે મહારાણી ટિસીહિસીના હૃદયમાં એ વાત દમી ગઈ કે આ પાઠશાળા મન્યુ રાજવંશને હાની પહોંચાડવા માટે સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. તેથી આ પાઠશાળા બે વર્ષ ચાલા બાદ તેની આગાથી બંધ કરવામાં આવી.

પણ સ્ત્રી શિક્ષા પર લોકોની શ્રદ્ધા વધતી જ ગઈ. ચીનવાસિયોએ મહારાણીના ક્રોધને ન ગણીકારી મોટા મોટા શહેરોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપિત કરી. ૧૯૦૨ સુધીમાં તો શેઠાઈમાં પાછી બે કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઈ ગઈ. તે પછી ૧૯૦૩ માં એક, ૧૯૦૪ માં એક ૧૯૦૫ માં ચાર અને ૧૯૦૬ માં ચાર એમ કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઈ ગઈ આ રીતે ૧૯૦૭ ની શરૂઆતમાં એકલા શેઠાઈમાં ચીનવાસિયો દ્વારા સ્થાપિત થયેલી ચાર પાઠશાળાઓ થઈ ગઈ જેમાં આઠસોથી અધિક છોકરીઓ અભ્યાસ કરતી હતી. આ પાઠશાળાઓમાં વાચવા લખવા ઉપરાંત સિદ્ધકળા અને ઔષધશાસ્ત્રની પણ થોડીક શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. વ્યાયામ કરવો પણ તેમને માટે આવશ્યક ગણાતો.

પાઠશાળાઓમાં પાંચ પાઠશાળાઓ એવી હતી જેમાં છોકરીઓને પણ બાંધવાની પ્રથા ત્યાગવાની બાબતમાં ચુસ્ત કરવામાં આવી હતી.

સરકારી કન્યાશાળાઓ.

૧૯૦૦ સુધી ચીનની સરકાર સ્ત્રીશિક્ષા માટે કંઈ પણ કીધું નહીં. તે વર્ષ પછી સ્ત્રી-શિક્ષાના પુક્ષપાતિયોને સરકાર તરફથી મદદ મળવા લાગી કેટલાક પ્રાન્તોના સિક્ષિત શાસ્ત્રકોએ પણ પોતાના પ્રાન્તોમાં કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત કરી અને સ્ત્રી શિક્ષાનો પ્રચાર કરવો આદંબો.

બાકસર-વિશ્વવ પછી ચીનની મહારાણી પાશ્ચાત્ય જાતિયોનું બળ સારી રીતે સમજી ગઈ. પાશ્ચાત્ય રંગથી રંગિત જાપાન દીર્ઘાંશર ચીનને પણ કદાચ હરાવી દે એમ સમજી મહારાણીએ દેશમાં સુધારો અને શિક્ષા-પ્રચાર કરવાનો આરંભ કીધો. સ્ત્રી-શિક્ષા તરફ પણ તેનું ધ્યાન ગયું. તેણે બે લાખ રૂપીઆ ખર્ચી પેકીનમાં કેટલીક કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત કરી. તે સ્ત્રી-શિક્ષાની એટલી બધી પક્ષપાતિ થઈ કે એક ગોદ લાગાના મકાનમાં પણ તેણે એક પાઠશાળા ખોલી. ૧૯૦૫ માં કુચુ નગરમાં સ્ત્રીયોને અધ્યાપિકાઓનું કામ શીખાવવા માટે એક વિદ્યાલય ખોલવામાં આવ્યું. ૧૯૦૬ માં ટેંગચો અને તેની આસપાસના નગરોમાં પણ કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઈ ગઈ. તેજ વર્ષમાં મહારાણીએ યોગક વિદ્યાને વિદેશ શિક્ષા-પ્રણાલીનું નિરિક્ષણ કરવા મોકલ્યા. આ વિદ્યાનોએ પાછા આવી શિક્ષા વિભાગમાં ઘણો સુધારો કીધો. ૧૯૦૭ માં ચાંગશાના સરકારી વિદ્યાલયના અધ્યાપક-વિષયક અને પ્રારંભિક વિભાગોમાં બસે સ્ત્રીઓ ગણિત, ચીનની ભાષા અને ગૃહ-પ્રજ્ઞ-શાસ્ત્ર ભણતી હતી. તેજ વર્ષમાં ચીલી પ્રાન્તમાં ૧૨૧ કન્યાશાળાઓ હતી જેમાં ૩૦૦૦ છોકરીઓ ભણતી હતી. ૧૯૦૮ માં સજીયુઆનમાં ૪૯ સરકારી તથા ખાનગી કન્યાશાળાઓ હતી જેમાં ૧૮૯૭ ચુવતીઓ ભણતી હતી. તેજ વર્ષમાં તેજ પ્રાન્તમાં ૨૯૭ સ્ત્રી પાઠશાળાઓ હતી જેમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ સહિત ભણતાં હતાં. માત્ર કેન્ટોનમાં જ ૨૫ કન્યાશાળાઓ હતી. ૧૯૦૮ માં શિક્ષા વિભાગના સંસ્કૃતિ સમરત દેશમાં કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત કરવાનો પ્રસ્તાવ મહારાણી સન્મુખ રજૂ કીધો. મહારાણીએ આ પ્રસ્તાવ મંજૂર કરી એમ પણ જણાવ્યું કે મોટી મોટી પાઠશાળાઓમાં વિદેશી અધ્યાપિકાઓ પણ રાખવી. છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે શિક્ષા અનિવાર્ય કરવામાં આવી. સરકારી પાઠશાળાઓમાં ચલાવવાનાં પુસ્તકો પણ નિયત કરવામાં આવ્યાં. ૧૯૦૯ માં સરકાર તરફથી નાનકિંગ નગરમાં ૯ કન્યાશાળાઓ સ્થાપિત થઈ. આ ૯ પાઠશાળામાં ભણતી છોકરીઓ ઉપરાંત જે જે છોકરીઓ પાઠશાળાની અને ખાનગી શાળાઓમાં ભણતી હતી તે સર્વેની સંખ્યા ૭૫૨ ની હતી. તેજ વર્ષમાં નાનકિંગમાં તેર સરકારી પાઠશાળાઓ સ્થાપિત થઈ ગઈ.

ચીનમાં સ્ત્રી-શિક્ષાની ત્રણ શ્રેણી છે. સાતથી દશ વર્ષની વય સુધી છોકરીઓ પ્રથમ શ્રેણીમાં છે. તે આ ચાર વર્ષોમાં નૈતિકશિક્ષા ઉપરાંત ચીનની ભાષા, પ્રારંભિક ગણિત, સીવણ તથા સંગીત આદિ શીખે છે. બીજી શ્રેણીમાં પણ ચાર વર્ષ સુધી ભણવું પડે છે.

પ્રથમ શ્રેણીમાં શીખવેલા વિષયો ઉપરાંત આ શ્રેણીમાં ચીનાઈતિહાસ તથા સોદિલ જાપાની અને અંગ્રેજી ભાષા, બીજી-ગણિત, મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને વ્યાયામની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. ત્રીજી શ્રેણીમાં અધ્યાપિકા બનવાની તથા બાળકોને ઉછેરવાની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. પ્રત્યેક છાત્રામાં આ શ્રેણીનું એક વિદ્યાલય છે. આમાં પણ ચાર વર્ષનું બહુ પડે છે આમાં અધ્યાપિકાનું કાર્ય, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ચિત્રકાઢવાં, મૃદ-પ્રમન્ય સીધું તથા સંગીત આદિની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારની સરકારી શાળાઓમાં છાત્રો પ્રાસેથી શી લેવામાં આવતી નથી. "સર્વ-સાધારણ પણ સરકારની ગારા લઈ આવી પાઠશાળાઓ ખોલી શકે છે. આ શાળાઓમાં ભરપૂર પછી પ્રત્યેક છાત્રને બે વર્ષ સુધી ગમે તે પાઠશાળામાં ભણાવવાનું કાર્ય કરવું પડે છે.

સરકારી પાઠશાળાઓમાં ભણવાવાળા છોકરીઓ ભપકાદાર વસ્ત્રો પહેરી શકતી નથી. સાદાં વસ્ત્રો પહેરી તેઓને પાઠશાળામાં જવું પડે છે.

સરકારી પાઠશાળાનાં મકાનો નવાં બાંધવામાં આવ્યાં છે. તે શાળાઓમાં શિક્ષાને આવશ્યક કોઈ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા નથી. આ શાળાઓમાં અધ્યાપક અને અધ્યાપિકાઓને પાઠરિયોની શાળાઓથી વધારે પગાર મળે છે. કુચી નગરમાં સ્ત્રીઓની એક નિશાળ છે. તેના અધ્યાપક અને અધ્યાપિકાઓને ૪૦ થી ૧૨૦ રૂપીઆ સુધી માસિક પગાર મળે છે. વધારે પગાર યોગ્યસ્ત્રી અને પુરોને સરકારી શાળાઓમાં નોકરી કરવા માટે ઉત્સાહિત કરે છે. જે કે સરકારી પાઠશાળાઓમાં સર્વ બાજતની આવી સગવડતા છતાં યોગ્ય અધ્યાપિકાઓની ન્યૂનતાથી સ્ત્રીશિક્ષાની જોડેએ તેવી ઉત્તિ થઈ નથી. પ્રથમ જાપાની સ્ત્રીઓને ભણાવવા માટે રાખવામાં આવતી પરંતુ તેઓ ચીનાઈ ભાષા બરાબર બોલતી ન હોવાથી યોગ્ય રીતે ભણાવી શકતી નહોતી. તે પછી પાઠશાળાઓમાં ભણવાવાળા છોકરીઓને એમ ઉત્સાહિત કરવામાં આવી કે તેઓ શાળા છોડ્યા પછી અધ્યાપિકાનું જ કાર્ય કરે. આથી ટીટસિન પ્રાન્તના સુમેદારે એક રાજસા પ્રકાશિત કરી કે સરકારી શાળાઓમાં અધ્યાપિકાનું કાર્ય શીખવાવાળા પ્રત્યેક છોકરીને સરકાર તરફથી ૩૦ રૂપીઆ માસિક છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવશે અને શિક્ષાકાલ સમાપ્ત થતાં જ તેને અધ્યાપિકાનું પદ આપવામાં આવશે. વિદેશી સ્ત્રીઓ તો અધ્યાપિકાના કાર્ય માટે અનેક મળતી પણ તેઓ પોતાના કાર્ય ક્રમમાં વિદેશી ધાર્મિક વિચારો રોકી રાખવા તૈયાર નહોતી તેથી તેઓને તે પદ પર નિયત કરવામાં આવતી નહી. જે સ્ત્રી અથવા પુરુષ સરકારી પાઠશાળામાં કામ કરે છે તેને પોતાની શાળાના નિયમોમાં બદલ રહેવું પડે છે. તેને કાવાકાવા તથા વિદેશી સંજ્ઞાતિક આન્દોલનોથી દૂર રહેવું પડે છે, તેમજ પાઠશાળાના અધ્યક્ષની આજ્ઞાનું પાલન પણ કરવું પડે છે.

આટલું છતાં પણ, ચીનમાં હાલ હજારમાં કેવળ એક જ સ્ત્રી બોલેલી છે. પરંતુ જે અતિથી તેની ઉત્તિ થતી જાય છે તે જોઈ એમજ કહેવું પડે છે કે જાપાનની ખેડે ચોશ જર્મીમાં ચીનની સ્ત્રીઓમાં પણ અવિદ્યાનો નાશ થઈ જશે.

“આર્યનવ્રધરહૂડ” નામની નવીન જ્ઞાતિનું ભોજન ॥

પ્રાચીન જ્ઞાતિ સંસ્થાનાં અશુભપરિણામોનો સર્વે સ્વીકાર કરે છે. હિંદુ જ્ઞાતિ સંસ્થામાં અનેક પ્રકારના રક્ષક ગુણોનો સમાવેશ થાય છે, એ પણ એટલીજ માન્ય બાબત છે. અશુભ પરિણામો ઉપજાવનારાં કારણો અનેક પ્રકારનાં છે અને વ્યાવહારિક કાર્યો સાધવા માટે આવાં કારણોની લંબાણ તપાસ થવાની જરૂર છે. હિંદુ સમાજમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સુધારો દાખલ કરનારા બધા જણાએ એક મુખ્ય સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે અને હમેશાં તેને વ્યવહારમાં મૂકવો જોઈએ. સમાજની ધૂન: સંસ્થાપના થઈ શકે એવા એક આધારરૂપે આ મંડલ કોઈ પ્રકારની બાવામક બાવનાઓ પૂરી પાડતું નથી. જેમનાવડે આપણો બાવિનો સમાજ ઘડવાને છે એવી ઉપનિષદોની મહાન બાવનાઓને ફરીથી કઠી બતાવવાને આપણે શક્તિવાન બનીએ તોપણ સુધારામાં લાભ લેતી જાતિઓ આવી બાવનાઓને સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારવા જેવી અને નિયામક શક્તિવાળી ગણે, એટલું આપણે માટે તપાસવાનું બાકી રહે છે. કેટલાંક શનકોના વહેવા સાથે બલ અને સત્તાવાળા બનેલી રૂઢિઓ અને લાગણીઓની ઉપેક્ષા કરવી જરા પણ પાલવશી નહિ. મેખરા ઉપર હુમલા રૂપે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા માટે, આ યોજનાના શુભ-હેતુવાળા અને ઉત્સુક ત્રાસકો પોતાનામાં હોવાનો કાવો કરે તેના કરતાં લોકનાં મન ઉપર ધણીજ વધારે પ્રજલસ્રતા અને શક્તિની અવસ્થકતા છે. સામાજિકસુધારાનો ઇતિ-હાસ મેખરાના હુમલાવડે વિજય મેળવ્યાનાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં દૃષ્ટાંત આપી શકશે. જે લોકની શક્તિઓ અને તેમના વિચારોને સમાજની લાગણીઓ ના ઉશ્કેરે એવાં કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે યોજનામાં આવે તો વિજયના સંભવ ખાતરીથી ઉત્તમ પ્રકારના નિવડે. હિંદુનો પ્રથમ મુખ્યત્વે કરીને આર્થિક છે. અજ અને વજ તથા તેમને ખરીદવાનાં નાણાં,—એ જ ખરા તત્ત્વરૂપે હિંદી સામાજિક પ્રશ્ન છે. આવી મુખ્ય જરૂરીયાતોનું નિરાકરણ કરવામાં, આપણાં સમગ્ર ધ્યાન અને શક્તિ, માનવ અને વિત્ત રૂપે મળી શકતાં આપણાં સર્વે સાધનોને એકત્ર કરવાની આપણે માટે અત્યંત જરૂર છે. આ પ્રશ્નના નૈતિક અને શુદ્ધ સામાજિક વિષયો માટે, આર્થિક પ્રશ્નની હદ જેટલાં સાધનો અને એકાગ્ર મનની જરૂર પણ જરૂર નથી. આ હરિશ્ચંદ્રના જમાનાની કેલવણી અને વધતી જતી જરૂરીયાતોને લઈને, લોકને સાહસ અને ઉદ્યોગમાંથી પાછાં હાથવતાં સર્વ-પ્રકારનાં જ્ઞાતિનાં બંધનો શિથિલ બનતાં જશે. વર્તમાનકાલના આપણા સામાજિક અભિપ્રાયોનો હિસાબ કાઢવો અથવા આપણે કેવા પ્રકારના સામાજિક અભિપ્રાયો રાખવા જોઈએ એ આગળથી બરાબર કહી આપવું એ લગભગ બીલકુલ અસંભવિત જેવુંજ છે; તેમ જ આપણા સામાજિક રીવાજો અને સંસ્થાઓની કેટલી કીમત આંકવી, તેમનામાં છવતા રહેવા જેટલી થી વિચાર છે, અથવા દુનિયાની પ્રજાઓના મધ્યમાં આપણું સ્થાન જાળવી રાખવા માટે તેમનું કેવું સ્વરૂપ ધણવું જોઈએ, એ વિગેરે બાજતોનાં હિસાબ કાઢવો પણ તેટલો જ અસંભવિત છે આવી બાજતો વિષે આપણને કોઈ પ્રકારનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય મળી

શકે એમ નથી. સારી રીતે વિચારી કાઢવા વિના અને સ્પષ્ટ કથન અથવા અવસ્થાપત્ર વિના આપણે જે જે સૂચવીએ તેની સારાસારતા અને તાત્કાલિક ઉપયોગિતા વિશે લોકોની ખાત્રી થઈ શકતી નથી. દરેક જણથી પૂછાતો આવો પ્રશ્ન ખડો થાય છે:—

હિંદુ સમાજની વર્તમાન દશામાં તમારી સચનાઓને ઉપાડી લેવાથી આપણે વધારે સારા અને શ્રદ્ધાળુ બનીશું એવી તમારી શી રીતે ખાત્રી થાય છે? આપણા સંસ્કારો તરફના પ્રત્યુત્તરની અમે વાટ જોઈએ છીએ.

“બ્રહ્મવાદિત્.”

મતાંધતા અને જઢવાદ.

વિવિધ પ્રકારની હીલચાલો સાથે સંબંધવાળા સર્વને એટલી વાત સારી રીતે જાણીતી છે, કે સમગ્ર દુનિયામાં સર્વત્ર એક પ્રકારનો ધાર્મિકપુનરુદ્ધાર પ્રવર્તિ રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે વિવિધ પ્રકારની ધાર્મિકસંસ્થાઓવડે અને ખાસ કરીને યાત્રાસાધિકલ મંડલવડે ચલાવાતા પ્રોત્સાહક કાર્યને લઈને ખાસ કરીને યુવક વર્ગમાં જણાઈ આવતો હિંદમાં પ્રવર્તિ રહેલો નવીન ઉત્સાહ; રેવરંડ. જે. આર. કેમ્પબેલ જેવાથી દોરાયલાં ઇંગ્લેન્ડનાં ક્રિશ્ચન દેવલોમાં થઈ આવેલો યોગભાવનાનો પુનરુદ્ધાર; દુનિયાનાં શાસ્ત્રોમાં અત્યાર સુધી ના સમગ્ર અથવા અનેક વિભાગો ઉપર પૂર પ્રકાશ પાડતાં ગુપ્તવિદ્યાવિષેનાં તથા અન્ય સૂક્ષ્મ વિદ્યા વિષેનાં સાહિત્યનાં ચોક્કસ લખાણો; આ સર્વ ઉપગ્રંથ હવે પંજી થવાની ગતિના ક્ષિતિજમાં ઝગઝગી રહેલી વિશ્વમાન્ય બંધુત્વની બાવના—આવી આવી સર્વ જાણનો ઉપરના કથનદ્વંસ સ્પષ્ટ કરે છે. આવા પ્રકારનાં ઉત્પત્તિનાં ચિહ્નો કલામ અસ્તિત્વનાં હિસ્સાનુવતો ઉપરથી માનવજાતના રક્ષકો વડે પ્રેરાયલી પ્રેરણાઓને લઈને જણાઈ આવતાં હશે, અથવા પ્રેમ અને એકતા માટેની માનવિની આંતરજાતિના પરિણામરૂપ હશે. આના કારણની ખાત્રીમાં જશે મતભેદ હોય, પરંતુ ખરી ખાત્રી તો તેવી ને તેવીજ રહે છે.

સાંકળાં મનનાં અને અસહિષ્ણુત્તિવાળાં માનવિઓ તરફથી સર્વ પ્રકારનો ઉત્પત્તિ અને શક્તિ પ્રત્યે દર્શાવાતી બેદરકારીએ હમેશાં માનવ ઉત્પત્તિના માર્ગમાં કંઈકાજનક ભાગ ભજવ્યો છે. આધુનિક સમયે પશુ ધાર્મિક રીતે અસહિષ્ણુત્તિવાળાઓ અને જઢવાલો તરફથી ધર્મજન્ય અસહારક કાર્ય કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ આપણે ધાર્મિકઅસહિષ્ણુતા અથવા મતાંધતા વિશે વિચાર ચલાવીએ.

એકપક્ષે અધ્યક્ષ અને અન્યપક્ષે નિર્દયઅસહિષ્ણુતાવડે મનાંધતા હમેશાં રંગાયલી હોય છે. શાએના નવીનરીતિઓએ થતા અર્થોને જોઈને તેઓ બેબાકળા બની ગયા છે; આવા પ્રકારે ખરેખરી રીતે માત્ર પ્રાચીન અર્થોને નવીન પ્રકારે કહી બતાવવામાં આવે છે આથી તેની આસપાસ ખાસ નિયમો અને રૂઢિચોડી સાંકળોની જાળ ગૂંથાઈ જાય છે, આથી તે ઉન્નતિના નવીન માર્ગોમાં પ્રવેશતાં અટકી જાય છે. આનાથી, કોઈક સહેજસાજ અડધીપડધી પૂરી બનેલી વ્યક્તિવડે, માત્ર મૂળમાં ગાંઠમાં યોડાંક માનવિઓને દર્શાવાયલી ખાસ કૃપાના સ્વરૂપમાં ધર્મ પલટાઈ જાય છે. આવા લોક મૂલને ચૂંધી નાખવામાં અને વ્યાકરણની ઝીણી ઝીણી ગૂંચવણોમાં એટલે બધો સમય ગૂમાવે છે, કે દષ્ટાએ ઉદ્દેશોત્તરે ખરે અર્થ, સાંકડા સાંકડા અર્થોના કરેલા ગૂંચવાડામાં ઘણેજ ગૂંચવાપણે બની જાય છે. આવા લોક જ્ઞાન નહિ પરંતુ સત્તા, સત્ય નહિ પરંતુ મતભ્રમ, સમતા નહિ પરંતુ ધેસલ દર્શાવે છે. આવો સ્વભાવ પોતાના એકલાનાજ જીવનની અને અન્ય સર્વના વિનાશનીજ દરકારવાળો હોય છે. જેલો અથવા મોડો આવા વલનનો, પોતાના ઉદ્દેશરૂપે તકરાર નહિ પરંતુ સહાય, બક્ષણ નહિ પરંતુ એકીકરણ, મત વિરોધ નહિ પરંતુ એક જાવ અને શાંતિને રાખનાર નવીન જાવને ચરણ થઈને વિનાશ થવોજ લાભદાયક છે.

દુનિયાના વિધવિધધર્મોને સરખાવીને અભ્યાસ કરનાર ઘણા સમયથી અભ્યાસ પરાંપણ અભ્યાસિઓને જણાઈ આવ્યું છે, કે એ સર્વ ધર્મોના આધારરૂપે એકતા છે, માત્ર અજ્ઞાન અને મનના સાંકડાપણને લીધે તેમની એકતા અને ઉન્નતિમાં બાધ આવે છે. અત્રે ધર્મોનીએકતાનું વીગનવાર વૃત્તાંત આપવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવેલો નથી; પરંતુ તેને એક સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકારી લેવામાં આવી છે.

અધરવમતાગ્રહ જડવાદના પિતા સમાન છે. જ્ઞાનને બદલે જ્યારે શાસ્ત્રાધારની સત્તા દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે વિચારપરાયણ માનવો પરંપરાથી પૂછત સર્વ પ્રકારના આશો અને માન્યતાઓ સામે બળવો ઉઠાવે છે અને તેનું પરિણામ જડવાદમાં આવે છે. જ્યાં શિક્ષા આપવાને ચુરુ થવાને યોગ્ય માનવો અયોગ્ય હેતુઓથી દોરાયને આવું પૂરુષ કાર્ય ઉપાડી લે છે અને અયોગ્ય સાધનોદ્વારા સ્વપ્રતિજ્ઞા શોધતાં હોય છે, આધ્યાત્મિક અધતા અને અજ્ઞાન દર્શાવે છે, તેમનાં કર્તવ્યો પ્રત્યે બેદરકારી દર્શાવે છે, આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ વાળાઓને યોગ્ય પોષણ આપવામાં નિષ્ફલ નિવડે છે, ડુંકામાં તેઓ તેમના સ્થાન માટે અયોગ્ય બને છે—એવા સમયે શંકા અને નિંદાવડે ધર્મ છિન્નભિન્ન થવોજ જોઈએ, એ દુઃખકારક હોવા છતાં સ્વાભાવિક છે.

બનાવોની આવી દશાને લઈનેજ સર્વ સમયો અને ઝમાનાઓના કહેવાતા યુદ્ધિ વાદીઓ, જડવાદીઓ, અજ્ઞાનવાદીઓ અને ઉચ્છેદકવાદીઓ ઉપજી આવે છે. તક પરાયણ માનવિને મરણ પામેલાનું આદ્ય કરવાનું કહેતા, આત્મ-જ્ઞાનની ખાખતમાં એક ખરેખરા દેવાળાઓ જેવા, વર્તમાન કાલના પુરોહિતનું દિંદમાં વારંવાર મળી આવતું દર્શત લક્ષ્ય. યુદ્ધિવાદી માનવિ તેને પૂછે છે, “મારે એ શા માટે કરવું જોઈએ?” જેટલા અર્થ વિનાના તેટલાજ નકામા આજીજી સચક હાસ્ય સહિત તે પૂરુષ વાણી વહે છે, “આપણા પિતા પ્રપિતાઓ તેમ કરતા આવ્યા છે;” વર્તમાન કાલના હન્યદ્રવ્ય,

‘હરક મગજવાળા માનવિ માટે આથી કોઈ પ્રકારના ઉત્તરની ગરજ સરતી નથી. આ પ્રમાણે તે પોતાના પુરોહિતનો ત્યાગ કરે છે અને ત્યાંથીજ સર્વ પ્રકારના શ્રદ્ધાનો અંત આવે છે.’

સમગ્ર દુનિયામાં સર્વત્ર યથા આવેલા પુરોહિતવર્ગના અધોપાતમાં, હિંદ કોઈ પણ પ્રકારે એક આધરૂપ દર્શાવે નથી.

એક સાધારણ ગ્રેજ્યુએટ, મહાશ્વરનાં દર્શાવમાં તો સખ્ત ગોખણપટ્ટીના માત્ર ધાર્મિક પરિણામરૂપ હોય છે; બુદ્ધિવાદીઓએ લખેલા કેટલાક ગ્રંથો તેના વાચકોમાં આવે છે અથવા મોટે ભાગે તો એ ગ્રંથોનું ન્યુસપેપરોમાં આવતું અવસોદનન તેની નજર તરફ આવે છે. ‘પછીથી તે કલાસ રૂમમાં મળેલા વિવિધવિધાઓવિષેના અને ઈશ્વર અથવા આત્મા વિષેની તેના પ્રેક્ષકરની તિરસ્કાર બરી દલીલોવિષે પોતાના મનમાં ગંભીરતા પૂર્વક વિચારના વખતમાં ચડે છે—એક દિનના જંતુ સમાન આવે એક ગ્રેજ્યુએટ, પ્રત્યેક સમયના ઋષિઓએ ઉચ્ચ જીવનનાં પગથીઆરૂપે જતાવેલ સરકારને અને પૂજ્ય ફી. યા.ઓને હસી કાઢે છે, વર્તમાનકાલના અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યવિધાના ઉપરચોટીયા વાંચનને લઈને તે એવા સાર ઉપર આવે છે કે માનવ ધર્મશાસ્ત્ર તો ખુદશી પાડેલી જૂથોના એક સંઘક સમાન છે, તેને તો કચરાની પેટીને રાખીન કરી દેવું જોઈએ.

પરંતુ હવે ઝગાનો પ્રલયોત્થાન જન્ય છે. પદ્યવિધાએજ નડવાદને નાશ સાધવા માંડ્યો છે. સર વિલિયમ કુક્સ, સર ઓલીવર લોન્ગ જેવા અને તેમના જેટલીજ ખ્યાતિવાળા યુરોપ અને અમેરિકાના પદાર્થવાદીઓથી થતા શોધોવડે આપણી દુનિયા ઉપગત બીજી સૂક્ષ્મ દુનિયાઓના અસ્તિત્વને ટેકા મળી રહે છે. આવા પ્રગલ્ભ પૂરાવાના પ્રકાશમાં પણ આપણા જડવાદીબંધુઓ, આપણી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિઓ વિષેની પવિત્ર શ્રદ્ધા માટે તથા આત્મી શ્રદ્ધાના પરિણામરૂપ આપણા સંસ્કારોને હમી મારે એ તેમને માટે બીજકુંડ નકામું છે. અ.મ. છનાંએ જો આવા બંધુઓ “ ઉવાડી પાડેલી જૂથો ” અને “ મૂવની ખામીઓ ” વિષેજ બોલ્યાં કરશે તો અમારે તેમને કેટલાંક દર્શાવમાં તેમનું નિરાકરણ ફર રાખવા કહેવું પડશે, અને અન્ય કેટલાંક દર્શાવમાં છેલ્લામાં છેલ્લી પદાર્થચિન્તનની શોધોવડે તેમને સિદ્ધ કરી જતાવવાં પડશે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવતાં તેમનામાંના કેટલાક સમજતા થશે, કે પદાર્થવિજ્ઞાનના જ્ઞાનની ખામતમાં તેઓ આપણા દરતાં કેટલોક વર્ષો પછાત છે. આપણે જ્યારે છેલ્લામાં છેલ્લી પદાર્થચિન્તનની શોધોનાં પરિણામ વિષે ચર્ચા ચલાવીએ છીએ ત્યારે તેઓ હમણાંજ ઉધાડી પાડવામાં આવેલી પદાર્થચિન્તનની જૂથો વિષેજ ખરેખરી ચર્ચા ચલાવતા હોય છે.

સારરૂપે કહેતાં: વર્તમાન દુનિયાની વિવિધપ્રકારની પ્રવૃત્તિઓથી એક પ્રકારના નવીન સુધારાનું આમન થી રીતે સ્વચાલ્ય છે, એ આપણે જોઈ આવ્યા. આવા પ્રકારની દૃઢ ઉત્પત્તિની એકતામાં જીવરહિત મતાંધતા અને અર્થશૂન્ય જડવાદના બેસુર, કડોર અવાજથી અત્યંત બાંધેલું આવે છે. મધ્યમાં મોંઘાં પાંચમીઆઓના ઉત્પાદક પ્રવલોધી

ધર્મની ઇચ્છામાં બંગ પડવાનો નથી તેમજ દેવશર યવાનો નથી. સર્વ પ્રકારના નિરાધની દરકાર વિના દિવ્યનિયમ સ્વતઃ પ્રવર્ત્યા જાય છે, તેના સાથમાં રહીને કાર્ય કરનારાઓ ભાગ્યવતઃ છે; તેના સામે યનારાઓ પણ, પ્રેમ અને વિશ્વમાન્ય બાંધુત્વના નિત્ય નિયમને આધિન રહીને જે શિખી શકે તે સંકટ સહન કરીને પણ શિખરોગ.

॥ પૂર્વમીમાંસા દર્શન ॥

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૯૯ થી.)

મૂળ હેતુર્વા સ્યાદર્થવત્ત્વોપત્તિશ્યામ્ ? । ૨ । ૨૬ । પૂઁ આધિ૦ ૩

ટીકા—શૂર્પેન્નજુહોતિ તેનદિ અન્નક્રિયત इत्याज्ञायते । તત્ર તેનદિ અન્ન-મિતિ વાક્યસ્ય હેતુર્વાધત્વેનં ડત રતાવકત્વેન પ્રામાણ્યમિતિ વિશયે પૂર્વવક્ષઃવા નિયમેનં હેતુઃ હેતુર્વાધિઃ સ્યાત્, કુતઃ અર્થવત્ત્વોપત્તિશ્યામ્ । અર્થવત્ત્વતાવત્ત્વર્વાદ્યાલ્યાદિનાં હોમ સાધનત્વ વિધાયકત્વેન, ફલવત્ત્વં ચ શૂર્વપદસ્ય અન્ન સાધનોપલક્ષકત્વેન ।

હવે જે હેતુવન્નિગમત્રો છે તે કહીએ છીએ. જેમ શૂર્પ (સપ્તદું)નડે હવેન કરવો જોઇએ કારણ કે તે વડે અન્ન (શાળ) કરાય છે છત્તાદિ. અદિ સંકલ્પ એ છે કે તે સ્તુતિને માટે છે કે હેતુ વિધિ છે. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે હોમને માટે અન્ન કરવું (તૈયાર કરવું) એ હેતુ છે. સિદ્ધાંતિ વાંધો લે છે કે જ્યાં કાર્ય કારણ બાવ પ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં હેતુપદેશ થાય પણ અદિ કાર્ય કારણમાત્ર પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી હેતુપદેશ નથી. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે વાત તો ખરી છે પણ આ તો લોક વાત છે અને વેદમાં તો વચન બળથી વિધિ હોવો જોઇએ. સપ્તદાવડે જ્યારે હોમ કરતેમ છે ત્યારે ત્યાં અન્નકરણ હેતુ છે એ વેદનો ઉપદેશ છે. સિદ્ધાંતિ પૂછે છે કે આ હેતુ વિધિનું પ્રયોજન શું ! પૂર્વપક્ષ ઉત્તર આપે છે કે સપ્તદથી મિત્ર ને કોષ્ટ એટલે કડછી (દરવી), પિદર (વાસણ) વિગેરે અન્ન કરણમાં સાધન છે તેનાથી પણ હોમ કરવો જોઇએ. અદિ કોષ્ટ વર્તમાનકાળ બોધક શબ્દ નથી જોનો આ ઉત્તર હોય. હેતુ વિધિમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે. સિદ્ધાંતિના મતમાં લક્ષણથી સ્તુતિ માનવી પડે છે. લક્ષણ કરતાં શ્રુતિ બળવતિ હોય છે. સિદ્ધાંતિ અદિ સ્તુતિની સિદ્ધિ એવો આક્ષેપ ઉદ્ધવે કે દરવી (કડછી) પિદર (વાસણ) આદિ સાક્ષાત્ અન્ન કરવામાં સાધન નથી તેથી હેતુ વિધિ નિરર્થક છે, માટે શૂર્પ સ્તુતિ જ છે. એ આક્ષેપ પણ નકામો છે, કારણ કે શૂર્પ પણ સાક્ષાત્ અન્ન કરવામાં કારણ નથી તેથી

શર્પની સ્તુતિ પણ પ્રયોજન વિના અને નહિ—એમ છે. તે સ્તુતિ ના કરતાં વિધિન માન્ય છે. (૧।૨।૧૬)

મૂં સ્તુતિસ્તુશબ્દે પર્વસ્વાદ્વોદનાચતસ્ય ૧।૨।૨૭। સિં

ટીકા—પર્વ પ્રાતેસિદ્ધાન્તઃ તુઃપક્ષવ્યાધત્તંકઃ સ્તુતિર્હિ શર્પસ્તુતિઃ ભવતિ, કુતઃ, શબ્દપૂર્વત્વાત્ શબ્દસ્તાવત્ શૂર્પેળ શતિકરણત્વં પ્રતિપાદયતિ। પર્વંચ તસ્ય દર્વીપિઠરાદેઃ મહોદના-વિધ્યમાંઃ।

સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે શબ્દથી અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. તે તો લોકમાં કે વેદમાં તુલ્ય જ હોય છે તેથી અનકરણ હેતુ છે એ કાંઈ શબ્દનો અર્થ નથી કિન્તુ અનકરણ શર્પ હોમમાં જ હેતુ છે એ, શબ્દાર્થ છે. એવંચ દર્વીપિઠરાદિ હોમમાં અનકરણ હેતુ શબ્દાર્થ નથી, તેથી દર્વી પિઠરાદિનો વિધાન નથી.

મૂં વ્યર્થે સ્તુતિરન્યયોતિચત્ ૧।૨।૨૮। પૂં

ટીકા—વ્યર્થે લક્ષ્ય ધર્મે શૂન્યે સ્તુતિર્હિ અન્યથા શતિચેત્।

પ્રયોજન વિના સ્તુતિ યુક્ત નથી એજ કારણથી હેતુ ત્રિધિ છે એ પૂર્વપક્ષ પ્રથમ કથો છે તે બરાબર છે. ૧।૨।૨૮।

મૂં અર્થસ્તુ વિધિશેષત્વાત્ યથાલોકે ૧।૨।૨૯। સિં

ટીકા—નૈતદેવમ, કુતઃ, વિધિશેષત્વાત્ વિધેયસ્યશૂર્પસ્ય સ્તાવકત્વાત્। મત્ર નિર્દર્શનં લોકે યથા ઘલવત્તરો દેવદત્તો વિષ્ણુમિત્રાદીન્ સહતે શતિ ઉક્તે ન સિદ્ધાત્ ઘલવત્ત્વંદેવદત્તસ્ય સ્યાત્ તથા શૂર્પસ્ય પિઠરાપેક્ષયા મત્રં પ્રતિપાદયંત્ગત્વેઽપિ હ્રસ્વાદ્યપેક્ષયા ભવત્યન્તરદ્વત્વમિત્યર્થઃ સફલઃ।

અમારા પક્ષમાં પ્રયોજન છે તેથી વિધિશેષ વાક્ય સ્તુતિ યર્ષ શકે છે જેમ શૂર્પ વડે કરતાં અનને અર્થાએ ઉએ તેમ થાય છેજ. ત્યારે વર્તમાન વસ્તુની સ્તુતિ માટે તેનાહિ બંધનક્રિયતે એ વર્તમાન ઉપદેશ છે. તમારા મતમાં જોને આ હેતુ વિધિ છે તેને જ આ વર્તમાનવ્યપદેશ દોષતાને પામે છે. વિધિમાં લક્ષ્ય શબ્દાર્થ થાય નહિ એ નિયમ છે પણ તમારા મતમાં અનકરણનો વિધિ લક્ષણાદારો દર્વીપિઠરાદિને સિદ્ધ કરે. તે ત્રિઘો ન પરઃ શબ્દાર્થઃ પ્રતીયતે આ નિયમનો ભંગ થાય છે અને વર્તમાનને ઉપદેશ કરવાવાળા વેદ શક્યાર્થને વિધાન કરશે નહિ. અમારા પક્ષમાં લક્ષણાથી બીજા શબ્દ બીજા રથમે અર્થ જણાવે છે—જેમ લોકમાં વધારે બળવાન દેવદત્ત વિષ્ણુમિત્રાદિને દહાવે છે એમ કહેવાથી બલવત્તર શબ્દ સિદ્ધ અથવા શાર્દસીની અપેક્ષાથી પ્રયુક્ત છે. એવંચ તેનાહિ મત્રં ક્રિયતે એ વાક્ય પ્રકૃત (નિર્દેષ) અન કરણદારા શર્પની જ સ્તુતિ કરે છે તે હજ વિગેરેની અપેક્ષાથી યદ શકશે. માટે સ્તુતિ સાર્થ છે. ૧।૨।૨૯.

સૂ૦ યદિચ હેતુરવતિષ્ઠેત નિર્દેશાત્ સામાન્યાદિતિ ચેદવ્યવસ્થાવિધીનાં-
સ્થાત્ ૧ । ૨ । ૩૦ ।

ટીકા—યદિ ચ હેતુઃ હેતુવિધિઃ તદાનિર્દેશાત્ શર્પસ્યાવતિષ્ઠેત નામે પ્રાપ્તુ-
યાત્ તન્નિષ્ઠમન્નકરણત્વમ્ । સામાન્યાત્ નિર્દેશાત્ મન્નકરણત્વં સામાન્યં સ્થાત્
હતિ ચેત્ તર્હિવિધીનામ વ્યવસ્થાસ્યાત્ યત્કિંચ્છન્નિકાપિતહેતુત્વસ્ય સર્વન્ન
સત્ત્વાત્ ॥

જે દર્વી પિંડરાદિને અન્નકરણત્વ હેતુ થાય તોપણ શર્પમાં જ તે હેતુતા બની શકે
છે, કારણ કે અન્નકરણતામાં હેતુતાનું જ્ઞાન શબ્દથી થાય છે તે શબ્દ શર્પને કહે છે દર્વી
પિંડરાદિને કહેતા નથી—જેમ જેથી શર્પવડે અન્ન કરાય છે તેથી શર્પવડે જ હોમવું જો-
ઈએ—આ શબ્દનો નિર્દેશ છે. જોરથી પ્રબલિત અગ્નિથી માફે ઘર બળી ગયું એમ
કહેવાથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે અગ્નિ પણ જોરથી પ્રબલિત થઈ બળે છે. જો પૂર-
પક્ષિનો મત એમ હોય કે પરંપરાથી જે જે સાધેનો વડે અન્ન કરાય છે તે તે સાધેનો
હોમમાં જોઈએ, તો શર્પથી ભિન્ન સાધન દર્વી આદિ પણ હોમનાં સાધન થશે એમ
માનવાથી વિધિઓની વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહિ કેમકે જે જે અન્ન સાધન થશે તે તે
પરંપરાથી સર્વ હોમનાં સાધન છે. એમ હોવાથી દુનિયાની સર્વ વસ્તુઓ પરંપરાથી અન્નક-
રણમાં સાધન થઈ જાય એ ઘટ નથી, અમારા પક્ષમાં શર્પની સ્તુતિ છે તેથી પૂર્વોક્ત
વૃત્તાન્તાન્વાખ્યાન નામનો અર્થવાદ છે. તેટલા માટે હેતુવન્નિગદ સર્વ વાક્યો સ્તુતિ બો-
ધક છે. ૧ । ૨ । ૩૦ સિ૦

હતિ તૃતીયાધિકરણં સમાપ્તમ્.*

(આગળ ચાલુ.)

સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વાતિ.

શું એકલવ્યની વાર્તાથી બ્રાહ્મણનો સ્વાર્થ સૂચવાય છે?

પાંડવો અને દ્રૌપદો શેષવાવરથા પૂર્ણ કરીને ક્ષત્રિયોને ધનુર્વિદ્યા શિખવાને યોગ્ય
વપના થયા ત્યારે તેમના પ્રપિતા બીષ્મે દ્રૌપદને તેમના આચાર્ય ચવાની પ્રાર્થના કરી.
બીષ્મે પોતાને સોંપાયેલું કાર્ય ઉપાડી લઈને એક ચાલા ઉપાડી. ધનુર્વિદ્યામાં કુશલ થયા

*નોટઃ—ગત અધિકરણની સમાપ્તિમાં તૃતીયાધિકરણને બદલે તૃતીયાધિકરણ.
વાંચવું.

પછી સેવા રૂપે તેમનું એક કાર્ય કરવું પડશે. એવું સુવરાન્ને પાસેથી વચન લેધને તેમણે કાર્ય આરંભ્યું. આ સેવા કેવા પ્રકારની હતી તે તેમણે જણાવ્યું નહિ, પરંતુ એટલું કહ્યું કે તેમનું હૃદય એ કાર્યમાં સચોટ લાગેલું છે.

कार्यमे काक्षितं किंचिदहृदि संपरिवर्तते ।

कृतास्त्रैस्तत् प्रदेयमेतदेनद्वन्द्वतानघाः ॥

પરંતુ અર્જુન વિના અન્ય કોઈ પણ સુવરાન્ને આવું વચન આપ્યું નહિ;

तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णिमासन विशापते ।

अर्जुनस्तुततः सर्वं प्रतिज्ञज्ञे परंनय ॥

તેમણે આવા ઉચ્ચ આશયમાં પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

अद्यप्रमृति विमेन्द्र परवानास्मि धर्मतः ।

शिष्योहं त्वत्पसादेन जीवामि द्विजसत्तम ॥

“ આજથી માંડીને હું મારી ઇચ્છાને તારે આધીન કરું છું, કારણ કે ધર્મ આવા પ્રકારનો છે.....હું તો એક શિષ્ય છું; હું જીવું છું, કારણ કે મારે જીવવું જોઈએ એવી તારી કૃપા છે. ” શિષ્યના મનનું વક્તવ્ય ખરેખર આવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ; શક્તિ આ પ્રમાણેજ શિષ્ય જ્ઞાન મેળવી શકે છે. ગુરૂની આજ્ઞા અને ઉપદેશને કેટલે સુધી અનુસરશે એ વિષે શિષ્ય જ્યાં સુધી પોતાના મનમાં સર્વ પ્રકારની દૃષ્ટી વાતો ભરી રાખે છે ત્યાં સુધી શુરુ ને જણ્યતા હોય તે સર્વ શિષ્યવી દે એવી આજ્ઞા રાખવી બીજકુલ નકામી મૂર્ખાઈ ભરેલી, અપ્રમાણિક છે. તમારામાં ને સર્વ હોય તે અર્પણ કરી દો અને પછી થીજ તમને બધું મળી રહેશે. અત્યંત અગ્રે હું એક ખરા આચાર્ય વિષે વિચાર કરું પું; દુનિયામાં મળી આવતા સાધારણ શિક્ષકો વિષે એમ કહેવાનું નથી. અર્જુન જાતે આવા પ્રકારનો એક શિષ્ય નિવડવાથી એમ બન્યું કે તે સર્વ સુવરાન્ને કરતાં અતિ કુશલ થયો;

દ્રોણે સ્થાપેલી આ શાલામાં ડુનિયાના સર્વ વિભાગોમાંથી અન્ય યુવરાજો અને ક્ષત્રિયો આવતા હતા, તેમના સાથમાં સૂત જાતિનો સંધેય કર્ણ પણ હતા; વિશેષ નહિ તો તેની ખ્યાતિ એવા પ્રકારે પ્રસરી હતી

સૂત પુત્રથ સંધેયો ગુરુ દ્રોણમિયાત્ તદા ॥

આ સર્વને દાખલ કરીને દ્રોણે તેમનો કેલવણીનું કાર્ય હાથમાં લીધું. પરંતુ ત્યાં આગળ નિપાદરાજ દિરણ્ય ધનુષનો પુત્ર (નિપાદ રાજસ્ય હિરણ્ય ધનુષઃ સુતઃ) એકલવ્ય આવ્યો તેને દ્રોણે “ નિપાદ જાતિમાં જન્મેલો ” હોવાને લીધે દાખલ કરવાની ના પાડી.

નસ તં પ્રતિજગ્રાહ નૈપાદિરિતિ ચિન્તયન્ ।

શિષ્યં ધનુષિ ધર્મજ્ઞસ્તેપામેવાન્વિવક્ષ્યા ॥

એટલું લક્ષમાં લેવા જેવું છે, કે આખી વાર્તામાં એકલવ્યને પોતાને કોઇવાર એક નિપાદરૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ એક નિયમ તરીકે “ નિપાદ જન્મા ” અથવા “ નિપાદ રાજપુત્ર ” તરીકે વ્યવહારમાં આવ્યો છે. આથી શું સ્પષ્ટ થાય છે એ આપણે આગળ ઉપર જોઇશું. છતાંએ એકલવ્યને રાજા આપતાં દ્રોણે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ તું મારો શિષ્ય છે, પરંતુ હમણાં તો ઘેર જા. ”

શિષ્યોસિમપર્નૈપાદૈ મંયાંગે વલ્લવત્તરઃ ।

નિવર્તસ્વગૃહાનેવ અનુજ્ઞાતોસિ નિત્યશઃ ॥

શિષ્યવૃત્તિની ખરી બાવનાવાળા એકલવ્યે ઉત્તરરૂપે એક શબ્દ પણ કહ્યો નહિ પરંતુ દ્રોણને માત્ર સાંભળાં દંડવત કર્પા; પછીથી અરણ્યમાં એકાંતનો આશ્રય શોધીને તેણે દ્રોણની એક માટીની પ્રતિમા બનાવી અને તેને પોતાના ગુરૂરૂપે ગણવા લાગ્યો. તેણે બરોબર નિયમ પાળવા માંડ્યો અને પરમ ભક્તિવડે તથા એકાગ્ર ધ્યાનના અભ્યાસ વડે ધનુ અને અસ્ત્રોના પ્રયોગમાં મનને સ્થિર કરવા લાગ્યો.

સતુદ્રોણસ્ય શિરસાપાદૌ ગૃહપરંતપ ।

અરણ્યમનુસંમાપ્ય કૃત્વાદ્રોણં મહિમયં ॥

તસ્મિન્નાચાર્ય વૃત્તિચપરમામાસ્થિતસ્તદા ।

શ્વેત્ત્રે યોગમાતસ્થેપરં નિયમનાસ્થિતઃ ॥

પરયા શ્રદ્ધયોપેતો યોગેનપરમેણચ ।

આનું પરિણામ એમ થયું કે ધનુર્વિદ્યાની વિવિધ શાખાઓમાં તે પરમ નિપુણ બન્યો.

વિમોક્ષાદાનસંધાનેલગ્નત્વં પરમાંપસઃ ।

આ પછી યોગક સમયે એમ બન્યું, કે પાંડવો અને કૌરવો એજ અરણ્યમાં શી-કાર માટે આવી ચડ્યા. તેમની સાથે એક કુતરો હતો, તે ચારેપાસા દોડતો દોડતો જ્યાં એકલવ્ય વસતા હતા ત્યાં આવી લાગ્યો અને તેમને જોઈને તેમના તરફ બસવા માંડ્યું. કુતરાને બસતો બંધ કરવા માટે એકલવ્યે એક સામટાં કુતરાના મુખ ઉપર સાત, ષર છોડ્યાં, અને આવી રીતે તેનું મુખ બંધ કરી દીધું.

તદાતસ્યાય મંપતઃ શુનઃ સપ્તંશરાન મુલે ।

લાઘવં દર્શયન્નસે મુમોચ્યુગપદ્યથા ॥

ધુવરાજે જ્યાં હતા ત્યાં આગળ કુતરો નાસતો નાસતો આવ્યો ત્યારે, જરા પણ ધ્રુજ કર્યા વિના તેનું મુખ બંધ કરી લેતી ધનુર્વિદ્યાની અતિ કુશલતા જોઈને એ સર્વને અત્યંત નવાઈ લાગી અને બાણાવલિની શોધ કરવા લાગ્યા. યોગીનો વેશ ધારણ કરેલો અને સતત શરો ફેંકતો, તે તેમના જોવામાં આવ્યો. (અસ્યન્તમનિશંકરાન્ !) તેમના આગળ એકલવ્યે પોતાને દ્રોણ શિષ્યરૂપે જણાવ્યો; ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસમાં પોતે પણ “ શ્રમ ભરેલા દિનો ” ગાળ્યા છે, એમ તેણે જણાવ્યું.

દ્રોણશિષ્યવંમાંવિત્ત ધનુર્વેદ કૃતશ્રમમ ।

તેઓ ગૃહે આવ્યા પછી અર્જુને એકાંતમાં દ્રોણ પાસે જઈને પૂછ્યું, “ ધનુર્વિદ્યામાં મારા કરતાંએ મોટા તમારો એક શિષ્ય હોવા છતાં તમે મારી સાથે આમ શા માટે વર્તા ? ” ખરેખરી રીતે આ કંઈ એક હરિયાદ જેવું નહતું, તેમજ આમ કંઈ દ્રેપથી કરવામાં આવ્યું નહતું, પરંતુ પરમ પ્રેમમાંથી ઉપજી આવતા પરિચયના આધારે સમાન હતું.

કૌન્તેયસ્ત્વર્જુનો રાજન્નેકલવ્યમનુસ્મરન્ ।

રહો દ્રોણંસમાસાઘ પ્રપાયાદિદમબ્રવીત્ ॥

કેટલોક સમય તો દ્રોણ પણ અર્જુનને ખરોખર સમજી શક્યા નહિ, પરંતુ યોગક ઉગ્ર વિચાર પછી તેઓ યથાર્થ બતાવ સમજી શક્યા; અર્જુનને સાથે લઈને એકલવ્ય પાપે જવા તે ચાલી નીકળ્યા. જ્યારે એકલવ્યે તેમને જોયા ત્યારે તેણે દ્રોણની વિધિ-પુરઃ સર પૂજા કરી અને પૂજ્યભાવ સહ હાથ જોડીને સામે ઉભો રહ્યો. હવે દ્રોણે પોતાની યુરુ દક્ષિણા માગી; એકલવ્યે ઉત્તર વાળ્યો:—

કિંમયચ્છામિ મગધશ્ચાપયતુમાંગુરુઃ ।

નાહિ કિંચિદદેયં મે ગુરવે વ્રજ્જવિત્તમ ॥

“ હું મારા ગુરુને ના આપી શકું એવું કંઈ પણ નથી. ” એટલું કહી શકાય, કે એકલવ્યે દશવિહું વધન, અર્જુનમાં આપણે જોયું તેના જેવું ખરાખર મળતું છે; તેટલા માટે હવે તેનું અન્નવિધાના નૈપુણ્યનું રહસ્ય સમજી શકાય છે. દ્રોણે દક્ષિણ દરતના અંગુષ્ઠની (અંગુષ્ઠો દક્ષિણઃ) માગણી કરી; હૃદયવદનવાળા એકલવ્યે નરા પણ માનસિક આનાકાની વિના અથવા પરિણામનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના પોતાનો અંગુષ્ઠ કાપીને દ્રોણના આગળ ધર્યો.

તથૈવહૃદયવદનસ્તથૈવાદીનમાનસઃ ।

છિત્ત્વાડવિચાર્યતં પ્રાદાદં દ્રોણાર્યાગુપ્તમાત્મનઃ ॥

આ પ્રભાણેના વચન સહિત વાર્તાની સમાપ્તિ થાય છે:—

તતઃશરંતુ નૈપાદિ રંગુલીભિવ્યકર્ષત ।

નતયાચ સશીઘ્રોઽપૂદ યથાપૂર્વનરાધિપ ॥

તનોઽર્જુનઃ પ્રોતપનાવ્રભૂવ વિગતજ્વરઃ ।

દ્રોણથ સસવાળાસીન્નાન્યોઽભિભવિતાઽર્જુનમ્ ॥

હવેથી એકલવ્યને અંગુષ્ઠવિનાની પોતાની અંગુલિઓ વડેજ ધનુષ્ય ખેંચવાનું રહ્યું, તેથી ધણો સમય સુધી તે પ્રથમ જેવો કુશલ થઈ શક્યો નહિ. અર્જુનની ચિંતા દૂર થઈ અને દ્રોણની પ્રતિમા પળી.

પ્રથમ દર્શને એકલવ્યનો સ્વીકાર કરવાનો દ્રોણનો નકાર અન્યાય યુક્ત લાગે છે, એકલવ્યની ગુણ પ્રાપ્તિનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી; એકલવ્ય સાથેનું છેલ્લીવારનું વર્તન અતિ ઘેર લાગે છે. આવી ત્રણ મુશ્કેલિઓના સંતોષકારક ખુલાસા જો આપણાથી બની શકે તો વિચારી કાઢીએ.

પ્રથમ તો તેના બહિષ્કાર વિષે વિચાર ચલાવીએ. ખાતરી, કોઈ પણ પ્રકારનાં યાતિ-બંધનોને હીધે આમ વર્તવામાં આવ્યું નહોતું, કારણ કે આપણને નિશ્ચયપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે, કે સત્ત્વ પુત્ર કર્ણને શાલામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. એકલવ્ય જાતે નિષાદ નહોતો, પરંતુ એક “ નિષાદથી જન્મ ” માનેશો હોવાને હીધે તેની સાથે આ પ્રભાણે વર્તવામાં આવ્યું હતું. એટલે વર્તમાનજન્મમાં તેનામાં કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા નહોતી, ખરેખરી રીતે સત્ત્વ વાત કહેવા માગીએ તો તે અર્જુનના જેટલોજ યોગ્ય હતો, પરંતુ તેને વારસામાં મળેલો અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નિષાદનું કલંક દર્શાવતો તેના ભૂતકાલના જન્મનો અમુક અંશ તેનો સ્વીકાર થવામાં બાધકારક બન્યો હતો. દ્રોણે આ સર્વ ચિંતનવડે જોયું, (ચિંતવન શબ્દ વપરાયો છે) અને એ ઉપરથી તેને સ્વીકારવાની ના પાડી, છતાંએ તેમણે કહ્યું, કે “ શિષ્યોસ્તિમનૈવાદે ”

“ હે નિપાદિ ! તું મારો શિષ્ય છે. ” એટલે “ થવા યોગ્ય છે, તેથી કર્મ બંધન દૂર થતાં પુર્તજ તેવો બનશે. ” આ સંબંધમાં મી. સી. ડમ્બુ, સેડ્ઝીટરના, “ ઇનર લાઇફ ” નામના ગ્રંથનો નીચેનો ઉતારો વિશેષ અજવાળું પાડશે. “ મારો એક ઉત્સાહી અને સંપૂર્ણ સાધુ ચરિતવાળા ગૃહસ્થ સાથે મેળાપ થયો; તેમની ઋપિયોના અસ્તિત્વમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને તેમની સેવા માટે પોતાની જાતને યોગ્ય બનાવવાના ઉદ્દેશથી તે પોતાનું જીવન ગાળતા હતા.....મારાથી સમજતું નહોતું કે શા માટે આવા નૃહસ્થનો ક્યારનોએ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નહિ હોય;...આથી...મેં...મહર્ષિના આગળ તેમનું નામ જણાવીને સૂચવ્યું, કે કદાચ તે એક સારા સાધનરૂપ નિવડશે.....મહર્ષિએ ઉત્તર વાળ્યો, ‘ વાહ, તમારે જરા પણ શીકર ના કરવી કે તમારા મિત્ર પ્રતિ ખેદરકારી રાખવામાં આવે છે; કોઈ કાસે કોઈના પ્રત્યે પણ ખેદરકારી રાખી શકાતી નથી; પરંતુ આમના દૃષ્ટાંતમાં તો હજી કંઈનો અમુક અંશ પૂર્ણ થવો બાકી છે, તેથી આ ક્ષણે તમારી સૂચનાનો સ્વીકાર અશક્ય છે. થોડા સમયમાંજ.....તેની સંપૂર્ણપરિશુદ્ધિ થશે અને તમારી તેમને માટે જે ઇચ્છા છે તે શક્ય બનશે. ”

નિષીદ્ધિ પાપમત્ર ઇતિ નિપાદઃ એટલે જેનામાં પાપનો નિવાસ હોય છે તે નિપાદ, એવી રીતે આ શબ્દનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે; શીકરમાં પશ્ચિયોને મારવા રૂપ પાપ ખાસ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એકલવ્યના વર્તમાન જન્મમાં, જૂનકાલના જન્મનું આવા પ્રકારનું પાપ, પોતાની જાતને લાભકારક દુનિયાના લાભો જોગવવા માટે, દુનિયા પારની શક્તિયો વાપરવાના મનના વલનમાં જણાઈ આવ્યું. ભક્તતા કુતરાના પ્રસંગથી આવુંજ સૂચન મળી રહે છે, કારણ કે એક સાધારણ ગરબડાટને દૂર કરવા માટે એકલવ્ય પોતાનું ધનુર્વિદ્યાનું જ્ઞાન દર્શાવવા માટે આટલો બધો ઉતાવળીઓ બની ગયો; આવું જ્ઞાન એ કંઈ માત્ર શારીરિક કુશલતાની કલાસમાન નથી, પરંતુ યુદ્ધકલામાં પવિત્ર પ્રણવના ઉપયોગના આધારવાળી ગુપ્ત વિદ્યાવડે પાગી શકાય છે, અને ધનુ માટેના વેદરૂપે ધનુર્વેદના નામથી પણ એજ સૂચવાય છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ, કે એકલવ્યનો સ્વીકાર થવામાં ખરેખરે વિધન કર્મના બંધનરૂપ હતું અને એ બંધનમાંથી ઉપજી આવતી નીર્ભયતા પણ કારણરૂપે હતી. ફરીથી વળી આપણે “ ઇનર લાઇફ ” નામના ગ્રંથમાંથી એક અવતરણ વિચારી જોઈએ; “ હાથ નીચેના એક માણસરૂપે ઉપયોગી થઈ પડે એવા એક માનવિમાં અનેક સારાં સાધનો હોય છે જતાંએ સાથે સાથેજ તેના માર્ગમાં બંધનરૂપ થઈ પડે એવો એકાદ મહાન દોષ હોય તેથી તે ના હોયને જેટલું શુભ થઈ શકે તેટલું બધું વિનાશ પામી જાય છે. આવા માનવિને કોઈ પણ ઋપિ શિષ્યરૂપે સ્વીકારશે નહિ. કદાચ તે તેને આટલુંજ કહેશે, ‘ પ્રજ્ઞિમાં જોડાઈને તમારા તે ખાસ દોષને તાલે કરો અને તેમ થશે ત્યારે હું તમને મારા સહાયક તરીકે સ્વીકારીને આગળ ઉપર કેળવીશ. ” એકલવ્ય નામવડે “ જેનામાં એકજ દોષ ખાસ કરીને કાપી નાખવા જેવો છે ” એવું સૂચવાય છે એ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

બીજું, હવે આપણે એકલવ્યની કુશલતા વિશે વિચાર કરીએ. આવી કુશલતા

સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં મળેલી કોષ પ્રકારની કેલવણીવડે પ્રાપ્ત થઈ નહોતી, પરંતુ એતો પરમ નિયમરૂપે કરાયેલા સતત ચિંતન-ધ્યાનના પરિણામરૂપ હતી; આને લીધે તે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ-યોગાથી જ્ઞાન મેળવીને સ્થૂલસૃષ્ટિમાં લાવવાને ભાગ્યશાસિ બન્યો. આવા નિયમ અને ધ્યાનની વીગતો સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવી છે. (૧) અભ્યાસિએ “ અરણ્યમાં ” વસવું જોઈએ, એટલે સર્વ પ્રકારની ગરબડથી રહિત અને પરિપૂર્ણ શાંતિવાળા સ્થલમાં વસવું જોઈએ. (૨) અભ્યાસિએ “ મહીમય પ્રતિમા ” બનાવીને પોતાના “ આચાર્ય ” રૂપે માની લેવાની છે, એટલે પોતાના ગુરુદેવની તાદૃશ માનસિક પ્રતિમા આપણું માનસિક ચક્ષુ સમીપ રીતે ઉભી કરવી એ અભ્યાસિએ જાણવું જોઈએ; આવા પ્રકારનાં “ માનસિક દર્શન ” માત્ર એક “ મહીમય પ્રતિમા ” સમાનજ બનશે, કારણ કે ગુરુદેવ વિશેની પોતાની ભાવનાઓ અનુસારજ આવી પ્રતિમા યોગ્યલી હશે; ગુરુદેવ જેવા છે તેવું ખરેખર. -યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના આવી ભાવનાઓ ઓછી અથવા વધારે પ્રકારે દુનિયાની, મહીમય, મૃત્તિકામયજ હોય છે; પરંતુ આવા પ્રકારની પણ એક પ્રતિમા જો બકિત અને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનસચક્ષુસમીપ ઉભી કરવામાં આવશે તો ગુરુદેવ તેને પણ પોતાના જીવનથી ભરી નાખશે, એટલે પોતાના યથાર્થ-સ્વરૂપનાં એ પ્રતિમાદાર દર્શન કરાવશે. (૩) અભ્યાસિએ પોતાનું જીવન પરમ નિયમવાળું અને મનોનિરોધવાળું બનાવવું જોઈએ. (૪) અભ્યાસિમાં પરિપૂર્ણ બકિત અને શ્રદ્ધા, પરાશ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. (૫) પોતાના ઉદ્દેશને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની અભ્યાસિએ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ. એટલે યોગજલ્દ બનવું જોઈએ. એકલગ્યના દર્શનમાં આવાં સર્વ સાધનોનું પરિણામ એવું આવ્યું, કે તે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પામ્યો અને દ્રાણ પણ માત્ર સૂક્ષ્મસૃષ્ટિયોની શક્તિયો ઉપયોગમાં લેઈને જ બનતું હતું તેના ખાત્રી સહિત ભોમીયા બનતા હતા; કારણ કે મુહૂર્તમિષતં દ્રોણશ્ચિન્તયિત્વા વિનિશ્ચયમ । એમ આપણને કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે આપણે યથાર્થ ધ્યાનની શક્તિ અને ઉપયોગિતા જોઈ શકીએ છીએ.

ત્રીજું, હવે આપણે અંગુષ્ઠ કાંપી નાખવા વિશે વિચાર કરવા જેવો છે. ખરેખરી રીતે આ કાર્ય એક સજ્જરૂપે નહોતું, પરંતુ ઉલટું એક નળજાઈ દૂર કરવા સમાન હતું, મનની એક અધમવૃત્તિને દૂર કરવા જેવું હતું. કચવિન્યાસ કરનાર દરેક જાણુ જાણે છે અથવા જાણવું જોઈએ તેમ હસ્તની પંચ અંગુલિઓવડે દેહના પંચ કોષ સૂચવાય છે. બાહ્ય ભગવાનહાસના સાથમાં તેપાર કરેલી ભગવદ્ગીતાની આટ્ટિમાં મિસિસ બેસંટ લખે છે, “ પૃથ્વી સૂચક અંગુષ્ઠો સ્થૂલસૃષ્ટિ સાથે સંબંધવાળો છે. વારિસૂચક તર્જની અંગુલિઓનો પિતૃલોક સાથે સંબંધ છે.....અમિસૂચક મધ્યમાં અંગુલિઓનો સ્વર્ગલોક સાથે સંબંધ છે. વાયુ સૂચક અનામિકા અંગુલિઓનો બુદ્ધિજીવનની શક્તિયો સાથે સંબંધ હોય છે. કનિકા અંગુલિઓ આકાશ સૂચક છે અને આત્મ જીવનની શક્તિયો સાથે સંબંધવાળી છે. બીજી કીયાઓમાં પણ આ બાબતની સૂચનાઓ મળી રહે છે. આ પ્રમાણે શ્રાદ્ધમાં આપણે પિતૃદેવતાને તર્જની અંગુલિવડે ગંધ ચઢાવીએ છીએ, અને એ અંગુલિના મૂલ ઉપર યઈને આપણે તેમને પાણી આપીએ છીએ કારણ કે આ અંગુલિવડે પિતૃદેહ અને પિતૃલોક ઉભયે સૂચવાય છે; પરંતુ દેવોને ગંધ ચઢાવતાં આપણે અનામિકા અંગુલિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, કારણ કે એવડે બુદ્ધિદેહ અને બુદ્ધિજીવન

(જનલોક) સૂચવાય છે. આત્માલોકારરૂપે આપણા કપાળમાં મધ કરતી વખતે આપણે મધ્યમાઅંગુલિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ કારણ કે માનસિક સ્થિતિ અથવા સ્વલોક સાથે સંબંધમાં આવવાના અવયવરૂપ દેવાક્ષને શુદ્ધ બનાવવા માટે આપણે તેમ કરીએ છીએ; તેટલા માટે માનસિક દેહ અને માનસિક ભુવનના સંયોગરૂપ મધ્યઅંગુલિજ યોગ્ય સાધન રૂપે છે. આ પ્રમાણે નક્કી કરેલાં વૃત્તાંતમાં કહેવાયું છે, કે કનિષ્ઠિક અંગુલિમાં ક્રવી રીતે અમૃતનો સમાવેશ થાય છે, તેટલા માટે તે આત્મા અને આત્મભુવનને સૂચવે છે. આક્રીની અંગુલિ અંગુષ્ઠ, તેટલા માટે રથૂલદેહ અને રથૂલસૃષ્ટિને સૂચવે છે. આ પ્રમાણે અંગુષ્ઠ દક્ષિણારૂપે ભાગવાનો એટલોજ અર્થ થાય છે, કે એકલવ્ય ભવિષ્યમાં સ્વાર્થ સુખ મેળવવા માટે રથૂલસૃષ્ટિમાં રક્ષો ઉપજાવે એવી પોતાની શક્તિયોનો ઉપયોગ કરશે નહિ એવી દ્રોણે તેની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી. અંગુષ્ઠ કાપી આપવાથી પણ એટલુંજ સૂચન થાય છે કે એકલવ્યે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને તદનુસાર રથૂલ હેતુઓ સિદ્ધ કરે એવાં કાર્ય કરવાના પોતાના મનના વલનને બંધકુલ દૂર કર્યું. આ પ્રસંગમાં કોઈ પ્રકારની ધોર વૃત્તિનો, કોઈ પ્રકારના પક્ષ-પાતનો કોઈ પ્રકારના અન્યાયનો સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ તેમાં તો ખરેખરી ઉત્તતિનો યથાર્થ શુદ્ધિનો અને સત્ય કેલવણીનો સમાવેશ થાય છે. એકલવ્યે અંગુલિઓવડે કામ કરવું ચાહ્યું રાખ્યું, એટલે અન્ય સૂક્ષ્મસૃષ્ટિઓ ઉપરની તેની પ્રવૃત્તિ અબાધિત રહી; પરંતુ રથૂલ સૃષ્ટિમાં તો અમૃત એકલો જ રહ્યો અથવા દ્રોણના શિષ્યો, પ્રતિનિધિઓ, સંદેશદારીઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ બન્યો.

સંવત ૧૯૧૮ ના “ગુજરાતી”ના દીવાળીના અંકમાં એકલવ્યનું દ્રોણને અંગુષ્ઠ કાપી આપતું એક ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, ત્યાં “આહાજુનો સ્વાર્થ” એવું એ આખા ચિત્રનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, એ કેટલું બધું હાર્યારપદ તથા ગર્હાયુક્ત લાગે છે. આહાજુના સ્વાર્થ કરતાં તો એનાથી શિષ્યની આત્માર્પણ રૂપ યુરુભક્તિનું પરમોત્તમ દૃષ્ટાંત પુરું પડી રહે છે, એ કોઈ પણ સહજ બુદ્ધિવાળાથી સમજાય એવું છે. ચિત્રપટ્ટા ઉપર અવળાં નામ મૂકી કેવો અવળો ભાવ ઉપજાવી શકાય, તેનો આ ચિત્ર સારો નમુનો પુરો પાડે છે. આજ કાલ “સુવર્ણમાળા” નામના પત્રમાં ગીતાજનાં ચિત્રપટ્ટા પણ આવાં જ હાર્યારપદ જોવામાં આવે છે. ક્યાં ગીતાજના ભાવ અને ક્યાં ગરીબ કલ્પના-વાળાં નિર્માણ ચિત્રો !

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૭—ઈ. સ.—૧૯૧૧-૧૨.)

—ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.—

સત્યંવરંધોમહિ ॥—ભાગવતમ્

માણસ—“ એક અસેદમાર્ગ પ્રવાસી ”—બ્રહ્મનિષ્ઠ—
મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

ઉપરથી—પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

એમ. એ. એલ્. એલ્. બી.

—તન્ત્રી—

માધવલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન ઑફિસ—નડિયાદ.

અમદાવાદ—“યુનિયન” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડમાં રા. રાં. મોતીલાલ
સામળદાસે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૭—૪. સ.—૧૯૧૧-૧૨.)

અતુકેમણિકા.

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
મ		
અમારી બારતિ માતા (કાવ્ય).....	રા. રા. ચાંપશી વિકૃલદાસ ઉદેશી.....	૭૧
અધિકાર પ્રાપ્તિ કાલ (કાવ્ય).....	રા. રા. ચક્રમ.....	૧૫૧
અહો ! પડ્યા પડે કેવા ! (").....	„ મસ્તાન.....	૩૦૭
અહો ! દિલબર પરેશાની ! (").....	„ મસ્તાન.....	૩૪૦
આ		
આમંત્રણ (કાવ્ય).....	રા. રા. શુક.....	૧૧
આવકારા (કાવ્ય).....	„ મજાવિહારી.....	૧૭
આત્મપરિક્ષા.....	„ પરિખ મણીલાલ કેશવલાલ.....	૧૫૩
આજીવ (કાવ્ય).....	„ સાગર.....	૩૩૯
આરામનું સ્વપ્ન (કાવ્ય).....	„ કુલ.....	૩૪૨
“આર્યનચક્રવર્તુ” નામની નવીન યાત્રિણી ભાજત.....	„ તન્ત્રી.....	૩૮૯
ઉ		
ઉપદેશ વાગ્યોનું પ્રાગલ્ભ્ય.....	„ તન્ત્રી.....	૪૮
પ		
એક સ્નેહીને આશ્વાસન (કાવ્ય).....	રા. રા. મસ્તાન.....	૯૬
એક અદાનુસંધાને સૂચના (કાવ્ય)...	„ મસ્તાન.....	૧૦૩
એક ભરપૂર ધરલાભીને (કાવ્ય).....	„ મસ્તાન.....	૧૧૦

વિષય

લેખક

પૃષ્ઠ

અં

અંતઃકરણની શાંતિ જેવું કોઈ પણ સુખ નથી , , તન્ત્રી..... ૨૮૧

ક

કર્મવિપાક.....રા. રા. મહાકર નાગર.....૨૮૫

કરો ઇન્સાફ પા અસ્લાહ ! (કાવ્ય)... , , મસ્તાન..... ૧૧૫

કાલના પડદામાં સ્ત્રી..... , , તન્ત્રી..... ૫૧-૩૨૬-૩૧૦

કોહિલા (કાવ્ય).....રા. રા. ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી..... ૧૪૯

ગ

ગુજરાતિ કાવ્ય વિષે મારા સ્વતંત્ર વિચારો રા. રા. બાહશંકર કુબેરજી શુકલ..... ૫૭-૧૩૧

અંથ ગુચવાની કલા..... , , તન્ત્રી..... ૨૬૯

ચ

ચરટ (કાવ્ય).....રા. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી બટ..... ૬૫

ચિ. ચમનની ગઝલ (કાવ્ય).....રા. રા. મસ્તાન..... ૩૭

સ્ત્રીનમાં સ્ત્રી શિક્ષા.....રા. રા. ચાંપશી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી..... ૨૮૧

ચ્હાવું (કાવ્ય).....રા. રા. કુજ..... ૨૧૫

જ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
	ત	
તકશર કરતાતઓ સામે તકશર.....	„ તન્વી.....	૧૭૭
તાલશાસ્ત્ર જીવનતા ગુરુ સમાન છે ...	„ „.....	૨૧૬
	થ	
મંદાપહોરના ગપાટા.....	„ તન્વી.....	૩૬૪
	દ	
દિવાનને બોધ (કાવ્ય).....રા. રા. મદનકર નામર.....		૨૪૫
દિલને રજા ! (કાવ્ય).....	„ સાગર.....	૨૭૫
દિવ્ય દૈવતું મધાર્ય ચિંતાત એજ સર્વ } સંકટોનો ખરા ઉપાય છે.	„ તન્વી.....	૩૪૩
દુઃખાલિપ્ય (કાવ્ય).....રા. રા. મળવિહારી.....		૯૨
	ધ	
ધર્મશાળા (કાવ્ય).....રા. રા. ચાંપશી વિદ્યદાસ ઉદેશી.....		૪
	ન	
નારદ મોહમર્દન.....રા. રા. પરિખ મણીલાલ કેસવલાલ.....		૨૬૪
*** ને (કાવ્ય).....	„ મળવિહારી.....	૧૦૨
	પ	
પૂર્વમીમાંસા દર્શન.....સ્વામીજી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ.		૧૪
		-૧૨૦-૧૯૪-૨૯૭-૩૯૩
પ્રતિગા (કાવ્ય).....રા. મળવિહારી.....		૫૯
પ્રાચીન ગ્રીસની ભંતિય શિક્ષા.....	„ ચાંપશી વિદ્યદાસ ઉદેશી.....	૩૯
„ અને ભારત.....	„ „.....	૧૨૬
પ્રેમપ્રભો ! તું ! તું ! (કાવ્ય).....	„ મસ્તાન.....	૧૧૪
પ્રેમપુકાર (કાવ્ય).....	„ „.....	૧૧૯
પ્રેમ અને જીવન.....	તન્વી.....	૨૨૬-૨૯૪-૩૭૭
પ્રેમીલક્ય (કાવ્ય).....રા. રા. ચાંપશી વિદ્યદાસ ઉદેશી.....		૨૪૭
પ્રેમ શંકાનું પરિણામ (કાવ્ય).....	„ મળવિહારી.....	૩૭૪

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
અન્ધન દશા (કાવ્ય).....રા. રા. કુન્જ		૨૪૩
શુદ્ધિ અને સદાચાર ઉપર માનવ સુખનો આધાર છે. }	તન્ત્રી.....	૧૭૪
જોદ્ધધર્મિય રામાયણ.....રા. રા. પરિખ મણિલાલ કેશવલાલ		૧૪૪
અંધુવિમલ.....	આંપથી વિકૃલદાસ ઉદેશી.....	૪૪૮
બ્રહ્માપનિષદ અથવા યજોપવિતનું રહસ્ય.	તન્ત્રી.....	૧૮૯
શ્રિદિશ ગાન્યનો દિગ્વિજય (કાવ્ય)...રા. રા. ભાષકર કુબેરજી શુક્લ.....		૮૦
„ રાજસૂય યજ્ઞ (કાવ્ય).....	„	૮૯
મ		
ભાવયોગ વિષે વિચાર.....	તન્ત્રી.....	૫
ભારતપરોગીતા (કાવ્ય).....રા. રા. વ્રજવિહારી.....		૭૩
ભારતની સુખાલિકા (કાવ્ય).....	આંપથી વિકૃલદાસ ઉદેશી.....	૩૦૬
મ		
મત ધર્તા અને જડવાદ.....	તન્ત્રી.....	૩૯૦
મહાકવિ મિલ્ટન.....રા. રા. આંપથી વિકૃલદાસ ઉદેશી.....		૧૫૬
મનનમાળા.....	તન્ત્રી.....	૧૭૮
મરત ગમગીની ! (કાવ્ય).....રા. રા. સાગર.....		૨૭૬
મનની લઘુતા અને એક સુખી જીવનમાં આવી પડતાં ખીજ કેટલાંક વિધો. }	તન્ત્રી.....	૩૭૫
માતા (કાવ્ય).....રા. રા. વ્રજવિહારી.....		૮૩
મહાર્ બાવિ (કાવ્ય).....	મસ્તાન.....	૯૧
મહારો દેવ (કાવ્ય).....	„	૨૧૧
મૌલિક પ્રધિર સ્તુતિ (કાવ્ય).....	મદગકર નાગર.....	૬૮
„ રાજગીત (કાવ્ય).....	દે. વૈ. બદ.....	૭૬
મૃત્યુચંપા (કાવ્ય).....	આંપથી વિકૃલદાસ ઉદેશી.....	૧૮૨
ર		
રાજપ્રતિનું પ્રતિ નિવર્તન (કાવ્ય)...રા. રા. મદગકર નાગર.....		૧૧૨
રાનારાં (કાવ્ય).....	મસ્તાન.....	૨૪૫
રૂનની ચાચના (કાવ્ય).....	કુન્જ.....	૩૧૨
લ		
સાષકરગસ.....રા. રા. આંપથી વિકૃલદાસ ઉદેશી.....		૨૮૩

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
	ઘ	
વિશ્વ પ્રાર્થના (કાવ્ય).....રા.	રા. ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૩૩
વિવિધ જ્ઞાનમાળા.....	„ સ્વામચંદ્ર જોવર્ધનદાસ...૨૦૪-૨૪૧-૨૫૪	
વિદ્યાર્થી (કાવ્ય).....	„ ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૩૪૧
વ્યાધિમાં સ્થિતિ (કાવ્ય).....	„ કુન્નજ.....	૧૮૧
	ચ	
શકતસિંહ અને પ્રતાપ.....રા.	રા. ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૧૬૭
શાંતી જરૂર (કાવ્ય).....	„ મદદાકર નાગર.....	૩
શાહનશાહ (કાવ્ય).....	„ „	૮૨
શુષ્ક સરિતા (કાવ્ય).....	„ બાઇચંકર કુબેરજી શુક્લ.....	૩૬
શું એકલવ્યની વાર્તાથી આહુતીનો સ્વાર્થ સ્વયંવાય છે ? }	તન્ત્રી.....	૩૬૫
શેરીએ શેરીએ ભગવાનના અવતાર...રા.	રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.....	૩૦૦
	સ	
સદાચારી કોઈ કાલે દુઃખી બનતો નથી } અને દુરાચારી કલપિ સુખી બનતો નથી. }	તન્ત્રી.....	૩૧૯
સખે ! બૂલો પડ્યો હુંતો ! (કાવ્ય)...રા.	રા. મસ્તાન.....	૧૭૬
સદાચાર વિના કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ } સંભવિ શકાતું નથી }	તન્ત્રી.....	૧૮૪
સન્ધ્યા (કાવ્ય).....રા.	રા. ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૨૧૨
સદ્બોધ (કાવ્ય).....	„ મદદાકર નાગર.....	૩૭૩
સામાજિક પુનરુદ્ધાર ઉપર ધાર્મિક ભાવનાઓની અસર }	તન્ત્રી.....	૩૩૫
સાલગીરીની સુખારકબાદી ચિ. અમનને...રા.	રા. મસ્તાન.....	૩૭૧
સીતાપુરમાં પંખીયં (કાવ્ય).....	„ „	૨૭૭
સુખી જીવન, તેનો શામાં સમાવેશ થાય છે,	તન્ત્રી.....	૧૩૮
સંતુ વેરાનમાં મૃદું ! (કાવ્ય).....રા.	રા. કુન્નજ.....	૨૭૯
સુઆર્થ (કાવ્ય).....	„ ચાંપશી વિકુલદાસ ઉદેશી.....	૧૧૭
સુરહલવને.....	„ મસ્તાન.....	૧
સેનેકા.....	„ કુલચંદ બાપુજી શાહ.....	૧૮૫-૨૩૬
સેવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.....	તન્ત્રી.....	૨૮૯
સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ (૧૦)	તન્ત્રી.....	૫૯-૨૪૧
„ (૧૧).....	„	૨૨૨
„ (૧૨).....	„	૩૫૫

વિષય

લેખક

પૃષ્ઠ

હમારા ક્ષત્રીને (કાવ્ય).....	રા. રા. મસ્તાન.....	૮૭
હમારો નિકાલ (કાવ્ય).....	” અમર.....	૨૧૬
દિવાનેહરિજ(કાવ્ય)(૧૧).....	રા. રા. ત્રિપુરાશંકર બાલાશંકર કંચારીઆ..	૩
” (૧૨).....	”	૩૫
” (૧૩).....	”	૧૫૬
” (૧૪).....	”	૮૭
” (૧૫-૧૬).....	”	૮૮
” (૧૭-૧૮).....	”	૧૧૮
” (૧૯).....	”	૧૫૧
” (૨૦).....	”	૧૮૬

અ. નિ. મ. ન. દ્વિવેદી ચોજીત.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ મર્યા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નબુલાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્ત્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુડ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

મેટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ

(કિંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

લખો—મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ--તડીઆદ.

[તૈયાર છે.]

મહાકવી શ્રી લવભૂતિ પ્રણીત--

માલતિ માધવ-

નું ભાષાંતર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કર્તા. મ. ન. દ્વિવેદી. ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલું હાલ કે ઘટાડીને રૂ. ૧-૮-૦ રાખી છે. પાકૂ પૂઠું સોનેરી નામ સાથે બન્ન પડી છે.

મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

તૈયાર છે.

રાજ-યોગ.

અ. નિ. મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના અંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે ગુજરાતીમાં યોગનાર-માધવલાલ ન. દ્વિવેદી. ક્રી. રૂ. ૧-૮-૦. સુદર્શનના ગ્રાહકોને રૂ. ૧-૦-૦.

મેનેજર--સુદર્શન ઓફિસ--નડીયાદ.

અઢીસો રૂપીઆમાં અમર નામ.

પુન્યશીલ દાતાઓ માટે ઉત્તમ તક.

મુધીમાં ૫૮ દાતાઓએ પોતાના નામની ઓરડીઓ બંધાવી છે.]
 નડીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમમાં અનાથો અને અપંગોની સંખ્યામાં મહોદો
 થવાથી તથા અનાથોને ગહેવા વિગેરે માટે ઘણી અગવડ પડતી હોવાથી
 મધ્ય સ્થળમાં વધારાનું મકાન બાંધવાની જરૂર છે. આ નવા મકાનની
 ઓરડીઓમાં અનાથ, અપંગો વિગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. મકા-
 ન લગતી દરેક ઓરડી બાંધતા લગભગ પાચસો રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે તથાપિ
 દાતા ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦) આપશે તો તે ગૃહસ્થના નામની એક
 ડી બાંધી તેના મુખદ્વાર ઉપર આરસપાહાણની તખ્તી ચોઢી તે સખી દાતાનું
 અમર કરવામાં આવશે. આ મકાન બાંધતાં ચાર હજાર રૂપીઆ સુધી ખર્ચ
 તેમ છે પરંતુ કોઈ શ્રીમેત સખી ગૃહસ્થ ત્રણ હજાર રૂપીઆ સામટા દાન
 ે તો એ આશુ મકાન એ દાતાના નામથી બંધાવી અમે કૃતાર્થ થઈશું;
 મકાન આશ્રમમાં ઘણાજ આગળ પડતા સ્થળમાં થોડાજ સમયમાં બંધાનાર
 ે દાન શીલ સંજ્ઞનો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં એવી
 છે વધુ વિગત માટે લખો.

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જીવિત દાન આપનાર સો પાળક પણ નહીં નીકળે?

હીત વત્સલો ! ! પ્રભુની ખાતર દયા લાવો, અને અનાથોના પાળક બને,
 માત્રે રૂ. ૭ આપનાર ધર્માત્માના નામથી બાર વર્ષથી મોટી ઉમરના અના
 અને દર માસે રૂ. ૩-૮-૦ આપનાર ધર્માત્માના નામથી એકી ના ડી
 અનાથને પાળી વિદ્યા દાન આપી સનાથ બનાવીશું. આ પૂન્ય ભૂમિ-
 માથી અનાથના પ્રાણ દાતા એવા માત્ર સો (૧૦૦) પાળક પણ નહિં નીકળે?
 રૂ. ૬૫ લાવી લખો—

મંત્રી. હિન્દુ અનાથ આશ્રમ નડીઆદ.

જાદુજીવી ચમત્કાંતિકર અને એક ઊંચી જાતના

અસાધારણ હીરા જેવી કિંમતી

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

તમારા શરીરની નબળાઈ જે જન્મથી હોય, હરકોઈ દિશાથી પેદા થઈ હોય, કોઈ પણ જાનની હુમલો કે ખરાબ ટેવથી આવવા પામી હોય તેને એકદમ મટાડે છે. તથા તમારા શરીરને મજબૂત કરાવે અને ખજવાન બનાવે છે. પાચન શક્તિ, લોહી અને વીર્યને સુધારવું તથા સ્ત્રીઓના અનયમિત થયેલાં દરતાનને નિયમમાં લાવી સુધારવું એ આ ગોળીઓનું ખાસ કામ છે કિંમત-ગોળી ૪૨ ની ૮૫ ૧ નો રા. ૧ એક.

વાહકરણ તેલ.

મગેશી શક્તિને પાછી લાવી ખર્ચ અને ચોગ્ય પુરુષત્વ આપવાનો ખાસ યજ્ઞ પરાવનાર આ તેલ નબળા પુરુષો માટે એક અત્યયમ કાર્યકારી બક્ષોત્ત સરખું છે. કિંમત-તોલા ૦૧ ની બાટલી ૧ ના રૂ. ૫ પાંચ. આ જાનને કદા માટે મગેશી અને મળતાં અમૃત સર્પીશકિટોમાંથી આ એકલ વાંચો.